

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ISSN 2311-9551

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

№2 (24)

2022

ҒЫЛЫМИ-БІЛІМ БЕРУ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ

Қызылорда

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

ISSN 2311-9551

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

ҒЫЛЫМИ-БІЛІМ БЕРУ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ

№2 (24)

2022

Қызылорда

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ
МИНИСТРЛІГІ АҚПАРАТ ЖӘНЕ МҰРАҒАТ КОМИТЕТІНДЕ 13.02.2014 ж.
ТІРКЕЛГЕН, КУӘЛІК № 14158-Ж

Бас редактор – Досманбетов Б.С., ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының академигі,
экономика ғылымдарының докторы, профессор;

Бас редактордың орынбасары – Снасапова Г.Ж., филология ғылымдарының
кандидаты;

Жауапты редактор – Райымбекова А.Т., экономика ғылымдарының кандидаты

**Журнал 2014 жылдан бастап жарық көреді және 2017 жылдан бастап жылына 2
рет шығады.**

«Болашақ» университетінің Хабаршысы іргелі және қолданбалы зерттеулер нәтижелері
мен ғылыми-әдістемелік мақалаларды, сондай-ақ ғылыми конференциялар материалдарын
жариялайды.

Редакция алқасы:

Ким И.Л., экономика ғылымдарының докторы, профессор;
Өтесінов Ж.Ө., ауыл шаруашылығы ғылымдарының докторы, профессор;
Жанзақов М.М., ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент;
Тайманова С.Т., филология ғылымдарының кандидаты, доцент;
Байдаулетова А.Ө., филология ғылымдарының кандидаты;
Еспенбетова А.Т., тарих ғылымдарының кандидаты;
Арғынбекова Г.И., заң ғылымдарының кандидаты;
Сейсекеев А.О., экономика ғылымдарының кандидаты;
Шумейко Н.Е., филология ғылымдарының кандидаты, доцент;
Нұрсұлтанқызы Ж., филология ғылымдарының кандидаты, доцент;
Әлібекова Г.Б., ауыл шаруашылығы ғылымдарының кандидаты, доцент;
Байтасов К.Б., техника ғылымдарының кандидаты;
Төлепбергенова А.Ү., педагогика ғылымдарының магистрі;
Тасболат Ғ.Ж., техника ғылымдарының магистрі;
Сапартаева Л.Е., педагогика ғылымдарының магистрі;
Есенова Р.Қ., педагогика ғылымдарының магистрі;
Қасымбекова М.Д., әлеуметтік ғылымдар магистрі;
Мұханова Ж.Ө., жаратылыстану ғылымдарының магистрі;
Баширова Ж.Е., педагогика ғылымдарының магистрі;
Қожахмет Д.Б., педагогика ғылымдарының магистрі;

Техникалық редактор: Алтынбеков Ш.Ғ.

Жауапты шығарушы: Алтынбеков Ш.Ғ.

МАЗМҰНЫ

ФИЛИОЛОГИЯ, МӘДЕНИЕТ

1.Музыканың үлкен кітабы

Медетбаев Т.,ф.ғ.к., фарабитанушы ғалым, Берлібек А., КЯ-20 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....13

2. Borrowing is the main source of enriching english vocabulary

Atazhanova Z.M., Oralbaeva G.S., Dadikbay T.A., Myrzakhozhayeva Z.S., Қызылорда «Болашақ» университеті.....18

3.Модификация номинаций цвета

Шумейко Н.Е.,ф.ғ.к.,доцент, Ыдырысова А., Қызылорда «Болашақ» университеті.....24

4. Қазақ отбасы дискурсындағы қонақжайлық дәстүрі

Нұрсұлтанқызы Ж. ф.ғ.к.,доцент, Акпарова А.А. магистрант, Қызылорда «Болашақ» университеті.....29

5. Тіл біліміндегі фразеологизмдердің семантикалық сипаты

Абикенов М.Т., С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қаласы.....33

6. Фитонимдер астарындағы прецедент ақпараттардың ұлттық дүние бейнесін репрезенттеудегі орны

Снасапова Г.Ж. ф.ғ.к., Нұрсұлтанқызы Ж.ф.ғ.к.доцент,СағнадиноваА., АК-19 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті 37

7. Кітапхана мамандарын даярлаудағы кейбір мәселелер

Абенова Ж.А.,аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....41

8. Қабыса байланысқан сөз тіркесінің ерекшелігі

Байдаулетова А.Ө. ф.ғ.к., Қарманбай А. Қызылорда Болашақ университетінің студенті.....45

9. Мәтін, дискурс ұғымдары

Байдаулетова А.Ө., ф.ғ.к., Серікбаева Б.Н., Қызылорда «Болашақ» университетінің магистранты.....49

10. Methods of teaching foreign language

Oralbaeva G.S., Senior teacher, master, Sagnadinova A., student of the group AK-19, Қызылорда «Болашақ» университеті.....52

11. І.Жансүгіров поэзиясындағы ұлттық салт-сана, әдет-ғұрып көріністері

Сапартаева Л.Е.,аға оқытушы, Шәріпбек Ж.Ж., КЯ-21 оқу тобының студенті Қызылорда «Болашақ» университеті 58

12.Мемлекеттік орталық мұражайындағы реставрация орталығының өзіндік ерекшелігі

Қырықбаева С.М., Айдарбаева Қ. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы.....63

13. Қытай тілі фразеологизмдерінің қалыптасу жүйесі

Ғаппарқызы Ж., ф.к.м.,аға оқытушы, Жарылқасын Ұ.А., Досманбет А.Қ., «Аударма ісі» мамандығының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....70

14. Шетел тілін оқыту негізінде танымдық технологияларды пайдалану

Ниетбаева А.П., Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті.....75

15. Ұлттың ұлы ұстазы

Кипшакбаев К.З., п.ғ.м, педагог-зерттеуші, Мырзанова М.И., оқытушы, «Болашақ» жоғары колледжі.....	79
16. Понятие «коммуникативный портрет» и «речевой портрет личности» в круге смежных понятий	
Кисикова А.К., Рамазанова А.К. студент, Кызылординский Университет «Болашақ».....	86
17. Қазіргі қытай тіліндегі «дағдылы сөздердің» ерекшеліктері	
Каратаева Н.Н., Жарылқасын Ұ.А., Кенжемұратқызы А. «Аударма ісі» мамандығының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	92
18. Қытай тілі фразеологизмдерінің жіктелу ерекшеліктері	
Ғаппарқызы Ж., Жарылқасын Ұ.А., Досманбет А.Қ., «Аударма ісі» мамандығының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	96
19. Сөйлеу әрекетінің түрлерін, тілдік дағдыларды қалыптастыру	
Қыпшақбай П.Ө., қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі «Болашақ» университетінің жоғары колледжі.....	101
20. Бастауыш сыныпта оқытудың жаңа технологияларын қолдану тиімділігі	
Берекетова А., бастауыш пәні оқытушысы, «Болашақ» университеті жоғары колледжі.....	106

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ДЕФЕКТОЛОГИЯ

1. Экологиялық сананы қалыптастыру мәселелерінің зерттелуі	
Боранбаев Ә.С., п.ғ.к.,аға оқытушы, Нажинов Р.К., Педагогика және психология мамандығының 2 курс студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	115
2. Бастауыш сыныпта көркем шығармаларды оқытудың маңызы	
Есенова Р.К.,п.ғ.м.,аға оқытушы, Мұхамеджан А., 6В01303-«Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 4 курс студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	119
3. Бірыңғай мүшелердің сөйлемді жайылмаландырушылық қызметі	
Садуахасова Г.Ж.,п.ғ.м.,аға оқытушы, Орынхожа Ш., 6В01303-«Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 4 курс студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	124
4. Жаңа технологияларды кәсіби қазақ тілі сабақтарында тиімді қолдану жолдары	
Есқараева А.Д., ф.ғ.к.,аға оқытушы, Өмірзақ А., 6В01303 – Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығының 4-курс студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	129
5. Міржақып Дулатов шығармалары арқылы жастарды ұлтжандылыққа тәрбиелеу	
Есқараева А.Д., ф.ғ.к.,аға оқытушы, Жантұрсынова А., 6В01303 – Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығының 4-курс студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	133
6.Бастауыш сынып оқушыларының оқылым дағдыларын қалыптастыру	
Зұлхарнаева Ә.Т., п.ғ.м., Темірбай Ә., 6В01303-«Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының 4 курс студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	138

7. Кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың мәні	
Қасымбекова М.Д., ә.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	142
8. 21 ғасырдағы педагог-психологтың технологиялық құзіреттілігі	
Қасымбекова М.Д., ә.ғ.м., аға оқытушы, Тулеубай А.А., Педагогика және психология мамандығының 4 курс студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	145
9. Ойынның бала өміріндегі маңызы	
Тұңғатова Н.Ә., п.ғ.м., аға оқытушы, Шәкен Ф.Қ., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	151
10. Тәрбиеші мен мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынас мәдениетінің негіздері	
Тұңғатова Н.Ә., п.ғ.м., аға оқытушы, Жасан А.Р., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	155
11.Тұтықпа тіл кемшілігін түзетуде логопедиялық жұмыстың маңызы	
Бекмұрат АТ., п.ғ.м., Өсер Ш.Н., Дефектология мамандығының 3 курс студенті,Қызылорда «Болашақ» университеті.....	160
12. Мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық мүмкіндіктері	
Тұңғатова Н.Ә., п.ғ.м., аға оқытушы, Наматжан Г.И., 6В01201 – «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығының 4 курс студенті Қызылорда «Болашақ» университеті.....	164
13.Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік-психологиялық бейімдеудің негізі	
Бақытбайқызы А., п.ғ.м., аға оқытушы, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	169
14.Жалпы тіл кемістіктері бар балалардың ес процесінің даму ерекшеліктері	
Нұрхашова А.Б., п.ғ.м.,оқытушы, Байжігітова А.Д., студент, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	173
15. Оқу-тәрбие үрдісіндешығармашыл тұлғаны қалыптастыру мәселелері	
Сманова Н.Т., Машанова Р., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	177
16. Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызметін ұйымдастыру әдістері	
Баймағанбетова Г.Б., Нажауова А., Қызылорда «Болашақ» университеті Студенті.....	182
17. Түзетудің дәстүрлі емес технологиялары	
Балмаханова С.З., п.ғ.м., оқытушы, Ташжан Н.Т., студент, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	186
18.Рухани жаңғыру – ұлттың ұлы мұраты	
Елюбаева А.Н. п.ғ.м.	190
19. Балабақша – барлық тәрбие мен білімнің ең алғашқы баспалдағы	
Шәбіл Е.И., «Мектепке дейінгі тәрбие және оқыту» мамандығының арнайы пән оқытушысы, Қызылорда қаласы «Болашақ» университетінің жоғары колледжі.....	195
20. Ойын арқылы бастауыш сынып оқушыларының ойлау қабілетін дамыту	
Мырзашова Қ.Б., жоғары санатты педагогика пәнінің оқытушысы, «Болашақ» университетінің жоғары колледжі.....	199
21.Пассивный и активный словарь лексической системы русского языка	

Баймурзаева С, Жәнібек М. студент, Қызылординский университет Болашақ.....	202
22. Types of metaphors and mechanisms of comprehension	
Баяндамашы – Жамалбек Ә.М., шетел тілі пәні оқытушысы, «Болашақ» жоғары колледжі.....	208
23. Сағи Жиенбаев поэзиясын зерттеудің ғылыми теориялық негізі	
Аяпова Т.Д., гуманитарлық ғылымдар магистрі, «Болашақ» университетінің жоғары колледжі	215
24. Салауатты өмір салты-ұлт болашағын қалыптастырудың негізі	
Исмаилов Ж.Б., Шайхысламұлы А., «Дене тәрбиесі және спорт» пәні оқытушылары, «Болашақ» университеті жоғары колледжі.....	219

САЯСАТТАНУ, ӘЛЕУМЕТТАНУ, ДІНТАНУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТАНУ

1. Учебник истории: скрытые резервы совершенствования	
Сарсекеев Б.С., Евразийский гуманитарный институт имени Л.Н.Гумилева, город Астана.....	225
2. Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы тізіміне енген Қызылорда облысының қасиетті нысандары	
Елеуов Е.А., Қызылорда «Болашақ» университеті, Абдулла Н.М., Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті.....	229
3. Қазақстан прокуратурасының алғашқы заңгері: Сүлеймен Есқараев	
Ахметова Л.Қ., М.Мәметова атындағы Қызылорда педагогикалық жоғары колледжі.....	240
4. Қылмыстарды ашу мен тергеу қызметінде ақпарат туралы түсініктің генезисі және криминалистикалық ақпаратпен өзара әрекеттестігі	
Амитов Ш.Е., Аргинбекова Г.И., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	245
5. Ішкі істер органдарындағы есептік және тіркеу қызметін құқықтық реттеу	
Амитов Ш.Е., Аргинбекова Г.И., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	252
6. Криминалистикалық ақпараттарды тіркеудің ғылыми негіздері	
Амитов Ш.Е., Райханов И.А., Нұржанұлы Р., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	260
7. Мәмбет би.	
Ахметов М.М., Кульманов А.Е., Қонақбаев Д.Ә., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	267
8. Өмірбай шешен	
Ахметов М.М., Қуанышбаева Ж.Д., Жәнібекова Д.Д., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	274
9. Жәрімбет би	
Ахметов М.М., Жәпіш А.Н., Сейіт А.Х., Қызылорда «Болашақ» Университеті.....	277
10. Саяси ғылымдардағы талдау әдістері	
Насимов М.Ө., с.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Сәдуақас Б.С., студент Қызылорда «Болашақ» университеті.....	283
11. Бәсекелік қабілетуғымының ерекшеліктері	
Насимов М.Ө., с.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Өмірсерікова Н, студент, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	291
12. Конфуцийдің этикалық-саяси ілімдері	

Паридинова Б.Ж., Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Бақытбек З.О., студент, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті.....	295
13. Прагматизм философиялық бағыт ретінде	
Паридинова Б.Ж., Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Ахметқали А., студент, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті.....	303
14. Мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтарға берілген жалпы қылмыстық - құқықтық сипаттама	
Дулатов Ы.Д., Бекманова Ж.У., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	313
15. Әскери қызметке шақыру жұмыстарында сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды ғылыми зерделеу	
Дулатов Ы.Д., Балтабай Б., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	317
16. Мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық сыбайлас және өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтарына доктринальды талдау жүргізу	
Дулатов Ы.Д., Бекманова Ж.У., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	320
17. Қазақстан республикасындағы сот жүйесінің конституциялық негіздері	
Қаржаубаев Е.Қ., Пиржанова А.С., Сариева Ж.М., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	325
18. Взаимосвязь и взаимозависимость терроризма и международного наркобизнеса	
Успанов Ж.Т., Аргинбекова Г.И., Жамал-ад-Дин Н., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	329
19. Оружие массового уничтожения в международном и региональном аспектах	
Успанов Ж.Т., Қындыбаева Р.Р., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	336
20. Құқық қорғау саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте цифрлық технологиялардың маңыздылығы	
Сарбалаева А.Ш., Колледж әдіскері, «Құқықтану» мамандығының оқытушысы, «Болашақ университетінің жоғары колледжі».....	343
21. Адам құқықтарын қорғау қазіргі заманғы қазақстандық мемлекет пен құқықтың негізгі басымдығы ретінде	
Кипшакбаев К.З., п.ғ.м, педагог-зерттеуші, Серкебаев Д.Ж., з.ғ.м, педагог-зерттеуші, Сарбалаева А.Ш., Құқық пәні оқытушысы, Болашақ университетінің жоғары колледжі.....	348
22. М.Ә.Сужиковтың Қызылорда облысының дамуына қосқан үлесі	
Ержанова Ж.А.,.....	354
23. Облыс тарихынан сыр шертетін архив құжаттары	
Еспенбетова А.Т., т.ғ.к., аға оқытушы, Сәдуақас Б.С., Болашақ университетінің 1 курс студенті.....	358

ЭКОНОМИКА

1. ЖОО сапа менеджмент жүйесі аймақтық экономиканы дамытудың объективті шарты ретінде	
Сейсекеев А.О. Қызылорда «Болашақ» университеті «Экономика, аудит, бизнес және басқару» кафедрасының меңгерушісі.....	363

2. Аграрлық секторды дамытуды қолдау саласындағы мемлекеттік саясат	
Шураева С.Н. э.ғ.к., аға оқытушы, Мубараков К.А., магистрант, Мухтар Н.Б., Ф-20-1 оқу тобының студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	368
3. Инновациялық қызметті басқару тиімділігін арттырудың негізгі бағыттары	
Райымбекова А.Т. э.ғ.к., аға оқытушы, УА-19-1 оқу тобының студенті Жәнібек Ұлпан Қызылорда «Болашақ» университеті.....	372
4. Школьный менеджмент: эффективное управление и качественное образование	
Жусупова Г.А. к.э.н., Студент группы УА-19-1 Қозыбай Ж. Қызылорда «Болашақ» университеті.....	376
5. Қазіргі кезеңдегі Қазақстанның инновациялық дамуын анықтаушы факторлар	
Сегізбаева Д.У. э.ғ.м., аға оқытушы, УА-20-1 оқу тобының студенті Талғатұлы Д. Қызылорда «Болашақ» университеті.....	382
6. Қазақстандағы инновациялық кәсіпкерлікті дамыту: үрдістер мен перспективалар	
Спанова Л.Қ. э.ғ.м., аға оқытушы, УА-20-1 оқу тобының студенті Әлішер Қалима Әлішерқызы Қызылорда «Болашақ» университеті.....	386
7. Применение инновационных методов и приемов в учебном процессе	
Сағынаева М.С., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	391
8. Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан	
Сағынаева М.С. м.э.н., старший преподаватель, Студент группы УА-20-1 Жұлдызбек Л.Ж. Қызылорда «Болашақ» университеті.....	395
9. Қазіргі банктердің инновациялық мүмкіндіктері	
Жұматаев Е.А. э.ғ.м., УА-19-1 оқу тобының студенті Ерсерік Ә. Қызылорда «Болашақ» университеті.....	400
10. Жасыл экономика- бұл экономикалық теориядағы жаңа бағыттардың бірі	
Тажинова Ж.Ж., «Болашақ» университетінің жоғары колледжі.....	404
11. Тауарларға баға қою: баға белгілеу саясаты мен оның міндеттері	
Тажинова Ж.Ж., Календарова К.А., «Болашақ» университетінің жоғары колледжі.....	409
12. Мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмек маңызы мен мәні	
Тажинова Ж.Ж., Кушекова М.А., «Болашақ» университетінің жоғары колледжі.....	414
13. Индустриалды инновациялық дамудың ерекшеліктері және оның бағыттары	
Култанова Н.Б., Култанов Б.Б. э.ғ.м., аға оқытушылар, Сәрсен А.С., УА-19-1 оқу тобының студенті Қызылорда «Болашақ» университеті.....	420
14. Жаңаша ойлау – бұл әлемдік шеңберіндегі қазақ халқы дамуының негізгі тенденциясы	
Бегешова У.Н., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы.....	425

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

1. Цифрлық білім беру кеңістігінің хабын қалыптастыру

Үмбетов Ө.Ү., Қарағанды индустриалдық университеті, Теміртау қ, Ху Вен-Цен, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент қ. Ермаханов Б.Е. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті	433
2. Фиброталшыққа байланысты монолитті бетонның беріктігін жақсарту	
Картобаева Р.Х., АҚЕ Әбілқасы Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қаласы.....	442
3. Новые реагенты для деэмульсации парафинистой нефти	
Надиров К.С., Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, город Шымкент.....	448
4. Инновациялық білім беру бағдарламаларын құрастыру тәжірибелері	
Дауренбеков К.К., Аукажиева Ж.М., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы.....	452
5. Эритроциттердің мембраналар құрылымына күйзелістің әсері	
Б.Б. Махмұтов, Қарағанды индустриялық университеті, Теміртау қаласы.....	457
6. Күріш тұқымын тазарту технологиясы және күрмекті ажыратуға арналған құрылғы	
Тәжібайұлы Ә., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	465
7. Жол қозғалысының құрылымдық негізгі факторлары	
Тәжібайұлы Ә., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	471
8. Укладка бетонной смеси и специальные методы бетонирования	
Абдикерова У.Б., Оралбай Н.О., Мақұлбекова А.Е., Қызылординский университет имени Коркыт Ата.....	476
9. Антикоррозионная композиция для резервуара хранения нефти	
Қыдыралиева А.Ш., докторант кафедры «Нефтепереработка и нефтехимия», НАО Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, город Шымкент.....	480
10. Ұңғыманы гидрожару технологиясына қысқаша шолу	
Қыдырбай Б. «Мұнай газ ісі» мамандығының 4 курс НГ-19-1 тобының студенті, Ғылыми жетекшісі: М.Ж. Досжанов, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	484
11. Жергілікті сазды шикізат және өндіріс қалдықтары негізінде жасанды кеуекті толықтырғыштар өндіру технологиясын зерттеу	
Ембергенов М.Ә., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	489
12. Идентификация аллельных вариантов генов, ассоциированных со скоростью роста и продуктивными качествами овец	
Муханов Н.Б., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	497
13. Арыс кен орны бойынша өндіруші ұңғымаларда қабатты сұйықпен жарудың тиімділігін есептеу	
Досжанов М.Ж., Қодар Е.Т., Бисенбайқызы Л., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	502
14. Қызылорда облысының жергілікті сапасыз саз жыныстарынан және өндіріс қалдықтарынан аглопорит өндіру технологиясы	
Ембергенов М.Ә., Саматұлы Бекнұр С-20 оқу тобы студенті, Қызылорда «Болашақ» университеті.....	507
15. Қызылорда облысы жағдайында ет бағытындағы ірі қара тұқымдарын азықтандыру ерекшеліктері	
Длиббетов М.К., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	513
16. Өзара ауыстырымдылық қызметіндегі метрологиялық қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық, ғылыми және әдістемелік негіздері	
Қодар Е.Т., Бисенбайқызы Л., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	516

17.Мектеп оқушыларына Scratch ортасында бағдарламалауды оқытудың ерекшелігі	
Асанова Ж.С., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Мырзанова А.К.,Қызылорда «Болашақ» университеті.....	520
18. Использование информационных технологий на уроках английского языка	
Кокомбаева С.К.,КГУ «Гимназия№45», г. Караганда.....	526
19. Автоматизированные системы диспетчерского и технологического управления. Supervisory Control And Data Acquisition (SCADA-система)	
Баймаханова З.А., Кызылординский университет Болашақ.....	531
20. «Болашақ» университеті жылыжайындағы лимонның тарихы мен сипаты	
Алибекова Ғ.Б., ...	539
21.Жылыжайда лимон өсірудің технологиясы	
Жанзақов М.М.,.....	543
22.Жоғары математика курсының delphi ортасында электронды оқулығын жасау әдістемесінің мүмкіндіктері	
Усайнова Г.М.,Аймбетова М.Т.,Абеева А.А.,Қызылорда «Болашақ» университеті.....	548
23. Математиканы оқытуда компьютерлік математикалық жүйелерді пайдаланудың маңызы	
Исхакова К.У., Абеева А.А., Усайнова Г.М.,Қызылорда «Болашақ» университеті.....	553
24. Орта мектеп математикасында комбинаторика элементтерін қолдану	
Аймбетова М.Т., Абеева А.А.,Усайнова Г.М.,Қызылорда «Болашақ» университеті.....	558
25. Влияние пластической деформации на формирование радиационных дефектов в щелочногалоидных кристаллов	
Аймаханова А.А.,Муханова Ж.А.,Қызылординский университет "Болашақ".....	563
26.Аппаратура по регистрации абсорбционных характеристик щелочногалоидных кристаллов	
Студент 2-го курса группы ИС-21 Али А.А., Аймаханова А.А,Қызылординский университет "Болашақ".....	568
27. ЦифрлыҚазақстан – Цифрлыболашақ	
4 курс ИС-19 оқу тобының студенті Серікбай О.Ж, Шамсудинова Г.М.,Қызылорда «Болашақ» университеті.....	573
28.Технологиялық машиналарды жобалаудың техникалық–экономикалық негіздері	
Русланов Ғ., 2 курс НГ-19-1оқу тобының студенті,Қодар Е.Т., Қызылорда «Болашақ» университеті.....	578
29. Медицинада қолданылатын математикалық әдістер	
Қалжанова А.Қ., «Болашақ» жоғары медициналық колледжі.....	581
30. Виртуалды зертханалар мен компьютерлік бағдарламаларды қолдана отырып жану физикасын зерттеудегі жобалық тәсіл	
Бақыт З., «Болашақ» университетінің жоғары колледжі.....	588
31.Дене шынықтыру пәнінде жаңа инновациялық технологияларды пайдалана отырып, білім сапасын арттыру	
Прәлі Н.Р, Сарсенов Б.А., «Болашақ» Университеті жоғарғы	

Колледжі.....	592
32.Тың және тыңайған жерлерді игерудің зардаптары	
Мырзанова М.И., «Болашақ» университеті жоғары колледжі.....	599
33.Дәруменделген өсімдік майын жасау технологиясын дамыту және жетілдіру	
Орынбасар И.О.,«Болашақ» университеті жоғары колледжі.....	602
34.Подбор и оптимизация методов исследования альгофлоры реки Ишим на территории Акмолинской области	
Абишева Р.Е., Высший медицинский колледж"Болашақ".....	607
35.Неинфекционная эпидемиология и гигиена окружающей среды в охране здоровья населения	
Қаражігіт Л.А., Высший медицинский колледж “Болашақ”.....	613
36. Blender ортасында 3d модельдеу тәсілдері	
Мырзанова А.К., Асанова Ж.С., Қызылорда «Болашақ» университеті, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті.....	618

ФИЛОЛОГИЯ, МЭДЕНИЕТ

«Музыканың үлкен кітабы» және поэтика

Медетбаев Т.,
ф.ғ.к, фарабитанушы ғалым,
Берлібек А., КЯ-20 оқу тобының студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті
(Қызылорда қаласы, Қазақстан)

Резюме

Аль-Фараби отмечает, что для того, чтобы стать теоретиком какой-либо области науки, необходимо выполнить в основном три условия: 1. знать все основы науки (усул). 2. Из этих основ следует сделать необходимые выводы и уметь получать данные, относящиеся к этим наукам. 3. Чтобы уметь реагировать на ошибочные теории, отличать правду от лжи, необходимо уметь анализировать объяснения других авторов, исправляя ошибки. Руководствуясь сказанным, он в своем труде отразил все вопросы, необходимые для достижения его первых принципов об искусстве слова и музыке, а затем охватил их, не оставив ни одной из проблем, вытекающих из этих принципов. Опорные слова: Аль-Фараби, искусство слова, музыка, наука, усул.

Abstract

Al Faraby commented in all his investigations if you want to be a deep the oretic you shoul d take 3 mainting into your consideration connected with the basic:

1. You must know all the basic of science.
2. You should make necessary analysis connected with this science and you must know it.
3. You could be able to answer the wrong opinions, and you must be able differ the truth fiom a lie, you must be able to correct their mistakes comparring with others. Taking into conciderate these he began to use them to in order to achieve his aims to connect with master kart and music.

Әл-Фараби өнер сала бойынша да бірнеше ғылыми еңбектер жазды. Олар «Музыканың үлкен кітабы» (Китаб ал мусика ал-Кабир»), «Ғылымдарды жіктеу және мақсатын айқындау» (Ихса ал-улум уа-тағириф биаградах»), «Ырғақтарды кластарға жіктеу» (Китаб ихса ал-ика»), «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» («Рисала фи кауанин сина аташ ши-р»), «Сөз өнері туралы» («Сина-аташ-ши-р»). Өлең өнері және басқа да сөз өнерімен өнер

туралы жазылған бұл еңбектердің қазақ әдебиеті тарихындағы орны ерекше.

Әл-Фараби өзінің ұлы еңбегін Сайф ад-Даулаға бергенде алғы сөзінде былай деп жазады.

«Сен маған музыка жөнінде қолдануға жарарлық бір кітап құрастыруды тапсырған едің. Мен оны тез-ақ орындармын деп ойлағанмын. Ондағы ойым музыка жөніндегі бұрынғылардың жазғандары бар ғой, соларды жөндеп, құрастырып, сол жазғандардың атын сақтап, сонымен орындармын деген едім, ол ойым болмай шықты, өйткені музыка жөніндегі жазылған арабша еңбектердің дәрежесі өте төмен болды. Ерте замандарда, әлбетте, музыка жөнінде ірі еңбектер болған ғой. Бірақ арабша аудармалар нашар ма, немесе ертедегі еңбектер бізге жетпей жоғалған ба, әйтеуір, сенің тапсырмаңа жарарлық ешнәрсе таба алмадым. Сол себептен бұл мәселені тыңнан жазуға тура келді. Сенің тапсырмаңды көп кешіктіріп орындаған себебім осы ».

Расында да музыка саласында әл-Фарабиге теңдес адам бұрын да, онан кейін де болмаса керек. Осы ой айтылған музыка кітабын арабшадан французшаға аударып бастырған атақты Барон де Эрланже жазады. Ал араб музыкасының жалпы тарихын жазған белгілі ғалым Г.Фармер былай дейді: «Барлық ғылымдар саласында әл-Фараби «Екінші ұстаз». Ал музыка саласын алатын болсақ, ол әл-Фараби бір өзі ғана бас король болып табылады. Басқаша айтқанда музыка саласында әл-Фарабиге үлгі боларлық, Бірінші ұстаз боларлық адам болмаған. Мысал үшін Аристотельді алайық. Көп жерлерде әл-Фарабиді Екінші Аристотель дейді.

Ал сол Аристотель өзінің еңбегінде былай деген: «Музыка мәселесі ғылымда, өнерде зор орын алатынын білемін. Бірақ оны талдау үшін адамда музыкалық талант, дыбысты түсіну қабілеті болу керек. Ал ондай қабілет менде жоқ».

Жоғарыда айтылған «Музыканың үлкен кітабын» әл-Фараби Сайф ад-Даулаға апарып тапсырғанда Әмірдің қуанғаны, разы болғаны сонша, ол әл-Фарабиге «не сұрасаңда алыңыз!»-дейді. Сонда әл-Фараби: «Маған ешнәрсенің қажеті жоқ тек күнделік қорекке жарарлық төрт дирхем берсең болар», - дейді. .. Дирхем – он тиындық ақша, демек ол күнделік қорегіне жарарлық қырық тиынды қанағат еткен.

Музыка ғылымының негізін салудың басты принциптерін белгілеп алу туралы ол былай дейді:

«Әрбір теориялық ғылым негізгі принциптерден және одан шығатын басқа ұғымдардан құралады. Бағзы ғылымдар мен өнердің кейбір түрлерінің негізгі принциптері бізге тікелей мәлім

(аксиома) болады, ал кейбір ғалымдар үшін ол принциптерді немесе олардың бірсыпырасын табу қажет.

Біз қарастырып отырған ғылымда принциптердің айқындығы түгіл сол принциптерді неден шығаруға болатыны да белгісіз, тіпті солардың кейбіреулерін табатын жолды, сондай-ақ сол жолды іздеп табарлықтай әдісті де бірден табуға болмайды. Ертедегі ғалымдардың еңбектерінде кейбір принциптер тұжырымдалмаған, бірақ олар оны айқын дәлелдемеген, ал солардың жолын қуған біздің замандастарымыз оны ары қарай анықтай алмаған.

Музыканы зерттеуден бұрын, мен оны неден бастау керектігі жөнінде біраз сөз айтып кетуді жөн көріп отырмын: әңгіме осы принциптерді ашу, біздің зерттеуімізге көмектесетін әдіс табу және осы әдісті қалай қолдану жөнінде болады.

Бұл әрекет музыка ғылымын танып білуге, негізгі принциптерден шығатын нәтиже, салдар жөнінде, сондай-ақ оларды дұрыс баяндау үшін де қолайлы жағдай туғызады. Сонымен, біз әуелі музыка ғылымының негізгі принциптері жайында біраз сөз айтамыз және бұл кейін келтірілетін толығырақ зерттеудің бастамасы болады».

Ғалым мұнан кейін музыка өнері деген ұғымның анықтамасын, түсінігін келтіреді: «Музыка (мусика) деген термин мелодияны (алхан) көрсетеді. Мелодия деген сөз тонның белгілі жүйелік ретін немесе тонның қатарын көрсету үшін қолданылады, соңғы жағдайда ол белгілі бір қисын-қиыстырулар (комбинациялар) арқылы (бұл тіл білімі мен поэтикаға да қатысты) сөз құрастыратын фонемамен байланысады (ассоциоланады), сөйтіп, фраза құрып, кәдімгі тілдің заңдылығына сәйкес ойды білдіреді.

«Даналық үйінің» ауласындағы үлкен бақтың ішінде таң сәріден барып қағаз-қаламын жайып қойып әр нәрсеге құлағын тігіп елеңдеп отырады екен. Үлкен ауланың кең бағында өскен алуан түрлі ағашқа қонақтаған алуан түрлі құстардың сайрауық үнін, ашулы шырылын, нәзік дірілін, зарлы сұңқылын зерттеп, нотаға түсіріп жүреді екен.

Осы аспаптардың жеке дыбысы мен қосындысынан сан түрлі дыбыс пайда болғанда дыбыс тұтастығынан бүтін сарын туатынын, сонда ауа толқынының қайта серпілуінен дыбыс (атом) бөлшектерінің қақтығысы шығады деп атады. [1.16 -б.]

Әл-Фараби музыканы поэзиямен тұтас деп қарайды. Музыка адам дауысына еліктеуден шыққан. Музыка өнері Фарабидің «Музыканың үлкен кітабы» атты еңбегінде жан-жақты толық зерттелінген.

Мұндай үлкен де құнды еңбекпен қатар тұрарлық дүние ХХ ғасырға дейін туа қойған жоқ. Қандай ірі ойшыл немесе суреткер болмасын олардың бүкіл творчестволық өмірінің символындай болып есептелінетін белгілі туындысы болмақ. «Музыканың үлкен кітабы» әл-Фарабидің осындай лұғатты шығармасы.

Ол ғалымның бүкіл ғұмырының мәуелі жемісі. Ол – танымның теориясы мен эстетиканың, психология мен анатомияның, акустика мен математиканың, сондай-ақ аспаптар құрылысының бүкіл проблемаларын қамтитын жиынтық шығарма.

ХІІ ғасырдың кейбір авторларының пікірі бойынша Аристотель «Бірінші ұстаз» деген атаққа логика ғылымдарын жасағаны үшін ие болса, әл-Фарабиге «Бірінші ұстаз» деген құрметті ат музыка теориясын қалыптастырғаны үшін берілген.

Әл-Фараби өз алдына музыканың ұңғыл-шұңғылына дейін толық та тиянақты зерттеу жүргізуді мақсат қойған. Сол мақсатына жеткен.

Алғаш рет музыканың жүйесін жасаған оған дейін кейбір жекелеген болжаулар мәселен, дыбыстың үйлесімі мен пропорциясы туралы тұжырымдар болған-ды. Бірақ, әл-Фараби музыка теориясын қалыптастырды, оның тарихын жасап жаңа ғылым – музыка ғылымына жолдама берді. Эрланженің сөзін еске түсіре кетейік: «Фарабидің музыка теориясының ережелерінің толықтығы сондай, оларды кез-келген музыкаға тегіс қолдана беруге болады» - деген. [2. №5.]

Кейінгі ғасырларда өмір сүрген көптеген авторлардың шығармалары ұлы ғалымның ғылыми терминдері осы кітабынан алынған. Музыканы анықтау, дыбыс теориясы мен интервал жайлы түсініктер көптеп кездеседі. «Музыканың үлкен кітабы» ХV ғасырда Европа жұртшылығына тарап, музыка теориясының дамуына үлкен ықпал жасады.

Фараби композиторлық қабілет пен күйшіліктің және әншілік шеберліктің арасын ашып көрсетеді. Ұстаздың ойынша ән, әуен тудыру қабілеті орындаушылық қабілетінен әлдеқайда қиын. Сезімталдық дүниесінің, адам ақыл-ойының «белгісізді толқыту» қасиетіне Фараби ерекше мән беріп, оны атап көрсетеді.

Фараби музыкалық шығармалар мен поэзияны салыстыра отырып өнердің осынау екі түрінің бір-бірімен өте тығыз байланысты екенін айырықша атап өтеді. Поэзияның бастаушы элементі фонема болса, музыканікі – тон. Зерттеушілер музыкалық шығарманың элементтерін белгілі ретпен қарапайым түрмен бастап күрделі музыкалық туындыға дейін қамтып қарауы қажет.

Музыкалық үн-әуенді қабылдау мәселесінде дыбыс ерекшелігін жоққа шығарып, бұл тек қана есеп пен өлшемді алға

қоятын пифагор мектебінен мүлде бөлек бағыт ұстаған Фараби, дыбыс толқынын анықтауда айрықша роль атқаратын есту қабілетін ерекше болатынын жоғары атап, Аристоксеннің үйлесімдік мектебінің дәстүрін жалғастырады.

Адамның бес сезіміндей есту сезімі де Фарабидің ойынша, «Табиғи және жасанды болып келуі ықтимал. Табиғат түйсік адам жанын рахат сезімге бөлеп, жадыратса, жасанды түйсік көңілде күйініш тудырады. Музыкалық ырғақ толқында осы екі түйсік қат-қабат кездеседі. Ал музыкалық күй (теориясы) құлақтан кіріп, бойды алар саздың барлық сезім түйсігін тұтас қарап, түгелдей түсіндіреді.

Музыкалық үн әуен табиғи жолмен де, жасанды түрмен де (инструментальды әуенімен) аспап жасалуы мүмкін немесе Фараби айтқандай ол «Табиғат туындысы», (Өнер туындысы) болып бөлінеді. Сондықтан да зерттеуші ғалымдар үн мен әуеннің шыққан тегіне мән беруі қажет. Әлде бір құбылыстың мәнін ұғу үшін тәжірибеге сүйену қажеттігін Фараби қатты ұстаған. Ол «тәжірибе мен эмпиризм» ұғымдарын ажырата таңдайды. Фарабише эмпиризм – сезім түйсіктерінің жиынтығы болса, тәжірибе сананың белсенділігін қамтиды. Тәжірибеге берген осындай ұғымына байланысты Фараби музыка жайлы жан-жақты түсінікті жасанды түрде туындайтын музыкалық шығармалардың бар екенін де айтады.

Әл-Фарабидің аса үлкен музыкант болғаны мәлім. Әннің аспапта орындаушылығы жөнінде шығыс халықтары арасында тарап жүрген мынадай аңыз бар: Рай қаласындағы әмір сарайының қақпасының алдына келіп, ас-Сахиб Исмаил бин Аббадтың қабылдауын сұрайды. Фарабиді көруге ол көптен құмар болса да, бір жағынан сынамақшы ниетпен, екінші жағынан оны тәкәппарлық жеңіп «күте тұрсыңды» айтқызады.

Енді не кетерін, не кетпесін біле алмай тұрған Фарабидің ала қоржынынан мойны шыққан домбыраны көріп қалған бір парсы мырзасы қақпаға кіре бере: «Әй, дутаршы, түрікше жақсы ойнасаң, жүр менімен, әмір де зерігіп отырған шығар», - деп өзімен ілестіріп алып келеді. Сарайда домбыра дауысы безілдеп ойнай жөнелді. Саңқылдай сайрап, былқылдап бұралған саз тыңдаушыларын риза етті. Енді бір мезет сарайдың күмбезін күңіренге күйзелген жанның мұңлы зары, зар еңіреген домбыра үні жұртты жылата бастайды.

Домбыра құлағын теріс бұрап, саға пернесін ілгері жылжытып, жайлы әуенді тайпалта жөнелтіп тәтті әуенге басқанда, қыпшақ даласының асқақ әні әуелей қалықтап кеткен еді.

Домбыраның сиқырлы сыры сипап өткендей, ләззат теңізі тербеткендей, есеңгіреген тыңдаушылар елти бастады...

Уәзір ас-Сахибтың өзімшіл қылығын еске алған Фараби ас-Сахиб деген лауазым («Қатал қыран») соған тегін берілмеген шығар, есім барда елімді табайын деген екен... Ертесіне Дамаск жолымен Нишапурға (Иран шаһары) қарай жол тартты.

Ертесіне қыпшақ даласының асқақ әуеніне, мұңлы зарына, тәтті күйіне тәнті болған сарайшылар тағы да домбырашыны іздей бастайды, сонда сарай қызметшісінің бірі Фараби қалдырып кеткен бір жапырақ қағазды уәзірге ұсынады. «Бұл жерге Фараби келді, сендерді әбден қызыққа батырды да ғайып болды!» - деп жазылған екен.

Расында, әл-Фарабидің музыка жайлы айтқан ой-пікірлері, тапқан ғылыми жаңалықтары XII ғасырдан бастап Европада кеңінен мәлім бола бастаған.

Әдебиет

1. Я.В.Лоянның «Лингвистика ілімдерінің тарихы». М.,1968.
2. Қасымжанов А.Х.И. Құрманғалиева Т.К. «О большой книге музыки», Аль-Фараби. «Известия» АН КазССР. Сер. обществ. наук», 1973.

UDK 80

Borrowing is the main source of enriching english vocabulary

Atazhanova Z.M.,
Oralbaeva G.S.,
Dadikbay T.A.,
Myrzakhozhayeva Z.S.,
Kyzylorda Bolashak University

Түйіндеме

Бұл мақалада шетел тілінен енген сөздердің көмегімен ағылшын тілі қорының көбеюі баяндалады.

Резюме

В этой статье затрагиваются способы увелечения английского словарного состава путем заимствованных слов.

In the modern world, borrowings in general occupy an important place, as one of the main sources of vocabulary development.

Despite the fact that most of the vocabulary of the English language consists of borrowed words, it has not lost its qualities, but on the contrary, it has been enriched not only with new lexical units, but also with concepts. One way or another, all languages are full of foreign words and expressions, and this problem is unlikely to ever lose its relevance, due to the rich common history and mixing of languages. The clarification of the main sources of the introduction of foreign borrowings into the English language, definition of their role in modern vocabulary, study of the reasons for the penetration of borrowings into the language development of borrowing classification prove that the English language has not lost its individuality, despite the colossal number of loanwords. The analysis of borrowed words can be carried out by various methods: descriptive, comparison, observation of linguistic phenomena and analysis of foreign language vocabulary in the media.

The vocabulary of the language has constantly changed throughout English history in the course of various invasions and conquests, the development of trade and the influence of the cultures of neighboring countries. One of the features of borrowings that have come into English is their number, which is quite large in comparison with other languages. On average, borrowings make up more than fifty percent of the vocabulary, while the remaining layer of vocabulary contains native English words and expressions. Language borrowings provide a sufficiently high quality of intercultural communication. The vocabulary of the English language includes part of the Germanic words, namely: borrowed from the Scandinavian and Old English languages, from Latin, Russian, French, Spanish and many other languages. The names of the basic concepts, as well as almost all numerals, have their origin in the Old English language, for example: life and death, night and day, hot and cold, etc. A large number of verbs, nouns and adjectives come from Old English and Scandinavian languages. (e.g. Wife, sit, bring, brother, land, happy, wrong, etc.) peoples. Indeed, despite the huge number of borrowings, the grammatical structure of the language remains unchanged.

English, like no other, had the opportunity to borrow words due to the fact that Great Britain was constantly in direct contact with neighboring countries, which ultimately led to the spread of foreign words on its territory. However, despite the fact that there are a huge number of borrowings in the language, modal verbs, conjunctions, adverbs, almost all pronouns and almost all verbs, as well as many nouns, are native words. The influence of a particular language can always be associated with historical factors, such as various conquests, trade, wars, and many others. All these reasons lead to varying intensity

of the introduction of borrowing, depending on the circumstances prevailing in a given period of time.

In the modern world, borrowings in general occupy an important place, as one of the main sources of vocabulary development. Loanwords are words adopted by the speakers of one language from a different language (the source language). A loanword can also be called a borrowing. The abstract noun borrowing refers to the process of speakers adopting words from a source language into their native language. "Loan" and "borrowing" are of course metaphors, because there is no literal lending process. Borrowing is a consequence of cultural contact between two language communities. Borrowing of words can go in both directions between the two languages in contact, but often there is an asymmetry, such that more words go from one side to the other. The process of borrowing can be carried out in two ways, namely, written and oral. In the event that a word is borrowed orally, assimilation occurs much faster than in the case of a written one. But, despite this, words borrowed in writing retain grammatical, spelling and phonetic features much longer. The introduction of borrowings is realized in most cases independently, as well as with the help of other languages (for example: many Greek words came to English with the help of Latin).

There are three main ways to introduce borrowings: transcription, tracing and transliteration.

1. Transcription is a phonetic way of borrowing, i.e. when a word is transferred to another language, its sound form is preserved (fr. restaurant).

2. Tracing is a way of borrowing words in which the constituent parts (morphemes) are replaced by their equivalents in the borrowing language (eg: Miniskirt "miniskirt", suicide "suicide"). In the process of tracing, parts of the borrowed word are combined in the likeness of a foreign word.

3. In the case of transliteration, the spelling of the word is borrowed, the letters in the borrowed word are replaced by the letters of the foreign language, and therefore the word begins to be read according to all the rules of the borrowing language (eg: hotel, zebra, sport).

There are many classifications of borrowed vocabulary proposed at different stages of the development of linguistic teachings. Let's consider the main ones.

Classification by source of borrowing, first of all, it must be remembered that the source of borrowing is the language from which the word is taken into the English vocabulary. [1,56-616.]

The sources of borrowing words into English are numerous for historical reasons. Over the centuries, Britain entered into various contacts with many countries, was subjected to invasions and conquests, and later became the "mistress of the seas" and the mother country for a large number of colonies. All this led to intensive language contacts, which resulted in the mixed nature of the English lexical composition. The most significant influence on the English vocabulary was made by Latin, French and Scandinavian languages.

Latin borrowings entered the English language in several waves. The earliest layer dates back to the time when the Germanic tribes of the Angles, Saxons, Jutes and Frisians, even before moving to Britain, entered into trade and military contacts with the Romans. At this time, the designations of objects of material culture were mainly borrowed - English, sir (lat. Sarra), butter (lat. butyrum), copper (lat. cuprum), etc. Before the capture by the Germans, Britain was under the rule of the Roman Empire for about four hundred years. It was during this period that such borrowed words as street (lat. via strata), wall (lat. vallum), mint (lat. menta, moneta) and others appeared in English.

French borrowings, contrary to popular belief, appeared in English long before the Norman Conquest. The number of borrowed words that have survived to this day is small, but they testify to the existence of linguistic contacts between the British and the Normans, a Scandinavian people who lived from the 9th century. on the northern coast of France, in the duchy of Normandy and speaking the northern dialect of French. Among the surviving borrowings of this period are the words proud, tower, chancellor (we give the modern form of the words). Beginning with the Norman Conquest in 1066 and up to the 16th century. French borrowings are pouring into the English language in a powerful stream. The English vocabulary is replenished with words from different thematic groups, reflecting the peculiarities of life in Britain at that time. So, to describe the country, the French words country, valley, river, border, etc. appear. A large group of words is associated with the naming of social relations. Native English words in this thematic group are few; they are king, queen, earl, lord, lady. The borrowed words are emperor, duke, duchess, baron, count, dame, damsel, etc., conveying new concepts that have entered the life of the British. The Normans became the new rulers of the country, and this was reflected in the language by the presence of French borrowings in the thematic group "Governance of the country": sovereign, crown, administration, parliament, guardian, reign, etc.

In the XII-XVI centuries. French borrowings come mainly along with religious concepts, and also in connection with the spread of French fashion, cuisine, crafts: chastity, innocence, devotion; barber,

butcher, merchant, coin; garment, cotton, towel; fry, boil, mutton, cabbage.

In the 17th century the bulk of French borrowings are commercial and industrial terms: capital, commerce, insurance, bank, machine, investment, etc.

In the 18th century, the political terms of the French Revolution are added to them: aristocrat, democracy, despot, section, etc. Later, the flow of borrowings from French gradually dries up. [2,786.]

Borrowed mainly nouns, verbs and adjectives. give, take, hit, leg, skin, sky, and even the pronoun they are examples of Scandinavian words. Their division into thematic groups is difficult due to the very large variety; the semantics of most words is of a general nature: husband, fellow, drag, bag, snare, leg, calf, skin, skirt; cast, take, guess; ill, wrong, low and many other words. In recent times, borrowings from the Scandinavian languages are rare.

Trade and industrial relations between England and Holland led to the appearance in English of a large number of Dutch terms from the field of shipbuilding and navigation (bowsprit, buoy, cruise, dock, reef, yacht) and weaving (rock - spinning wheel, spool - bobbin, stripe - flap). Dutch art was reflected in the borrowing of the terms of art history (easel, etch, landscape); the Dutch colonization of South Africa brought vocabulary related to the ethno- and geographical features of this country (bushman, kraal, veldt). Borrowings from Romance languages (Spanish, Italian, Portuguese) also reflect the history of relations between these countries and Britain. A large number of Italian words from the field of culture and art have penetrated into the English language since the 16th century. These are musical terms (adagio, allegro, basso, opera, trio, sonata), vocabulary related to literature and fine arts (cameo, fresco, studio, intaglio; canto, stanza). A number of words are introduced into English through the description of Italy by British travelers (volcano, lava, casino, gondola, cicerone). Some words denoting political and commercial concepts (fascism, bank, traffic) were borrowed. Recently, Italian borrowings have been recorded mainly in American English, which is easily explained by the ethnic composition of the United States. Examples of such late borrowings are the words pasta, paparazzi, mafia.

Classifications according to the degree of assimilation of borrowings: Coming into the recipient language, the word is assimilated in a new system in different ways. First of all, let's take a look at what happens to the form of the borrowed word. In some cases, it can be very easy to recognize a "stranger" by graphics and / or phonetics that are not typical for the English language. The word retains its material shell, while its morphological composition is also partially reworked. If the

semantics of the prototype is also preserved in the word, then it is classified as a foreign word and refers to full borrowings (domino, protege, tete-a-tete). Also, words partially processed in phonetic and grammatical terms can be attributed to full borrowings. They are clearly felt as borrowed, but subject to the pronunciation and grammatical norms of the English language (reason, culture, exhibition).

The main reason for borrowing is to provide a word from the source language variety when there is no suitable existing word in the target language. English language, still, continues to expand its vocabulary by means of loanwords from other languages. The English language has a very high percentage of borrowings over 70% most of which are borrowed from French and Latin.

As the Danish linguist Otto Jespersen noted, "English is a chain of borrowings," which resulted in numerous conquests. With each conquest, the English language was more and more enriched with foreign words, which is why conquests are one of the main reasons for the appearance of borrowings. It not only borrows from other languages but also is borrowed by others. The more contacts, the more loan words the language will acquire. The borrowing and lending lead to the merging of different languages from different nations and form new English words. Thus, the English language, having been formed over many centuries, has become the way we know it now. Presently modern English has developed a set of scientific and technological terms common to and used by all languages as is true with politics, media, and finance. [3,956.]

References

1. И.В. Арнольд Лексикология современного английского языка. – Москва: Высшая школа, 1986, p.56,61
2. И.В. Арнольд English Word. – М., 1986, p.78
3. Артушина English Lexicology – М., 1985. p. 95

Модификация номинаций цвета

Шумейко Н.Е., к.ф.н., доцент,
Ыдырысова А,6
Кызылординский университет «Болашак»

Түйіндеме

Мақалада тілдің семантикалық құбылыстарының маңызды мәселелері қарастырылады. Автор сөздің лексекалық мағыналарының жоғалу сатыларына талдамалар жасаған.

Abstract

This article is devoted to the significant problem of dissimantization of language units. Analiging the language material the authior describes the levels of disappearance of lexical meanings of the language units in the process of nomination.

В номинатологической системе значительное место занимает система цветообозначения, которая активно развивается. В данной статье речь пойдёт о номинациях, используемых в описании портрета, точнее – глаз человека.

Среди цветовых обозначений, описывающих глаза, используются разные по структуре наименования.

1.Однословные наименования, использующие основные цвета спектра (голубой, синий, чёрный, серый, коричневый и др.). Таких прилагательных немного.

Часто подобную функцию выполняют относительные прилагательные в метафорическом значении (глаза фиалковые, хризолитовые, агатовые, чернильные, чёрносливовые и др.).

«Желтоватый загар ровно покрывал тонкую кожу её широкоскулого лица, грубоватого, но почти красивого своей прямоотой и строгой живостью глаз – не то агатовых, не то янтарно-серых, менявшихся, как у кошки» (1).

Чтобы показать степень интенсивности цвета глаз используются морфологические и лексические средства (префиксы, суффиксы, редупликация, конкретизаторы: ярко-, тёмно- светло-, бледно-, тускло- и пр.).

Бледно-голубые, бледновато-зелёные, синие-пресиние, ярко-синие, тёмно-синие, водянисто-голубые глаза, сиренево-коричневые, янтарно-серые, тёмно-янтарные, шиферно-серые, углисто-чёрные, чёрно-ореховые, чёрно-синие и другие.

«Вдруг я ее не узнаю? Но я узнала ее сразу. Поверьте, она мало изменилась! Те же бездонно-синие, светящиеся глаза, та же белоснежная очаровательная улыбка» (2).

Однако каждый цвет может иметь множество вариантов, для которых нет специального обозначения, поэтому основной путь передачи оттенков – модификация названия основного цвета.

2. В этом случае носитель языка прибегает к аналитическим номинациям: двухсловным, трёхсловным, а также многословным структурам.

Глаза цвета виски, цвета вишни, цвета доллара, чайного цвета, цвета винограда, цвета балтийской воды, цвета бездонного океана, цвета бутылочного стекла, цвета дубовых желудей, цвета морских водорослей, цвета морских глубин, цвета морской волны, цвета ореховой скорлупы, цвета усталой стали, цвета червонного золота и другие.

«Его глаза цвета морской волны стали слегка задумчивыми, но губы улыбались» (3); «Холодные серые глаза на длинном гладком, цвета ореховой скорлупы, лице смотрели на Дугласа» (4); «Светлыми и немеркнувшими были ее глаза – зеленые, цвета винограда, окаймленные коричневатыми веками» (5); «Тот (Али) пил чай, держа на смуглых пальцах пиалу. Гладкое бронзовое лицо. Продолговатые, влажные, цвета вишни глаза.» (6); «На стене висела великолепная фотография. Взъерошенные светлые волосы, большие глаза цвета морских глубин и дивное бронзовое от загара тело» (7).

«Он видел ее маленькое лицо, сплошь в темных веснушках, и глаза, широкие, бледновато-зеленые, цвета стеклянных осколков, выглаженных волнами» (7).

Было интересно узнать, как часто, в каких формах использовались цветообозначения в древних произведениях. С этой целью обратились к фольклорному источнику, - песням южных славян. В ранних источниках амплитуда средств для обозначения цвета в системе была не такой широкой и яркой.

Изобразительные средства южнославянских и восточнославянских песен часто совпадают. В основном только в постоянных эпитетах можно заметить прилагательные цвета: русая коса, чёрный ворон, серый сокол, синее море, синее небо, зелёный лес, белые руки, белые лебеди и другие.

В Песнях южных славян хорошо представлена группа слов, обозначающих масти животных, - сивы кони, конь вороной, гнедой, златогривый, буланный, каурый, пегий и другие.

Что касается описания глаз человека, то в песнях южных славян найдено всего несколько примеров: очи чёрные, очи чёрные, угля чернее, очи чёрные, как уголь:

«Ой, Грозданочка ты молодая!
Если черные подаришь очи,
Очи чёрные, угля чернее,
Вот тогда пойду я и побрею,
Я побрею Дойчина больного.»
Осерчала юная Грозданка
И пошла обратно к Дойчину больному:
«Ой ты, братец, дорогой мой Дойчин!
Брадобрей Юмер идти не хочет,
Он прийти побрить тебя не хочет.
Хочет, чтоб ему я подарила
Очи черные свои, как уголь» (8).

Сопоставление древних и современных источников показывает, насколько развита и продолжает активно развиваться система цветовой лексики. Этому способствует анализация языковых средств, потому что такой способ означивания признака удобен. Во-первых, он не затрагивает деривационных процессов словопроизводства. Во-вторых, использует известные в языке слова в новой функции и начинают по-новому «звучать», мобилизуя потенциальные возможности своей семантики.

Способность человека различать тончайшие цветовые оттенки бесконечна. В этом смысле неоднословные единицы языка цветовой семантики обладают преимуществом, ибо они позволяют более точно описать то, что видит глаз.

Анализируя тексты с описанием глаз, мы выделили:

Ср., глаза с оттенками зелёного цвета:

цвета плесени, цвета хаки, цвета хвои, цвета свежей листвы, цвета огурца, цвета мяты, цвета морских водорослей, цвета листвы, цвета зеленой липы, цвета лакрицы, цвета бутылочного стекла, цвета авокадо, салатный цвет, оттенка бутылочного стекла, бутылочно-зеленый цвет, цвета доллара, изумрудно-зеленый цвет, малахитового цвета и др.).

Глаза с оттенками черного цвета:

черный с синим налетом, черно-вороненый, цвета черного серебра, цвета воронова крыла, цвета вороненой стали, угольно-черного цвета, вороного цвета и др.)

Глаза с оттенками синего цвета:

глубокий синий цвет, густо-синий цвет, иссиня-бледный цвет, кобальтово-синий цвет, прозрачно-синий цвет, пронзительно-синий цвет, сапфирно-синий цвет, сливовый цвет,

цвета индиго, цвета морских глубин, цвета морской волны, цвета синьки, ядовито-синего цвета, ярко-синего и др.

Такие номинации легко создаются. Они выполняют заместительную функцию в том случае, когда в языке имеется лакуна, нет языковой единицы для выражения значения.

Носитель языка стремится выразить мысли адекватнее, точнее. В этом сущность развития языка.

Словосочетательные наименования - это примета современного контекста. Они кажутся носителям языка более престижными и привлекательными.

Вариативность наименований делает язык богаче и краше.

Итак, представим исследуемый материал как парадигму, расположенную в виде кругов, ступеней. Некоторой постоянной, или «точкой отсчета» взяты понятия, выражаемые прилагательными. На втором круге – синтагмы, образованные от исходных единиц начальной ступени. На третьем витке – многокомпонентные наименования.

Совершенно очевидно, что основанием для подобного системного рассмотрения (однословная единица – двусловная единица – многословная единица) служит соотносительность, существующая между данными этапами номинализации признаков семантики.

На всех ступенях номинализации подобной соотносительностью характеризуются модели и на грамматическом уровне, хотя связность их иная. Элементы категориального значения намного мобильнее лексических в способности объединяться как непосредственно с составляющими лексическое ядро, так и между собой, всякий раз меняя схему построения, или организации семантической структуры. Это предполагает отделение грамматического значения от лексического, раздельное выражение его в слово-морфокомпоненте, что находит отражение в расширении семантической структуры, а в языке образуются крупные комбинаторные комплексы. Категориальная соотносительность структур в парадигме номинализации представляется целым рядом объединенных друг с другом эпидигматическими отношениями языковых единиц различной формы представления цветового признака.

Иными словами, словесно-аффиксные эквиваленты различным образом лингвистически дефинируют одно и то же грамматическое значение. Схематически данную гиперогипонимическую подсистему можно представить в виде линии, образуемой соседствующими и соприкасаемыми друг с другом

точками, где максимально отстоящие друг от друга группы точек символизируют противоположность членов оппозиции: на одной противоположной точке находятся однословные наименования цвета, (если они имеются в языке (синий, голубой), а на другой противоположной точке - многокомпонентные структуры цветовой семантики (цвета морской волны, цвета морских глубин). Синтагмы же, двусловные единицы (глаза цвета моря, цвета неба, цвета синьки) определяются как промежуточные относительно однословного и многословного наименования.

Однако сопоставление структур в парадигме цвета показало, что в цепи номинаций начальная ступень может представлять собой «пустую клетку» (лакуна), что обусловлено структурными особенностями языка.

Для каждого из вышеуказанных цветовых рядов наименований характерно то, что они являются открытыми, то есть, при необходимости дифференцировать цветовой признак цепь номинаций будет расширяться, и лексико-семантическое поле цвета увеличивает свой состав.

Из этого следует, что корпус цветовой лексики в современном русском языке активно пополняется. Носитель языка непрерывно совершенствует средства именования. Наряду с однословными единицами (голубые глаза, зелёные глаза) довольно часто встречаются такие номинации, в образовании которых используется техника сочетания слов (глаза цвета морской волны, глаза цвета малахита и пр.). Цементирующей в единую структуру семьи является компонент «цвет», являясь синтагмой, что и позволяет относить такие наименования к устойчивым структурам в той или иной степени.

Литература

- 1.Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке: Учебное пособие для студентов вузов. - М: Логос, 2019.
- 2.Никитевич В.М. Минимальная и предельная номинативные единицы как результат ономотологического членения текста \\\ Вопросы русского языкознания: Сб.н.тр./ Под ред. Горшковой К.В.- М.: МГУ,1919.- Вып. 2.
- 3.Языковая номинация. Общие вопросы.- М.: Наука,1977.
Примеры из художественных произведений:
- 4.И.Бунин. Суходол;
- 5.Газета Каз.правда,- 10.02.2006
- 6.Р. Бредбери
- 7.Эфрон А. Портрет Цветаевой;

8. Проханов А. Горящие сады;
9. Ефремов И. Таис Афинская;
10. Набоков В. Приглашение на казнь;
11. Песни южных славян: Серия всемирной литературы
-

ӘОЖ 894.342:39873-055.2

Қазақ отбасы дискурсындағы қонақжайлық дәстүрі

Нұрсұлтанқызы Ж., ф.ғ.к., доцент,
Ақпарова А.А.,
Қызылорда «Болашақ» университетінің
магистранты

Резюме

В статье исследуется отражение национального бытия в языке, духовная культура народа через языковые факты, этические и эстетические категории.

Abstract

The article examines the reflection of national identity in the language, the spiritual culture of the population through cognitive, ethical and aesthetic categories through language facts.

Ұлт – тіл – мәдениет бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар. Бұл үштікті соңғы жылдары қалыптаса бастаған лингвомәдениеттану пәні зерттейді. «Лингвомәдениеттану» термині В.В.Воробьев пен В.Н.Телияның зерттеулерінің негізгі ой желісі барысында туды. Бұл ғылым саласы лингвистика мен мәдениеттану пәндерінің бірігуінен пайда бола келіп, этнос мәдениетінің тілге әсер етуін қарастырады.

Лингвомәдениеттану (лингвокультурология) латынның lingua – тіл, cultura – мәдениет, logos – ілім деген терминдерінің жинақталуынан туындап, лингвистика мен мәдениеттану пәндерінің тоғысуында пайда болып, халық мәдениетінің тілдегі әсерін, ерекшелігін салыстыра зерттейтін сала. Ғалым В.В.Воробьев оны «менталингвистика» ғылымы ретінде танытуға ғылыми бағыт бұрып, бұл саланың тіл мен мәдениеттің өзара әсерінің негіздерінен туындағанын дәлелдейді, әрі мынадай ғылыми анықтама береді: «Лингвокультурология – комплексная научная дисциплина синтезирующего типа, изучающая

взаимосвязь и взаимодействие культуры и языка в его функционировании и отражающая этот процесс как целостную структуру единиц в единстве их языкового и внеязыкового (культурного) содержания при помощи системных методов с ориентацией на современные приоритеты и культурные установления (система норм и обще человеческих ценностей)» [1,37]. Ғалым В.А.Маслова бұл пәнді халық әдебиетін танытушы ғылым деп санап, былайша анықтайды: «Лингвокультурология – это наука, возникшая на стыке лингвистики и культурологии, и исследующая проявления культуры народа, которые отразились и закрепились в языке» [2,8].

Көріп отырғанымыздай, В.Воробьев, А.Маслованың бұл ғылыми тұжырымдарына арқау болған мәдениет пен тіл арасындағы байланыстың сыры американдық ғалымдар Э.Сепир мен Б.Уорфтың «Лингвистикалық ықтималдық теориясының» негізін танытқан «этнос дүниетанмындағы ерекшеліктің ізі халық тілінде сақталады» деген қағидамен астасып жатқандығы сезіледі.

Зерттеу нысанасы тіл мен мәдениет болып табылатын салалардың қатарына «лингвоөлкетану», «лингвоелтану», «лингвомәдениеттану», «этнолингвистика» жататыны мәлім.

Аталмыш пәндердің «тіл мен мәдениеттің» өзара байланысын зерттеудегі әдіс-тәсілдері, кейбір теориялық принциптері мен негіздері ұқсас болып келеді. Қазақ тіл білімінде профессорлар Ә.Қайдаров, Е.Жанпейісов, М.Копыленко, Ж.Манкеева және Н.Уәли т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектерінің негізінде этнолингвистикалық зерттеулер ерекше қарқын алды.

Тіл ғылымында лингвомәдениеттану – лингвистика мен мәдениеттанудың түйіскен тұсынан туындап отырған, әрі лингвистикамәніелтануды да ортақтастыратын жаңа ғылым. Қазақ тіл білімінде лингвомәдениеттану ғылыми біршама зерттеліп, оған берілетін анықтамалар әртүрлі.

Мысалы А.Сейілхан мынадай анықтама береді: Лингвомәдениеттану–ұлттық сипаты бар деп танылатын әлеуметтік, танымдық этикалық, эстетикалық, саяси, адамгершілік, руханилық, тұрмыстық қағидалар мен заңдылықтар тілдік құралдар арқылы жеткізуді зерттейтін тіл білімнің бағыты десек артық емес. Осы тұрғыдан лингвомәдениеттанудың ең негізгі мақсаты–ұлттық болмыстың тілдегі көрінісі, тіл фактілері арқылы халықтың танымдық, этика-эстетикалық категориялар арқылы рухани мәдениетін танытып, олардың қызметі мен орны деп түйіндеуге болады [3,1].

Ә.Әлметова «Адамның сөйлеу тілі арқылы көрінетін ұлттық мәдениет қаналингвомәдениеттанудың нысаны» бола

алатынын, «тіл ұлттың негізгі белгілерінің бірі болғандықтан, сол халықтың мәдениетін» көрсететінін нақты фактілер арқылы дәлелдеді. «Шынайы тілдесу тілдік құзыреттілікпен» шектелмейтінін, «оллингвоелтанушылық білімді қажет» ететінін дәйектеп, тілді үйретудегі лингвомәдениеттанудың рөлін айқындайды. Ғалымның тұжырымы бойынша, «қазақ халқы туралы мәдениеттану мәліметтері сөйлеу әрекетінің кез келген түріне оқытуды, өнімді түрі болсын, баяндау түріне оқытуы болсын, маңызды рөл атқарады»[4,131].

Қонақжайлылық –қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрі. Сонымен қатар, бұл дәстүр адамдар арасындағы түсіністікті, бір-біріне деген құрметті, алыс-жақын арасындағы татулықты, кісінің адамгершілігін, имандалығын шындайтынбір қасиет. Қазақ халқы ырымшыл халық болғандықтан, халық даналығында қонақтың жоғары екенін «Қонақ келсе– құт», «Қырықтың бірі– Қыдыр», «Қонақтың өз ырыс-несібесі, құт-берекесі бар» деген сияқты мақалдар арқылы ұрпақ санасына озық дәстүрімізді дәріптеп, жеткізіп отырған.

Классик жазушы Ғабиден Мұстафин:«Қазақ дәстүрі тек ата-ананы ғана емес, жалпы адамды сыйлауға баулиды.Үлкенге сәлем беру, орын беру, жол беру, кимелеп баса-көктеп өтпеу, үлкен кісінің алдынан кесіп өтпеу, үйіне келген кісінің атын байлап, есік ашып, төрге шығарып, жақсы қабакпен аттандырып салу, мейманға, жолдас-жораға қайырымды болу сияқты дәстүрлер өмірбойы ескірмейтін, адамнан адам іштей әмәнда дәмәтіп тұратын табиғи құлық-мінездер», –депт әрбиелік мәні зор пікір қалдырған.

Қазақтарға дәстүрлі қонақжайлылық қасиет ежелден тән. Олардың бұл қасиеті көптеген ғасырлар бойы қалыптасқан. Бұл жөнінде ХІХ ғасырдың аяқ кезінде Ресей зерттеушісі Викторфон Герн:«Жалпы алғанда, қазақтар осы уақытқа дейін жылы жүзділігімен, қайырымды ақкөңілділігімен және қонақжайлылық қасиетімен таңғалдырады. Мұның өзі олардың сүйегіне ерекше сіңіп кеткен керемет асыл қасиет», -деген[5,3].

Сонымен бірге өздерінің әдептілігінің бір белгісі ретінде есіктен кіре сала «Ассаламағалейкүм!» деп бірінші болып сәлем береді. Жасы үлкен кісі оған «Уағалейкүм» деп жауап қатады. Содан кейін барып, амандық-саулық сұрасып, әңгімеге араласады.

Қазақ халқы ежелден қонақжай халық, ол қолындағы барын «құдайы қонағынан» аянған емес. Сондықтанда «келгенше қонақ ұялады, келгеннен соң үй иесі ұялады» демекші, қай үйге түнеп шығарларын білмеген жолаушылар, негізінен үйдің сыртқы келбетіне үлкен мән берген және сол шаңырақтың кімдікі екенін

бірден білген. «Үйлері қоңыр екен деп көп ауылдан кетпеңіз» деген халық даналығынанда, жадынанда еш шығармаған жолаушы кейде кедей ауылға түнделетіп тап болып отырсада, түнеп шығуды өтінген. Ондай жағдайда көбінесе, жарлы-жалқыбайлар жартынан болсада бөліп жеуді, тіпті жейтін наны болмасада «Қуыс үйден құр шықпас» деп ыстық сумен болсада бойларына әл беруді жөн көрсететін қарапайымдылық, қонақжайлылық танытып отырыған.

«Үй иесі мейірлі отырса, қонақ көңілді отырады» дегенде естен шығармау керек. Сол сияқты «Би болмасада би түскендей үй бол» деп бекерден бекер айтпаса керек.

Қазақ халқында «Үйге келген адамға үйдей өкпенді айтпа» деген мақал бар. Қазақта қаншама ренжулі жүрген адам болсада ол адам үйіне құдайы қонақ ретінде келгенде еш уақыттада өкпесін айтпаған, суық қабак танытпаған. Керісінше, «Үйге кірген жыланнның басына ақ құйып шығар» деген халық даналығын берік ұстап, келген адамға өзінің сыйын көрсетіп, дастарқан жайып, дәм-тұзын тарттырған.

Қонақ жайлылығы мен тәнті еткен қазақ халқында қонаққа қатысты көптеген ырым-сенімдер бар екенін айтуға болады: қонақ болып барған жерде қызды төрге отығызған, себебі, қызда қырық көліктік бақыт бар, төрде отырса ол бағыттың жұғыны қыз отырған төрде қалады деп есептеген. Үлкен тойда, аста немесе салтанатты мереке-мейрамда сыйлы қонаққа көк қасқатай, ақсарыбас қой, аттан түйе, дөнен өгіз сойылады. Сонда барлық тілеген тілегі қабыл болған. Қазақ үйіне қонақты ырымдайды. Қонақ қонған түні мал төлдесе, құйрық асып, қонақты сыйлайды. Қонақ келгенде есікті үй иесінің өзі ашады. Ал қонақ шыққанда есікті үй иесі ашпай, қонақты өзі ашып шығады. Қонақ үйге келгенде құт-беркесін бірге алып келеді. Қонақ кетерде үй иесі есік ашып берсе, құтта әлгі кісімен ілесіп кетеді деп ырымдаған.

Қорыта келгенде, қонақжайлылық – адамның келген қонаққа деген ілтипатпен қарауы. Әр ұлттың өз мәдениетіне сай әртүрлі әдет ғұрыппен сипатталады. Қазақтардың қанына ана сүтімен даритын қазақ ұлтына ғана тән асыл қасиет. Сондықтан да қонақты сыйлау, құрметтеу, қонаққа деген ілтипат көрсету бала кезден қалыптасады. Шақырылған қонақты әйел адамның жылы жүзбен бетіне күле қарсы алуы, хал-ақуалын сұрап төрге отырғызып, дайындаған ас тағамдарын беріп, ренжітпей қайтаруы қонақты сыйлау мен оған көрсетілетін құрмет болып саналады.

Әдебиет

1. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. - Москва. изд. РУДН, 1997. – 331 с.
2. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. – Москва, 1997. -194 с.
3. Сейілхан А.Қ. Қазақ тіліндегі этнографизмдердің лингвомәдениеттанымдық мәні. Канд. дисс. автореф. Алматы, 2001ж. -22 б.
4. Әлметова Ә. Сұхбаттасу мәдениеті. – Алматы: Толағай, 2007.
5. Виктор фон Герн «Обычаи и традиции казахского народа» // Стаття из газеты Республика от 5 ноября 2011 г. 303 с.

ӘОЖ 811. 161. 1'373

Тіл біліміндегі фразеологизмдердің семантикалық сипаты

Абикенов М.Т.,
ф.ғ.к, С. Сейфуллин атындағы
Қазақ агротехникалық университеті

Резюме

В статье рассмотрены пути изучения семантических характеристик фразеологических слов в современном казахском языкознании. Подняты вопросы анализа внутренних значений слов и образности данной мысли. С учетом мнения ученых-казахских журналистов освещены сущность, смысловые характеристики фразовых выражений, пути передачи образной мысли. Были раскрыты внутренние и внешние формы слов и их значение, изучены лексические особенности казахского языка, пути передачи переходного значения. С учетом сравнительных основ тюркских языков определены пути передачи близкородственных значений в казахско-тюркских языках.

Abstract

The article discusses ways to study the semantic characteristics of phraseological words in modern Kazakh linguistics. The problems of analysis of the internal meanings of words and the image of a given thought are raised. Taking into account the opinions of Kazakh scientists-Correspondents, the essence of phrasal phrases, semantic characteristics, and ways of transmitting figurative thinking are covered. Internal and external forms of words and their significance are revealed,

lexical features of the Kazakh language, ways of transmitting variable meanings are studied. The comparative foundations of Turkic languages are also taken into account, and ways of transmitting close-kinship meanings in Kazakh-Turkic languages are determined.

Қазіргі тіл біліміндегі сөздің мағыналық семантикасының дамуы, фразалық жасам құрылымы, фразеологиялық бірліктердің – тілдік болмыс пен арақатынас ерекшеліктері, сонымен қатар фразеологизмдердің құрылымдық-семантикалық түрленуін ажырата білуде ішкі форма категориясының табиғатын ашудың ерекше орыны бар. Айтылған фразалық тізбектегі образдылық ойдың (бейнелілік) берілу жолдары мен фразеологиялық бірліктер мағынасының қатынасын сипаттауда ішкі форманың мәні айрықша роль атқарады. Тіл біліміндегі фразалық тізбектегі ішкі форма ұғымын қазақ тіл білімінде алғаш рет тілдік бірлік ретінде сөзге қатысты қолданған ғалым – Б. Шалабай болып танылады. Ғалымның пікіріне сүйенсек, онда жалпы лингвистика негізінде ойлы әсер жеткізетін мағыналы сөздің ішкі формасы туралы туралы XIX ғасырларда талқыланған. Бірқатар тіл зерттеушілері неміс ғалымы В.Гумбольдт, Х.Штейнталь сияқты ғалымдар көп жазған, - деп жариялап жүр. Аталған ғалымдардың шетелдік лингвистикалық зерттеулерінде сөздің ішкі формасы терминіне қосымша түрде, сөздің дыбыстық мағынасы мен байланысу тәсілі деген түсінікті жүктеген [1, 214 б.].

Ғылыми негізде қазақ тіл білімі ілімінің іргесін қалаушы ғұлама А. Байтұрсынұлы аталған құбылысқа алғаш талдауды жасады, онда сөздің негізгі үш негізін айқын көрсетті. Олар: **дыбыс, мағына таңбасы (елестету) және мағына.** Мағына таңбасы немесе елестету ұғымдарын ғалым А. Байтұрсынұлы басқа заттың қасиетімен салыстыру арқылы танылатын заттың белгілік атауы деп атаған. Ал, бұл құбылыс орыс лингвистикасында «... знак значения... есть общее между двумя сравниваемыми сложными мысленными единицами или основание сравнения», - деп түсіндірілген [2, 176.].

Фразеологиялық тұлғалардың семантикасын зерттеуге арналған танымал ғалым-фразеологтардың еңбектерінде ішкі форма фразеологизм мағынасының бір бөлігі түрінде қарастырылады. Ішкі форма окказионалды фразеологизмнің мағынасын ұйымдастыру барысында маңызды рөл атқарады. Көбінесе идиомалық сипаттағы фразеологизмдер мен паремия окказионалды трансформацияға көп ұшырайды. Осыған орай, окказионалды фразеологиялық тұлғаның ішкі формасы

фразеологиялық бейнемен байланысты болады, яғни ол өзі өзгере отырып, бейнеге жаңа мағына үстейді.

«Ішкі форма» ұғымының ғалымдар ұсынған нұсқасында (В.В. Виноградов, А.А. Потебня, А.В. Кунин, В.Н. Телия) ішкі форма туралы үш түрлі көзқарас бар. Ішкі форма дегеніміз:

- 1) ішкі бейне;
- 2) фразеологизм семантикасының элементі;
- 3) ФТ-ның жасалу тәсілі.

Өзіндік ішкі формасы бар тілде бұрыннан қалыптасқан узуалды фразеологизмнен окказионалды фразеологизм туындайды. Бұл окказионалды фразеологизмдерден шығатын фраза туындатудың басты ерекшелігі болып табылады.

Ішкі форманың жекелеген элементтерін қолдану мәселесі фразеологиялық тұлғаның тірек компоненттерін бөлшектеу және оның окказионалды фразеологизм негізінде жасалу барысында айқын байқалады.

Мысалы, *Әттеген-ай, неге «болты босап» кете береді бұл, қылмысқа қарсы күрестің? 95-те, бүкілхалықтық референдум алдында зой деймін, осылайша бір күшейтілген...* Нормалы қолданыста *буыны босады* – күші кетті, әлсіреді деген мағынада адамға қатысты қолданылады. Осы фразеологиялық тұлғаның *босады* етістікті компонентінің бөлшектенуінен *болты босады* 'күші жоқ, сұйық, аяқсыз қалады' деген мағынада айтылатын авторлық окказионализм жасалып отыр. ОФ-ның әр компоненті фразеологиялық мағынаның қандай да бір бөлігін тұтынушы болып саналады. Бұл оралымның жалпы мағынасы лексикалық компоненттері арасында былайша бөлінеді: *болты* – 'күші', *босады* – 'жоқ'.

Осылайша, ФТ-ның ішкі формасы трансформациялану арқылы ауызекі сөйлеу қолданысына әсер етеді. Ғалым Б. Шалабай: «Антропоцентристік факторлар фразеологияда айқын көрінеді. Өткені жаңа идиом жасау барысында сөйлеушінің бағалауыштық және эмоционалды жағдайын білдіруге ұмтылады және адресатқа әсер ету мақсатында денотатқа деген қатынасын білдіреді. Осы тұста В. Телияның: «Окказионализация фразеологизма является прямым следствием проявления человеческого, субъективного фактора в языке и, шире, самого языкового фактора в человеке, носителе языка, его культурно маркированной картине мира и национальном самосознании» – деген пікіріне біз де қосыламыз»- дейді [1,94 б.].

Окказионал фразеологизмдердегі антропоцентристік факторлар лингвомәдени менталитеттің пайда болуына әкеледі.

Сөйлеудің коммуникативтік-прагматикалық тиімділігі экспрессивті-эмоционалдық әсер ету дәрежесі мен оның қайнар көздеріне байланысты. Сөйлеу жанрындағы мәтіндер арқылы қарым-қатынас жасау кезіндегі әсер арнайы тілдік құралдарды таңдау негізінде жүзеге асырылады, олардың ішінде фразеологизмдердің орны ерекше. Фразеологизмді таңдап алғанда және де окказионал өзектілік әдістерін қолданғанда, вербалданған шындық ассоциациялар арқылы көрініп, ол тыңдаушыға эмоционалдық қатынасын көрсетуге себеп болғандықтан, пайдаланушы автор сол арқылы қосымша ақпаратты білдіреді. Мысалы:

«Балғымбаев мырза, **басыңнан бал тамып, маңдайыңнан мұнай атқылап тұрса** да, мен сені бір күн ұстамаймын, егер үкіметтің Ана тілімді аяқасты ете беретіні болса!» – деп...

Осы мысалдағы *басынан бал таму* қалыпты фразеологиялық тұлға *бармағынан бал тамған 'бес аспап шебер, көп өнер иесі'* [2,94 б.], – деген мағынаға өзгеше мәнде беріліп тұр. Осы тіркеске *маңдайынан мұнай атқылап тұру* қосымша компоненті қосылып, сөйлемге экспрессивті реңк үстеп, мағынасын аша түседі.

Ғалымдар фразеологиялық тұлғалардың прагматикалық әлеуетін сөз ете келіп, тілдің бұл тұлғаларының аталған үш психологиялық (А. Леонтьев) міндеттерін шешуге мүмкіндік беретінін:

- мәтінге назар аударту;
- мәтінді қабылдауды жақсарту;
- мәтінді тыңдаушының қабылдауын айтады.

Ал, академик Исмет Кеңесбаев өзінің алғашқы фразеологияға қатысты еңбектерінде фразеологиялық бірліктерге мағына тұтастығы негізінде топтастырып, ғылым саласында «жаңашылдық» жасады. Ғалым І. Кеңесбаевтың «Фразеологиялық тұтастықтар мен фразеологиялық тізбектер табиғаты» ғылыми туындысында қазақи таза тілдегі фразеологиялық бірліктер мен сөздердің аналогиясы негізінде олардың мағыналарының мотивировкасына қатыстылығын айқындайды. Фразеологиялық тұтастықтар құрамындағы сөздердің құрамымен, компоненттердің мағыналарымен еш байланыссыз таңба болып табылатын мотивтенбейтін сөздердің мағыналары қандай шартты болса, олар да сондай қасиетке ие болып келеді

Ұлттық мәдениеттің кілтін кез-келген халықтың өкілі шеше алмайды, ол үшін сол тілде сөйлеп, сол тілде ойлап, сол халықтың топырағында аунап, суын ішіп, ауасымен демалу керек. Себебі,

мәдени кодты ашудың кілті сол атрибуттармен тікелей байланысты.

Тіл халықтың рухани байлығының ең қажеттіліктерін – мифологиясын өз бойына жинайды. Осындай тіл фактілеріне талдау жасау мәдени тамырларымызға үніле түсуге, оның құпия сырларын түсінуге септігін тигізеді. Фразеологизмдерді мифтік танымға, әдет-ғұрыпқа, салт-санаға әкеп жүктеу, оларды бір-бірімен байланысты дүние ретінде қарастыруға, оларды мәдениеттің құрамдас бөлігі, ұлттық тілдегі бейнесі деп тануға жол ашса, екінші жағынан, ғалымдар сабақтастығын (тіл, мәдениет, тарих, фольклор, этнология, әдебиет және т.б.) жан-жақты теориялық тұрғыдан аша түсуге мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі негіздері. –А., 2007.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. –А., 1958.
3. Кеңесбаев І. Қазақ тіліндегі фразеологизмдер . –А., 1998.

ӘОЖ.81.33

Фитонимдер астарындағы прецедент ақпараттардың ұлттық дүние бейнесін репрезенттеудегі орны

Снасапова Г.Ж., ф.ғ.к., Нұрсұлтанқызы Ж., ф.ғ.к., доцент,
Сағнадинова А.,
6B01703 - Шетел тілі: екі шетел тілі
мамандығы бойынша АҚ-19 оқу тобының студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Статья посвящена исследованию особенностей функционирования фитонимов в роли прецедентных феноменов. Авторы рассматривают данные прецедентные феномены как своеобразные символы, значимые в культурном плане и содержащие фоновые знания.

Abstract

The article is devoted to the study of the peculiarities of the functioning of phytonyms in the role of precedent phenomena. The authors consider these precedent phenomena as peculiar symbols, culturally significant and containing background knowledge.

Ұлттық дүниенің тілдік бейнесіндегі фитонимдерден жасалған тұрақты тіркестердің төңірегіндегі танымдық ақпараттардың прецедент мәтін ретіндегі орны ерекше.

Адамның кез-келген нәрсені бағамдап, өзін-өзі тануында қоршаған әлемнің фрагменттерінің бірі өсімдік әлеміне де иек артатыны белгілі. Осы мақсатта ұлттық қауымдастық өкілдерінің көп жағдайда, өзіне қадыр-қасиеті етене таныс өсімдіктердің сипатын тілге тиек ететінін байқаймыз.

Әр ұлт өз тілінде дүние, әлем туралы түсініктерін түрлі тілдік фактілер арқылы кесіп-пішеді. Қоршаған әлемнің тілдік бейнесі, негізінен алғанда, адамдар санасындағы дүниенің логикалық бейнеленуімен ұқсас болып келеді. Құбылыстар арасындағы ұқсастықтар ұғым категорияларын жасайтын лексемалардың толығына әсер етеді. Сол ұғым түрлерінің тұтастай алғандағы атаулары тілдің негізін құраса, әлемнің, ондағы құбылыстардың тілдегі бейнесінен ұлт ерекшеліктерін танып-білуге болады [1, 197 б.].

Нақты біртүрлі сөздік қоры тілдік белгілер жиынтығымен қоса, белгілі бір қауымдастыққа қатысты ұғымдар жайлы ойлау тәсілдерінен тұрады. Әрбір ұлт өкілі белгілі бір сөздік қорынигергендіктен, тілдік қауымдастықтың барлық мүшесі солайлау тәсілдерін өз бойына сіңіреді [2, 250 б.].

Қазақ үшін экзотика болып есептелетін *банан* өсімдігі ағылшын дүниесінің тілдік бейнесінде символ, образ жасауда жиі кездеседі. Мысалы, *a top banana* тіркесі *top көшбасшысы, ең басты адам* дегенді меңзеу үшін қолданылады. Идиоманың шығу тегіне үңілетін болсақ, Европада ХІХ ғасырдың ортасында пайда болған ойын-сауық шоулары өтетін бурлеск театрындағы танымал комедияның басты кейіпкерін ойнаған актердің, қойылым соңында қошеметтеген көпшіліктен сыйға банан алғандығы, осы күлкілі жайттан кейін аталған тіркестің қолданысқа еніп кеткендігі туралы мағлұмат аламыз [3].

A banana republic (сөзбе-сөз: бананды республика) тұрақты тіркесінің жемқорлық жайлаған, экономикасы тұралап қалған кедей елдер жайлы сөз болғанда қолданылатыны аян. Оның астарынан 1870 жылы бір американдық кәсіпкердің Ямаикадан банан сатып алып, оны Бостонда үлкен маржамен сатқандығы, бананның американдықтардың күнделікті тұтынатын алмасынан да арзан болғандығы жайлы ақпаратты білеміз. Сатылым көлемінің артқаны сондай, күндердің бір күнінде жаңағы кәсіпкер «United Fruit Company» (Юнайтед фрут компани) кәсіпорнын құрып, кейіннен ол қуатты корпорацияға айналады (Chiquita Brands

International). Осылайша, ол Латын Америкасының барлық банан өсіретін елдерінің экономикасын билейді [3].

Банан тәрізді таңсық жемістің қатарындағы *лимон* мен *каштанға* байланысты ағылшын тіліндегі *to buy lemon* фразеологизмі пайдаға аспайтын немесе ақауы бар зат сатып алу дегенді меңзесе, *an old chestnut* (сөзбе-сөз: кәрі каштан) күлкүлі емес, әбден жауыр болған әзілдер туралы сөз болғанда қолданылады. Тіпті, Америкада тұтынушылардың құқығын қорғайтын *lemon law* деген заң да бар көрінеді. Ал, кәрі каштанның жайына келетін болсақ, бұл тіркесті қолданысқа енгізген де театр сахнасы екен. *Пол Андерсонның 1954 жылы жарық көрген The Broken Sword* (сөзбе-сөз ауд.: *Сынған қылыш*) фантастикалық романын сахналау кезінде, пьеса кейіпкерлерінің бірі, үнемі айтып жүретін әзілдерінің бірін *каштан деп бастап, шатасып кетіп, емен деп жалғастырған. Соны байқап қалған біреу: «Каштан, кәрі каштан, бұл оқиғаны мен көп рет естігенмін!»* - деген көрінеді [3].

Adam's apple фразеологизмінің шығу тарихында Адам атаның тиым салынған жемісті сараңдықтан тұтастай жұтып қойғандықтан, оның әлі күнге дейін кеңірдегінде кептеліп тұрғандығы туралы мифтік ақпарат бар [4].

Қазақтардың мифтік танымында *бәйтерек* үш әлемді байланыстырушы тылсым күшке ие қасиетті ағаш саналады. Сондықтан, ол тұтастық пен тұрақтылықтың, ұлылықтың символы ретінде қарастырылады. Мыс.:

«— Жоқ, Есеней, сен көлеңкең күндік жерге түсетін бәйтерексің. Мен сенің саяңда шырылдаған бозторғаймын ...» (Ғ. Мүсірепов).

Емен ағаштың иілгені – сынғаны деген нақылдан қазақтар үшін еменнің асқан төзімділік пен қажыр-қайраттың эталоны екенін аңғарамыз. Оның көп жылдық, сүрегі қатты, бағалы, мәңгі жасыл өсімдік екені белгілі. Ал, ағылшындар *oak is not filled with one stroke* (сөзбе-сөз ауд.: емен бір соққыдан қопарылмайды) деп, еменнің мықтылығын мойындай тұра, *oaks may fall when reeds stand the storm* (сөзбе-сөз ауд.: қамыс дауылға төтеп бергенде, емен құлап кетуі мүмкін) немесе *little strokes fell great oaks* (сөзбе-сөз ауд.: кішкентай соққылар үлкен еменді құлатады) деген қорытындыға келеді.

Сөздің магиялық күшіне сенген ата-бабаларымыз *еңбегіңнің жемісін көр, көсегең көгерсін, келген қадамыңа гүл бітсін, өркенің өссін* т.б. тәрізді бата мәнді тіркестер мен *көктей солғыр, көгермегір, жүрген жеріңе шөп шықпағыр* т.б. қарғыс мәнді

сөздерді қолданған. Олар өсімдіктің өсуі мен даму процестерінің ерекшеліктеріне негізделіп жасалған.

Момынды *қой аузынан шөп алмас*, айлакер сұмды *басқан ізіне шөп шықпас*, үнемі жоқ деп отыратын жылайманды *аузын құр шөппен сұртеді* тәрізді образды тіркестермен сипаттаймыз. Ал, *көзіне шөп салу фразеологизмі* ерлі-зайыптылар арасындағы сенімге селкеу түскен кезде қолданылады. Мыс.: «Өткен өміріне я жастық қылып, я мастық қылып, *көзіне шөп салып* көрген емеспін, – деді Раушан» (Б. Майлин).

Жоғарыда келтірілген мысалдар фитонимдердің астарында қоршаған табиғи орта туралы ақпарат қана емес, ұлт өкілдерінің сол ортаға деген қарым-қатынасын білдіретін көзқарастар туралы мол мағлұматтың жататынын көрсетеді.

Әдебиет

1. Бектемірова С.Б. Түркі және славян тілдеріндегі ит семасына салғастырмалы-типологиялық талдау // ҚазМУ Хабаршысы. Филология сериясы. - 2001, №11.

2. Радченко О.А. Язык как мирозидание. Лингвофилософская концепция неогумбольдианства. -М.: URSS, 2006. – 312 с.

3. <https://lingua-airlines.ru>

4. Храпа В. От адамова яблока до яблока раздора. Происхождение слов и выражений//https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/hrapa/index.php

Кітапхана мамандарын даярлаудағы кейбір мәселелер

*Мен кітапханаларды ақыл білім, адамгершілік, парасат,
иман ордасы деп білемін, ал кітапханашыларды сол ешқашан
жоғалмауға тиісті ең асыл құндылықтың ең жанкешті
сақшылары
ретінде санаймын.
Ә.Кекілбаев*

Абенова Ж.А., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматриваются новшества в подготовке современных специалистов-библиотекарей в высших учебных заведениях, вопросы прохождения практики, трудоустройства выпускников.

Abstract

The article discusses innovations in the training of modern librarians in higher educational institutions, issues of internship, employment of graduates.

«Кітапхана ісі» білім беру бағдарламасы бойынша әлеуметтік білім бакалаврының кәсіби қызметінің салалары: кітапхана ісі, ақпараттық орталықтар, мәдени-білім беру салалары, мемлекеттік-ағарту секторлары.

Мәдениет және өнер жоғары оқу орындарына талапкерлерді қабылдау жоспарының қысқаруымен қатар ақылы негізде оқитын студенттер саны да артып келеді. Бірақ бұл "Кітапханатану және библиография" мамандығына көп әсер еткен жоқ. Жалпы кітапхана-ақпараттық факультеттер түлектерінің саны жыл сайын азайып келеді. Білім жүйесіндегі ақылы оқытудың кеңеюіне қарсылық жоқ, бірақ қазіргі жағдайда кітапханалық білім беру тек мемлекеттік қаржыландыру негізінде жүзеге асырылуы қажет екенін түсіну керек. Негізінен колледж бітіріп, еңбек етіп жатқан кітапханашыларға үш жыл оқып, жоғары білім алуына немесе жоғары білімді басқа мамандық иелерінің кітапханашылықты таңдап, екі жылда екінші білім алуына ақылы оқу өте ыңғайлы. Олардың тәжірибелері бар, теорияны меңгеру оңайға түседі.

Осы уақытқа дейін кітапханашылардың айлық жалақысы ең төменгілердің қатарында болды. Нәтижесінде перспективалы және жас кадрлар жеке секторға, жалақысы жоғары салаларға кетті. Екінші жағынан, соңғы жылдары кітапханашылар қатары жаңа жоғары білікті мамандармен – филологтармен, лингвист бағдарламашылармен және т.б. толығуда, бірақ мұндай мамандарды әр кітапхана тарта бермейді. Сондықтан да барлық үміт базалық жоғары кітапханалық білім беру жүйесіне артылады. Жоғары кітапхана мектебі жас ұрпаққа сынақтан өткен, уақыт пен өмірде сыналған кәсіби білім, білік пен дағдыларды беруге; болашақ кітапханашыларда кәсіби мінез-құлық жүйесін қалыптастыруға, оның кәсіби ортаға енуіне мүмкіндік беруге арналған.

Дидактикалық тәсілдер, мазмұны, әдістемесі, ұйымдастыру, технологиялар, білім беру процесін бағдарламалық және ақпараттық қамтамасыз ету өзгеруде. Қолданыстағы білім беру стандарттары шеңберінде бейінді ЖОО-да жаңа мамандықтар мен мамандандырулар енгізіледі, білім беру бағдарламалары қайта өңделеді. Алайда, кітапханаға келген жас мамандардың бейімделу процесі өте қиын, өйткені объективті себептерге, яғни жоғары білім саласында алған кәсіби білім мен кітапхана тәжірибесінің қажеттіліктері арасындағы белгілі бір сәйкессіздікке байланысты болады. Осыған байланысты көп оқу орындарында кітапханашы мамандарын дайындайтын оқытушылар құрамына кітапханада ұзақ жылдар қызмет атқарған тәжірибелі кітапханашылар тартылады. Олардың артықшылығы- өзінің ұйымдастырған іс-шараларын, оқырмандарға қызмет көрсетуді, кітапханадағы инновацияны, кітапхана қорын толықтыру және ғылыми өңдеуді, анықтама-библиографиялық жұмысты, т.б. білім алушыларға іс-тәжірибемен ұштастырып түсіндіреді, жеткізеді. Бұл теория мен практиканың алшақтығын азайтып, бітірушілердің өз мамандығын жақсы меңгеруіне әсер етеді. Жоғары мектепке кітапхана қызметкерлерінің кәсіби біліміне әлеуметтік тапсырыстың заманауи талаптарына жауап беретін жаңа формациядағы мамандар корпусын құру міндеті жүктелген.

Соңғы уақытқа дейін кітапханашы маман даярлаудағы миссия - әр типтегі кітапханаларда жұмыс істей алатын жоғары білікті кітапханашы-библиографтарды дайындау болды. Бүгінгі жахандану кезеңінде кітапханатану және библиография теориясы мен әдістемесінің негіздерін студенттердің қолдана білуіне кітапханалық жоғары мектептің күш-жігерін шоғырландыру қажет.[4,486.]Оқыту бағдарламасы студенттерді кітапханалық және ақпараттық қызметтер саласындағы шығармашылық жұмыс

үшін теориялық базамен қамтамасыз етуі тиіс. Сондай-ақ қазіргі уақытта ақпараттық аспектілерге баса назар аударылуда, жаңа ақпараттық технологияларды игеру заманауи кітапханашы-библиографты дайындауда маңызды орын алуы керек.[1,216.] Оқыту барысында мамандық бойынша пәндер жиынтығы көп жағдайда қайта қаралуы және толықтырылуы мүмкін. Мысалы, «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар», «Мәтінді талдау», «Әлемдік ақпараттық технологиялар мен ресурстарды зерттеу» студенттерге ақпараттық ресурстар жүйесімен ғана емес, кітапханалық технологиялармен де танысуға мүмкіндік береді.

Кітапханашы мамандарға білім беру үшін қажетті кешенді және арнайы оқулықтар мен оқу құралдары жеткіліксіз, кейбір пәндерден жоқтың қасы. Сондықтан «Кітапхана ісі» мамандығының пән оқытушылары өз оқу-әдістемелік кешендерін даярлап, студенттерге толық қанды білім беруге тиіс.

Жұмыс өтілі бір жылға дейінгі жас мамандар көбінесе практикалық дағдыларды меңгермейді, қарым-қатынаста, пайдаланушыларға ақпараттық қызмет көрсетуде, өз қызметін дамыту жолдарын анықтауда қиындықтарға тап болады. Студент өндірістік практикадан өту барысында әр бөлімдегі білікті мамандардан тәжірибе алады, нәтижесінде, бітіруші өз қабілетін, жауапкершілігін көрсете алған жағдайда іс-тәжірибеден өткен кітапхана оның тұрақты жұмыс орнына айналады. Қазіргі кезде жастар практикасымен мекемелерге жіберілетін көптеген мамандар тәжірибе жинақтап, сол жерге тұрақты қызметке орналасады. Бірақ жас кітапханашыларға көбінесе өз идеялары мен амбицияларын жүзеге асыруға, кәсіби өсуге, мансап жасауға, біліктілігін арттыруға мүмкіндік болмайды.

Кітапхана ісінің қарқынды жетілуі кітапханаларда өндірістік және ғылыми-техникалық мәселелерді заманауи деңгейде шеше алатын мамандар тобын құруға, жас қызметкерлерді кітапханаларды модернизациялауға байланысты әр түрлі бағдарламаларды зерттеуге және жүзеге асыруға белсенділігін арттыруды қажет етеді.

Кәсіби орта кітапхана қызметкерінде ой-өрістің қалыптасуына және руханият пен кәсіби қасиеттердің дамуына оң әсер етеді. Кітапхана маманы өзінің кәсіби қызметі саласында құзыретті болуы, кітапхана жұмысының шарттарын, жаңа технологиялық процестерді, заманауи техниканы ұсынуы, кітапхана ісінің экономикасын, еңбек заңнамасын, менеджмент негіздерін білуі, компьютерлік технологияларды пайдалануға дайын болуы тиіс. Оған әлеуметтік психология, тұлға психологиясы туралы білім қажет. Кәсіби мамандықтан басқа,

психологиялық дайындық қажет. Бұл, ең алдымен: іске деген қызығушылық, жауапкершілік сезімі, ұжымшылдық.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты кітапхананы басқарудың маңызды буыны кадр саясаты болып табылады, ол адамның ұжымға келуінен бастап еңбек қызметінің аяқталуына дейінгі кәсіби жолын анықтайтын тұтас жүйе болып табылады. Бұл қызметкердің біліктілік деңгейін бағалауды, оның қабілеттері мен мүмкіндіктерін тиімді пайдалануды, инновацияға деген ұмтылысты, жоғары лауазымдарға жоғарылатуды және белсенді кәсіби қызмет үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз етеді.

Кітапхана қызметін пайдаланушыларға көрсетілетін қызмет көлемінің, мазмұнының және сапасының тұрақты өсуі мамандардың үздіксіз оқуын, білімін үнемі жаңартып отыруын, кітапхана қызметкерлерінің біліктілігін арттыруын қажет етеді, сондықтан біз кәсіби біліктілік деңгейіне қойылатын жаңа талаптарға сәйкес теориялық және практикалық білім беруіміз қажет.

Кітапхананың кәсіби шеберлікті дамыту саласындағы қызмет бағыттары: оқу, ғылыми, әдістемелік семинарлар; конференциялар; конкурстар; шығармашылық зертханалар; шеберлік сыныптары; тренингтер; біліктілікті арттыру курстары т.б. Кадрлардың білімін жетілдіру және білім беру жоспары маманның білім және кәсіби деңгейін ескеруі және қызметкерлердің құзыреттілік деңгейі мен жұмыс тәжірибесіне сәйкес келуі тиіс.

Елімізде кітапханалық білім беру жүйесі бола тұра кітапханашы мамандардың біліктілігінің төмендігі жасырын емес. Қазақстан кітапханаларының ақпараттық, аналитикалық, мәдени, білім орталықтары ретінде инновациялық дамуы көп жағдайда мамандармен қамтамасыз ету және мамандардың осы саланы модернизациялауға кәсіби дайындығына байланысты.[2] Қазіргі уақытта ақпараттық аспектілерге баса назар аударылуда, жаңа ақпараттық технологияларды игеру заманауи кітапханашы-библиографты дайындауда маңызды орын алуы тиіс, сондықтан кітапхана қызметкерлері ғылым салаларының (информатика, педагогика, психология, әлеуметтану, т.б.) жаңалықтарымен қаруланған, жаңашыл болуы керек.

Заманауи әдіс- тәсілдер білім беру жүйесін жаңарту және дамыту ғана емес, кітапхана жұмысында қолдану арқылы оқырмандардың шығармашылық қабілеттерін дамыту. Қазақстан Республикасы "Білім туралы" заңында: "Білім беру жүйесінің міндеттері-...жеке адамды қалыптастыру, сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу және тиімді пайдалану керек"- деп атап көрсеткендей, қазіргі кезде

әрбір кітапханашының алдына қойған басты міндеті-заманауи әдіс-тәсілдерді үнемі жетілдіріп отыру және меңгеруі қажет.[3]

Қорыта айтқанда, қоғамды ақпараттандыру жағдайында кітапхана мен ақпараттық процестің негіздерін, кітапхана ісінің теориясы мен практикасын кәсіби білімі бар кітапхана мамандарын даярлау жүйесін жетілдіру білім беру мекемелерінің басты міндеті.

Әдебиет

1.Рахимжанова С.Р. Подготовка библиотечно-библиографических кадров в контексте новой системы образования //Кітапхана.–2004.–№4.–С.21

2.Сарсембаева А., Мусаева С.Т. Кітапхана кадрларын кәсіби дамыту мемлекет саясатының объектісі ретінде//http://www.rusnauka.com/8_SNP_2016/Economics/6_209071.doc.htm

3.Мустафина А.У.Кітапхана жұмысындағы заманауи әдіс-тәсілдердің тиімділігі//https://kopilkaurokov.ru/nachalniyeKlassi/uroki/kitapkhana_zhumysyndagy_zamanaui_dis_t_silder

4.А.В.Шунков Система подготовки кадров для библиотечно-информационных учреждений региона: векторы развития в контексте вызовов современного общества, Науч. и техн. б-ки.- 2017.- № 1.- С. 48

ӘОЖ 800/801:81.255

Қабыса байланысқан сөз тіркесінің ерекшелігі

Байдаулетова А.Ө.,ф.ғ.к.,
Қарманбай А, студент,
Қызылорда «Болашақ»
университеті

Резюме

В статье рассматривается словосочетание, его конструкция, его главная особенность, гибкость для создания лексического существительного

Abstract

The main feature of the article will be the ability to create a lexical and noun phrase.

Сөздердің байланысу формаларының бірі – қабыса байланысқан сөз тіркесі. Оның бірінші мүшесі де, екінші мүшесі де еш қосымшасыз, қатар тұру арқылы жасалады. Кейбір жағдайларда қабысуды менгерумен, матасумен, тіпті күрделі сөзбен шатастыратын кездер де болады.

Қазақ тіл білімінде қабыса байланысқан сөз тіркесі жақсы зерттелген. Әдетте, қабыса байланысқан сөз тіркестері септік жалғауынсыз тұрып байланысады. Қабыса байланысуда сөз тіркесін құрайтын сөздердің орын тәртібі маңызды болады. Бұл туралы М. Балақаев, Т. Сайрамбаевтың «Қазіргі қазақ тілі» атты оқулығында былай деп жазылған: “Қабысу – түркі тілдерінде, оның бірі қазақ тілінде өте жиі қолданылатын синтаксистік байланыс формасының бірі. Егер қиысуда бағыныңқы сөз басыңқы сөздің грамматикалық мағынасына тұлғасына бейімделе, тиісті жалғауда айтылып байланысса, қабыса байланысқан сөз тіркестері өзара ешқандай жалғаусыз, тек қатар тұру арқылы тіркеседі. Сонда қабыса байланысқан сөз тіркестерінің грамматикалық байланыс амалы сөздердің орын тәртібі болады” [1, 42 б.].

Қабыса байланысқан өз тіркестерінің негізгі ерекшелігін осы анықтамадан аңғарамыз. Демек, қабысуда: 1) бағыныңқы сыңарға ешқандай жалғау жалғанбайды; 2) бір-бірімен орын тәртібі арқылы байланысады. Осы негізгі ерекшеліктерінің өзі қабысудың лексикалану жолының бір ерекше сипатын танытады.

Бұл туралы Р. Әмір мен Ж. Әмірова жазған «Жай сөйлем синтаксисі» атты оқулықта мынадай жақсы тұжырым айтылған: «Атау формадағы зат есімдердің қабыса байланысқан сөз тіркестерінің атауыш сөз жасау үшін ерекше талғануына себептер бар. Тұлғасы ықшам сөздерден құрылғандықтан, бұл тіркестер айтуға оңтайлы, бір атау ретінде танылуға оңай. Осы тіркестердің көбінен біріккен сөздер дамып шыққан: белбеу, қолғап, шекара т.т. Бұл тіркестер бір түбір тұлғалы лексема ретінде түрленуге оңай түседі» [2,16 б.].

Қабыса байланысқан сөз тіркестерінің байланысу сипатында жалғау болмағандықтан, олар атауыш сөз жасауға икемді. Яғни басқа сөз тіркестерімен салыстырғанда, қабыса байланысудың лексикалануға бейімділігі, болмаса терминді жасауға икемділігі бар.

Ғалымдардың пайымдауынша, қабыса байланысқан сөз тіркестерін айқындаудың өзіндік принциптері бар. Айталық, М. Балақаев өзінің зерттеулерінде тіл деректеріне жүгіне отырып, кез келген сөздің жалғаусыз, орын тәртібі арқылы байланыса алмайтынын жазады. Олар өзара тіркесу үшін мағыналық және грамматикалық жағынан сәйкестікте болуы қажет. Мағыналық

жақтан байланысы бар сөздердің басын құрастыруда ұйытқы сөздің қай сөз табынан болуының үлкен мәні бар. Осындай ерекшелігіне байланысты түркі тілі, оның бірі қазақ тіліндегі сөз тіркестері есімді және етістікті сөз тіркестері болып екі топқа бөлінетіні белгілі.

Қабыса байланысатын сөз тіркестерінің құрамы да әр түрлі болып келеді. Оның бағыныңқы сыңары зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, есімше, үстеу болады да, басыңқы сыңары зат есім, субстантивтенген сын есім мен сан есім болады.

Сөз тіркесінің жасалуының да өзіндік заңдылықтары бар. Кез келген сөз екінші бір сөзбен байланыса бермейді. Олардың арасында семантикалық мағыналық байланыс болуы қажет. Бұл семантикалық байланыстың жалпы халықтық танымда танылған ұғыммен, ұлттық таныммен тікелей байланысы бар. Айталық, *алтын сағат, жібек орамал* деп сөз тіркесін жасауға болады, өйткені халықтық таным-түсінік бойынша, алтыннан сағат жасалады, жібектен орамал тоқылады. Ал алтын орамал, жібек сағат деген ұғым жоқ, мұндай тіркестердің құралы логикалық жағынан мүмкін емес, сондықтан осындай сөз тіркесі де тілде жасала алмайды.

М. Балақаев пен Т. Сайрамбаевтың «Қазіргі қазақ тілі» зерттеу еңбегінде қабыса байланысатын сөз тіркестерінің жиі қолданылатын тіркестерінің түрін айқындайды. Зерттеушілердің көрсетуінше, екі зат есім атау күйінде қабыса байланысып, сөз тіркесін құрау үшін, алдыңғысы соңғысына бағынып тұрады, әрі мұндай тіркестер тілімізде жиі ұшырасады. Өзге сөз таптарымен салыстырғанда, зат есімдер арқылы қабыса байланысудың молдығы, оның ішкі семантикалық мүмкіндігімен байланысты. Зат есімдерден құралған сөз тіркестері мынадай мағыналық қатынаста жұмсалады:

1. Заттың неден, қандай заттан жасалғанын білдіреді: *темір пеш (темірден жасалған пеш), ағаш күрек (ағаштан жасалған күрек), күміс қасық (күмістен жасалған қасық) т.б. ;*

2. Салыстыру теңеу мағынасында жұмсалады: *қамыс құлақ ат (аттың құлағы қамыстай деген мағынада), пісте мұрын (қыздың мұрны пістедей деген мағынада), жібек жүн (жүні жібектей деген мағынада), құрыш білек (құрыштай қатты білек деген мағынада) т.б.*

3. Бір затты басқа затқа арнау мағынасында қолданылады: *ат қора – ат тұратын қора, мал қора – мал қамауға арналған қора, шай кесе – шай ішуге арналған кесе, кір сабын – кір жууға арналған сабын т.б.*

4. Бір зат екінші затты мекеніне қарай анықтайды: *тау теке, көл бақа, желке тамыр, төс қалта, қалта сағат* т.б. бұлардың екі түрі бар:

а) сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары жер-су аты болып, басыңқысы заттың сонда өсіп-өнетінін (мекенін) білдіреді: *тау ешкі, су жылан, көл бақа, түркімен кілем* т.б.

б) қабыса байланысқан топтағы екі сөз де жалпы есім болып, бірі екіншісінің қай жердегі, қай орындағы зат екенін анықтайды: *мойын ет, желке тамыр, тамақ без, ауыз үй, тамақ бау* т.б.

5. Заттың өлшемдік мағынасын білдіреді: *бір қора қой, екі саба қымыз, қап-қап астық, бір асым ет* т.б.

6. Кәсіп, дәрежені білдіру: *инженер қыз, шәкірт бала, тракторист Есбол*;

7. Адамның жынысын білдіреді: *қыз бала, ұл бала, әйел бала*;

8. Даралау мағынасында жұмсалады: *қайың ағаш, алма ағаш, нар түйе*, т.б. [1, 44-46 бб.].

Қабыса байланысқан сөз тіркестерінің әрбір сыңары өзіндік жеке лексикалық мағынасын сақтап тұрады. Мысалы, «Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі. Кен ісі және металлургия» деп аталатын сөздікте мынадай қабыса байланысқан сөз тіркесі арқылы жасалған терминдер кездеседі: *өлішеуіш таспа, тас құйма, терең карьер, төсем таужыныс, тұйық цикл, құйма болат, қошқыл теміртас, малта тас, металл ұстағыш, нақты қима, озық ұңғыма, көбік алюминий, көбік шыны, көтергі машина, қалайы қабат, қалқыма су, қарсы ағым, қара металл, қозғалтқыш білік, қоймаланған кен, ыстық су, іркілме су, жапсарлас алап, ақ шойын, ақ күйе, ақаба су, аралас кен, арна шеген, асқын өткізгіш, ауа айдағыш, ауа жылытқыш, ауыр суспензия, ашық бет, ашық қазу, ауыр су* т.б.

Әскери терминдер сөздігінен: *алыс авиация, ауыр артиллерия, ашық аспан, ауыр ракета, аға офицер, алмас қылыш, әскери әлеует, әскери әкімшілік, әскери байланыс, әскери бөлім, әскери география, әскери геология, әскери гигиена, әскери госпиталь, әскери ғылым, әскери дидактика, әскери доктрина, әскери конфликт, әскери күш, әскери ант, әскери артиллерия, әскери атлас, әскери атташе, әскери ауысым, әскери әділет*, т.б.

Бұл келтірілген мысалдардағы кез келген тіркес контексте жеке атау-термин ретінде танылады, сөйтіп, бір бүтін тұлға болғандықтан, бір сұраққа жауап беріп, бір сөйлем мүшесі болады.

Қабыса байланысқан сөз тіркестерінің сыңарларының арасында негізінен анықтауыштық және пысықтауыштық қатынас болады. Ал қабыса байланысқан сөз тіркесі арқылы лексикаланып, туынды сөз ретінде жұмсалғанда, олардың арасында анықтауыштық

қатынас болмайды, бір бүтін атау сөз ретінде жұмсалады. Мысалы: *қаптал сызық, қара белбеу, қарсы батман, қарсы жүріс, қарсы тәсіл, қос адым, қос соққы, оң аяқ, орта салмақ, орта сызық, орталық аймақ, резеңке доп, резеңке доңғалақ, сол бүйір, сол жақ, сылбыр шайқас, сол аяқ, сылбыр ойын, салт жүріс, таза жеңіс, тақтай серіппе, тарпа белбеу, тез қарқын, тең ойын, тең сайыс, тура шабуыл, тік соққы, ұқсас қимыл, тұтқиыл соққы, тұйық бұрылыс т.б.* (Дене тәрбиесі және спорт терминдері сөздігі).

Бұл көрсетілген тіркестер бір қарағанда сөз тіркесіне ұқсас келгенімен, дене тәрбиесі және спорт саласының арнайы термин-атаулары болғандықтан, бір бүтін тұлға ретінде танылады. Мұндай тіркестердің арасында анықтауыштық қатынас жоқ. Сөйлемде не мәтінде келгенде мұндай тұлғалар сөз тіркесінің бір ғана сыңары ретінде жұмсалады.

Қабыса байланысқан сөз тіркестерінің өзіндік ерекшелігі бар. Олар ешқандай жалғаудың көмегінсіз-ақ, интонация арқылы, орын тәртібі арқылы байланысатын болғандықтан, лексикалануға бейімділігі мол болады.

Лексикаланған қабыса байланысу туынды сөз ретінде танылады. Сондықтан мұндай туынды сөздер бір сөзжасамдық ұяда, бір сөзжасамдық тізбекте, бір сөзжасамдық жұпта болып, сөзжасамдық мағынаға ие болады.

Әдебиет

1 Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1997. - 44-46 бб.

2 Әмір Р.С., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Санат, 1999. – 10-16 бб.

ӘОЖ 81.42:811.161.1

Мәтін, дискурс ұғымдары

Байдаулетова А.Ө., ф.ғ.к.,
Серікбаева Б.Н., магистрант,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Түйіндеме

В статье речь пойдет о новых направлениях, рассматриваемых в связи со способностью человека воспринимать, думать, понимать, передавать, а не о личном положении языка.

Abstract

The article will focus not on the individual position of language, but on new areas that are considered in connection with the ability of a person to perceive, think, understand, convey.

Қазіргі заманғы лингвистика ғылымының дамуы тілдің құрылымын, қолданылу қызметіне тән ерекшеліктерін жаңа ғылыми бағыттармен байланыстыра қарауды қажет етіп отырғаны белгілі. Қазіргі таңда тіл білімі ғылымының дамуы антропоцентристік бағытта жүргізіліп, тілді санамен байланыста қарастырып, тілді таным үдерістеріне, тұлғаға қатысы тұрғысынан, яғни тілді адам арқылы анықтауға назар аударады.

Соңғы жылдары дамып келе жатқан антропоэзектік лингвистика, когнитивті лингвистика, мәтін лингвистикасы, дискурс мәселесі сияқты жаңа бағыттар тілдің жеке тұрған қалпын емес, адамның қабылдау, ойлау, түсіну, өзгеге жеткізу қабілеттерімен байланыстыра қарастырылады. Соңғы жылдарға дейін қазақ әдеби тіліндегі стильдер, жанрлар, оның түрлері, белгілі бір мәтін, тілдік құрылым, сөйлеудің белгілі бір типке түсірілген формалары ретінде қарастырылса, қазіргі кезде бұлардың барлығы хабарды айтушы (адресант) және хабарды алушы (адресат) арасындағы өзара қарым-қатынасқа негізделеді. Нәтижесінде коммуникативтік ой қазіргі ғылымда дискурс, мәтін сынды тілдік бірліктер мен амалдар арқылы беріледі.

Мәтін мен дискурсты тілдік табиғаты жағынан қарайтын болсақ, дискурс–ашық коммуникативтік жүйе. Дискурста коммуниканттардың (айтушы мен қабылдаушының) әртүрлі стратегиясы мен тактикасы және т.б. сан алуан айтылым ерекшеліктері прагматикалық мақсатқа сай құрыла отырып, стилистикалық амал-тәсілдер вербалды (дауыс ырғағы, интонация, паузаларға бөлуі) және бейвербалды (ым-ишара) сигналдарды діттеген мақсатқа жету үшін пайдаланады. Сондықтан да дискурс – күрделі коммуникативтік-прагматикалық тілдік акт, көпдеңгейлі үдеріс. Ал мәтін – жабық коммуникативтік жүйе, сондықтан мәтінде мұндай мүмкіндік шектеулі болады. Алайда мәтіннің прагматикасы жоқ деп түсіну – қате ой, өйткені мәтінде автор бейнесі сан алуан стилистикалық амалдармен жан-жақты беріледі, соған қарамастан, мәтіннің оқырманға әсер ету амалдары әлсіз болады, өз кезегінде дискурс тыңдаушыға әсер ету үшін кез келген уақытта қосымша дәйектеме қолдана алады және өзара ой бөлісе алу мүмкіндіктерімен ерекшеленеді.

Дискурс жанды аудиторияға бағытталған. Сондықтан коммуникативтік ой түрлі тілдік бірліктер мен амалдар арқылы беріледі. Ал мәтін абстрактілі, бірақ белгілі бір әлеуметтік

аудиторияға бағытталады, сондықтан оны баяндау (ауызша не жазбаша) айрықша стильге бағынады. Дискурсқа қатысушы коммуникация барысында не белсенді (айтушы) не белсенді емес (қабылдаушы – белсенді түрде ақпаратты таңдау немесе белсендік танытпайтын мәжбүрлеп тыңдап отырған) болады. Қандай жағдай болмасын дискурсқа қатысу қатысушылар тарапынан белгілі бір психологиялық жағдайын туғызады. Ал бұл дегеніміз коммуникацияның тұлғалық маңыздылығы бар екендігін көрсетеді. Дискурсты коммуникативтік оқиға ретінде ұйымдастыру үшін коммуникативтік жағдайды көрсететін белгілі бір макроситуация, оқиға орны мен қатысушылар, сонымен қатар тілдік актілер түрі құрылады. Ал мәтін үшін бұның бәрі керек емес. Мәтін кез келген жерде, кез келген жағдайда оқыла береді.

Дискурс қатысушылардың (айтушы мен қабылдаушының) талқылауы арқылы анықталса, мәтін шешімі автор тарапынан ғана қаралады. Дискурс тілдік қана емес, сонымен қатар бейвербалды актілерден де тұрады. Ол коммуникацияға өзіндік реңк береді. Мәтін тек вербалды амалдарды қолдана отырып, коммуникативтік мақсатқа жету үшін түрлі стилистикалық амалдарға жүгінеді. Дискурста коммуникативтік сәтсіздік бірден байқалады: қатысушылардың қызығушылығының төмендеуі, прагматикасының әлсіздігі немесе аудиторияның шаршағандығы және т.б. Ал мәтіннің коммуникативтік сәтсіздігі сол шығарма не кітапқа деген сұраныспен анықталады.

Дискурс коммуниканттар арасында белгілі бір жағдаят аясында жүзеге асады. Бұл коммуникация белгілі бір тілдік және бейвербалдық қолданыстарды пайдаланудың ережелерін сақтауды қажет етеді. Мәтінде бұлардың бәрі сипатталады. Осы тұрғыда, дискурс – үнемді, ал бейвербалды актілер коммуниканттар тарапынан еріксіз түрде қабылданады. «Дискурс пен мәтін өзара өте тығыз байланысты. Алғашқысы үдеріс болса, кейінгісі нәтиже болып табылады. Дискурс сөз тудыру үдерісімен байланысты құбылыс ретінде, ал мәтін белгілі бір формасы бар қатталған пішіндегі өнім ретінде түсіндіріледі. Мәтін мен мәнмәтін (контекст) дискурсты құрайды, ал дискурс мәтінде өмір сүреді, мәтінде көрініс табады, яғни дискурс коммуникация арқылы мәтін түрінде жүзеге асады. Осы орайда мәтін мен дискурстың тағы бір айырым белгілері туып отыр. Дискурс белгілі бір уақыт кеңістігінде коммуникацияда коммуниканттар арасында қарым-қатынас түрінде ауызша да, жазбаша да жүзеге аса алады. Ал мәтін болса, қатысымның уақытына тәуелді болмайды және жазбаша түрде жүзеге асады. Сәйкесінше, мәтіннің оқырмандар қауымы мәтін түріне қарай құбылып, оқырман аудиториясы кеңейіп

отырады. Олардың санын нақты есептеуге болмайды. Ал дискурста қатысушылар уақыт пен кеңістікке тәуелді болып, сол белгіленген уақыт пен кеңістікте көрініс тауып, кейін қатысушылары сейіліп, санышектеулі болады» [1, 35 б.].

Мәтін мен дискурс синоним ретінде қолданса да, олар әртүрлі құбылыстар. Ғалым-зерттеуші Ғ. Әнес дискурс пен мәтінді былайша анықтайды: «дискурс – қолданыстағы тілдесім. Бұл прагматикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық және т.б. экстралингвистикалық факторлармен бірге, оқиғалар аспектісінде алынып, осы факторлармен байланыстырылатын мәтін; әлеуметтік мақсатқа бағытталған әрекет, жұмсалым, қолданыс ретінде қарастырылатын тілдесім... Мәтінде автор мәтінді қалың көпшілікке арнап, соларға бағыттайды, бірақ өзі тікелей қарым-қатынасқа түспейді... Дискурс әлеуметтік және мәдени институттар қалыптастыратын, ағымдық сөйлеу ретінде қарастырылады» [2, 75 б.]. Сонымен дискурс – тілдік қарым-қатынас түрі, қолданыстағы тілдесім. Қандай да болмасын мағыналы, құнды іс-әрекеттің нақты тілдік шындығын айтады. Ал мәтінді автор қалың көпшілікке арнап, соларға бағыттайды, бірақ өзі тікелей қарым-қатынасқа түспейді. Мәтін де, дискурс та күрделі категориялар қатарына жататын тілдік бірліктер болып табылады.

Әдебиет

1 Кенжеқанова Қ.К. Мәтін және дискурс ерекшеліктері// Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – №1 (51). – Алматы, 2015. – 40-43 бб.

2 Әнес Ғ. Мәтін және дискурс: қолданысы, мағыналық және тілдік ерекшеліктері// Шәкәрім ғылыми танымдық журналы. – № 3 (24). – Семей.
«Шәкәрімтану» ғылыми-зерттеу орталығы, 2014. – 74-78 бб.

UDC 80

Methods of teaching oreign language

Oralbaeva G.S.,
Senior teacher, master,
Bakitova A.,
student of the group AK-19
Kyzylorda Bolashak university

Түйіндеме

Бұл мақалада шетел тілін оқыту әдістемесін үйренудің заңдылықтары мен негізгі әдістемелік ұстанымдары қарастырылады.

Резюме

В данной статье рассматриваются закономерности и основные методические принципы изучения иностранного языка.

Language education may take place as a general school subject or in a specialized language school. There are many methods of teaching languages. Some have fallen into relative obscurity and others are widely used; still others have a small following, but offer useful insights. While sometimes confused, the terms "approach", "method" and "technique" are hierarchical concepts. An approach is a set of correlative assumptions about the nature of language and language learning but does not involve procedure or provide any details about how such assumptions should translate into the classroom setting. Such can be related to second language acquisition theory.

There are three principal views at this level:

The structural view treats language as a system of structurally related elements to code meaning.

The functional view sees language as a vehicle to express or accomplish a certain function, such as requesting something[1,696.].

The interactive view sees language as a vehicle for the creation and maintenance of social relations, focusing on patterns of moves, acts, negotiation and interaction found in conversational exchanges. This view has been fairly dominant since the 1980.

A method is a plan for presenting the language material to be learned and should be based upon a selected approach. In order for an approach to be translated into a method, an instructional system must be designed considering the objectives of the teaching and learning, how the content is to be selected and organized, the types of tasks to be performed, the roles of students and the roles of teachers. A technique is a very specific, concrete stratagem or trick designed to accomplish an immediate objective. Such are derived from the controlling method, and less-directly, with the approach.

Structural methods. Grammar-translation method. The grammar translation method instructs students in grammar, and provides vocabulary with direct translations to memorize. It was the predominant method in Europe in the 19th century. Most instructors now acknowledge that this method is ineffective by itself. It is now most commonly used in the traditional instruction of the classical languages, however it remains the most commonly practiced method of English teaching in Japan.

At school, the teaching of grammar consists of a process of training in the rules of a language which must make it possible to all the

students to correctly express their opinion, to understand the remarks which are addressed to them and to analyze the texts which they read. The objective is that by the time they leave college, the pupil controls the tools of the language which are the vocabulary, grammar and the orthography, to be able to read, understand and write texts in various contexts. The teaching of grammar examines texts, and develops awareness that language constitutes a system which can be analyzed. This knowledge is acquired gradually, by traversing the facts of language and the syntactic mechanisms, going from simplest to the most complex. The exercises according to the program of the course must untiringly be practiced to allow the assimilation of the rules stated in the course.[citation needed] That supposes that the teacher corrects the exercises. The pupil can follow his progress in practicing the language by comparing his results. Thus can he adapt the grammatical rules and control little by little the internal logic of the syntactic system. The grammatical analysis of sentences constitutes the objective of the teaching of grammar at the school. Its practice makes it possible to recognize a text as a coherent whole and conditions the training of a foreign language. Grammatical terminology serves this objective. Grammar makes it possible for each one to understand how the mother tongue functions, in order to give him the capacity to communicate its thought. [2,856.].

Audio-lingual method. The audio-lingual method was developed in the USA around World War II when governments realized that they needed more people who could conduct conversations fluently in a variety of languages, work as interpreters, code-room assistants, and translators. However, since foreign language instruction in that country was heavily focused on reading instruction, no textbooks, other materials or courses existed at the time, so new methods and materials had to be devised. For example, the U.S. Army Specialized Training Program created intensive programs based on the techniques Leonard Bloomfield and other linguists devised for Native American languages, where students interacted intensively with native speakers and a linguist in guided conversations designed to decode its basic grammar and learn the vocabulary. This "informant method" had great success with its small class sizes and motivated learners.

The U.S. Army Specialized Training Program only lasted a few years, but it gained a lot of attention from the popular press and the academic community. Charles Fries set up the first English Language Institute at the University of Michigan, to train English as a second or foreign language teacher. Similar programs were created later at Georgetown University, University of Texas among others based on the methods and techniques used by the military. The developing method

had much in common with the British oral approach although the two developed independently. The main difference was the developing audio-lingual methods' allegiance to structural linguistics, focusing on grammar and contrastive analysis to find differences between the student's native language and the target language in order to prepare specific materials to address potential problems. These materials strongly emphasized drill as a way to avoid or eliminate these problems.

This first version of the method was originally called the oral method, the aural-oral method or the structural approach. The audio-lingual method truly began to take shape near the end of the 1950s, this time due to government pressure resulting from the space race. Courses and techniques were redesigned to add insights from behaviorist psychology to the structural linguistics and constructive analysis already being used. Under this method, students listen to or view recordings of language models acting in situations. Students practice with a variety of drills, and the instructor emphasizes the use of the target language at all times. The idea is that by reinforcing 'correct' behaviors, students will make them into habits. [3,346.].

Proprioceptive language learning method. The proprioceptive language learning method (commonly called the Feedback training method) emphasizes simultaneous development of cognitive, motor, neurological, and hearing as all part of a comprehensive language learning process. Lesson development is as concerned with the training of the motor and neurological functions of speech as it is with cognitive (memory) functions. It further emphasizes that training of each part of the speech process must be simultaneous. The proprioceptive method, therefore, emphasizes spoken language training, and is primarily used by those wanting to perfect their speaking ability in a target language.

The proprioceptive method bases its methodology on a speech pathology model. It stresses that mere vocabulary and grammar memory is not the sole requirement for spoken language fluency, but that the mind receives real-time feedback from both hearing and neurological receptors of the mouth and related organs in order to constantly regulate the store of vocabulary and grammar memory in the mind during speech.

For optimum effectiveness, it maintains that each of the components of second language acquisition must be encountered simultaneously. It therefore advocates that all memory functions, all motor functions and their neurological receptors, and all feedback from both the mouth and ears must occur at exactly the same moment in time of the instruction.

Functional methods. The oral approach / situational language teaching. The oral approach was developed from the 1930s to the 1960s

by British applied linguists such as Harold Palmer and A.S. Hornsby. They were familiar with the Direct method as well as the work of 19th century applied linguists such as Otto Jespersen and Daniel Jones but attempted to formally develop a scientifically-founded approach to teaching English than was evidenced by the Direct Method.

A number of large-scale investigations about language learning and the increased emphasis on reading skills in the 1920s led to the notion of "vocabulary control". It was discovered that languages have a core basic vocabulary of about 2,000 words that occurred frequently in written texts, and it was assumed that mastery of these would greatly aid reading comprehension. Parallel to this was the notion of "grammar control", emphasizing the sentence patterns most-commonly found in spoken conversation. Such patterns were incorporated into dictionaries and handbooks for students[4,536.]. The principle difference between the oral approach and the direct method was that methods devised under this approach would have theoretical principles guiding the selection of content, gradation of difficulty of exercises and the presentation of such material and exercises. The main proposed benefit was that such theoretically-based organization of content would result in a less-confusing sequence of learning events with better contextualization of the vocabulary and grammatical patterns presented. Last but not least, all language points were to be presented in "situations". Emphasis on this point led to the approach's second name.

Although this approach is all but unknown among language teachers today, elements of it have had long lasting effects on language teaching, being the basis of many widely-used English as a Second/Foreign Language textbooks as late as the 1980s and elements of it still appear in current texts. Many of the structural elements of this approach were called into question in the 1960s, causing modifications of this method that lead to Communicative language teaching. However, its emphasis on oral practice, grammar and sentence patterns still finds widespread support among language teachers and remains popular in countries where foreign language syllabuses are still heavily based on grammar.

Interactive methods. The direct method. The direct method, sometimes also called natural method, is a method that refrains from using the learners' native language and just uses the target language. It was established in Germany and France around 1900 and are best represented by the methods devised by Berlitz and de Saüzé although neither claim originality and has been re-invented under other names. The direct method operates on the idea that second language learning must be an imitation of first language learning, as this is the natural way humans learn any language - a child never relies on another language to

learn its first language, and thus the mother tongue is not necessary to learn a foreign language. This method places great stress on correct pronunciation and the target language from outset. It advocates teaching of oral skills at the expense of every traditional aim of language teaching. Such methods rely on directly representing an experience into a linguistic construct rather than relying on abstractions like mimicry, translation and memorizing grammar rules and vocabulary.

The method relies on a step-by-step progression based on question-and-answer sessions which begin with naming common objects such as doors, pencils, floors, etc. It provides a motivating start as the learner begins using a foreign language almost immediately. Lessons progress to verb forms and other grammatical structures with the goal of learning about thirty new words per lesson.

The series method. In the 19th century, Francois Gouin went to Hamburg to learn German. Based on his experience as a Latin teacher, he thought the best way to do this would be memorize a German grammar book and a table of its 248 irregular verbs. However, when he went to the academy to test his new language skills, he was disappointed to find out that he could not understand anything. Trying again, he similarly memorized the 800 root words of the language as well as re-memorizing the grammar and verb forms. However, the results were the same. During this time, he had isolated himself from people around him, so he tried to learn by listening, imitating and conversing with the Germans around him, but found that his carefully-constructed sentences often caused native German speakers to laugh. Again he tried a more classical approach, translation, and even memorizing the entire dictionary but had no better luck.

When he returned home, he found that his three-year-old nephew had learned to speak French. He noticed the boy was very curious and upon his first visit to a mill, he wanted to see everything and be told the name of everything. After digesting the experience silently, he then reenacted his experiences in play, talking about what he learned to whoever would listen or to himself. Gouin decided that language learning was a matter of transforming perceptions into conceptions, using language to represent what one experiences. Language is not an arbitrary set of conventions but a way of thinking and representing the world to oneself. It is not a conditioning process, but one in which the learner actively organizes his perceptions into linguistics concepts[5,986.]

Literature

1. Lightbown P., Spada N. How Languages are learned Oxford

University Press Oxford 1993 p.69

2 .Savignon, S. 1972. Communicative Competence: An Experiment in Foreign-language Teaching. Philadelphia, Pa.: Center for Curriculum Development.p.85

3 .Montgomery, C. and M. Eisenstein. 1985. 'Reality revisited: An experimental communicative course in ESL.' TESOL Quarterly p.34.

4 .Long, M. H., L. Adams, M. McLean, and F. Castanos. 1976. 'Doing things with words—verbal interaction in lockstep and small group classroom situations' in J. Fanselow and R. Crymes (eds.): On TESOL 76. Washington, D.C.: TESOL. p.53.

5 .Long, M. and P. Porter. 1985. 'Group work, interlanguage talk, and second language acquisition'. TESOL Quarterly p.98.

ӘОЖ 821,512.122,09

**І.Жансүгіров поэзиясындағы ұлттық салт-сана,
әдет-ғұрып көріністері**

Сапартаева Л.Е.,аға оқытушы,
Шәріпбек Ж.Ж.

КЯ-21 оқу тобының студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье говорится о поэзии, отображающей национальные традиции, обычаи, фольклориста Илияса Жансугурова, выросшем на богатом устном литературном наследии. В стихах «Бобек болеу» (колыбельная), «Беташар» (обряд знакомства невесты с родней мужа, один из свадебных обрядов у казахов), «Алыс-берис» (взаимоотношение, взаимообмен между сватами) поэт стремится отразить обычаи и традиции народа, характерные тому времени. В поэмах«Куйши» (композитор), «Кулагер» (любимый скакун поэта Акан сери), всесторонне описывающие казахский быт,подчеркивая традиции, великодушие, гостеприимство нации, поэт особо выделяет причитания, которые являются уникальным явлением и имеют культурно-историческое значение.

В поэзии поэта передается казахский народный национальный художественный стиль, отличающийся национальным художественным сознанием и понятием.

Abstract

The article talks about poetry reflecting national traditions, customs, folklorist Ilyas Zhansugurov, who grew up on a rich oral literary heritage. In the verses "Bobek boleu" (lullaby), "Betashar" (the ceremony of acquaintance of the bride with her husband's relatives, one of the wedding ceremonies among the Kazakhs), "Alys-beris" (relationship, interchange between matchmakers), the poet seeks to reflect the customs and traditions of the people characteristic of that time. In the poems "Kuishi" (composer), "Kulager" (poet Akan seri's favorite horse), comprehensively describing the Kazakh way of life, emphasizing traditions, generosity, hospitality of the nation, the poet highlights lamentations, which are a unique phenomenon and have cultural and historical significance.

The poet's poetry conveys the Kazakh folk national artistic style, characterized by national artistic consciousness and concept.

Қазақ фольклоры мен оның дәстүрін қадір тұтып, оның нағыз халықтық формасын жетілдіруші талантты ақын І.Жансүгіров поэзиясында атадан балаға мұра болған жаңа түр, әдемі бедер, өрнекті сөз маржандары тізілді. Ақынның халық әдебиетінің үлгісінде жазылған өлеңдерінің ішінде ұлттық салт-сана, әдет-ғұрпымыз көрініс табатын шығармалар шоғырын ерекше атауға болады. Халқымыздың салт-дәстүрінде адамзат баласының дүниеге шыр етіп келгеннен бастап о дүние сапарына аттанғанға дейінгі өмірі, оның ұстанған салт-дәстүрі, ұлттық болмысы, таным-табиғатына сәйкес өлеңмен өрілді. Халықтың салт-санасын, дәстүрін таныстыратын Ілияс Жансүгіров поэзиясының танымдық, тәрбиелік мәні де осында болса керек.

Халық дәстүрінде балаларға арналған шығармалардың ішінде бесік жырының маңызы ерекше. Ғалымдар М.Ғабдуллин мен Б.Ысқақов: «Бесік жырынан халықтың нені аңсап, нені көздейтіндігі және бесіктегі жас баланың ержеткенде кім болуы, қандай қызмет атқаруын қалайтындығы айқын көрінеді. Жыр ананың «Әлди, әлди, ақ бөпем» деген сөзімен басталады да, жас баланың болашақта кім болуын тілейтіні айтылады» [2, 20 б.], – деп бесік жырына сипаттама береді. Ілияс Жансүгіровтің «Бөбек бөлеу (Ана жыры)» деген өлеңінде бөбегін бесікке бөлеген ананың азамат болып атқа мін, ақ пен қараны ажырата біл, батыр, елгезек, білімді бол деген арман-тілегі жырмен өрнектеледі. Өлеңнің ғалымдар айтқан тұжырымнан ерекшелігі – «әлди, әлди, ақ бөпем» емес, «бөл-бөл бөбек, бөл бөбек» болып басталатыны. Мысал келтірейік:

Бөл-бөл бөбек, бөл бөбек,
Бөлейін, бері кел, бөбек.
Бедерлі бесік, төрт есік,
Төгілте салдым төр төсек.
Бөпешім, бесік – отауың,
Отауыңа кір, бөбек [3, 118 б.].

Зерттеуші ғалым Б.Қанарбаева бесік жыры мен жұбату жырының ара-жігін айыра келе жұбату жыры туралы мынадай пікір айтады: «Жұбату – бұл бесікте жатқан балаға емес, 2-3 жастардағы балаларды тізеге отырғызып, жұбатып отырып айтатын өлең. Оның мазмұны бесік жырынан сәл басқаша айтылуы тиіс» [4, 147 б.]. Алайда жоғарыда келтірілген жырды бір ғана «әлди, әлди, ақ бөпем» болып басталмағаны болмаса, жұбату жыры деуге негіз жоқ сияқты. Біріншіден, жырдың бесіктегі балаға арналып айтылғаны анық, екіншіден, жырдың мазмұны халық аузындағы бесік жырларымен сарындас. Мысалы:

Бөл-бөл бөпем, бөл бөпем,
Бөлейін, бері кел, көкем.
Жұлдызыңды жұм, көкем,
Жуынып ерте тұр, бөпем.
Алшая атқа мін, бөпем,
Ақтан қара біл, бөпем [3, 118 б.].

Балаларға бес саусақтың бас бармақ, балалы үйрек, бәйтерек, бүлдіршін шүмек, кішкене бөбек болып аталатынын үйрететін жолдар өлеңнің танымдық ролін де арттырып тұр.

І.Жансүгіров шығармаларының қай-қайсысынан болмасын, қазақы табиғатты аңғаруға болады. Ақынның шығармашылық қазынасының дені ұлттық салт-дәстүр көрінісімен байланысты. Ол дәуір болмысын оқырманға өз қалпында жеткізу мақсатында халықтың сол кезеңге тән әдет-ғұрпын, салт-санасын бейнелеуге ұмтылған.

Қазақтың келін түсіру салтына байланысты айтылатын салт жырының бірі–беташар. І.Жансүгіров халық мұрасының негізінде жазған «Беташар» деп аталатын өлеңінде келіннің бетін ашып жүрген кәнігі өнерпазша жырлайды. Зерттеуші ғалым Б.Абылқасымовтың «Беташар мазмұны көбіне бір сарынды болып, екі-үш желіден тұрады: қайын жұртпен таныстыру, үлкендерден көрімдік сұрау, келінге насихат айту» [4, 67 б.] деген пікіріне сүйенер болсақ, ақын жырлауындағы беташар да халықтық мазмұннан алшақ емес. Мұнда жаңа түскен жас келінді келген елімен таныстыру да, оған келіндік міндетін адал атқару үшін айтылатын ақыл да бар. Жырдың кей тұстарында халық поэзиясын қайталау дәстүрі кездеседі. Мысалы:

Айт-айт, келін, айт, келін,
Атың басын тарт, келін.
Сауысқаннан сақ келін,
Жұмыртқадан ақ келін.
Келін келді, көріңіз,
Көрімдігін беріңіз [3, 94б.]

немесе

Өзің жатып, байыңа
Тұр-тұрлама, келіншек;
Қаптың аузы бос тұр деп
Құрт ұрлама, келіншек [3, 98 б.].

«Алыс-беріс» деген өлеңінде қазақтың құдалық салтын ұлттық болмыс-бітім тұрғысынан сипаттайды. Халықтың тұрмыс-салтындағы ерекшелікті қоғамдық-әлеуметтік жағдаймен байланыстырып, халықтың өмірлік танымымен екшелген нақыл сөздерді пайдаланады. Оған:

Екі жарлы құда болса, бір-бірінен дорба алысар,
Екі малды құда болса, бір-бірінен жорға алысар.
Екі сараң құда болса, алыса алмай құр қалысар,
Шығымы жоқ екі құда бір қараны зорға алысар [3, 23 б.],–

деп келетін жолдарды мысалға алуға болады. Сондай-ақ ақын күні бүгінге дейін, әсіресе, әйелдер арасында жалғасып келе жатқан қалың мал, қыз жасауын дайындау кезіндегі ескі ғұрып, жөн-жоралғыларды да сынға алып:

Екі жомарт құда болса, сыйласумен күнде алысар,

Екі қатын құда болса, қыл-қыбыр, шуда-жұбыр, жүнді алысар [3, 24],– дейді.

Ақын поэзиясында ұлтымыздың кеңпейілділігін, жомарттығын, қонақжайлылығын танытатын, өкінішке орай қазіргі кезде ұмытылып бара жатқан ерулік беру дәстүрі де көрініс тапқан. Ерулік – дәстүрлі ортада жаңадан көшіп келгендерге берілетін қонақасы. Асты әдетте, көшіп қоныстанғандарға апарады. Ерулік беру – жаңа қонысқа көшіп келген көршілерді бөтенсіретпей сыйлап, өз ортасына тартудың белгісі. Ақын «Күйші» поэмасында ауыл маңына қоныс тепкен көрші ауылға Дулат елінің ерулік беру дәстүрін, бай ауылдың қоңсысына ұсынған дәм-тұзын, көрсеткен ықыласын асқан шеберлікпен жырға қосады:

Осы өлке қыбырлаған қалың Дулат,
Қарсы алды хан келуін улап-шулап.
Той қылып, ерулікке бие сойып,
Қонақ боп хан ауылы жатыр қунап...
Шақырып әр ақсақал ерулікке,
Жүзіп жүр келген мейман қымыз, етке.

Күнде той, күнде жиын Кене маңы,
Масайрап мәз болған жан сый-құрметке [3, 242].

Ақын сонымен бірге өз поэзиясында қазақ халқының өмірі мен салт-дәстүріндегі мәдени-тарихи мәні бар ерекше құбылыс болып саналатын жоқтау жырларына соқпай кетпеген. Асыл перзентін, қимас досын, аяулы жарын, қадірлі ата-анасын қайтпас сапарға шығарып салғанда азалы әуенмен жоқтау – халқымыздың ежелгі дәстүрі. Ал Ілияс Жансүгіров шығармаларындағы жоқтау жырларының сипаты бөлек. Бірде байлық, бірде азаматтың жан серігі болған тұлпарға арнап жоқтау айтылады.

Ақынның қазақ тұрмысын жан-жақты терең суреттейтін «Құлагер» поэмасында да жоқтау үлгілері кездеседі. Алайда бұл да жоқтаудың әдеттегіден тыс түрі – ақынның жан серігі – тұлпарына арнаған жыры. Ілияс Жансүгіровтің даңқын асырған, ең әуелі, сан қырлы таланты болса, екіншісі – оның есімімен қатар аталатын пырағы – Құлагер. Өз өмірін табиғатпен тұтас алып қараған сері сенімді досындай болған тұлпарын жау оқыстан мерт қылғанда қазақ атырабына жетер ащы даусымен жан айқайын жеткізген еді. Мысалы:

Шынымен кеткенің бе, Құлагерім!
Қасымда қасынысып тұрар едің.
Баспа-бас қызға бермес жануарым!
Басылар өлгенімше қайтіп шерің?!.
Құлагер, айналайын, арғымағым!
Осы еді өлмегенде шабар шағың.
Құтсыз көл, Жыландының жырасында
Құшақтап қанды басың зар жыладым [3, 327].

Құлын шағынан қолында болған Құлагерінің бәйге бермес жүйріктігін жырға қосқан Ақан жоқтауында ақыретке барғанда пырағым бол деген арманын айтады:

Құлагер, айналайын, жүлде алғаным,
Басындай Арқарлының күн шалғаным!
Барғанда ақыретке пырағым бол,
Қызығын көре алмадым бұл жалғанның [3, 327].

І.Жансүгіровтің поэзиялық шығармалары халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, тарихи-қоғамдық болмысын поэзия тілінде бейнелейді. Оның поэзиясында қазақтың халықтық, ұлттық бояу-өрнектерінің айқындығымен көзге түсетін халықтың ой-санасындағы, көркем ұғым-түсініктеріндегі ұлттық сипаттардың көрінісі беріледі.

Ақынның халықтың тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы негіз болған шығармаларының барлығы да ұлт болмысын танытумен

бірге оның поэзиясының көркемдік мәнін арттыра түседі. Осы орайда ақын шығармаларын халықтық дәстүрден нәр алған қазақтың бай поэзиясы деуге толық негіз бар десек, Ілияс Жансүгіровтің ұлтын сүйген, дәстүрін дәріптеген азамат тұлғасы айқындала түспек.

Әдебиет

1. Жансүгіров І. Құлагер. – Алматы, 1974
2. Ғабдуллин М., Ысқақов Б. Халық ауыз әдебиеті. – Алматы, 1974
3. Жансүгіров І. Құлагер. – Алматы, 2003
4. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы, 1996
5. Қанарбаева Б. Жырымен жұртын оятқан. – Алматы, 1998

ӘӨЖ 74.01/.09

Мемлекеттік орталық мұражайындағы реставрация орталығының өзіндік ерекшелігі

Қырықбаева С.М., Айдарбаева Қ.,
Қазақ ұлттық қыздар
педагогикалық университеті,
Алматы қ.

Резюме

В статье рассмотрены особенности формирования реставрации через произведения изобразительного искусства в ГМУ им. А. Кастеева и Центральном музее.

Abstract

The article discusses the features of the formation of restoration through works of fine art at the state medical university. a. kasteev and the central museum.

Қазіргі таңда қазақ өнерін жоғарғы деңгейде дамыту және оның құндылығын сақтап қалу өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Мемлекеттің нығаюына жасап жатқан қадамдардың бірі – мемлекеттік заңда қабылданған «Мәдени мұраны сақтау және жаңғырту» бағдарламасында «Халықтың ұлан ғайыр мәдениеттік мұрасын зерттеу, сақтау, оның тұтас жүйесін құру, мемлекеттік жетістіктерін негізге алу, жалпы білім берудің құндылығын өркендету» болып келеді.

Сондықтан Қазақстанда жаңадан қалыптасып және дамып келе жатқан жас ғылым реставрацияны қолға алу, оны ұрпақтар сабақтастығында маңызды орын алатын, мәні кең, мазмұны терең болу қажеттік құндылығын туғызу керек. Демек, көне ғасырдан бері сақталып келген қазақ елінің дүниетанымын, салт-дәстүрін көрсететін, сондай-ақ іс-әрекетпен жүректен шыққан ерекше баға жетпес құндылықтардың мұрағатқа айналуы үшін, оны жаңаландыру, бүгінгі жас маманның міндеті. Қазақ өнерінің жауһарларын таза қалпында өзгеріссіз, зерттеп оқу-реставраторлар мен өнертанушылардың маңызды міндетіне айналуға тиіс.

Қазақстан Республикасының Алматы қаласындағы Ә. Қастеев атындағы МӨМ қалпына келтіру жұмыстары бүгінгі таңда қарқынды өсіп келеді. Елімізде бұл іс жаңадан дамып келе жатқандықтан әрбір өнер саласындағы мамандар, кәсіби реставраторлар өте аз. Сондықтан қазақ еліндегі реставрация ғылымының алғашқы сатыларының біріне ие болуы үшін қайта қалпына келтіру ісі өз деңгейін дамыту қажет.

Ә.Қастеев атындағы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік өнер мұражайында түрлі дәуірлерден аманат болған бейнелеу өнерінің 25000 жауһары жиналған.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Орталық мұражайы – тек Қазақстанның ғана емес, бүкіл Орталық Азия аймағындағы ең көне және ірі мұражайлардың бірі. Оның қоры 300 мыңға жуық материалдық және рухани мәдениет құндылықтарынан тұрады. Қазір мұражайда көне дәуірлерден қазіргі заманға дейінгі Қазақстанның тарихы мен мәдениетіне арналған алты стационарлық зал жұмыс істейді.

Мұражайдың сан-салалы қызметін жандандырудың бірден-бір факторы ондағы ғылыми-зерттеу ісін жандандыру екендігін халықаралық мұражай саласындағы озық тәжірибе айғақтап отыр. Осыған орай, соңғы он жылда Орталық мұражайының ғылыми базасын нығайтуға бағытталған қомақы шаралар жүзеге асырылды [1, 55 б.].

2006 жылдан бастап мұражай ресми түрде ғылыми-зерттеу статусы бар мекеме ретінде қызмет атқаруда. Сонымен қатар, ол таяу және алыс шетелдердегі мұражайлармен, мұрағат, кітапхана, ғылыми-зерттеу мекемелерімен ғылыми ынтымақтастықты дамыта түсуде. ҚР МӨМ – ның Британ мұражайы, Эрмитаж, Ресей этнографиялық мұражайы, Токиодағы Жапон Ұлттық мұражайы, Италиядағы Болон университеті, Мәскеудегі Мемлекеттік тарих мұражайы, АҚШ Пенсильван университетінің Антропология мұражайы сияқты әлемге танымал ғылыми-мәдени мекемелермен қарым-қатынасы жемісті дамып келеді [1, 57 б.].

Мұражайдың қызметін алқалы басқару оның құрылымдық бөлімшелерінің қызметін тиімді үйлестіруге бағытталған. Олар: а) Ғылыми кеңес, ә) Экспозициялық-көркемдік Кеңес, б) Қалпына келтіру ісі жөніндегі Кеңесі болып табылады. Ғылыми Кеңес мәжілістерде мұражайдың ғылыми және мәдени-біліми қызметін ұйымдастыру және олардың методологиялық аспектілері: әртүрлі көрмелік-экспозициялық кешендердің концепциясы мен сценарийлері, мұражай қызметкерлерінің ғылыми еңбектері және т.б. талқыланады. Экспозициялық-көрмелік Кеңесте көрмелердің тұжырымдамалары, сценарийлері мен тақырыптық-экспозициялық жоспарлары сарапталынады. Қалпына келтіру Кеңесінде музейлік мәні бар заттарды қалпына келтірудің тәжірибелік технологиясы мен әдістемесі талқыланады және негізделеді [1, 65 б.].

Мұражайдағы қалпына келтіру шеберханалары өз қызметін негізі 10 бағыт бойынша (киіз және тоқыма бұйымдары, киімдер, қарулар, металдан, ағаштан, теріден және сүйектен жасалған бұйымдар, баспа материалы мен жазба құжаттар ескерткіштері, графика, әшекей-қолданбалы өнер заттары, ағаш ұсталық-жиһаздық бұйымдар, фарфор және қыш) жүргізеді. Орталықта металл, тері, сүйек, ағаш, қыш, графикалық тәрізді негізгі бес сектор жұмыс істейді.

Алғашқыда, ежелгі коллекцияларды сақтау дәрежесі, атап айтқанда оларды тұмшалау (консервация), физикалық, микробиологиялық және химиялық қорғауды қажет ететін экспедициялық түсімдер санының артуы ҚР МОМ-де 1985ж. Қалпына келтіру бөлімін (2006 жылдан орталық) құруға алып келді. Бүгінгі күні қалпына келтіру орталығы үшін неғұрлым өзекті міндеттер музей коллекцияларын сақтауға және көбейтуге бағытталған жобалар, күрделі қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу тұрғысында музейге жаңа ақпараттық, зияткерлік және ұйымдастырушылық ресурстарын тарту мен қалпына келтіруші мамандарды даярлау болып табылады [2, 30 б.].

Қалпына келтіруші мамандардың алғашқы тәжірибелері (1985-1994жж.) кейінгі буын мамандар қызметінің негізін қалаумен бірге, оны кеңейтіп, жетілдіре түсті. 1994 жылы құрылымдық өзгерістерге байланысты қалпына келтіру орталығы жабылса, 1996 жылы орталық қайта ашылып, мамандар құрамы ауысты [1, 23 б.].

2006 жылдан бастап бөлім қалпына келтіру орталығы болып аталады. Онда 11 маман қызмет атқарып келеді. Орталық мамандары экспонаттарды қалпына келтіру және консервациялау бойынша кеңес беріп, студенттер мен басқа да облыс мұражайларының жұмысшыларына тақырыптық және шолу

дәрістерін өткізеді. Мұражай көрмелерін жабдықтауға да қатысады [1, 25 б.].

2014 жылы Орталық мұражайда қайта қалпына келтіру орталығы жоспар бойынша – 335 сақтам бірлікті қайта қалпына келтірген: кескіндеме – 6 сақтам бірлік, графика – 40 сақтам бірлік, кілем-киіз бұйымдары – 18 сақтам бірлік, керамика – 11 сақтам бірлік, металл, былғары, ағаштан жасалған бұйымдар – 260 сақтам бірлік [3].

Өндірістік қажеттер мен экспозициялық монтаждарға байланысты жоспардан тыс – 115 сақтам бірлік қайта қалпына келтірілді. Олар:

- 24 бірлік перделер, костюмдер (тігу, үтіктеу, ішінара қайта қалпына келтіру);

- 22 бірлік металдан жасалған экспонаттар (тазалау, бояу, ішінара қайта қалпына келтіру);

- 65 картиналар мен плакаттар (тазалау, бетін тегістеу, жыртылған жерлерін жамау);

- 4 бірлік керамикадан жасалған экспонаттар (шаңын тазалау, бұзылудан қорғау) [3].

Есептік мерзімде қайта қалпына келтіру орталығы әр тоқсан сайын атқарылған жұмыстардың нәтижесі бойынша қайта қалпына келтіру Кеңесін өткізеді. Қайта қалпына келтіру Кеңесі реставрация жұмыстарының көлемі мен түрлерін анықтайды. Қалпына келтіру Кеңесінің 4 отырысы болады, Кеңес шешімі тиісті хаттамамен рәсімделеді. Қайта қалпына келтірілген экспонаттарды қалпына келтіру Кеңесі қабылдап, бекітеді.

Кез-келген қалпына келтіру жұмыстары экспонаттың сақталымын сипаттаудан басталады. Экспонаттың сақталымы туралы алғашқы сипаттаманы қор сақтаушы қайта қалпына келтірушіге акт бойынша тапсырады. Қайта қалпына келтіруші реставрация паспортына қосымша сипаттама жасап, жасалған жұмыстарды толық сипаттап, экспонаттың фотосуретін қосымша береді. Ағымдағы жылдың (2015 ж.) 20 ақпан күні Қайта қалпына келтіру орталығының «Сақтау үшін жаңғырту» атты көрменің ашылуы өтті. Көрменің мақсаты – музей құндылықтарын сақтау мақсатында ҚР МОМ Қайта қалпына келтіру орталығының қосқан үлесін көрсету болып табылды. Тек соңғы үш жылдың ішінде 916 экспонат қайта қалпына келтірілген [3].

Қайта қалпына келтіру орталығының қызметкерлері, музей қызметкерлері жоспар бойынша өткізетін көрмелердің экспонаттарын дайындауға тікелей қатысады. Орталық республиканың өзге музейлеріне қалпына келтіру саласы бойынша ғылыми-әдістемелік көмек көрсетеді.

Қайта қалпына келтіру орталығының жұмыстары материалдар мен заттардың түрлеріне қарай, қалпына келтіру жұмыстары бойынша жаңа технологияларды жүйелі зерттеуге бағытталған қалпына келтіру кезінде оңтайлы шешімдердің жолдарын қарастырады.

Сондықтан қайта қалпына келтіру жұмыстарына кіріспес бұрын, оны суретке түсіріп, мұқият қарап, қайта қалпына келтіруге дейінгі күйін сипаттап, экспонатты қайта қалпына келтіру жоспары жасалады.

Жыл бойы кескіндеме бойынша Орталық мұражайда 6 картина қалпына келтірілді. Жұмыс Қайта қалпына келтіру Кеңесінің тапсырысы бойынша жасалды.

- КП 17229/1 суретші Митирев «На стройке ГЭС» 1957 ж., кенеп, майлы бояу. Өлшемі 140х 80 см;

- КП 3024 суретші С.В. Кукуруз және В.Р. Кузенков «Ақтөбе химия комбинаты»;

- КП 7263 суретші И.А. Бондаренко «Жүзгіш балық. Каспий зауыты» 1951 ж. кенеп, майлы бояу. 80х110см;

- КП 20865/24 суретші Е.Абиев «Ғалымның портреті» кенеп, майлы бояу. 43х32,5см. 1985 ж [23].

Суретші Митиревтің «ГЭС құрылысында» атты картинасының жалпы сипаты – барлық жерлері кірлеген, кейбір жерлеріндегі бояулары түскен, бетінде сынықтары, жарықтары бар, кенеп деформацияға ұшыраған. Картинаны қайта қалпына келтіру кезінде келесі жұмыстар жасалды: кенеп кергіштен алынып, сырт жағынан шаңсорғыш пен скальпельдің көмегімен кірлеген жерлері тазаланды. Оң беті мақта тампон және тазартылған судың көмегімен тазаланды. Бояулардың түсу процессін тоқтату үшін қоян желіммен желімделіп, папирос қазағымен бекітілді. Кенептің бұзылуы (сызықтары, майысқан жерлері) тоқтатылды. Кенептің оң жағына қалпына келтіргіш топырақ жағылды. Содан кейін түскен, үгілген және сырылған жерлері қапталды. Картина экспозициялық түрге келтірілді (1-сурет).

(қалпына келтіргеннен кейін)

Сурет 1. Суретші Митирев «ГЭС құрылысында», Кенеп, майлы бояу. Көлемі 140х 80 см

Суретші С. В. Кукуруза және В. Р. Кузенков «Алғашқы балқыту зауыты» атты картинаның сақталуы нашар болды. Барлық жерлері қатты кірлеген, боялған қабатының кейбір жерлері түскен, картинаның оң бетінде сынықтар, жарықтар бар, сырылған, ернеулерінде көптеген кішігірім жыртықтар бар, кенеп деформацияға ұшыраған. Кенептің ортасында үгітілген жарықтар бар, картина қатты майысқан, кенептің фактурасы кеуіп кеткен, сапасы төмен. Сақталуы нашар. Кенеп кергіштен алынып, сырт жағынан шаң сорғыш пен скальпельдің көмегімен кірлеген жерлері тазаланды. Содан кейін оң беті жылы тазартылған судың көмегімен тазаланды. Барлық жыртықтары мен тесіктері кенептің сырт жағынан «қыспақ» тәсілімен тоғыстырылды. Кейін барлық жыртықтары мен тесіктеріне қалпына келтіргіш топырақ жағылып, тегістетілді. Картина экспозициялық түрге келтірілді (2-сурет).

(қалпына келтіргенге дейін)

(қалпына келтіргеннен кейін)

Сурет 2. Суретші С. В. Кукуруз, В.Р. Кузенков «Алғашқы балқыту зауыты»

Графика бойынша жыл бойы 40 графикалық бенелеу суреттері қалпына келтірілген. Суретші Н. В. Цивчинскийдің графикалық және акварельдік жұмыстарының топтамасы, аралас техникада орындалған (графитті қарындаш, құрғақ бояу жаққыш, акварель, көмір): КП 25930/26 суретші Н. В. Цивчинский. «Сталинград көшелеріндегі танктер» 1942 ж; «Минометтік есеп» Сталинград 1946 ж. Қағаз; «Неміс окопында» Сталинград 1942 ж. Қағаз; «Өлтірілген немістің басы» Сталинград 1945 ж. 24 шілде; «Жараланған жауынгер» Сталинград 1942 ж. Қағаз. 16x20; «Аңғардағы қаңқа» Сталинград 1942 ж. Қағаз. 21,2x31,2 см. т.б.

Суретші Н. В. Цивчинскийдің «Өлтірілген немістің басы» суреттемесі қатты кірлеген, түрлі дақтар мен кірлеген саусақтардың іздері бар болған. Сондай-ақ теріс жағы да жалпы кірлеген (3-сурет).

(қалпына келтіргенге дейін) (қалпына келтіргеннен кейін)

Сурет 3. Суретші Н. В. Цивчинский. «Өлтірілген немістің басы» 1942ж

Қағаз сарғайған, сынықтары мен майысқан жерлері бар. Жұмыс келесідегідей технология бойынша жүргізілді – механикалық және химиялық өңдеу, жуу, кептіру, жыртықтары мен түскен жерлері қайта қалпына келтірілді. Автордың жұмысының алғашқы түсін қайта қалыпқа келтіру оңай болған жоқ.

Негізі, жалпы экспонат реставратордың қолына түспей тұрып, бірінші арнайы дезинфекция орталығынан өту керек. Ресей де, Европа да ол мәселемен қамтылған. Яғни, туынды реставраторға тазартылған күйінде келу керек. Себебі, олардың қай жерде жатқаны белгісіз болуы және адамға әсерін тигізуі мүмкін. Біздің мұражайларда ондай орталық жоқ, бірақ алдағы уақытта жүзеге асыру мақсатты бар. 20 жылдан астам уақыт ішінде орталық мұражайлық заттарды қалпына келтіру және консервациялау бойынша, реставраторлар бірнеше мыңдаған экспонаттармен жұмыс жасады. Орталық мамандары қалпына келтіру жұмыстарының нәтижесі бойынша екі көрме өткізді. Көрмелер мақсаты экспонаттарды консервациялау мен қалпына келтіру қызметтерінің қыр-сырының негізгі бағыттарымен көрермендерді таныстыру болды.

Әдебиет

1. ҚР Мемлекеттік Орталық музейі, «Өнер» баспасы, 2019
2. Филатов В.В. «Реставрация станковой темперной живописи». – М., 1986
3. Сұхбат. Суретші – реставратор Тұрсынбаева Шолпан Сейдіалиевна. MOM, 20.04.2020.

Қытай тілі фразеологизмдерінің қалыптасу жүйесі

Ғаппарқызы Ж., ф.ғ.м., аға оқытушы,
Жарылқасын Ұ.А., оқытушы,
Досманбет А.Қ., «Аударма ісі»
мамандығының студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Статья посвящена отражению системы формирования фразеологизмов китайского языка и его особенностей. Для определения богатства, глубинных глубин и тайн, красоты языка необходимо обратить особое внимание на характерные образные выражения, устойчивые словосочетания, фразеологизмы каждого народа в своем языке. В статье рассмотрена история происхождения и процесса становления фразеологизмов китайского языка, структуры.

Abstract

The article is devoted to the demonstration of the system of formation of phraseology of the Chinese language and its features. To determine the richness and beauty of the language, it is necessary to pay special attention to the figurative word combinations, stable phrases, phraseologisms of each nation, which are inherent in their language. The article discusses the history of origin and the process of formation, structures of phraseology of the Chinese language.

Кез келген елдің елдігімен ұлттық болмысын танытатын әр алуан өнері, салт-дәстүрі мен ұлттық тілдің өзіндік ерекшелігі бар. Қазіргі кезде әлемдік ұлы державаға айналып отырған Қытай еліне, Қытай мәдениетіне, Қытай қоғамына дегенқызығушылық қытай тілін оқып-үйренушілер санын арттырды. Біздің елде де осы тілді үйренуге ниет танытушылар баршылық. Шет тілді үйренудегі ең маңызды және күрделі мәселе сол тілдің өзіндік ерекшеліктері мен ұлттық мәдениетін терең түсіне алу қиындығында. Осы тұрғыдан алғанда тілдің байлығына, терең тұңғыық сырлары мен құпияларына, сұлулығына тамсану үшін әр ұлттың өз тілінде өзіне тән бейнелі сөз орамдарына, тұрақты сөз тіркестеріне яғни, фразеологизмдеріне ерекше назар аудару қажет.

Қазіргі қытай тіліндегі фразеологизмдік бірліктердің қалыптасу жүйесін анықтау үшін алдымен фразеологизмдерді

лексикологияның бір бөлімі ретінде қарастыру арқылы өзіндік ерекшеліктерін анықтау қажет (лексико- семантикалық және грамматикалық), сонымен қатар, қызмет ету ерекшеліктері немесе ауыз екі сөйлеуде қолдану тәсілдеріне назар аударған жөн.

Осы тұрғыдан алғанда фразеологизмдер құрылымдық семантикалық және функциональды стилистикалық болып бөлінеді. [1,886.]

Құрылымдық-семантикалық жіктеу қытай тіліндегі тұрақты сөз тіркестерін яғни фразеологиялық бірліктерді, олардың құрылымдық грамматикалық және лексико- семантикалық белгілеріне қарай түрлерге бөліп қарастыруды мақсат етеді. Бұл жіктеудің алғашқы сатысында фразеологиялық бірліктердің екі құрылымдық түрін бөліп қарастыруға болады: фразеологизм-сөз тіркестері және фразеологизм-сөйлемдер.

Фразеологизм-сөз тіркестеріне құрылымы жағынан сөз тіркестері болып табылатын фразеологиялық бірліктер жатады. Фразеологизм-сөйлемдерден айырмашылығы оларды кей жағдайда фразема деп те атайды. Фраземадегеніміз – жекелеген ұғымдарды беруге арналған атаулы сөз тіркестері болып саналады. Осы түрге кіретін фразеологизмдерге ортақ белгілері бар (сөз тіркестерінің құрылымы), сонымен қоса, мағыналық сипатына және оның құрамына кіретін сөз бірліктерінің ұқсастығына қарай классификацияның екінші деңгейінде оларды екі түрге: фразеологиялық сөз жасамдар мен фразеологиялық тіркестер деп бөліп қарастырамыз.

XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап жалпы тіл білімі ғылымында, қытай тілі фразеологиялық жүйесінің теориялық негізін жасау ісі қолға алына бастады. «Тіл мен әдебиет», «Тіл білімі», «Қытай филологиясы» журналдарында қытай тілінің тұрақты тіркестер қорындағы *чэнюйлер*, мақал-мәтелдер, афоризмдер, *се хоу юй* - астарлы тіркестер жайлы мақалалар жарық көрді. Осы кезден бастап қытай тіліндегі тұрақты сөз тіркестерін бір-бірінен айыру және *чэн юйді* басқа фразеологиялық бірліктердің түрлерінен бөліп қарастыру тенденциясы байқалды [2,476.].

Фразеологиялық сөз жасамдарды дербес сөз тіркестерінен бөліп қарастырудағы негізгі сипаты олар сөйлеу барысында жеке сөйлеушінің еркімен жеке құрастырылмайды, ол тұрақты құрамымен мағынасымен дайын сөз тіркесі ретінде қолданылады.

Қытай фразеологы Ма Гофань фразеологизмдерді төмендегідей үш белгісі бойынша бөледі:

-грамматикалық құрылымы бойынша екі түрге: салалас, себеп-салдарлы, мақсатты секілді синтаксистік байланысқа ие екі

бөліктен тұратын фразеологизмдер; компоненттерінің арасында бастауыш баяндауышты, етістік толықтауышты, зат есім сын есімді, етістікті үстеулі синтаксистік байланысыбар фразеологизмдер.

-Компоненттерінің жасалғансөзтаптарына байланысты төмендегідейалты түрге бөлінеді: көмекші сөздерден құралған, сан есімнен құралған,қосарланған сыңарлардан тұратын, синонимдік және синонимдік емессыңарлардан құралған, антонимдік және антонимдік емес сыңарлардانتұратын,көпбуындынемесе бір буындыфразеологизмдер.

-Құрамындағы компоненттерінің санына қарай екі топқа бөлінеді: төрткомпонентті және компоненттерінің саны басқа фразеологизмдер[3,156.].

Фразеология (грек.phrasis-«қалыптасқан сөз» және logos-«ілім»)–фразеологиялық жүйенің қазіргі жағдайын және тарихи дамуын зерттейтін тіл туралы ғылымның бір саласы. Фразеология деп сондай-ақ, құрамы жағынан тұрақты тіркестер – фразеологизмдердің бүкіл жиынтығында атайды[3,96.].

Фразеологиялық құрылым барынша күрделі және қайшылықты бірлік болып табылады. Бөлек жасалған құрылым бола тұрып, ол біртұтас мәнге ие. Кейбір қасиеттері фразеологизмді сөз тіркесімен, кейбір қасиеттері сөзбен жақындастырады. Фразеологиялық құрылымның мазмұны мен айтылу тәсілі арасындағы сәйкессіздіктер негізінде көптеген өтпелі, аралық құбылыстар пайда болады. Фразеологизмдердің оларды қарапайым сөздерден де, сөз тіркестерінен ерекшелендіретін бірқатар өзіне тән айырмашылықтары бар. Фразеологизм құрамның тұрақтылығын, құрылымның құпиялылығын, сөздердің бекітілген тәртібін, айтылу жүйесін, семантикалық бүтіндігін (тұтастық мәні) сипаттайды.

Қытай тіліндегі фразеологиялық сөздерден жеке тұрақты сөз тіркесін бөліп қарастыруға болады. Оладың өзіндік құрылымдық семантикалық ерекшеліктері бар. Құрылымдық жағынан алып қарағанда бұл фразеологизмдер төрт сөзден құралады.

Қытай тілі фразеологизмдерінде қытайдың яшма, нефрит, айдахар, т.б. көптеген ұлттық сипаттағы дәстүрлері көрініс береді. Сонымен қоса, бейтарап фразеологизмдер де жиі кездеседі, шетелдік әдебиеттерді аударған кезде осындай фразеологизмдер жиі пайдаланылады. Қытай тіліндегі фразеологизмдердің құрамына күнделікті қолданылатын сөздер, дағдылы сөздер, мақал мәтелдер және кірме сөздер кіреді.

Әсіресе тұрақты сөз тіркестері成语(chengyu)ченьюй фразеологиялық жүйеде ерекше орынға ие. «Чэньюй» - бұл ежелгі

қытай тілінің нормалары бойынша құралған тұрақты сөз тіркесі, ауыспалы мағына беретін, сөйлем мүшесі болып табылады және экспрессивтік сипатқа ие. Әдетте фразеологизмнің бұл түрі параллельді чэньюй конструкциясы және параллельді емес чэньюй конструкциясы деп бөлінеді. Параллельді чэньюй конструкциясы төрт морфем-сөзден тұрады. Параллельдік конструкциялар лексико-семантикалық, грамматикалық, сондай ақ фонетикалық (дауыс ырғағының заңды өзгерісі) құрылымға негізделеді. Осы санаттағы фразеологизмдердің тағы бір тобы параллельді емес чэньюй құрайды. Морфемдік құрамы бойынша бірінші топтағы чэньюйге ұқсас төрт морфемді фразеологиялық құрамнан құралған. Алайда, олардың арасында бес және оданда көп морфемнен құралған сөз тіркестері де кездеседі [4,786.].

Бұл топтағы чэньюй параллельді конструкцияларға тән лексико-грамматикалық шектеулерге бағынбайды, өзінің синтаксистік құрылымы мен лексикалық құрамы бойынша әртүрлі болады. Алғашқы топтағы сөз тіркестерінен айырмашылығы мұнда қызметтік сөздер қолданылады. Олардың құрамында жалғау, шылау, бейтарап сөздер жиі кездеседі. Мәселен, бір уақытта 不(bu) болымсыз етіспен 而(er)жалғауы қолданыла береді. Кей кездері қосалқы болымсыздық етістігін қолдану байқалады және ол чэньюйдің экспрессивтілігін арттырады.

Чэньюй қытай тіліндегі мәдени құндылықтар мен тарихи танымның қайнар көзінде ерекше маңызға ие.

Дағдылы тіркестер 惯用语 (guanyongyu) гуаньюньжу– қытай тіліндегі тұрақты сөз тіркестері, құрылымы жағынан чэньюйге ұқсас келеді. Қытай тіліндегі мақал 谚语 (yanyu), мәтелдер 俗语 (suayu) қытай халқының өмірлік тәжірибелері мен рухани құндылықтарын білдіреді. Олар құрылымы жағынан сөйлем түрінде беріледі.

Қытай тілінде халық арасында кең таралған тұрақты тіркестер 歇后语 (xiehouyu) бар, оларды ғалым М.Г.Прядохин аяқталмаған тұрақты сөздер деп атаған. Аяқталмаған тұрақты сөздер екі бөлімнен тұрады, біріншісі аяқталмаған сөздер, екінші бөлігінде оның мағынасын ашу. Кей жағдайда аяқталмаған тұрақты сөз тіркестері бірінші немесе екінші бөліктен ғана тұрады.

Қытай тілінде фразеология жеке ғылым ретінде бөлінбейді, оны лексикология құрамында қарастырады, сондықтан олар сөздіктерге сөздермен қатар енгізіледі, бұл оларды іздеуді жеңілдетеді [5,526.].

Фразеологияның зерттеу нысаны фразеологиялық құрылымдар, яғни тілде қалай қалыптасса, біздің жадымызда қалай сақталса, солай айтылатын тұрақты сөз тіркестері. Фразеологияда

сөзге семантикалық балама болатын тұрақты сөз тіркестеріде, сондай-ақ семантикалық және құрылымдық жағынан сөйлем болып келетін тұрақты сөз тіркестері де, айтылатын барлық бірліктер дезерттеледі.

Фразеологияның алдында тұрған басты міндет – тілдің фразеологиялық жүйесін қазіргі және тарихи жағынан, оның бір жағынан лексикамен сөз жасам жүйесімен, екінші жағынан грамматикамен байланысы мен өзарақатынасын тану.

50-жылдардың басында Луо Чаңпей мырзаның «Тіл және мәдениет» атты кітабы жарыққа шықты. Бұл еңбегінде ғалым тіл мен мәдениеттің байланысы жөніндегі батыс ғалымдарының тұжырымдарын қостай отырып: «Тіл саласындағы зерттеулер таза тілдік категориялардың аясында қалып қоймауы керек. Өйткені, тілдің қамтитын аумағы өте кең. Тіл белгілі бір қоғамда өмір сүретіндіктен, қоғамда болып жататын мәдени, әлеуметтік, тарихи процестерден қалыс қала алмайды. Біз тілді осы салалармен байланыстыра зерттегенде ғана тілтануда белгілі бір жетістіктерге қол жеткізуіміз мүмкін», -деп атап көрсетті [6,56.].

Қорыта келе, қазіргі қытай тілі фразеологизмдерінің қалыптасу жүйесі толығымен бірізділікке келген жоқ. Болашақта қытай тілі лексикографиясын зерттеушілердің жазған ғылыми еңбектерінің нәтижелерімен толығып, фразеологиялық бірліктердің қалыптасқан жүйесі жасалады деуге болады.

Әдебиет

1. Баранова З.И. Чэньюй как разряд фразеологизмов китайского языка. Автореф. дисс. канд. филол. н. М.: 1968. -28с.

2. Даулетова Ф.Н. Китай: мифы и реальность. Алматы; Издательская компания «Жизнь», 2005. -260с.

3. Даулетова Ф.Н. Лингвомәдениеттану: қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы фразеологиясы. Алматы; «Қазақ университеті», 2000. -180 б.

4. Арсеньева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц. -Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1989.

5. Прядохин М.Г. Китайские недоговорки-иносказания. Автореф. дисс. канд. филол. н. М.: 1969. -27с.

6. Баранова З.И. Чэньюй как разряд фразеологизмов китайского языка. Автореф. дисс. канд. филол. н. М.: 1968.

Шетел тілін оқыту негізінде танымдық технологияларды пайдалану

Ниетбаева А.П.,
Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда университеті

Қазіргі уақытта шетел тілін дамыту қарынды түрде жүзеге асу үстінде. Ұстаздардың сабақты жобалаудағы жауапкершілігі студенттердің шетел тілінде нәтижелі тілдік қарым-қатынас жасауына мүмкіншіліктер туғызады. Олар аз уақытта жаңа технология жәрдеміндеүлкен жетістіктерге жете алады. Оқудың дәстүрлі үрдісіне инновациялықтехнологияны ендіру,оқытушылар мен студенттергедәстүрлі формаларды жәнеәдістерді жетілдіруге мүмкіндікбереді, сонымен қатар жаңаларды да, атап айтқанда: тренингтер, дөңгелекүстелдер, пресс-конференциялар және т.б.Оқытушылардың біліктілігі олардың педогогикалық қарым-қатынаста жағдаят жасауда көрінеді, ондаоқытушылар да, студенттер де таңдаужәне бақлаумүмкіншілігіне ие болады. Инновация дегеніміз- тек ғанажаңалықенгізуюмес, сонымен қатаржаңаныдәстүрлі оқутәрбие үрдісіне қолдана білу.

Білім беру үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі өзекті мәселелердің қатарынан орын алуда. Шетел тілін оқытудың мақсаты субъектінің мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру десек, онда сол шетел тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану шетел тілін оқытудың мақсатынан туындап отырған қажеттілік болмақ.

Білім беру үрдісін ақпараттандыруда төмендегідей әдістемелік, педагогикалық міндеттерді шешуге болады:

-білім беруде көлемді ақпаратқа қолжеткізе алу; білім алуға мотивацияның жоғарылауы; өзбетінше жұмыс істеу; өзін-өзі бақылау және т. б.

-жеке тұлғаны жетілдіру (тұлғаның ой-өрісі, эстетикалық тәрбие, зерттеужұмысымен шұғылдануіскерлігіндамыту, ақпараттық мәдениетін қалыптастыру және т. б.

-әлеуметтік тапсырысты жүзеге асыру (компьютерлік біліктілікті қалыптастыру, белгілі бір сала бойынша маман дайындау және т. б.)

-оқу-тәрбие жұмысын жетілдіру (білім берудің сапасы мен тиімділігін арттыру, танымдық әрекеттің мотивін қамтамасызету, пәнаралық байланыстарды тереңдету және т. б.

Мәдениетаралық құзіреттілік ол тұлғаның өзін мәдениеттер диалогінде, яғни мәдениетаралық қатысым шеңберінде көрсете алу қабілеті деп анықталады. [6] Біз барлығына ортақ келесі анықтамаға келеміз: мәдениетаралыққұзіреттілік – бұл қарым-қатынастың нәтижелерінің екі жақ коммуниканттары үшін жинап келгенде позитивті болатын, ортақ мағынаға ие мәдениетаралық қатысым жайлы білім мен білікке негізделген құзіреттілік.

Мәдениетаралық құзіреттілік – бұл белгілі бір әлеуметтің өмірлік дағдыларын, әдеттерін, салт-дәстүрлерін, нормаларын қалыптастыратын жеке тұлғаға және топқа қатысты мотивация, мінез-құлық формалары, вербальды емес компоненттер, құндылықтар жүйесі жайлы білім.

Мәдениетаралық коммуникативті құзіреттілік – ол қалыптасқан, толыққанды (әлеуметтік, кәсіби, жағдаяттық тұрғыдан) шет тілінде мәдениетаралық қатысымға өзге мәдениет өкілімен түсе алу біліктілігі.

Сөз арқауы компьютерлік технологияны пайдалана отырып, шетел тілі сабағында интернет жүйесін қолдану мәселесі болмақ. Жаһанданған интернет жүйесін қолдану негізінде,тілүйренушілердің сөз әрекетінің төрт түрінде де біліктілігін қалыптастыруға болады, жүйе материалдарын қолдану арқылы олардың оқу, жазу іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыруға, сөздік қорын байытуға мүмкіндік туады . Интернет жүйесін пайдалана отырып, тілін үйренуші елдің өкілдерімен байланысқа түсе алады.

Интернет жүйесінің келесі ақпараттық қоры мен ресурстарын шетел тілі сабағында пайдалану бірден-бір тиімді болмақ:

электрондықпошта(e-mail), телеконференция, видеоконференция;

жекеақпараттардыжарыққашығарумүмкіндігінемесебасқашаайтқандаWebсерверге жекешығару;ақпараттық каталогтар (Yahoo, InfoSeek/ UltraSmart, Galaxy) іздеужүйесі (Alta, Vista, HotBob, OpenText), жүйеішіндегіәңгіме(Chat).Шетел тілі сабағында компьютермен жұмыс жасай отырып, студенттер психологиялық тұрғыдан да жеңілдіктерге ие болады. Атапайтқанда,студенттердің жасаған әрбір жұмысына берілетін бағаның,олардың жасаған қатесін қайталаулар негізінде

көрсете отырып яғни жұмыс нәтижесін мақұлдап немесе белгілі бір дәрежеде қолтамай, өз пікірін білдіріп отыратын оқытушының тікелей қатыспауы, студенттерге өз бетінше жұмыс жасап, өзіне сенімділік болуын қамтамасыз етеді. Бұдано қытушының шетел тілі сабағындағы орнын жоққа шығару деген түсінік туындамауы керек.

Қазіргі уақытта шетел тілін оқытудың коммуникативтігі, интерактивтілігі, аутенттігі тілді үйрену үрдісінің мәдени контексте болуы үстемдікке ие болуда. Аталған ұстанымдар коммуникативтілік қабілетінің компоненті ретінде мәдениетаралық біліктілікті дамытудың алғы шартын жасайды. Шетел тілін дәстүрлі оқытуда тіл үйренушілер тілдік жаттығуларды жасап, қажетті материалды жаттаумен ғана шектеледі. Яғни, олтөмендегідей көрініске ие болады: «сөздікқор + қажеттіқұрылым = тіл». Алайда, тілдікқұрылымды жаттаумен шектелу, тілді қарым- қатынас құралы ретінде меңгеруге толық мүмкіндік бермейді. Аталған мәселені шешуде Интернет жүйесі айтарлықтай маңызға ие. Біз дәстүрлі шетел тілі сабағына тағы да сипаттама жасайық. Көп жағдайда шетел тілін оқыту үрдісінде оқытушы студент ойын басқарады, яғни, бағыт беру немесе жетекшілік етуден гөрі, ол басшылық қызметіне ауысады. Бұл әрекет, психологтар көрсеткендей, студенттердің ойлау процесін тежейді. Мысалы, дөңгелек үстел, пікірталас мәселесін оқытушы өзі дайындап, жоспарды беріп, студенттен сөйлеу барысында тек соған сүйенуін талап етеді. Яғни, өз ойын айтуда тұлғаға еркіндік берілмейді.

Студент мәселені түсінбей, өзіне қажетті ақпаратты ала алмай, мәселені шешуге шығармашылық тұрғыдан келу мүмкіншілігінен айрылып, өзінше ой қорытып, оны тұжырымдау және қызықты пікірлер айта алу қабілетіне ие бола алмайды. Ал мәселені шешуде жаңа ой , құнды пікір айту өте маңызды. Және ол міндетті түрде қортындыланып, көрініске ие болар болса, оның нәтижесі жоғары болмақ. Шетел тілін оқыту технологиясының тиімділігінің көрсеткіштері мыналар:- Студенттердің моральдық психологиялық, интеллектуалдық және жас ерекшеліктерін ескеру.

-Оқуға жағымды көңіл күй қалыптастыру.

-Ұстаз бен студент арасында сөз алмасу, ғылыми қарым- қатынас және әріптестік принципін орнықтыру.

-Студенттердің еске сақтау қабілеті мен творчестволық деңгейін көтеру арқылы белсенділігін арттыру.

-Оқуды игеруге мультимедиялықжәнебасқа да техникалық арсеналдыкеңіскеқосу.-
Сабақтардың бітуімен студенттердіңкелешекке қанағаттануының қорытындынәтижесі.

Білім беру технологиясының үш түрлітипі бар. Олар дәстүрлік, инновациялық және ақпараттық. Бастысы — технологияның жиынтығы емес, оның дәрежесі.

Студенттің әртүрлі ақпарат көздерін, ресурстарын пайдалану арқылы компьютерлік технологияның көмегімен өздерінің дербесізденуі арқылы тілді игеруге кәсіби шеберлігін шыңдайды. Жаңа ақпараттық технологияға әртүрлі ақпараттарды электрондық әдіс пен енгізу, сақтау және беру болып табылады.

Технология нәтиженің тұрақтылығына негізделген.Оқудың жағдайы мен түрлі факторларына қарамайды Жеке іскерлік тұрғысынан педагогикалық технология жоғары нәтижеге жету үшіноқупроцесіне эмперикалық инновацияны пайдалануарқылы ғылымды игеруге дидактикалық білімнің қасиетін нақтылау. Ол үшін оқудың мазмұнын, әдісін, оқу процесін ұйымдастыру формасын, оқу құралын жетілдіру қажет.

XXI ғасыр оқыту үдерісіне компьютерлік технологияны пайдаланумен қатар елде болып жатқан саяси, экономикалық, әлеуметтік және басқа да заңды үрдістегі өзгерістер негізінде дамытуды талап етіп отыр. Атапайтқанда, виртуалды кеңістік, аутентті виртуалды интерактивті тілдік орта болыптабылатын Интернетке ену аталған компетенцияны дамытудың тиімді құралы ретінде қарастырылады.

Е.С. Полат «Қандай да болмасын оқыту құралы, ақпараттық-тақырыптық ортаның қандай да қасиеттерге ие болғанына қарамастан дидактикалық мәселелер, білім берудің нақты мақсаттарымен шартталған танымдық қызметтің ерекшеліктері бірінші кезекте болып табылады» - деп көрсетті. Демек, Интернет өзінің барлық мүмкіндіктері және қорларымен қоса, осы мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асырудың құралы болып табылады.

Қорыта келгенде, шетел тілін оқыту барысында ақпараттық технологияны қолдану арқылы мәдениет аралық коммуникативті құзіреттілікті қалыптастыру мақсаты алға қойылса, оқытудың сапасы да, мазмұны да өзгермек. Сонымен қатар, дүниежүзілік бәсекелестікте кәсіби мамандар даярлақ.

Ұлттың ұлы ұстазы

Кипшакбаев К.З.,
п.ғ.м, педагог-зерттеуші,
Мырзанова М.И., оқытушы

«Өзге оқыған замандастары өз пайдасын ғана іздеп, арһам имандарын сатып жүргенде Ахмет халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тіккен. Ахмет Байтұрсынұлы – ұлтын шын сүйетін ұлтышыл».

С.Сейфуллин

Резюме

В статье говорится о большом вкладе Ахмета Байтурсынулы в науку, о большом наследии, которое он оставил подрастающему поколению, о его заслугах в области педагогики. Также сюда входит безмерное служение нашего великого человека родной земле, родному языку, народу, активная роль в обществе.

Abstract

The article tells about the great contribution of AkhmetBaitursynov to science, the great heritage he left to the younger generation, and his outstanding work in the field of pedagogy. It also covers the invaluable service of our great figure to his native land, native language, and people, as well as his active role in society.

Қазақтың рухани көсемі атанған Алаш ардақтысы, Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының туғанына биыл 150 жыл толып отыр.

Ахмет Байтұрсынов (1872-1938)– ғалым, тілші, түркітанушы, әдебиетші, ақын, публицист, аудармашы, мемлекет қайраткері. Оның туған қазақ ортасы қаймағы бұзылмаған далалық сахараның тұрмыс-тіршілігі, табиғатынан дарынды Ахметтей баланың сезімдік жан-дүниесін, ой-парасатын тербеп, жанын толқытады. Сол кездегі әділетсіз өмірдің ащы көрінісі он үштегі бала жүрегін жаралайды. Әкесі Байтұрсын мен оның Ақтас атты інісі қысымға, қорлық пен зорлыққа шыдамай, 1885 жылы 12-қазанда уезд басшысы– полковник Яковлевтің басын жарады. Бұл жағдайдың соңы олардың дүние- мүлкін тартыпалып, өздерін Сібірге абақтыға 15 жылға жер аударуға апарып соғады. Ахметтің әкесі орыс отаршылдарымен осылай жағаласып, хош пиғылы үшін Қазаннан келген әскери–округтің сот комиссиясы

шешімімен каторгаға айдалған. Байтұрсын Шошақұлы туралы М. Дулатов былай дейді: «Егер Еуропаның әр алуан және әдемі табиғаты Ньютон, Маркс, Толстой, Рафаель және т.б ғылым мен өнердің ұлы адамдарын тудырған болса, ал Азияның далалық табиғаты Шыңғысхан, Темірлан, Кересары, Сырым және т.б сияқты өзінді керекше ұлы қаһармандарды туғызды. Егер ұлы болмаса да, шекті өлкесінде күшті адамдардың санына құрметті Ахметтің әкесі – Байтұрсын Шошақұлы да жатады.

Болашақ күшті және табиғатынан туа біткен қуатты Байтұрсын бостандық сүйгіштігімен ерекшеленеді және өзі де ешқандай билікті мойындамады»[1].

Қазақ халқының абзал ұлдарының бірі, туған халқының мүддесі үшін өзін құрбандыққа қиған Ахмет Байтұрсынұлы – ұлттың мақтанышы. Ахмет Байтұрсынұлы біздің тарихымызда ірі қоғам қайраткері, сөз зергері, тамаша ақын, ағартушы-педагог, лингвист, әдебиет теориясының негізін қалаушы ретінде танылды. Ахметтің ерте есеюіне өмірдегі әділетсіздік, зорлық-зомбылық, теңсіздік әсер етті. Алдымен Ахмет ауыл молдасынан хат таниды, содан соң Орынбордағы мұғалімдік мектепте төрт жылдай оқып, білім алады. Оны бітірісімен Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде ауылдық, болыстық мектептерде мұғалім, кейіннен Қарқаралы қалалық училищесінде меңгеруші қызметін атқарады. Осы тұста ол өмір, тіршілік майданына араласып, әділет үшін күреседі, зорлықшылдарға қарсылық білдіреді, патшаның отаршылдық саясатын айыптайды. Жастығына қарамастан терең білімді де білікті, еркін мінезді, ойшыл Ахметтің ел ішінде беделі өсіп, салмағы арта бастайды. Ол жан-жақты ізденіп, сан алуан кітаптар оқып, аудармамен шұғылданып, ғылым жолына түседі. Ахметтің саяси күрес жолына түсуіне ықпал еткен оқиға 1905 жылғы патша манифесі болды. Ахмет Байтұрсынұлы 1905 жылы жазылып, 14500 адам қол қойған Қарқаралы петициясы авторларының бірі болды. Ресей Министрлер Кеңесінің төрағасы Виттенің атына жазылған бұл петицияда сол кездегі қазақтың бүкіл талап-тілегі көрініс тапты. Онда қазақ халқы патша үкіметінің отарлық саясатты тоқтатуын, тартып алынған жерлердің қайтарылуын, Дала губернаторының қазақты ешқандай сотсыз айдатып жіберуін тоқтатуды, қазақша газет, мектеп, баспахана ашуға цензура қоймауын, халықтың мүддесін қорғау үшін Ресей Думасына қазақтардан депутаттар сайлануын талап етті. Петиция Петербургке жөнелтілген соң, бір жарым айдан кейін қазақтардан Мемлекеттік Думаға депутаттар сайлануға рұқсат берілген хабар келді. Депутат болып сайланған қазақтар Дума мінбесінен сөз сөйлеп, қазақтардың мүддесін қорғаумен болды. Дегенмен,

қазақтардың саяси белсенділігінің артуы патша үкіметіне ұнаған жоқ. Сөйтіп, петиция авторларын қудалау, соттау, жер аудару шараларын бастайды. Осы кезде Қарқаралы училищесінің меңгерушісі қызметін атқарып жүрген Ахметті жұмыстан босатып, Қарқаралы абақтысына қамалды. Ахмет ешнәрсеге мойымастан өзінің «Маса», «Қырық мысал» жинақтарын жазып, баспадан шығарады. Екінші рет 1909 жылдың шілде айында губернатор Тройницкийдің бұйрығымен қайта тұтқындалып, Семей түрмесіне қамалды. Бір жылдан соң, 1910 жылы наурызда түрмеден босатылып, Орынборға жер аударылды. Ахметтің Орынборда болған кезі нағыз саяси қызметінің жарқын беттері болып табылады. Онда ол, 1917 жылға дейін қызмет жасады. Орынборда болған кезінде Уфадағы «Ғалия» медресесінде оқып жүрген қазақ жастарының инициативасымен елден қаражат жинап, 1913 жылдан бастап «Қазақ» газетін шығарып, оған 1917 жылдың соңына дейін редактор болды. Бес жылдай уақыт өз қаражатымен шығып тұрған «Қазақ» газеті ең алдымен қазақ халқының ұлттық азаттығы мен мәдени әлеуметтік даму үшін күрескен орган болды. Атамыздың өз тілімен айтқанда: «әуелі газет-халықтың көзі, құлағы һәм тілі» болады-деген. Бұл мерзімді баспасөздің қоғамдық ақпараттық қызметіне жан-жақты берілген баға болып табылады. «Қазақ» газетінің жарық көруі қазақ ұлтының өркендеуін өмірлік мақсатына айналдырған көрнекті қайраткерлер А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейханов, М.Дулатовтың тынымсыз еңбегі мен күресінің нәтижесі болды. Бұл газет туралы Мұхтар Әуезов былай деп еске алады: «Қазақ» газетінің сүтін еміп өскен бір буын осы күнде білім жолында бұғанасы бекіп, іс майданына шығып отырса, кейінгі жас буын Ахаң салған өрнекті біліп, Ахаң ашқан мектепті оқып шыққалы табалдырығын жаңа аттап, ішіне жаңа кіріп жатыр. Ахаңның жаңа істеген еңбегі-қазақтың ұзын-ырға тарихымен жалғасып кететін қызмет, істеген ісімен өзіне орнатып кеткен-мәңгілік ескерткіш.» «Қазақ» газетінің бетінде Ахмет Байтұрсынов қазақ қоғамының келелі-келелі саяси-әлеуметтік мәселесін көтеріп, оны өзінің отарлық бұғаудан қазақты құтқару жолындағы күресінің құралына айналдырды. Өзінің саяси-әлеуметтік көзқарасын газет бетінде насихаттаумен қатар, оны іске асыру үшін үлкен ұйымдастыру жұмыстарын да жүргізді. Жалпы қазақ съездерін шақыруға мұрындық болып, оларды шақыру, өткізу жұмыстарына белсене қатысты. Сондай съездің алғашқысы 1917 жылы 2-8 сәуірде Орынбор қаласында «Торғай облыстық съезі» деген атпен өткізілді. Съезд он төрт мәселе талқылап, ауылдық, уездік, болыстық және облыстық азаматтық комитеттер құруға шешім қабылдады. Съезд жалпықазақ съезін шақыруға шешім

қабылдап, Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынов бастаған сегіз адамнан ұйымдастыру бюросын құрды. Оған съездің бағдарламасын даярлау, өткізілетін уақыты мен орнын белгілеу тапсырылды. Съезд мерзімді баспасөздің маңыздылығын еске отырып, Орынборда шақырылып келген «Қазақ» газетін жиірірек шығарып тұру қажет деп тапты. Жалпыға бірдей міндетті бастауыш білім беру қажет деп, әрбір жүз мың үйге бір мектептен болу керектігін көрсетті. Съезд қарарларын орындауды ұйымдастыра отырып, Ахаң қазақтың– ұлттық-демократиялық партиясы «Алашты» құруға белсене қатысты. Оның бағдарламалық құжаттарын даярлауға және құруға ат салысты. 1917 жылы шілденің 21 - 26 аралығында шақырылған Екінші Жалпықазақ съезі Орынборда болды. Съезде мынадай өзекті мәселелер қаралып, талқыланды. Олар қазақтың территориялық-ұлттық автономиясын құру, жер мәселесін шешу, мемлекет басқару ісін, халықтың милиция, сот құру, халыққа міндетті түрде бастауыш білім беру, қазақтың саяси партиясын құру т.б. болды. Ақырында, Екінші Жалпықазақ съезінің шешімі бойынша Алашорда үкіметі құрылады. Сонымен қатар съезде Алашорда үкіметі құрамы бекітіледі. Съезд Оқу-ағарту комиссиясын құрып, оның төрағалығына Ахмет Байтұрсынұлын бекітеді. Онда қызметте жүрген кезінде Ахмет қазақ халқының жаппай, соның ішінде қазақ балаларының ұлт тілінде сауат ашуын қалап, білім беруге арналған бағдарламалар дайындайды. 1920 жылы тамызда құрылған Қазақ АКСР үкіметінің құрамына еніп, 1920-1921 жылдар аралығында Ахмет Қазақ АКСР халық ағарту комиссары қызметін атқарады [2].

Ахмет қай кезде болмасын саяси қызметпен қатар ағарту қызметін де алып жүрген тұлға. Ахмет өзінің әке өсиетін орындау, халқының болашағын көркейту жолындағы оқытушылық-ұстаздық жұмысынан ешуақытта қол үзген емес. 1910 жылы жазған «Қазақтың оқу жайынан» атты мақаласында «Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісінен бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та тек оқумен түзеледі» деген екен. Бала оқыта жүріп, сол оқыту ісіндегі кемшіліктерге аса қынжылады, ол кемшіліктер: қазақ балаларының сауатын қазақша ашатын ұлттық графикасын және қазақ тіліндегі әліппе мен оқулықтардың жоқтығы болатын. Жоғарыдағы кемшіліктерді түзетпейінше, жүзеге асырмайынша, қазақ даласындағы оқу - ағарту ісін дұрыс жүргізу мүмкін емес екендігін жақсы түсінеді. Күнделікті бала оқытумен қатар, жоғарыдағы жоқтарды түгендеуге кіріседі. Сол себепті ол алдымен төл әліпбиімізді жасап, оқулықтар құрастырды. 1912 жылы ана тіліміздегі тұңғыш әліппеміз «Оқу құралын» жазып, шығарды. Ұстаз ұсынған әліпби

«а, р, з» таңбаларын танытудан басталады, аса құндылығының бірі балаға әріп танытудың әдіс-тәсілдері көрсетілген. Бар тіл дыбыстарының таңбасы танытылып болған соң, қоршаған шындық жайында материалдар ұсынылады. Мысалы, «Туысқан -туған іліктес» деген тақырыпта ата, баба, әке, шеше, аға, іні т.б. деген сөздер қосылады. Сонымен бірге, киім-кешектердің, ойындармен ойыншықтардың т.б. атаулары ұсынылады. Оқулықтың аса құндылығының бірі—А.Байтұрсынов балалаларға лайық тілмен жазылған, тәрбиелік мәні бар жұмбақ-жауаптарды, мақал-мәтелдерді, шағын өлең мәтіндерін береді. 96 беттік бұл оқулық «құсақ әңгімелер» деген атпен автордың өзі құрастырған 24 шағын мәтіннен және «Балалық күйі» атты өлеңмен аяқталады. Ұлтымыздың талай ұланының сауатын ашқан бұл оқулық 1925 жылға дейін бірнеше мәрте басылып шығып тұрған. Одан кейін, қазақ тілінің «Тіл құралы» атты тұңғыш оқулығы жазылды. Тіл құралда сөз, сөйлем, буын, дыбыс, сөз тұлғалары, сөз жазудың жалпы ережелері, жұрнақтар, сөз таптары жөнінде тұңғыш теориялық мәселелер талданып, таразыланған құнды еңбек. Өзі жазған «Өмірбаянында» /1929, 8 наурыз/ Ахмет Байтұрсынов: «Біріншіден, қазақ тілін фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан зерттеумен, екіншіден, қазақ алфавитін, орфографиясын жеңілдету және зерттеу үшін реформа жасаумен, үшіншіден, қазақ жазба тілін лексикалық шұбалықтан, басқа тілдердің синтаксистік ықпалынан тазарту арқылы ең соңында, төртіншіден, проза тілін кітаби тіл арнасынан стилистикалық өңдеу, қазақ сөздерімен термин жасау арқылы халықтың жанды тілінің арнасына көшіру істерімен айналыса бастадым. Бұлар өзім жасаған оқулықтар және өзім редакциялаған «Қазақ» газеті арқылы іске асты» – деп жазды. Бұл жолдарда ғалымның өмір бойы жасаған істері тиянақты, жүйелі түрде айтылған. Ахмет Байтұрсынов тіл білімі саласындағы еңбектерін саралау, жүйелеу, оларға тарихи тұрғыдан баға беру тілші ғалымдардың еншісіндегі зор жауапкершілігі бар іс, көп жылғы еңбектердің нәтижесіне көз жүгіртіп, ат үсті қарағанның өзінде толып жатқан шындық алдыңнан шығады. «Рухани көсемнің» тіл жөнінде айтқан тұжырымы бүгінгі күнге дейін құнын жойған жоқ десек қателеспейміз. Ахмет өз еңбектерінде: «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниедегі адамдар тілінен айрылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді, ал, адамдар жазудан айрылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айрылғаннан да жеңіл болмас еді» - деген. Ахмет өзінің «Қай әдіс жақсы» еңбегінде: «Оқи біліп, жаза білмейтін адамдардың болатынын, ескіше оқығандардың көбінің

жаза білмейтінін, толық сауаттылықтың негізі жаза білуде екендігін»-айтады. Осыған орай, сауаттандыру әдісінің асылы оқудікі болмай, жазудікі болу керек – деп, өз ойын ашық білдіреді. Оның жасаған жазу жүйесі қазақтарда сауатсыздықты жоюға, жазу мәдениетін арттыруға мүмкіндік берді. А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» атты ғылыми-зерттеу еңбегі әдебиеттің барлық жанрларына, көркемдік құралына еуропаның әдебиет тануындағы ұғым, термин, категорияларға қазақша балама табады. Баспасөзде қазір кеңінен қолданылатын сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл анықтылығы, тіл дәлдігі, көрнекілігі, оның тараулары, көрнектеу, меңзеу, теңеу, ауыстыру, бейнелеу, алмастыру, кейіптеу, әсірелеу, арнау, қайталақтау, шендестіру, дамыту, үдету, түйдектеу, бүкпелеу, кекесіндеу сияқты ұғымдарды тұңғыш енгізіп термин дәрежесіне көтеріп, анықтап бергені тарихи шындық, ол тұңғыш қазақ топырағында әдебиет мәселесінде қалам тартқан - әдебиетші ғалым екені баршаға белгілі. Оның әдебиет, лингвистика салаларында жасаған терминдері күні бүгінге дейін өз құнын жоймай халық игілігіне жарауда [3].

Академик А.Н.Кононовтың редакциясымен шыққан «Отандық түркологтардың биографиялық сөздігі» кітабында Ахмет Байтұрсыновтың өмірі мен творчествосы жайлы мағлұматтар берілді. Ұлттық мәдениет, әдебиеттану, тіл ғылымы тарихында Ахмет Байтұрсынов қазынасы ерекше орын алатындығы күмәнсіз шындық. Ахмет Байтұрсынұлының тарихтағы орнын, оның әлеуметтік-қоғамдық істерін, дүниетанымдағы кейбір қайшылықтарын өз кезінде дұрыс көрсетіп, әділін айтқан адамдардың бірі—Сәкен Сейфулин. Ол «Еңбекші қазақ» газетінде (1923 жылы 19 қаңтар) «Ахмет Байтұрсынов елуге толды» деген арнаулы мақала жазып, онда былай дейді: «Ахмет Байтұрсынов қарапайым кісі емес, оқыған кісі. Оқығандардың ішінен шыққан, өз заманында патша армап, құлықты атаман -шабармандарының қорлығына, мазағына түскен халықтың намысын жыртып, дауысын шығарған кісі. Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқы басқан қалың қазақтың намысын жыртып, ұлттың арын жоқтаған патша заманында жалғыз Ахмет еді. Қазақтың осы замандағы кейбір оқығандары губернатор, соттарға күшін сатып тілмаш болып, кейбір оқығандары арларын сатып ұлықтық істеп жүргенде, Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай, қызметтерін қылды», «Қырық мысал», «Маса» кітаптарын, «Қазақ» газетіне редакторлық еткен еңбектерін, Алаш кезеңін, артынан Компартияға кіргенін түгел шалып айта келіп, мынадай түйін түйеді: «Қалай болса да, жазушы азғана, әдебиеті нашар қазақ жарлыларына оқу һәм тіл

құралдарымен қылған қызметі таудай...». Халқы үшін осындай өлшеусіз қызмет қылған Ахмет өзге замандастары сияқты азаптың отынан айналып кете алмады. 1929 жылы 2 маусымда Голощекиннің нұсқауымен Алматыда тұтқындалып, сол жылдың соңына қарай Мәскеудегі Бутырка түрмесіне жіберілді. 1930 жылы 4 сәуірде ату жазасына кесіледі. Бірақ бұл шешім қайта өзгеріп, 10 жылға бас бостандығынан айыру жазасымен ауыстырылып, Архангельскіге жер аударылады. 1934 жылы Максим Горькийдің әйелі Е.Пешкованың араласуымен айдаудан босайды. Одан кейін бірнеше жыл өз отбасымен Алматыда тұрып, 1937 жылы қайта тұтқындалып, ату жазасына кесіледі. 1937 жылы 8 желтоқсанда үкім орындалып, атылды. Ол өз өмірінде жалған жаламен 5 рет түрмеге қамалған. Соңғысынан аман қала алмады. Қанды қол Сталин жендеттері ұлттың асыл азаматын бәрібір дегендеріне бас идіріп, тәрк етті. Тарих өз шындығына бәрібір жетпей қоймайды. 50 жыл өтсе де, шындық ашылып, Ахмет атамыздың халқы үшін өмір сүрген абзал азаматтығы анықталып, 1988 жылы ақталды. 2000 жылы 15 қыркүйекте Қостанай қаласында ұлттық жазудың реформаторы А.Байтұрсынұлының ескерткішінің ашылу салтанатында Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев Ахметке лайықты құрмет «Ұлт ұстазы» атағын берді. Ахметке берілген лайықты бағаны тарихшы-ғалым Дихан Қамзабекұлының «Ахметпоэзияда да, көсемсөзде де, ғылым-ілімде де ең алдымен ағартушы»,—деген сөздерімен аяқтағым келеді. «АҒАРТУШЫ»—деп, бүгінгі ұрпақтарының аталарына берген лайықты атағы [4].

Бұл күндері 150 толып отырған Ахмет Байтұрсынұлының есімі халықтың зердесінде мәңгілік сақталады.

Әдебиет

- 1.М. Дулатов Шығармалары. –А., 1991-ж, 301 б.
- 2.«Аңыз адам» журналы, 2011 жыл, желтоқсан №11 журнал редакторы Жарылқап Қалыбай;
- 3.А.Байтұрсынұлы «Тіл – құрал», «Әдебиет танытқыш» оқулығы, 2014 жыл;
- 4.Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы: «Атамұра», 2002.
- 5.Байтұрсынұлы Ахмет Б.Алты томдық шығармалар жинағы. «Ер Сайын», «23 жоқтау» ауыз әдеби мұрасы, көсем сөздері, табылғант уындылары. – Алматы: «Елшежіре», – 2013. Т. V: – 384 б.

6.А.Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық - саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің ІІІ Республикалық ғылыми–практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір.

УДК: 811.161.1

Понятие «коммуникативный портрет» и «речевой портрет личности» в круге смежных понятий

Кисикова А.К.,
Рамазанова А.К.,
студент,
Кызылординский Университет «Болашақ»

Түйіндеме

Мақалада байланысты ұғымдар шеңберіндегі «коммуникативті портрет» және «жеке тұлғаның сөйлеу портреті» ұғымдары талданады.

Abstract

«Communicative portrait» and «personal portrait» in the first half of the month

В центре внимания нашего исследования будут стоять коммуникативные портреты учителей в рассказах А.П.Чехова, поэтому нам необходимо ввести ряд понятий, таких как *языковая личность* и *речевой портрет личности*, *коммуникативный портрет*, а также смежные с ними понятия.

Как отмечает С.О.Макеева, многочисленные исследования в области речевого портретирования используют ряд терминов, в том числе «*лингвокультурный типаж*, *языковой портрет*, *коммуникативный портрет*, *речевое поведение* и *речевая характеристика* как полных аналогов речевого портрета приводит не только к терминологической путанице, но и рассогласованности исследовательских процедур» [1:с.79]. Автор также предлагает обратиться к научным работам в области лингвоперсоналогии, в частности к диссертационным исследованиям Е.А.Ярмаховой, А.Ю.Коровиной, И.В.Гуляевой, И.В.Щегловой, А.В.Асадуллаевой, И.С.Шильниковой, Т.В.Старцевой, С.В.Поповой.

Под *языковой личностью* Ю. Н. Караулов понимает совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений (текстов), которые различаются а) степенью структурно-языковой сложности, б) глубиной и точностью отражения действительности, в) определенной целевой направленностью. В этом определении соединены способности человека с особенностями порождаемых им текстов... дефиниции аспекта анализа текста сами по себе всегда существовали по отдельности как внутрilingвистические и вполне самостоятельные задачи» [2: с. 3-8]. Автор отмечает также, что в языкознании в течение последних 30 лет идет постоянное расширение семантической составляющей анализа как отдельных языковых единиц, так и их соединений разного объема: от изучения значения слов и словосочетаний - до исследования значения предложений, семантических полей и целых текстов. То есть расширение идет в направлении от значения к знанию.

Речь—это уже акт текстопорождения. Анализируя речевое произведение (высказывание), можно говорить о деятельности говорящего в широком смысле слова, учитывать созидательные (креативные) и познавательные навыки). По мнению Ю.Н.Караулова, «структура языковой личности представляется состоящей из трех уровней:

1) вербально-семантического, предполагающего для носителя нормальное владение естественным языком, а для исследователя—традиционное описание формальных средств выражения определенных значений;

2) когнитивного, единицами которого являются понятия, идеи, концепты, складывающиеся у каждой языковой индивидуальности в более или менее упорядоченную, более или менее систематизированную "картину мира", отражающую иерархию ценностей. Когнитивный уровень устройства языковой личности и ее анализа предполагает расширение значения и переход к знаниям, а значит, охватывает интеллектуальную сферу личности, давая исследователю выход через язык, через процессы говорения и понимания-к знанию, сознанию, процессам познания человека;

3) прагматического, заключающего цели, мотивы, интересы, установки и интенциональности. Этот уровень обеспечивает в анализе языковой личности закономерный и обусловленный переход от оценок ее речевой деятельности к осмыслению реальной деятельности в мире» [2: с. 3-8].

Изучение понятия «речевой портрет» исторически начинается с фонетического портрета, важные приемы описания которого разрабатываются в середине 60-х годов XX века М. В. Пановым. Анализируя произношение отдельных личностей, М. В. Панов дает характеристику литературной нормы в диахроническом аспекте и создает ряд фонетических портретов политических деятелей, писателей, ученых.

В.И.Карасик и О.А.Дмитриева в работе ««Лингвокультурный типаж: к определению понятия» под *речевым портретом* «понимают систематическое описание коммуникативного поведения» [1: с. 80]. Наравне с этим *лингвокультурный типаж* – более широкое понятие. Он «проявляется через коммуникативное поведение, важнейшим компонентом которого является вербальный ряд. В этом плане речевое портретирование типажа представляет собой продуктивный исследовательский прием». В работах 2012 года (Старцева Т.В., Попова Е.А.) лингвокультурный типаж соотносится с такими когнитивными единицами, как стереотип и концепт.

Г.Г.Матвеева понимает под речевым портретом «набор речевых предпочтений говорящего в конкретных обстоятельствах для актуализации определенных намерений и стратегий воздействия на слушающего» [3: с. 87]. Исследователь отмечает, что с помощью речевого портрета фиксируется речевое поведение, которое «автоматизируется в случае типичной повторяющейся ситуации общения».

Создание речевого портрета возможно по отношению к любой сфере общения. Объектом изучения может стать и персонаж художественного произведения. В литературе речевой портрет является средством создания художественного образа. Речевую структуру художественного образа рассматривают Л.К.Чурилина, Е.А.Гончарова, Е.А.Иванова, Ю. Н. Курганов, М.В.Пьянова, А.К.Жунисбаева.

Таким образом, описание речевого портрета включает в себя характеристику единиц одного или нескольких уровней языка.

Некоторые из исследователей разграничивают понятия «языковой портрет» и «речевой портрет». Е. В. Иванцева отмечает, что «в первом случае лингвисты опираются только на письменные тексты, в том числе дискурс литературных персонажей; во втором материалом служат все формы речи, хотя чаще рассматривается ее устная разновидность». [4: с. 39].

Граница между понятиями «речевой портрет» и *коммуникативный портрет* ещё более размыта. По мнению

О.С.Иссерс, *коммуникативный портрет* предполагает в большей степени анализ индивидуальных характеристик речевого поведения. В ряде публикаций, в частности «коммуникативный портрет» и «речевой портрет» используются как идентичные понятия.

А.П.Чехов–признанный мастер прозы малых форм, в частности жанра рассказа. Начало его литературной деятельности относится к концу XIX века–к 1876-1878 годам. К началу 80-х годов он пишет короткие юмористические рассказы, активно сотрудничая с таким литературными журналами сатирической направленности как «Стрекоза», «Будильник», «Зритель».

В рамках реалистического художественного метода, творчество А.П.Чехова выводит на первый план малую прозаическую форму – *рассказ*, который доселе считался жанром сниженным, существующим на потеху публике, не отличающейся взыскательным вкусом. На протяжении всего XIX века в литературе занимали приоритетное положение, господствовали крупные эпические формы – повесть и роман. Считалось, что они–некий литературный эталон, позволяющий со всех сторон показать широкую панораму российской жизни.

А.П.Чехов задавал иные стандарты старой системе: отходя от изображения широких эпических картин российской действительности, он обращался к повседневному быту обыкновенного человека, который мог быть и одновременно «маленьким», но и находящимся на пути к вечному самосовершенствованию. Обращая пристальный взор на малое и повседневное, Чехов по-новому интерпретирует сквозные темы в русской литературе: он далёк от жестокого, бичующего щедринского осмеяния глупости, пошлости, скудоумия, цинизма, лицемерия и вместе с тем исследует эти качества личности как нечто данное, существующее, являющееся частью человеческого несовершенства. Он избегает каких-либо оценок и рассматривает это как нечто *бытийное*: то, что просто есть. В его рассказах по-иному формируется панорама жизни: отныне ее обозрение идёт от частного к целому. Через частное, через конкретный житейский случай, писатель выявляет типическое и типичное.

Его художественный метод ломал традиционное соответствие формы и содержания. Попыткой вписать Чехова в общепринятые рамки объясняются неблагоприятные высказывания тогдашних критиков. Н. К. Михайловский назвал Чехова «безыдейным писателем» и холодным певцом «ничегонеделателей».

Чехов – один из первых писателей рубежа веков, наряду с В. М. Гаршиным, Л. Н. Андреевым, А. И. Куприным, М. Горьким, И. А. Бунинным, понимает, что пути к человеку, к его истинной натуре, к его детальному подробному изображению следует искать в малой прозаической форме рассказа.

Зачастую Чехова обвиняли в отсутствии назидательности, «указующего перста» к действию, в отсутствии в его прозе идейной основы. В поздней критике В. В. Розанов упрекал Чехова за то, что у него «небо без звёзд», «ветер без негодования» и отсутствует «крутая волна». Суть подобных обвинений – в осознании инаковости художественного мира Чехова по отношению к классической русской литературе XIX века.

Чехов был нетривиален и недогматичен. В рассказах он сумел выразить непредвзятое отношение к действительности. Его рассказы имеют ряд особенностей. В изображении людских типажей, явлений жизни писатель свято верен принципам демократизма, его взгляд отличается глубокий гуманизм, лишенный при этом насыщенного пафоса. Его манера письма проникнута некоей лирической грустью о человеке, поэтому его юмор зачастую светел. Чехов предъявляет высокие требования к жизни и имеет горячее желание видеть людей простыми, красивыми и гармоничными.

Чехов вводит в литературу тему «трагизма мелочей». Именно в мелочах писатель умел выявлять признаки социального зла, в том, что является повседневной обыденностью. «...Чеховская мелочь, - пишет Г. Бялый, - это нечто от человека не зависящее и для него принудительное; это не частная сфера, а всеобщая среда, в которую насильственно вдвинут человек и большой, и маленький... человек вообще... Чеховская «мелочь» – это всеобщая принудительная среда для всеобщего человека». Таким образом, попадая под власть, казалось бы, несущественной «мелочи» человек, по мысли Чехова, попадает в ловушку зла.

Ещё одной особенностью чеховской прозы является *простота и лаконизм повествования*. Чехов не утруждает читателя длинными пассажами описаний интерьера, обстановки или природы. Для него это пережитки старой школы, поэтому роль пейзажа, интерьера, внутреннего убранства в рассказах для него второстепенна: детали обстановки представлены в его рассказах весьма схематично, подобно сценическим декорациям, они несут на себе прагматическую нагрузку (обрисовывают лишь ту обстановку, которая необходима для понимания местонахождения героев, преследуют декоративную цель). Описания представлены

отдельными штрихами, подобно мазкам на картине, у Чехова они до обидного лаконичны, даже шаржированы. В рассказах Чехова события центристремительны-движутся к эпицентру действия. Концовка при этом зачастую представляет собой неожиданный обрыв. При этом сцепленность событий объединяется гармоничной триадой, на которой держится всё повествование: природа–герои–обстоятельства.

Через частный случай достигается его типизация: обыденность предмета свидетельствует вовсе не о его низменности, а о его всеобщности. Рассказ Чехова–итог разрозненных наблюдений, общее впечатление, сложенное из частных. Эти частности, будь то бытовая обстановка или особенности поведения, обязательно обладают чертами социальной или психологической характерности. Параллельно с этим, для Чехова важна не только общая характеристика какой-либо социальной группы, но и конкретного человека как уникального индивида со своими особенностями и привычками. Таким образом, реализуется принцип всеобщности, как для групп людей, так и для конкретного человека.

Литература

1. Макеева С.О. Речевой портрет в круге смежных понятий. – Екатеринбург, 2014. – С. 79-85.
2. Караулов Ю. Н. Русская языковая личность: задачи ее изучения. Язык и личность. — М.: 1989. – С. 3-8.
3. Матвеева, Г. Г. Скрытые грамматические значения и идентификация социального лица («портрета») говорящего. / дис. ... д-ра филол. наук. СПб.: 1993. – С. 87.
4. Иванцева, И.В. Проблемы формирования методологических основ лингвоперсонологии // Вестник ТомГУ. Сер. Филология. 2008. – №3(4). – С. 27-43.

**Қазіргі қытай тіліндегі
«дағдылы сөздердің» ерекшеліктері**

Каратаева Н.Н., г.ғ.м., аға оқытушы,
Жарылқасын Ұ.А., оқытушы,
Кенжемұратқызы А., «Аударма ісі»
мамандығының студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассмотрены особенности, происхождение «обычных слов» в современном китайском языке. Роль «обычных слов» в китайском обществе.

Abstract

The article discusses the features and origin of "ordinary words" in the modern Chinese language. The role of "ordinary words" in Chinese society.

Қазіргі қытай тіліндегі мәдени құндылықтар мен тарихи танымның қайнар көзі ретінде ерекше маңызға ие чэньюй мен құрылымы жағынан ұқсас дағдылы сөздер 惯用语(guanyongyu) гуаньюньюй болып табылады. Жалпы дағдылы сөздер генетикалық тұрғыдан алып қарағанда өзінің тікелей мағынасынан айрылып, оны құрап тұрған компоненттердің мағынасына сәйкес келмейтін ауыспалы-бейнелі мағынаға ие болған, метафораландыру процесіне ұшыраған еркін тіркестерден жасалған [1,96.].

Қалыптасуы мен даму тарихына көз жүгіртсек, дағдылы сөздер қазіргі заманғы күнделікті қолданыстағы қытай тілінің тәртібіне сәйкес құрылған және ауызекі тілден бастау алған. Кейбір дағдылы сөздер “俗, 俚俗, 俚语” - «қарапайым тіл» деген аттармен көптеген ежелгі тарихи және әдеби ескерткіштерде табылғандықтан, бүгінгі күнге дейін жетіп, қазіргі заманғы қытай тілінде кеңінен қолданылып жүр. Алайда, дағдылы сөздердің тарихы туралы зерттеулерді талдау барысында, оның тілде алғашқы көрініс берген уақытын тап басып айта алмаймыз. Тек қана оның тұрақты, «дағдылы» қолданыстағы сөздер ретінде кеңінен қолданысқа енген кезеңі туралы ғана айта аламыз.

Ежелгі деректерде кездесетін дағдылы сөздер бүгінгі таңда мүлде қолданыста жоқ немесе фразеологиялық бірлік ретінде қалыптаспаған. Немесе өзінің бастапқы формасын өзгертіп, қазіргі

қытай тіліндегі төрт сөзден тұратын чэнь юй түрінде кездеседі [2,256.].

Атақты Цин дәуірінде (1644-1911) жазылған Чжай Хаоның «Кең таралған тіркестер» деген еңбегінде кездесетін 虎添翼 *hu tian yi* тіркесін алсақ. Тікелей аудармасы «жолбарысқа қанат жалғау». Бүгінгі таңда бұл тіркес 如虎添翼 *ru hu tian yi* деген чэнь юйге айналған. Мағынасы: қаскүнемге көмектесу; күштіге күш қосып беру дегенді білдіреді.

Дағдылы сөздердің пайда болуы – қытай фразеологиясындағы әлі де толық ашылмаған мәселелердің бірі. Көптеген қытай лингвистері мен шетелдік зерттеушілер дағдылы сөздердің негізгі шығу төркіні қолданыстағы ауызекі тіл, одан бөлек, аңыз-әңгімелер, насихаттар, әдеби шығармалар, поэзия, қанатты сөздер, диалектілер, сонымен бірге түрлі терминдік жүйелер – медицина, сауда-саттық, әскери, театр және т.б. деген ортақ тоқтамға келеді. Дағдылы сөздердің тағы бір шығу тегі фразеологизмдердің басқа тобы, әдетте халықтық сөздер–мақалдар мен мәтелдер, астарлы сөздер болып табылады.

Дағдылы сөздердің шығу төркінінің осынша көптігіне қарамастан олар жоғарыда айтылғандай метафоризация үдерісіне ұшыраған еркін сөз тіркестері болып табылады. Ғалым Ма Гофань «Метафораны дағдылы сөздердің бастауы ретінде алсақ, ол–меридиан, ал қалғанының барлығы - параллельдер», - деп жазады өз зерттеуінде.

Адамдар арасындағы қарым-қатынастар, тұрмыс–тіршілік және болып жатқан оқиғалардың нәтижесінде белгілі бір іс–әрекеттер мен дәстүрлер жайлы дағдылы сөздер қалыптасады. Яғни қарапайым халықтың қолданысындағы тіркестер біртіндеп жалпылама қасиетке ие болып, дағдылы сөздерге айналады. Мысалы:

吃现成饭 *chi xian cheng fan* - «дайын асқа тік қасық болу»

拉老婆舌头 *la lao po she tou* - «өсек айту; ғайбат сөз айту»

穿小鞋 *chuan xiao xie* - «біреуге тосқауыл қою; ыңғайсыз жағдайға қалдыру». сөзбе-сөз аудармасы: «тар аяқ киім кию» [3,416.].

Феодалдық Қытайда қыздардың аяғын дәкемен орау сынды жабайы әдет-ғұрып болғандығы бәрімізге аян. Аяғы неғұрлым кішкентай болған сайын соғұрлым әдемі деп саналды, мұндай кішкентай идеал аяқты «өлшемі үш цүн болатын алтын лалагүл» деп атады. Қытайда некелестірулер тек ата-ананың еркі бойынша немесе атастыру дәстүрі бойынша жүзеге асатын. Жастар әдетте бір-бірі туралы білмейтін және бірін- бірі ешқашан көрмейтін, сондықтан келіннің жақсы-жаман болып шығуын тек оның

аяғының өлшемі арқылы ғана анықтауға болатын еді. Жеңгетай іске кіріскен кезде күйеудің туыстарына қыздың аяқ-киімін көрсететін, егер оларды сол өлшем қанағаттандырса, онда екі жақ той туралы өзара келісімге келіп, аяқ киім күйеудің отбасында қалдырылып, соның өлшемі бойынша арнайы ою-өрнек салынған аяқ киім тігіліп, неке тойына сыйлық ретінде өзге де сыйлықтармен қоса қыздың отбасына жөнелтетін. Үйлену тойы күні келіншек сол аяқ-киімді киіп шығуы тиіс болатын, осылайша күйеу жігіт алдаудан сақтанатын. Ал егер де алдау болған болса, яғни қыз аяғының өлшемін әдейілеп кішірейтсе, онда аяқ-киімді мүлдем кие алмай қалады да, бәрінің көзінше масқара болады [4,276.].

Осыған ұқсас дағдылы сөздің шығуына себеп болған сол дәстүрмен байланысты тағы бір оқиға бар.

露马脚 *lou ma jiao* «өзін-өзі ұстап беру; өтірік өрге жүзбес» Сөзбе-сөз : «жылқы аяқтарын көрсету».

Бұл дағдылы сөздің тура мағынасы «аттай аяқтарын көрсету» (немесе тұяқ 蹄 *tí* деген де мағынасы бар) барлық қытайша сөздіктерде беріледі. Алайда аталған фразеологизмнің шығу тегінің басқа да нұсқасы бар.

Аңыз бойынша Миң дәуірінің императоры Чжу Юаньчжан қарапайым отбасынан шығыпты. Жас кезінде өзі сияқты қарапайым отбасынан шыққан тегі Ма (马) деген қызға үйленеді. Ол қыздың аяғы дәстүрлі аяқ өлшемінен артық болады, яғни өлшемі «үлкен» болады. Чжу Юаньчжан император болған кезде Ма тегінен шыққан қарапайым әйелді алғашқы Миң патшайымы етеді. Сарайдағы өмір бұрынғы кедей өмірден ада кереметтей болып өз ағысымен жүріп жатса да, патшайым сұлулық талабына сай келмейтін аяқтарынан қатты зардап шегеді. Ол өз кемістігін барлық амалын тауып жасырып жүреді, ешкім ешқашан оның аяқтарын көрген емес. Бір күні ол серуендеп келмекші болып, күймеге отырып қалаға аттанады. Қызғаншақтар паланкинге қараумен болады, бір уақытта жел тұрып, перденің шетін көтеріп әкетеді де, Ма патшайымның үлкен аяқтары көрініп қалады. Бұл туралы өсек тез таралады. Міне осылайша «露马脚» тіркесі айналымға еніп кетеді [5,596.].

Дағдылы сөздер құрылымдық жағынан сөзбен тең емес, бірақ сөйлемдегі қызметіне қарай қазіргі қытай тілінде сөз сияқты жеке сөйлем мүшесі бола алады.

Дағдылы сөздер басқа тілдегі оларға жақын келетін фразеологизмдер шындық құбылыстарының атаулары болып қана табылмайды. Оларда заттардың, іс-әрекеттердің, қалып-күйлердің бейнелі, эмоционалды қасиеттері де шоғырланған.

Барлық етістіктен болған дағдылы сөздер стилистика тұрғысынан метафора болып табылады. Етістіктен болған дағдылы сөздердің семантикасының кеңеюі мен өзгеруіне байланысты туындайтын көркем ауыспалы мағынасы тек белгілі бір физикалық әрекетті ғана білдіріп қоймайды, ол көркем, эмоционалды формада адамдардың қарым-қатынасы, олардың әс-әрекеттері, мінез-құлқының маңызын да айқындайды.

Қытай тілі фразеологизмдер жүйесіндегі дағдылы сөздер - гуань юн юйге қатысты жазылған шетелдік және қытайлық ғалымдардың еңбектерімен танысып, саралай келе, дағдылы тіркестердің төмендегідей ерекшеліктерін анықтадық.

- Дағдылы сөздер - гуань юн юй тұрақты сөз тіркестерімен қолданылатын, мағынасы сақталатын, бейнелеп жеткізетін қытай тіліндегі фразеологиялық бірлік;

- Шығу тарихы ауызекі тіл, аңыз әңгімелер, қанатты сөздерден бастау алған дағдылы тіркестер қазіргі кезде әр түрлі саладағы термин сөз ретінде қолданылады.

- Дағдылы сөздер – белгілі бір түсінігі бар, сөздің бейнелі эквиваленті болып табылатын, сөйлемде бір сөйлем мүшесінің қызметін атқаратын номинативті фразеологиялық айналым.

- Дағдылы сөздер грамматикалық құрылымы бойынша жеке дара сөз болып есептелмегенімен, қолданыста сөз ретінде, жеке сөйлем мүшесі ретінде де қолданылады. Оның сөйлемдегі қызметі сол сөйлемнің өзегі болатын негізгі сөзге қарай анықталады.

- Құрамы жағынан үшкомпонентті дағдылы сөздер жиі кездеседі. Ең аз дағдылы сөз тіркесі екі компоненттен құралған, ең көбі бес немесе алты компонентке дейін жете береді.

- Дағдылы сөздердің кейбіреулері метафораның белгілі бір түрі болып келеді. Сондықтан, гуань юн юйлердің бейнелілігін арттыруда метонимия, әзіл, қалжың, кекесін, сөз ойыны сияқты троптар үлкен рөл атқарады.

- Дағдылы сөздер ауызекі-тұрмыстық лексиканың фразеологиялық құрылымы болып келеді және ауызекі тілге жатады. Бірақ олардың қолдану аясы тек ауызекі тіл ғана емес, сонымен қатар публицистикалық және түрлі көркем әдебиеттің жанрларында қолданылады.

Ғылыми зерттеудің мақсат-міндеттеріне және ұсынылған тұжырымдарға сәйкес төмендегідей қорытындылар жасауға болады.

- Дағдылы сөздер қазіргі қытай тілінің фразеологиялық бірліктерінің ішіндегі саны жағынан ең көптерінің бірі. Қытай тілі фразеологизмдерінің ішіндегі саны ең көп деген чэн юйдің өзінен кем түспейді. Егерде құрылымы жағынан күрделі және түрлі

фразеологиялық бірлікке жатқызылып жүрген дағдылы сөздерді есептейтін болсақ, гуань юн юйлердің саны арта түсетіні анық. Соңғы кездері қытай-лингвист ғалымдарының зерттеуі бойынша жаңа дағдылы сөздер пайда болып, олардың қатары күннен күнге толығуда.

Қорыта келгенде дағдылы сөздер қазіргі заманғы күнделікті қолданыстағы қытай тілінің тәртібіне сәйкес құрылған және ауызекі тілден бастау алған. Көптеген қытай тілі фразеологизмдерне қатысты зерттеулерде дағдылы сөздердің тарихы халықтың терең тарихымен сәйкес келеді

Әдебиет

- 1.王勤。汉语熟语论。山东教育出版社，2006。-522页
2. ДаулетоваФ.Н.Китай:мифыиреальность.- Алматы;Издательскаякомпания «Жизнь»,2005.-260с.
3. ВойцеховичИ.В.Стилистическиеособенностиосновныхразрядов фразеологических единиц современного китайского языка.Дисс.канд.филол.н. М.:1986.
4. ПрядохинМ.Г.Китайскиенедоговорки-иносказания.Автореф.дисс.канд.филол.н. М.: 1969.-27с.
5. Баранова З.И. Чэньюй как разряд фразеологизмов китайского языка.Автореф.дисс.канд.филол.н. М.:1968.-28с.

ӘОЖ 811

Қытай тілі фразеологизмдерінің классификациясы

Досымова Ж.Е., ф.ғ.м.,аға оқытушы,
Жарылқасын Ұ.А.,оқытушы,
Аударма ісі мамандығының студенті
Сейтмаханбет С.Ә.,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье проведен обзор направлений и объектов исследования китайской фразеологии, проанализированы фундаментальные исследования. Даны характеристики 5 видов фразеологизмов, рассмотрены особенности классификации.

Abstract

The article provides an overview of the direction and object of research in the field of Chinese phraseology and analyzes fundamental research. Characteristics of 5 types of phraseological units were given and the features of classification were considered.

Қытай тілі әлемдегі ең көне тілдердің бірі болып саналады және жоғары өркениеттің тілі ретінде фразеологиялық қоры өте бай. Фразеология – тілдің тарихи және қазіргі фразеологиялық жүйесін зерттейтін тілтанудың бір бөлімі.

Қытай тілінің фразеологиялық жүйесінің вариативтілігі әлі де болса толығымен зерттелмеген. Бұған басты себептің бірі-фразеологизмдердің топтастырыла жинастырылып сараланғанымен оларды классификациялаудың теориялық тұрғыдан бір жүйеге келтірілмеуі [1,303б.].

Қытай тілінің маманы Ма Гофан қытай тіліндегі фразеологиялық бірліктің бес түрін бөліп көрсетеді:

- *Чэн юй* (成语) - идиома;
- *Янь юй* (谚语) - мақал;
- *Се хоу юй* (歇后语) - астарлы сөздер;
- *Гуань юн юй* (惯用语) - дағдылы сөздер;
- *Су юй* (俗语) - мәтел;

Ма Гофанның ертеректегі еңбектерінде «*янь юй*» (谚语) термині мақал-мәтелдерге қатысты қолданылып, ал «*су юй*» (俗语) термині «халық сөздері» деген атаумен мақал-мәтелдерді, астарлы сөздерді, дағдылы тіркестерді қамтыған, яғни әдеби тілге қатысы жоқ, халықтың ауызекі тілінде қалыптасқан тұрақты сөз тіркестеріне қатысты қолданылды.

Қытайдың тағы бір лингвист маманы Ваң Дычун, қытай тілінің 5 түрлі фразеологиялық бірлігін атап көрсете отырып, оларға афоризмдер мен қанатты сөздерді «格言和警句» қосады, ал мәтел «俗语» мен дағдылы сөздерді «惯用语» бір қатарға біріктіреді [2,17б.].

Жалпы қытай тілінің фразеологизмдерін зерттегенде зерттеуші Ма Гофанның классификациясына сүйенеміз.

Чэн юйлер - қытай тілі тұрақты сөз тіркестері жүйесінің шығу тегі жағынан ең көп және жан-жақты қолданылады. Қытай тілінде *чэнь юйлердің* үш компоненттен бастап он алты компонентке дейінгі формалары кездеседі.

«Қазіргі қытай тілі сөздігінде» *чэн юйлерге* мынандай түсіндірме беріледі: «*чэн юйлер* – халық арасында бұрыннан бері өзгеріске түспей қолданып келе жатқан, шағын формалы,

мағынасы мен бейнелеу мәнерлігі терең, тұрақты формалы тіркес немесе қысқа сөйлем» [2,186].

Мысалы: *Чэн юй*: 勢如破竹

Тікелей аудармасы: «Бамбукті кескендей жағдай».

Мағынасы: «Жеңістен жеңіске жету».

Қазақша баламасы: «Өзін зор санап басқаларды қор санау».

Чэн юй: 心花怒放

Тікелей аудармасы: «Жанымның гүлдері құлпыра бүр жарды».

Мағынасы: «Жанның жадырауы, қуану».

Қазақша баламасы: «Қуанышы қойнына сыймау».

Шығу тарихына келер болсақ, *чэн юйлер* өте ертеден қалыптасқан сөз тіркестері. Олардың алғашқы қайнар көзі классикалық канондар, философиялық трактаттар, тарихнамалар, әдеби шығармаларды қамтитын қытайдың классикалық әдебиеті болып табылады. Сонымен қатар қытай лингвист мамандары *чэн юйлердің* шығу тегіне тарихи және философиялық эпсаналарды, аңыздар мен мифтерді, қанатты сөздер мен афоризмдерді, мақал-мәтелдерді және өзге тілдерден енген тұрақты сөз тіркестерін де жатқызады.

Сондай-ақ, көптеген чэнь юйлердің негізінде философиялық эпсаналар жатыр. Мысалы, 拔苗助长 *ba miao zhu zhang* – «енді шыққан балаусанытөбесінен тарту, қолдан өсуге көмектесу». Кейін келе 拔苗助长 *ba miao zhu zhang* чэнь юйге айналған бұл тұрақты сөз тіркесі – «артық қылам деп, тыртық қылу, бас алам деп, шаша алу»деген мағынада қолданылатын болған [3,486].

Се хоу юй – қытай тіліне ғана тән тілдегі феномендік құбылыс. Қытай-тибет тілдер тобына кіретін бірқатар тілдердегі бұл тәріздес тіркестер негізінен қытай тілінен енген және семантикалық өңі жағынан айтарлықтай өзгеріске ұшырай қоймаған [4,36].

Се хоу юй – мазмұны бай, тақырып таңдау аясы өте кең, кең мағынадағы тұрақты тіркестердің қысқарған түрі. Олар халықтың өмірін жан-жақты бейнелейді.

Сонымен, *се хоу юй* ауызекі тілде немесе жазба тілде болсын белсенді түрде қолданылатын сөздік қордың мәнерлі, көркем бөлігі. Олар терең мағынаға ие болып, тілге жан бітіріп, көркемдеп тұрады. Тілдегі мақал– мәтел секілді күнделікті өмір шындығынан шығып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан тұрақты тіркестің бір бөлігі. *Се хоу юйдің* әмбебаптылығы оның фразеологизмдерге, мақал- мәтелдерге тән дидактикалық өңінің тереңдігінен көрінеді.

Се хоу юйдің мағыналық, құрылымдық, әсіресе прагматикалық ерекшеліктерін ескере отырып тұрақты тіркестің

бұл түріне қазақ тілінде «астарлы сөз» деп атау беруге болады. *Се хоу юйлерді* орыс қытайтанушылары ішінде ең алғаш зерттеген Михаил Григорьевич Прядохин болатын. Ғалым «Китайские недоговорки - иносказания» деген еңбегінде астарлы сөздерге семантикалық болмысы және грамматикалық құрылымы жағынан біршама толыққанды сипаттама берген.

«Қытай энциклопедиясының» тіл және жазу бөлімінде *се хоу юйге* төмендегідей анықтама берілген: «Сөйлеу барысында жиі қолданылатын сөз тіркестерінің бір сөзі немесе жарты сөйлемі әдейі қысқару арқылы жасалған әзілдік сипаттағы сөздер».

«Қазіргі заманғы қытай тілі сөздігінде» *се хоу юйге* мынадай түсіндірме берілген: «*Се хоу юй* екі бөліктен тұрады. Оның бірінші бөлігі меңзеу, яғни жұмбақ секілді, ал екінші бөлігі сол жұмбаққа түсіндірме, демек жұмбақтың шешуі секілді болып келеді. Мысалы,

- 雨落 拖被絮 – 越被越 重

Сөзбе-сөз: «Жауынды күні мақтаны арқалап көтеру – көтерген сайын ауырлайды». Қазақша баламасы: «Баста ми жоқ болса, екі аяққа күш түсер».

- 寒天 吃冷水 – 点点在 心头

Сөзбе-сөз: «Аязды күні суық су ішу - өз дерті өз ішінде». Қазақша баламасы: «Ақымақ жауынды күні суға түсер».

Стилист Чжан Гуи *«Се хоу юйдің ғасырмен тілдесуі»* деген еңбегінде астарлы тіркестің стильдік қолданысын айтып, көркем әдебиеттің құралы ретіндегі болмысына басты назар аударды. Чжан Гуи *се хоу юйді* екі бөліктен тұратын тұрақты тіркес деп, оның бірінші бөлігі образды түрде меңзеу, ал екінші бөлігі сол образды меңзеудің мәнін ашатын тұрақты тіркес деп мінездеме береді [5,126.].

Қытай фразеологизмдерінің үлкен бөлігін құрайтын тағы бір санаты – дағдылы сөздер. *Си гуань юн юй* - 习惯用语. Тікелей аударсақ, «әдетке айналған сөздер» дегенді білдіреді. Фразеологизмнің бұл түрі өзінің тұрақтылығымен, тұтас бір мағынаға иелігімен, эмоционалды-экспрессивті ойды барынша қысқа, барынша бейнелі жеткізуімен ерекшеленеді.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, қытайлық лингвистердің арасында мақал-мәтелдерге қатысты ортақ пікір жоқ. Содан барып халық аузындағы даналық сөздерге қатысты тұрақты термин жоқ.

Қытай тіл мамандары халық аузындағы тұрақты сөз тіркестерін «*су юй*» (俗语) терминімен атап жүр. Тікелей аударғанда «қарапайым, күнделікті тілдегі сөздер, халық

аузындағы сөздер» деген мағынаға саяды. Қытайдың атақты фразеологы Вэн Дуанчжен «*су юйга*» (俗语) «халық

аузындағы тұрақты сөздер» деп фразеологизмдердің үш түрін жатқызады

[2,176.]. Яғни:

- 谚语- *уан уи* – мақалдар - тәрбиелік мәні бар фразеологиялық бірлік;

- 习惯用语 - *xi guan yong u* - «қалыптасқан тіркестер» - тілдік бейнелеуқасиетіне ие фразеологиялық бірлік;

- 歇后语- *xie hou u* - «астарлы сөздер» - екі бөліктен тұратын, ойды астарлап жеткізетін фразеологиялық бірлік;

Мақал-мәтелдер халық тарихымен бірге жасасып келеді. Яғни қытай мақал-мәтелдерінің мыңдаған жылдық тарихы бар. Адамдар бір-бірімен тілдің көмегімен қарым-қатынасқа түскенде, бірақ жазу-сызу әлі пайда болмаған кезде-ақ пайда бола бастаған. Жазудың шығуымен адамдар мақал- мәтелдерді жазып, қағаз бетіне түсіре бастады. Бүгінгі таңда біз «Ицзин», «Мыңзы», «Цзочжуан», «Гуоүй», «Чжан гуоцы», «Ші цзи» сияқты ежелгі Қытайдың әдеби ескерткіштерінен көптеген мақал-мәтелдерді кездестіре аламыз. Суң дәуірі кезінде мақал-мәтелдердің алғашқы жинағы жарық көрген.

Қытай мақал-мәтелдері басқа тілдердегі сияқты халықтың бүкіл өмірлік тәжірбиесін бойына жинақтаған даналықтың айнасы іспеттес. Мақал- мәтелдер тарихи оқиғаларды, ежелгі тұрмыс-тіршілікті, қоғамдық және от- басылық өмірді, діни наным-сенімдерін, адамдық қарым-қатынастарды, табиғат пен адамның арасындағы байланысты, өндірістік, шығармашылық құндылықтарды бойына жинаған керемет құбылыс болып табылады. Мысалы:

大意失荆州 (*Da yi shi jing zhou*) – «Кішкентай ғана қателіктің соңы алапат шығынға алып келді». Тікелей аудармасы: «Аңқаулықтың кесірінен Цзин жоудан айрылу».

只许州官放火, 不许百姓点灯 (*Zhi xu zhou guan fang huo, bu xu bai xing dian deng*) – «Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін». Тікелей аудармасы: «Шенеунікке өрт қоюға болады, ал шаруаға от жағуға даболмайды».

Табиғат пен қоғамның объективті заңдылықтарының айнасы бола білген мақал-мәтелдердің уақыт өте келе мәнін жойған, қазіргі қоғамда жағымсыз мағынаға ие болған түрлері де кездеседі. Мысалы:

内要聪明, 外要痴呆 (*Nei yao cong ming, wai yao chi dai*) –

«Іштей ұпайың түгел болсын, ал сырт көзге ақымақ болып көріне бер». Тікелей аудармасы: «Іштей ақылды бол, ал сырттай ақымақ болып көрін».

女子无才便是德 (*Nu zi wu cai bian shi de*) – «Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа». Тікелей аудармасы: «Сауатсыздық - әйел адамның жақсы қасиеті».

Қорыта келгенде, қытай тіліндегі фразеологизмнің қырлары толығымен зерттелмеген. Қытайдың лингвист ғалымы Вэн Дуанчженнің айтуынша, қалыптасқан сөздерге қатысты әртүрлі көзқарастардың болуы оның әлі де болса аз зерттелгенімен түсіндіріледі. Ол да Ма Гуофан сияқты *гуань юн юйді* бірқатар өзіндік ерекшеліктері бар, *чэн юй* мен *янь юйден* толығымен өзгеше өз алдына бір фразеологиялық бірлік деп есептейді. Біз де осы қытайлық ғалымдардың пікірімен толық келісеміз.

Әдебиет

1. Войцехович И.В. Практическая фразеология современного китайского языка. Москва; «Восток-Запад», 2007.-509 с.

2. Дәулетова Ф.Н. Лингвомәдениеттану: қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы фразеологиясы. Алматы; «Қазақ университеті», 2000.-180 б.

3. 温端政. 俗语研究与探索: 俗语的性质, 范围和分类. 上海辞书出版社, 2005. -427 页

4. 马国凡高歌东. 惯用语. 内蒙古人民出版社. 呼和浩特, 1982.-152 页

5. 温端政. 歇后语: 汉语知识丛书. 商务印书馆, 北京, 2000. -145 页

ӘӨЖ 378.147:81 (045)

Сөйлеу әрекетінің түрлерін, тілдік дағдыларды қалыптастыру

Қыпшақбай П.Ө.,
п.ғ.м., оқытушысы,
«Болашақ» университеті
жоғары колледжі

Резюме

В этой статье учитывается значение казахского языка, насколько он красив, богат. При его обучении, прежде всего,

необходимо овладеть языковыми навыками. В статье выделяются виды языковых навыков и освещаются виды новых методов, используемых в процессе их формирования. Большое значение в повышении эффективности изучения языка имеет параллельная организация чтения, письма, аудирования, произношения речевой деятельности.

Abstract

This article takes into account the meaning of the Kazakh language, how beautiful and rich it is. When teaching him, first of all, it is necessary to master language skills. The article highlights the types of language skills and highlights the types of new methods used in the process of their formation. Of great importance in improving the effectiveness of language learning is the parallel organization of reading, writing, listening, pronunciation of speech activity.

Әр бала өзіндік табиғи қабілетімен дүниеге келеді. Келе-келе оның ойлау, сөйлеу қабілеті қалыптаса бастайды. Қазақ тілі пәні мектеп қабырғасында жүрген баланың ойлау, сөйлеу қабілеттерін дамыған үстіне дамытады, сондай-ақ, тіл ойды сыртқа айшықтауда ерекше рөл атқарады.

Білім деңгейі, ой-өрісі дамыған, өз ойын қазақ тілінде еркін жеткізе алатын, туындаған мәселелерді шеше білетін шынайы өмірге бейім, жаңашыл ұрпақ тәрбиелеу - ХХІ ғасыр мұғалімдерінің басты міндеті. Қазақ тілін мемлекеттік тіл ретінде оқытуда отандық және халықаралық озық үлгілерді тиімді пайдалану, оқушылар бойында тілдік дағдыларды қалыптастыру-бүгінгі күннің басты талабы. Қазақ тілінен берілетін білім мазмұны білім алушының ғылыми-теориялық ойлауын, сөйлеу дағдыларын, коммуникативтік құзіретін дамытуға қызмет етіп, оның қазақ тілінде белгілі бір тақырыпқа байланысты топтастырылған ұғымдар мен айқын сөйлем түріндегі байламдар жасау қабілетін қалыптастыруы тиіс. Бұл мақсатқа жету және алға қойылған міндеттер дұрыс шешілуі үшін арнайы зерттелген оқыту технологиялары жасалып, оларды жасау мен қолданудың әдіснамалық негіздері кең арнада анықталуы қажет [1, 24-бет]. Қазақ тілі сабақтарында еркін қарым-қатынас жасауға, сыни тұрғыдан өз көзқарасын білдіруге, өз ойын жеткізіп, шешім қабылдауға дағдыландырса, оқушы қазақ тілінде берілген кез келген ақпараттарды тиімді қолдана отырып, өзіне қажетті мәліметті ала алады. Осы мақсатта мектептерде тілді кіріктірілген бағдарлама негізінде оқыту жүйесі жүзеге асырылуда. Бағдарламаның негізгі мақсаты—сөйлеу әрекетінің

түрлерін (айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылым), дағдыларын қалыптастыру. Осы деңгейлерге жету үшін қазақ тілі сабақтарында келесі тілдік дағдыларды қалыптастыру қажет:

1) Тыңдалым–дыбысталып жатқан сөйлеуді бір сәтте қабылдау қызметі. Тыңдалым оқушының сөйлеу әрекетінің дамуына стимул бере отырып, оқыту үдерісін дұрыс басқаруды қамтамасыз етеді. Оқушы тыңдалым арқылы жаңа тілдік, сөйлеу және елтанымдық материалдармен танысып, сөйлеу әрекетінің барлық түрлеріне қатысты дағдысы мен шеберлігін дамытады. Тыңдалым алдындағы кезеңде сөздік жұмысын міндетті түрде жүргізу керек. Себебі, мектеп оқушыларының сөздік қорын үнемі толықтырып отырған жөн. Сонымен қатар, «INSERT» немесе «түртіп алу» стратегиясын қолдануға болады. Оқушы белгілі бір ақпаратты тыңдай отыра, есте сақтау қабілетін дамытады, мәтінді тыңдауға дағдыланады. Бұл стратегияны қолданғанда мәтінді егжей-тегжейлі бірнеше рет тыңдатуға болады. Тыңдалымнан кейін: «Рөлдік ойын», «Бос орындық», «Жеті сұрақ», «5-5-1» т.б. белсенді әдістері қолданса, нәтижелі болады.

Сондай-ақ, оқушының бойынан тыңдалым дағдысы бойынша:

- негізгі ойды түсіну;
- ақпаратты анықтау;
- түсінгенін практикада қолдана білу;
- ақпаратқа өз көзқарасын білдіру;
- ой қорыта білу дағдылары бағаланады.

Басқа дағдыларды қалыптастырудың негізгі алғышарты – тыңдалым әрекеті болып табылады. Өйткені күнделікті өмірде оқушы көптеген ақпаратты сағат сайын естіп, көріп тыңдайды. Бірақ кез келген ақпаратты тыңдау арқылы түсіну, сөйлеу әрекетін қалыптастырады. Егер оқушы өзіне керек мәліметті тыңдау арқылы тауып үйренсе, ол басқа үш дағдыны (айтылым, жазылым, оқылым), яғни айтылып жатқан мәліметті түсінеді; өз пікірін білдіре алады және басқалармен қарым-қатынас жасай алады; тақырыпқа қатысты деректі түсініп оқиды; көтерілген мәселеге қатысты өз көзқарасын жазбаша жеткізе алады.

2) Оқылым–мәтіндегі жазылған ақпаратты алуға бағытталады, яғни жаттығуды оқи отырып, тапсырманы түсіну үшін қажет. Сондай-ақ мәтіннің мазмұнын айту үшін, ең алдымен, оны оқу керектігі белгілі. Жалпы алғанда, оқылым–тілді меңгерудің бір тәсілі, сөздік қорды көбейтудің құралы; оқылым–грамматикалық құрылымдарды есте сақтауға мүмкіндік береді; сол тілде сөйлеуге, айтылымды жетілдіруді қамтамасыз етеді.

Оқылым әдіс-тәсілдері үш кезенді қамтиды. Оның алдындағы кезеңде оқушылар мәтін мазмұнын түсіну үшін тақырыптық суреттер, болжам жасау әдістері қолданылады. Оқылым барысында оқушылар маңызды ақпаратты анықтап мәтінге жоспар жасауға, мәтіннен синоним, антоним сөздерді табуға, белгілі бір сөйлемге перифраза жасауға, мәтіннің идеясын анықтауға дағдыландыратын тапсырмалар құрастыруға болады. Оқығаннан кейінгі кезеңде оқылым мәтіндері бойынша «қос жазба күнделігі» стратегиясы-ең тиімді әдістің бірі. Оқушы мәтіннен қатты әсер еткен тұсын анықтап, соған түсініктеме беруге тырысады. Бұл белсенді әдістер оқушының оқу дағдысын арттырады, ойлау қабілетін дамытады. Сонымен қатар, «ПОПС формуласы» әдісін оқушының сөйлеу қабілетін дамыту үшін жиі қолдануға болады [2].

Оқылым дағдысы бойынша оқушының бойынан:

- мәтіндегі негізгі және қосымша ақпаратты ажырата білу;
- астарлы ойды анықтау;
- шығарма кейіпкерлерін салыстыра білу;
- зерттеп оқу;
- сыни тұрғыдан бағалай білу дағдылары ескеріледі.

3) Айтылым – қабылдау және сөйлеудің туу үдерісімен байланысты. Барлық адамның сөйлеу ағзалары бірдей болғанымен, артикуляциялық базасы түрліше. Мұнда орфоэпияға көп көңіл бөлген жөн, өйткені қазақ тіліндегі сөздердің барлығы жазылуына қарай айтыла бермейді. Айтылым–коммуникативтік тәсіл, оқушыларға арналған тапсырманың сауаттылық деңгейіне қарамастан, қарым-қатынас жасауына мүмкіндік беруге жетелейді. Бұл дағдыны қалыптастырудың ең басты құралы-диалогтік оқыту мен пікірталас. Диалог- оқушының өзін еркін және жайлы сезінетін ортасы. Диалог барысында оқушылар сыни ойлауға, қолдағы бар ақпаратты қолдана отырып, нақты жағдаятты талдау арқылы пікірлерді салыстыруға, дұрыс шешім қабылдауға үйренеді. Сондай-ақ, «Қар кесегі», «Кейс–стади», Иен Майлс бойынша «Бір минуттық әңгіме», Саймон Браунхилл бойынша «Шахмат» әдістері-оқушылардың өз ойын еркін айтуына, басқалармен пікір алысып, ой бөлісіп, қарым-қатынас орнатуға таптырмас дүниелер.

Айтылым дағдысы бойынша:

- белгілі бір тақырыпқа қатысты ойын білдіру;
- өз көзқарасын дәлелдеу;
- шешім шығару, қорытынды пікір жасау;
- зерттеушілік (анализ, синтез);
- ақпаратты өңдеу дағдылары қарастырылады.

4) Жазылым – айтылған мәтіндегі сөздер мен сөйлемдерді сауатты жазуға бағытталады. Жазылым арқылы оқушылардың сөздік қорын көбейтуге болады. Сондай-ақ, оқушылар өзінің жеке басына қатысты хат жаза білуге, құжаттарды толтыруға үйренеді, ұсынылған тақырып көлеміндегі мәселелер бойынша өз ойын қысқаша жазбаша білдіре алады. Жазылым – оқушының білімін жетілдіру үшін тиімді дағды. Белгілі бір тақырыпқа, қорытынды сабақтарда «Төрт сөйлем тәсілі», «Шығарманы өзіңше аяқта», «Эссе жазу», «Кейіпкерге хат жазу», «РАФТ» стратегиясы, «Бес жолды өлең», т.б. жазбаша жұмыстар арқылы оқушының тілдік дағдыларды игеруі мен сауаттылығына баса назар аударылады. Шығармашылық жазба жұмыс тіл үйренушілердің осы кезге дейін меңгерген лексикалық және грамматикалық дағдыларын пайдалануына, өзіндік даралығын көрсетуіне, ұлттық ерекшеліктерді, мәдениетаралық айырмашылықтарды түсінуіне көмектеседі [3, 131-бет].

Жазылым дағдысы бойынша:

- тақырыпты аша білуі;
- өз ойын сыни тұрғыда дәлелдеуі;
- қорытынды шешім шығаруы;
- өз көзқарасын дәлелдеуі;
- цитатамен жұмыс істеу дағдылары бағаланады.

Қазіргі заманда тілдік қатынас мәселелерінің теориялық тұрғыдан гүлденуі тілдік коммуникацияның жеке ғылым болып қалыптасуына өз ықпалдастығын тигізді. Тіл–адам ойын білдіретін қарым-қатынас құралы. Қатысым барысындағы тілдің рөлі лингвистикалық коммуникация теориясының объектісі болып табылса, ал субъектісі–сөйлеуші адам, ол сөйлеу арқылы қарым-қатынас орнатады. Қатысым барысындағы тілдің басымдылығын Ф.Ш.Оразбаева: «Қарым-қатынас тілдің өмір сүруінің, тілдік болмыстың басты өлшемі. Қарым-қатынас сөйлеу, сөйлесім арқылы жүзеге асады. Сөйлеудің ең маңызды құралы–тіл, сөйлесімді жүзеге асыратын да–тіл» [4],- деп көрсетеді.

Қорыта айтқанда, қазіргі кездегі барлық білім берудің жаңа әдіс-тәсілдерінің алдына қоятын басты мақсаты–білім алушының жеке басының дара және дербес ерекшеліктерін ескеріп, олардың өз бетінше ізденуін арттырып, шығармашылығын қалыптастыру болып табылады. Ал оқу мақсаттары белсенді оқытудың топтық, жеке, жұптық жұмыс түрлерін қолдану арқылы іске асырылады. Мұғалімнің іс-әрекеті оқушыны бақылауға, бақылау нәтижесін өңдеуге, бағыт-бағдар беруге, күтілетін нәтижені анықтауға арналады. Оқушының іс-әрекеті өз көзқарасын салыстыруға, топтық, жұптық жұмыста бірлесе шешім

шығаруға, өз жетістіктерін бағалауға арналады. Қазіргі кезде қазақ тілін оқытуда инновациялық технология әдістерін қолдана отырып, сапалы білім беру, балалардың ойлау, есте сақтау, көру қабілеттерін жетілдіре отырып, танымдық күшін қалыптастыруға жағдай жасау, баланың жеке басының интелектісін, оқу әрекетін, өтетін тақырып мазмұнын аша білу – басты мақсат болып табылады.

Қазақ тілін оқыту барысында қазақ тілінің қыр-сырын, табиғатын таныта отырып, ертең өмірден өз орнын таба алатын, өзіне сенімді, нағыз ұлтжанды, парасатты ұрпақ тәрбиелеу үшін педагогиканың озық үлгілерін жаңашылдықпен пайдаланып, тәжірибені байыта түсу - бүгінгі таңның басты мәселесі.

Әдебиет

1. Құрман Н.Ж. Қазақ тілін оқытудың әдіснамалық негіздері. – Астана, 2008.

2. Бекишева Д.Е. Қазақ тілін оқытудағы заманауи бағдарламалар мен әдістер [Электрондық ресурс]: <https://planetskills.info>.

3. Вторушина Н. Ю. Письмо и письменная речь в обучении иностранному языку// Альманах современной науки и образования. — Тамбов: Грамота, 2010, № 1(32). В 2 ч. Ч. 2. – 156 с.

4. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас. – Алматы: Ғылым, 2002

ӘӨЖ 30.428

Бастауыш сыныпта оқытудың жаңа технологияларын қолдану тиімділігі

Берекетова А.,
Бастауыш пәні оқытушысы,
«Болашақ» университеті
жоғары колледжі

Резюме

Большое внимание в своей практике уделялось формированию познавательного интереса учащихся и вовлечению в творчество с помощью новых технологий. Всестороннее развитие учащихся в творческом направлении-главное требование сегодняшнего дня. С этой точки зрения поиск различных методов и приемов организации учебно – воспитательного процесса имеет особое значение для эффективного использования новых

технологий. Большая цель, стоящая перед современным педагогическим сообществом-воспитание активной, способной к творческой деятельности, свободной и всесторонне зрелой личности во всех сферах жизни. Особое значение в активизации творчества, познавательной активности учащихся имеет проведение творческих занятий, повышение самостоятельности и творческого мышления учащихся.

Abstract

Much attention in his practice was paid to the formation of students' cognitive interest and involvement in creativity with the help of new technologies. Comprehensive development of students in the creative direction is the main requirement of today. From this point of view, the search for various methods and techniques of organizing the educational process is of particular importance for the effective use of new technologies. The great goal facing the modern pedagogical community is the education of an active, creative, free and comprehensively mature personality in all spheres of life. Of particular importance in the activation of creativity, cognitive activity of students is the conduct of creative classes, increasing the independence and creative thinking of students.

«Адам ұрпағымен мың жасайды» - дейді халқымыз. Ұрпақ жалғастығымен адамзат баласы мың емес миллиондаған жылдар жасап келеді. Жақсылыққа бастайтын жарық жұлдыз - оқу. «Надан жұрттың күні – қараң, келешегі тұман», - деп М. Дулатов айтқандай, егеменді еліміздің тірегі - білімді ұрпақ. Қазіргі мектеп мұғалімдерінің алдында тұрған басты міндет - оқушылардың шығармашылық білім дағдыларын қалыптастыру. Шәкәрім Құдайбердіұлы «Адамның жақсы өмір сүруіне үш сапа негіз бола алады, олар барлығынан басым болатын адал еңбек, мінсіз ақыл, таза жүрек. Бұл сапалар адамды дүниеге келген күннен бастап тәрбиелейді» деп есептейді. Ұрпақ тәрбиесі - бұл болашақ тірегі, мемлекеттік маңызды іс.

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында[1] «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу»-деп білім беру жүйесін одан ары дамыту көзделген. Бұл міндеттерді шешуде, әрбір орта мектептің бастауыш сатысында білім беруде оқу-тәрбие

үрдісін жаңа технологияларға сай ұйымдастыру әрбір мұғалімнің күнделікті ізденісі арқылы, барлық жаңалықтар мен қайта құру өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа практикаға, жаңа қарым-қатынасқа өту қажеттігі туындайды.

Жеке тұлғаны дамыту шеңберінде білім берудің мақсаты мен мәнінің өзгеруі «білім беру технологиясы» деп аталатын жаңа ұғымның пайда болуына ықпал етеді. Бұл ұғымның мәнін білім беру үдерісін өзгеше дамытатын жүйе деп түсінуге болады, сонда білім алушылардың іс-әрекеті жетекші фактор болып табылып, оқыту мұғалім мен білім алушының субъектаралық өзара әрекетін қарастыратын және олардың мүмкіндіктерін қамтамссыз ететін рефлексиялық басқару ретінде көрінеді.

Бастауыш мектепте қазіргі жаңа педагогикалық технологияларды пайдаланудың тиімділігі оқушылардың білімін арттыруда, іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыра алуымен байланысты.

Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми-педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі. Мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үдерісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияларды ендіруді міндеттейді.

Ал жаңа технологияны пайдалану міндетті деңгейдегі білімді қалыптастыра отырып, мүмкіндік деңгейге жеткізеді. Сондықтан бастауыш сынып мұғалімдерінің біліктілігін көтеру мен шығармашылық, педагогикалық әрекетін ұйымдастыруда қазіргі педагогикалық технологияларды меңгерудің маңызы зор. Оқытудың жаңа технологиясы дегенде, ең алдымен, педагогикалық технология деген ұғымды түсіну керек.

Білім беру саласы қызметкерлерінің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі-оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгеру. Қазіргі таңда оқытушылар инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып, сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде.

Педагогикалық технологияның тиімділігі:

1. Оқушы өздігінен жұмыс істеуге мүмкіндік алады, соған дағдыланады;
2. Оқушының жеке қабілеті анықталады;
3. Іштей бір - бірінен қалмауға тырысып, талпынады;
4. Тапсырманың күрделену деңгейіне сәйкес оқушының ойлау, орындау қабілеті артады;
5. Өзін - өзі тексеруге дағдыланады;
6. Мұғалім жекелеген оқушыларға көмектесуге мүмкіндік алады;
7. Орындау қабілетіне қарай бағаланады;

Бастауыш білім – үздіксіз білім берудің баспалдағы. Мұғалімнің негізгі ұстанған мақсаты - білімнің жаңа үлгісін жасап, белгілі бір көлемдегі білім мен білік дағдыларын меңгерту, оқу мен тәрбие үрдісін ұйымдастырудың сан түрлі жаңа әдіс - тәсілдерін іздестіру, жаңа технологияларды сабаққа тиімді пайдалана білуі, бір сөзбен айтқанда - оқу үрдісін дамыту. Бұған Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында айтылған [2] «XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелетіні анық» деген пікірі нақты дәлел. Бүгінгі білім беру ісінің мақсаты – тек білім, білік дағдыларын меңгерту ғана емес, өзін - өзі дамытуға ұмтылатын, ақылды, алғыр, ой - өрісі кең, ақпарат көздерін өз бетімен қолдана алатын, қабілетті де талантты, жастарды тәрбиелеу. Үнемі дамып, өзгеріп отыратын баланың ішкі болмысы мен табиғатын қалыптастыруда мұғалімнің ықпалы ерекше.

Жаңа технологияны жүзеге асыру, тиімділігіне қарай пайдалану үшін, әр мұғалім өзінің алдында отырған оқушыларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, педагогикалық мақсат - мүддесіне байланысты, өзінің шеберлігіне байланысты таңдап алады. Жаңа технологияны жүзеге асыруда мұғалім белсенділігі, шығармашылық ізденісі, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, алдындағы шәкірттерін бағалауы ерекше орын алады.

Бастауыш саты–бұл оқушы тұлғасы мен санасының қарқынды дамитын құнды, қайталанбайтын кезеңі. Сондықтан бастауыш мектеп–оқушыны тұлға етіп қалыптастырудың алғашқы баспалдағы. Президент жолдауында: «Ұлттың бәсекеге қабілеттілігі бірінші кезекте білім деңгейімен айқындалады» – деген байламы жеке адамның құндылығын арттыру, оны дайындайтын ұстаз жауапкершілігінің өсуі, тынымсыз еңбек, сапалы нәтиже деген ұғыммен егіз.[3] Қазіргі мектеп жағдайындағы білім берудің ұлттық моделіне өту оқыту мен тәрбиелеудің соңғы әдіс-тәсілдерін, жаңа инновациялық педагогикалық технологияны игерген, психологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын, нақты тәжірибелік іс-әрекет үстінде өзіндік даңғыл жол салуға икемді, шығармашыл педагог - зерттеуші, ойшыл мұғалім болуын қажет етеді. Білім беру мен білім алудағы жаңа тәсілдердің бірі - сыни тұрғысынан ойлау. Сыни тұрғыдан ойлау дегеніміз – ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп тұжырым жасауға бағыттау. Өз бетімен және бірлесіп, шығармашылық жұмыс жасау. Бұл әдістің тиімділігі сабақ барысында оқушылар топтық жұмыс барысында

тез шешім қабылдауға, логикалық ойлауға, тақырып аясында өз ойларын дамытуға дағдыланыды. Мысалы мен өзімнің тәжірибемнен айтар болсам, 2 сынып әдебиеттік оқу пәнінен Т.Молдағалиевтің «Он алтыншы желтоқсан» тақырыбында өткен сабақ барысында оқушыларым топтық жұмыс жасағанда, аталған технологияның инсерт, болжау, миға шабуыл әдістерін сәтті пайдалана білді. Білім беру жүйесіне жаңа инновциялық технологияларды енгізу арқылы оқыту үрдісін жетілдіру арқылы оқушының танымдық қабілетін дамыту, саналы деңгейге көтеру. Білімді жеке тұлғаға бағыттау, оқушының өзін-өзі тануы, өзін-өзі тәрбиелеуі, ақыл-ойын дамытуы, яғни жан-жақты дамыған жеке тұлға тәрбиелеу мұғалімдер алдына тың.

Мен оқытудың үшөлшемдік әдістемелік жүйесі педагогикалық технологиясын өз іс-тәжірибеме енгізуді 3-ші сыныптың Дүниетану пәні бойынша «Модуль» кұрудан бастадым. Модуль дегеніміз бұл үлкен, ауқымды тақырып немесе бірнеше параграфтан тұратын тарау. Бұл жоспарлаудың ерекшелігі, әрбір тарау үш қорытынды сабақпен аяқталады.

1. Өзіндік жұмыс
2. Коррекциялық жұмыс
3. Бақылау жұмысы

3 сынып Дүниетану пәнінен интерактивті тақтамен **«Майда тау жыныстары»** тақырыбын осы технология бойынша өткіздім. Сабақтың I-ші кезеңінде оқушылардың тау жыныстары туралы білімдерін еске түсіріп, проблемалық оқыту әдісін іске асырдым. Аталған технология жағдайында белсенді қызметті оқушы атқарады, оқушыны оқытпайды, ол өзі оқиды. Мұғалім сабақта басқарушылық міндеттер атқарады, оқушыға бағыт-бағдар беріп тұрады. II-ші кезеңінде жаңа білімді меңгеруге дайындық жұмыстарынан соң, оқушыларға мәтінді өздігінен оқып, негізгі ойды дәптерге жазуды тапсырып, мәтінмен жұмысты **«Мені түсін»** әдісі бойынша ұйымдастырдым. Оқушылар осы кезеңде топтық жұмыс үстінде бірін-бірі жақсы зерттеп, өз-ара адал қызмет етуге ұмтылды, бейімделді, дискуссия барысында тілдері дамыды, нашар оқитын оқушылардың жолдастарының алдында жауапкершілігі арта бастады. Сонымен қатар бастауыш мектепте ақпараттандыру мәселесін зерттеуші ғалымдардың пайымдауынша, бастауыш мектепте ақпараттандырудың міндеттерін шешуде ақпараттық және коммуникациялық технологияларды қабылданудың төмендегі бағыттарына сүйену керек.

1) оқу процесінде қазіргі ақпараттық технологияларды қолдану

2)бастауыш мектептерде электрондық оқулықтарды оқыту.

3) кәсіби - педагогикалық іс-әрекетті қамтамасыз ету.

4) оқу –тәрбие процесін басқару

Бастауыш мектепте қазіргі ақпараттық технологиялар төмендегі бағытта қолданыла алады:

- балалар мен педагогтарды зерттеу пәні, соған сәйкес бастауыш мектептегі информатика және ақпараттық мәдениет негіздері пәнінің мазмұны арнаулы компьютерде өз бетімен жұмыс істеуді жетіп меңгертуге құрылуы тиіс.

- мұғалімнің сабақ жоспарын, конспект жазу, көрнекі – әдістемелік құрал дайындау, оқушылардың өткен материалды меңгеруін тексеру.

- шығармашылық елестету, жағдайға байланысты тез шешім қабылдау, қоршаған ортаны тану қабілеттерін дамытып, қалыптастыру үшін бастауыш сынып оқушылары үшін интеллектуалды дамыту туралы,

- ақпаратты алу және құрбыларымен,әріптестерімен Интернет арқылы қарым-қатынас жасау көзі;

2.Сауатты түрде іріктелген компьютерлік программалардағы ойындық және оқу тапсырмаларының вариативтілігі оқушының жұмыс істеріне игі әсерін тигізеді;

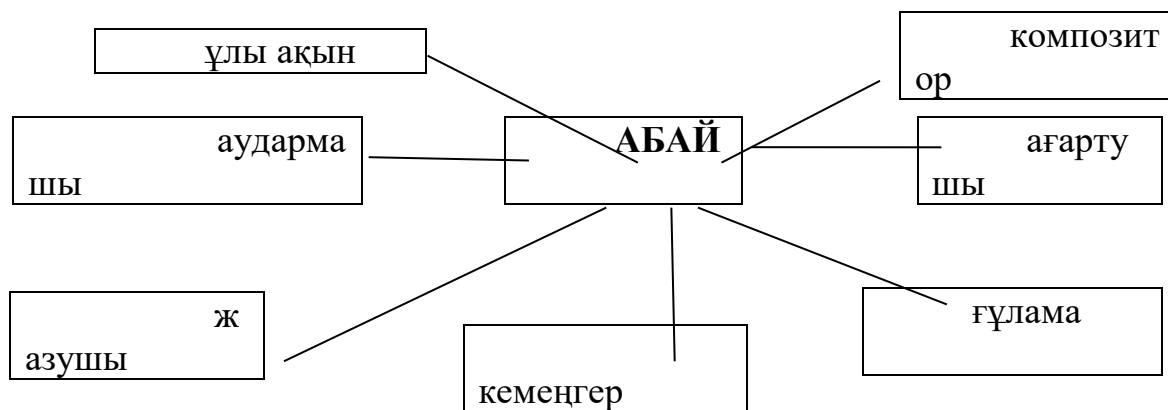
3.Компьютерлік программада,электронды оқулықта берілген ойындық,оқу тапсырмалары проблемалық ситуация оқушылардың көңіл-күйіне,ынтасына әсер етумен қатар олардың шығармашылық және интеллектуалдық белсенділігіне кешенді түрде ықпал етеді

4.Оқушылардың жаңа материалды,жаңа техниканы меңгеру деңгейін және олардың жеке қабілеттерін, қабылдау темпін,қызығушылықтарын,ынталарын есепке ала отырып,ұйымдастыру барысында оқытудың жеке әдістері мен формаларын қолдануға мүмкіндік береді. Өйткені қазіргі ақпараттық технологиялар ұжымдық іс-әрекетіне құрылған оқу тәрбие үрдісінде жеке оқыту түрін ұйымдастыруға бағытталған.

Компьютер оқушылардың өздік жұмысын тез және қарқынды түрде ұйымдастыруға көмектеседі. Мәселен, **Microsoft Word** мәтін редакторында оқушыларға әр түрлі жазбаша тақырыптарды өз бетінше орындауға мүмкіндігін пайдаланып, мәтіннен ең негізгілерін тауып алуға үйренеді және осы жинақталған ақпараттарды пайдалану арқылы, қысқа жинақталған дәрістік жазып шыға алады. Бірақ, бұл жазба жұмыстарын толық компьютерде орындату дегенді білдірмейді, тек баланы ынталандырудың бір түрі ретінде пайдалану дегенді меңзейді.

Мысалы, екінші сыныпта Ана тілінен «Бала Абай» сегізінші тақырыбын электронды оқулықтың көмегімен өте қызықты өткізуге болатынына көзім жетті.

1-тапсырма Абай туралы өз ойларын компьютерде топтастыру:

Сонымен қатар оқушылар өздері білетін Абайдың өлеңдерін жатқа айту.

2-тапсырма «Бала Абай» мәтінін өздігінен зерделей оқу.

Мәтін бойынша сұрақтарға жауап беру.

3-тапсырма «Абайдың балалық шағы» деген тақырыпта шағын шығарма жазу. Осындай тапсырмалар желісінде берілген сабағым оқушының өздігінен білім алуына, жүйелі және қисынды атауына ықпал етті. Ақпараттық технологиялар балалардың шығармашылығын арттыруда да ең қуатты ынталандыру құралы болып табылады. Бастауыш сынып оқушыларының әдеби шығармашылықтарын арттыру мақсатында «Менің алғашқы қол жазбам», «Менің жанұям», «Балалық шақ» т.б. жобаларға қатынасуды ұсынуға болады, балалар мектепке дейінгі өмірі, отбасы туралы әңгіме жазады, әр түрлі жұмбақтар құрастырады. Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқытуды қызықты да әсерлі өткізуге ықпалын тигізетін жаңа әдістің бірі-интерактивтік тақтаны қолдану, ол сабақты түрлендіруге көмегін тигізіп, оқытудың барлық кезеңінде тақта сабақты түрлендіруге көмегін тигізеді. Оқушыны ойлау мен сөйлеу дағдыларына төселдіруде интерактивті тақта, оқыту әдісінің бір түрі болып саналады. Мәтінді көре отыра тыңдауды қалыптастыру мәдениетін сөз етсек, ең алдымен, жаңа техникалық құрал – жабдықпен, яғни интерактивті тақтамен жұмыс жүргізу технологиясы алға тартылады. Қазақ тілі сабағында интерактивтік тақтамен жұмыс жүргізу технологиясындағы автономды түрде меңгеріп негіздеуіне мүмкіншілік береді.

Интерактивтік тақта арқылы дидактикалық материалдармен қоса неше түрлі дыбыстарды оқушаларға естіртуге болады мысалы:

құстардың үнін, судың дыбысын т.б.түрлерін жасауға мүмкіндіктер болады.

Ұстаздық – ұлы құрмет. Себебі, ұрпақтарды ұстаз тәрбиелейді. Болашақтың басшысын да, данасын да, ғалымын да, еңбекқор егіншісін де, кеншісін де ұстаз өсіреді... Өмірге ұрпақ берген аналарды қандай ардақтасақ, сол ұрпақты тәрбиелейтін ұстаздарды да сондай ардақтауға міндеттіміз” –деп Б.Момышұлының сөзімен аяқтаймын.

**ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ
ДЕФЕКТОЛОГИЯ**

Экологиялық сананы қалыптастыру мәселелерінің зерттелуі

Боранбаев Ә.С., п.ғ.к.аға оқытушысы,
Нажипов Р.К.,
Педагогика және психология
мамандығының 2 курс студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье говорится о изучении проблемы формирования экологического сознания как одной из основных проблем экологической психологии и приводится трактовка понятия «экологическое сознание» в научно-психологической литературе.

Abstract

The article deals with the study of the problems of the formation of ecological consciousness as one of the main problems of environmental psychology and provides an interpretation of the concept of "ecological consciousness" in the scientific and psychological literature.

Қазіргі уақытта заманауи кәсіби орта арнайы және жоғары оқу орындарының тәжірибесіне экологиялық білімді енгізу үлкен роль атқарады. Табиғат ресурстарды пайдаланудағы жағымсыз құбылыстар және қоршаған ортаның ластануы ғылыми – техникалық төңкерістің дұрыс қолданылмауы, экологиялық кадрлардың сапасыз дайындалуы, экологиялық жобалаудың болмауы, мамандардың экологиялық сауатсыздығынан туындап отыр. Осының барлығы экология білімінің дамуына жиырмасыншы ғасырдың 90-шы жылдары отандық психологияның пайда болып, экологияның психология зерттеулері әсер етті. Оның мәліметтері тұлғаның экологиялық санасының дамуын ашып көрсетті, оның қалыптасу механизмі педагогикалық үдерісте экологиялық білім, психологиялық үдеріске экологиялық сана қалыптастыру жолға қойылды. Осылардың барлығы педагогикалық ғылымда жаңа әдіснамалық бағыттың пайда болуы – экологиялық психология мен экологиялық педагогикаға әкелді.

Адамның мінез-құлық түсінігі табиғатпен өзара байланысы оның ішкі және сыртқы белсенділігіне тікелей тәуелді.

А.Н.Леонтьевтың зерттеулері көрсеткендей, психика өз эволюциясында бірнеше сатыдан өткен, қарапайым сенсорлы

сезімталдығының интеллекті, ақыл-ойы. Ақыл-ой сатылы, ол тек адамға ғана тән, ол ойлау, сөйлеу, жобалау, реттеумен тығыз байланысты. Сондықтан адам мінез-құлқы қоршаған ортада өзін-өзі ұстауға үйретеді. Адам – жүйе, оның мінез-құлқы белсенділігі мен белсенді еместігінде айқындалады [1].

Активтілік пен реактивтілік жеке адамның әлеуметтік деңгейлерін көрсетеді, мұнда реактивтілік – жағдайға бейімделу, ал активтілік оны түрлендіруге мүмкіндік береді.

Сонымен, адамның мінез-құлқы қоршаған ортада бағыт береді және оны түрлендіреді.

Табиғатқа деген кез-келген қарым – қатынас субъективті қатынас және оның түрлері нені білдіреді?

Заманауи ғылымда бұл сұраққа С.Д. Дерябо және В.А. Ясвиннен табуға болады. Авторлар ең алдымен табиғатқа деген субъективті қатынас адамға қажет құбылыстармен объектілер негізінде жатады. Кейбір объектілер тұлғаға еш қатысы болмайды, ал кейбір соған қажет болып тұрады.

Біріншіден, С.Д. Дерябо мен В.А. Ясвин өздерінің экспериментті зерттеулеріне сүйене отырып, табиғатқа деген субъективті қатынас параметрлер негізін көрсетіп берді, екінші тәртіптегі параметрлер, моральді және интенсивті табиғатқа деген қатынастың түрлілігін бөліп көрсеткен:

- кеңділігі: адам тұтынуындағы табиғаттың құбылыстары мен объектілері; кейбіреулерін табиғаттың белгілі бір құбылыстары қызықтырса, жануарлар болуы мүмкін, ал екіншілерін – әр түрлі объектілер, тұтастай табиғат қызықтыруы мүмкін;

- интенсивтілік: табиғатқа деген субъективті қатынастың қай деңгейде, қандай аумақта екенін көрсетеді;

- саналы деңгей: саналы түрде тұтыну объектісін сезіну, өз – өзіне есеп бере білу.

Авторлар екінші тәртіптен параметрлерге қалыптастыратыны:

- Эмоционалдық: адамның көңіл – күй қатынасы;
- Жалпылама: жекеден – жалпыға қатынасы, яғни өзінің үй жануарларына немесе жалпы табиғатқа деген сүйіспеншілігі;

- Доминантты: мәнді – мәнісіз қатынас, кей адамдарға деген қатынас, кейбіреуі ішкі дүние жағдайына қатынасы, үшіншілерге табиғатқа деген қатынасы когеренттілік (байланыта болу): - гармония – дисгармония: тұлғаның барлық қатынастарға үйлестіру деңгейі: мысалы: табиғатқа деген сүйіспеншілік кәсібіне байланысты болуы мүмкін;

- Принципиалдылық: «байланысты – байланысты емес»;

- Саналы: «саналы–саналы емес» саналы– өзінің белгілі бір нәрсеге қатынасы, екіншісі–өз қатынасына қарай алдына мақсат қою, оған жетудің деңгейін анықтау [2,3].

Сипатталып отырған тұжырымдамада ерекше орын алатыны моральдылық пен табиғатқа деген субъективті қатынас.

Моральдықтың–саналы–мазмұнды сипаттама, авторлар оны екіге бөледі: прагматизм–прагматизм емес. Сонымен қатар модалдылықтың табиғатқа деген қатынасы бойынша төрт типке бөлінген:

- Объективті–прагматикалық: табиғатқа деген қатынасы қажеттілікті қанағаттандыру сипатында, қатынастың кең тараған түрі;

- Субъективті–прагматикалық: мысалы: ит иесі өз итің жақсы көреді, бірақ оның мақсаты, итінің көрмеде жоғарғы орын алуы;

- Объективті–прагматикалық емес: мысалы: цирк қызметкерінің жылқыға деген қатынасы, ол оған қарайды, тамақ береді, бірақ оны басқара пайдаланады.

- Субъективті прагматикалық емес: мысалы: үй иесінің өзінің мысығы мен итіне деген қатынасы, олар оның достары, отбасы мүшесі ретінде қарайды [4].

Когнитивті параметр адамның табиғатты тануына талпынуын білдіреді. Тәжірибе жүзінде компонент адамның табиғатпен жасауға дайын екенін, адамның табиғат өзгерісіне қатынасын көрсетеді.

Біз табиғатқа деген қатынасты сипаттауда біріншіден, адамның табиғатқа деген қатынасының логикалық негізі мен теориялық жүйесін, екіншіден табиғатқа деген субъективті қатынастың түрлерін көрсетіп берді.

Қорыта келе, С.Д.Дерябо, В.А.Ясвинин ұсынған тұжырымдама, адамның табиғатқа деген субъективті қатынас тұжырымдамасы сипатталып отыр. Оның бірқатар себептері бар: біріншіден, қазіргі таңдағы әлемдік экологиялық психологияда әзірге басқаша қатынастар құрылымы жоқ.

Екіншіден, ұсынылып отырған тұжырымдама бір жағынан жалпы сипатқа ие, екінші жағынан адамның табиғатқа, табиғат құбылыстарына деген өзіндік сипаттамсын, қатынасын білдіреді.

Сонымен адамның табиғатқа деген субъективті қатынасы – бұл күрделі психологиялық көзқарасы, экологиялық сана – сезімнің дамуы, тәрбиелік деңгейі көрсетілген. Мұндай қатынастың ең тиімді моделі, экологияның білім беруді ұйымдастыру, жастарды тәрбиелеу, тұлғаны қалыптастыру,

табиғатқа деген тек өзінің ғана қатынасы емес, жасалып жатқан әрекеттерге сүйенетін процесс.

Табиғи объектілермен құбылыстардың перцептивті құрылымы–субъективті процесс, адам түйсінуінің өткен тәжірибесі арқылы қабылдаған, эмоция, білім, мотивтер, құндылықтар.

Субъективті түйсінудің алғашқы сипаттамасы эмоция болып табылады, адам перцепция процесі барысында сезінеді. Әр түрлі заттар, түрлі назды–күй туындатуы мүмкін: эстетикалық, гностикалық (танымдық), этиканың іс жүзінде. Кейбіреулері жиіркеншек, ал кейбіреулері қызығу, таңдану сияқты [5].

Эмоцияда тұлға білімі қалыптасады, оның табиғат дүниесі ой–өрісі, басқа да психикалық процесстер.

Түсіну құрамына тұлғаның тұтыну–мотивациялық компоненті әсер етеді. Белгілі бір нақты объектіні қабылдауда адмның дүниетанымы, ой–өрісі, құндылықтар жүйесі ерекше әсер етеді.

Сонымен адамның табиғат дүниесін түйсінудің түрлері: адам өзінің субъективті қасиеттерімен анықталады, екінші жағынан, адамның субъективті объектілер қасиетімен табиғат құбылыстарын бөліп қабылдау қабілеті. Қабылдаудың мұндай түрі табиғатқа деген қатынастың құрылымының негізгі қызметін анықтайды.

Экологиялық сана экологиялық білімнен тұрады. Ол оқушылардың дүниетанымның аса маңызды құрамдас бөлігі ретінде тәрбие процесінде қалыптасып, дамиды. Сонымен бірге экологиялық сана тек әрекет ету барысында қалыптасады. Сондықтан да ол балалардың экологиялдық білімін және тәрбиесін дамытуға бағытталған жүйелі педагогикалық әрекеттің нәтижесі болады. Жан-жақты дамыған, жетілген адам ғана өзінің өзіндік ойын, жақсы мүмкіндіктерін жүзеге асыра алады. Табиғаттың мүмкіндіктерін қолданып байлығын шығара алады.

Әдебиет

1. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2 т. - М.: Просвещение, 1983. - Т.2. - 320 с.

2. Дерябо С.Д. Экологическая психология: диагностика экологического сознания. - М.: Московский психолого-социальный институт, 1999.-310 с.

3. Дерябо С.Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону, 1996, 237 с.

4. Ясвин В.А. Формирование экологической культуры: пособие по регион. экол. политике / В.А.Ясвин; отв. ред. В.М.Захаров; Центр экол. политики России. - М.: ЦЭПР, 2004. - 195 с.

5. Ясвин В.А. Психология отношения к природе. М.:Смысл, 2000. — 456 с.

ӘӨЖ: 373.3 : 37.016 : 894

**Бастауыш сыныпта көркем шығармаларды оқытудың
маңызы**

Есенова Р.К., п.ғ.м., аға оқытушы,
Мұхамеджан А.,
6B01303-«Бастауыш оқыту педагогикасы мен
әдістемесі» мамандығының 4 курс студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В данной статье рассматриваются особенности восприятия художественного произведения и пути развития творческих способностей учеников начального класса

Abstract

This article discusses the peculiarities of the perception of a work of art and the ways of developing the creative abilities of primary school students

XXI ғасыр инновациялық технологиялардың дамыған заманы. Кез келген қажетті ақпараттытабу ақпараттық технологиялардың көмегімен қолжетімді. Кіші жастағыбалалар да мобильді телефон, компьютер, планшеттерді қажеттінше қолдану дағдыларын игерген. Сондықтан кез келген өздерінің қызығушылықтарына технологияның көмегімен қол жеткізе алады.

Бастауыш сынып оқушыларын оқыта отырып: «XXI ғасырдың оқырмандары өткен ғасырдың оқырмандарынан қандай айырмашылығы бар, қазіргі заманғы балаларды қалай оқуға қызықтыра аламыз?»- деген сұрақтар ұстаздар қауымының басты мәселесіне айналып отыр.

Ал әдебиеттік оқу—оқу сауаттылығын қалыптастыру, үздіксіз әдеби білім беру арқылы рухани құндылықтарға тәрбиелеу, қоғамда өмір сүруге бейімдеу, мәдениеттану құралы. Мәдениеттану тұлғаны адамзат жасаған мәдениетті, әлеуметтік тәжірибені игеруді қамтыса, оқу сауаттылығы - ғылым мен технологияны игерудің алғашқы баспалдағы. Оқу сауаттылығы бойынша кейінгі кездегі мәліметтер, атап айтқанда Қазақстан халқының сауаттылық және құзыреттілік деңгейін бағалаудың нәтижесі әлемдегі көптеген елдерден артта

қалғанымызды дәлелдеп отыр. Өкінішке орай, зерттеу мәліметтері бойынша еліміз оқу сауаттылығы бойынша 34-орынды иеленіп отыр [1]. Бұл мәселені шешудің бірден бір жолы бастауыш сынып оқушыларын көркем әдебиетті оқуға баулудың қаншалықты маңызды рөл атқаратыны түсінікті. Сонымен қатар, әдебиет балаларды жалпыадамзаттық құндылықтармен таныстырудың, олардың дүниетанымын қалыптастырудың және тәрбиелеудің ең күшті құралдарының бірі болып табылады. Демек, бастауыш білім беру жүйесіндегі әдебиеттік оқу сабақтарының шешуші рөлі зор.

Әдебиет сөз өнері ретінде тәрбиелік, коммуникативті, эстетикалық қызмет атқарады және адам психикасының жеке аспектілеріне емес, тұтастай тұлғаға әсер етеді. Әдебиеттің көмегімен тұлғаның жоғары адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеп, шығармашылық қабілеттерін дамытамыз. Әлемдік тәжірибе баланы мүмкіндігінше тезірек қызығушылығын оятып, кітапқа және оқуға, яғни білім қазынасы, идеялар, даналық пен тәжірибе қоймасына тарту керектігін дәлелдеп отыр. Кітап өмірінің маңызды бөлігі болып табылатын балалар біздің қоғамның болашақ элитасы болары хақ. Олар интеллект, эрудиция, мәдениет, өзгермелі қоғамның барлық өзгерістерін қабылдай алатын, стандартты емес мәселелерді шешу және болжау қабілеттерін көрсетеді. Өкінішке орай, өмірді оқусыз елестете алмайтын балалар жыл сайын азайып келеді. Жыл сайын кітап оқуды маңызды емес санайтын балалар көбейіп келеді. Балалар жалпы мәдени даму құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар барлық пәндер бойынша оқу жетістіктеріне кепілдік беретін құрал ретінде де түсінбейді. Өйткені мектепте оқу тек әдебиетпен ғана байланысты емес. Бұл барлық пәндерді, тіпті математиканы оқуға негіз болады. Қате түсіну дұрыс емес шешімге әкеледі. Сонымен қатар, оқушылардың оқуы сыныптағы тұлғааралық қарым-қатынас деңгейін анықтайды, мектеп пен үйдегі рухани климатты анықтайды. Мектеп түлектері кім болса да, олар адамдар арасында өмір сүреді. Ал адамдардың бірін-бірі түсініп, қоғамда қарым-қатынас жасай білуі, олардың мінез-құлқын болжай білуі, қарым-қатынастың дамуы, шиеленісуі және оның салдарын түсінудің бірден бір жолы - кейіпкерлердің алуан түрін елестетіп, өмірлік жағдайлар мен оларды қалай шешуге болатындығын үйрену тәжірибесі әдебиеттен бастау алады.

Бастауыш сыныптағы Әдебиеттік оқу пәнінің мақсаты – білім алушыларды көркем шығарманы сезіммен қабылдауы, түсінуі, санасында қайта жаңғырта алуы және шығармадан қабылдағанын өзінің шығармашылық әрекетінде жүзеге асыруға ұмтылуы арқылы функционалдық сауаттылығын қалыптастыру[2].

Әдеби талғамды қалыптастыру бойынша мақсатты жұмыстың болмауы орта мектепті бітірген ересектердің көпшілігінде көркем

әдебиетті эстетикалық тұрғыдан қабылдай алмайтындығына әкеледі. Барлық әдеби жанрлардың шығармаларының ішінде поэтикалық шығармалар ерекше орын алады, өйткені олармен жұмыс бастауыш сынып оқушыларына айтарлықтай қиындықтар туғызады. Жалпы әдебиетті оқыту мәселесіне ресейлік ғалымда: Г.Н.Кудина, З.Н. Новлянская, Л.К. Нефедова, Е. А. Швайкина Т. В. Волченко; қазақстандық ғалымдар: А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Әуезов, С.Мұқанов, І.Жансүгіров, С.Сейфуллин, Ғ.Мүсірепов, С.Қирабаев, Ә.Қоңырбаев, А.Көшімбаев сияқты көптеген зерттеушілер назар аударады[2].

Көркем шығарманы қабылдау мен түсіну бастауыш мектеп жасындағы балалардың психологиялық ерекшеліктіне байланысты. Адамның қабылдауы оның өмірі мен практикалық іс-әрекетінің қажетті шарты болып табылады.

Қабылдау-бұл сыртқы әлемнің тікелей сенсорлық көрінісі. Қабылдау негізінде басқа психикалық функциялардың - есте сақтау, ойлау, қиялдың қызметі болуы мүмкін. А.Н.Леонтьев қабылдау үдерістерінің адамның әлеммен, материалдық объектілермен өмірлік, практикалық байланыстарына жүретінін, сондықтан олар қабылданатын нысандардың өздеріне тікелей немесе жанама түрде бағынатынын айтты [3].

С.Л. Рубинштейн қабылдау кезінде адам қабылдау бейнесін тақырыпқа сәйкес келтіруге бағытталған белгілі бір іс-әрекеттерді жасайды, өйткені бұл объект тек хабардарлықтың ғана емес, сонымен бірге оны басқаратын практикалық әрекеттің де объектісі болып табылатынын түсіндіреді.

Өнер туындыларын қабылдау дегеніміз-оқырманның ойлау, есте сақтау, қиял және эмоционалды сферасының әртүрлі процестері синтезделетін қызмет.

Шығарманы қабылдау үшін В.И.Эйдмен оның әр түрлі компоненттерін

бөліп, олардың арасында семантикалық контекстік қатынастар орнатуды қажет деп санайды, осылайша олар оқырманның қабылдауында тұтас шығарма жасайды[4].

Зерттеушілердің пікірінше, тікелей қабылдаудың өзіндік ерекшеліктері

бар. Олардың бірі-әдеби кейіпкерлерді оқырмандар тірі, тұтас адамдар ретінде қабылдайды. Шығарманың сюжетін қабылдау да сол ерекшелігімен ерекшеленеді. Осылайша, қабылдау көркем әдебиет барлық кезеңдерінде оқу шығармалары әрқашан тұтастай, қарамастан, өзі шығарма бала міндетті сан мың есе элементтері орналасқан, дәйекті уақыт.

Тікелей қабылдау механизмі өте күрделі және О.И.Никифорованың

пікірінше, бір-бірімен байланысты екі бөліктен тұрады: шығармашылық және эмоционалды-еріктік белсенділік механизмі және көркем мәтінді бейнелі талдау механизмі [5].

Әдеби шығарманы тікелей қабылдау кезінде оқырмандардың шығармашылық және эмоционалды-еріктік іс-әрекетіне ықпал етеді. Бұл құбылыс оқырмандардың қиялы алдымен пассивті жұмыс істейді, содан кейін белсенді болады.

Шығармашылық және эмоционалды белсенділікті оқырман қиялдың шығармашылық белсенділігін бағыттауы нұсқаулықтарды табатын жұмыстың басталуы деп санауға болады. Оларға мыналар жатады[6]:

- шығарманың жанрында және жалпы сипатында бағдарлау;
- іс-әрекеттің орны мен уақытында бағдарлау;
- шығарманың негізгі әрекет етуші тұлғаларында бағдарлау;
- автордың шығарманың негізгі әрекет етуші тұлғаларына эмоционалды қатынасын бағдарлау;)
- шығарманың іс-әрекетін бағдарлау;
- шығарма көлемінде бағдарлау.

Шығарманы қабылдау үдерісінде оның шығармашылық ерекшелігін меңгеру де қатар жүріп жатады. Н.И.Кудрящев бұл әдісті оқушылардың көркем мәтінді алғашқы қабылдауын ұйымдастыру мақсаты мен оны талдаудың алғашқы кезеңдерінде қолдануды көздейді. Ғылыми еңбек пен публистикалық мәтінді оқудан көркем шығарманы оқу әлдеқайда басқаша. Көркем шығармада әр сөзге, фразаға, ырғаққа мән беру арқылы санада қайта жаңғыртып эмоциялық әсер туғызады. Сөз өнерін оқыту арқылы оқушыларға сөздің мәнін жете тануға, ішкі әсері мен мағынасына үңілуге, мәнерлеп оқып, өздері де көркем сөйлей білуге үйрену көзделеді.

Әдебиеттік оқу сабағында ең басты жұмыстардың біріне оқушылардың *көркем туындыны қабылдауы*, одан әсер алуы, көркем туындыны бүкіл бітім-болмысымен түсіне білулері жатады. Яғни мұғалім осы мақсатпен ізденуі керек, осы мақсатта оны жүзеге асырудың ең тиімді деген әдіс-тәсілдерін сұрыптай отырып, пайдалануы керек[6].

Әдеби даму жас ерекшелігіне байланысты үдеріс болып табылады және оған қарамастан білім беру қалай құрылады, әр жаста балалар әртүрлі қабылдайды бір кітап өз әсерлерін сөзбен әртүрлі тәсілдермен білдіреді, өйткені жасына қарай олардың ойлау процестері өзгереді және дамиды, дегенмен, әдеби дамуға оқу үрдісі, яғни оқыту сипаты әсер етеді [7].

Әдеби даму үдерісін зерттеген Н.Д. Молдавская бұл ұғымның анықтамасын берді. Баланың жас ерекшелігіне және оқу-тәрбие үдерісін басшылыққа ала отырып, оқығанын саналы түрде талдап,

бағалау арқылы сөз өнерін тікелей қабылдау арқылы даму процесі, сонымен қатар балалардың өзіндік әдеби шығармашылығы қабілетін дамыту болып табылады [8].

Балалардың өзіндік әдеби шығармашылығын дамыту үшін балаларды оқуға қызығушылығын туғызатын инновациялық технологиялармен оқытуды қарастырамыз.

Бастауыш сыныпта көбірек қолданылатын технология - ойын. Ойын, өзіміз білетіндей, баланың басты іс-әрекеті. Сонымен қатар ойын – оқушылардың ойлау қабілеттерін арттыратын, оқу үрдісін қызықты етіп өткізуге әрі олардың көңіл күйлеріне әсерін тигізетін оқыту құралы.

Бастауыш сыныпта қолданылатын тиімді әдістерге Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдовтың дамыта оқыту технологиясы, ақыл-ой әрекетінің сапасын арттырып, ғылыми диалектикалық ойлауды қалыптастыратын - проблемалық оқыту әдісі, тірек сигналдары арқылы оқыту технологиясы (В.Ф.Шаталов бойынша), түсіндіре басқарып-оза оқыту технологиясы (Лысенкова С.Н.) деңгейлік саралап оқыту технологиясы, өздігінен даму технологиясы (М.Монтессори), сын тұрғысынан ойлау технологиясы.

Бастауыш сыныпта сабаққа оқушылардың ойлау белсенділігін арттыруға, қызығушылығын арттыруға, оқу процесін жетілдіруге ықпал ететін стандартты емес және ерекше әдістер берілуі керек: оқушылар ынталы болады және олардың жұмыс қабілеттілігі артады.

Стандартты емес сабақтар оқытудың маңызды құралы болып табылады, өйткені олар оқу іс-әрекетінің дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі және балаларға эмоционалды әсер етеді, соның арқасында олар терең және берік білім алады. Әдебиет сабағын инновациялық технологиялармен оқыту арқылы бастауыш сынып оқушыларының оқу сауаттылығын дамыта отырып, сыни ойлауға, шығармашылық қабілеттерін шыңдауға, жан-жақты қалыптасуына, өзгермелі өмірдің түрлі жағдайларында шешім шығара білуге, рухани құндылықтарын және өмірлік көзқарастарын қалыптастырамыз.

Әдебиет

1.ҚР білім беруді және ғылыми дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы

2.Бастауыш білім беру деңгейінің 2-4-сыныптар үшін «Әдебиеттік оқу» пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасы.2021

3.Васильева М.С., Оморокова М.И., Абдуллина А.А. Воспитание учащихся средствами литературы // Начальная школа. - 2009. - № 8. - с.11-16. .

4.Игровые технологии в образовании дошкольников и младших школьников: методические рекомендации / И.С.Сергеева, Ф.С.Гайнуллова.- М.: КНОРУС, 2016.

5.Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. М.: Педагогика,1976

6.Тихомирова И.И. Психология детского чтения от А до Я. Методический словарь – справочник/ И.И.Тихомирова – М.: Школьная библиотека, 2004

7.Игровые технологии в образовании дошкольников и младших школьников: методические рекомендации / И.С.Сергеева, Ф.С.Гайнуллова.- М.: КНОРУС, 2016.

8. Молдавская Н.Д. Литературное развитие школьников в процессе обучения. М.: Педагогика,1976

ӘОЖ 801.561.3.01

**Бірыңғай мүшелердің сөйлемді
жайылмаландырушылық қызметі**

Садуахасова Г.Ж.,
п.ғ.м.,аға оқытушы,
Орынхожа Ш.,

6B01303-«Бастауыш оқыту педагогикасы мен
әдістемесі» мамандығының 4 курс студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье речь идет о том, что однородные члены, используемые для полной, ясной и действенной передачи мысли говорящего, влияют не только на структуру предложения, но и на распространение мысли.

Abstract

The article deals with the fact that the homogeneous members used for the complete, clear and effective transmission of the speaker's thoughts affect not only the structure of the sentence, but also the spread of the thought.

Сөйлемнің жайылмалануы өте күрделі құбылыс болып саналады. Бұл күрделілікті, әсіресе сөйлемді (немесе сөйлеуді) ойдың сыртқы көрінісі ретінде талдағанда нақты байқалады. Себебі адамның ойлауы оның танымдық ерекшелігімен тығыз

байланысты болатындықтан, сөйлем хабар берушінің (немесе жазушының) танымдық-психологиялық сапасына қарай құрылады. Тілдік бірліктер де соған орай таңдалады. Бір мазмұндағы хабардың әр түрлі сөйлемдік құрылымда жеткізілуі де сондықтан. Осыған байланысты кейбір сөйлемдер ықшам, жинақы болса да, мазмұнды дәл жеткізетіндей етіп құрылады. Ал кейбір сөйлемдер шұбалаңқы, созылыңқы келіп, көп сөзді формада құрылады. Адамдардың қатысымдық сапасы да (коммуникабельность) осы ерекшеліктерге орай бағаланып жатады. Қалай болғанда да баяндаушының (жазушының) мақсаты анық, ол – тыңдаушыға өз ойын дәл, анық әрі толық, айқын жеткізу.

Жайылма сөйлем болу үшін сөйлемнің құрамында оның кіші құрылымын, яғни предикативтік негізін құрайтын бас мүшелермен бірге кем дегенде бір тұрлаусыз мүше болуы керек. Бұл жайылма сөйлемге беріліп келген дәстүрлі анықтама болып саналады. Бірақ, тіл біліміндегі соңғы жаңалықтарға назар аударсақ, сөйлемді жайылмаландыратын тұрлаусыз мүшелердің әрқайсысының сөйлемнің құрылымына және оның мағынасына қатысы әр түрлі болатынын, сондай-ақ, сөйлем мүшелерімен бірге сөйлем мүшесі бола алмайтын және сөйлемнің синтаксистік құрылымына ене алмайтын сөздердің, сөз тіркестерінің де (оқшау сөздер, сөз тіркестері, сөйлемдер, модаль сөздер) сөйлемнің мазмұндық-мағыналық құрылымын кеңейтуге, яғни жайылмаландыруға қатыса алатынын көрсетіп отыр. Бұны қатынас құралы тұрғысынан сөйлемді әр түрлі қырынан (логика-грамматикалық, коммуникативтік, семантикалық) өзара байланыстыра зерттеулердің нәтижесі деп санау керек. Қалай болғанда да, сөйлемнің құрылысы жағынан болсын (структуралық құрылымы), мағыналық құрылымы жағынан болсын (логикалық немесе семантикалық), «тек сөйлем мүшелерінің қатынасынан тұрады» деп есептеліп келген ауқымнан әлдеқашан шығып кетті. Бұл, бір жағынан, тілдің үнемі дамып отыратын құбылыс екенімен де байланысты болса, екінші жағынан, тілді зерттейтін ғылымның да қоғамның дамуына, оның талаптарына қарай үнемі даму үстінде екендігімен де байланысты.

Тіл білімінде сөйлем мүшелері туралы ілім пайда болғаннан бері бірыңғай мүшелер туралы да айтылып, олардың мағыналық ерекшеліктері мен жасалу жолдары ғылыми түрде зерттеу нысаны болып келеді. Алайда, ізденіс жолында, тіл ғылымының басқа салалары сияқты, бұл мәселе туралы да түрлі көзқарастардың болғаны белгілі. Соның бір екеуіне ғана тоқталайық.

Бірсыпыра сөйлемдерде бір сөйлем мүшесінің бірнешеу болып келетіні, яғни, бірыңғай мүшелі сөйлемдердің болатыны

жайында айтқан С.Аманжолов: бірыңғай мүшелердің ойға және ойдың толықтығына үлкен әсері барын айтады. Себебі бірыңғай мүшелердің көп болуы ойдың жан-жақты айқындалуын қамтамасыз ететінін айта келіп, бастауышы көп сөйлемдерде соған сай баяндауышы да көп болмаса, субъектінің көрінісі әлсіз болатынын айта келіп, мұндай сөйлемдерді *сыйысқан сөйлем* ретінде қарап, құрмаластың бір түрі деп есептеуді жөн көреді [1,154 б.]. Дәлірек айтқанда, ғалымның пікірінше, сөйлемде бірыңғай бастауыш не бірыңғай баяндауыштар болса, олар жай сөйлем емес, құрмалас сөйлем болуға тиіс.

Ал М.Балақаевша, бір сөйлем мүшесі бірыңғай болып тізбектеледі де, басқа бір мүшеге қатысты болып ықшамдалады. Соның негізінде сөйлемнің іргесі кеңіп, ой әлде де ақындалып, саралана түседі, мұндайда бірнеше бастауыштың бір баяндауышы, бір баяндауыштың бірнеше бастауышы, т.с.с. басқа мүшелер де осындай болуы мүмкін және олар сөйлемде бірдей тұлғалас болып келіп, өзара салаласа байланыса отырып, тобымен бірдей синтаксистік қызмет атақарады. Осындай мүшелер бір сөзден тұратын *жалаң* да, бірнеше сөздің тіркесінен тұратын *жайылма* да болады екен [2,190 б.].

Екі ғалымнан екі түрлі көзқарасты байқадық. Дегенмен, тілші ғалымдардың басым көпшілігі, әсіресе кейінгі көшке ілескендердің соңғы пікірді қолдайтындығы анық. Бір ғана дәлел – Р.Әмірдің ойынша, бірыңғай баяндауышты не бірыңғай бастауышты сөйлемдерді құрмалас сөйлемге жатқызуға болмайды, өйткені құрмалас сөйлемнің әр компонентінің өз бастауышы, өз баяндауышы болады, ал бір бастауышқа бірнеше баяндауыш немесе бірнеше бастауыш бір баяндауышқа қатысты болып келетін сөйлемдер жай сөйлем қатарына жатады [3,175 б.].

Біздің ойымызша, жай сөйлем тұрлаусыз мүшелердің қатысуымен қалай жайылмаланса, бірыңғай мүшелер арақылы да солай жайылмалана алады. Бұған жоғарыдағы ғалымдардың пікірлері (С.Аманжолов – ойдың жан-жағынан көрінуі, айқындалуы; М.Балақаев – сөйлемнің іргесі кеңіп, ой айқындала, саралана түседі) де куә болады.

Әрине, сөйлемді бірыңғай мүшелер арқылы жайылмаландыра түсу – бұл хабар білдірушінің (сөйлеуші не жазушы) еркіндегі әрекет. Хабар білдірушінің қай-қайсысы да тыңдаушысына (оқырманға) өз ойын толық, нақты әрі әсерлі етіп жеткізгісі келеді. Мұндайда көмекке келетін әдіс – осы бірыңғай мүшелерді пайдалану. Осы әдіс арқылы хабаршының сөйлеу мен жазудағы тіл шеберлігі де айқындалып жатады. Әсіресе, жазушының шеберлігі, кітаптың оқырманнан жоғары баға алып

жатуы да, көп жағдайда, бірыңғай мүшелерді орынды пайдаланып, шебер қиюластырып жаза білуінде деп ойлаймыз. Мұндайда жазушы сөйлем құрамындағы сөздер санының көбеюі ой шұбалаңқылығына әкелмеуге, қайта ойын дәлдей түсуге тиіс екеніне баса назар аударады. Яғни, құрылымдық жайылмалану ойды да жайылмаландыруға, сол арқылы айтайын деген хабарды дәл жеткізуі тиіс. Енді пікірімізді дәлелдеу үшін төмендегі мысалдарға назар аударып көрейік:

1) *Ержігіт, Белжігіт, Сайранбектер* осы қабырғалардың ортасында оқып, ержетті. 2) *Отбасыныңамандығы, шаруажайы* деген де бірсыпыра әңгіме ғой.

Алғашқы сөйлемнің санамаланып берілген үш бастауышы зат есімнің бірдей тұлғасында келіп, бірдей сұраққа жауап беретіндіктен бірыңғай бастауыш деп танылады. Бұлардың әрқайсысы сөйлемнің екі баяндауышымен жеке-жеке де, тіркес күйінде де предикаттық қатынаста бола алады. Егер автор осы үш адамның әрекетін жекелей алып сөйлем құрар болса, бірдей мазмұндағы үш сөйлем болып шығар еді де, ой қайталақтығы аңғарылып, оқырманда авторға деген теріс көзқарас пайда болар еді. Сондықтан үш баласының бір мектепте оқып, сонда жүріп ержеткендерін кейіпкерінің ойына салу үшін бірыңғай мүшені пайдаланады. Бұл жерде үш сөйлемнің мазмұны үш бастауыштың бәріне ортақ болғандықтан, сөйлем құрамы ықшамдалып, сол ортақ мазмұнға құрылған жай сөйлем жасалады, сөйтіп ой (мазмұн) қайталауы жойылады. Өткенді еске алып тұрған кейіпкердің ойы балалары туралы болғандықтан, автор сөйлем бастауышына *балалары* сөзін қолданса да болар еді, бірақ балалардың кімдер екенін анықтап, айқындап көрсету мақсатында (өйткені ол балалар – қазір ел басқарған танымал азаматтар) олардың аттарын атап көрсетеді. Бұл арқылы сөйлем құрамы жайылмаланып, оқырманның түсінігі де нақтыланады.

Екінші сөйлемнің ерекшелігі – біріншіден, бірыңғай бастауыштар есім баяндауыштармен предикаттық қатынаста, екіншіден, бұлар анықтауыш пен анықталушы сөзден құралған күрделі мүше ретінде сөйлемнің құрамын да, соған сай мағынасын да жайылмаландыруға септігін тигізіп тұр.

Бұл екі сөйлем де әдеттегі грамматикалық құрылымы мен логикалық құрылымы, яғни тема мен реманың бастауыш пен баяндауыш аймақтарына сәйкес келетін екі бас мүшелі сөйлемдер.

3) Көз алдында *сіркірегенаспан, күркірегенөзен, жасылбақ, қызылгүл, қаңқылдап ұшқан қаз...*

Грамматикалық құрылымы жағынан есім сөздердің тіркесінен тұратын, бір негізді (бастауышы жоқ), бірақ логикалық

құрылымы тема мен реманың предикативтік қатынасына құрылған (субъектісі жасырын–оның) сөйлем ((Оның) көз алдында/сіркіреген аспан). Сөйлемнің рема бөлігінің атау тұлғалы зат есімдердің бірыңғай тізбесінен (*аспан, өзен, бақ, гүл, қаз*) құралуының өзі сөйлемнің құрылымдық жағынан жайылмалануын білдірсе, оған қосымша әр зат есімнің алдынан анықтауыштардың тіркелуі және олардың зат есімнің мағыналарына қарай түрлі-түрлі болуы да сөйлемнің мағыналық жағынан жайылмалана түсуіне септігін тигізеді.

Төмендегі сөйлемдерде кез келген сөйлем мүшесінің бірыңғай мүше бола алатыны және олардың белгілі дәрежеде сөйлемді құрылымдық жағынан болсын, мағыналық жағынан болсын жайылмаландыруға қызмет ететінін айқын көруге болады.

1) Ол *әкесі мен шешесін* әбден сағынғанды–(бірыңғай толықтауыш). 2) *Есік, терезелерінің* орны *опырайып, мүжіліп* құлай бастаған қабырғалар–бірыңғай анықтауыш және бірыңғай қимыл-сын пысықтауыш). 3) Олардың көңілді дауыстары мына шағын екі бөлмеге сыймай, *далаға, маңайға* түгел естіліп жатушы еді–(бірыңғай мекен пысықтауыш). 4) Шал бауды асықпай жүріп аралады. *Көңіліне, көзіне* таныс әрбір түп өрікке асықпай назар салды–(бірыңғай жанама толықтауыш). 5) ...Ит деген аты ғана. Қасқыр дерсің... *Келе жатқан екпінінен, арсылдаған дауысынан* Мұқа қарадай шошыды... – (күрделі жанама толықтауыш). 6) ...Бәрінің де Ертілеуге ұсап *жүргісі, күлгісі келетін*–(бірыңғай күрделі баяндауыш).

Сонымен, бірыңғай мүшелер де, негізінен, сөйлемнің бес мүшесінің күрделі түрлері болғандықтан, сөйлемнің құрылымына белгілі дәрежеде әсер ететінін көруге болады. Әдетте, ғалымдар сөйлемнің жайылмалануы дегенде, оның кіші құрылымына тұрлаусыз мүшелердің енуі арқылы жайылмалануын айтады. Бұл – сонау ертеден келе жатырған дәстүр. Алайда, біздіңше, сөйлем мүшелерінің қай-қайсысы да бірыңғай мүшеге айналғанда, олардың бәрі де сөйлемнің құрылымдық жағынан да, мазмұндық жағынан да жайылмалануына және сол арқылы ойды нақты, дәл әрі түсінікті етіп жеткізуге қызмет етеді. Сондықтанда жазушылар да, пікірлесушілер де бірыңғай мүшелерді орнымен көбірек қолдануға тырысады.

Әдебиет

1 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. - Алматы : Санат, 1994. - 320 бет.

2 Балақаев М.,Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі: Оқу құралы. - Алматы : Санат, 1997. - 240 бет.

3 Әмір Р.,ӘміроваЖ. Жай сөйлем синтаксисі. - Алматы: Қазақ университеті, 2003. - 199 бет.

4. Садуахасова Г.Ж. Көркем туындылардағы жай сөйлемнің жайылмалану үдерісі және жай сөйлемді оқытудың инновациялық технологиясы 7М01701 - Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасы бойынша педагогика ғылымдарының магистрі дәрежесін алу үшін дайындалған магистрлік диссертация. - Өскемен қ. 2022 ж.

ӘӨЖ: 37.016 : 809.342 : 001.895

Жаңа технологияларды кәсіби қазақ тілі сабақтарында тиімді қолдану жолдары

Есқараева А.Д.,
ф.ғ.к., аға оқытушы,
Өмірзақ А.,

6B01303 – Бастауыш оқыту педагогикасы мен
әдістемесі мамандығының 4-курс студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Одной из особенностей педагогической науки в настоящее время является стремление производить педагогические технологии, направленные на личностное развитие ребенка. И уже одно это накладывало большую ответственность и большую задачу на педагогическое сообщество.

Abstract

One of the features of pedagogic science at the present time is the desire to produce teaching technologies aimed at the child's personal development. And this alone imposed a great responsibility and a great task on the community of teachers.

Қазіргі кезеңде педагогика ғылымының бір ерекшелігі - баланың тұлғалық дамуына бағытталған оқыту технологияларын шығаруға ұмтылу. Ал бұның өзі мұғалімдер қауымына зор жауапкершілік, үлкен міндет жүктеді. Мұндай міндетті шешу мұғалімдерден мектептерде оқушыларға берілетін ғылым

негіздерін олардың болашақ іс-әрекетінің берік негізі әрі тірегі болатындай етіп оқытуды оқу-тәрбие үрдісін, білім мазмұнын жаңартумен қатар, оқытудың әдіс - тәсілдері мен әр алуан құралдарын қолданудың тиімділігін арттырудың, оқытудың жаңа технологиясын меңгеруді педагогикалық жаңалықтарды тәжірбие батыл енгізуді талап етеді. Осы тұрғыдан келгенде, оқу үдерісінде көптеген жаңа педагогикалық технологиялар қолданылуда. Соның бірі - жобалай оқыту технологиясы.

Бүгінгі күнгі сабақтарға қойылып отырған мақсат-инновациялық технологияларды сабақта қолдану жолдары. Құрылыс бөлімінде курстық жоба сызу, оны қорғау жұмыстары қызығушылық тудырады. Сондықтан, кәсіби қазақ тілі сабақтарында да жобалау технологиясының қолдану жолдарын ұсынғым келеді.

Жобалау әрекеті әртүрлі әлемдегі оқу жүйелеріне көптеп енуде. Ол студентке жекелеген білім жиынтығын беріп қана қоймай, өздігінен білім алуына, алған білімдерін танымдық проблемаларды шешуге қолдануға мүмкіндік береді. Жобалау оқушылардың өз бетімен білім алу әрекетін ұйымдастыруға негіз болады.

Жоба қорғауға баулу студенттерді өздік жұмысына бағыттаудың бірден- бір тиімді жолы болып табылады. Жоба қорғау үшін ұсынылатын тақырыптар, зерттеуге ізденіске бағыттайтындай пән негізіндегі талдау түрлерін қамтитындай сипатта болу керек. Жоба тақырыбының бірнеше нұсқаулығы оқушы таңдауына мүмкіндік туғызады және қандай түрде қорғайтыны оқушылардың өзінің қалауына қалдырылатын болғандықтан, қызығушылығын арттырады.

Жобалау әрекетін қолданудағы шешілетін негізгі талаптар:

1. Зерттеушілік, шығармашылық мағынада маңызы бар проблемалардың қарастырылуы;
2. Күтілетін нәтижелердің тәжірбиелік, теориялық, танымдық маңыздылығы;
3. Оқушылардың өздік іс-әрекеті;
4. Жобаның мазмұндық бөлігін құрастыру;
5. Зерттеу әдістерін қолдану;

Жоба тақырыбы өмірлік өзектілігі бар және оны шешуге студенттің әртүрлі аумақтағы білімі мен шығармашылық ойлау қабілетін зерттеушілік дағдыларын қамтитын сұрақтарға құрылғаны дұрыс. Орындалған жоба нәтежиелері тиісті деңгейде рәсімделуі тиіс.

Жобалау түрлері:

Зерттеу әдісті жоба: Мұндай жобалар құрылымы жан-жақты ойластырылған, мақсаты айқын, барлық қатысушылар үшін өзектілігі бірдей, әлеуметтік маңызы бар. Алынатын нәтижені өңдеу, жасалатын тәжірбиелер мұхият қарастырылған. Зерттеу қисынына толықтай бағындырылып, нағыз ғылыми зерттеулерге мейлінше жақындастырылған.

Шығармашылық әдісті жоба: Бұл жоба түрінде құрылыс нақтыланбайды, тек жоспарланып, күтілетін нәтежиенің жанрына БАҒЫНА отырып дамиды. Бұл жағдайда күтілетін нәтежиені ұсыну түріне қарай ойластыру керек.

Мұғалім әректінің жалпы жұмыс жүйесі төмендегідей болады: Оқыту технологиялыр кіріктіру және жобалау технологиясын қолдану.

Тақырып негізінде жоба тақырыбының мақсат-міндетін анықтау, болжамын қоя білу талап етіледі. Жобаны әзірлеу барысындағы оқушының өзіндек ізденісі мен еңбектенуі аса маңызды. Бұл оқушылардың ғылыми ізденімпаздық қабілетін арттырады әрі шығармашылыққа баулиды. Ал жоба қорғау сабағында оқушылардың өз жұмысына және өзгенің жұмысына сараптама жасауы жауапкершіліктерін арттырады. Жобаға сарапшылар төмендегідей өлшемдер бойынша төрелік етіп, сараптама жасайды:

- 1.Тақырыпты мақсатымен өзектілігіне сай аша білуі. Болжам қоя білуі.
- 2.Ғылым ізденісі, жаңалығы, шығармашылығы.
- 3.Талдай білуі, көрнекілік қолдануы.
- 4.Сөйлеу мәдениеті және шешендік қабілеті.

Әзірленген жоба туралы пікір айтқанда оқушылардың басшылыққа алатыны:

- 1.Әзірленген жобаның маңыздылығы
- 2.Жобаның күшті жағы

Жоба қорғау барысында өзара қойған сұрақтары да, мұғалім тарапынан қойылған бағыттаушы сұрақтар да аса маңызды. Жобалау технологиясы негізінде өткізілген сабақтар іс-әрекет барысында қалыптасуына жағдай жасайды.

Мұғалім мен студент бірлескен жоба түрі нәтижеге сай күнделікті жоспарланып, жүзеге асып отырады. Зерттеушілік сипаттағы жобалауға баулу үшін мұғалім тарапынан жасалатын қадамдарға тоқталатын болсақ:

- 1.Құрылыс пәні негізінде тақырыпқа байланысты мәлімет жинастыру;
- 2.Белгілі бір тақырыпты таңдап алу (мысалы, құрылыс материалдардан: жасанды немесе табиғи материал);

3. Сол тақырып бойынша презентациясын жасау;
4. Тақырыпты алып, мақсат қою; (Проблема болуы керек.)
5. Слайдтар арқылы жобаны қорғау, алған тақырыпты толық зерттеу.

Тақырыптың өзектілігі: Кәсіби маман болғандықтан алдында тұрған негізі проблемаларды шешетін жол тауып, керекті мәліметті жинастырып, болашақ өмірде қолдана білу.

Осыған сай кәсіби білімі түбегейлі жаңартылып, мұғалімнің қызметінің мақсаттары кеңейіп, үлкен өзгерістер болады. Студенттердің өз бетінше білім алуға, оны практикада қолдана білу қажеттілігін тәрбиелеуге бағытталған, яғни зерттеу мен жоба жасауға мақсатты әрі жүйелі түрде бағыттау керек.

Жобалау технологиясын ұйымдастыру тақырыбына арналған бұл жұмыстың өзектілігі осында. Зерттеу жұмысын ұйымдастыру және жоба жұмысын жасауға мақсатты әрі жүйелі түрде бағыттау керек екені-бүгінгі күн талабы. Сондықтан да жобалау технологиясының тиімділігі күннен- күнге артуда. Бұл технология әлемдік педагогикада жаңалық емес. Ағылшын тілінен аударғанда "*cooperative learning*"-бірге үйрену деген мағынаны білдіреді. Түсіндірме сөздікте оған төмендегідей анықтама беріледі:

Жобалау технологиясы-оқушылардың жоспарлау және күрделене беретін тапсырмаларды орындау арқылы меңгеретін білімі.

Жобалау технологиясы 19 ғасырдың 2-ші жартысында АҚШ ауыл шаруашылығы мектептерінде пайда болған. Оның негізін қалаған-Джон Дьюи атты психолог және педагог, философ. Дьюидің ілімін жалғастырушы-Колумбия университетінің жанындағы мұғалімдер колледжінің профессоры-Уильям Херд Клипатриктің ойынша балаларды өз жұмысының жемісін көруге ынталандыру арқылы үлкен өмірге дайындау-бұл технологияның негізі.

"Өзіне көйлек тігіп киген бойжеткенді мысалға алайық. Егер ол кейін өзі киетін көйлегі үшін жанын аямай, ерінбей аса қызығушылықпен көйлек үлгісін өзі ойлап тауып, өз бетімен өлшеп, пішіп, тігіп кесе-бұл мысал жобалау технологиясының нағыз типтік үлгісі" деген екен Хилпатрик.

Тілді өркендету-баршаның ісі. Тіл-тек қарым-қатынас құралы емес, ұлтымыздың биік тұғыры. Елбасы жыл сайынғы Жолдауында басым бағыттарының бірі-мемлекеттік тілді жан-жақты дамытуға басты назарда ұстап келеді. Қазақ тілінің мемлекеттік дәрежесін нығайту еліміздің саясатының басты басымдылығы болып қала береді. Қазақ тілінің қолданыс аясы кеңейіп келе жатыр деп айтуға толық негіз бар. Қазіргі жастардың белсенділігі жоғары. Жастарға

назар аудару арқылы тіл саясатын жүргізу мол жемісін береді деп ойлаймын.

Әдебиет

1. Назарбаев Н.Ә. "Инновациялар мен оқу - білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына" Егемен Қазақстан - 27 мамыр, 2006.
2. Ғылыми кітапхана www.bibi.tarmpi.kz
3. Жұмабаев М. Педагогика Алматы: Рауан, 1993-250 б

ӘӨЖ 355.233:894.342

Міржақып Дулатов шығармалары арқылы жастарды ұлтжандылыққа тәрбиелеу

Есқараева А.Д., ф. ғ.к., аға оқытушы,
Жантұрсынова А.,
6B01303 – Бастауыш оқыту педагогикасы мен
әдістемесі мамандығының 4-курс студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Среди статей, написанных М. Дулатовым, особый интерес представляют материалы, освещающие общественную жизнь, экономику, культуру, литературу, историю, религию и даже международное положение того времени, которые дают читателю ценную информацию.

Abstract

Among the articles written by M. Dulatov, the materials covering social life, economy, culture, literature, history, religion, and even the international situation of that time, which provide the reader with valuable information, are of particular interest.

Халықтың шын жанашыр қамқоры болып туған, өте алыс болашақтарды ойлап, мәңгілік маңызы бар істер атқарған ақын-жазушыларымыздың бірі - Міржақып Дулатов.

Ол - нағыз ұлтжанды, өз ұлтының шамшырағы секілді біртуар ұлы. Керемет күдіретті сөздердің иесі, Міржақып қазақ даласын жанындай сүйіп, оның келешегін ойлап “Оян, қазақ!” деген атпен өлеңдер жинағын жазғанда ол 25 жаста еді. Жас та болса, бас болып, әу дегеннен ел назарына ілікті. Сол кездегі қазақ аспанында жарқырап тұрған жұлдыз Мағжан Жұмабаевтың “Оян,

қазақ!” үшін тұтқынға түскен Міржақып туралы үш өлең жазуы өте орынды еді.

Оян, дедің жұртыңа,
Бас көтеріп, тірлік қыл.
Ақыл айттың ұлыңа,
Таста талас, бірлік қыл. [1/130]

Осы айтылған пікірлер Міржақыптың елі алдында сіңірген еңбегін әділ де дәл бағалап отыр. “Оян, қазақ!” жинағын патша өкіметі жақтырмады. Автор қуғын – сүргінге ұшыраған соң 1910 жылы қоныс аударады. Солтүстік Қазақстанда ұстаздық құрып жүріп, Мағжан Жұмабаевпен танысады. 1913 жылы Орынбор қаласына келеді. Сонда Ахмет Байтұрсыновпен бірге “Қазақ” газетін шығарысады, 1913 жылы Қазанда “Азамат” атты жинағы жарияланады. “Ақ жол” газетінде, Қазақстан мемлекеттік баспасында, “Еңбекші қазақ” газетінде әдеби қызметкер болып істейді. Сталиндік репрессияның тырнағына ілігіп, 1935 жылы концлагерьде қаза табады.

М.Дулатов қаламынан туған мақалалар ішінен әлеуметтік өмір, экономика, мәдениет, әдебиет, тарих, дін мәселелерінен бастап, тіпті сол кездегі халықаралық жағдайға дейін қамтыған, солар жайынан оқырманға өте бағалы танымдық деректер берген материалдар ерекше назар аудартады. Мысалы: “Қазақ” газетінің 1914 жылғы 23 маусымында шыққан 67 – санында “Абай” атты мақаланы ұлы ақынның қайтыс болуының 10 жылдығына арнап жазған еді. Онда Абайды қазақ әдебиетінің негізін қалаушы деп атап, туған әдебиетіміздің болашақ дамуындағы оның орны мен маңызын тап басып айтқаны өте орынды еді. Газеттің 1913 жылғы 6 сәуірдегі санында Ғабдолла Тоқайдың қайтыс болуына байланысты тебіреніп жазған мақаласы, немесе 1915 жылғы 31 қазандағы санында этнограф, фольклорист Әбубәкір Диваев туралы қызықты деректер келтірілген зерттеулер материалы жарияланған. Қазақтың ішкі өміріндегі зорлық–зомбылық, әділетсіздік, парақорлық, жікшілдік сияқты жағымсыз көріністерді сынаған материалдар “Дауқұмар”, “Жүзі қаралар” атты фельетондары. Газет бетіндегі Міржақып көтерген мәселелердің ішіндегі ең бір сүбелісі отарлау мәселесі, қазақ жеріне қоныстандырылған шаруалар мен жергілікті халықтың арасындағы қарым-қатынас жайы болды. Бұл екі тақырыптың екеуі де әрдайым патшалық ресми орындар тарапынан қатты наразылық тіпті қудалау шараларын туғызып отырды. Атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа ұран болып, замандар бойы ел бірлігінің халық тұтастығының бейнесіне айналып келген Алаш атты ардақты

ұғымның ел құлағына жат естіліп, бұқара халықтың аузынан жырылып түскен кезі де сол тұс болатын.

Міржақып Дулатов Семей түрмесіне түсіп, онда Әлихан Бөкейхановпен танысып, екеуі Орынборға жөнелтіледі. Одан босатылған соң, 1922-1926жж Орынбордағы қазақтың халыққа білім беру институтында оқытушы болды.

1922 жылы “Есеп құралы” атты екі бөлімнен тұратын пьеса жазды. Ол 1924 жылы Қызылорда қаласында қайтадан басылып жарық көрді.

Ақын өзінің “Оян, қазақ!” атты өлеңдер жинағын 1909 жылы Уфадағы Шарх матбуғасынан жарыққа шығарады. Ақынның революциядан сегіз жыл бұрын шыққан алғашқы жинағының жалпы идеясы мен онда топталған өлеңдерінің негізгі мазмұны “Оян, қазақ!” деген атынан-ақ көрініп тұр. Автордың алдына қойған мақсаты мен айтайын деген ойы төрт жолдық беташарға түгел сыйғызылған:

Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал һарам боп,
Қазағым, енді жату жарамас-ты. [2/19]

Патшаның отарлау саясаты, халықтың өнер-білімнен мақұрым қалуы, тұрмыс күйінің күйзелісі, тағы басқа неше түрлі қасірет қайғылары осы төрт жолға толық сыйғызылған.

“Оян, қазақты!” бір жағынан саяси трактат, тарих оқулығы ма дерсің. Тек сауатты жоқ қалың қазақтың жаттап алуына қолайлы болсын деп, өлеңмен жазылған. Автор сөзін “халық үшін,” әсіресе “жиырмасыншы ғасыр жастарына” арнап отырғанын жасырмайды. М. Дулатов алғашқы екі ұзақ өлеңінде қазақ халқының бүгінгі халін және бұрынғы тарихын әңгімелейді. Ол алдымен қазақ неліктен жеке ел болудан қалды деген сұраққа жауап іздейді. Жер байлығы кең, емін-еркін өскен халық сыртта жау бар екен-ау дегенге мән бере бермейді. Мұнда ел шетіне тигізген жауға емес, өз бауырына өзінің мейірімсіздігі ғадетке айналған. “Күштісі нашарларын шауып” алып отырған. Өз пайдасын ақылмен істемеген. Тіпті, халық түсінігіндегі біраз қымбат қағидалар бұзылған. Өзге жұрт Отанын, елін қорғағанды “батыр” атандырса, қазақ бұл түсінікке қамал бұзар үй тентекті де қосқан. Ел байлығын бірінен-бірі тартып алып, иеленгеніне ғана мән, сырт дүниеде не болып, не қойып жатқанымен ісі жоқ. Барымта, ұрлық қылып “мал қуысқандардың” саны көбеймесе азаймаған. Міне, осындай халде Қазақстан Әбілхайыр хан тұсында Россия құрамына енеді. Міржақыптың “Оян, қазақ!” үшін теперіш көретін жері осы болса керек. Ол царизмнің отарлық саясатын

қатты шенейді, “жеріңе тимеймін” деген уағда далада қалғанын сынайды.

Тұманға кірді біздің қалың қазақ,
Арты жар, алды тұйық бұл не ғажайып. [1/133]
Адасқанға кім басшы болып жүр? деп сұрақ қояды.

Міржақып Дулатов қазақтың азын-аулақ интеллигенциясын ұйқы басқан қазақты оятуға шақырады. Міржақып дүниетанымы ағартушылық-демократиялық мұраттардан әрі аспайды. Осыған байланысты патша әкімдерінің “Оян, қазаққа!” неліктен соншама шұқшиғанына қайран қаласың. Мұнда революцияға, патша өкіметін жоюға шақырған ұран ұшыраспайды. Автор дүниедегі өнеркәсіптік революция нәтижесінде қандай өзгеріс болып жатқанын айта келе, өнер-білімге шақырады.

Үйренген халықпыз ғой кемшілікке
Талпынып ұмтылмайтын кеңшілікке, -дейді. [1/133]

Тыпырлауға шамаң келмей қалар, қол-аяғың бос тұрғанда қимылдап қал дейді. Өнерлі халық атану үшін іздену, талпыну қажет деп өсиет айтады.

Міржақып Дулатов өзінің “Қазақ халқының бұрынғы һәм бүгінгі халі” деген өлеңінде халықтың басындағы ауыр жағдайды айта келіп, оның тағдырын ойлап толғану, оның елдік мүддесіне қызмет ету - әрбір саналы азаматтың ең бірінші борышы екенін ақын былай деп түйіндейді.

Адасып қараңғыда сорлы қазақ,
Ай тумай, күн һәм шықпай, тұр таң атпай:
Сөндірмей жанған өртті көрген адам.
Қалайша тұру мүмкін жанға батпай. [2/13]

Содан кейінгі “Қазақ халқының бұрынғы мағи шаты,” “Қазақ жерлері” сияқты өлеңдерінде ақын халқымыздың әрегіректе өз бетімен емін-еркін көшіп-қонып жүрген заманын еске алады, оның елдік салтын, жақсы дәстүрлерін жырға қосады. Бірақ ол өткеннің бәрі жақсы еді деп жоқтамады, сол заман қайта келсе екен деп көксемейді. Оны халқымыздың басынан өтіп кеткен бір тарихи кезең деп қарайды да, қазіргі тұрмыстық, бүгінгі күннің қам-қарекетін бірінші орынға қояды. Өткен тарихты ғибрат, тағылым ретінде ғана ұсынады. Дәріптеу былай тұрсын, қайта өткен заманның келе-келе аза бастағанын, көлеңкелі жақтарын сыншыл көзбен, сарапшыл оймен таразыға салып, бүгінгі мүшкіл халіміздің бір себебін сол кездегі бейқамдық пен берекесіздіктен іздейді.

Сол кезде біздің қазақ ала болған,
Көлденең дұшпандары және болған.
Күштісі нашарларын шауып алып,

Бұрынғыдай болмаған, пәле болған. [2/14]

Бір кезде өз еркімен Россияға қосылып, соның құрамындағы әр түрлі ұлыс-ұлттармен бірге ел қатарлы тіршілік етерміз деген халық үмітінің ақталмағанын, патшалық отарлау саясаты бұратана атанған бұқараның арқасынан аяздай қысып бара жатқанын шерлі жүректен запыран төгіп айтқан ақын зары осынау қараңғы қапастан құтылудың бірден-бір жолы – бірлік пен ынтымақта болашақты ойлаған саналы іс-әрекетте, өнер-білімге ұмтылған өршіл талапта екенін қайта-қайта ұғындырған жан айқайы “Таршылық халіміз қақында аз мінәжат”, “Насихат ғұғұмия” атты өлеңдерінің негізгі арқау болған. Халқын сүйген, халқының келешегіне үміт артқан ұлтжанды ақын Міржақып Дулатов көңілі жүдеп құлазып келе жатқандай болады. Ақын өз көкірегінде қайтадан үміт отын тұтатады, ел ішінен көңілі ояу, сезімі сергек ұлдар, ұлдар, ерлер шығатынына сенеді, соларға үміт артады.

Мыннан біреу шыққанда басшы болып,
Жүзден біреу шықса екен соңына ерер.
Әр тайпадан бір білген болып тұрса,
Сонда жұртқа шүбәсіз үлгі берер. [2/15]

Ақын осы өлеңі арқылы жастарды оқуға, ағарту ісін дамытуға шақырады. Халықтың келешегі жастар, сол жастарды тәрбиелеу-ұстаздың, ұлағатты адамдардың, ақын-жазушылардың міндеті. Жастар-өмір тірегі, оларды тәрбиелеу, көркейту- өмірдің заңы.

Міржақып–ел мұңын, халық мүддесін жырлаған, туған елі үшін бүкіл өмірін құрбан еткен, тағдырдың болашақ талқысын ақын жүрегімен анық сезінген қайсар жан. “Оян, қазақты!” жазып, патша абақтысының дәмін татып шықты. Қуғынға ұшыраған қазақтың бір туар азаматтары Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов сынды үлкен ел ағалары ақталған соң солардың қатарына Міржақып Дулатовтың келіп қосылғаны халқымыз үшін зор қуаныш. Дулатов “Бар екен таудан аққан таза бұлақ”, - деп басталатын өлеңінде кейінгі ұрпаққа жүзі жарқын, болашағы нұрлы болуы үшін тамаша тағлым қалдырған.

Жұрт құмар бұлақ таза болғандықтан,
Жазудан мағнам сол менің ұққан.
Көңіліңді бойыңменен таза сақта,

Пәкілікпен арттырарсың сонда жұрттан.[1/150]

Жүрекке жылы тиіп, елін, халқын сүюге дайын жастар осы ақын ағадан үлгі алар деп ойлаймын. Ұлтымыздың бағын жандыратын білімді, өнерлі жастар. Жастар өз елін сүюді осы ағалардан үйренуі қажет.

Әдебиет

- 1.Шерияздан Елеукенов “Жаңа жолдан” Алматы “Жазушы”, 1989ж
- 2.Міржақып Дулатов шығармалары Алматы “Жазушы”, 1991ж
- 3.Ахмет Байтұрсынов “Ақ жол” Алматы “Жалын”, 1991ж
- 4.Зейнолла Қабдолов “Сөз өнері” /Талант пен таным/ Алматы, 1983

ӘОЖ: 372.41 : 373.3

Бастауыш сынып оқушыларының оқылым дағдыларын қалыптастыру

Зұлхарнаева Ә.Т.,п.ғ.м.,
Темірбай Ә.,
6B01303-«Бастауыш оқыту
педагогикасы мен әдістемесі»
мамандығының 4 курс студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматриваются пути формирования и развития навыков чтения у учащихся начальной школы. Обновленная учебная программа поддерживает конструктивный подход к преподаванию и обучению 412, целью которого является поощрение учащихся к диалогу с учителем и друг с другом.

Abstract

The article discusses the ways of formation and development of reading skills in elementary school students. The updated curriculum supports a constructive approach to teaching and learning 412 that aims to encourage students to engage in dialogue with the teacher and with each other.

«Әдебиеттік оқу» пәнін оқу барысында бастауыш сынып оқушылары әлем туралы, жалпы адамзат туралы білім алады. Шығармадағы кейіпкерлердің іс-әрекетіне, мінез-құлқына, сөйлеген сөзіне талдау жасай отырып, адамдардың жан-дүниесін түсінуді және оған өз көзқарасын білдіруді үйренеді [1].

Оқылым, жазылым, айтылым және тыңдалым – бастауыш сыныптардағы барлық пәндер үшін маңызды болып табылатын қарым-қатынас жасау дағдылары. Оқылым – оқушының оқу сауаттылығын қалыптастырудың құрамдас бөлігі. Оқылым дағдыларын жақсартпайынша жазылым кезеңі жүзеге аспайды. Оны оқу үдемелігін қалыптастыру кезеңдеріне қарап танып білуге болады. Ф.Оразбаева өз зерттеулерінде «Оқылымның берілген материалды түсініп, ұғу ғана емес, ондағы әр бір тілдік-қатысымдық тұлғалардың мағынасын білу, қалпын тану және оны тілдік қарым-қатынаста кеңінен пайдалану керектігінің» маңызды екендігіне баса назар аударады [2].

Оқылым арқылы оқушылар нені үйренеді? Олар мәтінді және оқу стратегиясының типтерін түсінуге, негізгі ойды анықтауға, негізгі ойды және мәтіннің құрылымдық бөліктерін, мәтіннің стилі мен типін анықтауды, оқылған мәтін негізінде сұрақ құрастыруды, әртүрлі деректерден қосымша ақпаратты айқындауды және мәтіндердің салыстырмалы сараптамасын қолдануды үйренеді.

Оқылым, біріншіден, ой мен мидың бірлескен жұмысына байланысты болады, екіншіден, жазылған графикалық таңбалардың тізбегін дұрыс танып білуге қатысты. Үшіншіден, мұнда осы таңбалардың ішкі мән-мағынасын дұрыс түсінудің рөлі зор. Осындай ерекшеліктер іске асқан жағдайда ғана оқылған материалдан керек ақпараттар жинақталып алынып, оқушының қажетіне жарайды.

Бастауыш сынып оқушыларының оқылым дағдысын қалыптастыру үшін олардың педагогикалық-психологиялық дайындығын қалыптастыру қажет. Бала кітапты оқымас бұрын оны жалқаулықты жеңуге, өз қабілетіне, күшіне сендіру, өзінің мүмкіндіктерін еркін пайдалануға, яғни, «менің қолымнан келмейді», «бәрібір ештеңе шықпайды», «үлгере алмаймын» деген ойдың орнына өзіне сенім беретін «қолымнан келеді», «үлгеремін», «орындаймын», - деген оқушылардың ынта-ықыласын талаптану, құштарлық сезімдерін ояту, бастауыш сынып мұғалімдерінің негізгі міндеті.

Ал сабаққа психологиялық тұрғыдан қойылатын талаптарға байланысты оқушының ойлау, қабылдау, есте сақтау қабілетін, еркін эмоциялық сезімін тәрбиелеу жатады. Сондай-ақ мұғалімнің психологиялық көңіл-күйі, мінез ұстамдылығы да сабақты өз деңгейінде маңызды, қызықты өткізуіне әсер етеді. Оның көтеріңкі көңіл-күйі, дауыс ырғағы бала психологиясына әсер етпей қоймайды. Мұғалім оқушының өзгеріп отыратын құбылысын бақылап, оқушының ой-сезіміне қозғау салып және оның жетілу

өресін айқындапалып, одан әрі дамытуға ықпал ету арқылы оқушының оқуға қызығушылығымен белсенділігі арта түседі.

Оқушының оқылым дағдысын қандай әдістермен, қалайша қалыптастыруға болады деген сұрақ – мұғалім үшін өте қажет мәселе. Өкінішке орай, бұл мәселеге арнайы тоқталып, оны іске асырылу жолдарын нақты көрсеткен ғылыми еңбектер өте аз.

Оқушылардың оқылым дағдысын қалыптастыруға қажетті тапсырмалар тек мұғалім тарапынан оқуға басшылық жасаудың ережелері мен заңдылықтары меңгерілген кезде ғана мүмкін болады, яғни тақырыпты дұрыс ашу, оқушыларды қызықтыратын тақырыптарды таңдауды үйренгенде ғана іске асатын жұмыс.

Бастауыш сынып оқушыларына алғаш мектеп табалдырығын аттағаннан бастап оларға кітапты қалай оқып, онымен жұмыс істеуді үйретіп, олардың ойларына сіңіру қажет.

- біріншіден, оқушыларды оқуға психологиялық тұрғыдан дайындау, яғни өздеріне деген сенімділігін арттыру;

- екіншіден, оқу еңбегіне ынталандырып, дағдыландыру;

- үшіншіден, оқушылардың ой-өрісін дамыту, саналы ойлана білуге үйрету;

- төртіншіден, оқушылардың қабылдау іс-әрекетіне басшылық жасау.

Оқушылар өмір тәжірибесі бойынша бойынша айналасындағы дүние мен құбылысты негізінен кітаптан оқып білу арқылы тани бастайды. Оқыту барысында табиғат құбылыстарының құпия сырларынан хабардар болып, ғарыш туралы өмірде өз көзімен көріп білмеген алыс елдер, халықтар туралы оқып біледі.

Оқылым дағдысын қалыптастырудың ең негізгі проблемаларының бірі оқушылардың оқығанын есте сақтап, оны ойында бекіте білу, яғни жылдам еске түсіру. Ойда сақтау, оқығаныңды таба білу, уақытында және дәл айта білу [3].

Бастауыш сынып оқушылары өздерінің оқығанын жылдам есте сақтайды да, тез ұмытады немесе ұзақ уақыт есте сақтайды да, бірақ оны уақытында есіне түсіре алмайды. Себебі, мұндай құбылыс олардың жасерекшелігімен жеке ерекшелігіне тән психологиялық процестер. Психолог ғалымдардың пайымдауынша, жаттығуға ең алдымен баланың есте сақтау қабілеті бейім.

Оқушының есте сақтау қабілеті қандай болғанымен де оқығанын есте сақтауды түрлі әдістер арқылы оның оқығанын ұмыттырмауға болады:

- оқыған материал оқушы үшін қызықты;

-оқушының бұл тақырып туралы біраз мәліметі бар болғанда, оны одан әрі жетілдіру мақсатында;

-мағынасы анық, түсінікті, басқа материалдармен салыстырмалы түрде белгіленді;

- бір рет оқылып, кейіннен қайталанған мәтінді айтамыз.

Психологтардың айтуынша қайта-қайта қайталағаннан ешқандай қорытынды жоқ. Оқып шыққаннан кейін біраз уақыт өткеннен соң ғана мәтінді еске түсіріп оқыса, жақсы нәтиже береді.

Оқылым дағдысын қалыптастыру бойынша ғалым Л.П.Доблеев мынадай ұсыныстар айтады:

- бала оқып отырған кезде өзінен-өзі сұрақ беріп, оған жауап іздеуі тиіс;

- кейбір сұрақтың жауабы оқып отырған кітаптан болмаса, басқа кітаптар мен анықтамалық әдебиеттерден немесе өзінің есте сақталған мәліметтеріне көңіл бөледі;

- әлі оқылмаған кітаптың немесе мақаланың жоспары мен мазмұны қызықтырған жағдайда;

- оқығанды ойға алғанда, мұнда салыстыру, теңестіріп талдау немесе оқып отырған мәтінді бағалау. Жан-жақты және барлық ықыласпен мәтін жеңіл оқылады.

Оқылым дағдысын қалыптастыру ісінде нәтижеге жетудің бір жолы – оқушылардың оқу еңбегін қажет етуі және соған оларды дайындау.

Бастауыш мектепте оқудың негізгі компонентері ретінде оқу динамикасы, оқудың жылдамдығы, өнімділігі, мәтін мазмұнын меңгеру деңгейі, оқығанды түсіну алынады. Оқудың сапасын сандық бағалауға арналған квалиметриялық әдіс оқу мәдениетінің өлшем бірлігі ретінде қолданылады. Динамикалық оқуда екі бір біріне тәуелсіз оқу көрсеткіштері: жылдамдық пен мәтін мазмұнын меңгеру алынған. Оқығанды түсіну субъективтік көрсеткіш ретінде дұрыс жауаптарының саны мен өлшенеді. Оқудың өнімділігінің кешенді критерийі оқу қызметінің сенімді бағасын береді, өйткені оқырманның даралық ерекшеліктерін мәтінді қабылдау темпімен тереңдігі бойынша түзетеді және теңестіреді.

Бастауыш сынып оқушыларының оқылым дағдысын қалыптастыруда оқушылардың оқу техникасына көп көңіл бөлген жөн. Оқу техникасын, яғни оқу жылдамдығын меңгеру барысында оқушысы артқы ақпаратты қабылдау және өңдеу жылдамдығын меңгереді, әрі оның мағыналық мазмұнын түсінеді.

Бастауыш сыныптарда мұғалім оқушыларды жылдам оқуға үйретуі тиіс. Мұғалімнің өзі оқудың әдіс-тәсілін жақсы меңгергенде ғана ол оқушыларға оқудың түрлерін үйрете алады.

Бастауыш сынып оқушыларының оқулықтар мен әдеби кітаптарды оқуға ынталандырудың өзі еңбекке баулу болып табылады. Сондықтан талапты, білімге құштар оқушының оқылым дағдысын қалыптастыру оның алғаш мектепке келген күнінен бастап үздіксіз жаттықтыру арқылы жүзеге асады. Оқу еңбегі оқушының білімін молайтып, дүниетанымдық көзқарасын қалыптастыруға, сөйтіп оның терең білім алуына мүмкіндік туғызады.

Әдебиет

1. Әдебиеттік оқу. Оқу бағдарламасы: (Орта білім мазмұнын жаңарту аясында).-Астана, 2016.

2. Тілдік қатынас негіздері: оқулық / Оразбаева, Ф. Ш., - Алматы : Print-S, 2005 . - 145 б.

3. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – А: Өлке, 2005. - 136 б.

ӘОЖ 37.01

Кәсіби құзыреттілікті қалыптастырудың мәні

Қасымбекова М.Д.,
Ә.Ғ.М., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Образование-высшая ценность, обеспечивающая социальный, культурный процесс в обществе. Главным условием повышения этого высокого ценностного качества является развитие профессиональных компетенций педагогов. Таким образом, с учетом основных приоритетов построения общества, основанного на знаниях, от педагогических специалистов требуется более высокая профессиональная компетентность.

Abstract

education is the highest value that ensures the social and cultural process in society. The main condition for improving this high value quality is the development of professional competencies of teachers. Thus, taking into account the main priorities of building a knowledge-based society, higher professional competence is required from pedagogical specialists.

Қоғамда әлеуметтік, мәдени үдеріспен қамтамасыз ететін жоғары құндылық–білім. Осы жоғары құндылық сапасын көтерудің басты шарты–педагогтардың кәсіби құзыреттілігін дамыту болып табылады. Олай болса, білімге негізделген қоғам құрылысының негізгі басымдықтарын есепке ала отырып, педагог мамандардан аса жоғары кәсіби құзыреттілік талап етіледі.

Құзыреттілік тәсіл идеясы – «қоғамға қандай, жеке тұлғаға қандай білім қажет және ол қоғамның қандай қажетін өтей алады» деген сұраққа жауап береді. Оқытушының құзыреттілігін қалыптастыру – бүгінгі білім беру саласының өзекті мәселелерінің бірі. Құзырлылық тәсіл, білім сапасын арттыруды дәстүрлі тәсіл мен білім мазмұнын ұлғайту арқылы шешудің арасындағы қарама-қайшылықтан туындаған дағдарыстан шығудың бір жолы деп қарастыруға болады. Бұл тәсіл білім берудің нәтижесіне басты орын береді. Оның сапасы алған білімнің көптігінен емес, сол білімді қолдана білумен маңызды.

Осыған орай, дамыған елдердің оқу жүйесінде кеңінен қолданыла бастаған «құзырет», «құзыреттілік», «кәсіби құзыреттілік» терминдері жаңа білім стандарты ұстанған басты бағыт ретінде біздің еліміздің білім беру жүйесіне енгізілген. Біздің мақсатымыз жаһандану жағдайында құзыреттіліктің әрекет категориясына қатысты мәнін, кәсіби құзыреттілік деңгейінде жүргізілген зерттеулерді зерделеу арқылы ашуға ұмтылыс жасау.

«Құзыреттілік» терминін ХХ ғасырдың ортасында Н.Хомский енгізген, алғашында ол ана тілінде нақты тілдік қызметті орындау үшін қажет қабілеттіктер ұғымын берген. Философиялық энциклопедиялық сөздікте құзыреттілік «компетенция»- сөзінің француз (competence- құзыретті, хабардар), латын (competentia-әділ, дұрыс қорытынды; competere - дегеніне жету, сәйкес келу, жақын келу) тілінен келгендігін, әмбебаптық тұрғыда қолданылатын термин екендігі көрсетілген. Өз саласына сәйкес білім мен біліктілікпен қаруланған, негізгі ой-тұжырым жасайтын және тиімді әрекет ете алатын адамды белгілі бір саладағы құзыреттіліктерді меңгерген деп есептеуге болады.

«Құзыреттілік» ұғымы «құзыр» сөзінен алынған туынды сөз екендігіне қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде мынандай анықтама берілген: «құзыр»-жалпы алғанда қайсыбір тапсырманы орындауға қабілеттілік немесе бір нәрсені жасау» дегенді білдіреді.

Қазақ Ұлттық энциклопедиясында «құзырет»–нақты органның не лауазымды тұлғаның заң жүзінде белгіленген

өкілеттіліктерінің, құқықтары мен міндеттерінің жиынтығы деп көрсетілген.

Сонымен қатар, педагогикалық білім беру теориясында құзыреттілік маманның өзінің қызметіндегі мәселелерін нақты жағдайларда шеше алу мүмкіндігін анықтайтын интегралды сипаттама, ол үшін білімі мен өмірлік тәжірибесін және құндылықтар мен қабілетті қолдану керек.

«Құзыреттілік» түсінігін анықтауда өзіндік тәсілді Н.К. Кабардов пен Е.В. Арцишевскаядан байқауға болады. Берілген тәсіл «құзыреттілік», «қабілет» түсініктерін салыстыру әрекетінде бекітілген. Аталған авторлар, құзыреттілік - дегеніміз мінез - құлықтың сипаттамасы, жеке тұлғаның белсенділігі, қажетті дағдылардың қалыптасуы деген тұжырым жасай отырып, «құзыреттілік» - меңгеру сатысы және үйретудің нәтижесі ретінде анықталатындығына тоқталған.

М.А. Холодная құзыреттілікті белгілі бір қызмет саласында тиімді шешім қабылдауға мүмкіндік беретін арнайы пәндік білімнің ерекше түрі ретінде анықтайды.

Л. М. Митинаның пікірі бойынша «құзыреттілік» ұғымына «білім, дағды, білік, сонымен қатар практикада, тілдесуде, жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуда қолданатын тәсілдері» деген анықтама береді.

А.Ф.Присяжная педагогика ғылымында құзыреттілік - тұлғаның белгілі бір сала қызметі мен уәкілеттігін анықтайтын, оның интегративті қасиеті ретінде қарастылатындығын жатқызады.

Білім беруді жаңарту негіздерінің бірі ретінде құзыреттілік тұрғыдан келуді жақтаушылар күтілетін нәтижелер тұжырымдамасын құруда.

Бұлтұрғыдағы көзқарасты М.В.Рыжков өзеңбегінде:

– «құзыреттілік» ұғымы тек танымдық (когнитивтік) және технологиялық құраушы ғана емес, әрі мотивациялық, әлеуметтік және мінез-құлықтық, яғни оқыту нәтижелерін (білім, білік, дағды), құндылық бағдар жүйелерін қамтиды;

– құзыреттілік – алған білім, білік, тәжірибе, мінез-құлық тәсілдерін нақты жағдаятта, нақты іс-әрекет жағдайында жұмылдыру қабілеті;

– құзыреттілік ұғымында «нәтижеден» қалыптасатын білім мазмұны интеграциясы;

– құзыреттіліктер тек білім беру мекемелеріндегі оқыту үдерісінде ғана емес, яғни дәстүрлі және дәстүрден тыс білім алу жағдайында да қалыптасады-деген.

Н.Г.Милорадованың айтуынша білім беру жүйесінде құзыреттілікті тудыратын төрт негіз бар:

- біріншісі кәсіби-әдістемелік құзыреттілік;
- екіншісі іс-әрекет негізіндегі құзыреттілік;
- үшіншісі әлеуметтік қарым-қатынас құзыреттілігі;
- төртіншісі жеке тұлға негізіндегі құзыреттілік.

Сонымен қатар, сыншыл ойлауды, рефлексияны, өз позициясын анықтау қабілеттілігін, өздігінен бағалайтын ойдың дамуын және өмір бойы үйрену қабілеттілігін талап ететіні анық – деп көрсеткен.

Қорыта келе, психологиялық зерттеулерде құзыреттілік адамның белгілі бір қызметті тиімді атқаруын қамтамасыз ететін психологиялық сапаның жиынтығы ретінде көрсетіледі. Құзыреттілік қай салаға қатысты болса да, ол жүйелі түрде жаңа ресурстармен толықтырылатынын түйдім.

Әдебиет

1. Кудайбергенова К.С. Құзырлылық білім сапасының критерийі: әдіснамалық және ғылыми- теориялық негіздері. - Алматы, 2008. - 328б.
2. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: пед. ғыл.док.дис., 13.00.08. - Қарағанды, 2005. - 267б.
3. Кудайбергенова К.С. Құзырлылық амалының негізгі ұғымдары. – Алматы, 2007. - 67б.

ӘОЖ 37.01

21 ғасырдағы педагог-психологтың технологиялық құзіреттілігі

Қасымбекова М.Д.,
 ә.ғ.м., аға оқытушы,
 Тулеубай А.А.,
 Педагогика және психология мамандығының
 4 курс студенті,
 Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

Можно также сказать, что компетентность педагога-психолога 21 века—это прежде всего сочетание определенных качеств личности, обладающих высоким уровнем профессиональной подготовки к педагогической и

психологической деятельности и эффективно взаимодействующих со студентами в образовательной деятельности.

Abstract

It can also be said that the competence of a teacher-psychologist of the 21st century is primarily a combination of certain personality qualities that have a high level of professional training for pedagogical and psychological activities and effectively interact with students in educational activities.

«Бала балқытылған алтын, оны қандай қалыпқа құйып, қандай мүсін жасаймын десе де мұғалімнің қолында» деген Ушинскийдің қанатты сөзі аталған талапты іске асыру барысында педагог-психологтарды үлкен жетістіктерге жетелейді, яғни, берілген жауапкершілігін абыроймен атқарады.

Болашақтамаман ретінде бәсекеге қабілетті ХХІ ғасырдың шәкірттерін тәрбиелеу–білім беру саласының алдында тұрған ең басты міндеттердің бірі болып саналады. Сондықтанда, сондай дәрежеге сай ұстаз–ізденімпаз ғалым, нәзік психолог, тынымсыз, еңбекқор педагог, өз ортасының ұйтқысы, жан-жақты шебер, терең тұңғыықтай қазыналы, білімпаз, белсенді патриот, ғаламдық мәселелер туралы өзіндік пайымы бар, өз ісін жаһандық талаптарға сәйкес жоғары деңгейде әрі қарай алып кететіндейболғанда ғана, қоғамның мықты да алғыр, мәдениетті, жан-жақты дамыған, шығармашылық деңгейі жоғары жеке тұлғаны қалыптастыру және оны тәрбиелеу жолында жақсы нәтижеде болады.

Ең әуелі, «педагог» деген ұғымды қарастыратын болсақ, білім мен тәрбиеге аса ден қоятын маман иесі. Ал «психолог» деген ұғым – бала жанының және жүйке жүйесінің емшісі, қорғанышысы, көмекшісі болып табылып және өзгелердің жанын ауыртпай, керісінше күйзеліске түскен жандардың жанына жылу беріп, дауа іздейді. Психолог мамандығының бірден-бір ерекшелігі де осында! Міне, барлық жақсылық атаулының бәрін жүрегіне, ақылы мен санасына жинаған ізгі жан иесі педагогика және психология мамандығын айтуымызға болады!

Педагог-психолог мамандары өз құзырлығына ешқашан басымдық жасауға әрекет етпейді. Педагог-психолог кеңестерінен кейін көптеген адамдар өзіне Сенімділік жинап, өзіне сенім артып, тығырықтан шығу жолын тауып, қанағаттанып алға ұмтылыс жасап жатса-бұл үлкен жетістік. Міне, пелагог-психолог мамандарының бір ерекшелігі де осында!

Педагог-психологтың кәсіби құзіреттілігі–сапалы білім берудің негізі, оның жан–жақты білім құмарлығы, педагогикалық

және психологиялық шеберлігімен, оқытудың жаңатәсілдерінбілуімен бағаланады.Педагог-психологжеткілікті деңгейде білімді, шығармашылыққа жақын болса, оның құзыреттілік аясында да соғұрлым маңызы зор болмақ.[1, 12 б.]

Қазіргі заман педагог-психологы–кәсіби маман ретінде оның шеберлігі білім жағынандеңгейі арқылы көрінеді, өзін-өзі дамыту, яғни кәсіби қызметті орындау үшін қажет қасиеттерді мақсатты түрде қалыптастыру. Осызаманғы педагог-психологтың шеберлігінің айрықша ерекшеліктері–үнемі өзін-өзідамытып отыру, өзін-өзі бақылауғаалу.

21 ғасырдың педагог-психологының құзыреттілігі –ең алдымен педагогикалық және психологиялық іс-әрекетке кәсіби дайындық деңгейі жоғары және білім беру іс-әрекетінде студенттермен тиімді өзара әрекеттесетін тұлғаның белгілі бір сапаларының үйлесімідеп айтуға да болады.

Жаңа заманғы білім берудің сапасына тоқталатын болсақ, ғалымдардың көпшілігі көп өлшемді жүйелік сипаттама ретінде қарастырады, ондағы нәтиженің сапасы, яғни мамандарды даярлау сапасы және осы сипаттаманың жетекші компоненті ретінде қарастырылады. Кәсіби педагогикалық-психологиялық оқыту нәтижесінің сапасы студенттің кәсіби дайындығының қазіргі «уақыттың сын-қатерлеріне» сәйкестігі ретінде түсіндіріледі және «кәсіби құзыреттілік» ұғымы арқылы қарастырылады.

«Құзыреттілік» терминінің өзі «құзыретті» деген сөзінен шыққан. «Құзыретті» сөзі (латын тілінен аударғанда– сәйкес, қабілетті) дегенді білдіреді.

Шын мәнінде, Құзыреттілік ұғымы «құзырлық» анықтамасымен тығыз байланысты. Түрлі түсіндірме сөздіктерді мысал ретінде келтірсек, (Совет энциклопедиялық сөздігі 1989 ж, Орыс тілінің сөздігі 1988 ж.) «құзыреттілік» ұғымын түсіндіру мазмұны жағынан бір-бірінен біршама өзгеше болғанымен, екі жалпы аспектіні қамтитынын ескеру керек:

1) «мәселелер шеңберін шешу жолдары»

2) «белгілі бір саладағы білім мен тәжірибе», яғни құқықтар мен өкілеттіктер арасындаайырмашылықтың жоқ екенін және осы құқықтардың іске асырылу дәрежесі. Біздің ойымызша, бұл тұжырымдаманы шетелдік сөздер сөздігі арқылы түсіндіру дәлірек болады, мұндағы «құзыреттілік»анықтамасы:адамның білімі, тәжірибесі,кез-келген мәселелер шеңберін шешу». [2, 26 б.]

Қазіргізаманғы педагог-психолог технологиялық құзыреттілігінің кәсіби біліктілігі:

-Педагог-психологтың шығармашылықпен айналысуы және меңгеруі;

-Ғылыми түрде жағдайы және бәсекеге қабілетін дамытуға деген құштарлығының болуы;

-Объективтілік, дербесіс-әрекетшілдігі мен максаттылығы, өзара кез-келген сынды қабылдай білуі;

-Өзін жаңашыл және көшбасшылық қабілетке ие маман тұрғысында дәлелдей алуы.

Егер біз жоғарыда айтылған ұғымдарды синтездейтін болсақ, онда құзыреттілік дегеніміз, бір жағынан, лауазымды тұлғаның практикалық міндеттерін шешуде жауапкершілікті анықтайтын техникалық тапсырма, екінші жағынан, өзінің білімі, тәжірибесі, дағдылары— белгілі бір адамның осы өкілеттіктер ауқымын жүзеге асыруы деп негіз ретінде айтуға болады.

Қазіргі кезеңде көптеген адамдар педагог-психологтың құзыреттілігіне не кіретінен бейқам болғандықтан педагог-психолог мамандардың көмегіне көп сүйене бермейді.

Сондықтанда, педагог-психолог мамандарының құзыреттілігін ашып тоқталып өтетін болсам, «құзыреттілік—өзінің ісінорындай алатын жұмыстың мәнін, құбылыстар мен процестердің күрделі байланыстарын, сондай-ақ педагогика мен психология заңдары саласындағы терең білімнің болуы. Бұл жағдайда құзыреттілік «білім» және «белсенділік» ұғымдары арқылы ашылатынын ұмытпау керек.

Біздің ойымызша, педагогикалық және психологиялық құзыреттілік — бұл кәсіби педагогикалық іс-әрекетті түсіну мен жүзеге асыруды қамтамасыз ететін білім, интеллектуалды және пәндік-практикалық дағдылар мен әдістер жүйесі. Педагогикалық-психологиялық құзыреттіліктің сипаттамаларына мыналар жатады: сөздің толықтығы, тереңдігі, жүйелілігі, хабардарлығы, күші, тиімділігі және басқалары. Әрбір білім беру біліктілігінің өзіндік құзыреттіліктің стандарттық деңгейі болады.

XXI ғасырдың педагог-психологтарының кәсіби құзыреттілігі—білім, өмірлік тәжірибе, құндылықтар мен бейімділіктерді қолдана отырып, кәсіби педагогикалық іс-әрекеттің нақты жағдайларында туындайтын кәсіби мәселелерді және типтік кәсіби міндеттерді шешу қабілетін анықтайтын ажырамас сипаттама ретінде түсініледі. Құзыреттілік әрдайым педагог-психологтың кез-келген іс-әрекетінде көрінеді: пәндік-ақпараттық, белсенділік-коммуникативті, құндылық-бағдарлық. Шынайы емес құзыретті ашу мүмкін емес. Педагог-психологтардың құзыреттілігі кәсіби мәселелерді шешу кезінде көрінеді. Бұл ретте әрдайым құзыреттілік көрінетін жағдайды ескеру маңызды. Құзыреттіліктің табиғаты соншалық, ол өзін тек адами құндылықтармен органикалық бірлікте, яғни қызметтің осы түріне терең жеке

қызығушылық жағдайында танытаалады. Іс жүзінде жеке құндылығы бар іс-әрекеттің мазмұны белгілі бір нәтижеге немесе мінез-құлық режиміне қол жеткізуі мүмкін.

Құзыреттілікке негізделген тәсіл кәсіптік білім беруді ұйымдастырудың принципті түрде басқа логикасын, атап айтқанда, жеке тұлғаның ғана емес, сонымен қатар топтық, жұптық, ұжымдық сипаттағымәселелерді шешу логикасын белгілейді.

XXI ғасырдың педагог-психологтарының құзыреттілігінің көрінісі көптеген ғалымдардың пікірі бойынша адамның интегративті және аналитикалық қабілеттерін дамытуға негізделуі керек деп санады. Қоғамдық дамудың динамикасы адамның кәсіби қызметі оның кәсіби мансабының барлық кезеңінде алдын-ала анықталмаған деп болжайды және үздіксіз білім алу қажеттілігін, оның кәсіби құзыреттілігін үнемі жетілдіруді қамтамасыз етеді.

Педагог-психолог мамандығының құзыреттілігінің қарапайым технологиялық ерекшеліктері:

- маман иесінің кез-келген жерде өзін-өзі ұстай алуы;
- заман талабына сай білімін жетілдіруі;
- педагог-психологқа тән ұйымдастырушылық қабілетінің қалыптасуы;
- өзінің көшбасшылық қабілетін орынды қолдана білуі;
- адамдармен байланыс кезінде әдептілік пен мәдениеттілікті сақтауы.

Педагог-психологтардың технологиялық құзыреттілігінің бір бөлігі ретінде «тәжірибелік» ұғымын жатқызуға болады. «Тәжірибелік» ұғымы-эксперименттік жұмыстардың қалыптастырушы негізінде болашақ педагог-психологтардың білімінің жаһандануы жағдайында кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруға бағытталған психологиялық тренингтер жүргізіледі.

«Тренинг» ұғымы-білімді тұлғаны дамытуға немесе тұлғаға білім беру барысында жүйелі күш салу арқылы орындау. Тренинг – маманды кәсіби әрекеттің негізгі нақты тәсілдері мен процедураларына кезеңмен, практикаға сүйене отырып сапалы білімді үйретуді қолдау. Осындай педагог-психологтардың технологиялық құзыреттілігінің аясында қолданылған психологиялық тренингтер жеке тұлғалардың біртұтас және орнықты дамуына, әрбір студенттің ішкі мотивациясын жоғарылатып, кәсіби білімге ынталануына, тұлғалық сапалары мен педагогикалық құзыреттіліктерін қалыптастыруға бағытталады. Бұл ретте педагог-психологтар технологиялық құзыреттілігінің аясында білім өнімділігін арттыру үшін ішкі күштерін, тұлғаны дамыту

маңызды болады. Сол себептен, құрастырылған психологиялық тренингте мына мәселелер қарастырылады:

- тұлғаны жетістіктерге жетуге бағдарлауы;
- ішкі мотивацияның болуына баулу;
- ынтымақтастыққа қабілетті танымдық іс-әрекеттің субъектісі ретінде өзін-өзі дамытуы;

Педагогикалық-психологиялық тренингтердің мақсаты: педагог-психологтардың кәсіби құзыреттілігін дамыта түсу барысында атқарылатын міндеттері:

- педагог-психологтардың жалпы сыни ойлауын қалыптастыру;
- өзінің педагогикалық көзқарастары мен ұстанымдарын талдау жұмыстарын жүргізуге бейім ету;
- өзін-өзі тану мен дамыту кезінде белсенді позициясын ұстанып, бағдарлау жұмыстарымен және рефлексиялық ойлау деңгейін дамытады. [2, 45 б.]

Қазіргі жаңашыл заманның педагог-психологына қойылатын талабы-жаңашыл жаңалықты негіздеуден бастау алатыны баршамызға мәлім жағдай. Сондықтан, қазіргі педагог-психологтардың мамандығы- әрі өзгертуші, әрі басқарушылық сипатқа ие. Әрине, тұлғаның дамуын басқару үшін адам құзыретті болуы керек. Біз осы анықтаманы ұстана отырып, мұғалімнің кәсіби құзыреттілік құрылымын педагогикалық және психологиялық шеберліктері арқылы қарастырамыз.

Қорытындылайтын болсақ, қазіргі заманғы педагог-психолог іс-әрекетінің ең маңызды ерекшелігі-рухани әлемі, оның даралығы, өзіндік ұстанымымен сәйкес келуі керек. Ал енді, ең маңыздысы-ол адами құндылық, білім берудің нақты мазмұнының маңызды компоненті, тұлғаны дамытудың негізі болатын қасиеттердің жиынтығы деп айтуға да болады. Сол себепті де, кез-келген тұлға өз өмірлерінің қыр-сырларымен педагог-психолог мамандарымен бөлісіп, жақсартуды-бүгіннен бастағаны жөн деп санаймын!

Әдебиет

- 1.Әлеуметтік психология. Әбеуова И.Ә.
- 2.Педагогикалық психология. И.А.Зимняя

Ойынның бала өміріндегі маңызы

Тұнғатова Н.Ә., п.ғ.м., аға оқытушы,
Шәкен Ф.Қ., п.ғ.м., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Учить детей выражать диалог, монолог через игру. Через игру дети развивают словарный запас, учат ценить мнение взрослых.

Abstract

Teach children to express dialogue, monologue through play. Through the game, children develop vocabulary, learn to appreciate the opinion of adults.

Ойындар балалардың шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға, олардың жаңашыл ойлар мен тұжырымдар жасау қабілетін жетілдіруге арналған ойын түрі. Рөлдік ойындар балалардың елестету, қиялдау қабілеттерін ұштауда ерекше қызмет атқарады. Бұл ойын барысында балалар мәтін мен өлең құрастыруға, дәлелдеуге, тілдік қарым-қатынасқа еркін түсуге үйренеді. Рөлдік ойындар балалардың сөздік қорын дамытады, балаларға айтар ойын жоспарлауға, автор ойын жалғастыруға, өзге адамның пікірін бағалауға үйретеді.

Мектеп алды даярлық тобында рөлдік ойындарды пайдалану балалардың ойын өзгеге әсерлі жеткізу қабілетін, сөйлеу дағдысын жетілдіріп, танымдық қызығушылығын күшейтуде зор рөл атқарады. Ойында қатысушы сөйлеуге мәжбүр болады, дұрыс жауап беру үшін басты назарын әңгіменің мазмұнының толық түсінуге аударады. Баланың әсерлі сөйлеуге деген қызығушылығы қалыптасады. Тәрбиешімен баланың арасында қарым-қатынас орнайды.

Рөлдік ойындар белгілі талаптарға сай ұйымдастырылады:

- 1) рөлдік ойындар балалар үшін қызықты болуы;
- 2) оқылып отырған материалдың мазмұнымен байланысы мұқият ескеріледі.

Ойын барысында балалардың бойында мынадай қабілеттер дамиды:

- жағдаятты бағдарлау, яғни жағдайға талдау жасай білу;
- жағдаят кезінде өзінің атқаратын рөлін сезіну және әңгімеге қатысушылардың тапсырманы орындауға дайын тұруы;

- әңгімеге қатысушылар арасында байланыс орнату;
- ықпал ету құралын белгілеу, қарым-қатынас жасаудың теңбе-теңдік жағдайын және қарым-қатынасты ой-ниетін таңдап, жүзеге асыра білу.

Сөйлесу ойындары-тілдесімге диалогке, жеке сөйлесуге (монологке) жаттықтырады. Ойын жаттығулары балалардың дұрыс сөйлеу дағдысын қалыптастырады.

Қатысымдық ойын - тілді меңгеруде тілдік бірліктер арқылы қатысымды жүзеге асыруға үйрету. Қатысымдық ойын әдісінде ойынға қатысушы жеке тұлға, әрекет жасаушы субъект деп қаралады, ол ойынға қатысушылармен ойын кезінде тілдік қатынасқа түседі. Тілдік қатынаста тіл мәдениетімен танысады, ол баланы тәрбиелеуге негіз болады, сана- сезімін дамытады.

О.Сергеева мектеп жасына дейінгі баланың шет тілін меңгеруін зерттеген, бірақ ол балабақша балаларының тілін дамытуымен тікелей байланысты. Мектеп жасына дейінгі балаларға шет тілін оқытумен байланысты мына заңдылықтарды көрсеткен:

1. Тілді оқытудың басты және шешуші факторы-сөйлеу әрекетінде көбірек жаттығу жұмыстарын ойын түрінде пайдалану және таңдалымнан айтылымға көшу.

2. Жаңа тілдік кодтар арқылы берілетін ұғым бірінші кезекте мектеп жасына дейінгі балаларда көрнекіліктер арқылы беріледі. Өзге тілдегі ұғым түсінігін, бірінші түсіндіріп алу керек. Осындай жолмен қатысымдық-ойын әдісінде мағынаны түсіндіруде аудармасыз жолды таңдаған жөн. Сонда ғана тілді үйрене алады.

3. Өзге тілде сөйлеу әрекетіне жаттығу екі тілдегі ұқсас белгілер арқылы салыстыра оқытады. Ал тілдік ережелер жаттығулардан соң нәтижеге жетіп, ережені баланың өзі шығаруы керек. Демек ереже жаттығудан соң түсіндіріледі.

4. Балада тілді игеруде сезімдік, интуитивті тип түзілу керек. Бұл тип сөйлем мазмұнына бағытталуы керек.

5. Тілді игерудегі бұл тип коммуникацияға бағытталған жаттығулар орындауда және сөйлеу тәжірибесінде жинақталады, ойын типі тапсырмалары баланы ойынға қатыстыра отырып, ширықтырады.

Ғылымда қатысымдық-ойынды тіл дамыту мақсатында қолданғанда, мына мәселелерге көңіл бөлу керек:

- Ойын мазмұнды болу керек;
- Сөйлесім әрекеті ойын негізінде құрылу керек;
- Сөйлеушінің сөзі тыңдаушыға бағытталуы керек;
- Сөйлесу дұрыс орфоэпиялы, интонация нормаларын сақтай отырып, орындалуы керек;

- Сөйлесімдік қатысым бұл талаптарға сай құрылуы керек.

Ойын–әрекетінің бір түрі ретінде ертеден келе жатқан құбылыс. Оны оқыту әдісі ретінде қолданылғаны, ойынды тілді оқыту мақсатында ертеде қолдана бастады. Алайда, ойынды тілді оқыту мақсатында қолданудың теориялық негізі түгел ашылып, ғылыми негізі анықталған деп санау қиын.

Оқыту әдісі ретінде ойынды қолдану ең кемі екі-үш немесе бір топқа қатысты. Сондықтан баланың ойын кезінде атқаратын қызметі көбіне балаларға байланысты. Ойында жеңу-жеңілу сияқты нәтижелер балаларға жауапкершілік артады. Бұл баллада басқалар алдындағы міндетін орындауды талап етіп, оны жауапкершілікке тәрбиелейді.

Дидактикалық ойынды қолдануда тәрбиеші мына мәселелерге мән беруі керек:

- ойын кезіндегі балалардың әрекетін бақылау;
- ойынды бала қызығатындай етіп ұйымдастыру;
- ойынның мақсатын балаларға түсіндіру;
- ойында болатын түрлі жағдайларда бала өзінің білімін, дағдысын, әрекеттерін қолдана білуге дайындау;
- балалардың ойынға белсенді қатысуына жағдай жасау;

Ғалымдардың айтуынша, дидактикалық рөлдік ойын ойнау тәсілдері ойын жүйесінің қорын, негізгі базасын құрайды. Мәселен, ойын-қиял ойыны дидактикалық рөлдік ойынға мысал бола алады. Онда балалар шындық өмірді қайталайды, оның көшірмесі болады, немесе өмірде жоқ жағдайда қиял жағдайына түседі.

Балабақшаның ересектер тобында ойын-қиял мен ережеге құрылған ойын (жарысу элементі бар ойын, жасыру мен табу ойыны т.б.) түрлі тілдік жағдайды жасауға, қатысымға өте қолайлы саналады. Ондай ойындарда балалар бір-бірімен эмоционалды қарым-қатынаста сөйлеседі, біріне-біре көмектеседі, достық қарым-қатынасқа түседі, жеңіс нәтижесі ортақ қуанышқа бөлейді. Алайда, бір ойынды өзгеріссіз қайталаудан сақ болу керек, ондайда балалар тез зерігіп, ойынға қызықпайды, нәтижесі төмен болады.

Ойындағы рөл ойынның негізгі құрамдас бөлігі болып саналады. Ойын нәтижесі де ойынның негізгі құрамдас бөлігіне жатады. Ойынның мақсаты мен нәтижесі туралы тәрбиеші алдын-ала үлкен даярлық жасайды.

Тіл дамытуда қолданылатын ойын-жаттығулардың әрқайсысының өзіндік атқаратын қызметі бар. Жүйедегі жаттығулардың әрқайсысы белгілі мақсатта қолданылады. Сондай-ақ, ойынға қатысушылар белгілі оқиғаны бірнеше рет қайталап, өмірдегі түрлі жағдайларды қайталауды еске түсіреді, ойынға қатысушылардың әрқайсысының өмірдегідей жеңіске жеткісі

келеді. Яғни балалар шындық өмірдегі рөлдерді, не қиялдағы рөлдерді ойнайды. Ол баланы жан-жақты дамытады, тез шешім қабылдауға, өзін бағалауға үйретеді, жеңіске жетуге талпынуға бағыттайды, балалардың бір-бірімен қарым-қатынасын күшейтеді, бір-бірімен достық қарым-қатынасқа баулиды. Ойын жаттығуда ойын ережесін сақтауға жаттығады, ол тәртіпке бағынуға үйретеді.

Қорыта келе, балалармен жүргізілетін тәрбие жұмысының жалпы жүйесінде рөлдік ойындар маңызды орын алады. Өз ойындарында балалар отбасының тұрмысын, елдің жағдайын, адамдардың жұмысын, жалпы, күнделікті өмірде көретін және еститін құбылыстарды бейнелейді.

Ойын барысында балаға кездейсоқ рөлдерге еніп, қиялындағы мүмкіндіктерін байқап көруге жағдай жасалады. Үлкендердің берген нұсқауына қарап, олар өздерінің көзқарасын білдіреді, мәселелерді шешіп үйренеді және бір-бірімен қарым-қатынас жасауға дағдыланады. Ұйымдастырылған әр түрлі жағдаяттарда дұрыс шешім тауып, бойларына сіңірген рухани – құндылықтарды көрсете біледі. Осылайша бұл рөлдік ойын баланың өзіне ой қалыптастырып, ойындық әрекеттер баланың әлеуметтік тәжірибесіне байланысты болып, таңдаған рөлін анықтауға, рөлді ережемен ойнатуға үйретеді.

Әдебиет

1. История дошкольной педагогики, Л.Волобуева, Е.Авилова. 2017г
2. Подготовка детей к школе, Е.Лункина. 2017г.
3. Байланыстырып сөйлеуге үйрету арқылы қазақ тілін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері, Қ.Мендаяхова, Алматы, 2008ж.
4. Шорыгина Т.А. Мектепке дейінгі балалардың ойын кезіндегі мінезі және сезімі туралы әңгімелер. Нұсқаулық. — М.: ТС Sphere, 2013.

**Тәрбиеші мен мектеп жасына дейінгі балалардың
қарым-қатынас мәдениетінің негіздері**

Тұнғатова Н.Ә., п.ғ.м., аға оқытушы,
Жасан А.Р.,
6B01201 – «Мектепке дейінгі оқыту және
тәрбиелеу» мамандығының 4 курс студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Формирование культуры общения дошкольников. Теоретический анализ ценностей и рассмотрение методологических основ формирования культуры общения дошкольников является основой аксиологии.

Abstract

Formation culture of communication preschoolers. The theoretical analysis of values and consideration of the methodological foundations of the formation of a culture of communication among preschoolers is the basis of axiology.

Мектеп жасына дейінгі балалардың психикалық дамуы мен тұлға ретінде қалыптасуына қарым-қатынас мәдениетінің ерекшелігі көптеген ғалымдардың еңбектерінде ғылыми тұрғыда дәлелденіп, нақтыланған. Қарым-қатынас әрбір адамның жеке іс-әрекеті болып табылады. Мұның бәрі мектеп жасына дейінгі балалардың жеке тұлға ретінде қалыптастыруында қарым-қатынас мәдениетінің маңызды екенін көрсетеді.

Елімізде білім беру жүйесінің мақсаты мен міндетін анықтайтын жаңа мазмұнды заңдар мен тұжырымдамалар қабылданып, халықтың рухани дамуына, діні мен тіл мәдениетінің өркендеуіне қолайлы жағдайлар туғызылып жатқан кезеңде қарым-қатынас мәдениеті көкейтесті мәселелердің бірі болып табылады. Білім беру мен тәрбие мақсатын көздеген мемлекеттік құжаттар аясында мәдениеттілік жаңарып, ерекше маңызға ие бола бастағаны анық.

Мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың әдіснамалық негізін аксиология тұғырымен қарауға және құндылықтарды теориялық тұрғыдан талдау өзекті мәселе болып табылады. «Құндылық» ұғымына тұңғыш рет анықтаманы Р.Лотце, Г.Коген берген. Құндылықтарға

бейімделу азаматқа тән болып, болмыс құбылыстарының құндылықтарыңыз әлеуметтік жан иесі ретіндегі адамның іс-әрекетінің де, өмірінің де мәні болмайды.

Педагог-психолог ғалымдардың көпшілігінің ойынша, қарым-қатынас таңбаланған ақпараттың субъектіден субъектке берілуі. Олар диалогтық сипаттар алады. Қарым-қатынас зерттеу объектіміздің негізі болып табылғандықтан, балалық шақтағы мәдени тәрбие мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынасын және мәдениетінің коммуникативтік негіздерінің дамуын қарастырады.

Бір-бірте қарым-қатынаста қажеттілік балаға тек ересектермен ғана емес, сонымен қатар өз қатарластарымен эмоционалды қатынасқа итермелейді. Үш жаста балалар арасында тұрақты, кейде қарама-қарсы деңгейде болатын қатынас орнай бастайды. Мектепке дейінгі топтардың бір-бірімен орнайтын қатынастарын зерттеу арқылы, балалар арасында осы кезде өте күрделі қатынас орнайтынын және мұнда нағыз әлеуметтік тәуелділік пен ересектердегі осындай жағдаймен ұқсастығын айтуға болады. Бұдан шыға келе, біздің болжауымызша, бұл түрде әлеуметтік қарым-қатынастың шешімі ретінде балалар қауымдастығындағы балалардың қарым-қатынас мәдениетінің игерілуін айта аламыз. Оларға басқалардың құндылықтарын қабылдау, оны тыңдай алу, әріптеске бағалы ақпаратты жеткізгенде вербалды және вербалды емес тәсілдердің болуын жатқыза аламыз.

Мектеп жасына дейінгі баланың туылуынан бастап алты жасқа дейін ересектермен қарым-қатынастың төрт формасы алмасады: оқиғалы жеке (екі ай мен алты ай), оқиғалы іскерлік (алты ай мен үш жас), оқиғалы емес танымдық (үш жас пен бес жас), оқиғалы емес жеке (бес жас пен жеті жас). Бұл пішіндердің алмасуы балалардың ересектермен қарым-қатынасына қажеттіліктерінің мазмұнының өзгеруімен орын алады. Жаңа қарым-қатынасқа қажет қажеттіліктердің пайда болуы соған дейінгі қажеттіліктерді алып тастамай, керісінше солардың үстіне қосылады. Алдында болған қажеттіліктермен қосылып, бірегей мазмұн құрады. Бірақ балалардың қарым-қатынасы тек ересектермен қатынаспен шектелмейді. Баланың басқа балаларға талпынатын кезі болады. Зерттеулер бойынша баланың құрдастарымен қатынасы оның қарым-қатынас іс-әрекетінде өмірінің үшінші жылында көрініс табады. Бұған дейін бала басқа нәрселерге, ойыншыққа, қызықтырған заттарға жалпы жаны жоқ заттарға қатынасқан. М.И.Лисина, Қ.Т.Шериязданованың зерттеулерінде көрсеткендей, алғашқы жеті жыл ішінде

балалардың ересектер мен құрдастары арасындағы қатынастың өзгеру тәсілдерін талқылай келе, өз тұжырымдамамызды көрсеттік.

Мектеп жасына дейінгі балалардың құрдастармен қарым-қатынастың өзгеше ерекшеліктерін бөліп көрсетсек:

- ашық эмоционалды: құрдастармен әңгімелесу кезінде дауыс ырғағы еркін шығады;

- балалардың сөйлеу үлгілерінің болмауы: қатал ережелер мен заңдардың болмауы; айтылудың нақты ережелеріне бағытталуы;

- жауапты сөздерді басым сөздердің жеңуі: ересек пен құрдастың әңгімесін тыңдап қоймай, өз сөйлеу шеберлігінде қолдана білу;

- қарым-қатынас өзінің берілуімен, қызметімен бай: баланың серіктеске қатынасының көп түрлілігі; бала ересекпен қатынаста өз іс-әрекетіне баға алғысы келеді немесе жаңа ақпарат кутеді; өзінің көңіл-күйін тек сөзбен ғана емес, сонымен бірге вербалды емес құралдарды да қолдануы.

Баланың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда арнайы коммуникативтік кедергілер туындауы мүмкін. Олар әлеуметтік және психологиялық ерекшеліктерге ие. Кедергілер қарым-қатынас жағдайын түсінбеушіліктен туындауы мүмкін. Олар объективтік әлеуметтік себептерден, серіктестердің коммуникациясы бойынша әртүрлі әлеуметтік топтарға қатыстылығына байланысты туындайды. Коммуникация өзара қарым-қатынастың бір тарабы екендігін ғана көрсетеді. Басқа жағынан тоқталатын болсақ, коммуникация барысындағы кедергілер психологиялық ерекшеліктерге ие, яғни ол қарым-қатынасқа түсушілердің жеке психологиялық ерекшеліктерінің нәтижесінде немесе қарым-қатынасқа түсушілер арасында ерекше психологиялық қатынастардың туындауы нәтижесінде: бір-бірін жақтырмауы, бір-біріне сенбеуі нәтижесінен туындауы мүмкін.

Қарым-қатынас барысында адам басқаларға өзінің көңіл-күйін, қатынасын білдіреді. Мұндай белгілерге мимикалық (ым-ишара) және пантономиялық ерекшеліктер жиынтығы жатады, олар ашу, қуаныш жағдайларына сай келеді. Бала жұрттармен қарым-қатынас барысында көңіл-күй белгілерін меңгере отырып, әрбір көңіл-күйге тән белгілерді бөледі және біріктіреді. Баланың басынан өткеріп жатқан жағдайды анықтауда еріксіз ым-ишара маңызды рөл атқарады. Р.Кроут әртүрлі ым-ишаралар мен белгілі бір көңіл-күй арасында корреляция болады деген тұжырымға келді.

Қарым-қатынас мәдениеті психикалық сапалар мен қабілеттердің қалыптасуын болжайды:

- назар аудару көлемі, назар аудару білу, назардың тұрақтылығы;

- байқампаздық – жады, басқа адамдарға жүгіну,- бұл олармен сәтті қарым-қатынасқа түсу шарты;

- адамның ойлауы – бұл адамның іс-әрекетін сараптау және олардың себептерін байқау қабілеті, олар осының барлығына басшылық етеді;

- интуиция – басқа адамның ерекшеліктерін негізсіз тани білу қабілеті;

- эмпатия – өзінді басқа адамның орнына қойып әлемге және болып жатқанның бәріне соның көзімен қарауға мүмкіндік береді.

Мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынасқа түсуінің өзіндік ерекшеліктері сөйлемді меңгеру мен эмоциялық күйін білдіретін әрекет пен ым-ишараны меңгеруден, көмек сұрауына және қажеттіліктерін қанағаттандыруға байланысты. Ым-ишараларға мақсатты вокализация ықпал етеді. Олар тілдік қарым-қатынастың алдын алады. Осының барысында бала ересектерге қарағанда құрдастарын жеңіл түсінеді. Ол бала мәдениетінің ерекшелігі болып табылады.

Біз, баланың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда қабылдау қабілетінің қиындығы, олардың көз алдында тұрғанды сезіп көретіндігіне және басқаның сыртқы жүріс-тұрысына байланысты деген тұжырымға келдік. Ал осы жүріс-тұрыстың астарында басқа адамның тілектері мен көңіл-күйі жатқандығын олар түсіне алмайды. Ол үшін оларға ересектер көмек көрсетуі тиіс. Балалардың адам туралы түсінігін дамыту керек, оларды қабылдау ситуациясының шегінен шығуға, басқа баланың ішкі ерекшеліктерімен таныстыруға ұмтылу керек. Мұның барлығын арнайы жасалған жағдайда жүзеге асыруға болады, яғни баланың қарым-қатынасты дамытуына қарай.

Қарым-қатынас мәдениеті адамның қоршаған ортамен қатынасқа түсу қабілетімен ерекшеленеді, ол оның жеке тұлғасын заттық қызметімен қатар басқа адамдармен қатынас барысында да дамытуға мүмкіндік беріп, адамның шығармашылық потенциалын жүзеге асыру құндылығын қалыптастырады. Осылайша, қарым-қатынас мәдениеті - түсіну мен қатынастың оңтайлы әдістерін таба білу жетістіктерін болжайды, ол қоршаған ортада қарым-қатынастың дамуына алып келетін адамның ауызбіршілігін қалыптастырады.

Басқа адамдармен сәтті қарым-қатынасқа түсудің шартына оның эмоциялық саласының тәрбиесі жатады, ол адамның басқа адамның қайғысымен бөлісе білуінен көрінеді. Қатынастық-тілдік қабілеттің психологиялық ерекшелігі оның компоненттерінің

танымдық-шығармашылық қабілеттерін белсенді түрде жүзеге асыруға тікелей қатысты, ол қиялдың дамуында айқын көрсетілген. Басқаша айтатын болсақ, коммуникациялық- тілдік қызмет қабілетінің маңызды белгілерін сараптап баяндайтын тілдің когнитивті-лингвистикалық, аффектілі-еріктік және шығармашылық көрсеткіштерін айқын көрсетеді.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге жүргізілген сараптамалар адамның мәдениеті мен адамгершілігін дамыту мәселелерінің маңыздылығын, сонымен қатар қазіргі адамның мәдени тұлғасының ерекшеліктерін атап өтуге мүмкіндік берді. Мәселен: маңызды және қажетті жағдайдың біріне қарым-қатынас мәдениетінің құрылымдық қажетті шарты жатады және жеке тұлғаның мәдениеттегі ұстанымы мен тұлғалық қалыптасуына алып келетін ерекшеліктерін жобалай отырып ол әлеммен қарым-қатынасқа түсудің оңтайлы тәсілі болып табылады.

Әдебиет

1.Әмірова Ә.С.; Анартаева К. Тіл дамыту. Әдістемелік құрал (Мектепалды даярлық (5-6) тобының педагогтеріне арналған). Алматы-Алматы кітап-2015-112 б.

2. Әмірова Ә.С.; Анартаева К.А. Тіл дамыту. Әдістемелік құрал. Алматы-Алматы кітап-2004-120 б.

3.Жұмаханова А.Ж.; Доскеева М.Н.Тіл дамыту.Әдістемелік құрал (Мектепке дейінге кіші жастағы (3 жастан бастап 4 жасқа дейінгі) балаларды тәрбиелеу мен оқытуға арналған "Зерек бала" бағдарламасы бойынша. Алматы-Алматы кітап-2014-104 б.

4.К.Метербаетова, А.Искакова. Мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамыту әдістемесі. Оқу құралы. Астана-2017-182 б.

Тұтықпа тіл кемшілігін түзетуде логопедиялық жұмыстың маңызы

Бекмұрат А.Т., оқытушы, п.ғ.м.,
Өсер Ш.Н.,
Дефектология мамандығының
3 курс студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Недержание мочи является одним из наиболее распространенных нарушений речи у детей, при которых проводится сложная и длительная коррекция. Характеризуется комплексной симптоматикой и, во многих случаях, невысокой эффективностью коррекции. Возникая в период более активного формирования речи (2-6 лет), ограничивает коммуникативные возможности ребенка, искажает формирование личности, затрудняет социальную адаптацию. В статье подробно обсуждается важность логопедической работы при ее коррекции, с предоставлением информации о целостности.

Abstract

stuttering is one of the most common speech disorders in children, in which complex and long-term correction is performed. It is characterized by a symptom complex and, in many cases, low efficiency of correction. Appearing at the stage of more active speech formation (2-6 years), it limits the child's communicative capabilities, distorts the formation of personality and complicates social adaptation. The article discusses in detail the importance of speech therapy work in its correction, providing information about the blockage.

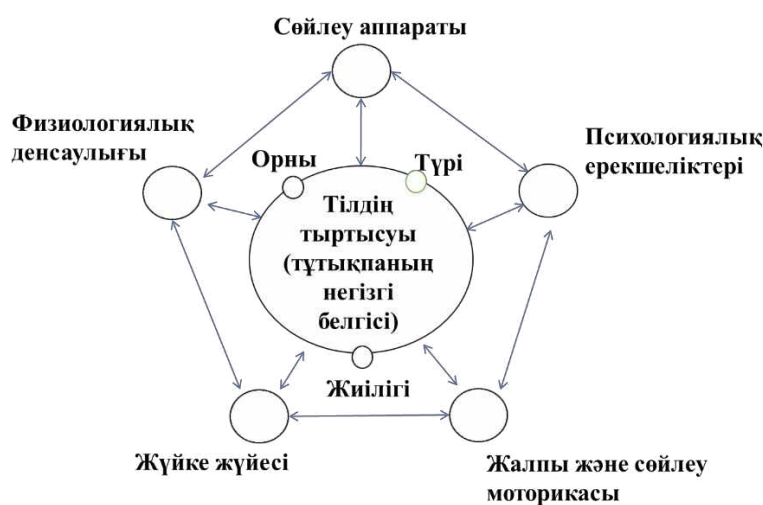
Тұтықпа тіл кемшілігі адам баласының сөйлеу қабілеті дамыған заманнан бері белгілі. Және тұтықпа әлемдегі кең таралған сөйлеу бұзылыстарының біріне жатады. Әдетте тұтықпа ерте балалық шақта пайда болады және уақытылы дер кезінде қажетті көмек болмаған сәтте ұзақ жылдар бойы жардап шегуі мүмкін пайда болады. Тұтықпа сөйлеудің ритмикасы мен бірқалыпты сөйлей білу қабілетінің бұзылуы, яғни, сөйлеу барысында кенеттен кідіріс жасуы я болмаса сөз не буында ұзартып айтудан және де жекелеген дыбыстар мен буындарды қайтадан қайталануымен байқалады. Мұндай сөйлеу кезіндегі

тоқтаулар мен қайталаулар сөйлеу аппаратының бұлшық еттерінің құрысуынан, дыбыстың бұзылуымен, дыбыс шығару жолының өзгеруімен: дыбыстың биіктігі мен күшімен және сөйлеу темпінің бұзылысымен пайда болады. Бұдан басқа, сөзді жетгізу әдісі, мимиканың, артикуляцияның өзгерістерінен де болады.

Тұтығып ойың толық жетгізе алмау тұрақты түрде немесе кенеттен пайда болып, уақытша ғана болады, әсіресе, жиі тұтығу ең жауапты сәттер мен "қиын" жағдайларда байқалады.

Тұтықпаның ең анық белгісі – ауызша сөйлеу кезінде сөйлеу аппаратының бұлшық еттерінің тыртысуы. Сөйлеу аппаратының тыртысу тек сөйлеу барасында немесе сөйлей бастағанда көрінеді [1, 706.]. Тыртысу маңызды болатын екі жағдайда көрсетіледі: клоникалық және тоникалық, сонымен қатар, кейбір сәттерде біріккен түрге де ие болады.

Тұтықпаның көріністері бойынша оны біркелкі бұзылулар деуге келмейді. Ол тек сөйлеу функциясына қатысты деп ойлау қате тұжырымдар. Тұтықпа көріністерінде тұтығушылардың жүйке жүйесінің бұзылуы, физиологиялық жағдайы, жалпы және сөйлеу моторикасының халы, сөйлеу формасы, психологиялық даралығының мән беріледі.

1-сурет. Тұтықпаның адамның организммен қатынасы

Жинақтай келе, тұтықпаны түзету барысында толығымен тұтығушының сөзіне ғана емес, оның жеке тұлғалық қасиеті мен жалпы, сөйлеу моторикасына, жүйке жүйесінің халіне және жалпы денсаулығына да толық қанды оң нәтижелі әсер ету керек. Тұтығушының организмне, сөйлеу қабілетіне және тұлғалық даралығына жекелей жан-жақты әр түрлі жолдармен тиянақты

жұмыстар арқылы емдеуді тұтықпаны жоюды кешенді медициналық -педагогикалық тәсіл деп аталады.

Кешенді медициналық-педагогикалық тәсілде қолдану барысында тұтығушының кемшілігін түзетуде маңызды жауапты іс-әрекет - логопедиялық сабақ болып есептеледі. Логопедиялық түзетудің негізгі нәтижесі болып тұтыға сөйлеуі жойылған және психологиялық-эмоциялық тұрақтылықты сақтай отырып, өзіне, қоғамға пайдала жұмыс атқара алуы болып табылады[2, 256.].

Тұтықпаны жеңуде логопедиялық жұмыстың ерекшеліктері туралы Л.З. Андропова, Л.П. Голубева, Н.Ф. Синицина, А.Я. Евгенова, И.Ю. Абелева, М.Н. Кисилева, А.И. Лубенская, Ю.Б. Некрасова, М.В. Смирнова, М.Е. Хватцев, В.М. Шкловский және т.б. өз еңбектерінде көрсетеді.[3, 386.] Тұтықпаны жоюда ерекше орын осы логопедиялық жұмыстар болып табылады.

Логопедиялық жұмыстың негізгі мақсаты тұтыға сөйлеуді және мінезқұлықты қайта ретке келтіру, балалардың психологиялық ауытқуларын жою болып табылады. Логопедтің міндеті – бір жағынан, дұрыс сөйлеу дағдысын, екінші жағынан, үйлесімді дамыған, толыққанды тұлғаны тәрбиелеу[4, 45 б.].

Тұтықпасыз сөйлеуді тәрбиелеу кезінде ең алдымен баладағы дұрыс екпін қарқын қалыптастыру қажет, яғни асығыс емес, баяу сөйлей білу. Балалар көбінесе бұлай сөйлей алмайды, өйткені олар үшін жағымсыз нәрсе. Оларда сөйлеу кезінде туындаған кедергілерден білгіртпей тез сөйлеп "секіріп кету" арқылы жеңгісі келеді. Жылдам екпін сөйлеу аппаратының үйлесімділігінің бұзылуына және сөйлеудің тұтығуының пайда болуына әкеледі.

Сөйлеу екпіні баланың жалпы қозғалыстарының баяу қарқынымен бірге бір мезгілде жасалады. Әңгімедегі және сөйлеуден тыс әрекеттегі баяу, теңдестірілген мінез-құлық сөйлеудің белгілі бір қарқынын жасауға көмектеседі. Сондықтан логопедтік жұмыс барысында логопед баланы қатты, айқын, сенімді сөйлеуге, логикалық екпіндерді дұрыс пайдалануға, дауыстың жоғарылауы мен төмендеуіне, мимико-жестикультурлық құралдарды дұрыс пайдалануға үйретеді.[5, 100б.]

Дұрыс сөйлеуді тәрбиелеуде сөйлеу барысындағы тыныс алуын қалпына келтіру маңызды, себебі тұтығушыларда әдетте ол тез, тынымсыз, қысқа болады. Жиі жеке дыбыстар, сөздер баланың дем алуына әсер етеді. Кей жағдайларда бала жеке дыбыстар мен сөздерді дем шағарып бөлек айтады

Сөйлеу жаттығуларында логопед балаға фразаларды бір сөздер ретінде бірге айтуына назар аударады, яғни әр сөз бөлек емес, барлығы бір үлкен сөз ретінде. Бұл, әдетте, тұтығушыларға

сөйлеуді бастау қиын болғандықтан жасалынады, егер олар аз ұзақ сөз айтса, соғұрлым аз қиындықтар болады.

Дауыссыз дыбыстарға тұтығатын балаларға сөздегі дауысты дыбыстарға көңіл бөледі (дауысты дыбыстарға сүйену). Кейбір дасуысты дыбыстарды ұзартып айту (отбаааасы, қаааалам) тұтығуды жеңілдетеді.

Тұтықпаны жеңу барысында логопед тұтығушының өз ойлары мен ниеттерін дұрыс және дәйекті баяндау қабілетін дамыту бойынша жұмысты жүргізеді.

Даралық қабілетін жағымды бейнеде тәрбиелеу мақсатпен логопед өз жұмысында түсіндіру, өз-өздеріне сендіру және оқыту әдістерін кеңінен қолданады. Түсінікті түрде балаларға өздерінің сөйлеуі неге қиын екенін түсіндіреді (тез сөйлесуге асығады, дұрыс дем алмайды, өз сөйлеуіне артық көңіл бөледі, айналасындағылардан ұялады және т.б.). Мектеп жасындағы балаларға түсінікті түрде тұтықпаның механизмі, оны жеңу тәсілдері және т. б. түсіндіреді. Логопедке баланың бұрыс сөйлеуінде ұят немесе қорқынышты ештеңе жоқ екеніне сендіру қажет. Тұтыға сөйлеуден толығымен құтылу үшін өзін-өзі бақылау керек: асығыс емес, дауысты түрде, тыныш, сенімді, дауысты дыбыстарды анық айту және т. б.

Логопед баланың жақсы, еркін сөйлей алатынына үнемі сендіріп, күн сайын ол жақсы және жақсы сөйлей алатынына сендіруі керек. Ол үшін, сөйлеудің жеңілдетілген түрлерін пайдалана отырып, логопед балаға оның еркін сөйлеуін көрсетеді: "Міне, сен қазір жақсы, дұрыс сөйледің. Сен жақсы және еркін сөйлей аласың. Тек сөйлегенде асығыстық жасама (немесе: дауыстап, батыл және т. б.). Егер сен қазірден бастап дұрыс сөйлеуге тырыссан, әрқашан жақсы сөйлей аласың".

Логопед баланың сөйлеу жағдайына мұқият болуға және әрбір сабақта оның оң жақтарын белгілеуге міндетті. Әрбір логопед сабағында бала өзінің дұрыс сөйлеуі мен жеткен табыстардан қанағаттану сезімдерін тудыруы тиіс.

Табысты нәтижелерін үнемі бекіту баланы одан әрі сабақтарға ынталандырып қана қоймай, сонымен қатар біртіндеп өзінің толық жетілмеген туралы ойды ығыстырады, өз күшіне, сабақтардың оң нәтижесіне деген сенімділіктің пайда болуына ықпал етеді. Осылайша, оның өз ақауына, өзіне, айналасындағыларға қарым-қатынасы біртіндеп қайта құрылады, және де оның мінез-құлқының жақсы жағына өзгертеді.

Сонымен, тұтықпай дұрыс сөйлеу дағдыларын және үйлесімді дамыған тұлғаны тәрбиелеу-бұл логопедиялық жұмыстың екі басты міндеті.

Әдебиет

- 1 Төребаева К.Ж., Абаева Ғ.Ә., Оразаева Г.С. Арнайы педагогика: Оқулық. – Алматы, 2018. – 70 б.
- 2 Өмірбекова Қ.Қ. Тұтықпа. – Алматы, 2012. – 25 б.
- 3 Белякова Л.И., Дьякова Е.А. Заикание. – Мәскеу, 2012. – 38 б.
- 4 Селиверстов В.И. Заикание у детей. – Мәскеу, 2012. – 45 б.
- 5 Волкова Г.А. Игровая деятельность в устранении заикания у дошкольников: Книга для логопедов. – СПб, 2003. – 100 б.

ӘОЖ: 373. 2: 379.8

Мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық мүмкіндіктері

Тұнғатова Н.Ә., п.ғ.м., аға оқытушы,
Наматжан Г.И.,
6В01201 – «Мектепке дейінгі оқыту және
тәрбиелеу» мамандығының 4 курс студенті
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Овладение знаниями, отвечающими требованиям образовательной области «социальная среда» в формировании социальной компетентности дошкольников.

Abstract

Mastering knowledge that meets the requirements of the educational field "social environment" in the formation of social competence of preschoolers.

Мектепке дейінгі кезеңнен бастап баланың әлеуметтік құзыреттілігінің қалыптасуын қоғам мен тұлғаның «өзара кірігуіне» ықпал етуші үдеріс – интеракция ретінде қарастырамыз. Ол өзара әрекет ету үдерісі арқылы балаларға үлкендер әлемінің минимумын құрап береді. Бала мен үлкендер әлеуметтік бақылаудың субъектісі ретінде әрекет етіп, бала объективті түрде әлеуметтендірудің субъектісі болады. Яғни, әрбір жас кезеңінде өзінің алдында тұрған міндеттерді шешу үшін, ол саналы түрде өзінің алдына сәйкесінше мақсаттар қойып, өзінің субъективтілігін көрсетеді.

Әлеуметтік құзыреттілік шеңберіндегі әлеуметтік қатынастар мен тұлғаның қатынасы арасындағы байланысты

келесідей түсіндіреміз: әлеуметтік құзыреттілік ортамен өзара әрекет етудің нәтижелілігі ретінде әлеуметтік қатынастарда көрінеді.

Әлеуметтік құзыреттілік ұғымы «әлеуметтік білім», «біліктілік» және «дағды» сияқты ұғымдарды қамтиды. Бірақ бұл білім, білік, дағдының жай ғана жиынтығы емес. Әлеуметтік құзыреттілік оқыту нәтижесін (білім және білік) ғана емес, сонымен бірге ол балалардың шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі мен құндылық бағдарларының жүйесін де көрсетеді. Біз әлеуметтенудің білім, білік, дағды, қабілет, әлеуметтік ортадағы өзгерістерге дайын болу, субъектінің өз нәтижелілігіне деген сенімін ұлғайту тәрізді компаненттері - оның өзгермелі ортадағы талаптарға сай әлеуметтік құзыреттілігінің қалыптасуының мәнін ашады деп тұжырымдаймыз.

Мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтік орта талабына сай меңгеруі тиіс білімдері:

1. Қоршаған орта туралы білімі: өзінің, ата-анасының аты - жөнің, мекен – жайын, қаласының астанасының, мемлекетінің атын біледі; ауыл және қала тұрғындарының еңбегі туралы біледу; үй және жабайы жануарлардың ерекшеліктері мен өсімдік түрлерін және оларға күтім жасауды біледі.

2. Тілінің дамуы: ана тілінің барлық дыбыстарын дұрыс айтады, асықпай, мәнерлеп сөйлейді; жай және құрмалас сөйлемдерді, тура және жанама сөйлеуді қолданады; әңгімелеседі; үлкендер ұсынған картина, тақырып, заттар бойынша кішігірім әңгіме құрастырады.

3. Қарапайым математикалық түсініктері бойынша: толық санап, сандық және реттік сан есімдерді қолданады; көрнекілікке сүйене отырып оңға дейінгі сандарды салыстырады; дөңгелек, үшбұрыш, төртбұрыш, ромб тәрізді геометриялық пішіндерді біледі; кеңістікте бағдарланады.

Мектеп жасына дейінгі балаларының бойында қалыптасуға тиісті дағдылар:

1. Қоғамдық өмірге бейімделіп, үйінен алыс болғанда өздерін еркін ұстай алуы;

2. Өз бетімен киіну, шешіну, аяқ киімін кию, киіміндегі түймелерді салу, өз – өзіне қызмет ету;

3. Зерттеушілік, тәжірибе жасау әрекеті арқылы үлкендерге сұрақтар қою;

4. Ойында қоршаған ортадан көргендерін ғана емес, оқылған шығарма мен естігендерін бейнелеу;

5. Өзінің қобалжулары мен өзге адамдардың эмоционалдық қалпын түсіну арқылы әрекет ету;

6.Балалардың ұсақ моторикасы дамуының нәтижесі ретіндегі жазу дағдысы;

7.Мектепке даярлығына кепіл болатын – ұзақ уақыт бір орында отырып, тындай алу дағдысы

Қазіргі таңда мектепке дейінгі білім берудің түрлілігі мен көпнұсқалылығына байланысты мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының тәжірибелік жұмыстарына балалардың әлеуметтік дамуын қамтамасыз ететін және тұлғалық - бағдарлық тұғырға негізделген бағдарламалар мен технологиялардың кейбір түрлері еңгізілген. Мектепке дейінгі ұйымдарда мектеп жасына дейінгі балаларды әлеуметтендіру мен әлеуметтік құзыреттілігін дамыту мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартына негізделіп, құзыреттілік көрсеткіштеріне сүйене отырып, нәтижеге бағытталу негізінде жүргізіледі. Мектепке дейінгі балалардың әлеуметтік құзыреттілігінің қалыптастырудағы қойылатын жалпы талаптар:

- тәртіпке барабар мінез – құлықтың баламасын таңдауға;
- өз мүмкіндігінің шегін білуге;
- ересектермен және құрдастарымен бірлескен қызметке қосылуға;
- қазақ және Қазақстан Республикасында тұратын мәдени құндылықтарын түсінуге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік орта білім беру саласының мақсаты – әлеуметтік ортадағы жағымды мінез – құлық пен қатынасқа қабілетті әлеуметтік бейімделген шығармашыл тұлғаны тәрбиелеу, Отанға деген сүйіспеншілікке, үлкенді құрметтеуге тәрбиелеу болып табылады. Әлеуметтік орта білім саласының базалық мазмұны: қоршаған ортамен таныстыру, экология, көркем әдебиет тәрізді ұйымдастырылған оқу іс – әрекетінде жүзеге асырылады.

Сонымен қатар, әрбір жас ерекшелік кезеңіне сай әлеуметтік құзыреттіліктің белгілі бір дәрежесін меңгерумен сипатталады. Салыстырмалы түрде жас ерекшеліктеріне сай әлеуметтік құзыреттіліктердің қалыптасуын қарастырайық.

Мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыруда «әлеуметтік орта» білім беру саласындағы педагогикалық процеске белгілі бір талаптар қойылады.

Мектепке дейінгі ерте жас (1 жастан бастап 3 жасқа дейін): ересектермен және құрдастарымен ынтымақтастық жағдайын құруды көздейді; мінез– құлықтың қарапайым ережелерін сақтауға, ересектердің тапсырмасын орындауға ықпал етеді; бейімделу үдерісіне ықпал етеді.

Мектепке дейінгі кіші жас (3 жастан бастап 5 жасқа дейін): балаларды айналасындағы әлеуметтік ортамен таныстыруды қарастырады; эмоционалдық дамуына ықпал етеді.

Кесте 1. Мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтік құзыреттілігі қалыптасуының көрсеткіштері

Құзыреттілік көрсеткіштері	1 жастан бастап 3 жасқа дейін	3 жастан бастап 5 жасқа дейін	5 жастан бастап 6 жасқа дейін
Мінез – құлық дағдылары	Өзін ұстау ережелерін, нормаларын түсінеді, сәлемдесу және қоштасу, алғыс сөздерін айтады	Адамгершілік қатынасты бағдарлайды, эмоционалдық көңіл – күйді түсінеді	Көмек сұрай алады, басқа адамдардың тілегін құрметтейді
Ересектер және құрдастармен өзара іс - әрекеті	Ықыластық, тілектестік, жақын адамдары мен құрдастарына жанашырлық білдіреді	Құрдастарымен бірге тұрақты ойын бірлестіктеріне қатысады, ересектермен танымдық тақырыптарда әңгімелеседі	Әлеуметтік әлемде өзара байланысты меңгереді, қатынастық іскерліктің жоғары деңгейін көрсетеді
Адамгершілік нормалары туралы түсінік	«Жақсы» мен «жаманды» түсіне бастайды	Өз қылығын, ертегі кейіпкерлерінің іс – әрекетін бағалайды	Этикалық нормалар мен өзінің және басқа халықтардың құндылығын игереді, эмпатиясы мен төзімділігін білдіреді

Мектепке дейінгі ересек жас (5 жастан бастап 6 жасқа дейін): құрылымдық өзара іс-әрекет дағдыларын, даулы жағдайларды шешу тәсілдерін игеруді қарастырады; әлеуметтік ойын технологиясына құрылған; балалардың қамқорлық, ықылас, өзара көмек көрсетуге ынталандыратын ізгілік бағытындағы жағдайларды құруды қарастырады; басқа білім беру салалары арқылы әлеуметтік даму жағдайларын қарастырады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру стандартта қойылатын талаптарға негізделіп жүзеге асырылады. Сонымен қатар, жоғарыда айтылғандай әлеуметтік құзыреттілікті қалыптастыруда әлеуметтік ортаның ықпалы аса маңызды болып келеді. Мектеп жасына дейінгі балаларының әлеуметтік өмірге кіріктіруде ортасын ұйымдастырудың өзіндік ерекшеліктері болады. Олар: балаға мектепке дейінгі білім беру ұйымынан мектепке жайлы және қиындықсыз өтуіне жағдай жасауды қамтамасыз ету; бейімделудің жоғары деңгейінде баланың тұлғалық дамуын ынталандыру; дербестікті, креативтілікті, өзін-өзі танытуды, өзін-өзі дамытуды қалыптастыру жағдайларын қамтамасыз ету; азаматтық, патриоттық сезімдері мен этникалық сәйкестігін қалыптастыру

жағдайларын құру; когнитивтік, дене, әлеуметтік, ақпараттық дағдыларын дамыту мүмкіндіктерін жасау.

Әлеуметтендірудің нәтижесі – әлеуметтік құзыреттілік болып табылады. Мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтік құзыреттілігінің қалыптасуы – олардың дамуының келесі сатыларын сипатталуы мен жеке және әлеуметтік сапаларды меңгеруі. Бұл болашаққа алдын – ала көз жүгіртумен теп - тең болып келеді, өйткені балалардың есейген кезде де нәтижелі әрекет етуі үшін, осы жастан қандай болу керек екендіктері анық болуы тиіс. Жеке тұлға ретінде балалардың әлеуметтік құзыреттілігін нәтижелі қалыптастыруды қамтамасыз ететін сапаларды көрсете аламыз: өзінің құндылықты бағдарларын өзгерте алуға деген қабілеттілік; әлеуметтік рөлдерді таңдау қатынасында өзінің құндылықтары мен рөлдік талаптары арасынан үйлесімділікті таба алу біліктілігі; нақты талаптарға емес, әмбебап моральдық – адамдық құндылықтарды түсінуге бағдарлану.

Мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтік құзыреттілігін қалыптастыру мақсатын көздейтін «Әлеуметтік орта» білім беру саласында тәрбиешілерге де белгілі талаптар реті қойылады. Яғни тәрбиеші: даулы жағдайлардың оң шешілуі дағдыларын меңгерген; баланың қоршаған ортаны оң қабылдауын қалыптастыра алатын; ұтымды әлеуметтік қатынастар құруда еліктеу үшін үлгі бола алатын; бала пікірін құрметтеп, жол, эмпатия көрсететін; әр баланы құрдастарымен қатынас жасата білетін; эмоционалдық қолайсыздықты жеңудің нақты тәсілдерін білетін және үйрете алатын; қазақтың және басқа да халықтардың салт – дәстүрлерін, әдет – ғұрыптарын білетін және насихатайтын болуы тиіс. Тәрбиешілерге қойылатын талаптардың жүзеге асырылуы балалардың тиімді әлеуметтенуі мен әлеуметтік құзыреттілігін қалыптасуының негізі болады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтік құзыреттілігі олардың шынайы жағдайларды түсініп, бағалай білуінде; басқа адамдармен: ересектермен, құрбы – құрдастарымен, өзінен кішілермен қарым – қатынаста өз іс – әрекетін саралай білуінде; өзін – өзі бағыттай отырып, әлеуметтік ортада белсенді тұлға болып қалыптасуында болып табылады.

Қорытындылай келе, мектеп жасына дейінгі балалардың әлеуметтік құзыреттілігін – оларға тапсырылған және болашақта тапсырылатын әлеуметтік рөлді нәтижелі орындаудағы бейімделудің белгілі деңгейі ретінде анықтаймыз.

Әдебиет

1. Горбылева Е.В. Воспитательные ценности в педагогическом наследии Е. Н. Водовозовой: 13.00.01- общая педагогика, история педагогики и образования, автореф. дисс.... канд. пед. наук. -Смоленск, 2002. - 16 с.

2. Шульгина Е.В. Наследие Е.И. Тихеевой как целостная педагогическая система: 13.00.01- общая педагогика, история педагогики и образования, автореф. дисс.... канд. пед. наук. - Москва, 2007. -17 с

3. Белоцерковец Н.И. Формирование социальной компетентности детей 3-7 лет в условиях открытого дошкольного образовательного учреждения. 13.00.01- общая педагогика, история педагогики и образования, автореф. дисс.... канд. пед. наук. - Карачаевск, 2002. - 14 с.

4. Козлова С.А. Теория и методика ознакомления дошкольников с социальной действительностью: учеб. пособие для студентов средн. пед. учеб. завед. -М.: Академия, 1998. - 160 с.

ӘОЖ 376.2-056.266

Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік- психологиялық бейімдеудің негізі

Бақытбайқызы А.,
п.ғ.м., аға оқытушы,
Жаналыкова Г.Е., студент,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Социальной адаптацией считается включение в социальную среду не только здоровых людей, но и детей с ограниченными возможностями, адаптация к жизни в обществе

Abstract

social adaptation is considered to be the inclusion of not only healthy people, but also children with disabilities in the social environment, adaptation to life in society .

Адам болмысының табиғаты, оның саналы қоғам шеңберінде өркендеуі мен қалыптасуы, айналасындағы басқа адамдармен қарым қатынасының ерекшеліктері психология ғылымының

негізінде жатыр. Адамның даму заңдары мен болмысының мүмкіндіктері жөніндегі білімдер жүйесі бүкіл қоғамның дамуы үшін өте қажет. Көп жағдайда адамдардың жеке және ұжымдық әрекеттерінің механизмі, әрекет, әлеуметтік бағыт, тәртіп стереотиптерінің қалыптасу заңдылықтары жөніндегі білімдерді пайдаланбай, сезім, психологиялық климатты танып білмей, жеке адамның ерекшеліктері мен психологиялық қасиеттерін, қабілетін, сезімін, мінезін, адам аралық қатынастарын зерттемей, әлеуметтік процестер мен құбылыстардың мәні толық ашылмайды. Яғни, әлеуметтік процестерді зерттеуде психологиялық факторларды ескеру-заңды қажеттілік. Осыған орай, психология бірнеше салаға бөлінген. Соның бірі-әлеуметтік психология [1].

Әлеуметтік психология- адамдардың әр түрлі ұйымдасқан немесе ұйымдаспаған топтарында көрініс беретін психикалық болмысын зерттеумен айналысады. Әлеуметтік психология бүгінгі таңда ерекше сұранысқа ие. Өйткені әлемдік проблемаларды шешуден бастап, адам қашанда топтың өкілі болғандықтан, оның ортаға бейімделуі, күнделікті тұрмыстағы кездесетін қақтығыс, күйзелістерді зерттеп, қажетті шешімдерге қол жеткізуге болады. Адам баласында өмірге келген сәттен бастап, белгілі ортаға бейімделу процесі жүреді. Психологияда бұл процесті адаптация деп атайды.

Адаптация-жеке адамның немесе әлеуметтік топтың ортамен әрекеттестігі, оған осы ортаның нормалары мен құндылықтарын игеру, сонысымен қатар ортаның мақсатына сәйкес өзгеруі, қайта құрылуы жатады. «Бейімделу» (адаптация) ұғымы психологияда адамның қоршаған орта жағдайына бейімделуін білдіреді. Бұл ұғым индивид пен ортаның тепе-теңдік байланыстары туралы гештальт-психология, ақыл-ойдың даму теориясы сияқты психологиялық концепцияларда да маңызды орын алады. Бұл терминді енгізген Г.Селье. Үш стадиядан тұрады: [2].

1. Алаңдау стадиясы— бір неше сағат немесе екі күн созылуы мүмкін, мұнда адамға белгілі әсер келіп адам одан қорғануға тырысады;

2. Қарсы шығу стадиясы – адам әсерге қарсыланады;

3. Тұрақтану немесе әлсіздену стадиясы.

Бейімделудің негізгі түрлері –сенсорлық бейімделу мен әлеуметтік бейімделу. Сенсорлық бейімделу–түйсіктердің бейімделуі. Әлеуметтік бейімделу –бейімделудің ең жоғары дәрежесі, бір жағынан, үнемі жүретін индивидтің әлеуметтік орта жағдайларына белсенді түрде бейімделу процесі, екінші жағынан, бұл процестің нәтижесі. Осы екі компоненттің өзара қатынасы

индивидтің қажеттіліктеріне, оларды қанағаттандыру мүмкіндігіне тәуелді. Бейімделу үздіксіз жүретін процесс болса да, оны әдетте, адамның өмірінде негізгі әрекеттердің және әлеуметтік ортаның ауысуымен байланыстырады. Психологиялық бейімделудің негізгі көріністері – адамның айналасындағы адамдармен белсенді қарым-қатынас жасауы. Психологиялық бейімделудің басты құралы-тәрбие, білім, еңбек және кәсіби даярлық болып табылады. Психологиялық адаптация, адам өміріндегі кез келген өзгерістерде жүзеге асады. Мысалы, «үйкүшік» баланың балабақшаға келген соң, жаңа жағдайларға бейімделуіне тура келеді. Мектепке келу-жаңа талаптарды орындауға, жаңа жағдайларға бейімделуді қажет етеді. Еңбек жолын бастаған жастарда, бейімделу кезеңін басынан кешіреді. Тіпті микросоциумдағы (отбасы) өзгерістер: ата-аналардың ажырасуы немесе жақын адамдардың қайтыс болуы т.б. жаңа жағдайлар туғызады.[3]

Әлеуметтік бейімделу–тек дені сау адамдардың ғана емес, сонымен қатар мүмкіндігі шектеулі балалардың да әлеуметтік ортаға қосылуы, қоғамда өмір сүруге бейімделуі. Мүгедек бала - тіршілік-тынысының шектелуіне және оны әлеуметтік қорғау қажеттігіне әкеп соқтыратын аурулардан, жарақаттардан, олардың салдарынан, кемістіктерден организм функциялары тұрақты бұзылып, денсаулығы бұзылған он сегіз жасқа толмаған адам. Мүмкіндігі шектеулі балаларда бейімделу үдерісі үнемі сәтті, қиындықсыз бола бермейді. Кейде, адекватты емес мінез-құлық реакциялары, қиын психологиялық ситуациялар туындайды. Бір сөзбен айтқанда, дезадаптация пайда болады. Балалардағы дезадаптация күйі оңай пайда болғанмен, адаптация үдерістері ұзақ уақытқа созылады . Мүмкіндігі шектеулі балалардың бейімделу немесе адаптация қиындықтарын жеңілдету, психикалық дамуын қалыпты балалардың психикалық дамуы деңгейіне жақындату коррекция және компенсация жолдарымен жүзеге асады. Дәлірек айтқанда, коррекция (түзету) ұғымы – психикалық және дене бітімдік дамудағы кемшіліктерді, психологиялық-педагогикалық және емдеу-сауықтыру шараларының жүйесі көмігімен түзету. Бұл жүйе баланың психикасының, дене бітімінің ауытқуларын жеңілдетуге және жоюға бағытталады. Дамудағы ауытқуды түзету немесе коррекция жасаудың тұтас тұжырымдамасын алғаш рет итальян педагогы М.Монтессори (1870-1952) жасады. Ол сезімдік тәжірибе мен моториканың дамуы автоматты түрде ойлауды дамытады, себебі олар ойлаудың алғышарттары деп есептейді.

Көршілес мемлекет Ресейде түзету жұмысының теориясы мен тәжірбиесін дамытуда жетекші рөлді А.Н.Граборов (1885-1949) атқарды. Ол ақыл ойы кем балалармен жүргізілетін сабақтардың біртұтас жүйесін жасады. Бұл жүйенің құрамына нелер кіреді? Оған ойлау, есте сақтау үдерістерін дамытуға ықпал ететін әр түрлі ойындар, шыдамдылықты, төзімділікті қажет ететін қол еңбегі, топтық саяхаттар тәрізді маңызды әлеуметтік мазмұндағы жұмыстар енеді.

Кез келген қоғамда, даму дәрежесі қаншалықты жоғары болғанына қарамастан, әлеуметтік қиындықтар болып тұрады. Осындай себептердің салдарынан, қазіргі кезде әлеуметтік көмекке мұқтаж болып отырған мүмкіндігі шектеулі балалар күннен күнге көбеюде. Әрине, мүмкіндігі шектеулі балаларды тәрбиелеп, әлеуметтік тұрмысқа баулуда, ата-ана мейірімімен қатар, мұғалім және психологтың тарапынан шексіз, мейірімділіктің қажеттілігі бірден айқын байқалады. Бұл жұмыста үлкен жауапкершілік, төзімділік, тәжірибе қажет. Қазіргі озық технология заманында мүмкіндігі шектеулі балаларды заман талабына сай, түрлі әлеуметтік жағдайлардан адаспай, дұрыс жол таба алатын, еңбекқор азамат етіп қалай әзірлеп шығаруға болады деген сұрақ осы салада қызмет атқарып келе жатқан мамандарды шығармашылық жұмыстар мен инновациялық технология әдіс тәсілдерін іздеуге итермелейді. Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік психологиялық түзету арқылы қолдаудың маңызы зор. Себебі, тұрмыс тіршілігіндегі шектелуді жою үшін жағдай жасауды қамтамасыз етіп, оларға басқа азаматтармен бірдей қоғам өміріне қатысу мүмкіндіктерін жасау керек деп ойлаймын. Біздің Отанымызда да осы салаға байланысты арнайы сауықтыру орталықтары да жұмыс жасап келеді. Қазіргі уақытта республикалық арнайы түзету мекемелерінде мүмкіндігі шектеулі балалар мен жасөспірімдер тәрбиеленуде. Осы топқа жататын арнайы мектептерде сырқаттары және басқа себептерге байланысты оқуға мүмкіншіліктері жоқ оқушылардың жалпы орта мектептерде білім алуы қиыншылық туғызады. Осы себепті әлеуметтік тәрбиенің мәселелерін көре білу, сезіну және шешу жолдарын қарастыру, мүмкіндігі шектеулі баланы әлеуметтендіруге қолайлы шарт жасау және қатарға қосу мен тәрбиелеуді жүзеге асыруды міндет етіп алға қою керек. Егер, әлеуметтік педагогикалық үдерісте мүмкіндігі шектеулі балаға алғашқы сәттерде көмек беру үшін оның отбасын, ол өмір сүріп отырған ортасын зерттей алсақ, онда баланы өзі өмір сүрген әлеуметтік ортаға араластыру, бейімдеу, әлеуметтендіру мәселелеріне белсенді қатыстыру мүмкіндігі туады. Тек осыдан кейін әлеуметтік психологиялық

үдерісін дұрыс ұйымдастырып, түрлі әлеуметтік кедергілерге қарсы тұра алатын, білімді, мәдениетті, еңбекқор және тұлғаны қалыптастыру мүмкіндігі туар еді. Бұл қасиеттерді бала бойына дарыту үшін мүмкіндігі шектеулі балалардың психологиясын терең, жетік меңгеруіміз керек. Мүмкіндігі шектеулі баланы әлеуметтік ортаға бейімдеу үшін психолог, емдік физкультура, логопед, олигофренопедагог мамандарының арнайы тапсырмалары өте қажет. Сонымен қатар, әлеуметтік бейімделудегі, тәрбиелудегі кемшіліктерді жеңу үшін ата-аналар мен бірігіп арнайы түзету жұмыстарын ұйымдастыру қажет және оны неғұрлым ерте бастаса, соғұрлым әлеуметтік бейімделуде нәтижелі болады[4].

Әдебиет

1.Богданов О.В. «Методические рекомендации по проведению комплекса лечебно – восстановительных и реабилитационных мероприятий в Сенсорной комнате».

2.Специальная педагогика: учеб. Пособие для студентов Высш. Пед. Учеб завед»./под ред. Н.Н.Назаровой.- М:изд центр"Академия", 2004. С. 10-11.

3.Кушваха П. «Снузлин- уникальный сказочный мир ощущений».

4.Браудо Т.Е, Кириченко Ю.А, Соловьева Е.А, Ряховская М.В. « Методическое пособие по использованию Сенсорной комнаты».

ӘОЖ 37 (376)

Жалпы тіл кемістіктері бар балалардың ес процесінің даму ерекшеліктері

Нұрхашова А.Б., п.ғ.м., оқытушы,
Байжігітова А.Д., студент,
Қызылорда “Болашақ” университеті

Резюме

В этой статье вы узнаете о развитии процесса памяти у детей с общими языковыми нарушениями, о речевой деятельности, о психическом развитии ребенка, о его действии, о влиянии на процесс общения.

Abstract

in this article, you will learn about the development of the memory process for children with general language disabilities, the influence of speech activity, the mental development of the child on the process of his activity, communication.

Адамда тілдік процестердің қалыптасуын, ми мен тіл яғни, екі материалды жүйе арасындағы И.М.Сеченов пен И.П.Павловтың рефлекторлы теориясында бейнеленген. И.М.Сеченов мидың рефлекторлы жұмысына адам өмірінің саналы және саналы емес барлық аспектілерін қосты, сөйлеудің сезімнен тыс объектілермен ойлаудың негізгі жағдайы ретіндегі рөлін көрсетті. И.М.Сеченов өзінің физиологиялық зерттеулерімен сөйлеу-ойлау механизмі туралы ілімінің негізін салды және сөйлеудің психологиялық теориясын жасады. И.П.Павлов физиологиялық жаңа бөлімінің - бас миының үлкен жартышарларының физиологиясының негізін салушы болып табылады. Ол былай белгіледі: екінші сигналдық жүйені басқару бірінші мен тікелей байланыста жүзеге асырылады. Байланыстың бұзылуы сөйлеудің сөздің мағынасыз ағынына айналуына әкеледі.

Психологтар (Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, т.б.) ауызша сөйлеудің құрылуы іс-әрекетінің пайда болуы ретінде жүреді деп белгіледі. Сәйкесінше, кез-келген іс-әрекеттегі сияқты ауызша сөйлеудің қалыптасуы үшін маңызды жағдай балада сөйлеу іс-әрекетінің мотивациялық жағының дамуы болып табылады. Сөйлеудің дамуы үшін қатынаста қоршаған орта заттарымен іс-әрекет арқылы қажеттіліктер болуы керек. Тілдік қабілеттілік ерте жаста заттық іс-әрекетпен меңгеру процесінде құрылады. Осы мәселе келешекте зерттеуді қажет етеді.

Көптеген ғалымдар белгілегендей, тілдік қабілеттілік баланың еліктеу бойынша нақты жағдайда ересектердің сөйлеу іс-әрекетімен заттық іс-әрекетін жасай алуы, сонымен бірге жеке сөздердің мағынасын талдай және жалпылай алуы ретінде қарастыру керек. Сөйлеудің дамуы - бұл қатынас тәсілінің дамуы, бала қатынас процесінде сөздің дыбыстық құрамын, сөйлемнің белгілі модельдерін меңгереді.

Сөйлеу өмірдің алғашқы 3 жылында қалыптасады (М.М.Алексеева, М.М.Кольцова). Бала 3 жаста қоршаған ортамен қатынастың белгілі түрлерін меңгереді: ситуативті-тұлғалық (бала өмірінің 1-ші жарты жылы және ситуативті іс-әрекеттік (6 ай-6-3 жас), 3 жастан бастап қатынастың жоғарғы түріне ауысады-жағдайдан тыс-таным қатынасы (3 жас-5 жас). Бұл форма қатынастың таным мотивтері және сөйлеу құралдарымен

сипатталады. Ал 6-7 жаста қатынас жағдайдан тыс тұлғалық формаға ауысады, ол тұлға мотивтері негізінде тұжырымдалады және қатынастың сөйлеу құралдарының көмегімен жүзеге асыралады.

Тілдік процесті қарастырып сөйлеу іс-әрекеті, баланың психикалық дамуы оның іс-әрекеті, қатынас процесінде жүретінін ескеру қажет. Қатынас іс-әрекеттің ерекше түрі болып табылады. Тілдік процесс сөйлеудің қалыптасу процесіне іс-әрекеттік тәсіл сөйлеу іс-әрекетінен тұрады. (16, 20)

Тілдің тілдік жүйесі туралы мәселені қозғағанда, мектепке дейінгі мекемелерде сөйлеумен рингте тілді жүйелі ұйымдастыруды ескеру қажет. Тіл жүйесі қатынастың 3 принципінде құрылады: синтагмалық (бір деңгей бірліктер арасындағы қатынас), ол баламен нақты жағдайда меңгеріледі; парадигмалық (жалпылаудың әр түрлі өлшеміндегі сөздердің арасындағы қатынас), оны меңгеру үшін сөйлеу материалын жақсылап тандап және тілдік бақылау жүргізу қажет, иерархиялық (қатынас тіл құрылысын оның әр түрлі деңгейі көзқарасынан сипаттайды), оның элементтері мектепке дейінгі мекемелерде де зерттеледі.

Адамның денелік және психикалық дамуы келесі жас сатыларынан өтеді: нәрестелік, ерте балалық шақ, мектепке дейінгі жас, кіші мектеп жасы, жасөспірімдік шақ, жастық шақ, кемелденген шақ. Интеллект ерте балалық шақ сатысында пайда болады және интенсивті дами береді. Бірақ ол адамда дамиды және сөйлеумен тікелей меңгеру жағдайында жетілдіреді.

А.Н.Гвоздев 1жастан 7 жасқа дейін сөйлеудің дамуында 3 кезеңді бөледі:

1-ші кезең- аморфты сөз- түбірлерден тұратын сөйлемдер кезеңі: 1 жас 3 ай-1жас 8 айда бір сөздік сөйлемдер буындар айтады; 1 жас 8ай – 1 жас 10 айда-бірнеше сөз буындардан сөйлем айтады.

2-ші кезең- сөйлемнің грамматикалық құрылысын меңгеру кезеңі: 1 жас 10 ай-2 жас 3 ай – сөйлемінде жинақы сөздер қолданылады, зат есім, сын есімнің септік жалғаулары, етістіктің жеке жалғаулары меңгеріледі: 2 жас 3 ай- 3 жас сөйлемінде синтаксистік қатынастарды көрсету үшін қызметші сөздер қолданылады.

3-ші кезең- қазақ тілінің грамматикалық жүйесін меңгеру кезеңі: 3 жас-7 жас- грамматикалық құрылыс және сөйлеудің дыбыстық жағы жетіледі, сөздікті байыту үшін алғышарттар құрылады.

Баланың сөйлеуінде жүйелі түрде мыналар дамиды:

- сөйлемнің синтаксистік қатары (сонымен бірге оның интонациясының анықтылығы);
- сөздердің морфологиялық жинақтығы;
- сөздердің дыбыстық құрамы.

Баланың сөйлеуінде 3 және 7 жас кезеңінде грамматикалық формалар-интенсивті көбейеді және сөйлеу ортасының жеткілікті даму потенциалында ол ана тілінің грамматикалық заттарын және оның фонетикалық жүйесін меңгере алады, ол сөздік баюына мүмкіндік береді.

Баланың мектепке дайындығын сипаттайтын келесі жағдай, оқу әрекеттерінің алғы шарттарының қалыптасуы болып табылады. Отандық психологтар іс әрекет элементтерін іс әрекеттің өзінде қалыптасады деген пікірді ұстанады. Мектепке дейінгі жаста әңгіме тек алғы шарттар жайында жүреді: мінез-құлықтың еріктігі ретінде оқу әрекеттерінің құрылымдық компонентінің қалыптасуы жайлы (үлкендердің нұсқауын орындау, өз іс әрекетіне бақылау жүргізу). Л.А.Венгер балалардың меңгерген білім сапалары таным процестерінің даму деңгейіне байланысты деп нұсқады.

Қорыта айтқанда, жалпы тіл кемістіктері бар балалардың ес түрлерін дамытуда жан-жақты жұмыс жүргізу керек. Ес процестерін дамытуда жақсы нәтижелерге қол жеткіземіз, егер барлық танымдық процестермен қатар жұмыс жүргізсек. Әрине балалардың жас ерекшеліктерін ескеру керек, өйткені қолданылатын ойындар, тапсырмалар, жаттығулар мен логопедиялық сабақтардың мазмұндық құрылымы балаларға түсінікті, әрі орындауға мүмкіндік беруі тиіс, яғни түсінікті бола тұрып, ізденіске, тапқырлыққа, байқағыштыққа, зейіннің көлемін кеңейтіп, сөздік қорды молайтуға, ойлау процестерінің дамуына жағдай жасауы тиіс. Аталған шарттарды орындайтын болсақ, онда ес түрлерінің даму деңгейлері жоғарылайды.

Әдебиет

1. Хватцев М. Е Логопедия. - М., 2009.
2. Эльконин Д.Б. Психологическое развитие в детском возрасте. – М., 2005.
3. Эльконин Д.Б. Игра // Педагогическая энциклопедия / Гл. Ред. И.А. Каиров, Ф.Н. Петров. Т. 2. - М., 2005.
4. Эльконин Д.Б. Детская психология. - М., 2010.
5. Маркова А. К., Лидерс А.Г., Яковлева Е.Л. Диагностика и коррекция умственного развития в школьном и дошкольном возрасте.Петрозаводск, 2002.
6. Л.В.Ворошникова Развитие речи и общения детей дошкольного возраста, М. 2018

Оқу-тәрбие үрдісінде шығармашыл тұлғаны қалыптастыру мәселелері

Сманова Н.Т.п.ғ.к., аға оқытушы,
Машанова Р.-п.ғ.к., доцент,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

Известно, что основным направлением современной государственной политики в сфере образования является подготовка граждан творческих, критически мыслящих, уверенных в своих силах, способных самостоятельно решать различные социальные и производственные задачи.

Abstract

It is known that the main direction of the current state policy in the field of education is to prepare citizens who are creative, think critically, are confident in their own abilities, and are capable of solving various social and industrial problems on their own.

Қазіргі таңдағы мемлекеттің білім беру саласындағы саясатының басты бағыты - шығармашыл, сындарлы ойлай білетін, өз мүмкіндіктеріне сенімді, әртүрлі әлеуметтік және өндірістік проблемаларды өз бетінше шешуге қабілетті азамат дайындау екендігі мәлім. Осыған орай әлемдік қауымдастықта айтарлықтай ықпалы артып келе жатқан еліміздің білім беру саласын халықаралық дәрежеге көтеру, бәсекеге қабілетті маман даярлау мақсатында тың да нақты қадамдар жасалуда.

Еліміздің Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан - 2030» бағдарламасында «Білім беру жүйесінің басты міндеті-тұлғаның ұлттық және жалпы азаматтық, құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде қалыптасуы, дамуы және кәсіптік тұрғыда жетілуі үшін қажетті жағдайлар жасау», - деп көрсетті [1].

Ғылымның әр саласында білім мазмұны мен көлемі қауырт өсіп отырған бүгінгі күні жан-жақты дамыған азаматтарды қалыптастыру, әсіресе мектеп оқушыларының өздігінше шығармашылық жұмыстарын орындау біліктілігін дамыту ең өзекті мәселенің біріне айналып отыр. Өйткені, білім берудің жаңа мазмұнына байланысты мұғалім әрекеті оқыту үрдісін ұйымдастырушы ретінде қарастырылып, оқушының тұлғалық аспектілерін дамыту мәселесі алғы орынға шықты. Бұл, оқу қызметінің субъектісі ретінде, даралық, өзіндік жұмыс істеуге,

өзін-өзі тануға, білім алу арқылы дамуға ұмтылатын жеке тұлғаны қалыптастыру басты құндылық болып табылатынын көрсетеді.

Сондықтан оқушының өздігінен білім алу, іздену, қорытынды жасап, талдай білу дағдыларын қалыптастыру үшін, оның өзіндік біліктілігіне сүйене отырып, білім алу технологиясын меңгертуге көңіл аударылуда.

Адамның дамуы – ішкі және сыртқы жағдайлардың әсерлерімен қалыптасатын күрделі, ұзақ мерзімді, қарама-қайшылықты үрдіс. Тұлғаның қалыптасуы мен дамуы үш факторға: тегі, ортасы және тәрбиесіне тығыз байланысты. Өзін қоршаған ортамен қатынасы арқылы адамның табиғи мәні ашылып, жаңа қасиеттері қалыптасады. Тәрбиенің сапасы тәрбиешінің тәрбие жұмысын мақсатты, жүйелі, кәсіби шеберлікпен жүргізуіне байланысты. Адам әлеуметтік жүйеде тәрбиеленіп, дамиды, қоғамда болып жатқан іс-әрекеттерге көзқарасы қалыптасады, нығаяды. Тұлға – біртұтас жүйе. Біртұтас жүйе ретінде адам өзін - өзі дамытып отырады. Педагогиканың негізгі мақсаттарының бірі – тұлғаны біртұтас жүйе ретінде тәрбиелеу. Тұлға – сана иесі. Шығармашыл адам – жасампаз тұлға. Өзін, айналасын, қоғамды жаңартып отырады. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының Білім беру туралы Заңында: «Ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау», - деп атап көрсетілген [2].

Демек, білім беру мазмұнын жаңарту қажеттігі еліміздегі қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты қазақстандық білім беру саласында қалыптасқан ахуалдан туындап отыр. Бұл ретте біз педагогикалық әрекеттегі мұғалімнің шығармашылық жұмыстарын өздігінше орындау біліктілігін қалыптасу қажеттілігі мен педагогика ғылымында шығармашылық жұмыстарын өздігінше орындауды қамтамасыз ететін қабілетін арттыруымыз қажет. Сондықтан баланың табиғи бейімділігін дамытып, тұрақты, әлеуметтік құнды шығармашылық қабілетке айналдырудың, осы әрекетке педагогикалық басшылық етудің маңызы зор.

Жүйенің басты мақсаттарының бірі – баланы оқыта оырып жалпы дамыту, еркіндігін қалыптастыру, өз бетінше ізденуге, шешім қабылдауға дағдыландыру, жеке қасиеттерін ескеру, басшылыққа алу, әрі қарай ұштау, тұлғалыққа бағыттау.

Шығармашылық бағыттың дамуы адамның өзін тұлға сезінуі мен айналасына өзіндік көзқарасы болуына байланысты. Шығармашылық бағыттың дамуына денсаулығы, психикалық

қызметінің дамуы, негізгі шарты – әлеуметтік жағдайы негіз болады [3].

Қазіргі қоғам жеке адамнан прогрессивті ойлай алатын белсенді әрекетті, жан-жақты болуды талап етеді. Өйткені, адамның қоғамда алатын орны, қазіргісі, болашағы үнемі толғандыратын мәселелер қатарына жатады. Бұл қоғамның дамуына тікелей байланысты. Жеке тұлға үнемі даму үстінде болу үшін әрекет шығармашылықпен байланыста болу қажет. Оқу әрекетінің жеке тұлғаны қалыптастырудағы мүмкіншіліктері белгілі педагог-психолог ғалымдардың (Ш.А.Амонашвили, В.В.Давыдов, М.Мұқанов, Т.С.Сабыров) ұдайы назарында болды.

Мұғалімдер оқу әрекетін оқушылардың жеке бас ерекшеліктерін ескере отырып, оқу-ойлау қабілеттерін жетілдіру табиғатын терең білуі тиіс. Оқу әрекетінің өзіндік ерекшеліктері бар. Оқу әрекетін қалыптастыру барысында тұлғалық қасиеттер – мақсаттылық, ұйымшылдық, жауапкершілік, табандылық, т.б қалыптасады.

ҚР-да орта білімді дамыту тұжырымдамасында: «білім беру мекемелерінің ең негізгі мақсаты – дүниетанымдық, құзырлылық, шығармашылықты тұлға қалыптастыру деп атап көрсетіледі. Қоғамда «орындаушы» адамнан гөрі «шығармашыл» адамға деген сұраныстың көп екендігін қазіргі өмір талабы дәлелдеп отыр.

Шығармашылық – бүкіл тіршіліктің бастауы. Мектепте білім беру ісіндегі басты бағдар – оқушылардың тек шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту және оларды шынайы өмірдегі дара тұлға етіп әзірлеу. Ол үшін ең біріншіден, өз таңдаулары бойынша оқытудың ұстанымын жүзеге асыру, яғни денсаулығын, дамуы мен қызығушылығын ескеріп, мүмкіндіктерін ашу. Екіншіден, оқыту үрдісінің сапасын арттырудың басты құрамды бөлігі – жақсы түсінікті тілмен жазылған оқулық. Бұрынғы әдіске арналған оқу үрдісінде мұғалімге басымдылық рөл берілсе, ал қазіргі оқу үрдісінде оқушы белсенділігі көрсетілуі тиіс. Ол өздігінен оқуы тиіс, ал мұғалімнің негізгі көңіл аударатын жайы: әрбір оқушылардың жеке қызығуы мен мүмкіндіктерін ашу. Әрбір оқушы басқа оқушымен салыстырылмайды. Керісінше, дамуына қарай өзімен-өзі салыстырылады. Мұғалімнің кез келген сабағы шығармашылық сипатта өткізіліп отырса, оқушы дербестігінің қалыптасуы жоғары деңгейге көтерілері сөзсіз.

Қазіргі оқу үрдісінде түрлі инновациялық технологиялар – білім сапасын арттырудың кепілі. Оны өз дәрежесінде

пайдалану – оқушыны шығармашылыққа төселдіруге ықпалы өте зор.

Шығармашылық адамын тәрбиелеу процесі жаңаша технологиямен ұйымдастырудың маңызы өте зор. Шығармашылық дегеніміз, оқушылардың даралық бейімділіктері мен қабілеттерінің көрінуі. Ал бейімділік – бұл адамның белгілі бір іс-әрекетпен айналысуға бет бұрысы, оған көңіл аууы, оянып келе жатқан қабілеттің алғашқы белгісі. Сондықтан балалық кезде көзге түсетін бейімділіктердің келешекте олардың қабілет көрсеткіштері екенін ұмытпағанымыз жөн. Кез келген оқушы мұғалімнің басшылығымен орындаған шығармашылық жұмысының нәтижесінде өзінің ішкі мүмкіндіктерін дамытады. Баланың қабілеті мен талантын дамытуды неғұрлым ертерек бастаса, соғұрлым оның қабілеті толық ашылуы мүмкін. Егер бала бойындағы қабілетті мұғалім байқамаса, ол бала басқа оқушылармен бірдей болып қалады. Сондықтан қабілеттің дамуына түрткі бола білу керек. Ең маңыздысы – қабілетті оқушыны зеріктіріп алмау.

Жас ұрпақтың дара ерекшелігін ескере отырып ойлау, шешім қабылдау, қорытынды ой-пікірін білдіруін, белсенділігін, танымдық қабілетін дамытуын, өзінің шығармашылық әрекетін жүзеге асыруын қалыптастыруына мүмкіндік туғызған дұрыс. Оқушылардың қабілетін ашып, дамытуға жан-жақты жағдай жасағанда ғана мақсатқа қол жеткізуге болады.

Уақыт талабына сай оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту үшін оқытудың жаңа ақпараттық технологиясын пайдаланған жөн деп есептейміз.

Шығармашылық тұлға, яғни жас дарын жасының ерекшелігіне, қызығуына қарамастан өзгелерден даралылығымен, табандылығымен, шұғыл шешімділігімен, өз күшіне деген сенімділігімен, сезім ұшқырлығымен, өз бетімен жұмыс істеуге деген құштарлығымен, асқан шабытымен ерекшеленеді. Сол себепті де жоғары оқу орнында студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту мен қалыптастырудың мәні өте зор.

Педагогке жауапкершілік жүктеледі, жұмыс нәтижесі оның іскерлігіне байланысты.

Шығармашылыққа баулу шәкірт бойындағы талант көзін ашып, тілін байытып, қиялын ұштау мен өз бетінше ізденуге зор әсерін тигізбек.

Әр күні өзгеріске толы бүгінгі жауапты кезеңде замана көшінен қалып қоймай уақыт талабына сай ертеңгі болашақ жас ұрпақты білімді етіп тәрбиелеу ұстаздарға зор жауапкершілікті жүктейді. Ол мұғалімнен үздіксіз ізденуді, өз білімін үнемі

жетілдіріп отыруды талап етеді. Өйткені еліміздің ертеңі жас ұрпақтың қолында. Мұғалімнің шеберлігі мен жетістігі – сапалы білім және жақсы тәрбие алған шәкіртінде. Оқушы шығармашылығын дамыту ісі үздіксіз жүргізіле бермек. Бұл қоғам талабына сай туындайтын қажеттілік.

Қорыта келе, қазақ елінің келешегін айқындайтын, оны тұрақты даму деңгейіне көтеретін бірден-бір құндылық, ол - бүгінгі ұрпақ. Сондықтан қазіргі жаңа білім үлгісін жасау аясында бүкіл қоғамды жұмылдыра отырып, рухани, интеллектуалдық және экономикалық тәуелсіз мемлекет орнату болашағына бағдарланған, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарға үйлестірілген тәрбие мәселесін біріншіге қоятын тәрбие-білім жүйесін іске қосу - бүгінгі күннің кезек күттірмейтін мәселесі.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. – Алматы,
2. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы. – Алматы, 2008
3. Б.А. Тұрғанбекова. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе. – Алматы, 2005
4. Сейталиев К. Тәрбие теориясы мен әдістемесі. – Алматы, 2005 ж.
5. Б.Тұрғынбаева. Шығармашылық қабілеттер және дамыта оқыту. – Алматы, 1999 ж
6. С.Көшімбетова. Оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін пайдаланудың педагогикалық шарттары. – Алматы, 2008.

**Бастауыш сынып оқушыларының танымдық
қызметін ұйымдастыру әдістері**

Баймағанбетова Г.Б., п.ғ.м, оқытушы,
Нажауова Айзат,
6B01303-«Бастауыш оқыту педагогикасы мен
әдістемесі» мамандығының 4 курс студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Статья призвана определить цель и задачу плановой работы по дальнейшему развитию познавательной активности учащихся начальных классов.

Abstract

The article is intended to determine the purpose and task of the planned work for the further development of the cognitive activity of primary school students.

Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы барысында орта білім берудің жүйелі реформалануы қоғамдық тұрғыдан үлкен маңызға ие. Білім беруді реформалауды жүзеге асырудың және бір маңызды сипаты қазіргі уақыттағы оқыту үдерісін технологияландырудың қажеттілігінен туып отыр. Осыған орай, соңғы кезде оқытудың әртүрлі педагогикалық технологиялары жасалып, С.Лысенкованың [1] алдын ала оқыту, В.Шаталовтың [2] интенсивті оқыту (тірек сигналдарын пайдалану арқылы), П.Эрдниевтің [3] ірі блокпеноқытудың белсенді әдісі т.б. мектеп өміріне енгізіліп жатыр. Оқу қызметі -педагогикалық шығармашылық өсу элементтерінің бірі, педагогикалық шеберлікті игерудің маңызды жолы. Оқыту – оқушы үшін де, сондай - ақ, ұстаз үшін де таным–білім үдерісі. Бұл үдерістің өзіне тән бірқатар ерекшеліктерді төмендегідей саралауға болады.

Таным- білімге қарағанда оқыту ұстаз басшылығымен өтеді. Егер таным-білім мақсаты адамзатқа белгісіз жаңа құбылыстарды ашу болып табылса, алоқытудың басты мақсаты – балалар мен жастарға ғылым-білімдермен, сондай -ақ, оның орнын тауып қолдана білу шеберлігімен қаруландыру екенін ескергенорынды. Оқушы білімдердің бәрін игере алмайды, тек білім негіздерін ғана немесе ғылым негіздерін ғана игере алады (оқушының жас ерекшелігіне сай). Оқытудың бұлардан басқа да бірқатар тұтас ерекшеліктерін атауға болады. Оқытумен бірге оқушыларды

тәрбиелеу ісі де өзекті бірлікте жүзеге асырылады. Олардың диалектикалық–дүниетаным негіздері, моральдық принциптері қалыптасады, оқушылардың ақыл-ой қабілетін дамыту жүзеге асырылады [4].

Оқушылардың білімді меңгеру үдерісінің басымдығы оның сол пәнге қажетті теориялық мазмұны болып есептеледі. Білім – адамдардың заттар мен өмір құбылыстарын, табиғат және қоғам заңдарын танып-білу жемісі. Білімде адам баласының көп ғасырлық тәжірибесі, оның өзін қоршап тұрған құбылыстар жайындағы ұғымдар мен түсініктер жинақталған. Білім фактілер, принциптер, заңдар түрінде өмір сүреді. Оқушылар білімнің бәрін емес, оқу пәндеріне арнаулы түрде іріктеліп, біріктірілген негіздерін ғана меңгереді. Арнаулы білімдердің белгілі бір саласына терең қанығу білім негіздерін меңгермейінше мүмкін болмайды. Білімдерді меңгеру қазіргі педагогикалық әдебиетте оқушылардың оқу пәндерінде бейнеленген қоғамдық-тарихи тәжірибені игеру жөніндегі күрделі қызметтер ретінде қаралады.

Меңгеру–деген термин оқушының таным - білім әрекетінің белсенді жағын білдіреді. Оқыту үдерісінде оқушының жай ғана қабылдап, ой елегінен өткізіп, есте сақтап қана қоймай, қайта білімдерді меңгеруге бағытталған ақыл-ой әрекетінің күрделі жүйесін орындайтындығын психологтар мен педагогтар дәлелдеп берді. Осы ойлау жұмысы нәтижесінде білім оның игілігіне айналады.

Білімдерді меңгеру үдерісін неғұрлым толық қарастыру үшін оны бірқатар кезеңдері мен буындарға бөлген және солардың әрқайсысына берілетін сипаттамаға толығырақ тоқталған ақылға қонымды болмақ. Қабылдау–білімдерді меңгеру үдерісінің бірінші кезеңі. Алғашқыға қарағанда сабақта ұстаз ғана белсенді де, ал оқушылар тыңдап, бақылап, қарап отырғандай. Дегенмен, білімдерді игерудің осы кезеңінің өзінен - ақ оқушының әрекетінің белсенділігі маңызды екенін көрсетеді. Бұл әрекетті іске асыруды әрине ұстаз тудырады.

Қабылдауды белсенді студенттің маңызды жолы – оқушылардың бұдан бұрынғы тәжірибесін олардың жүргізген бақылауларын, еңбекке қатысуын мониторинг, сауалнама ата - аналарының әңгімелерін пайдалану оқушының мектепке келуіне байланысты бұдан бұрынғы тәжірибелерді ұстаздың өзі ұйымдастыра алатынын атап көрсеткен жөн.

Оқытудың технологиясы дегеніміз – ұстаздың іс - қимыл үдерісінің қисындық-тәжірибелік қажеттілігін нәтижеге бағдарлау, оны үнемі ширату. Сабақ өткізудегі білім нәтижесіне жетуді өнерге айналдыру болып табылады. Оқыту үдерісіндегі жеке тұлғаның

білім меңгеруі бір деңгейден келесі деңгейге көтерілуі үшін оқулықтарда берілген нысаналар тек мемлекеттік қалыптың I деңгейінде қалмай, II, III деңгейліктерге ыңғайлы болуы үшін өлшемдіктер мен тапсырмалар оқушы бейіміне қарай құрылады. Себебі, оқулықтарда тек I деңгейге шақталған тапсырмалар. Қабылдау кезеңнің келесі мақсаты, қайталаным деңгей мен эвристикалы деңгейдің өлшемдіктері мен тапсырмаларын анықтау [5].

Эвристикалық әдіс–жеке тұлғаның танымдық қызметінің нәтижеге ұласу, детальдарға жауап іздеуіне бағдарлануы. Эвристика грек сөзі – ізденіс, амалын бағдарлануы. Эвристика грек сөзі–ізденіс, амалын табу - ғылыми, әдеби әлеуметтік т.б. мәтіндермен жұмыс жүргізудің амалы. Оқытудың дидактикалық негізінің жүйесін жүзеге асырудың бастауы осы жол екендігінде.

Эвристикалық амал–міндетті мүддені екшеудің қысқа жолы. Танымдылық, дәйектілік ережені сол қалпында меңгеруге қол жеткізеді. Стандарттың мемлекеттік деңгейінен кейінгі екінші деңгей, ол эвристикалық болып есептеледі. Сондықтан да, эвристика бүгінгі технология үдерісінде басымдық рөлде болып келеді. Эвристика, бір жағынан, физиологиямен, екінші жағынан, психологиямен, үшінші жағынан, лингвистикалы филологиямен, ақпараттық жүйемен тығыз байланысты. Эвристикалық амалдың негізгі құрылымы:

- ес;
- түсініп талдау;
- белгілі тұжырымды өзіңе аудару;
- қолданым;
- талдау;
- жинақтау;
- бағалау;
- толғанысқа түсу.

Танымдық нәтижеге бағдар жасайтын үш кезеңі бар:

- 1) қызығушылықты ояту;
- 2) мағынаны ажырату;
- 3) толғанысқа түсу, соңғы нәтижені сараптау.

Эвристикалық жолды пайдалану барысында оқушыға даяр тұжырым меңгерумен шектелмеу жағын қарастыру қажет. Әр оқушы эвристикалық амал арқылы эвристикалық тұжырым жасап, ең кіші деңгейдің қатарына қосылады. Эвристикалық жолды қолдану үдерісінде белгілі бір дидактикалық нысанадағы автор көздеген мүдде-мұратты аудармай табуға жағдай жасалынады. Сондықтан, I, II, III сынып оқушылармен тәжірибелік сабақтарды

ұйымдастыру барысында оқытушы алдын-ала эвристикалық жолмен талдап, кіші құрамдар жүйесін эвристикалық сұрақтарға сұрыптап, біртұтас ірі мәселенің басын жиып беретін кіші жүйелердің өзара бірлігін құрастыруға қолайлы жағдай туады.

Оқушының әрекеті мен деңгейінің өнімі межеленіп отырады. Мұндай өлшемділік әр дидактикалық нысананың ішінен туады. Бұл білімді тұрақтандыру жолы, жаңғыртудан, оның әдісінен гөрі әлдеқайда күрделі, бірақ шығармашыл мен ізденімпаздық әрекеттерге қарағанда әлсіз, екінші буыны мәселелік сұрақ қоя білу, немесе мәселені шешу эвристикалық амалымен меңгермегендерге түсініксіз болып келеді. Сондықтан, барлық ізденісті зерттеу әрекетіне қатысы бар тәсілдердің жиынтығын алсақ, ең алғашқысы – эвристика.

Төмендегі үш қайшылық мәселелік, амалдық ерекшеліктері болып табылады:

- таңдап алған жолдардың пішімсіздігі;
- жағдайлардың нәтижеге бағдарланбауы;
- уақытты ұтымды пайдаланбауы.

Мәселелік жолдан туатын аналитикалық тәсілге тірек, міне, осы қайшылықтарды шешу үшін эвристикалық амал танымдық қызмет атқарады.

Эвристикалық амалдың негізгі заңдылықтары:

1. Мақсат пен міндетте оқулық, немесе стандарт көздеген жағдайға құру, айқындау. Мақсатқа қатысты міндеттер шешіледі.
2. Оқытудың маңызы. Бұл алынатын нысананың негізгі буындары мен иірімдері және құбылыстар, арасындағы ішкі құрылымдар айқындалады.
3. Оқулық мысалы оқушылардың ұғымына үндесетіндей дәрежеге ыңғайлай алу үдерісі шыңдалады.
4. Ұғымның деңгейін қалыптастырады (құбылмалы, ырғақпен, яғни әр оқушыға ыңғайлы тапсырма даярлау).
5. Жеке тұлғаның ерекшелігін ескереді.
6. Оқудың жағдайы қарастырылады.
7. Оқу құралдары іріктеледі.
8. Оқу мерзімі, уақыты межеленеді.
9. Оқудың ықтимал нәтижесі жобаланады.

Қорыта айтсақ, эвристикалық амал – белсенділік пен ізденімпаздық қабілеттілікті дамытудың қозғаушы күші. Бастауыш мектепте оқытудың технологиялық жүйесін жүзеге асырудың үш түрлі сипаты іріктелген:

- мәселелік оқыту;
- модульдік оқыту;
- бағдарламалық оқыту.

Міне, осы үлкен мәселелерге қатысты оқытудың дидактикалық негізінің жүйесін құрайтын кіші бөліктерді жинақтап қолданудың заңдылықтары, принциптері, диалектикалық-философиялық негіздері талданып, жаңа тұжырым-пайым сараланып беріледі.

Әдебиет

1. Лысенкова С.Н. Оқуға жеңіл болғанда. Педагогикалық ізденіс. –Алматы, 1990. -58 б.

2.Шаталов В.Ф. Баршаны да, әркімді де оқыта білейік. Педагогикалық ізденіс. - Алматы, 1990. -147 б.

3. Эрдниев П. М. Преподавание математики в школе (Из опыта обучения методом укреплённых упражнений). – М.: Просвещение, 1978. – 354 с.

4. Оқулықтар, оқу - әдістемелік кешеннің құрамы мен оқу бағдардарламаларын әзірлеуге және сараптауға қойылатын талаптар. - Алматы: ҚБА, 1998. - 49 б.

5. Кабанова - Меллер Е.Н. Формирование приемов умственной деятельности и умственного развития учащихся. –М.: Просвещение, 1978. -148

ӘОЖ: 616.89

Түзетудің дәстүрлі емес технологиялары

Балмаханова С.З., п.ғ.м., оқытушы,
Ташжан Н.Т., студент,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В настоящее время к нетрадиционным психолого-педагогическим методам коррекции можно отнести различные виды творчества и их методы воздействия на ребенка. Одним из методов, направленных на повышение креативности и коррекцию детей, нуждающихся в особых знаниях, является арттерапия.

Abstract

Currently, non-traditional psychological and pedagogical methods of correction include the use of various types of creativity and methods of their impact on the child. One of the methods aimed at increasing the creativity of children who need knowledge and correcting them is art therapy.

Арттерапияның педагогикалық бағыты – артпедагогика болып табылады. Ол баланы әлеуметтік ортада өнер және көркемдік қызмет арқылы бейімдеуге бағытталған. Қазіргі артпедагогикалық технологияларға ойын терапиясы, қуыршақ терапиясы, ертегі терапиясы, музыка терапия, құм терапиясы, би терапиясы және т.б. жатады.

Арттерапия терминін қазақ тіліне аударғанда «өнермен емдеу» деген мағынаға ие. Арттерапия ұғымын ғылымға 1938 жылы Адриан Хилл енгізген [1, 3726].

Арттерапияның мақсаты – баланы шығармашылық қабілеті негізінде тұлғалық дамуын жетілдіру.

Арттерапия келесідей жағдайларда жүргізіледі:

- 1) стресс, депрессия орын алғанда;
- 2) баланың эмоциональдық депривацияға түскен кезінде, жалғыздық сезімі туындағанда;
- 3) тұлғаралық жанжал туындағанда, отбасылық түсініспеушілік кезінде, қызғаныш сезімі болғанда;
- 4) мазасыздық, қорқыныш, фобиялық реакциялардың жоғарылауында;
- 5) өзін-өзі бағалаудың төмен дәрежесінде.

О.А.Карабанованың пікірінше, бала арттерапияға қатыса отырып – бейнелеу әрекетін, әдеби және музыкалық шығармашылығын дамытады, драматизациядан –практикалық тұрғыдан өзін-өзі танып және өзін-өзі көрсетеді. Баланың шығармашылық қабілетінен оның сезімдерін, құндылықтарын, мотиверін көруге болады. Баланың шығармашылық қабілетіне салған суреті, қойылымдары, адамдардың қызығушылығы, баланың өзін-өзі бағалауын кіреді [2, 1916].

Түзету технологиялары түрлі жастағы топтарға қолдануға болатын әмбебап технологияларды қамтиды. Оларға – би терапиясы, сурет терапиясы, музыка терапиясы жатады.

Би терапиясы үлкендер, балалар және жасөспірімдер, педагогтар үшін де әмбебап технология болып табылады. Би терапиясы адамның эмоциялық және физикалық қозғалыстарын пайдаланатын психотерапияның бір түрі болып табылады.

Осы терапияны жүргізуде барлық қатысушылардың шыдамдылығы мықты, ниетті, ыңғайлы киім мен аяқ киім, бақылау жазбаларына арналған дәптер болуы керек.

Музыка терапия ежелден бері музыка емдік мақсатта қолданылып келеді. Музыкалық ритмнің көмегімен адам жүйке жүйесінің тепе-теңдігі орнатылады. Музыка терапия эмоциональды ауытқуларды, қорқыныштарды, қозғалыс және сөйлеу

бұзылыстарын, психосоматикалық ауруларды, мінез-құлықтағы ауытқуларды түзетуде қолданылады.

Қазіргі кезде музыкалық терапия коррекциялық бағытта болуына екі аспектісі негіз болады:

- психосоматикалық (ағзаның функцияларына емдік әсер ету жүзеге асырылады);
- психотерапиялық процестерде музыка жеке дамудағы ауытқуларды, психо-эмоционалды жағдайды түзетеді.

Музыка терапия жеке және топтық әдісте жүргізіледі.

Музыка терапиясының мақсаты: баладағы психоэмоционалды және психофизиологиялық процестердің күйін қалпына келтіру және түзету.

Сурет терапиясы – ата-аналар мен балалармен жеке жұмыс үшін де, бірлескен жұмыс үшін де қолдануға болатын технология. Түстер көмегімен қатысушы өзінің эмоционалды күйін білдіреді.

Бейнелеу кезінде келесідей сурет салу технологиялары қолданылады:

- Еркін сурет салу. Сурет салу жеке-жеке орындалады. Сурет салуға 30 минут уақыт беріледі, кейіннен суреттер тақтаға ілініп әңгімелесу әдісі жүреді.

- Бірлескен сурет салу – бірнеше адам бірігіп, бір параққа тыныштықта сурет салады. Сурет салу процесі аяқталғаннан кейін топтың әр мүшесінің қатысуы, оның үлес сипаты және сурет салу кезінде басқа балалармен өзара әрекеттесу ерекшеліктері талданады.

- Қосымша сурет салу – әр бала өз парағына сурет сала бастайды, кейін көршісі осы суретті жалғастырады. Осылайша әр баланың сурет салған парағы шеңбер бойына айналып, әр қатысушы басқа адамның суретін толықтырылады.

Жұмыс аяқталған соң суреттің авторы қандай суретті салғысы келгендігін және соңында қандай нәтиже шыққанын айтады.

Сурет терапиясында түзету жұмыстары кезінде балаға сурет салуды үйретуді емес, мінез-құлқындағы кемшіліктерін жеңуге, реакцияларын басқаруға, тұлғалық ерекшеліктерін қалыптастыруға бағытталады.

Гиперактивті балаларға келесі міндеттер қойылады: бастаған суретін салуды жалғастыру; басқа сюжетке ауысып кетпеу; суреттің бөлшектеріне назар аудару және соңына дейін аяқтау.

Ертегі терапиясы дамуында ауытқулары бар балаларды психологиялық-педагогикалық түзетудің жаңа технологиясына айналды.

Ертегі терапиясы – баланың шығармашылық қабілеттерін дамыту, сананы кеңейту, сыртқы әлеммен қарым-қатынасты жақсарту үшін ертегі әдісі қолданылады.

Ертегі терапиясының мақсаты - ойлауды дамыту, баланың санасын кеңейту, баланың сыртқы әлеммен қарым-қатынасын жетілдіру және баланың мінез-құлқын қалпына келтіру.

Педагог сабақта ертегі терапиясын жүргізуде келесі заңдылықтарға бағынуы керек:

1. Сыныпта ашық алаң кең, еденде үлкен көлемдегі кілем жайылған болуы керек.

2. Релаксация процесінде балаларға қозғалуға, сөйлеуге, сұрақтар қоюға кеңес берілмейді.

3. Сабақ барысында балалардан өздерінің сезімдері туралы кезекпен сұралады, кейде «өзін-өзі үнсіз тыңдауға» кеңес беріледі.

4. Ертегі кейіпкерінің рөліне ене білу өте маңызды.

5. Ертегі мәтіні орындалатын жаттығулар арасындағы байланыс болып табылады және белгілі бір атмосфераны жасайды.

6. Ертегілердің барлық атрибуттарында кез-келген көріністі және заттарды өзгертуге болады.

7. Балаларға орындайтын әрекеттерін: сөздері, қимылдарының әдемі және сәтті шығатынын еске салу керек[3, 676.].

Әдебиет

1. Рудестам К. Групповая психотерапия. СПб, 1998ж. -372б.
2. Карабанова О.А. Игра и коррекция психического развития ребенка / О.А.Карабанова. – М.: Рос. пед. агентство, 1997. – 191 б.
3. Нетрадиционные методы коррекции нарушений: учебное пособие/Т.Г. Неретина. - Магнитогорск: Магнитогорск.гос. техн. ун-т им Г.И. Носова», 2015. – 67б.

Рухани жаңғыру – ұлттың ұлы мұраты

«Сапалы білім беру – Қазақстанның индустриялануының
және инновациялық дамуының негізіне айналуы тиіс», –
деген Н.Ә.Назарбаев

Елюбаева А.Н., п.ғ.м.

Резюме

В данной статье ставится актуальный вопрос о целях и интересах на пути модернизации сознания, не теряя при этом национальной идентичности, национального кода, а гармонизируя его с мировыми ценностями и созидая на благо Казахстана.

Abstract

This article raises an urgent question about the goals and interests on the path of modernization of consciousness, without losing national identity, national code, but harmonizing it with world values and creating for the benefit of Kazakhstan

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Бұл мақалада сананы жаңғырту, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан айырылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат-мүдделер туралы өзекті мәселе көтеріліп отыр. Онда ел Президенті Қазақстан үшін қайта түлеудің айырықша маңызды екі үдерісі – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға ала отырып, Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынын және бұқаралық сананы қалай өзгертетіні жөнінде алысты болжайтын көзқарастарымен бөліседі.[4]

Мемлекет басшысы аталмыш жаңғырудың негізгі қызметі мен ерекшеліктеріне ой жүгіртіп, бұл жаңғырудың маңыздылығына тоқталады: «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру

ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды». Саяси, экономикалық реформаларда егеменді еліміз бірқатар жақсы нәтижелерге қол жеткізгені баршаға мәлім. Ол адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білу жұмысында рухани салаға басымдық берудің қажеттілігін алға қойып отыр. Бұл дегеніміз – ұлтымыздың барлық ұлттық салт-дәстүрлерін, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық рухымызды жаңғырту деген асыл ұғымға келіп саяды. Елбасымыздың рухани жаңғыруға, руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруі – үлкен көрегендік пен ұлттың алға ілгерілеуін жылдам қарқынмен жылжитатын қозғаушы күш. Бұл – тәуелсіз еліміздің бақытты болашағы мен алаңсыз келешегі үшін жасалып жатқан жұмыс. Өйткені, рухани байлықтың кемел болғаны бұл жеке азаматтарымыз үшін де, әрбір жеке тұлғадан құралған қоғам, туған еліміз үшін де өте маңызды үдеріс. [3]

Н.Ә.Назарбаев бұл ретте, тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытына жеке-жеке тоқталады. «Сананы жаңғыртудың» мазмұнын негіздей отырып, Президент жаңғырудың алты бағытын белгілейді:

1. *Бәсекеге қабілеттілік;*
2. *Прагматизм;*
3. *Ұлттық бірегейлікті сақтау;*
4. *Білімнің салтанат құруы;*
5. *Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы;*
6. *Сананың ашықтығы.*

Аталмыш бағыттардың бәрі барынша өзектендірілген және уақыттың талаптарына нақты жауап береді. «Мәңгілік ел» болуымыз үшін бізге ауадай қажетті қасиеттер мен құндылықтардың қайнары тоғысып, ақыл-парасаты толысқан, ғаламдық ғылымды игерген адамдар көп болса, еліміз өркениетті, бәсекеге қабілетті болатыны ақиқат. «Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады... Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы», – деп ашып көрсетеді. Бәсекеге қабілеттілік саясат пен экономикада, білім, ғылымда, технологияда, яғни

барлық салада болуы тиіс. Бәсеке болған жерде әрбір тұлға өзінің ең сапалы қызмет түрін ұсынады. Білім мен тәрбиесі ғажайып түрде үндескен, ұлттық идеологиясы темірқазығына айналған табысты ел болуымыз үшін жақсылыққа ұмтылып, жаманшылықтан арылып, саналы түрде барлық қасиеттерімізді ізгілендіріп, сананы рухани жағынан үнемі жетілдіріп, дамытып отыруға тиістіміз. [4]

Мен болашаққа бағдар ретінде көптеген оқу мекемелерінде білім алып жатқан ел болашағы - жастарымыз ел басшысының нұсқау сөздерін өздерінің өмірлік мақсаттарына енгізе отырып, еліміздің рухани тұрғыдан дамып, интеллектуалдық дәрежесінің жоғарылауына үлесін қосуға әрекет жасайтындарына сенемін. Сонымен қатар жастарымыздың интеллектуалды көрсеткіштері олардың тек білім деңгейімен ғана емес, олардың ұлттық тәрбиесімен, рухани жаңғыруымен де тікелей байланысты. Білім – рухани жаңғырудың негізі. Өйткені, ой жүйесі терең, алыстан пайымдап, тереңнен тамырланған дүниетанымы кең адам ғана бәсекеге төтеп береді деген ауқымды ұғымды білдіреді. Мен Елбасының осы сөздерін толық қолдай отырып, рухани мәдениеттің дамуы үшін тағылымды ұлттық тәрбиенің қайнарынан сусындап, биік адами құндылықтардың кемелдену барысында әрбір маман иесі кәсіби қызметін жоғары деңгейде жүзеге асыруы қажеттілігін түсінемін. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім жүйесі әрдайым бірінші кезектегі орында тұруы міндет деп есептеймін.

«Терең білім – тәуелсіздігіміздің тірегі», – деген Н.Ә.Назарбаев. Сондықтан да елбасымыз «Мәңгілік ел» болуға қадам басқан тәуелсіз Қазақстанның ендігі жаһандану алдында ұлт ретінде жойылып кетпеуі үшін ұлттық кодын сақтаған, терең білімді, бәсекеге қабілетті, ұлттық құндылықтарын бойына сіңірген ақыл-ойы кемел тұлға болуына маңыз береді. Осы орайда ол бабалар ұлағатымен астасып жатқан зерделі ойы мен парасатты пайымын былайша білдіреді: «Білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу–біздің қанымызда бар қасиет. Тәуелсіздік жылдарында қыруар жұмыс жасалды. Біз он мыңдаған жасты әлемнің маңдайалды университеттерінде оқытып, дайындадық. Бұл жұмыс өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында қолға алынған «Болашақ» бағдарламасынан басталды. Елімізде өте жоғары деңгейдегі бірқатар университеттер ашылды, зияткерлік мектептер жүйесі қалыптасты. Басқа да көптеген іс тындырылды».

Табысқа жетудің негізгі бір жолы – білімнің салтанат құруы. Адамды да, қоғамды да алға жетелейтін күдіретті күш – білім. Шоқан Уалихановтың «Халықтың кемеліне келіп, өркендеп

өсуі үшін ең алдымен азаттық пен білім керек» деген қанатты сөзі күн сайын емес, сәт сайын өз дәлелін тауып келеді. Білімді бірінші орынға қоятын ел қай кезде де көштің басынан көріне алады. Себебі Мұхтар Әуезов атамыз айтқандай халық пен халықты, адам мен адамды білім ғана теңестірмек.

Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекеге қабылеттілігімен айқындалады, сондықтан әрбір қазақстандық 21 ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек,-деді Елбасы, рухани жаңғыру туралы мақаласында. Президент адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу мен олардың бойында патриоттық рухты сіңіре білу жұмысында рухани салаға басымдық беру қажеттігін атап көрсетті. Болашаққа бағдар беретін бұл мақалада көрсетілген міндеттерді жүзеге асыруда аға буын өкілдеріне қойылар жауапкершілік жоғары.

«...Қазақстан 2020 жылға дейін елдің стратегиялық даму жоспарын орындауға мүдделі және сәйкесінше инвесторлар қызметін индустрияландыруды дамытуға бағыттауға, басымдықтарды айқындауға және ол үшін тиісті жеңілдікті жағдайлар жасауға тырысады. Осындай жоспардың болуы және оны орындау тәртібі Қазақстанда экономикалық белсенділікті сақтау және көтеру үшін маңызды ынталандырушы шара болды». Дәстүрлі игеруші сала басымдық артықшылығын сақтады. Көп ғылыми қамтымды салалар—электроника, лазерлік техника, коммуникациялық және медициналық жабдықтар үшін олардың маңыздылығы ескеріле отырып, сирек кездесетін металдар игеруге қолдау көрсетілді. Осылайша, қаржылардың 80% басымды секторларға бағытталатын болады, ал қалған 20% — бірқатар жағдайлар сәйкес келген жағдайда басқаларына бағытталатын болады. [3]

2014 жылдың 1 тамыз күні Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев 2015-2019 жылдарға арналған индустриялық-инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы жарлыққа қол қойды. Бағдарлама «Қазақстан-2050» стратегиясының ұзақ мерзімді басымдықтарына және Қазақстанның дамыған 30 ел қатарына кіру тұжырымдамасына сәйкес әзірленді. Ол 2010-2014 жылдарға арналған үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасының жалғасы болды. Бағдарламаның негізгі мақсаты игеруші өнеркәсіптің әртараптануын және бәсекеге қабылеттілігін арттыруды ынталандыру. Осылайша, бағдарламаның екінші кезеңін жүзеге асыру 2019 жылы өңдеу өнеркәсібінің өндірілген өнімі көлемдерін 2012 жылғы деңгейге қарағанда 43% өсіру; жалпы ішкі өнімді

өңдеу өнеркәсібінде 1,4 есеге өсіру; өңдеу өнеркәсібіндегі еңбек өнімділігін 1,4 есеге өсіру; шикізаттық емес экспорт көлемінің құндық көлемін кемінде 1,1 есеге өсіру; өңдеу өнеркәсібінің энергия сыйымдылығын кемінде 15 % есеге азайту; өңдеу өнеркәсібіндегі жұмыспен қамтылуды 29,2 мыңға дейін өсіру. Бүгін ҰИИД МБ екінші кезеңі бірінші кезеңде қиындық туғызған мәселелерді алдын алады деп үміттенуге негіз бар. [2]

Қазақ Елінің жастары білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылулары керек. Себебі, жаңа дәуірде тек бәсекеге қабілетті, аса білімді, сауатты адамдар ғана табысқа жетеді. Ел жастарында осындай қасиеттер болса, кез-келген мемлекеттің болашағы жарқын болары анық. Ел Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында осылайша Қазақ Елінің болашағын білікті жастармен байланыстыра ерекше атап өтті. Кез-келген елдің болашағы қашан да – өсіп келе жатқан ұрпағына байланысты Сол себепті де, Қазақстан бәсекеге лайықты, білікті жастарды дайындауға баса назар аударып келеді. Заман жаңарған сайын, білім беру саласын да жетілдіріп отыру қажет. Білім – табысты болудың басты факторы. Ол ел жастарына болашағына ғана емес, бүтіндей мемлекеттің дамуына әсер етеді. Сондықтан, оған әрдайым ерекше басымдық берілетіні – түсінікті де. Қазір экономика, өнеркәсіп, өндіріс салалары көз ілеспес жылдамдықпен алға жылжуда. Енді бір он жылдан кейін қазіргі кәсіптердің кейбірі жойылып, жаңа түрлері пайда болуы мүмкін. Ал, оларды игеріп кете алатын жастар Қазақ Елінде де болуы керек. Бәсекеге қабілеттілік дегеніміздің бір парасы – осыда. [4]

Ұлттық жаңғыру дегеніміз–ұлттық санамен тығыз байланысты. Оның түпкі мақсаты–ұлттық бірегейлікті сақтап, ел ішінде бейбітшілік пен келісім үйлесе отырып, ұлттық береке, бірлік салтанат құрған бәсекеге қабілетті, табысты ел болу. «Сонымен бірге, жаңғыру ұғымының өзі мейлінше көнерген, жаһандық әлеммен қабыспайтын кейбір дағдылар мен әдеттерден арылу дегенді білдіреді», -дейді Н.Ә.Назарбаев. Сондықтан рухани жаңғыру үдерісін дер кезінде қабылданған оң шешім деп танимыз. Осы рухани жаңғырудың жүзеге асырылуын біз және сіз болып, «Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып» бірлікте орындауымыз аса қажет. Бәсекеге қабілетті, әлемдік деңгейде танылған әрі дамыған рухани кемел ел болу – Елбасының асыл арманы. Ендеше, мемлекет басшысының жастарға соны серпін, тың бастама ұсынуы келешекке қамданудың әрекеті деп түсінеміз. Мұның өзі халық игілігі үшін қызмет ететін білікті мамандарды дайындаудың баспалдағы іспетті. «Бақыт жолы – білімде» деп хакім, ойшыл Ахмет Йегүнеки атамыздың сөзімен аяқтаймын.

Әдебиет

1. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы «Руханилық» 499 бет
2. <https://egemen.kz/article/nursultan-nazarbaev-bolashaqqa-baghdar-rukhani-zhanhghyru>
3. <http://kaztrk.kz/news/bolashaqqa-bagdar-ruhani-zhangyru/ruhani-zhangyru-mangilik-el-boludyn-kepili-87939>
4. <http://bilim-all.kz/article/5958-Ruhani-zhangyru-%E2%80%93-tabysty-el-boluymyzdyn-kepili>
5. <https://aikyn.kz/2017/04/28/11711.html>
6. «Егемен Қазақстан» «Рухани жаңғыру – мәңгілік ел болудың кепілі», 2018 жыл, 11 қаңтар, 5 бет

ӘОЖ 30.303

Балабақша – барлық тәрбие мен білімнің ең алғашқы баспалдағы

Шәбіл Е.И.,
арнайы пән оқытушысы,
«Болашақ» университетінің
жоғары колледжі

Резюме

В статье говорится, что основной шаг в воспитании современного, конкурентоспособного молодого поколения начинается с детского сада.

Abstract

The article says that the main step in the education of a modern, competitive young generation begins with kindergarten.

Қазіргі таңда үздіксіз білім беру еліміздің ертеңі өсіп келе жатқан жас ұрпақтың білімінің тереңдігімен өлшенеді. Білімді, жан-жақты қабілетті ұрпақ – ұлтымыздың баға жетпес қазынасы.

Қоғамымызда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен еліміздің білім беру саласының әлемдік білім кеңістігіне өтуі білім беру саласында, соның ішінде мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытуға уақыт талабына сай өзгерістерді енгізуді талап етіп отыр.

Білім беру балабақша табалдырығынан басталады десек ешқашан қателеспейміз. Барлық білімнің бастауы – балабақшада. Мектепке дейінгі мекемелерде тәрбие мен білім саласында заманауи педагогикалық технологиялар қаншалықты маңызды болса, мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту мен тәрбиелеуде де педагогикалық технологиялар ұғымы кеңінен қолданылатын ұғымның біріне айналды. Ендеше мектепке дейінгі білім беру саласының басты міндеттерінің бірі – өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбие беру үрдісіне заманауи әдістерін енгізу. Әрине бұл үшін мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде балалардың жеке басының қалыптасуы мен дамуына педагогтардың заманауи инновациялық технологияларды қолдана білу сауаттылығына да байланысты.

Тәрбие мен білім – егіз. Мектеп жасына дейінгі балаларды дамыту мәселесі мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі болып отыр. Егемен еліміздің талабына сай мектепке дейінгі тәрбие мен білім беру, қазіргі заманға сай білімді де тәрбиелі ұрпақ тәрбиелеу – білімді, жан-жақты тәрбиешілердің еншісінде. Заман өзгерген сайын әдіс-тәсілдер көбейіп, жаңарып, толығып жатыр. Балалардың тілін дамытуды, қызықты үйрету үшін жаңа әдістер мен технологияларды өз тәжірибемізде қолдануға ізденеміз. Жаңа технологияны, әдіс-тәсілдерді тиімді қолдану үздіксіз тәрбие беру мен білім сапасын арттырады.

Жаңа заман баласы – ертеңгі еліміздің болашағы. Жаңа заман баласын қалыптастырып, дамыту үшін тұлғаның ішкі дүниесі мен оның қыр-сырын анықтап, мүмкіншіліктері мен қабілетінің дамуына жағдай жасау қажет. Біздің балабақшаларымызда балаларға үздіксіз білім беруде барлық жағдай қарастырылған. Балабақшада балалардың жеке басының қалыптасуы мен дамуына педагогтардың педагогикалық технологияларды қолдана білу сауаттылығы өте жоғары. Осы уақытқа дейін тәрбиеші ретінде балаларға үздіксіз тәрбие мен білім беруде жаңартылған педагогикалық технологияларды кеңінен қолдануға тырысамын. Себебі қазіргі заман балаларының берілген ақпаратты тез қабылдауынан, есте сақтау қабілеттері жоғары дамығандығын байқауға болады.

Мектепке дейінгі мекеме балаларына үздіксіз тәрбие мен білім беру келешек ұрпақтың еркін дамуына, жан-жақты білім алуына, белсенді, шығармашыл болуына тікелей әсер ететін балабақша мен тәрбиешілері. Осыған орай мектепке дейінгі мекемелердің тәжірибесіне оқыту мен тәрбиелеудің әртүрлі технологиялары енгізілуде. Мәселен, ынтымақтастық педагогикасы, білім беруді ізгілендіру, ойын арқылы оқыту, түсіндіре басқарып оза оқыту, өздігінен оқыту, сын тұрғысынан ойлауды дамыту, оқытудың компьютерлік технологиясы, психологиялық, педагогикалық әдістемелік білімді, педагогикалық шеберлікті, балалардың жан-дүниесіне терең үңіліп оны ұғына білуді талап етеді.

Қазіргі таңда мектепке дейінгі білім беру мекемелерінде тәрбиешілердің ұстанымы ауысқан: ол балаларға басшы емес, білім беру қызметінің тең қатысушысы. Мұндай оқыту баланың интеллектуалды қабілеттілігін айтарлықтай шамада анықтайды, балаларға мінезін қалыптастыруға, байланыс тілді, логикалық ойлауды, дүниетанымды дамытуға, сыни ойлауды қалыптастыруға және жеке мүмкіндіктерді беретін дамытушы орта құруға мүмкіндік береді.

Мектепке дейінгі шақ адам өміріндегі ең маңызды кезең болып келеді.

Өйткені осы кезде баланың бойындағы табиғи бар дарындылық жан-жақты дами бастайды. Сондықтан осы шақта балалармен анағұрлым жан-жақты дамытушылық әрекеттер жүйелі жүргізілсе, жұмыс соншалықты нәтижелі болады. Тәрбиелі, білімді ұрпақ балабақшадан мектепке дайын шәкірт болып шығады.

«Бала естігенін айтады, көргенін істейді» – деп қазақ халқы бекер айтпаған. Мектеп жасына дейінгі балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің маңызы зор. Кішкентай сәбилеріміз ата – анасының, тәрбиешісінің, достарының мінезінен, жүріс – тұрысынан, сөйлеген сөзінен, істеген ісінен үлгі алуға тырысады. Балабақшаның балаға беретін тәлім–тәрбиесінің қаншалықты мықты болуы , сол балабақшада қызмет ететін педагогикалық ұжымға, нақтырақ айтар болсақ, тәрбиешіге байланысты.

Тәрбиеші–киелі мамандық. Ол ертеңгі болашақты , болашақ иесін–ұлтын тәрбиелейді. Адам тәрбиелеу, оған ғылым негіздерінен мағлұмат беру, баланы өмір сүруге икемдеу, адами қылықтарды бойына дарыту– ол оңай шаруа емес.

Тәрбиеші–суретші, әртіс, әдебиетші, ақылшы, дос және бала жанын бағамдар психолог.

Осы бүлдіршіндеріміз әр мерекелік іс-шараларға белсене ат салысып өз өнерлерін көрсетуге тырысады. Балалардың ішінде әнші, биші, бояушы, сызушы балаларды байқауға болады.

Кішкентай балалар тәрбиеші көмегімен киініп, жуынып, сүртінеді, бір -біріне көмектеседі, «рахмет, кешір, өтінемін» сөздерін айтып отырады.. Осылайша мейірімділіктің негізі қаланады немқұрайлықтың пайда болуына, құрбыларына, үлкендерге қалай болса солай қарауға мүмкіндігі жасалмайды.

Тұрмыстық қызметте топтағы ойыншықтарды жинау, оларды күтіп ұстау, топты таза ұстау. Ұйымдастырылған оқу қызметіне қажетті ермексаз, тақтайша, қылқалам т.б дайындауға көмектесуі. Осылайша біз бүлдіршіндерімізді қайырымдылыққа, кішіпейілділікке шақырып, жақын адамдарына қамқор болуға үйретеміз.

Әрбір жасалынған істен кейін «Жарайсыңдар балалар! Тобымыз немесе ойын алаңымыз қандай сәнді болып қалды, бәрекелді!» деген сөздерді есту арқылы жасаған еңбектерінің дұрыс екеніне көз жеткізеді. Балабақша-келешек, ел басқарар, жер суына иелік етер, ел халқын гүлдендірер, мерейін өсіріп, мәртебесін биіктетер жасампаз жандарды шыңдап өмірдің ең басты сатысын қалайтын киелі ұя.

Балабақша – барлық тәрбие мен білімнің ең алғашқы баспалдағы іспеттес. Мұндағы тәрбие мен білім балалардың табиғи мінезін, қабілетін ерте жастан дамытады. Бала – болашағымыз, бала – қуанышымыз. Ендеше мектепке дейінгі үздіксіз тәрбиемен, біліммен қамту өзімнің басты мақсаттарымның бірі екенін қуана айта аламын.

Әдебиет

1. Бүркітбаева Ә. Мектепке дейінгі және кіші мектеп оқушыларының эмоционалдық өрісінің дамуындағы қиындықтар. // Жантану мәселелері. 4/2011. - 23 бет.

2. В.С. Мухина. Мектеп жасына дейінгі балалар психологиясы. Алматы, 1986.

3. Г.М. Молдахметова, А.К. Нурова. «Мектепке дейінгі балалардың психологиялық-педагогикалық диагностикасы»: оқу-әдістемелік құрал. - Қостанай: ҚМПИ. - 2012.

**Ойын арқылы бастауыш сынып оқушыларының
ойлау қабілетін дамыту**

Мырзашова Қ.Б.,
жоғары санатты оқытушы,
«Болашақ» университетінің
жоғары колледжі

Резюме

Игровая технология помогает развивать мышление ребенка, повышать его познавательные способности, освежать настроение, развивать волю, повышать энтузиазм к занятию.

Abstract

Igrovaya tekhnologiya pomogayet razvivat' myshleniye rebenka, povyshat' yego poznavatel'nyye sposobnosti, osvezhat' nastroyeniye, razvivat' volyu, povyshat' entuziazm k zanyatiyu.

Сабақ барысында әрбір ұстаздардың мақасты – сабақ сапасын көтеру, түрлендіріп өткізу, сабаққа деген оқушының қызығушылығын арттыруға тырысады. Қазіргі таңда елімізде оқыту мазмұны жаңартылып, сабақтар озық технологиялармен қолданудамыз. Солардың бірі – «Ойын арқылы оқыту» технологиясы. «Егеменді еліміздің тірегі – білімді ұрпақ» десек, білімнің негізі бастауышта қаланатыны белгілі. Бастауыш сыныпта әртүрлі пәндер жүргізіледі. Оқушының білімін дамыта отырып, танымдық қабілеттеріне үлкен үлес қосады. Баланы тәрбиелеу мен оқытуда ойынның ролі ерекше. Кез – келген педагог өз сабақтарында ойынды нағыз керекті және маңызды іс-әрекет ретінде түсіндіреді.

Оқу процестерінде ойын технологияларын қолдану оқушы үшін пайдалы. Пәндер бойынша ойын технологиясының ерекшелігін анықтауға болады: затпен және затсыз ойындар, үстел үстінде, көшеде, бөлмеде, компьютерде, оқу техникалық құралдармен және түрлі жүру техникасымен байланыстыруға да болады. Ойын сабақ барысында – өткен сабақты еске түсіреді, сабақ ортасында – көңіл – күйін сергітеді, ерік-жігерін дамытады, сабаққа ынтасын арттырады, сабақ соңында - сабақтан алған білімін ойын жинақтап мақсатты көздеуге үйренеді. Балаларды оқытуда және тәрбиелеуде ойынның ролі педагогикада бұрын да, қазір де қарастырылып келеді. Ойын оқыту әдісі ретінде жүреді.

Әр жастағы балалардың ойынға қызығушылығы басым болады, мінез-құлқында еріктілік жеткіліксіз, алдында кездескен мысалдарды шешуге практикалық тұрғыдан қарайды. Сондықтан әрбір ұстаз сабақтарында ойын әдістерін көптеп қолдануымыз қажет.

Ойын балалар үшін оқу да, еңбек те болып табылады. Ойын – айналадағы дүниені танып, өмірде кездескен қиыншылықтарды жөнуді жолын үйретеді, баланың ұйымдастырушылық қабілетін қалыптастырады.

А. С. Макаренко: «Ойын-балалар өмірінде өте маңызы зор нәрсе, үлкендердің қайраткерлігі, жұмысы, қызметі қандай маңызды болса, балалардың ойыны да сондай маңызды. Ойында бала қандай болса, өскен кезде жұмыста да, көбінесе, сондай болады. Сондықтан болашақ қайраткер, ең алдымен, тәрбиені ойын арқылы алады,»- деп балалар ойынын жоғары бағалаған.

Ойынға қойылатын әдістемелік талаптар:

-Ойынның мақсаты нақты және керекті көрнекіліктер мен материалдар күн ілгері дайындалып, оңтайлы жерге қою.

-Ойынға кірісер алдында оның жүргізілу тәртібін оқушыларға әбден түсіндіру.

-Ойынға сыныптағы оқушылардың түгел қатысуын қамтамасыз ету.

-Ойын үстінде шешім қабылдай білуіне, ойлана білуіне жетелеу.

-Ойын түрлерін бағдарламаға сай іріктеп алу.

-Ойынды баланың жас ерекшелігіне қарай түрлендіріп пайдалану.

- Қарапайым ойыннан қиын ойынға көшу.

- Міндетті түрде ойынның қорытындысын жариялау қажет.

Кез-келген ұстаз өз сабақтарын көрнекіліксіз, ойынсыз өткізбеу тиіс. Қай сабақ, қандай тақырып болмасын тиімді көрнекілік, ойындарын ойластырып, алдын ала дайындалуға тырысу қажет. Педагог өткізетін әрбір сабағын алдын ала жоспарлау қажет. Сонда ғана сабақ қызықты өтіп, тақырыпты оқушы жеңіл игеріп, оңай есте сақтап, оқуға деген қызығушылығы, ынтасы артып отырады. Қазіргі уақытта қолданылып жүрген жаңа технологиялар «Сын тұрғысынан ойлау», «Ойын арқылы оқыту» технологияларын бастауыш сыныптарға қолдануға болады. Өйткені бірінші сынып оқушыларын оқуға тек ойынмен ғана қызықтыра аламыз. Ойын баланың ойын қозғайды.

Қазақ халқының ұлы ақыны А. Құнанбаев: «Ойын ойнап ән салмай, өсер бала бола ма?»-деп айтқандай, бала өмірінде ойын ерекше орын алады. Ойын арқылы оқушының білім алуға, оқуға

қызығушылығы артады. Ойын – адамның өмір танымының алғашқы қадамы. Сондықтан ойын арқылы балалар өмірден көптеген мәліметтер алып, білімін жетілдіреді. Ойын бір қарағанда қарапайым құбылыс не іс әрекет іспетті.

Ойынның да өзіне тән мотивтері болады. Мысалы мазмұндық, рөлдік ойындар баланың зейінін, есін, ойлауын, қиялын қалыптастыруда зор маңыз атқарады. Ойын әсері арқылы бала өз қасиетін қалай қанағаттандыра алатынын, қандай қабілеті бар екенін байқап көреді. Ал, ақыл-ой ойындарында белгілі бір ережелерді сақтап ойнайды. Ол ойындар баланың тапқырлығын, байқағыштығын, зейінділігін арттыруы мен қатар, ерік сезім түрлерін де дамытады.

Ойын түрлерінің материалдары сабақтың тақырыбы мен мазмұнына неғұрлым сәйкес алынса, оның танымдық, тәрбиелік маңызы да арта түседі. Оны тиімді пайдалану сабақтың әсерлігін, тартымдылығын күшейтеді, оқушылардың сабаққа ынтасы мен қызығушылығын арттырады.

Тіл дамыту бойынша пайдаланылған ойындар баланың сөздік қорын молайтуға, әрбір сөзді еркін, өз мағынасында қолдануға тез, жылдам сөйлеуге жаттықтыруға бірден-бір таптырмайтын құрал екендігі даусыз. Сөздерді дыбысқа талдау, сөз құрастыру жұмыстарына жаңашыл педагог Амоношвилидің ойын тәсілін пайдаландым. Ізденімдік ойындар – оқушыларды ізденімпаздыққа белгісізді табуға құштарлыққа үйрететін дидактикалық ойындардың бір түрі. Сабақ барысында ойындарды кірістіре оқыту сабаққа белсенділігін арттырады. Оқушыларға қазақ тілі дыбыс жүйесінің өзіндік белгілерін саралап танытуда, олардың фонетикалық біліктері мен білімдерін тәжірибеде қолдануда Ізденімдік ойындардың қызметі ерекше. Мысалы: «Дауыссыз дыбыстар» тақырыбын өткенде төмендегідей ізденімдік ойындарды өткізу оң нәтижеге қол жеткізеді. «Сөзді тап» ойыны.

Ойын мақсаты: Оқушыларға дауыссыз дыбыстардың өзіндік ерекшеліктерін ұғындыру, олардың сабаққа қызығушылығын ояту, шығармашылық қабілетін жетілдіру. Қазақ тілі сабақтарында қолданылатын ойындарды көркем әдебиеттермен ұштастыру жұмыстары да оқушыларды тәрбиелеуде маңызы зор. Көркем әдебиеттерді оқу арқылы оқушылардың эстетикалық, адамгершілік қасиеттері дамиды.

Мектеп табалдырығынан алғаш аттаған балаларға ана тілін оқытудың тиімді әдістеріне ерекше мән берілуге тиіс. Ана тілі сабақтарында ойынды ұтымды пайдалану сондай әдістерге жатады. Оқушылардың кейбір әріптерге, әсіресе « Р », « Л », « С », « Ң » дыбыстарына тілдері еркін келе бермейді. Бұл жерде жаңылтпаш

ойындарын пайдаланудың мәні зор. Ойын арқылы оқу процесін жандандырып, сабақтың сапасын арттыруға толық мүмкіншілік бар. Баланың сөздік қорын молайтып, сөзді еркін, өз мағынасында қолдануға тез жылдам сөйлеуге жаттықтыруға ойын-бірден- бір таптырмайтын құрал. Ойын арқылы бала өмірден көптеген мәліметтер алады, білім алады, нашар оқитын оқушылардың өздері де ойынға араласып сабаққа ынтасы артады.

Оқушының тілін дамытуда, сөйлеу мәдениеті мен ой өрісін , дүниетанымын жетілдіруде сюжетті рөлді ойындар тиімді нәтиже береді. Сабақта оқушының рөлдік ойындарды ойнау барысында іс - әрекеті әлеуметтік сипат алады.

Дидактикалық ойындарға сабақ материалын тереңдетуге және бекітуге арналған ойындар жатады. Оқушылар дидактикалық ойын кезінде сабақ мазмұнындағы оқиғаны әңгімелейді. Дидактикалық ойындарда баланың сөйлеу, есте сақтау, ойлау қабілеттері дамиды. Бұл ойындардың ережесі балалардың түсінуіне оңай қарапайым, әрі қысқа болу керек. Сабақта ойын түрлерін ретсіз, әрі жиі қолдану оқушыларды жалықтырады. Дидактикалық ойындардың ырғағын сақтау мұғалімнің шеберлігін танытады. Бұндай ойындарды сабақта түрлі әдіс-тәсілдермен қызықты, әрі мазмұнды өткізу үшін әсіресе балалардың ерекшелігіне баса зейін аударып, сабақ кезеңдерін бір –бірімен логикалық байланысқа құрып, өзара бірін-бірі дамытып, толықтырып отырады.

Сабақта үнемі ойын түрлерін пайдалану тиімді де, жақсы нәтижеге жетуге болады. Ойын – балалар үшін оқу да еңбек те. Қандай ойын болмасын баланы бір нәрсеге үйретеді. Ойын балалардың достық сезімін оятып, бір-біріне қамқорлығы, ұжымдық бірлігі нығаяды. Ойын арқылы баланы жақсылыққа, қайырымдылыққа,ізгілікке әдептілікке тәрбиелеуге болады.

Әдебиет

1. Ж.Аймауытов Психология .Алматы. 1995 -78 б
- 2.С.Ахметов «Бастауыш сыныптарда білім берудің тиімділігін арттыру жолдары.» Алматы «Рауан» 1994 ж. 63-б
- 3 . Р.Б.Нұртазина, А. Д Сейсенова. «Мен оқимын ,ойнаймын ойлаймын!» 1,2 кітаптары . «Арман» баспасы. 2003 26-б
4. С.Рахметова Қазақ тілін оқыту әдістемесі.-А,2003.-135-бет
- 5.Е.Сағындықов Ұлттық ойындарды оқу-тәрбие ісінде пайдалану Алматы «Рауан»1993ж
6. К.Д.Ушинский «Тандамалы шығармалары» V том 54-б
7. журнал «Педагогика жаршысы»№4 ,№3 2010ж,
- 8.журнал « 12 жылдық білім» №4, 2006ж

Өнер – білім бар жұрттар (ойын сабақ)
Ойын технологиялары қолданылған сабақ.

УДК: 811.161.1

**Пассивный и активный словарь лексической системы
русского языка**

Баймурзаева С.,
Жәнібек М., студент,
Кызылординский Университет «Болашақ»

Түйіндеме

Мақалада орыс тілінің лексикалық жүйесінің пассивті және белсенді сөздері талданады.

Abstract

The article analyzes the passive and active Words of the lexical system of the Russian language.

Лексическая система языка является одним из самых подвижных и гибких его уровней, так как отражает те изменения, которые непрерывно происходят в социальной, материальной и иных аспектах жизни общества.

Для того чтобы комплексно изучить понятие устаревшей лексики, необходимо установить ее место в системе нашего языка. Устаревшая лексика принадлежит к пассивному словарю русского языка. Лексика нашего языка непрерывно пополняется неолексемами, которые появляются вследствие развития общества, то есть для этого существуют различные причины: изменения в системе общественных отношений, современные научные открытия, развитие культуры, формирование новых способов общения людей, в том числе виртуальная коммуникация с помощью технических устройств. Движение в составе лексики разнонаправленное: вместе с расширением состава лексической системы языка происходит противоположный процесс, а именно – из состава нашего словаря исчезают устаревшие слова и значения.

Процесс становления и закрепления в языке неолексем и неозначений и исчезновение устаревших понятий – процесс долгий, требует нескольких этапов, поэтому в языке какое-то время сосуществуют одновременно два пласта лексики: активный словарный запас и пассивный словарный запас. Активный словарь

представляют те лексемы, которые человек знает и постоянно употребляет в речи. Он (активный словарь) гораздо менее объемный, чем пассивный словарь, то есть является запасом слов, которым человек владеет, но редко использует в повседневной речи. Такое деление лексики на активную и пассивную основывается на частоте употребления слов. К активному словарному запасу языка относятся все лексические единицы, которые повседневно употребляются в любой заданной сфере коммуникации. К пассивному словарному запасу языка относятся лексемы, которые редко употребляются, не закрепились еще или уже перестали быть столь нужными, привычными в той или иной сфере общения, т.е. слова, которые уходят из языка (устаревшие слова), слова, которые окончательно не вошли еще в общелитературное употребление или только что в нем появились (неологизмы) [1,146].

Говоря о формировании индивидуального словарного запаса каждого человека, исследователи утверждают, что активная часть индивидуального словаря всегда будет менее объемной, чем пассивная. Это объясняется тем, что «пассивная часть формируется включённостью члена общества в большее число разных актов общения с разными людьми разных индивидуальных и групповых интересов (и поэтому восприятием и отображением в каждом пассивном индивидуальном словаре большего числа разных употреблённых другими слов), чем это происходит при формировании активной части его индивидуального словаря» [2]. Данное предположение подтверждает анализ, проведенный советским и белорусским лингвистом А.А. Гируцким. Согласно его сентенциям, наиболее употребительные 2 тысячи слов занимают в большинстве языков до 75-80% текста. По данным «Словаря языка Пушкина», все тексты произведений А.С. Пушкина на 80 % составлены из наиболее активных двух тысяч слов [1,147].

Нельзя строго определить границу между двумя обозначенными словарями: активным и пассивным. Обращаясь к функциональным стилям языка, мы можем сказать, что в рамках научной речи активные в повседневности слова переходят в пассивный запас. Помимо этого, слова совершают этот «переход» в течение хода истории. Исследователь А.А. Гируцкий приводит следующие примеры. Между активным и пассивным словарным запасом существует постоянное взаимодействие. Активные лексемы в словаре при наличии определенных условий могут перейти в пассивный запас: «ударник» (социалистического труда), «пейджер». И, наоборот, единицы пассива могут свободно

проникнуть в актив: неологизмы: «визажист», «флэшка», бывшие историзмы: «мэр», «дума...» [1,147–148].

Учёный считает правильным разграничивать активный и пассивный словарь языка у его носителей: «активный словарь носителя языка – совокупность лексических единиц, которые говорящий свободно использует в спонтанной речи. Пассивный словарь носителя языка – совокупность лексических единиц, которые понятны носителю языка, но не употребляются им в спонтанной речи» [3,21]. Важно понимать, что активный и пассивный словарь конкретного носителя языка количественно и качественно отличается от активного и пассивного словаря языка. Помимо этого, активный и пассивный словарь разных носителей языка отличается по объёму и составу в зависимости от социального положения, гендерных характеристик, уровня образованности, сферы деятельности человека, а также и от других особенностей индивида.

К пассивному словарю относятся, собственно, сами устаревшие слова. Устаревшие лексемы или утрата того или иного их значения, процесс десемантизации – результат длительного процесса архаизации. Нет необходимости вспоминать слово или значение. Поэтому оно постепенно переходит из актива в пассив, а потом может забыться и исчезнуть из языка. Устаревшие слова образуют сложную систему. Они разнородны с точки зрения степени устарелости, причин архаизации (устаревания), возможности и характера их использования. Некоторые ученые, в зависимости степени устарелости, разграничивают некротизмы и устаревшие слова. Некротизмы (от греч. *nekros* «мёртвый») – слова, которые в настоящее время совершенно неизвестны рядовым носителям языка: стрый «дядя по отцу», руг

«насмешка» (ср.: ругать), зга «дорога» (ср.: ни зги не видно) [4,56]. Эти слова не являются частью даже пассивного запаса, т.к. практически не используются ни в одном из функциональных стилей. Устаревшие слова также могут быть единицами современного языка, имеющими ограниченную сферу употребления и специфические стилистические свойства: *верста* (старинная русская мера длины $\approx 1,06$ км), *городовой* (низший чин городской полиции в дореволюционной России), *глаго́лать* (говорить). Многие слова, исчезнувшие из активного словаря литературного языка, могут употребляться в диалектах: *веред(а)*, *волога*, *воложить*, *прать (стирать)*, *одр (кровать, постель)* ... Отмечаются и такие ситуации, когда устаревшие и даже ушедшие из данного языка слова могут сохраняться в активном словарном запасе других языков, прежде всего родственных. Например: *тук*

(жир) – в бел. (ср.: русск. тучный), *весь* (деревня, село) – в бел. вёска, в польск. wieś. Слова могут сохраняться и в неродственных языках, если они были заимствованы [5,294].

Так, на основании указанных выше примеров можно выделить три основных типа устаревших слов по признаку характера архаизации: некротизмы (неизвестные среднему читателю слова), диалектизмы, иностранные слова. Использование таких специфичных слов в современном художественном произведении наделяет языковые единицы в тексте особой коннотацией и стилистической значимостью. В зависимости от причины архаизации различаются два типа устаревших слов: историзмы и архаизмы. В следующих параграфах мы рассмотрим их отличительные особенности.

В контексте новой художественной литературы устаревшая лексика выступает как стилистическая категория, так как она выполняют определенную стилистическую функцию. Поэтому мы хотим рассмотреть понятие устаревшей лексики со стороны выполняемых ею функций. Ее составляют слова с частично или полностью утраченной номинативной функцией в процессе своего исторического развития под влиянием внутриязыковых причин. Степень утраты номинативности может быть прямо пропорциональна степени устарелости слова. Невысокая степень утраты номинативности в большинстве случаев позволяет устаревшему слову функционировать в других стилях или выполнять особые стилистические задачи в современном литературном языке, потому что в этом случае утраченная номинативность лексической единицы компенсируется экспрессивно-синонимической функцией. Анализ формулировок, имеющих в научной и научно-учебной литературе, позволяет сделать вывод, что устаревшая лексика представляет собой разряд слов, принадлежащих к пассивному запасу стилистически нейтральной лексики или соответствующего функционального стиля [6,289].

Начиная с 50-х гг. XX в., большой интерес языковедов вызывает классификация архаической лексики по характеру внутренних причин устаревания. Верные сами по себе подходы к типологии устаревших слов, существующие в научной литературе, все же недостаточно универсальны для ее полного охвата, потому что по сей день отсутствуют четкие критерии отделения архаической лексики от других языковых единиц и существует проблема отбора квалификационных признаков конкретных разрядов устаревших слов. Архаизации лексики способствуют разнообразные внутриязыковые причины. Согласно Н.А.

Шестаковой, «специфика причин устаревания внутри самого слова обуславливает выделение определенных разрядов архаизмов, однако отсутствие обоснованных критериев типов устаревших слов приводит иногда к приблизительной и, более того, часто неверной квалификации конкретной архаической единицы либо к описанию только ядерной части того или иного разряда» [6,302].

Таким образом, переходя к исследованию двух подвидов устаревшей лексики, мы осознаем и учитываем тот факт, что они принадлежат к пассивной лексике, которая может составлять от 20% индивидуального словаря человека. Как мы упомянули ранее, такая «эксклюзивность» использования устаревшей лексики лишь увеличивает смысловую и стилистическую нагрузку данных лексических единиц.

Литература

1. Агаркова Н.Э. Концепт «Деньги» как фрагмент английской языковой картины мира (на материале американского варианта английского языка) [Текст]: дис. ... канд. филолог. наук / Н.Э. Агаркова. – Иркутск: БГУ, 2001. – 171 с.

2. Алтайская В.Ф. Переходные явления в лексике русского языка послеоктябрьского периода / В.Ф. Алтайская // Русский язык в школе. – 1960. – № 5. – С. 147-148.

3. Баранов А.Н. Русская политическая метафора: материалы к словарю / А.Н. Баранов, Ю.Н. Караулов. – Москва: Институт русского языка АН СССР, 1991. – 193 с.

4. Баранова Л.А. Стиль и стилизация / Л.А. Баранова // Наследие С.А. Есенина на рубеже веков: (К 105-летию со дня рождения): Межвуз. сб. науч. тр. – Рязань: РГПУ, 2000. – С. 50–56.

5. Белянская З.Ф. О причинах появления архаизмов в языке: рукопись / З.Ф. Белянская // Сев. Осет. гос. ун-т. им. К.И. Хетагурова.Орджоникидзе: Рукопись деп. в б-ке ИНИОН, 1990. – 300 с.

Types of metaphors and mechanisms of comprehension

Жамалбек Ә.М.,
шетел тілі пәні оқытушысы,
«Болашақ» жоғары колледжі

Abstract

Describing the processes of metaphor comprehension has been a hot topic of discussion among researchers throughout the past four decades. One of the major challenges has been to find a mechanism that can describe the processes involved in the comprehension of various kinds of metaphors. This article suggests that different types of metaphors could be understood through rather different mechanisms. To demonstrate this point, two different groups of metaphors are discussed. The first group includes those metaphors that are used to describe highly abstract concepts. In many cases, these abstract concepts are understood in terms of motion or non-motion events in the three-dimensional space. The second group includes those metaphors which are used to describe concepts with a higher degree of concreteness. In many cases, these metaphors are understood by attributing a salient feature of a metaphorical category to the topic of the metaphor. Because of their nature, the first group of metaphors can be understood in terms of a set of elements in a three-dimensional space. This can be done by the mapping of relations in the source domain into relations in the target domain. Therefore, this group of metaphors is understood through a more complex type of processing. However, degree of complexity of metaphor processing could be dependent on a range of factors, including the number of elements that are involved in the source and target domain, the nature of relations among elements in the source and target domains, degree of abstractness of the concept that is described by the metaphor, and semantic features of source and target domains.

1. Introduction

The prevalence of metaphors in our daily language has been the subject of a large body of research in recent decades. The rising interest in metaphor studies accelerated after the publication of Lakoff and Johnson's *Metaphor we live by* (Lakoff & Johnson, 2003). Metaphors are so pervasive in every aspect of our language that it is almost impossible to communicate effectively without using metaphors. Some recent studies have investigated the use of metaphoric language in editorial cartoons (Lan & Zuo, 2016), online consultations (Thonus & Hewett, 2016), newspaper (Fallah & Moini, 2016), political

speeches (Bakhtiar, 2016), and religious discussions (Richardson, 2017). A fundamental question that might be raised is that why metaphors are extensively used in our language. This question might be answered differently from various perspectives. From a literary perspective, it might be said that metaphors are used to make language more beautiful. Metaphor is a literary device that is used to make language colorful and attractive. Therefore, from a literary perspective, metaphors are used to make a profound impact on the target audience and to get them involved in the content of the message. From a psycholinguistic perspective, the answer would probably be very different. One possible answer is the power of metaphors to communicate effectively. However, this answer is very general. This article tries to answer this question more specifically by discussing several categories of concepts that are described by metaphors or are used to metaphorically describe other concepts. Because of their nature, abstract concepts are extensively described by metaphors. Before discussing metaphoric description of abstract concepts, their nature and characteristics are discussed in the following section.

2. Abstract and concrete concepts

The difference between abstract and concrete concepts and the mechanisms through which these concepts are processed in our mind have been one of the most-discussed subjects in the literature of cognitive science. Abstract concepts cannot be pinned down to easily identifiable referents (Borghi et al., 2017). In fact, they do not have bounded or clearly identifiable referents that can be perceived through our senses. The abstract concept of “sympathy” does not have a clearly identifiable or perceivable referent. Compared to concrete concepts, abstract concepts are more detached by our sensorial experience (Fernandino, Humphries, Seidenberg, Gross, Conant, & Binder, 2015). Therefore, while concrete concepts can directly be perceived through the channel of our sensorial system, abstract concepts need some kind of mediatory tool to be understood. One of these tools is metaphor. According to Lakoff and Johnson (2003), the essence of metaphor is understanding one thing in terms of another thing. Although abstract concepts cannot be directly perceived through our sensorial system, they can be described in terms of concrete concepts that have clearly identifiable referent and that are perceivable through our sensorial system. In other words, a concrete concept can function as a mediatory tool through which a concretely unidentifiable concept can be perceived and understood through sensorial system. The process

of understanding an abstract domain in terms of a concrete domain can be seen as a kind of representational transformation (Khatin-Zadeh, Khoshsima, & Banaruee, 2017) in which an abstract domain is described, represented, and comprehended by a concrete domain. In the process of representational transformation, there is no need for the existence of any similarity between the two domains. One domain can be represented in terms of another domain while the two domains may be completely dissimilar in terms of concrete and non-concrete features.

3. Using motion events to metaphorically describe abstract concepts

Motion events are the ubiquitous feature of our daily lives. Almost every corner of our lives includes some kind of motion activity. Every motion event consists of a number of elements; an object (figure) starts its movement from a source point and ends at a goal point. This movement is made along a certain path. Manner of movement and the ground, with respect to which movement is described, are the other elements of any motion event. The ways that motion events are encoded in various languages have attracted a lot of attention throughout the past four decades. Talmy (1975, 1985, 1991, 2000) presented his model of cross-linguistic differences in describing motion events to find how elements of motion events are linguistically encoded and how various languages can be included in the categories of this model. According to Talmy's typological model, languages fall into two categories: satellite-framed (S-framed) and verb-framed languages (V-framed). Satellite is the grammatical category of any constituent other than a noun phrase or prepositional phrase complement that is in a sister relation to the verb root (Talmy, 2000, p. 113). English verb particles and German verb prefixes are examples of satellites. S-framed languages encode manner in the verb and path in a satellite to the verb; on the other hand, V-framed languages encode path in the verb and manner in a satellite or an adjunct clause (Talmy, 2000).

Because of their nature, motion events are widely used to describe abstract concepts. Three reasons have been suggested to be behind the widespread use of motion events to metaphorically describe abstract concepts: high degree of concreteness of motion events, high degree of imageability, and the simultaneous imageability of their components in a three-dimensional space (Khatin-Zadeh, Banaruee, Khoshsima, & Marmolejo-Ramos, 2017). Three-dimensional space is a geometrical setting in which the place of every object is determined by three values

and relative to a reference point. For example, the English metaphor *He hit the roof* describes the abstract concept of “angriness” in terms of a rapid upward movement. In fact, an internal abstract state is understood as a motion event that includes several concrete components. Among the three features that were mentioned, the feature of space is perhaps particularly important. There are many metaphors that describe concepts in terms of a domain in the three-dimensional space. For example, the abstract concepts of “good” and “bad” are described in terms of right and left in the three-dimensional space (De la Fuente, Casasanto, Martínez-Cascales, & Santiago, 2016) and the abstract concept of “power” is described in terms of vertical dimension (Lakens, Semin, & Foroni, 2011).

The embodied theories of cognition suggest that the neural networks that are involved in acting with objects and events are also involved to internally simulate those objects and events (Barsalou, 2008; Kan, Barsalou, Solomon, Minor, & Thompson-Schill, 2003; Yee, Chrysikou, Hoffman, & Thompson-Schill, 2013). Gallese and Lakoff (2005) argue that when we imagine doing an action, some of the same part of brain is used as when we actually do that action. They add that the same neural substrate involved in doing an action is used in imagining and understanding that action. This theory has been extended by Lakoff and Johnson (1999) to include metaphors. They have argued that understanding the metaphorical phrase *Grasp an explanation* would involve motor representations that are related to actual doing of grasping. In other words, even the metaphorical description of an abstract concept in terms of a physical action or motion event involves the same neural network that is involved in that physical action or motion event. Similar ideas have been discussed by a number of researchers (for example, Barsalou, 1999; Damasio, 1989; Damasio & Tranel, 1993; Feldman & Narayanan, 2004).

Using a metaphor whose base is a manner of movement (for example, *Run for the office*) might activate the motor or the visual motion system (Gallese & Lakoff, 2005; Gibbs, Costa Lima, & Francozo, 2004). To take another example, the abstract concept of “time” is understood in terms of a more familiar domain of spatial movement (Jamrozik, McQuire, Cardillo, & Chatterjee, 2016). Spatial movement, real or imagined, has been found to affect our conceptualization of time (Boroditsky, 2000; Boroditsky & Ramscar, 2002). In fact, according to the direction of movement, the concept of time may be understood differently. Wilson and Gibbs (2007) found that comprehenders were faster

to make a decision on the meaningfulness of a sentence if they had performed (or imagined performing) a congruent movement just before reading a metaphor. For example, participants were faster to make a decision on the metaphorical phrase *grasp a concept* if they had performed the action of grasping before reading this metaphorical phrase.

The results of all these studies suggest that the understanding of metaphorical description of abstract concepts in terms of physical movements in the three-dimensional space involves those areas of brain that are employed to do the same physical movements. An important question that is raised here is about the reason of widespread use of metaphors. If we assume that metaphors help us to obtain a more profound understanding of our world, how can they do that? How symbolizing one concept in terms of another concept can help us to deepen our understanding of the former concept? The following sections will try to answer these questions.

4. Concreteness and imageability

As was mentioned, high degree of concreteness and imageability has been suggested to be critical for the suitability of motion events to describe non-motion and abstract concepts (Khatin-Zadeh. et al., 2017). Since bodily movement can be considered as a special type of motion events (they involve the movement of body parts, and sensory-motor system has a direct role in them), everything that is said about the suitability of general motion events can also be applied to bodily movements. In fact, bodily movements are a special category of motion events that are especially suitable for metaphorical description of abstract concepts, as they involve motor and sensorial systems. When an abstract concept is understood in terms of motion events, sensory-motor system becomes involved in the process of understanding. In fact, a concretely unidentifiable concept is represented by a concretely identifiable concept. This concretely identifiable concept is represented by a set of neural nodes in the neural networks. Here, a representational transformation occurs in which an abstract concept is transformed into or represented by a concretely identifiable motion event or bodily movement. Since this motion event or bodily movement is represented by a set of nodes in the neural networks and sensory-motor system, this metaphorical description can be considered as a kind of mediatory tool in which an abstract concept is transformed into a concrete concept and thus represented by neural nodes in the sensory-motor system. The change of representation is a cognitive process that could significantly facilitate the

understanding of concepts (Khatin-Zadeh et al., 2017). This facilitation could be one of the reasons behind our tendency to use metaphors in our language. In fact, we employ various tools and strategies to deepen our understanding of the world. Language is one of the mediatory tools that help us to construct a better understanding of world's concepts, and metaphor is a specific linguistic tool that is employed to achieve this objective. In fact, in the metaphorical description of abstract concepts in terms of physical movements or motion events, a chain of representational transformation occurs. Initially, an abstract concept is represented or symbolized by a word of language. Then, this word is represented or symbolized by another word which itself represents a concretely identifiable physical movement or motion event. This physical movement or motion event is represented by a set of neural nodes in the sensory-motor system. In other words, in a metaphorical description of an abstract concept in terms of a motion event, a sequence of representational transformation or symbolization occurs. Although all stages of this chain of symbolization are not completely similar, all of them can be conceived as a process in which one thing is represented by another thing. The starting point of this representational transformation is an abstract concept detached from physical characteristics, and ending point is a concrete concept represented by neural activities in the sensory-motor system.

Imageability of some concepts could be another major reason behind the widespread use of metaphors. In fact, when a non-imageable concept is described in terms of an imageable concept, its understanding might significantly be facilitated. The feature of imageability is the focus of the Dual Coding Theory. According to this theory, concreteness is positively correlated with imageability (Paivio, 1986; Paivio, Yuille, & Madigan, 1968). This theory assumes that only concrete concepts have a direct connection with images. Since the sense of vision is the primary channel through which motion events are perceived, such events have a high degree of concreteness. In fact, when an abstract concept is described in terms of a motion event, it is transformed into a visual mode. One of the main features of the visual mode of a concept is that it is easily analyzable. In other words, the components of the concept (concept as a system of components) can easily be distinguished from each other, and the positions of components relative to each other can easily be understood. This feature is perhaps one of the main reasons behind the easy understandability of visual representations of

concepts. Since motion events have a high degree of imageability, the description of abstract concepts in terms of motion events facilitates the process of understanding that concept.

References

1. Bakhtiar, M. (2016). “Pour water where it burns”: Dysphemistic conceptualizations of the enemy in Persian political discourse. *Metaphor and the Social World*, 6(1), 103–9. doi:10.1075/msw
2. Banaruee, H., Khoshsima, H., Khatin-Zadeh, O., & Askari, A. (2017). Suppression of semantic features in metaphor comprehension. *Cogent Psychology*, 4(1), 1–6. doi:10.1080/23311908.2017.1409323
3. Barsalou, L. W. (1999). Perceptual symbol systems. *Behavior and Brain Sciences*, 22, 577–609. doi:10.1017/S0140525X99002149
4. Barsalou, L. W. (2008). Grounded cognition. *Annual Review of Psychology*, 59, 617–645. doi:10.1146/annurev.psych.59.103006.093639
5. Borghi, A. M., Binkofski, F., Castelfranchi, C., Cimatti, F., Scorolli, C., & Tummolini, L. (2017). The challenge of abstract concepts. *Psychological Bulletin*, 143, 263–292. doi:10.1037/bul0000089
6. Boroditsky, L. (2000). Metaphoric structuring: Understanding time through spatial metaphors. *Cognition*, 75, 1–27. doi:10.1016/S0010-0277(99)00073-6
7. Boroditsky, L., & Ramscar, M. (2002). The roles of body and mind in abstract thought. *Psychological Science*, 13, 185–189. doi:10.1111/1467-9280.00434
8. Damasio, A. (1989). Time-locked multiregional retroactivation: A systems-level proposal for the neural substrates of recall and recognition. *Cognition*, 33(1–2), 25–62.
9. Damasio, A., & Tranel, D. (1993). Nouns and verbs are retrieved with differently distributed neural systems. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 90(11), 4957–4960. doi:10.1073/pnas.90.11.4957
10. De la Fuente, J., Casasanto, D., Martínez-Cascales, J. I., & Santiago, J. (2016). Motor imagery shapes abstract concepts. *Cognitive Science*, 41, 1350–1360. doi:10.1111/cogs.12406
11. Fallah, N., & Moini, M. R. (2016). A critical metaphor analysis of Arab uprisings in “The Washington Post” and

Сағи Жиенбаев поэзиясын зерттеудің ғылыми теориялық негізі

Аяпова Т.Д., г.ғ.м, оқытушы,
«Болашақ» университетінің
жоғары колледжі

Резюме

Лирика Сағи ярко создана. Мы говорили, что проблема любого художника — индивидуализация. Выше мы попытались доказать, что Сағи — настоящий поэт, которому в сегодняшней казахской лирике отведено другое место. Да, Сағи художник и поэт. Каждый поэт по-своему художник, но немногие достигают истинного артистизма. Выдающийся казахский поэт Сағи Жиенбаев — поэт, пришедший в литературу накануне 60-х годов и сумевший выразить собственное выражение и мысли в новом восприятии традиционных тем.

Abstract

The lyrics of the Saga are vividly crafted. We said that the problem of any artist is individualization. Above, we tried to prove that Sagi is a real poet, who has a different place in today's Kazakh lyrics. Yes, Sagi is an artist and a poet. Every poet is an artist in his own way, but few achieve true artistry. The outstanding Kazakh poet Sagi Zhienbaev is a poet who came to literature on the eve of the 60s and managed to express his own expression and thoughts in a new perception of traditional themes.

Ақынды ақын ететін оның өлеңдері. Әр ақын өз заманының шындығын жырына арқау ете білуі керек. Сонда ғана оның өлеңдері әсерлі шығады. Ақын болып дүниеге келіп, ақын болып өткен қазақтың дарынды ұлдарының бірі-Сағи Жиенбаев. Ол ешкімге ұқсамайтын, өзіндік қолтаңбасы бар ақын. Оның өлеңдері халық көңілінен шығып, жүректерінен орын тапқан. Себебі, өлеңдерінде өмір бар. Ыстығы мен суығы, ащысы мен тәттісі араласып жатқан кәдімгі өмір жырланады. Ол өлеңдерінде өмірдің бар

шындығын, бірін қалдырмай шебер жырлай білген. Еліміздің жарты ғасырлық өмірінің куәсіндей кеңестік қазақ әдебиетінің бүгінгі шыққан биігі көз қуантып, көңіл көркейтерліктей оның поэзия саласы дәуір сипатын, кеңес адамдарының рухани дүниесінің байлығын суреттеуде терең ойлылығымен, адамды өзіне баурап алып, қоғам өмірінің әлеуметтік сырын ашып, өмір сұлулығын танытуда аса зор роль атқарғаны талассыз. Поэзия көгінде жұртшылықтың жүрегінен жылы орын тапқан ақынның бірі— Сағи Жиенбаев. Бүгін біз сөз еткелі отырған тақырып та сол Сағи ақынның сыршыл поэзиясы.

Әдебиетке әу бастан жазғытұрымның нөсер жаңбырындай өз дауысын естіртіп, өлең өлкесін жайната келгендерде кемел шақ бар да, балалық балаң шақ жоқ па, қалай? Мұндай бақыт санаулы саңлақтардың ғана маңдайына жазылған-ау. Алпыс жасында дүниеден өткен Сағи Жиенбаевтың қырық жылдық ақпа-төкпе ақындық асуларынан атойлап тұрған бала шәкірт балаңдықтың ізін байқамаймыз. Сірә, поэзия әлеміне ерте көктемдей бірден бүр жарып, алтын күрекше еркіндей келген ерекшелігінен шығар.

Сағи Жиенбаев—лирик. Және оқитын жұртқа көптен бері танымал, көп қатарына ұқсамайтын, өз қолтаңбасы бар лирик. Оның шынайы шабытынан ширығып шыққан өлеңдері жалпақ жұрттың жүрегіне жол тауып жатады.

Сонда өлеңді қадыр тұтатын қауым Сағи лирикасын неге жақсы көреді?

Өйткені өмір бар ол өлеңдерде. Ыстығы мен суығы, кермегі мен тәттісі қым-қуыт араласып, астасып жатқан кәдімгі дүнияуи өмір. Ол өлеңдердің авторында сол шындықтың бір тамшысын қалдырмай өз көкірегіне толтырып, сосын дос көкірегіне қайта құйып беретін адал сезімталдық бар. Осының бәріне қоса ақынның шеберлік машығы да қазір әбден шыңдалып, толысқан шағы.

Ендеше, Сағи лирикасының ұтымдылығы — ондағы шындық пен шеберліктің шынайы ұштасуында, үн мен ұғымның сұлу үйлесімінде.

Әрине, шығрият тіліне машықтану да ауызекі тілді меңгерумен барабар: нәресте іштен сайрап тумайды, төңірегіндегілерден үйреніп барып сөйлейді.

Демек, сонау алғаш қалам тартқан жас Сағиға да өлең өнерінде әуелі өзі замандас үлкенді-кішілі ақындардың жыр жолдары, кейін, естияр кезінде, өзі құшырлана оқып, құмарта

(және өте әдемі!) аудара бастаған орыс пен дүниежүзі классиктерінің шығармалары ұстаздық мектебі болды.

Қазақтың бұлбұл үнді сыршыл ақыны Сағи Жиенбаев өлеңдеріне бізде көп көңіл бөле бермейді. Ол туралы сирек жазылады. Бірақ Сағи секілді ірі ақынның сый – сияпатқа бөленуге әбден қақысы бар. Сағи туралы жарық көрген еңбектер бар болғанымен, поэзиясы толық зерттеліп болды деп айта алмаймыз.

Қазақтың бұлбұл үнді сыршыл ақыны Сағи Жиенбаев жайында ең алғаш ақын ұсынған жыр жинағы арқылы оқып білеміз. Сағи аға - балалар ақыны емес. Бірақ балалық шақтың әсерін бойында сақтап қалған ақын. Қалам иесі үшін бұл үлкен бақыт. Бала шақ - Болашақ аталатын үлкен университеттің алтын бастауы.

Еңбектеген баладан бастап еңкейген кәріге дейін еңбек қазанын қайнатуға шоқтай жинаған кезең суреттерін кестелеген шоғыр жырлардан ширығып, шиыршық атқан лирикалық бейненің «уақыт пен өзі жайлы монологы», жан мен жүрек естелігі. Ал, «ат қылып ойнар шыбықпен шапқылап бұзау қайтарып», «арқырап жүрген асауды арбаға жеңіп, шөп тартқан» сол жас қаһарманның:

Ұмыттық шалқып ойнауды,
Бір үйдің бір-бір көзі боп,
Тездету үшін тойларды
Ержету үшін тезірек...

Немесе:

Қыр жақтан қас қарая шұбап келіп,
Жатушы ек жертөлені жұмақ көріп.
Біріміз бірімізге арқа сүйеп,
Біріміз бірімізге қуат беріп.

Балға алдық, орақ та алдық, күрек те
алдық,

Көзіміз қарауытып жүдеп-талдық.
Әйтеуір, ошағынан от өшірмей,
Шаңырағын бір-бір үйдің тіреп
қалдық,-

Деген өзек жарды толғанысы өз толқынының ортақ өмірбаяны екеніне риясыз иланасыз. Сондай ақ бүкіл бір буынның автопортреті іспетті қабылданатын әрі өрелі дастанға лайық өмір тірлік өрнектері сыйып кеткен «Жолда» атты өлеңінде «қос доңғалақ шиқылын қара жолдың

құлағына тыңдатып» келе жатқан қам көңіл бала: «Алдымдағы жалғыз серік -жануар, қолымдағы жалғыз қару - таяғым», -деп батқан күнге батпан мұң шертуші еді. Өгіз айдаған сол таяқ көп ұзамай ақ қағазға өрнектеген әрбір әрпінен азаматтық пейіл мен адамгершілік мейір самалы аңқылдап есіп тұратын ақындық қаламға айналып, азабы көп қара жол ағынан жарылатын жыр сапарына ұласады. Сөйтіп, елуінші жылдардың екінші жартысында, Н.Байғаниндей ағыны терең дария шыққан елдің поэзия патшалығындағы жалғыз елшісіндей боп, қазақ лирикасының қазыналы теңізіне бір әдемі ақ толқын қосылғаны қандай қуаныш!

Заманымыздың ұлы жазушысы М.Әуезов ұлттық поэзиямызға жаңа желпініс, айшықты ажар көрік, сырлы саз әкелген осынау ақ толқындар тобын «жыл келгендей жаңалыққа» балағаны жадымызда. «Көк аспанға жүрегімен бір самғап, балапаны ұшқанын ерте көрген» сыбызғы үнді сырбаз ақынның тырнақ алды тұңғыш туындылары кезінде ұлы М.Әуезовтың назарын аударып: «Сағи Жиенбаевтың бірқатар өлеңдерін сүйсініп оқыдым, оларда толып жатқан образ, көп шындық, көпшілікке ортақ шындық бар... біртүрлі еліктіретін, сүйсіндіретін, оқушыға бас игізетін соншалық шындық пен бетке ыстық дем сезіліп кеткендей көрінетін шыншылдық бар, поэзияға керек нәрсе –осы шыншылдық», -деген риза жүрек бағасын естуі аз олжа ма? Және ол бедірейген бедеу ақиқат емес, «бетіңе ыстық демі сезіліп» тұратын шыншылдық. Сағи саздарының да түп негізі оның азаматтық тұғырнамасында жатыр. Бұларға кемеліне толған керемет шеберлікті қосыңыз. Сол төрт таған сапа- қасиет – «толып жатқан образ, көпшілікке ортақ шындық, бетіңе ыстық демі сезіліп кеткендей көрінетін шыншылдық», азаматтық тұрғысының айқындығы – бәрі төркіндесіп келгенде Сағи ақынның шырын қаламына оралған кез-келген тақырып ет жүректі елжіретер шынайы өнер шығармасына айналып жүре береді. Сірә, С.Жиенбаев музасының тағы бір ала бөтен жақсы сипаты кезінде Н.Тихонов «ақын көңілінің күні» деп атаған дүниеге көзқарас жарқындығымен сабақтас болса керек. Содан ба екен, Сағи саздары адам жанын «Айлы сонатадай әлдилеп», арман асқарына алып ұшады, тіпті, ол қайғыны айтып отырып та, көңіліңе күн шуақты сезім құйып, жарық жалғанға деген құштарлығыңа қанат бітіріп қояды. Оның табиғат өлеңдері мен махаббат лирикалары әлемдік поэзия классикасынан саналуға әбден лайықты.

Әдебиет

1. С. Мәуленов «Тел толқын» Алматы Жалын 1989 ж.
2. А. Егеубаев «Сөзжүйесі» Алматы жазушы 1985 ж.
3. Т. Ергөбеков «Арыстар мен ағыстар» Астана таным 2003 ж.
4. Қазақстан жазушылары: Анықтамалық /Құрастырушы: Қамшыгер Саят, Жұмашева Қайырниса - Алматы: «Аң арыс» баспасы, 2009 жыл
- ↑5. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «АрунаLtd.» ЖШС, 2010 жыл. ISBN 9965-26-096-6

Салауатты өмір салты-ұлт болашағын қалыптастырудың негізі

Исмаилов Ж.Б.,
Шайхысламұлы А.,
«Дене тәрбиесі және спорт» пәні оқытушылары,
Қызылорда «Болашақ» университеті
жоғары колледжі

Салауатты өмір салты - бұл дұрыс тамақтану, дене шынықтыру, моральдық және жаман әдеттерден бас тарту арқылы денсаулықты жақсартуға және сақтауға бағытталған адам өмірінің тұжырымдамасы. Біздің әрқайсымыз осы ұғыммен бетпе-бет келеміз. Қазіргі уақытта сіз оның қарапайым ережелерін сақтай отырып жақсы нәтижелерге қол жеткізе аласыз: денсаулықты жақсарту және сыртқы келбетті жақсарту. Сонымен, салауатты өмір салтына не кіреді? Ең алдымен, бұл алкогольден, темекіден және есірткіден бас тарту. Бұл факторлар адама ғзасына кері әсер етеді. Мұны бәрі жақсы біледі, бірақ, өкінішке орай, олардың салдары туралы бәрі бірдей біле бермейді.

- Алкогольді теріс пайдалану - біздің еліміздің өзекті мәселелерінің бірі. Алкогольді ішімдіктердің кеңінен сатылуы мен жарнамалануы, әлеуметтік, экономикалық және психологиялық шиеленістер, бос уақытты және демалысты ұйымдастырудың болмауы халықтың, оның ішінде жастардың алкоголизациясына ықпал етеді. Алкоголь өмірі салауатты өмір салтының антиподы ретінде мезгілсіз өлімге әкелетін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Алкоголизм – адамды іштен «жоятын», қоғамға орасан зор зиян келтіретін орасан зор әлеуметтік

зұлымдық. «Ұлттықапат», «ұлттың ұжымдық суициді», «адамзат апатына апарар жол» - көптеген елдердің ғалымдары мен қоғамы алкогольдік ішімдіктерді асыра пайдалануды осылай бағалайды. Алкоголизм ауру ма, әлде азғындық па? Жүйелі интоксикацияның басталуы - еркелік, мәдениеттің жетіспеушілігі және ерік-жігердің болмауы, ал алкогольге психикалық тәуелділік кезеңі ауруды бастайды.

- Жиі кездесетін зиянды әдеттердің бірі - темекі шегу. Адам ағзасында темекі түтіні мен оның құрамдас бөліктеріне кері әсерін тигізбейтін бірде-бір орган немесе жүйе жоқ. Темекі шегушінің орталық жүйке жүйесі никотиннің ынталандырушы әсеріне байланысты тұрақты күйзелісте болады. Бірақ сонымен бірге оған қан аз түседі (ми тамырларының спазмына байланысты), ал ондағы мидың белсенді жұмысын қамтамасыз ету үшін қажетті оттегінің мөлшері азаяды. Бірақ миға берілетін оттегіні де ми жасушалары қиындықпен пайдаланады, сондықтан темекі шегушінің ақыл-ой қабілеті төмендейді, есте сақтау қабілеті әлсірейді және ерік қасиеттері зардап шегеді. Сонымен қатар, ол қатты ашуланшақтықты сезінеді, ұйықтай алмай қиналады және жиі бас ауырады.

- Нашақорлық - бұл есірткіні есірткіге, яғни мас ететін әсерге жету үшін қолданған кездегі, нашақорлықтың бір көрінісі. Нашақорлықтың алкоголизммен және темекі шегумен салыстырғанда ерекшеліктері:
-жастар жиі зардап шегеді, сондықтан медициналық және әлеуметтік салдары айқынырақ болады, әсіресе орташа өмір сүру ұзақтығы қысқарады;
-нашақорлық әлдеқайда тез дамиды;
-АИТВ-инфекциясы, В және С вирусты гепатиттері сияқты аурулардың қаупі күрт артады; -тұлғаның деградациясы қысқа мерзімде дамиды;
-денсаулыққа әсері неғұрлым ауыр және қайтымсыз;
-тоқтату симптомдары («алып тастау») неғұрлым ауыр.
-Салауатты өмір салтының компоненттері:

Спорт; физикалық белсенділік.

Таңертеңгілік жаттығу – бұл міндетті физикалық жаттығу. Бұл денеге ұйқы күйінен сергек болуға көмектеседі, зат алмасуды жақсартады және иммундық жүйені нығайтады. Адам сыртқы физикалық және психикалық ынталандыруларға адекватты жауап қайтара алады. Нәтижесінде біз аз стрессті сезінеміз, жақсы көрінеміз және жағымды ойлаймыз.

Спорттық жаттығулар ағзаға жағымды әсер етеді:

+ Денсаулық жағдайы өте жақсы

Тұрақты спорттық іс-шаралар бұлшық ет тонусын қамтамасыз етеді, төзімділік пен күш-жігерді арттырады, сонымен қатар иммунитеттің өсуіне және тірек-қимыл аппараты мен жүрек-қантамыр жүйесінің үйлесімді жұмысына ықпал етеді.

Спорттың арқасында сіздің фигураның артық фунт пен семіздікке қауіп төндірмейді.

+ Тәртіп

Спортпен шұғылдану адамды тәртіпті етеді, жауапкершілікті арттырады және өмірлік позицияның белсенді болуына ықпал етеді.

- дұрыс тамақтану.

Тендестірілген тамақтану иммундық жүйені нығайтады, метаболизмді қалыпқа келтіреді, есте сақтау қабілетін және сыртқы түрін жақсартады. Ол пайдалы тағамға негізделуі керек. Көптеген адамдар нәтижеге жету үшін дұрыс тамақтана бастайды, бірақ, өкінішке орай, олар бұл процесті өмір салтына айналдырмайды. Бұл жиі кездесетін қателік. Егер сіз өмірде дұрыс тамақтанбасаңыз, онда сіздің барлық нәтижелеріңіз тез булануы мүмкін.

- қатаю.

Қаттылық жүйке жүйесін нығайтады, қан қысымын, зат алмасуын қалыпқа келтіреді, жүрек пен қан тамырларына жақсы әсер етеді. Оның негізгі профилактикалық құндылығы ауруды емдемейтіндігінде, бірақ оның пайда болуына жол бермейтіндігінде. Оның үстіне, бұл кез-келген сау адамға, оның жасына және физикалық даму дәрежесіне қарамастан жарамды.

- сау ұйқы.

Қатты ұйқы – денсаулықты сақтаудың, иммундық жүйені нығайтудың және көптеген аурулардың алдын алудың ең жақсы тәсілдерінің бірі. 7-8 сағат ұйықтайтын адамдар міндетті түрде дұрыс әрекет жасайды, бірақ бәрі бірдей ұйықтай алмайды. Ұйқының жетіспеуі бүкіл денеге қатты стресс туғызады, оның салдары ауыр болуы мүмкін. Бұл жүрек соғу жылдамдығының жоғарылауы, қысымның жоғарылауы, тәбеттің төмендеуі, асқазанның бұзылуы, болып жатқан оқиғаларға ұтымды және дұрыс жауап беру қабілетін жоғалту.

Ұйқының үнемі болмауымен дененің қорғаныс функциялары әлсірейді. Нәтижесінде сыртқы факторларға жауап баяулайды, өнімділік төмендейді, адам суыққа және вирустарға бейім болады. Аз немесе нашар ұйықтайтын

адамдар жиі гастрит, асқазан жарасы және гипертониямен ауырады.

- жаман әдеттерден бас тарту.

Зиянды әдеттерге мыналар жатады:

- темекі шегу;
- Алкоголизм;
- Құмар ойындарға тәуелділік;
- нашақорлық;
- шамадан тыс тамақтану;
- Сатып алу маньясы (шополизм);
- Интернетке тәуелділік;
- теледидарға тәуелділік;
- тырнақты тістеу тәсілі;
- буындарды басу;
- Ринотиллекомания, немесе мұрын жинау;
- заттарды жазу кезінде кеміретін әдет;
- Technomania;
- паразит сөздерді теріс пайдалану;
- ұятсыз сөздер;
- Теріс ойлау.

Оларды тастай отырып, біз өз өмірімізді едәуір жақсарты аламыз, дүниетанымымыз бен ойлауымызды өзгерте аламыз.

Осы қарапайым ережелер – салауатты өмір салтының негізі. Егер адам дені сау, күш-қуатқа толы болса, оған толық, бақытты өмірдің есігі ашық. Ол саяхаттай алады, экстремалды спортпен шұғылдана алады, өзін жаңа нәрсемен және шектеусіз байқап көреді.

Егер сіз сау және табысты болғыңыз келсе – салауатты өмір салтын ұстаныңыз !!!

Әдебиет

1. Дене тәрбиесі. I-X сыныптарға арналған үлгі бағдарлама. Алматы: Рауан, 1993

2. С.Жұманова. Спорттық морфология негізіндегі тәнтану. Алматы: Рес. Бас.Каб., 1994

3. Е.Уақбаев. Қазақстанда дене тәрбиесінің жүйесінің дамуы. Алматы: Санат, 2000

4. Г.Икіманова. Саулық пен сымбат. Алматы: Қайнар, 1991

5. Б.Төтенаев. Дене тәрбиесі.- Алматы: Мектеп, 1988

6. Т.Базарбегі. Спорт атауларының орысша-қазақша сөздігі. Алматы: Ана тілі, 1994

7.Р.Р.Аманбаев, А.Қ.Асқарбаев. Дене мәдениеті ілімін оқып үйрену жөніндегі әдістік нұсқаулар. Алматы: Каз ДТМИ, 1991

8.О.Аяшев. Мұғалімді мектептегі сауықтыру жұмыстарына даярлау. Алматы, 1991

9. Е.Сағындықов. Қазақтың ұлттық ойындары. Алматы: Рауан, 1991

10. ҚР «Дене шынықтыру және спорт туралы» Заңы, 1997

**САЯСАТТАНУ, ӘЛЕУМЕТТАНУ,
ДІНТАНУ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТАНУ**

**Учебник истории: скрытые резервы
совершенствования**

Сарсекеев Б.С.,
Евразийский гуманитарный институт,
г. Астана

Түйіндеме

Мақалада мектептегі тарихи білім мәселелері қарастырылады. Тарихи білімнің құрылымын жақсартуға ұсыныс беріледі.

Abstract

The article deals with the problems of history education at school. The proposals for the modernization of the existing structure of history education are presented in the article.

Школьные учебники истории имеют много *достоинств* – разрабатываются как сценарии учебного занятия, с указанием цели урока, ключевых слов, новых понятий[1; 2], некоторые из них направлены на формирование исторических умений, носят практикоориентированный характер [3; 4], хорошо иллюстрированы, оснащены добротным аппаратом ориентировки и организации усвоения[5-7]. Вместе с тем, многие проблемы остаются актуальными и требуют своего решения.

В данной статье рассматриваются новые учебники истории, предпринята попытка выявить скрытые резервы совершенствования.

Понимание учебного материала во многом зависит от **структуры**, которая может облегчить задачу учащихся видеть в учебнике главное, увидеть систему связей между материалами, осуществлять самоконтроль. Анализ показывает, что каждый автор по-своему выделяет структурные единицы учебника. Четкую связь между внутренней и внешней структурой учебника можно наблюдать в учебнике по всемирной истории 11 класса [5]. Методическая структура представлена в виде «раздел – глава – параграф». 4 раздела включают 12 глав, в составе которых 60 параграфов.

Менее удачной является *методическое построение учебника* истории Казахстана для 11 класса [1; 2]. Содержание учебника охватывает историю страны с древнего периода по настоящее время. Учебник состоит из *двух частей (книг)*, разделенных на 4 раздела, 11 глав и 50 параграфов. Все параграфы *сдвоенные*. На наш

взгляд такой подход совершенно не оправдан. *Применение сдвоенных параграфов применим в исключительных случаях, если изучаемая тема сложная и большая.* В рассматриваемом учебнике данный прием используется без особой надобности.

Методическое построение учебника должна давать возможность школьнику воспринимать учебник как единую систему, с прозрачной группировкой и разделением всех материалов, ясным и четким аппаратом ориентировки, с объяснением важнейших понятий и списком литературы. Слабым местом структуры учебника Всемирной истории 6 класса 2018 года издания является ***отсутствие подразделов, глав.*** К некоторым разделам (3, 4, 5, 9, 11) предложены по 2 темы, к некоторым (10 раздел) написан всего 1 параграф [8].

Как недостаток можно рассматривать не соответствие структуры учебника принципам системности и последовательности изложения материала. Так, I-й раздел «Цивилизация: особенности развития» состоит из трех глав, первые две из которых рассматривают древний и средневековый период, а третья глава посвящена XX веку т.е. нет информации о новом времени [1]. Во II-м разделе рассматриваются исторические явления XVIII-XX вв. (изменение моноэтнического состава населения Казахстана, формирование полиэтнического общества в советский период, миграционная политика РК и т.д.) [1], а в III-м разделе общественно-политические взгляды казахских просветителей XIX в., движение «Алаш» и политические взгляды «казахских революционеров-демократов» [2]. Как видно, здесь нарушена последовательность изложения - вначале рассматривается современная история Казахстана, а затем события 100-150 летней давности.

Структура учебника представляет собой взаимосвязанную систему из текстовых и внетекстовых компонентов. Основной задачей здесь является отбор учебного материала и разработка аппарата организации усвоения на 1-м (в 5-9 кл.) и 2-м (10-11 кл.) концентриках. Авторы не всегда удачно справляются с этой задачей. Приведем пример задания: даны две иллюстрации – «Средневековый город» и «Караван вдоль Великого Шелкового пути» и предлагается вопрос «Как эти два изображения могут быть связаны?» [1, с.33]. Задание явно не учитывает возрастные особенности учащихся, предлагая в 11 классе вопросы на уровне 5 класса. Ясно, что на втором концентре изучение исторического материала должно идти, с целью формирования научных знаний и научного мышления, ***на более высоком методологическом уровне.*** Более соответствует требованиям концентрического подхода в том смысле, что учебные тексты не повторяют содержание

предыдущих классов, рассматривая их на новом методологическом уровне учебники 10-11 классов [4; 5].

В новых учебниках используются так называемые **«ключевые слова»**. Однако анализ текстов показывает, что авторы не всегда правильно подбирают их. Так, в §1-2 даются ключевые слова «евроцентристская концепция», «эрозия», «ирригационные сооружения» [1, с.6]. Контент-анализ текста показывает, что здесь ключевым должно быть *«кочевое скотоводство»* упоминаемое 11 раз. Это больше, чем все указанные «евроцентристская концепция» (1 раз), «эрозия» (2 раза), «ирригационные сооружения» (1 раз). В учебнике истории 9 класса среди ключевых слов §13 обозначены «кадровая политика», «обновление общества», «демократизация», однако в тексте эти понятия не раскрываются [6, с.73]. Авторам необходимо внимательно подходить к отбору ключевых слов.

Структура учебника во многом влияет на **содержание**. Ошибки в методическом построении ведут к нарушению последовательности, системности в изложении, усложняет понимание учебного материала. Опасной тенденцией является *сокращение содержания*, объемом параграфа в 2 страницы [6, с.73-74]. Следует подчеркнуть, что *сокращение информации не упрощает, а усложняет изучение новой темы*. Малочисленные факты увеличивает нагрузку ученика заставляя искать его дополнительную информацию. Краткие тексты с минимизированной информацией обуславливают незнание учащимися фактического материала истории.

Другой тенденцией является *мозаичность содержания*. Учебные тексты представляют собой смесь информации, вопросов, заданий, таблиц, схем. Такой учебник иногда напоминает справочник [9, с.126]. Меняется соотношение текстовых и внетекстовых компонентов, соотношение между видами текстов, наблюдается рост доли *дополнительного текста*, *уменьшения объема авторского текста*.

Авторы уделяют внимание на аппарат организации усвоения, создавая условия для формирования исторических умений учащихся. Однако в разрезе типов заданий в учебниках преобладают задания *рецептивного и репродуктивного характера*, направленные на применение знаний по образцу и крайне ограничено численность заданий *творческого характера*, направленных на применение знаний в незнакомой ситуации, заданий, направленных на развитие *эмоционально-ценностной сферы*, заданий *проблемного характера*, ставящих учащихся в позицию самостоятельных исследователей. Вызывает сомнения *увеличение количества заданий*. Так, к §1 насчитывается 28

вопросов и заданий[6]. Ясно, что обсудить все 28 вопросов за урок школьники не успеют.

Содержание учебника должно затрагивать эмоциональную сферу ребенка. Этому способствует наряду с правильно отобранным содержанием, язык изложения учебного материала. Работа над учебным текстом предполагает подготовку *эмоционально насыщенных текстов*, подборку интересных фактов, составление вопросов и заданий, направленных на осознание личного отношения к изучаемым явлениям, способствующих реализации воспитательных задач истории.

Таким образом, тенденцией является совершенствование дизайна учебника, аппарата ориентировки и аппарата организации усвоения, сокращения материала, уменьшение доли основного текста, преобладания вопросов и заданий репродуктивного характера. Исходя из указанного, рассмотрим скрытые резервы совершенствования учебника истории:- при разработке структуры учебника соблюдать баланс между текстовыми и внетекстовыми компонентами;- содержание учебника должно быть скорее избыточным, чем недостаточным;- минимизировать применение сдвоенных параграфов;- внимательно относиться к подбору ключевых слов;- предлагать дополнительные задания после каждой главы, раздела;- включать в конце изучаемой темы ссылки на дополнительную литературу для дополнительного чтения, научно-популярную литературу, художественную литературу, кинофильмы, музыкальные произведения;- часть информации давать в виде таблиц, графиков, диаграмм;- разрабатывать разнотипные, разноуровневые задания;- предлагать темы для проектов;- усилить воспитательную направленность исторического материала;- соблюдать баланс между содержанием и предлагаемыми способами деятельности.- изучение на 2-м концентре должно идти на более высоком методологическом уровне по сравнению с 1-м.

Литература

1. Кабульдинов З.Е. и др. История Казахстана: Учебник для 11 класса общеобразоват. шк. В двух частях / З.Е. Кабульдинов, А. Д. Сандыбаева, Ф.Р. Лебаев. Часть 1. – Алматы: Атамұра, 2020. – 160 с.

2. Кабульдинов З.Е. и др. История Казахстана: Учебник для 11 класса общеобразоват. шк. В двух частях / З.Е. Кабульдинов, А. Д. Сандыбаева, Ф.Р. Лебаев. Часть 2. – Алматы: Атамұра, 2020. – 160 с.

3. История Казахстана. Учеб. для 5 кл. общеобразоват. шк. / С.Р.Ахметова, А.М. Ибраева, А.А.Кулымбетова и др. – Астана АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2017.- 176 с.
4. Джандосова З.А. История Казахстана: Учебник для 10 кл. общеобразоват. шк. – Алматы: Мектеп, 2019. – 256 с.
5. Каирбекова Р.Р. и др. Всемирная история: Учебник для 11 кл. естеств.-матем. направления общеобразоват. шк. /Р.Р. Каирбекова, А.С. Ибраева, Г.Н. Аязбаева. – Алматы: Мектеп, 2020. – 288 с.
6. Аяган Б.Г. и др. История Казахстана (с 1946 г. по настоящее время). Учебн. для 9 кл. общеобразоват. шк. / Б.Г. Аяган, К.Б. Адиев, А.Б. Сатанов. – Алматы: Атамұра, 2019. – 224 с.
7. К.С. Ускембаев и др. История Казахстана (1900-1945 гг.). Учебник для 8-9 кл. общеобразоват. шк. Часть 1. / К.С. Ускембаев, З.Г. Сактаганова, Л.И. Зуева. – Алматы: Мектеп, 2019. – 240 с.
8. Айтбай Р.Всемирная история: Учебник для 6 кл. общеобразоват. шк. /Р.Т. Айтбай, А.К. Касымова, А. Ешмукамбетов. – Алматы:Атамұра, 2018. – 128 с.
9. К.С. Ускембаев и др. История Казахстана (1945-2019 гг.). Учебник для 8-9 кл. общеобразоват. шк. Часть 2. / К.С. Ускембаев, З.Г. Сактаганова, Л.И. Зуева. – Алматы: Мектеп, 2019. – 256 с.

ӘОЖ 94(574) (031)

**Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы тізіміне
енген Қызылорда облысының қасиетті нысандары.**

Елеуов Е.А., т.ғ.м, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Абдулла Н.М.,
Тарих педогогтерін даярлау мамандығы
2 – курс магистранты,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

Резюме

В статье рассказывается о сакральных местах Сырдарьи, имеющих свое место в историко - культурном развитии казахской степи. Данный проект, вытекающий из программной статьи Н. А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», конкретизировал

более ста общенациональных и около 500 сакральных мест регионального значения по Республике Казахстан.

В этой связи от Кызылординской области определены 12 объектов общенационального и 60 объектов регионального значения. К этому проекту отнесены пять критериев: древние и средневековые города, священные места Кызылординской области, городки, достигшие уровня столицы на казахской земле. Места религиозного поклонения мавзолей и мечети медресе. Введены археологические и архитектурные памятники. В статье рассказывается о проделанной работе в Кызылординской области по вышеуказанным объектам.

Abstract

The article tells about the sacred places of the Syr Darya, which have their place in the historical and cultural development of the Kazakh steppe. This project, which follows from N. A. Nazarbayev's program article "Looking into the Future: Modernization of public consciousness", concretized more than a hundred national and about 500 sacred places of regional significance in the Republic of Kazakhstan. In this regard, 12 objects of national and 60 objects of regional significance have been identified from the Kyzylorda region. Five criteria are attributed to this project: ancient and medieval cities, sacred sites of the Kyzylorda region, towns that have reached the level of the capital on the Kazakh land. Places of religious worship mausoleums and mosques madrassas. Archaeological and architectural monuments have been introduced. The article describes the work done in the Kyzylorda region on the above-mentioned objects.

Кіріспе

Елдің тарихы мен тамыры әр ұлыстың, аймақтың сол жерді мекен еткен халықтың өтен өмір естеліктерінен құралатыны белгілі. Далалық мәдениетті қалыптастырған көшпелі ата – бабаларымыз топырақ пен судың қадірін біліп, жер түгін тоздырмау үшін көшіп-қонып отырып, сайын даланың экожүйесіне бейімделіп, табиғат ескерткіштерін сақтауды, табиғи сұлулықтың шырқын бұзбауды, оны кие тұтуды, табиғатты тірі деп қабылдауды қалыптастырды ұрпақ санасына туған жердің қайталанбас образын орнықтырды. Ұлы дала ұлт рухының негізі. Бұл турасында Қазақстан Республикасының президенті –Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында атап

көрсетілгендей, рухани жаңғыру халқымыздың өткен жолын және бүгінгі жасампаз істерін болашақпен жалғастыру мақсаттарын қояды. Біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген. Біз тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін бұрын-соңды жасаған емеспіз. Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени – географиялық белдеуі–неше ғасыр өтсе де бізді кез келген рухани жұтаңдықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз, әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы. Ол ұлттық бірегейлік негіздерінің басты элементтерінің бірі» деген болатын [1].

Осы бағдарламаның негізгі бағыттарының бірі жалпыұлттық патриотизмнің өзегіне айналатын шаралар қатарында «Туған жер» бағдарламасы мен «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасының маңызы атап көрсетілді.

Республика бойынша 2017 жылдан бастап Қазақстанның қасиетті жерлерін анықтау және оның тізімін жасақтау жұмысы қолға алынды. Бұл бағыттағы жұмыстарды Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі жанынан құрылған «Қасиетті Қазақстан» ғылыми – зерттеу орталығы жүргізді. Сол 2017 жылдың өзінде еліміз бойынша 100 жалпыұлттық және 500 өңірлік маңызы бар қасиетті орындар іріктеліп алынды. Бұл аталған орталықтың ұйымдастыруымен елімізге белгілі ғалымдар, қоғам қайраткерлері, өлкетанушылар, археологтар, этнографтардың қатысуымен киелі жерлерді зерттеудің ғылыми жүйесі құрылып, зерттеушілер басшылыққа алатын нұсқаулықтар жасалды.

Осыған сәйкес «Қазақстанның қасиетті орындары» ретінде ерекше қастерлейтін табиғи- мәдени мұра, діни сәулет ескерткіштері, кесенелер, сондай-ақ, Қазақстан халқының жадында өшпес із қалдырған тарихи және саяси оқиғалармен байланысты орындар тізімдері іріктелген болатын. Сонымен қатар, осы санатқа Қазақстанның әлеуметтік–саяси өмірінде маңызыды орын алатын, ұлттық бірлік пен жаңғыру нышаны ретінде көрінетін нысандар мен Қазақ тарихында астана деңгейіне жеткен ежелгі және ортағасырлық қалашықтар кірді.

Республикалық сараптамалық кеңестің шешімімен қасиетті орындар жалпыұлттық және өңірлік маңызы бар

қасиетті нысандар болып бөлінді. Барлық киелі немесе қасиетті деген нысандар бес топқа жіктелді:

1. Ерекше бағаланатын табиғи мұра ескерткіштері. Ел аузында киелі аталып кеткен, кейбіреуі қазірдің өзінде мемлекет қорғауында тұрған табиғат құбылыстарының нәтижесінде пайда болған орындар.

2. Археологиялық ескерткіштер және ортағасырлық қалалық орталықтар. Бұл топқа қалашықтар бекіністер, петроглифтер, қорымдар, халқымыздың қалыптасуына ерекше рөл атқарған, Қазақ мемлекетінің, Ұлы Жібек жолының құрылуына ұйытқы болған ежелгі және ортағасырлық қалалар кіреді.

3. Діни және ғибадат орындары болып табылатын орындар. Мұндай қасиетті орындарды әулие феноменімен байланыстыруға болады. Түркі кезеңіне дейінгі дәуірдегі аттары аңызға айналған, көне түркі және ортағасырдағы, сонымен бірге ХІХ аяғы – ХХ ғасырдың басына дейінгі тарихи тұлғаларды қамтиды.

4. Тарихи тұлғаларға қатысты қасиетті орындар. Қазақстан тарихында елеулі орын алатын, бүкіл өмірін қазақ елінің бостандығы мен егемендігіне арнап, үш жүздің батыр – билерін жиып, елдік маңызды мәселелерді шешкен хандар, от ауызды орақ тілді ел мен жердің дауын шешкен билер, қазақ хандығының тәуелсіздігі үшін күрескен қазақтың батырлары, ұлт азаттық қозғалыстың жетекшілері, қолбасшылар, ғылым мен білімге, мәдениетке үлес қосқан мемлекет және қоғам қайраткерлері, ақындар, ғалымдар, ағартушылар туралы мәні зор орындар алынып отыр.

5. Саяси, тарихи оқиғаларға байланысты қасиетті орындар. Қазақ даласында қазақ халқының бірлігі үшін болған шайқастарды, ерлікті, батырлықты, қайсарлықты насихаттайтын, елдің бірлігін білдіретін ескерткіштер менел жадына өшпес із қалдырған қасиетті орындар мен қоғамның, мемлекеттің тарихында ерекше орыны бар мемлекетіміздің жаңа нышандары еніп отыр [2. 4-5 б].

Жоғарыда аталған бағыттар бойынша жұмыс жасау тобыптары әр өңірлерде құрылды. 2017 жылдан бастап Ұлттық музей жанынан «Қасиетті Қазақстан» ғылыми – зерттеу орталығы осы жұмысшы топтарына басшылық жасады. Олар облыстық мәдениет басқармалары мен тарихи – мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі мекемелермен және тарихи – өлкетану музейлерімен, рухани жаңғыру орталығының мамандарымен бірлесе арнайы жұмыс топтарын құрып, жергілікті жерде халық арасында танылған

қасиетті де киелі жерлердің тізімін анықтау жұмыстарын жүргізді.

Осы бағытта Қызылорда облысы әкімдігінің жанынан құрамында тарихшылар, археологтар, өлкетанушылар мен журналистер, ақындар, өнертанушылар мен ғалымдардан құралған арнайы жұмысшы тобы құрылған болатын. Қызылорда облысында да осы жұмысшы топтың ұсыныс пікірлері ескеріліп бірлескен отырыстар ұйымдастырылды. Жұмысшы топтың бастамасымен облысымыздағы барлық киелі немесе қасиетті деп танылатын орындар іріктеліп алынды. Дегенмен «Қасиетті Қазақстан» орталығының талаптарына сай құжаттары мен аңыз әфсаналары, сапалы суреттері мен нақты координаттары, нысандардың инфрақұрылымдық жағдайлары ескерілуі шарт болатын. 2017 жылы облысымыздан 63 нысан іріктеліп құжаттары қазақ және орыс тілінде толық қамтамасыз етілгенімен республикалық комиссиядан олардың 47 – сі іріктеліп алынған болатын. 2018 жылғы жұмыстың жалғасы ретінде облысымыз бойынша қосымша тағы 25 нысан іріктеліп, республикалық сараптамаға жіберілген болатын. Барлық ізденістеріміздің негізінде қазіргі таңда Қызылорда облысы бойынша 72 нысан қасиетті орындар тізіміне еніп отыр. Бұл бағытта жұмыс жасаған барлық әріптестерім мен өлкетанушыларға, мәдениет және мұрағаттар басшылығына, осы бағытта қолдау танытқан аудандық мәдениет бөлімдері мамандарына, музей қызметкерлеріне алғысымыз шексіз.

Оның нәтижесі бойынша жалпыұлттық деңгейдегі 100 қасиетті нысанның тізіміне Қызылорда облысынан 12 нысан:

р/с	Қасиетті орындар атауы	Орналасқан жері	Уақыты
1	Бегім ана мұнарасы,	Жаңақұрылыс кеңшарынан оңтүстік-батысқа қарай 40 шақырым	IX-XI ғ.ғ.
2	Жанкент қалашығы,	Өркендеу ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 500 метр	Ү-ХҮ ғ.ғ.
3	Жанқожа батыр жерленген жері,	Кәукей ауылынан батысқа қарай 125 шақырым	1969 ж.
4	Қорқыт ата ескерткіш кешені (стелла, амфитеатр, кылуат, қошқар тас, мұражай),	Жосалы кентінен солтүстік-батысқа қарай 18 шақырым	1980 ж.
5	Қазан богородный шіркеуі	Тоқтыбаев көшесі, 5	1890-1895 ж.
6	Шірік-рабат қалашығы,	Көмекбаев ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 87 шақырым	б.з.д. Ү-II ғ.ғ.
7	Жент қалашығы,	Аққыр ауылынан оңтүстікке қарай 30 шақырым	Ү-ХҮІІ ғ.ғ.
8	Оқшы ата кесенесі,	Бәйгекүм ауылынан шығысқа қарай 5 шақырым	XI ғ.
9	Сығанақ қалашығы.	Сунаката ауылынан солтүстік-батысқа қарай 2 шақырымда орналасқан.	ҮІ-XIX ғ.ғ.
10	Қорасан ата кесенесі,	Жанарық ауылынан оңтүстік-батысқа қарай	XIX ғ. аяғы

		20 шақырым	
11	Төлегетай-Қылышты ата кесенесі,	Қырқеңсе ауылынан оңтүстікке қарай 7 шақырым	2008 ж. (XI-XII ғ.ғ.)
12	Бұқарбай батыр кесенесі	Қаракеткен ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 21,3 шақырым	1993 ж.

Өңірлік маңызы бар қасиетті нысандар мен табиғи ландшафты аймақтар тізіміне 60 нысан республикалық сараптамадан өтіп қасиетті орындар тізіміне енгізілді.

p/c	Қасиетті орындар атауы	Орналасқан жері	Уақыты
1	Айқожа кесенесі,	Жаңақорған ауданы, Бесарық стансасынан оңтүстікке қарай 6 шақырымда орналасқан	XVIII-XIX ғ.ғ.
2	Айтбай мешіті,	Қызылорда қаласы, Сәтбаев көшесі, 18	1878 ж.
3	Ақтас мешіті,	Жаңақорған ауданы, Бесарық стансасынан оңтүстікке қарай 6 шақырымда орналасқан	1884 ж.
4	Ала тағы әулие жерленген жер	Шиелі ауданы, Сарысу өзенінің бойында орналасқан	Орта ғасырлар
5	Арал асар қалашығы,	Арал ауданы, Қаратерек ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 65 шақырым	XIV ғ.
6	Арыстан баб зираты,	Арал ауданы, Ақбай елді мекенінен оңтүстік-батысқа қарай 5 шақырым	IX-XI ғ.ғ.
7	Асан ата кесенесі,	Шиелі ауданы, Бәйгекүм ауылынан шығысқа қарай 5 шақырым	XVI ғ.
8	Асанас кесенесі,	Сырдария ауданы, Айдарлы ауылынан батысқа қарай 15 шақырым	XVII ғ.
9	Асанас қалашығы,	Сырдария ауданы, Айдарлы ауылынан батысқа қарай 8 шақырым	VII-XV ғ.ғ.
10	Ахмет ишан кесенесі,	Шиелі ауданы, Сұлутөбе ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 100 шақырым	XX ғ.
11	Ашаршылық және саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған мемориалды ескерткіш,	Қызылорда қаласы, Арай ықшам ауданы	1998 ж.
12	Әбжали ишан мешіті,	Жалағаш ауданы, Таң ауылы, Жамбыл Жабаев көшесі, 12	1922 ж.
13	Әулие Белең ана жерленген жер	Шиелі ауданы, Сарысу өзенінің бойында орналасқан	Орта ғасырлар
14	Байқоңыр ғарыш айлағы	Байқоңыр қаласы	1954 ж.
15	Бақсайыс ата кесенесі,	Жаңақорған ауданы, Байқеңге ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 15 шақырым	XVI-XVII ғ.ғ.
16	Баланды II кесенесі,	Қармақшы ауданы, Қуандария ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 15 шақырым	б.з.д. VI-II ғ.ғ.
17	Барсақелмес қорығы	Арал ауданы	1929 жыл.
18	Бәбіш-Мола ескерткіштер кешені,	Қармақшы ауданы, Көмекбаев ауылынан оңтүстікке қарай 47 шақырым	б.з.д. IV-II ғ.ғ.
19	Беркімбай кәлпе кесенесі,	Жалағаш ауданы, Ақсу ауылынан шығысқа қарай 3,2 шақырым	1977 ж.
20	Бұрынғы қыздар приход училищесі (қазіргі дүкен),	Қызылорда қаласы, Училищная көшесі, 21	1878 ж.
21	Ғани Мұратбаев мұражайы,	Қазалы ауданы, Қазалы қаласының ескі бөлігі, Қорқыт ата көшесі, 24	XIX ғ. соңы-XX ғ. басы.
22	Ғанибай мешіті /пионерлер кітапхана/ үйі,	Қазалы ауданы, Шаляпин көшесі, 17 үй	XIX ғ. соңы-XX ғ. басы.
23	Ғанибай үйі,	Қазалы ауданы, № 7 мектептің ауласында.	XIX ғ. соңы-XX ғ. б.
24	Еңсебай әулие жерленген жер	Шиелі ауданы, Телікөл өзенінің аяқ тұсында орналасқан	XX ғ.
25	Есабыз қабірі,	Шиелі ауданы, Бәйгекүм ауылынан шығысқа қарай 5 шақырым	XX ғ.
26	Жаназар батыр кесенесі,	Шиелі ауданы Сұлутөбе ауылынан солтүстікке қарай 2 шақырым	1999 жыл
27	Жәрімбет әулие қорымы,	Қармақшы ауданы, Көмекбаев ауылынан солтүстікке қарай 13 шақырым	XIX-XX ғ.ғ.
28	Жетіасар мәдениетінің	Қармақшы, Жалағаш, Сырдария аудандары	б.з.д. I

	кешенді ескерткіштері		мыңжылдық – б.з I мыңжылдығы
29	Иманқұл мешіті,	Жалағаш ауданы, Жалағаш кенті, Желтоқсан көшесі, 5 үй	1908 ж.
30	Кескен қалашығы, Күйік	Қазалы ауданы, Бозкөл ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 30 шақырым, Кәукей ауылынан батысқа қарай 14 шақырым	б.з I – IX ғ.ғ
31	Көкесене сағанасы,	Жаңақорған ауданы, Төменарық ауылынан солтүстік-батысқа қарай 5 шақырым	XI ғ.
32	Қалжан ахун мешіт-медресесі,	Сырдария ауданы, Қалжан ахун ауылынан батысқа қарай 12 шақырым	XIX-XX ғ.ғ.
33	Қалқай ишан кесенесі,	Қармақшы ауданы, Жосалы кентінен шығысқа қарай 18 шақырым	XIX ғ.
34	Қамбаш көлі	Арал ауданы, Қамыстыбас ауылы	
35	Қарақұм құрылтайы өткен орын,	Арал ауданы, Қарақұм ауылы маңында орналасқан	1710 жыл
36	Қарасопы кесенесі,	Жаңақорған ауданы, Жаңақорған кентінен оңтүстік-шығысқа қарай 5 шақырымда орналасқан	XVIII-XIX ғ.
37	Қармақшы ата қорымы (көктастарымен),	Қармақшы ауданы, Жосалы кенті, Тоқтаров көшесі, н/з.	XIX ғ. соңы.
38	«Қатын қамал» үңгірі,	Жаңақорған ауданы, Бірлік ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 18 шақырым	XII-XVIII ғ.ғ.
39	Қожан қожа кесенесі,	Сырдария ауданы, Айдарлы ауылынан солтүстікке қарай 15 шақырым	XVIII ғ.
40	Қожаназар ишан мешіті,	Қазалы ауданы, Әйтеке би кенті, Біржан сал көшесі, 109	XIX ғ.
41	Түгіскен I-II жерлеу кешендері,	Жалағаш ауданы, Қуандария ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 60 шақырым	б.д.д. I мыңжылдықтың I жартысы
42	Түмен әулие кесенесі,	Жалағаш ауданы, Мөрәлі Шәменов ауылынан солтүстік-батысқа қарай 4,5 шақырым, Қаракеткен теміржол стансасынан оңтүстік - батысқа қарай 7 шақырым	XIX ғ.
43	Қосым қожа бейіті,	Қазалы ауданы, Басықара ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 70 шақырым жерде	XVIII-XVIII ғ.
44	Құлболды ишан кесенесі,	Сырдария ауданы, Қоғалыкөл ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 4 шақырым	2002 ж.
45	Мағзаман әулие ескерткіші,	Қазалы ауданы, Ақсуат ауылдық округінде орналасқан.	2007 жыл
46	Мақтұм Сейіт кесенесі,	Сырдария ауданы, Шаған ауылынан солтүстік-батысқа қарай 15 шақырым	1927 ж.
47	Марал ишан кесенесі,	Қармақшы ауданы, Жосалы кентінен шығысқа қарай 18 шақырым	XIX ғ.
48	Мәмбет әулие төрткұлағы,	Жалағаш ауданы, Қаракеткен ауылынан солтүстікке қарай 18 шақырым	XIX ғ.
49	Молқалан (Молла-Қалан) кесенесі,	Сырдария ауданы, Іңкәрдария ауылынан оңтүстікке қарай 3 шақырым	XVI ғ.
50	Мүсірәлі әулие кесенесі,	Қазалы ауданы, Әйтеке би кентінен солтүстікке қарай 4 шақырым	2000 жыл.
51	Мырзабай ахун мешіті және жерлеу кешені,	Жалағаш ауданы, Мырзабай ахун ауылынан солтүстік-батысқа қарай 8 шақырым	XX ғ.
52	Ноғай (Нұралы) мешіті /аптека/,	Қазалы ауданы, Жанұзақов көшесі, 51 үй	XIX ғ. соңы-XX ғ. басы.
53	Оразай ишан кесенесі,	Шиелі ауданы, Сұлутөбе ауылынан оңтүстік-шығысқа 15 шақырым	XVIII ғ.
54	Өшпес мемориалы,	Қызылорда қаласы, Дінмұхаммед Қонаев көшесі, н/з	1975 ж.
55	Сартай батыр кесенесі,	Қазалы ауданы, Басықара ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 50 шақырым	XVIII ғ.
56	Сауысқандық петроглифтері,	Шиелі ауданы, Еңбекші ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 50 шақырым	қола, ерте темір дәуірлері

57	Сейітпенбет әулие кесенесі,	Қармақшы ауданы, Көмекбаев ауылынан солтүстік-батысқа қарай 55 шақырым	XIX-XX ғ.ғ.
58	Сунақ ата кесенесі,	Жаңақорған ауданы, Жаңақорған кентінен солтүстік-батысқа қарай 35 шақырым	XX ғ.
59	Сырлытам кесенесі,	Қармақшы ауданы, Тағай бөлімшесінен солтүстік-шығысқа қарай 16 шақырым	XII-XIII ғ. ғ.
60	Сырлытам кесенесі,	Сырдария ауданы, Іңкәрдария ауылынан оңтүстікке қарай 25 шақырым	XIII ғ.

Әрине бұл сараптамалық жұмыстар тынымсыз еңбектің арқасы еді. Қасиетті Қазақстан ғылыми орталығымен тығыз әріптестік орната отырып энциклопедиялық басылымдар сериялары жарық көрді. Олар:

1. *Қазақстанның Жалпы Ұлттық Қасиетті нысандары (Сакральные объекты Казахстана общенационального значения) Астана: Фолиант – 2017.- 496 бет.*

2. *Қазақстанның Өңірлік Қасиетті нысандары (Региональные сокральные объекты Казахстана) Астана: Фолиант – 2017. – 504 бет*

3. *Қасиетті Қазақстан 3 – том. (Қарағанды, Қызылорда, Қостанай, Жамбыл облыстары) Нұр – Сұлтан, 2019.-378б.*

4. *Сакральный Казахстан 3 – том.Нур –Султан,2019.- 392 с.*

Алдағы уақытта да киелі орындарды ақпараттандырумен қатар олардың инфрақұрылымын қолға алу мәселесі жолға қойылып отыр.

Қызылорда облысында облыс әкімдігі жанынан 2013 жылдан бастап ғылыми кеңес құрылған болатын. Кеңестің шешімімен облыстық бюджеттен алғаш рет археологиялық зерттеулерге қаржы қарастырылып, 2014-2022 жылдары ежелгі және ортағасырлық Шірік Рабат, Сығанақ, Жанкент, Жент, Сортөбе, Бәбіш мола, Қышқала қалашықтарына және Аралдың кепкен табанындағы Кердері кесенесіне қазба жұмыстары жүргізілді. Бұл бағыттағы жұмыстар әр жыл сайын өз жалғасын тауып келеді.

Қазба жұмыстары аясында маңызды мәдени нысандар археологиялық қазба жұмыстармен қатар тарихи дерекнамалық зерделеулері жасалды. Осылайша, Сыр өңірінің археологиясы тың деректермен толықтырылуда. Қазіргі уақытта қазба жұмыстарымен ғана шектелмей, археологиялық қазба нысандарын сақтау, қалпына келтіру шаралары қоса жүргізіліп, табылған құнды жәдігерлер облыстық музей қорын толықтырылуда. Алдағы уақытта осы табындылар өз аудандарына қайтарылып жергілікті тарихқа қызығатын туристер мен өскелең ұрпақтың бойында ұлт патриотизмін дамытуға, «Ұлы Дала Елі» идеясының

жергілікті жерлерде дамуына атсалысады деген тілегіміз бар. Облысымызда осындай жияқталған мол мұраларымыз бен Қазақ тарихында ерекше орын алатын ежелгі және ортағасырлық қалашықтарда алдағы уақытта археологиялық парк қалыптастыру жұмыстары жүргізіледі деген ойдамыз.

Қыпшақ хандығының астанасы, Ақ Орданың астанасы кейін Қазақ хандығының негізгі басқару орталығына айналған Ортағасырлық Сығанақ қалашығында қазба жұмыстарымен қатар, толық абаттандыру шаралары жүргізіліп, “SYĠANAQ” стеласы орнатылды.[3.336-337б] Инфрақұрылымдық әлеуеті артып, келіп тамашалаушыларға жол төселді. Жыл сайын қазба жұмыстары да өз жалғасын тауып келеді. Сығанақ қалашығымен қатар ол жерде әйгілі Сығанақтық ғалым Хусам – ад –дин ас Сығанақидың да кесенесі мен басында түнеуханасы бар. Бүгінгі күні Қазалы ауданындағы Оғыз мемлекетінің астанасы атанған Жанкент қалашығында да археологиялық қазба жұмыстары өз жалғасын 2005 жылдан бері жалғасып келеді (экспедиция жетекшісі Ә.Ә.Тәжекеев). Сонымен қатар ондағы тұрғын жайға қайта жаңғырту жұмыстары жүргізіліп келген туристерге қала өмірі туралы мәлімет берілді. Жанкент қалашығының кіре берісіне «JANKENT» стеласы орнатылып, жол төселіп, жарықтандыру мәселесі де шешімін тапқан [3.297-299 беттер]. Сонымен қатар, 3D қоршау жұмыстары толық аяқталды. Қазіргі таңда, Жаңақорған ауданындағы Қорасан ата, Төлегетай – Қылышты ата, Ақтас және Айқожа ишан кесенесі мен мешітіне де келушілер саны артты. Жалағаш ауданындағы Бұқарбай батыр зиратына, Беркімбай қалпе, Мәмбет әулие, Мырзабай ахун сынды аталарымыздың басына жыл сайын ұрпақтары тарапынан ас беріліп, келушілер қатары көбейген. Олар баба басына құран бағыштаумен қатар олардың ілімдерімен, аңыздарымен сусындап қайтады. Қармақшы ауданындағы Марал ишан, Қалқай ишан, Сейтпенбет әулиелерге, Арал ауданындағы Бегім ана мұнарасына, Қазалы ауданындағы Жанқожа батыр кесенесіне, Шиелі ауданындағы Оқшы ата, Асан ата, Есабыз әулиелерге де ұрпақтарымен қатар осы өңірдегі тұрғындар, шет мемлекеттерден келіп құран бағыштап, алладан тілек тілеп, әулиелерімізге мінәжат етіп қайтады. «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасының екінші кезеңі бойынша шығарылатын «Қасиетті Қазақстан» кітабының III-томына біздің облыстан жалпыұлттық тізімдегі 12 ескерткіш, өңірлік қасиетті нысандар тізіміндегі 60 нысан және көрікті орындар тізіміне 16 нысан, барлығы 87 нысан кітапқа

енгізіліп жарыққа шықты. [3] Осы ретте айта кету керек, мемлекет қорғауына алынған ескерткіштерге, киелі орындарға баратын халықтың және туристердің саны күннен күнге артып ішкі, сыртқы туризмнің артуына жол ашып өскелең ұрпаққа ұлт тарихын ұлықтауға, құрметтеуге жол ашатындығына сенімдіміз.

Ендігі кезектегі міндетіміз – нысандарды жас ұрпаққа, мектеп оқушылары мен студенттер арасында насихаттау, туристік нысанға айналдыру бағытындағы шараларды кешенді түрде ұйымдастыру. Осы мақсатта облыстық тарихи-өлкетану музейі тарапынан өңірдің қасиетті орындары-Қорқыт ата ескерткіш кешеніне, Сығанақ, Жанкент, Сортөбе, Қышқала, Қорасан ата, Оқшы ата кесенелеріне экскурсия, пресс-турлар ұйымдастырылып, бұқаралық ақпарат құралдарында насихатталды.

«Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты 2018 жылғы ел президентінің Қазақстан халқына жария еткен кезекті жолдауында «Өз жерінді танып біл» атты бастамасы өткен тарихымыз бен дәстүрлеріміздің асыл құндылықтарын қайта жаңғыртып, ұлттық бірегейлігімізді сақтап қалуда жасалған маңызды қадам болды.

«Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы және «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы аясында тарих және мәдениет ескерткіштерін сандық форматқа көшіру мақсатында облыстық жобалық кеңсе арқылы 2 жоба: «Қызылорда облысының тарихи-мәдени мұра объектілерінің 3 D форматтағы интерактивті картасын әзірлеу» және «Облыс көлеміндегі тарих және мәдениет ескерткіштеріне QR-код орнату» жобалары сәтті жүзеге асырылды.

Бүгінгі күні интерактивті карта облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі коммуналдық мемлекеттік мекемесінің www.kyzylorda-pamyatniki.kz (virtualmap.xuz) ресми сайтында орналастырылып, қолжетімді болып отыр. Онда ЮНЕСКО-ның алдын-ала тізіміндегі нысандар, республикалық және жергілікті маңызы бар **150** тарих және мәдениет ескерткіштері қамтылды. Интерактивті картада ескерткіштер арнайы белгілермен белгіленді, қолданушы оны басқанда өзіне қажетті ақпаратты алуына мүмкіндігі бар. Инновациялық әдістер мен компьютерлік бағдарламалардың көмегімен ескерткіштің толық витруальды моделі қалыптасып, барлық ракурстан түсірілген көлемді бейнесінен кез келген нүктеден көруге

болады және нысан туралы толық ақпараттық база дайындалды.

Осы жұмыстарды жүргізу барысында облыс орталығы мен аудандарда заманауи техникалармен жабдықталған далалық экспедиция жұмысы ұйымдастырылды. Экспедиция ескерткіштердің 3 D форматтағы моделін дайындау кезінде аэрофото түсірілімін, ескерткіш орналасқан орны мен табиғи ландшафтын көрсететін сканерлеу жұмыстарын атқарып, нысандардың тарихы мен аңыз-әңгімелері жинақталды.

«Қызылорда облысының тарих және мәдениет ескерткіштеріне **QR-код** орнату» жобасы “Quick Response - Шұғыл жауап”- деген мағынаны білдіреді. Бұл **мобильді теле** **онның камерасы арқылы жылдам тану үшін ақпарат беретін**, екі өлшемді **штрих-код**. QR-кодтың көмегімен **интернет желісін қолдану** мүмкіндігі бар жерлерде (*мобильді байланыс тартатын, интернет қолданылатын орындар*) ескерткіштер туралы кез-келген ақпаратты алуға болады. Тарихи орындармен танысу барысында QR-кодты қолдану өте қызықты және ыңғайлы интерфейс болып табылады. Тарихи мәліметтерді алумен қатар, туристер сол орында еркін бағдарлап жүре алады. Бүгінгі күні QR-коды бар тақтайшалар облыс орталығы мен аудандардағы **мобильді байланысы бар жерлердегі** ескерткіштерге орнатылды.

Бүгінгі жаһандану және ақпараттық технологиялардың дамыған уақытында тарихи және қасиетті орындарымызды, ескерткіштерімізді кең көлемді насихаттап, танып білуде соңғы сандық технологияларды пайдалануға мүмкіндік алып отырмыз.

Аталған жұмыстардың барлығы қастер тұтқан киелі орындардың маңызын ашып, жас ұрпақтың бойында патриотизмнің қалыптасуына өз септігін тигізеді деген ойдамыз. Сыр бойында алып шаһарлар мен қатар бабаларымыздың мәңгілік мекен тапқан қаншама кесенелері, пантеондары бар. Қазақ халқы қашанда ол орындарды қасиетті санайтыны анық. Қанша ғасыр өтсе де қабырғалары сақталып, Ұлы жібек жолының дамуына өз үлестерін қосқан қалашықтар ел мұрасы екендігі даусыз. Оларды зерттеу Отан тарихындағы келелі міндеттердің бірі болса, материалдық – рухани құндылықтарымызды айшықтайтын киелі орын екені белгілі. Халық кие тұтқан бабалар мұрасын біз де келер ұрпаққа ұғындырып, аманаттауымыз ұрпақ алдындағы борыш деп білеміз. Қорыта айтқанда, бұл жобалар өлкеміздің тарихымен қызығатын кез-келген азаматтарының, оның

ішінде жастардың ізденіс жұмыстарын жүргізуге үлкен көмегін тигізері хақ. Әрбір жас өз жері мен оның тарихын танып білуі үшін жаңа технологияларды меңгеріп, жаңаша өмір сүруге үйренудің жолдарын білуі тиіс. Осы орайда, аталған жобалар тарихи-мәдени мұраларымыз туралы кең-көлемді ақпарат алу және насихаттау жұмыстарында таптырмас құрал болып табылады деп есептейміз.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасы Президентінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы. 17.04.2017 жыл.

2. Атырау облысында тарих және мәдениет ескерткіштері болып табылатын киелі жерлер. Атырау; Атығай баспасы, 2018 ж – 96 бет

3. Қасиетті Қазақстан 3 – том. (Қарағанды, Қызылорда, Қостанай, Жамбыл облыстары) Нұр – Сұлтан, 2019.-378б.

4. Қазақстанның Жалпы Ұлттық Қасиетті нысандары (Сакральные объекты Казахстана общенационального значения) Астана: Фолиант – 2017.- 496 бет.

5. Қазақстанның Өңірлік Қасиетті нысандары (Региональные сокральные объекты Казахстана) Астана: Фолиант – 2017. – 504 бет

6. Сакральный Казахстан 3 – том.Нур –Султан,2019.- 392 с.

ӘОЖ 347.963

Қазақстан прокуратурасының алғашқы заңгері: Сүлеймен Есқараев

Ахметова Л.Қ.,п.ғ.м.,
құқық пәнінің оқытушысы,
Қызылорда облысы білім басқармасының
«М.Мәметова атындағы Қызылорда педагогикалық
жоғары колледжі» коммуналдық мемлекеттік қазыналық
кәсіпорны

Әрбір халықтың ұлы тұлғалары бар екені баршаға мәлім. Олар өз елінің мақтаныштары және сол елдің тарихын жасаушы тұлғалары. Кеңес үкіметіне қарсы және ұлтшыл деген айып тағылып, саяси қуғын-сүргін құрбаны болған республиканың тұңғыш прокуроры жайында сөз етпекпін.

99 жыл бойы прокуратура қалыптасу мен дамудың ұзақ жолдарынан өтті. Оның тарихында үш маңызды кезеңді атап өтуге болады. Қазақстан прокуратурасының алғашқы қалыптасуы мен дамуы 1922 жылдың 13 шілдесіндегі Қазақстан Орталық Атқару Комитеті 3-ші сессиясының 2-ші шақырылымының шешімінен бастау алды, содан кейін Әділет халық комиссариатының құрамында мемлекеттік прокуратура органы құрылды. Соған сәйкес Әділет халық комиссары республика прокурорының міндетін қоса атқарды. Осы сессияда «Прокурорлық қадағалау туралы ереже» бекітілді.

Прокуратураның дамуының екінші кезеңінде яғни, 1933 жылы оның өкілеттігі кеңейе түсті. Әділет халық комиссары жанында прокуратура басқармасы құрылып, дербестікке қол жеткізді. Оның тарихында тұңғыш рет прокурордың міндеттері Әділет халық комиссарынан бөлінді.

1936 жылы 5 желтоқсанда КСРО өзінің жаңа Конституциясын қабылдады, сол оқиға республика үшін тарихи маңызға ие болды, сонынан Қазақстан автономиялы республикадан одақтық республикаға айналып, КСРО-ның құрамындағы тең құқықты мемлекет болды. Қазақстан 1937 жылы өзінің алғашқы Конституциясын қабылдады.

Осы сәттен прокуратураның дамуы мен нығаюдың үшінші кезеңі басталды, Әділет халық комиссарынан прокуратура толық бөлінді. Республика құқық қорғау органдарының дербес құрылымы ретінде жұмыс жасай бастады. Қазақ КСР-ның тұңғыш дербес прокуроры С.Есқараев болды.

Сол жылдың 11-ші қарашасында Әділет халық комиссары және прокуратураны бөлу туралы бұйрық шығып, республика прокуратурасы тікелей КСРО-ның прокурорына бағынатын болды.

Сол кезеңде прокуратураға мемлекеттік мекемелердің, қоғамдық және жеке меншік ұйымдары іс-әрекетінің заңдылығына, сонымен қатар жеке адамдардың, тергеу органдары, анықтау және т.б. органдары қызметін қадағалауды жүзеге асыру жүктелді.

Алайда прокуратураның тарихында қалыптасқан күрделі жағдайларға байланысты өзінің құқық қорғау міндеттерін толық көлемде жүзеге асыра алмаған кезеңі де болды. Кеңес үкіметіне қарсы және ұлтшыл деген айып тағылып, саяси қуғын-сүргін құрбаны болған республиканың прокуроры болған сегіз арысымыз бар. Олар Нығмет

Нұрмақов, Нұртаза Ералин, Сәдуақас Мәмбеев, Жанайдар Сәдуақасов, Боран Айтмағамбетов, Қанай Боранбаев, Мырзағұл Атаниязов және Сүлеймен Есқараев. Тек 1937 жылдың өзінде ғана прокуратура органдарынан 40-тан астам қызметкер негізсіз жұмыстан шығарылды, солардың бірқатары революцияға қарсы және ұлтшыл топтарға қол ұшын берді деген желеумен қамауға алынды. Бұл жаппай саяси қуғын-сүргін кезеңі еді. Осы кезеңде қазақтың қаншама зиялы азаматтары қуғын-сүргінге ұшырап, жазықсыз атылды. Сол қысталаң шақтың өзінде прокуратура органдарында өз жұмысына адал жандар, заңдылықтың мүлтіксіз орындалуы үшін жан аямай күресіп жатты. Солардың бірі Қазақстанның тұңғыш прокуроры, белгілі мемлекет қайраткері Сүлеймен Есқараев еді.

Сүлеймен Есқараев 1897 жылы 17 тамызда Қызылорда облысы, Қармақшы ауданында дүниеге келген. 1910-1918 жылдары Ақмешітте (қазіргі Қызылорда) кірпіш зауытында, темір жолда жұмыс істеп, Азамат соғысына қатысады. 1919-1920 жылдары Ташкенттегі кеңес-партия мектебінде оқиды. 1920-1925 жылдары РК(б)П Сырдария облысы комитетінің нұсқаушысы, бөлім меңгерушісі, Ташкент облысы төтенше комиссиясы бастығының орынбасары, Ақмешіт уездік-қалалық кеңесі атқару комитетінің төрағасы, РК(б)П Түркістан ОК бақылау комиссиясы төрағасының орынбасары, Сырдария облысы кеңесі атқару комитетінің төрағасы, РК(б)П Сырдария облысы комитетінің ұйымдастыру бөлімінің меңгерушісі, 1925-1928 жылдары Қазақ АКСР ішкі істер халық комиссары қызметтерін атқарады.

1928 жылы Кеңестер билігі тарапынан ұлтшыл ретінде айыпталып Қазақстаннан қуылып, Орынбордағы өлкелік милиция мектебінің бастығы қызметін атқарады. 1930-1933 жылдары Мәскеуде Бүкілодақтық жоспарлау академиясында білімін жетілдіріп, 1933-1937 жылдары аралығында Қарағанды облысы кеңесі атқару комитетінің төрағасы,

1936 жылдың ақпанында Юстиция халық комиссары және республика прокуроры болыптағайындалады.

1936 жылдың 17 сәуірінде РСФСР Юстиция халық комиссариатының кеңесінде Қазақстандағы Юстиция және прокуратура жағдайын жан-жақты түсіндіріп, мәлімдеме жасайды. Көтерілген мәселелер бойынша кеңес 19 баптан тұратын арнайы қаулы қабылдайды.

Сүлеймен Есқараев аз уақыттың ішінде аса маңызды талай мәселелерді көтеріп, олардың оң шешімін табуға қол

жеткізеді. 1937 жылдың бюджетіне Юстиция комиссариаты ғимаратының құрылысын жүргізу енгізіліп, Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Қарағанды облыстарында ұлттық құқықтық мектептер ашылады. Қазандағы заң институтына 50 орын (ұлттық кадрлар үшін) бөлінеді. 1936 жылдың күзінде Қазақстанның өз алдына тәуелсіз прокуратурасы құрылады. Сүлеймен Есқараев Юстиция комиссариатын 1936 жылдың 17 тамызына шейін басқарады. 1937 жылы Қазақстан комиссарлары Кеңесі төрағасының орынбасары қызметінде болып, сол жылы Қазақстан компартиясының бірінші съезінде Сүлеймен Есқараевқа халық жауларымен байланысы бар жалған деп айып тағылып, Съезде «Есқараев контрреволюцияшыл ұйымда болғандығын мойындады» деп хабарлаған күні жалған айыппен тұтқындалады.

Сүлеймен Есқараев алдын ала тергеу барысында да және одан кейін де республика прокурорымен кездестіруді бірнеше рет сұраған екен. Оны тергеу құжаттарындағы жазылған қатағаздар дәлелдейді. Бірақ барлық өтініші еске-русіз қалған. Ал КСРО Жоғарғы Сотының әскери алқасы 1938 жылғы 25 ақпанда оны атуға үкім шығарады. Сот мәжілісі бар болғаны 20 минутқа созылған. Осы санаулы сәттерде айтулы азаматтың, адамның тағдыры оп-оңай шешіле салған. Сол кездегі «Социалистическая Алма-Ата» газетінде жарияланған хабарға сүйенсек, онда КСРО Жоғарғы Соты Әскери алқасының көшпелі сессиясы өзінің жабық сот мәжілісінде 19 адамға «ұлтшыл-фашист, троцкистшіл-бухариншілдер» деген айып тағып, оларды ату жазасына кескені айтылады. Олардың алдыңғы қатарында қазақтың арыс азаматтары Ұ.Құлымбетов, Т.Жүргенов, Ж.Сәдуақасов секілді толымды тұлғалармен бірге С.Есқараев та болады.

Жары Мәуия Есқараева да «Алжирге» айдалады. Қызы Әлия, баласы Марат «халық жауының ұрпағы» ретінде тәрбиелейтін Алматыдан мекеме балалар үйіне алынады. Сүлейменнің туған ағасы Сейдалы Маратты балалар үйінен айламен алып кетіп, ер жетуіне үлкен үлес қосты. 1957 жылы 5 қарашада Сүлеймен Есқараев ақталды.

Бүгінде Қызылорда қаласының бір көшесі Сүлеймен Есқараевтың есімімен аталады. Үкіметтің 1997 жылғы 3 желтоқсандағы №1485 қаулысына сай, облыста «Есқараевтың 100 жылдық тойы» кеңінен атап өтіліп, ол дүниеге келген Қармақшы ауданындағы № 27 Жосалы лицейіне есімі берілді. Сондай-ақ, мерейтой қарсаңында Бас прокуратура жанындағы Зандылық, құқық тәртібі

проблемаларын зерттеу және прокуратура органдары кадрларының біліктілігін арттыру институты Сүлеймен Есқараев есімімен аталады.

2013 жылы облыс орталығында Қазақ КСР-ның тұңғыш дербес прокуроры Сүлеймен Есқараевтың туғанына 115 жыл толуына арналған мерекелік шара кеңінен атап өтілді.

Мерекелік шара шеңберінде алдымен облыстық прокуратура ауласында Сүлеймен Есқараев ескерткішінің ашылу салтанаты өтті. Ескерткіш авторы – ҚР Суретшілер одағының мүшесі, Мәдениет саласының үздігі Мұратбай Үмбетов. «Ұлттық рух тұлғасы» атты театрландырылған қойылымнан соң, облыс әкімі Қырымбек Көшербаев, ҚР Бас прокурорының орынбасары Нұрмаханбет Исаев, облыстық ардагерлер кеңесінің төрағасы Сейілбек Шаухаманов Сырдан шыққан заңгер заңгер рухына тағзым етіп, ескерткішті ашты. Аталған шара аясында облыстық прокуратура ғимаратында Сүлеймен Есқараев атындағы ведомстволық мұражай ашылды. Облыстық прокуратураның бастамасымен ашылған мұражайға тәуелсіз Қазақстанның қалыптасу кезеңі мен Қызылорда облысының және прокуратура органдарының даму тарихы, тұңғыш прокурордың өмірі мен қызметіне қатысты деректер қойылған. Мерейтойлық шара Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің Студенттер сарайында «Сүлеймен Есқараев: Тәуелсіз Қазақстан прокуратурасының қалыптасуы мен дамуы» атты ғылыми-тәжірибелік конференцияға жалғасты. Конференцияны облыс прокуроры Сапарбек Нұрпейісов сөз сөйлеп ашып, жүргізіп отырды. Мінберге алғашқы боп көтерілген аймақ басшысы Қырымбек Көшербаев конференция жұмысына сәттілік тілеп, Сүлеймен Есқараев құрметіне шығарылған естелік медальді облыстық ардагерлер кеңесінің төрағасы Сейілбек Шаухаманов, прокуратура органдарының генералы Иманғали Сейітов, соғыс және еңбек ардагері Кеңесбай Қалиевтің кеуделеріне тақты. Қазақстан Республикасы Бас прокурорының орынбасары Нұрмаханбет Исаев Сенат төрағасы Қайрат Мәмидің құттықтау хатын оқып берді. Бұдан соң баяндамашыларға кезек беріліп, ҚР Бас прокуратурасының С.Есқараев атындағы институт директорының орынбасары, заң ғылымдарының докторы, профессор Есберген Алауханов «Сүлеймен Есқараевтың заң саласындағы көзқарасы», Қорқыт ата атындағы ҚМУ-дың аға оқытушысы, тарих ғылымдарының кандидаты Бауыржан Еңсепов «Сүлеймен

Есқараев: тарих пен тағылым», Қорқыт ата атындағы ҚМУ-дың кафедра меңгерушісі, заң ғылымдарының кандидаты Ерлан Алтаев «Ақпараттық қоғамдағы прокуратураның рөлі», «Қорқыт ата атындағы ҚМУ-дың 4 курс студенті Ақерке Алматқызы «Азаматтар құқықтарының сақталуындағы қылмыстық процесс қағидаларының рөлі» тақырыбында мазмұнды баяндамалар жасады. Конференция соңында Сүлеймен Есқараевтың өмірі мен қызметіне арналған деректі фильм мен «Тарланбоз» кітабының тұсаукесері болды.

Халқымыздың тарихтан тағылым алып, ұлы бабаларымызды әрдайым ұлықтай білгенін айтып, мұралары «Рухани жаңғырудың» маңызды бағдарына айналуы қажет. Негізгі мақсат – ұлы тұлғалардың тағылымын жастардың санасына сіңіру.

Әдебиет

1. Сыр бойы газеті. 05.10.2013ж №148-149 (20422-20423)
2. <https://qarmaqshy-tany.kz/kogam/4489-sleymen-esaraev-kshes.html> 28 шілде 2018 ж
3. Ә.Тәжібаев атындағы Қызылорда облыстық әмбебап ғылыми кітапханасы электронды каталог

ӘОЖ 351/351 (075,8)

ББК 67.401.213 я73

Қылмыстарды ашу мен тергеу қызметінде ақпарат туралы түсініктің генезисі және криминалистикалық ақпаратпен өзара әрекеттестігі

Амитов Ш.Е., з. ғ.к., доцент,
Аргинбекова Г.И., з. ғ.к.,
Райханов И.А., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» Университеті

Резюме

В этой статье рассматривается генезис представления об информации и его взаимодействие с криминалистической информацией в службе раскрытия и расследования преступлений.

Abstract

This article examines the genesis of the idea of information and its interaction with forensic information in the service of disclosure and investigation of crimes

Найзағайдай жарқылдап енген жаңа ғасырды ақпараттану ғылымы мен өнердің дамыған кезеңі болды деген болжамдар айтылуда. Бұған бастауыш сынып оқушыларынан бастап ғұлама ғылымдарымыздың көзі жете бастады. Даму арқасында ақпараттық кеңістік және уақыт факторы жай күнделікті өмірден бастап, әлем жүйесі деңгейіне талпынуда. Осындай шытырман, жүйіткіп ағып бара жатқан заманда, өткен ғасырдың 80-ші жылдары пайда боған «ақпараттану ғылымының негізі не? Неге пайда болған? дамуы қандай?» - деген сұрақтар көбейе бастаған сияқты. Бүгінгі таңда ақпарат проблемалары әртүрлі мамандық салаларында орын алуда.

Ақпарат ұғымының этимологиясын қарайтын болсақ, ол лат. Informatio-1) бір нәрсе туралы хабарлама; 2) генетикалық бағытта сақтау, өңдеу және берілетін объектісі болып табылатын мәлімет; 3) математикада, кибернетикада – анықсыздықты (энтропияны) жоятын өлшемдік саны немесе «өзінділік, пішін беру» дегенді білдіреді.

Ақпараттың энциклопедиядағы түсінігіне тоқталатын болсақ, алғашқы жарық көрген Үлкен Совет Энциклопедиясында ақпарат туралы ұғым тіптен болған жоқ. 1953 жылы Үлкен Совет Энциклопедиясының екінші шығарылымында ақпарат ұғымына бірнеше қатар ғана түсінік берілді. Ол – журналистика түсінігінде оқырмандардың халықаралық өмірді ішкі және сыртқы саяси жаңалықтарды, оқиғалар жайлы білетін газет жанрларының ерекше түрі ретінде ұсынылды. Алайда, арада бес жыл өткен соң Үлкен Совет Энциклопедиясының 51-ші томында ақпаратты кең мағынада, ғылым мен техникада болашағы, алғашқы негізі, қамтылатын жоспарлы жаңа сала ретінде қарастырылды. Үлкен қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздікте қазақ тілінде информация- ақпар; ақпарат; мағлұмат; мәлімдеме; мәлімет; хабар; хабарлама ретінде берілген. Алайда, сөздікте ақпарат көлеміне байланыссыз, мағлұмат; мәлімдеме; мәлімет; хабар; хабарлама- деп ұсынылған. Дегенменде, информация аудармасын «ақпарат» ретінде қолданған жөн. Себебі, ақпарат – мағлұмат; мәлімдеме; мәлімет; хабар; хабарлама жиынтығы болып табылады. Ұсынылған түсініктер объекті туралы қандайда бір бөлшекті ұғымды берсе, ал ақпарат сол объектінің толық

бейнесін сипаттайды, яғни басқа ұғымдарға қарағанда ақпарат ұғымының көлемі кең.

Енді ақпараттың пайда болу тарихына қысқаша тоқталатын болсақ, шамамен XV ғасырдан бастап «ақпарат» сөзі кітаптың көмегімен білім беруде байқала бастады. Ғылыми әдебиеттерге сүйенетін болсақ, нақты бір мемлекетті атап көрсету біршама қиындық туғызады. Дегенмен де діни әдебиеттерде бұл сөздің мағынасы «шабыт беру», «тірілту» түсінігінен бастап, «хабарлама», «мазмұн» ұғымына өтіп, ол интуитивті түрде болды және философиялық талдауды, нақты анықтаманы қажет еткен жоқ [1,36 б.].

Ресейде «ақпара» термині Петр заманында пайда болды, алайда кең өріс алған жоқ. Тек XX ғасырдың бас кезеңінде ол құжаттарда, кітаптарда, газеттерде және журналдарда «бір нәрсе туралы хабарлама, мәлімдеме, мәлімет» мағынасында қолдана бастады. XIX ғ. Соңғы және XX ғасырдың бас кезеңіндегі шет мемлекеттерде қылмыстарды ашу және тергеу қызметін жүзеге асырудың қажетті ақпараттық процестерін белгілеу үшін олармен адамнан адамға берілетін білімдер, хабарлама мағынасында мәлімет, мағлұмат түсініктерін қолданылғандығын байқатады. Бұл жағдайлар ақпарат туралы ұғымның сол кездегі «ғылымға дейінгі» дәрежесін, адамдар әрекеттеріндегі ақпарат рөлін толық түрде көріністейді.

Адам өмірінде ақпараттың рөлі ерте заманнан-ақ интуитивті түрде түсінілген. Алғашында сөз, одан соң барлық уақытта адамның түйсігіне өтетін ой болды. Өртүрлі даму кезеңдерінде ақпараттарды берумен байланысты, түсініктердің сөз байламдарының аясы кіреді. Нақтырақ айтқанда, заманның даму тарихы кейбір арнайы ақпараттардың қозғалысына және өзгерістерінен тұрады. Жаңа өзінділікті, әлеуметтік құбылыстарды және процестерді, материалдық объектілердің жаңа жағын ұсынатын ақпараттық қадамның дамуы ақпарат түсінігінің күнделікті пайдаланым деңгейіне жеткізгенімен де, ғылым саласында осы күнге дейін «ақпарат» түсінігінің нақты анықтамасы беріліп, соңғы нүкте қойылмаған. Оның себебі, «ақпарат» ұғымының салалық қолдануына байланысты болып отыр. Ақпарат түсінігін дұрыс ғылыми ұғыну өткен ғасырдың 20-шы жылдары бұл саланың екпінді дамуының арқасында ғана жүзеге асырылды. Өткен жүз жылдықта информатика және кибернетиканың пайда болуы құралдар мен байланыс жүйелерінің тиісті теориялық базасының

өңделуін талап етті. Бұл ақпарат ұғымы туралы әртүрлі ілімдерді қалыптастыруға және дамытуға, сонымен қатар ақпарат түсінігін анықтауға қадамдар жасауға келтірді.

Оған көз жеткізу үшін әрбір қызмет саласы бойынша берілген ақпарат түсінігіне қысқаша тоқталып өтейік. Алайда, философияда, кибернетикада-ақпараттың маңыздылығы және ақпарат теориясы сұрақтарын бөлшекті зерттеуші ғылымдарда да бұл ұғымның бірыңғай түсінігі және анықтамасы жоқ екендігі айтады. Егерде ақпаратқа нақты анықтама беретін болсақ, онда тағы да басқа анықталмаған ұғымға келеміз. Біз ақпараттың дәл анықтамасын білмей-ақ қабылдаймыз, түсінеміз, сақтаймыз, өңдейміз және қажет болса басқа біреуге жібереміз.

«Барлық ғылымдардың арасында ақпарат теориясы және информатика аса таңымдылықпен белгілі болса да, толығымен қолданбалы салада бірқатар жетістікке жеткенмен де, біршама шеттетілген жағдайда тұр немесе олардың ортақ түсінігі «ақпарат» - анықсыздықта қалуда». Қанша авторлар ақпарат туралы жазса, бұл феноменнің соншалықты анықтамасы бар. Көрсетілгеннен біз тағы да ақпараттың нақты анықтамасы жоқ екендігін байқаймыз.

Дегенмен де, айтылғанды ескере отырып, ақпарат ұғымына мынадай интуитивті анықтама беруге болады.

Ақпарат – деп нақты дүниедегі объектілердің, жағдайлардың, оқиғалардың немесе құбылыстардың кейбір қасиеттерінің және қатынастарының бейнесін айтамыз. Ақпаратты белгілеуге және түсінуге болады. Сондықтан әрбір ақпараттың бейнелену пішіні және мазмұны болуы қажет. Ақпараттың бейнелену пішінін – хабар дейді. Хабар материалды-энергетикалық пішінде беріледі. Ал хабар – деп ақпаратты сөйлеу, мәтін, бейнелену, сандық мәліметтер, тізбелер, сызбалар және т.б. түрінде көрсетуді айтамыз. Ақпарат–белгілі бір зат немесе кім жөніндегі таңбалар мен дыбыстар түрінде берілетін мағлұматтар [2,20 6 б.].

Адамның ой-санасының өсуі мен қатар дами отырып, ақпарат адам өмірінде үлкен рөл атқарады. «Тікелей тәжірибемен дәлелденгендей–адам сыртқы әлеммен ұзақ уақыт тек қана ақпараттың үздіксіз алмасу шартында ғана дұрыс ойлай алады. Сыртқы әлемнен толығымен ақпараттық оқшаулану – бұл ессіздіктің басталуы».

Қылмыстарды ашу және тергеу қызметінің ақпараттық негізін шындығында ғылыми ұғыну, тек қана ақпарат теориясының ғылыми іргетасын қалауда және дамытуда,

оның ережесін криминалистика теориясында қолдануда ғана мүмкін болды.

Осыған орай, қазіргі таңда «ақпарат» түсінігі криминалистикада, жедел іздестіру қызметінде және басқа да ғылым саласында басты мәселе екендігіне ешкім күмән келтірмейді. Қылмыстық әрекеттер сот – тергеу тәжірибесімен қатар, қылмыстылықтан туындайтын және онымен байланысты ақпарат, отандық криминалистиканың объектілерінің бірі ретінде қарастырылады. Объекті ретінде ұсынылған мұндай жағдай терминалогиялық сипатта ғана шатасу жасап қоймай, ғылыми және заң тіліне де кері әсерін тигізеді. Осыған байланысты криминалистикалық тұрғыдан дамуды ұсынған қылмыстарды ашу және тергеу қызметіндегі ақпарат түсінігін қарастырайық. «Ақпарат – бұл ауа, ал ақпараттық процестер – қансорғыш түтікшелері».

Ақпаратты алу, оны талдау Ішкі істер органдарының басқару қызметінің негізін құрайды. Күштерді және құралдарды кешенді қолдану үнемі қылмыстарды ашуға және алдын алуға қатысушы қызмет басқарушысының жеке жауапкершілігіне, жеке ақпарат айырбасын ұйымдастыруға, тактикалық ерекшеліктер есебінен қылмыстарды ашу және ескерту бойынша біріккен әрекеттермен дер кезінде қамтамасыз етуге негізделеді. Басқару қызметін жүзеге асыру үшін ақпараттардың бір орынға шоғырлануы тиіс. Сонымен қатар, түскен ақпараттар талданып қажетті қызметтерде қолданылуы қажет.

Ішкі істер органдарының басқару міндеттерін ақпаратсыз орындау мүмкін еместігін, атап айтқанда талдау жұмысы, жоспарлау, өзара әрекеттесу, бақылау, кадрлық қамтамасыз етуді көрсетеді.

Ішкі істер органдарындағы ақпарат дегеніміз «қоғамдық тәртіпті сақтауды және қылмыстылық жағдайын, Ішкі істер органдарының күштерін және құралдарын сипаттайтын, басқару жүйесіне әсер ететін тәсілдер, әдістер мен басқаруға әсер ететін қорытындыларын, сыртқы ортаның шартын және құбылыстарын, басқару саласының жағдайына әсер ететін және ішкі істер органдарының басқару қызметінің тиімділігін көріністейтін мәліметтер».

Криминалистика және жедел-іздестіру қызметі теориясының үздіксіз байланысы бірқатар күрделі проблемаларды өңдуде екі жақты мүдделілікпен шартталады. Олардың қатарында ерекше қызығушылық жедел ақпараттың дәлелдеу барысында ақпараттық процестермен байланысы;

жедел-ізвестіру ақпаратын тергеушімен қолдану мақсаты, бағыты, тәсілдері және т.б. жатқызатындығын айтады.

Арнайы әдебиеттерде «жедел-ізвестіру ақпарат» түсінігі өткен жүзжылдықтың 60-шы жылдары пайда болды. Жедел-тактикалық жағдайлардың кейбір жақтарын, қылмысқа дайындалу және оны жасауға дайындықта сезіктілердің, адамдардың психологиялық белгілерінің жақтарын, ағымдағы профилактикалық және жедел-ізвестіру шараларын, қылмысты жасау тәсілдерін және түрлерін, қылмыскердің, ұрланған заттардың белгілерін, ойластырып және дайындалып жатқан қылмыстар туралы мәліметтер, ижедел-ізвестіру шараларын жүзеге асыру және жоспарлау үшін үлкен мазмұнды, жедел-талдау жұмысын жүргізу үшін алдын ала тергеуге әсерін тигізуге сипаттайтын анықталған мәліметтер жиынтығы [3,40 б.].

Кейбір авторлар жедел-ізвестіру ақпаратын «қылмысқа дайындықа және жасауға қатысты адамдар туралы қылмыстық құбылыскөріністері, жедел-ізвестіру күштері және құралдары, сондай-ақ қылмыстылықпен күрес бойыншы милиция органдарының қызметінің ағымынан туындайтын алғашқы және қорытынды мәліметтер жиынтығы ретінде қарастырса, басқа авторлар жедел – ісвестіру ақпараттарды Ішкі істер органдарының қылмыспен күресте жедел ахуалды тануда және ұйымдастыруда, экономикалық, демографиялық және басқа да шарттарды қамтитын мәліметтерді ұсынады.

Жедел-ізвестіру ақпараттың мазмұны жедел ахуал, негізгі күштер, құралдар және жедел-ізвестіру қызметінің әдістерімен, қорытындыларын бағалау, оларды қолданумен сипатталуға жататын мәліметтердің әртүрлі кеңдігімен ерекшеленеді. Жедел-ізвестіру ақпараттарды қылмыс жасау нәтижесінде пайда болатын, қылмыстық ортадағы құбылыстар, оқиғалар , жағдайлар, өзгерістерді ғана көріністемейді, сонымен қатар кең құбылыстар шеңберін, жеке адамдардың қылмыстық міне-құлқына әсер ететін оқиғалар жғдайларында бейнелейді.

Криминалистика ақпарат теориясы тұжырымынан, оның түсінігін және жіктелуін өзінің міндеттерін шешу үшін үлкен мүмкіндіктерді белсене қолданады. Жүйе түсінігі және криминалистика тілі ақпарат теориясы тұрғысынан нақтылануды және жетілдіруді талап етеді.

Қылмыстарды ашу және тергеу процесінде ілімнің маңызды элементі болып алғашқы ақпарат табылады. Алғашқы ақпарат жедел-ізвестіру шараларын және тергеу

әрекеттерін жүргізу барысында алынады. Кезек күттірмей жүргізілетін тергеу әрекетінің бірі оқиға орнын тексері. Оқиға орнын тексеру тәжірибесін талдау тергеу әрекетінің жедел және ақпараттық мүмкіндігін төмендететін қателіктерді және кемшіліктерді анықтауға мүмкіндік берді. Олар: а) қылмыстың материалды іздерін табу және алудың белсенсіздігі, әсіресе «ғұрыптық емес іздер» - микробөлікер; ә) қылмыс оқиғасына жақын жерлердің тексерілмеуі; б) тергеушінің анықтама органымен өзара әрекетінің төмендігі; в) хаттама толтыру мәденитеінің төмендігі, әсіресе қосымшаларға да қатысты; г) қылмыс іздерін және басқа да заттарды табу, бекіту үшін криминалистикалық техниканың жеткіліксіз қолданылуы. Ақпараттың тергеу міндетін шешу барысында негізгі құрал екеніне дау жоқ немес кез келген қылмыстарды ашу және тергеу барысында қабылданатын құқықтық, ұйымдастырушылық, әдістемілі және тактикалық сипаттағы шешімдер, ондай шешімдерді қабылдау кезеңінде қолда болған қылмыс туралы ақпаратқа негізделеді. Қылмыстық істер бойынша тергеу ахуалының жіктелуі тергеушінің қоластында болған ақпарат көлеміне, қылмысты жасау тәсіліне байланысты болады

Қылмыс жасау процесіндегі бұл материалдық өзгерістер, жеке алғанда криминалистикада іздер болып саналады. «Өзгерістер мазмұны, олардың сипаты жайлы мәлімет – ақпарат». Олардың өзгеруі, өздері туралы мәліметерді тасиды, яғни өзінің қорытындысы болатын барлық бейнелену процесінің ақпаратын ұсынады. Дәлелдемелердің өзгеруі оқиға туралы ақпарат «қоймасы» материалды тасымалдаушы болып табылады.

Әдебиет

1.Кулиев И.О. Информационное обеспечение деятельности органов местного самоуправления (муниципалитетов) в сфере правопорядка. – М.: Юридическая литература, 2002.

2.Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М.: Норма, 2001.

3.Криминалистика: криминалистическая техника. Учебник для вузов. Под. ред. д.ю.н. проф. Абубакирова А.Ф. – Алматы, Изд. дом. Аркаим. 2002.

4.Криминалистика: Учебник / Под редак. Е.П.Ищенко. – М.: Юристь, 2000.

5.Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің 25 шілде 2006 жылғы №377 «Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдарының автоматтандырылған бірыңғай дактилоскопиялық жүйесінің деректер базасын қалыптастыру жөніндегі нұсқауларды бекіту туралы» бұйрық. – Астана, 2006.

6.Успанов Ж.Т. Основы организации управленческого построения правоохранительных органов. Научно-практический журнал // Судебная экспертиза Беларуси. №2(5)7. Стр. 15-17. 2017 .

7.Успанов Ж.Т. Практикум по криминалистике: учеб. Пособие. Минск. «МИТСО», 2017. – 114 с.

ӘОЖ 351/351 (075.8)
ББК 67.401.213 я73

Ішкі істер органдарындағы есептік және тіркеу қызметін құқықтық реттеу

Амитов Ш.Е.,з.ғ к.,
Аргинбекова Г.И.,з.ғ к.,
Райханов И.А.,аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» Университеті

Резюме

В статье рассмотрены правовое регулирование учетной и регистрационной деятельности органах внутренних дел.

Abstract

The article discusses the legal regulation of accounting and registration activities of the internal affairs bodies.

Криминалистикалық тіркеу белгілі құқықтық тәртібі бар, заңмен қарастыруға мүмкіндік беретін, қылмыстылықпен күресте қолданылатын бірден-бір құрал ретінде қарастырылады. Алайда, оның құқықтық негізінің өңделуі аяқалған деп санауға болмайды.

Бірқатар ғалымдар, тіркеу қызметі заңмен қарастырылмаған, алайда оны ұйымдастырушылық және қызмет ету негіздері қылмыстық және қылмыстық-процессуалдық заңдардан, сондай-ақ қылмыстылықпен күресті жүзеге асырушы органдардың міндеттері көрсетілген басқа да нормативтік актілерден ағымайды. Кейбір ғалымдар

криминалистикалық тіркеудің құқықтық негізі «заң рухының» ізіне түседі және өздерінің көрінісін заң асты нормативтік актілерден табады, себебі соңғылары заңның талаптарын нақты қамтамасыз етуге міндетті етілген деп санайды. Осыған байланысты криминалистикалық тіркеуге қатысты заң асты актілері, олардың пікірі бойынша тек тұлғаны құрметтеу, азаматтардың бостандықтарын және құқықтарын, сондай-ақ олардың заңды мүдделерін қорғаудың конституциялық кепілдігінен туындауы қажет [1,36 б.].

Әрине бұл пікір ешқандай күмән келтірмейді, алайда тіркеу қызметінің құқықтық негіздері «заң рухының» ізіне түсу жеткіліксіз. Азаматтардың кез келген құқығына қысымшылық жасау, егерде ондай орын алса кез келген құқықтық мемлекеттің қызметінің негізінде жатқан, заңдылық қағидасының негізін құраушы заңның мақсатында өз түсінігін табуы тиіс.

Басқа ғалымдар есепке қатысты объектілер туралы мәліметтерді жинау тәртібі, оларды тіркеу негізі және тәсілдері, нысандары, тікеу материалдарын сақтау ережелері және оларды қолдану тәртібі ведомствалық бұйрықтарға және нұсқауларға қатысты заң асты актілерде реттелген деп тікелей көрсетеді.

Криминалистикалық тіркеудің құқықтық реттелуін талдау, оны жетілдіру қажеттілігі туралы ойға келеді. Ол үшін Қазақстан Республикасының Конституциясы нормаларын тәжірибеде қолдану арқылы құқық қорғау органдарының тіркеу қызметін сынды ойластыруға әрекеттену керек. Өзекті мәселенің өзіне сипаттама беру және оны зерттеудің негізі бағыттарын анықтау Конституцияның екінші «Адам және адамзат» бөлімінен ағымдауы тиіс. Құқық қорғау органдарының тіркеу қызметін реттеуші нормативтік актілері, аталған бөлімнің баптарының ережелеріне негізделуі қажет. Бұл өзекті мәселені оқу Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің нормаларына талдау жүргізбей мүмкін емес. Себебі, криминалистикалық тіркеудің құқықтық негіздері – Қылмыстық іс жүргізу кодексі болып табылады. Бір жағынан қылмыстық істерді қозғауға және тергеуге арналған барлық баптар қызметтің бұл түрінің құқықтық реттеушісі ретінде енуі мүмкін, басқа жағынан бірде-бір бап криминалистикалық тіркеуді жүзеге асырумен байланысты ішкі істер органдарына нақты өкілет беретіндігін көрсетпейтіндігін естен шығармау керек.

Криминалистикалық тіркеуді жүзеге асыруға тікелей құқық бермегенімен, бұл қызметтің құқықтық негізі ретінде жанама қызмет етеді, себебі қылмыстарды ашу және тергеу, алдын алу, ескертуге бағытталған шараларға қылмыспен күрес бойынша құқық қорғау органдарына маңызды көмек көрсететін криминалистикалық есептері жүргізуді де жатқыуға болады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің нормаларына талдау көрсеткендей, криминалистикалық тіркеу саласындағы құқық қорғау органдарының қызметі заңдылық қағидасын қамтамасыз етуге құрылған. Кодекстің жекелеген баптары тіркеу қызметін жүзеге асыру процесі барысында азаматтардың конституциялық құқықтарын бұзғаны үшін лауазымды тұлғалардың қылмыстық жауапкершіліктерін қарастырады.

Тіркеу қызметін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін келесі нормативтік құжат, Қазақстан Республикасы «Ішкі істер органдары туралы» Заңы болып табылады. Осы заңның нормасында қоғамға қарсы құқық бұзушылық әрекеттер жасаған кәмелетке толмағандардың есеп жүргізуге, полиция қызметкерлеріне қамауға алынған, қылмыс жасады деген сезікпен ұсталған, қылмыс жасады деп айып тағылған, сондай-ақ әкімшілік құқық бұзған деп сезіктелген адамдарды, олардың жеке басын анықтау мүкін болмаған жағдайда, тіркеуге, фотосуретке түсіруге, дыбысын жазуға, кино және бейнекөрініске түсіруге, дактилоскопиялауға, әкімшілік құқық бұзған және оларды қайталап жасауы күшейтілген жауаптылыққа әкелетін тұлғаларды есепке алуды қамтамасыз ететін мамандандырылған есепке алуды, ақпарат жүйелерін құруға және пайдалануға, есепте тұратын адамдардың мінез-құлқын қадағалау мен бақылауға құқық берген. Қазақстан Республикасының «Жедел іздестіру қызметі» туралы заңында қызметтің түрін жүзеге асырушы органдарға, олардың алдына қойылған міндеттерді шешу үшін жедел есептер және хабарлама жүйелерін ұру жүйелерін құрып, оны пайдалану құқығы қарастырылған. Сонымен қатар осы заңда көрстелген жедел-іздестіру мәліметтерді сақтаумен байланысты, қылмыстық әрекеттерге қатысты тұлғалар туралы ақпарат жинау туралы айтылып отыр.

Осындай үлгіде, жоғарыда көрсетілген тұлғаларды, заттарды және олар туралы мәліметтерді есепке алуды жүзеге асыруға, ақпараттық жүйе құрып және жүйелерді қолдануға құқық беретін заң актілеріне қарамастан, заң

актілері сілтемелі сипат алады. Құқық қорғау органдарының тіркеу қызметін жүзеге асыруға құқығы бар екендігін бекіте отырып, бұл нормативтік құжаттар, басқа да заң актілеріне сілтеме жасайды [2,10 б.].

Қазіргі таңда барлық криминалистикалық тіркеулер Ішкі істер органдарымен жүргізіледі. Қазақстан Республикасында да криминалистикалық тіркеудің басым көпшілігі Ішкі істер органдарымен жүзеге асырылады. Сондықтан криминалистикалық тіркеуді құру және қолдану тәртібі Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі бекіткен бұйрықтармен реттеледі. Алайда, есептер ведомства аралық сипатты иемденеді және қылмыстарды тергеу барысында тек қана Ішкі істер органдарының қызметкерлері ғана емес, сонымен қатар басқа да құқық қорғау органдарының қызметкерлері пайдаланады.

Криминалистикалық есептер, жедел-анықтамалық есептен арнайы зерттеу немесе сараптама жолымен анықталған, тіркеуге жататын объектілердің ақпараттық белгілерімен ерекшеленеді. Анықтамалық көмекші есепке қылмыс оқиғасына себептік – тергеулік байланысы жоқ объектілер жатқызылады. Тіркеудің бұл түрінің тіркеулік белгілері көру немес арнайы зерттеулер көмегімен анықталады. Жедел- анықтамалық есептер келесідей есептердің түрлеріне бөлінеді:

- алфавиттік есеп;
- дактилоскопиялық есеп;
- бейнебанкiлер бейнетоптаулар;
- азаматтығы жоқ және шет ел азаматтарымен жасалынған құқық бұзушылық және қылмыс есебі;
- антиквариаттар және мәдени құндылықтар есебі;
- иір ойықты атыс қаруының есебі;
- жалпы мемлекеттік айналымдағы құжаттар мен нөмірлі заттар есебі;
- іздеудегі және иесіз транспорт есебі .

Криминалистикалық есептер, есептердің келесідей түрлеріне бөлінеді:

- қылмысты жасау тәсілі бойынша;
- хабар – ошарсыз кеткен, танылмаған мәйіттер;
- ізтоптау;
- оққауызтоптау;
- жалған ақша белгілері және құнды қағаздар;
- есірткі және күшті әсер ететін дәрілік препараттарды алуға жалған медициналық рецепт және оны жасаған тұлғалардың қол жазба таңбаларының үлгілері;

- баспаханалық тәсілмен дайындарған жалған құжаттар;
- дауыс және сөйлеу фонетикасы.

Анықтамалық – көмекші есептер келесідей есептердің түрлеріне бөлінеді:

- атыс және суық қарулардың, оқ-дәрілердің коллекциясы; -бұзу қарулары және құралдарының іздерінің коллекциясы; -бұйымның қосалқы бөліктері және бөлшектері коллекциясы;

Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігінде:

- ашылмаған қылмыстар орындарынан алынған қару іздері бар оқтардың, гильзалар мен патрондардың картотекасы; - анықталмаған дауыстар бойынша фонотека;

- қолдан жасалған қағаз ақшалар мен құнды қағаздарының картотекасы; - қолдан жасалған құжаттардың картотекасы; - ашылмаған қылмыс орындарынан алынған қол іздері картотекасы; - суық қарудың анықтамалық топтамасы; -атыс қаруы мен оқ-дәрілердің анықтамалық топтамасы; - қағаз ақша белгілері түпнұсқасының анықтамалық топтамасы;

-ІІМ басшылығының шешімі бойынша басқа да картотекалар мен топтамалар құрылуы мүмкін;

Қалалық Департаменттерде, Ішкі істер Департаменттерінде қалалық ішкі істер бөлімдерінде:

- ашылмаған қылмыс орындарынан алынған қол іздері картотекасы;

- ішкі істер органдары үшін жедел қызығушылық тудыратын адамдардың дактилоскопиялық карталарының;

- бұзу құралдарының іздерінің;

- аяқ киім табаны іздері;

- автоматокөлік құралдары шиналарының протекторлары іздерінің картотекасы;

- жедел-қызығушылық тудыратын адамдардың фото және бейнетекасы;

- ашылмаған қылмыстар бойынша фонотекалар;

- анықтамаған қылмыскерлердің субъективті порттерінің фонотекасы жүргізіледі.

Жедел – криминалистикалық Департаментінің ақпараттық анықтамалық қорына заттармен құралдардың қасиеттері, көлемі, нысандары мен өзге де сипаттары туралы деректің ақпарат банктерімен қатар, әдетте:

- атыс қаруы мен оқ-дәрілердің;
- бұзу құралдарының;
- аяқ киім табандары мен үстіңгі жағының бейнелері;
- атокөлік шиналарының протектары іздерінің;

-жарық шашыратқыштарының анықтамалық натуралық топтамалары мен картотекалары кіреді.

Олардан басқа да анықтамалық картотекалар мен топтамалар шет елдерде шығарылған пломбалардың, жануар қылшықтарының, жанар-жағар материалдаының, суық қарудың, жарылғыш заттардың, құжаттар жасауға пайдаланылатын материалдардың; мөрлер мен мөртаңбалардың бедерінің және т.б. құрылуы мүмкін.

Көрсетілген құжаттар Ішкі істер органдарының тіркеу қызметі туралы бұйрықтармен барынша толығымен реттелген. Олар жедел-криминалистикалық Департаменттер және криминалды ақпарат орталықтармен жүзеге асырылатын белгілі есеп түрлерін жинақтау және жұмыс жасау тәртібін есеп құжаттарының нысандарын, сондай-ақ басқа да тіркеу қызметінің маңызды жағын қамтиды [3,25 б.].

Криминалистикалық есеп саласындағы Ішкі істер органдарының қызметін реттеп жүзеге асырушы нормативтік актілерге шолу жасау соңғылардың қолданылуы негізінен тіркелетін объектілерді және олар туралы мәліметтерді жинау, толықтыру және сақтау тәртібі негізінен заң асты нормативтік актілер арқылы белгіленеді.

Криминалистикалық есептерді жүзеге асырумен байланысты Ішкі істер органдарының қызметі бірнеше ерекшеліктермен сипатталады.

Біріншіден, бір қарағанда тіркеу органдарының әрекеті белгілі дәрежедегі объектілер туралы тек қана ақпараттар жинаумен қорытындыланғанмен, басқа ұйымдардың және мекемелердің тіркеу қызметінен айырмашылығы бұл Ішкі істер органдарының қызметі қылмыстарды ашу және тергеумен тығыз байланысты және криминалистикалық есептерде жинақталған ақпараттар қылмыстарды ашу және тергеу процесінде белсенді қолданылуы тиіс.

Екіншіден, криминалистикалық есептерді құру және жүргізу Ішкі істер органдарының басқа тіркеу түрлерінен айырмашылығы есеп объектісі туралы мәліметтер тұлғаларға қандай да бір тіркеу құжаттарын берумен байланысты емес. Үшіншіден, ол ақпараттар кейінгі қолдану мақсатында жинақталады. Бұл криминалистикалық есеп тек қана мәліметтер базасынан ақпараттарға сұраныс болғанда ғана «жұмыс» жасай бастауымен байланысты.

Тіркеу қызметі саласындағы, сондай-ақ тіркеу мекемесінің және басқа құқық қорғау органдары қызметкерлерінің Ішкі істер органдары мен азаматтар

арасында туындайтын қоғамдық қатынастарды, құқықтық қатынастарға жатқызуға болады, себебі олар құқықтық нормалармен реттелген.

Кез келген құқықтық қатынастар міндетті үш элементтердің болуымен сипатталады, олар: субъект, объект және мазмұн. Криминалистикалық тіркеу саласында құқықтық қатынастардың субъектілері – бірі жағынан тіркеу органдары, екінші жағынан жеке тұлғалар болып табылады. Сондай-ақ, субъект ретінде тіркеу органының және кез келген басқа құқық қорғау органдарының қызметкерлері қатысуы мүмкін.

Бұл құқықтық қатынастардың объектісі жеке тұлғалар туралы Ішкі істер органдарының тіркеу мекемесінде жинақталған ақпараттар жатқызылады. Өйткені криминалистикалық есептердің өзі ақпараттық жүйені ұсынады. Сонымен қатар, алдын ала қарастырылған құқықтық құжаттар қылмыстық істі тергеу үшін қажетті мәліметтерді жинау және берумен байланысты Ішкі істер органдарының тіркеу қызметін реттейді.

Қатысушы жақтардың тәуелдігіне қарай құқықтық мәліметтерді мазмұны ретінде тіркеу органдарының, азаматтардың немесе Ішкі істер органдарының басқа бөлімшелерінің өзара құқықтары және міндеттері туындайды. Тіркеу қызметін жүзеге асырушы органдар қылмыстық әрекеттер жасаған тұлға туралы ақпарат жинау, сақтау, беру және қолдану, сондай-ақ басқа құқық қорғау органдарының қызметкерлерінен дер кезінде нақты мәліметтерді ұсынуды талап ету құқығын иемденеді. Сонымен қатар, заңдылықты сақтау мақсатында тіркеу органдары мәліметтер банкісіне енгізілген мағлұматтармен тұлғалардың конституциялық құқықтарын бұзбауға міндетті. Сондай – ақ олар қызметкерлердің сұраныстарына есеп бойынша тексеру қорытындысы туралы жауаптарды көрсетілген мерзімде беруі керек. Мәлімет банкісіне мағлұматтары енгізілген тұлғалардың міндеттері, тіркеу органының заңда көрсетілген өкілеттілігін жүзеге асыруға кедергі келтірмеу әрекетін жасамаумен шарт тарады. Тұлға өз кезегінде оған заңмен кепілдік берілген өзінің заңды құқығын және бостандығын құрметтеуді және сақтауды талап етуге құқылы. Құқық қорғау органдарының қызметкерлері есептер бойынша тексеру туралы сұраныстармен келгенде жауаптарды дер кезінде алу құқығын иемденеді және тіркеу органдары шынайы мағлұматтарды ұсынуға міндетті.

Криминалистикалық тіркеу саласындағы құқықтық қатынастардың туындауы және тоқтатылуының заңды деректері:

-қылмыстық әрекеттер жасауға дайындық және қылмыс жасау, оны жасырумен байланысты қылмыскердің пиғылы;

-есеп мәліметтерді сақтаумен байланысты оқиғалардың қылмыстық жазылатын әрекеттерге қатысты мерзімінің есіруі болып табылады [4,27 б.].

Криминалистикалық тіркеу саласында пайда болатын құқықтық қатынастарды бөлу, оларды қандай да бір құқық саласына жатқызу қажеттілігі туралы сұрақты туындатады. Бұл сұраққа жауап беру үшін криминалистикалық тіркеу саласында туындайтын құқықтық қатынастарға жататын қосымша белгілерді бөлу керек.

Барлығынан бұрын Ішкі істер органдарының тіркеу қызметін жүзеге асыру процесінде туындайтын қатынастар, ол «билік бағыныштылық» түріндегі қатынастар болып табылады. Біріншіден «билік бағыныштылық» бүтіндей алғанда құқық қорғау органдарының қызметіне жатқызылатын орындаушылық билік тармағында шоғырланады. Екіншіден «билік бағыныштылық» үшін тіркеу органының – басқару субъектісі және объект – азаматтың болуы сипатты. Үшіншіден, тіркеу органының ерік білдірушілігі азаматтардың ерік білдірушілігімен тең емес, себебі біріншісі заңды билік сипат алады.

Қарастырылудағы құқықтық қатынастардың түрі үшін тіркеу қызметін жүзеге асырушы мекеменің – басқару субъектісіне доминациялық жағдай тән. Бұл белгі алдыңғы бір жақтың екіншісіне биліктік бағыныштылығына негізделген, криминалистикалық тіркеу саласындағы құқықтық қатынастарды қатынас ретінде белгілеуден туындайды. Бұл қатынастар үшін оларсыз туындамайтын міндетті жақтардың болуы тән. Мұндай міндетті жақтардың түрлері болып тіркеу органы табылады.

Әдебиет

1.Кулиев И.О. Информационное обеспечение деятельности органов местного самоуправления (муниципалитетов) в сфере правопорядка. – М.: Юридическая литература, 2002.

2.Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М.: Норма,2001.

3.Криминалистика: криминалистическая техника. Учебник для вузов. Под. ред. д.ю.н. проф. Абубакирова А.Ф. – Алматы, Изд. дом. Аркаим. 2002.

4.Криминалистика: Учебник / Под редак. Е.П.Ищенко. – М.: Юристъ, 2000.

5.Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің 25 шілде 2006 жылғы №377 «Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдарының автоматтандырылған бірыңғай дактилоскопиялық жүйесінің деректер базасын қалыптастыру жөніндегі нұсқауларды бекіту туралы» бұйрық. – Астана, 2006.

6.Успанов Ж.Т. Основы организации управленческого построения правоохранительных органов. Научно-практический журнал// Судебная экспертиза Беларуси. №2(5)7. Стр. 15-17. 2017 .

7.Успанов Ж.Т. Практикум по криминалистике: учеб. Пособие. Минск. «МИТСО», 2017. – 114 с.

ӘОЖ 351/351 (075.8)

ББК 67.401.213 я73

Криминалистикалық ақпараттарды тіркеудің ғылыми негіздер

Амитов Ш.Е.,з. ғ.к.,
Райханов И.А.,аға оқытушы,
Нұржанұлы Р.,«Құқықтану» мамандығының
ЮП-20 тобының студенті
Қызылорда «Болашақ» Университеті

Резюме

В статье рассмотрены научные основы регистрации криминалистической информации.

Abstract

The article discusses the scientific foundations of the registration of forensic information.

Криминалистикалық тіркеудің ғылыми негізін ең алғашқы рет ХІХ ғ. аяғына (1882 ж) А. Бертильон қылмыскерлерді тіркеудің антропометриялық, ал В. Гершель, Г. Фулдс, Ф. Гальтон 1887-1891 жж. Дактилоскопиялық тіркеу әдісін енгізу арқылы қалыптастырған. Бүгінгі таңда

криминалистикалық ақпараттарды тіркеу жүйесі шеңберінде тіркеудің сан алуан түрлері қолданылады [1,7 б.].

Дегенменде, жеке әдістеме теориясы жүйесінде тұрақтанған криминалистикалық есеп туралы тауырып жан-жақты зерттеу таппаған. Сондықтан да ол әрі қарай ғылыми өңдеуді, жетілдіруді қажет етеді. Себебі, бүгінгі таңға дейін бұл ілімнің нақты атауы туралы бір жақты пікір жоқ болғандықтан ол қылмыстық тіркеу, криминалистикалық тіркеу, криминалистикалық есптер деп әртүрлі аталынууда.

«Кез келген ғылыми теорияның негізін танылымдағы объект туралы айтылған пікірлер және түсініктер жүйесін құрайды». Объект жекелеген түрде талқыланбай, міндетті түрде өзара байланыста болуы тиіс. Объект туралы ұсынымдарды жинақтау, олардың бірбүтіндігі туралы тұжырымы үшін, жетілген жекелеген анықтамалар жүйесінің болуын қажет етеді. Криминалистикалық тіркеу теориясын ұғыну үшін, оның негізгі түсініктерін бөліп жеке қарау керек.

«Қылмыстық тіркеу» термині криминалистика ғылымының қалыптасу кезеңінде пайда болды. Мұнда криминалистика ғылымы тауарларының қылмыстық техника және қылмыстық тактика деп аталуы үлкен рөл атқарады. Криминалистиканың жалпы теориясының дамуына байланысты, оның тараулары да криминалистикалық деп атала бастады. Дегенмен, қазіргі таңға дейін тіркеуді жекелеген ғалымдар қылмыстық деп атауда.

«Криминалистикалық тіркеу» деп аталу кезеңінің қажеттілігі келесідей себептерге байланысты. Біріншіден, жалпы түрде барлық есеп криминалистикалық деп аталады және есептер өздерінде криминалистикалық ақпаратты қамтиды. Тиісінше, тіркеудің жүйесінің өзі тиісті атауды иемдену керек. Екіншіден, қылмыстық тіркеу өзінің терминінен шығып, қылмыс оқиғасы және қылмыскер туралы кез келген мәліметтерді иемденуі қает. Алайда, бұл жағдайда «қылмыстық тіркеу» өзінде, криминалистикалық болып табылмайтын қылмыстық-статистикалық есепті қамтиды. Мұнда өзінің мақсаты бойынша әртүрлі екі тіркеу мен есептің араласуы пайда болады, бұл әрине жібірімсіз. Бәрімізге белгілідей, криминалистикалық тіркеу өзіне ұқсас көптеген объектілер арасынан өздерінің жекелеген белгілері бойынша объектілер есебін ұсынса, қылмыстық-статистикалық есеп қылмыскер және қылмыс туралы мәліметтерді жинақтау үшін қызмет етеді, алайда оның мақсаты ұйымдастыру және басқару міндеттерін шешу қолданылатын ақпаратты талдау және қорытындылау болып

табылады. Криминология негізінен қылмыстық құбылысты зерттеген соң, криминологиялық болжау деп келешек қылмыстық жағдайы туралы ақпаратты үздіксіз алу және өңдеу теориясын және тәжірибесін түсінуді ұсынады [2,25 б.]. Кейбір авторлар қылмыстың жасалу орнын, уақытын, құралдарын статистикалық тұрғыдай талдй келе, мұндай ақпараттар профилактикалық шараларды ұйымдастыру барысында пайдалы пайдалы екендігі жайлы тұжырым жасаса, басқалары, қылмыскерлік туралы ақпарат көздеріне:

- а) статистикалық есептерді;
- ә) бастапқы есепке алудың статистикалық карточкаларын;
- б) әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-демократиялық және басқа статистика көрсеткіштерін;
- в) өзге құқық бұзушылықтар, маскүнемдік, нашақорлық және т.б. туралы мәліметтерді;
- г) қылмыстық істерді, қылмыстар туралы материалдар мен арыздарды жинақтап қорыту материалдарын;
- д) қылмыскерлікке және онымен күреске байланысты қоғамдық психологияны, құқықтық сананы, қоғамдық пікірді зерделеудің нәтижелерін;
- е) сотталғандармен, бақылау тобындағы адамдармен, халықтың әртүрлі әлеуметтік обьның өкілдерімен жүргізілген сауалнаманың нәтижелерін;
- ж) криминологтардың байқауларының нәтижелерін;
- и) егер жүргізілген болса – сараптама нәтижелерін жатқызады.

Қылмыстылық есеп жүргізу оның нақты көріністері: жасалған қылмыс фактілері; сол қылмыстарды жасаған адамдар; қылмыстардың құрбандары және қылмыстардан келген материалдық залалдың сомасын; ұйымдасқан қылмыстық құрылымдарды тіркеуге негіз болатындығын көрсетеді.

Жоғарыда көрсетіліп өткендей, аталған қайнар көздер жалпы қылмыстылық туралы арыз-шағымдардың тіркелуі, қоғамдық пікірлерді және сотталғандар мен бақылауға алынған және тағы басқа да көрсеткіштерді қамтып отыр. Аталғандар қылмыстылықтың қайнар көзі ретінде қарастырған.

Осыған орай, аталған қылмыстың қайнар көздерінде әкімшілік және қылмыстылық, қоғамдық пікірлер, криминологтар байқаулары, криминологиялық болжау, қылмыстың алдын алу туралы айтылғандықтан, олардың қорытындылары жинақталынып статистикалық есептерді

құрайды. Себебі, мұнда тек қана қылмыстылық қана емес, сонымен қатар әкімшілік жауаптылыққа тартылғандар туралы мәліметтер, қоғаммен байланыс туралы, қылмыс динамикасы айлы мәселелер қозғалып отыр. Сондықтан олардың криминалистикалық есепке жатқызуға болмайды және де криминалистикалық және статистикалық есептің мақсаты және қолдану саласы әртүрлі. Статистикалық есептер өзінің табиғаты бойынша өзгерусіз, олардың арнауы қандай да бір кезеңдерде қылмыстылықтың шынайы жағдайын көрсету, оларды қолдану негізінен қылмыстық ахуалын болжаумен және қылмыстылықпен күрестің стратегиясын анықтау және т.б. табылады. Криминологиялық ақпарат криминологияның негізгі компоненттері туралы анықсыздықты, білімсіздікті жоятын және криминологиялық болжау мен жоспарлауға бағыт беретін, ғылыми-практикалық сипаттағы мәліметтердің жиынтығы [3,20 б.].

Криминалистикалық есептер – бұл мәліметтер жүйесінің біршама басқаша саласы. Аталған есептердің бір-бірінен айырмашылығы, оларды қалыптастыру міндеттері мен қағидаларында және де криминалистикалық есептер айналымды қолдану сипатты иемденіп, ішкі істер және басқа да құқық қорғау органдарының күнделікті жұмысында пайдаланылады. Криминалистикалық есептің негізгі міндеті болып, қылмыстарды ашу мен тергеу процесін ақпараттық қамтамасыз ету болып табылады.

Басқа сөзбен айтқанда, егерде криминалистикалық тіркеудің есеп объектісі өздерінің сапалық сипатымен қандай да бір құндылықты ұсынса, қылмыстық – статистикалық есепте көптеген объектілердің қалыптасуымен басты рөлді сандық белгілері атқарады. Осындай үлгіде тіркеу, криминалистикалық техниканың бір тарауы ретінде сандық емес, сапалық сипатты иемденеді. «Криминалистикалық тіркеу» терминіне жатымды қосымша себеп бұл ілімнің криминалистикалық теорияға жататындығы болып табылады.

1925-жылдан бастап, отандық ғалымдар тіркеуді криминалистикалық ақпараттық маңызы бар есеп ретінде белгіледі. Алайда, 1966 жылы бұл терминдердің орындары ауыстырылады. «Тергеудегі оқиғамен байланысты, жазба немес басқа да ескерілетін объектілер туралы белгі жүйе түрінде жүзеге асырылатын, сондай-ақ, қылмыстарды ашу және ескерту мақсатында жинақталған ақпараттарды және дәрежеліу ретінде түсінілген қылмыстық тіркеу» саласы

«криминалистикалық есептер» деп аталына бастады. Дегенменде, бұл атау дұрыс емес. Себебі, бұл жағдайда берілген түсініктің өзінің мазмұнынан туындау қажет. Тіркеу «есеп мақсатында, жүйелеу, заң күшін беру» үшін жазуды білдіреді, сонымен қатар есеп «тізімге тіркеуді енгізу ретінде анықталады». Екі түсініктердің мазмұмы бойынша бір-біріне ұқсас екендігін байқауға болады. Алайда, бұл түсініктердің бірі екіншісінің бөлігі деп айтуға болмайды. Өйткені, есеп салыстырмалы түрде жалпы ғұрыптық тіркеу түсінігінде саналады.

«Криминалистикалық тіркеу» термині оны криминалистикалық техниканың тарауы ретінде қарауды нақты түсіну үшін мүмкіндік береді. Сол себептен оның анықтамасын қарастырайық [4,106.].

Криминалистикалық тіркеу туралы ілім деп – ақпараттарды жинау, өңдеу, сақтау заңдылығын оқитын, қылмыстарды ашу және тергеу мақсатында қолданымдағы заңнама ережелеріне сәйкес оны жедел-анықтамалық, криминалистикалық және анықтамалық-көмекші есептер жүйесінде криминалистикалық теория аталады. Соңғы жылдары көптеген ғалымдар криминалистикалық тіркеуді жүйе ретінде қарастырады. Криминалистикалық тіркеу жүйе ретінде болған жағдайда, бұл жүйенің элементтері болып не табылады? деген сұрақ туындайды. Сонымен қатар, криминалистикалық тіркеуге қатысты бойынша криминалистикалық есептер қалай түсініледі?

Қазіргі таңда криминалистика ғылымында ақпарат және түсініктері бойынша үлкен маңызды иемденуде. Әрине, бұл қылмыстарды ашу және тергеу, алдын алу үшін қолданылатын ақпараттарды тасушы белгілі объектілерді есепке алудың жекелеген түрлерінің жүйесі ретіндегі криминалистикалық тіркеудің қазіргі таңдағы түсінігіне әкелді. Дегенменде, бұл анықтама философиялық кейбір бүтіндік бірлігін құрайтын және өздерінің арасында аралық байланыстары бар, көптеген элементтердің белгілі үлгіде тәртіптілік ұсынатын жүйе түсінігіне қарсы келетіндігін атап өткен жөн. Соңғы анықтамада жүйемен бір бүтіндікті жасау және элементтер арасындағы байланыстардың үздіксіз сипатының әлпеті орын алады. Егерде оны жекелеген тіркеу түрлерінің жүйесі ретінде қарастырсақ, онда криминалистикалық тіркеу туралы айтуға болмайды. Сонымен қатар, элементтер жүйені құрай отырып, жаңа сапаны ұсынады. Бұл оның негізгі қасиетінің бірі.

Сонымен қатар, криминалистикалық тіркеуді жалпы атаумен біріккен, жай есептің құрылымы ретінде қарауға болмайды. Барлық есептерді жүргізу нысаны және тәсілі бойынша, келіп түсетін мәліметтер тұрғысынан бір-бірінен өзгешеленеді. Дегенменде есептердің әрқайсысы өздігінше дара, еш байланыссыз–деуге еш негіз жоқ, себебі бір жағынан, олар кейбір энергетикалық тиімділік құбылыстарымен өзара әрекеттеседі. Сондықтан жекелеген есептер түрінде жинақталған, әртүрлі ақпараттар ағымының интеграциясы пайда болады. Осындай үлгіде, криминалистикалық тіркеу өзінде интеграциялық криминалистикалық есептердің жиынтығын ұсынады.

Жоғарыда көрсетілгендер негізінде, криминалистикалық тіркеу деп – ғылыми ережелер және олардың негізінде қылмыстардың алдын алу, ауш және тергеу процесін дер кезінде қажетті ақпараттық талдаумен қамтамасыз етуді жүзеге асыруға бағытталған құқық қорғау органдарының заңмен реттелген тәжірибелік қызметін қарастырамыз.

Бұл объектілер туралы мәліметтер криминалистикалық есептерде жүйелендіріп бекітілгендіктен, криминалистикалық есеп ақпараттық жүйе болып саналады.

Субъектінің әрекеті бағытталған криминалистикалық есептің объектісі–ақпарат болып саналады. Бұл қызметтің қалыптасатын кезеңдері, ақпараттық-ізвестіру жүйесінің кезеңдеріне ұқсас. Криминалистикалық есептің негізгі қызметі мәліметтер базасына түскен сұранысқа байланысты берілетін қажетті ақпараттар болады.

Криминалистикалық тіркеудің ғылыми негізін қарау, олар негізделетін ережелерді тиянақты сипаттауды талап етеді.

Кез келген оқиға оқшауланған кеңістікте емес, ол шынайы нақты ортада ағымдайды және бұл толық өлшемде қылмыстың оқиғасына жатқызылады. Қылмысты жасау процесінде қылмыскер заттардың орналасу тәртібін бұзады: қоршаған ортаға өзгерістер келтіреді. Қылмыскердің, қылмыс құралының, оқиға орнының және жәбірленушінің арасындағы өзара әрекеттер іздердің пайда болуына әкеледі.

Ақпараттан басқа барлық операциялар арасында криминалистикалық тіркеуде ерекше орынды теңестіру операциясы алады. Криминалистикалық есептердің алдындатұрған басты міндеттерінің бірі объектілерді идентификациялау болып табылады. Материалдық әлемдегі әрбір объект жеке, қайталанусыз, ол объектілердің өзімен

өзін теңестіруге мүмкіндік береді. Ол іздерде бейнеленетін анық тұрақты белгілерді иемденеді. Мұнда объектілердің белгілерін тасушы ақпарат, бұл белгілердің бейнеленуіне аусады. Тіркеу қызметі процесінде бұл белгілер көрінісі алынып және теңестіру әдісі арқылы есептерде жинақталған мәліметтермен салыстыру арқылы зерттеледі. Мұндай қызметтің қорытындысы объектінің өз-өзіне тепе-теңдігін анықтау болып табылады. Тіркеу массивінде бұл объекті туралы мәліметтер болмаған жағдайда, ол туралы ақпарат алдағы уақытта пайдалану қолдану үшін ақпараттық нысанды жасау жолымен мәліметтер базасына енгізіледі. Мәліметтер базасында іздер белгілері белгіленген объект теңестірілуші, ал криминалистикалық мәліметтер базасына тіркелген мәлімет теңдесуші объект. Тіркеу процесінде теңдеуші ұқсастық белгілері бойынша объектілерді жекелеп теңдестіру мақсатында қолданылады. Теңдестіру объектілердің арасында жүргізілмейді, ол жекелеген ойша бөлінетін белгілерімен объектінің өз-өзіне ұқсастығын анықтау болып табылады. Бұл белгілерді криминалистикалық тіркеуде іздестіруші деп те атауға болады, себебі олар есептердің мәліметтер базасынан объектілерді іздестіруге әсер етеді.

Сонымен қатар қылмыс туралы ақпараттардың пайда болуы өзінде бейнелену процесін және бұл процестің қорытындысында барлық қылмыстық әрекеттердің нәтижелерін ұсынады. Демек, қылмыс оқиғасы туралы ақпараттардың туындау процесі бейнелеуші объектілермен қылмыстың құрамының элементі болады. Тікелей бейнелеуші объектілер, қылмыстық әрекеттің және объективті жағы болып табылады.

Әдебиет

1. Кулиев И.О. Информационное обеспечение деятельности органов местного самоуправления (муниципалитетов) в сфере правопорядка. – М.: Юридическая литература, 2002.

2. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. – М.: Норма, 2001.

3. Криминалистика: криминалистическая техника. Учебник для вузов. Под. ред. д.ю.н. проф. Абубакирова А.Ф. – Алматы, Изд. дом. Аркаим. 2002.

4. Криминалистика: Учебник / Под редак. Е.П.Ищенко. – М.: Юрист, 2000.

5.Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің 25 шілде 2006 жылғы №377 «Қазақстан Республикасы Ішкі істер органдарының автоматтандырылған бірыңғай дактилоскопиялық жүйесінің деректер базасын қалыптастыру жөніндегі нұсқауларды бекіту туралы» бұйрық. – Астана, 2006.

6.Успанов Ж.Т. Основы организации управленческого построения правоохранительных органов. Научно-практический журнал // Судебная экспертиза Беларуси. №2(5)7. Стр. 15-17. 2017 .

7.Успанов Ж.Т. Практикум по криминалистике: учеб. Пособие. Минск. «МИТСО», 2017. – 114 с.

ӘОЖ 94 (574)

ББК 63.3 (5 Каз)

Б 52

МӘМБЕТ БИ

Ахметов М.М.,з.ғ.к.,

Кульманов А.Е.,

Қонақбаев Д.Ә.,

«Құқықтану» мамандығының

ЮП-21 тобының

студенттері

Қызылорда «Болашақ» Университеті

Резюме

В статье рассмотрены би Мамбет.

Abstract

he article discusses bi Mambet.

Елбасымыз «Алаштың анасы» атаған Сырдың бойында дүйім жұртты аузына қаратқан шешендер, қара қылды қақ жарған дана билер, туған жердің шетін жатқа басқызбаған баһадүр батырлар өткен. Халық туғаны жоқтай турасын айтқан билердің қара қылды қақ жарған кесіміне тоқтаған. Сөздің қадірін білген, теңіздей тереңіне үңілген бабаларымыз би-шешендердің өсиеттері ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп, өнегесін жастардың бойына сіңіре білген. «Ханда қырық кісінің ақылы бар, биде қырық кісінің білімі мен ары бар» деген халық санасындағы даналық осынау ұлы тұлғалардың тәлімінен туындаған.

Сыр өңірінен шыққан билердің өмірі туралы бір кітапқа топтастырылған толымды зерттеудің шықпағаны өңір руханиятының бір бүйірін жұтатып тұратын. Авторлардың қолға алған бастамасы осы олқылықтың орнын толтырды. Әйтеке, Досбол, Балаби, Тұрсынбай, Торғай, Мәмбет, Төребай, Басықара, Кетebай, Жәрімбет басқа да билер халық аузындағы аңызға бергісіз әңгімелер, кесім-шешімдері, қанатты сөздері, өмір жолдары, ата-тек шежіресі қамтылған еңбектің құндылығы- ондағы мұрағат деректерінің молдығында. Жас ұрпақ бұрынғы өткен дана бабаларының ұлағатын бойына сіңіріп өссе, дiңгегі мықты бәйтеректей алыпқа айналады.

Тәуелсіздік жылдарында рухани қазынамызды түгендеуге Елбасы бастамасымен қолға алынған «Мәдени мұра» бағдарламасының септігі зор болды. Көне ғасырдан сыр шертетін археологиялық ескерткіштерден бастап, қазақ тарихын тереңінен зерттеуге даңғыл жол ашылды. Билер есімінің жаңғырып, ұрпақ ұстынына айналуы да-тәуелсіздік жемісі.

Сыр бойында өмір сүріп, билік құрған, әділ кесім айтқан, аузы дуалды, сөзі уәлі би-шешендердің есімдері ардақтатып келеді. Олардың ізінде қалған мұралары қатталып, елді мекендер мен көшелерге аттары берілді. Бұл бағыттағы жұмыстар жалғасын таба береді.

Тарихымызды түгендеп, салт-дәстүрімізді дәріштеп, бабалардан қалған ұлағатты сөздер мен өнегелі өсиеттерді ұрпаққа жеткізуге өзге мемлекеттермен тереземіз тең, іргелі ел болғаның және Ел Президентінің сарабдал саясаты мен билік ақыл-парасатының арқасында ғана қол жеткіздік. Бүгінгі және келер ұрпақ мұны ешқашан естен шығармауы тиіс.

Би -дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік жүйесіндегі демократиялық биліктің иесі. Зерттеуші ғалымдардың, әсіресе, В.В. Бартольдтың пікірінше, “би” сөзі шамамен 14-15 ғасырларда ежелгі түркі тіліндегі “бек” атауының бір нұсқасы ретінде пайда болып, басқарушы, ел билеуші мағынасын білдірген. Кейіннен бастапқы семантикалық-тілдік реңкінен ажырап, көбінесе, дау-жанжалды шешіп, кесімді төрелік айтушы, әділ үкім шығарушы адамды бейнелеу үшін қолданылған. 17 ғасырда өмір сүрген Махмұд ибн Уәлидің “Бахр әл-асрар фи манакиб әл-ахйар” атты еңбегінде “жоғарғы мәртебелі әмірлер мен елге сыйлы, пендәуи тірліктен азат адамдардың” барлығы би

аталғанын жазады [1,352 б.]. Ал қазақ халқының дәстүрлі түсінігінде бұл атау төрт түрлі мағынада:

- ел билеушісі, иелік етуші;
- сот, төреші;
- батагөй, шешен;
- бітістіруші дипломат, елші ретінде ұғынылған.

Бидің қоғамдағы рөлін жан-жақты түсіну үшін қазақ халқының тарихи-әлеуметтік даму кезеңдерінің ерекшелігін жете ескеру шарт. Өйткені, ежелгі дәуірлерден 19 ғасырдың басына дейін қазақ қоғамы саяси потестарлы билік жүйесінің негізінде дамығаны белгілі. Ең төменгі (бұқаралық) билікті ауыл-аймаққа, ру-тайпа ішіне сыйлы, өмірлік тәжірибесі мол ақсақалдар атқарса, орта буындағы, яки, потестарлы билік тізгінін ру-тайпа басылары—билер уысына ұстады. Ал мемлекеттік және мемлекетаралық деңгейдегі мәселелерді қамтитын жоғары билікті төре тұқымы—хандар мен сұлтандар иеленген. Міне, күллі қазақ қоғамының елдік тұтастығы осы соңғы екі билік жүйесінің өзара тепе-теңдігі мен бір-біріне қарама-қарсылығы принциптеріне негізделді. Әлеуметтік құрылымға арқау болған рулық-тайпалық жүйенің өзі айқын қандас туыстардың ұйымы емес, саяси-әскери және шаруашылық қауымдастық қызметін ғана атқарды. Сондықтан қоғам болмысындағы рулық негіз мемлекеттік институттардың нығайып, жеке-дара үстемдік құруына қай кезде де мүдделі болған емес. Халықтың қалың бұқарасына жақын әрі оның тікелей қолдауына арқа сүйеген потестарлы билік иелері, яки ру-тайпа басылары — билер мен батырлар хан-сұлтандардың билігін белгілі бір дәрежеде шектеп отырды. Сол арқылы олар өздерінің әлеуметтік-саяси статусын нығайтып, абырой-беделге кенелді. Әйтсе де, ерекше әлеуметтік жік ретінде билерді тарих сахнасына шығарған рулық құрылым өзіне субэтникалық-әлеуметтік топтарды тарта отырып, қоғамды ұйымдастырушылық, мемлекеттілік нышандарын нығайтушылық қызметін атқарды.

Мұрагерлік салтымен дала жұртын ғасырлар бойы билеген Шыңғыс хан ұрпақтары—төрелер тұқымы хандық биліктің бұлжымауы үшін билердің әкімшілік, әлеуметтік-саяси және мәдени рөлімен санасуға тиіс болды. Сондай билер турасында қазақтың мақалы да бар. Батыр мен биді салыстырғанда, биді қатты артық көретінін білдіретін сол мақалы мынау: “Батыр деген бір барақ ит, екі қатынның бірі табатын, би деген бір ақсарағат, бүтін елден біреуі ғана табатын” дейді (“Дала уәлаятының газеті”, 1888, №51).

Билердің батыр, бай, т.б. әлеуметтік жіктерден ерекше құрметтелуінің бірнеше тарихи себептері бар.

Біріншіден, би мемлекет басқару жүйесінде кейбір айрықша құқылар иеленді: “Жеті Жарғы” қағидаларына сай ол өзіне бағынышты ру-тайпа шегінде сот және әкімшілік билік (ханмен қатар) жүргізді. Сот төрелігін жүзеге асыратын болғандықтан, би халықтың әдет-ғұрпын, салт-рәсімін, жол-жосығын жатқа білуге, дауласқанға әділдікпен жөн сілтеп, адасқанға даналықпен жол көрсетуге, әсіресе, “тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ” деген құқықтық-гуманистік принциптен айнымауға тиіс еді.

Сонымен қатар би ру-тайпаның басшысы ретінде әкімшілік қызметті де қоса атқарып, өз қауымының тұрмыс-тіршілігін қадағалап, тәртіп-талабына жауапты болды. Осылайша олар билеуші хандардың халық арасындағы сенімді тіректеріне айналып, саяси бедел иеленді, сұлтандармен тең құқылы дәрежеде мемлекеттің мәселелерді талқылауға қатысты. Ел ішіне биліктілігімен, қара қылды қақ жаратын әділдігімен, тура жолдан таймайтын адалдығымен даңқы тараған Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би, айыр тілді Әйтеке би, т.б. саңлақтар хан жанындағы билер кеңесінің құрамына енді. Олар нақты тарихи-әлеуметтік ахуалға қатысты жол-жоба белгілеп, заңи жосындар қабылдады, мәні ескіріп, маңызы кеміген қағидаларды елдік мүдде тұрғысынан қайта қарап, жаңасын қолданысқа енгізіп отырды. Тіпті, ханның ішкі және сыртқы саясатына, әскери доктринасына тікелей ықпал етіп, өзгерістер енгізе алған. Замандарда билер батыр-баһадүрлермен қатар атқа қонып, қарамағындағы тайпаластарынан жасақ құрып, мемлекет тұтастығын, ұрпақтар азаттығын қорғауға ұйытқы болған, қолбасшылық қызмет атқарған.

Төртіншіден, би — дипломат, елші. Ел бірлігіне, ұлт тұтастығына нұқсан келтірер ағайын араздығын басып, руаралық дау-жанжалдарды бітістірумен шектелмей, қазақ ұлысының көрші мемлекеттермен қарым-қатынас жасап, әр түрлі байланыс орнату ісінде де ханға көмекші әрі кеңесші қызмет атқарғаны белгілі. Қалдан Серен қазақ еліне қадірі асқан бидің “біз, қазақ, мал баққан елміз, ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз, басымыздан құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз. Ешбір дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөз асырмаған елміз, достықты сақтай білген елміз, дәм-тұзды ақтай білген елміз” деп тақпақтай сөйлеп, тайсалмай талап қойғанына разы болып, хан басына азаттық берген.

Бесіншіден, би атағы мұрагерлік заңымен берілетін лауазым емес. Көшпелілер мәдениетінің ерекше қыры — шешендік өнерді меңгермейінше, тек әдет жосындарын жетік біліп, әділет принципін ұстану арқылы ғана би атану, ел сенімін иелену мүмкін болмаған. Халық арасында бір ауыз сөзбен құн кешіп, жалғыз уәжбен дау шешкен ділмарлардың аты ардақталып, төрелік істері үлгі-өнеге тұтылған.

Әйтсе де, қазақ тарихында атадан балаға билік тізгінін жалғап, бірнеше ұрпағы ел ішінде би атанған әулеттер өткен. Мұндай айрықша қасиет дарып, абырой қонған әулет билігін халық шынжырқатар деп атаған. Билердің әлеуметтік-саяси статусы қазақ ұлысының тарихындағы әр қилы өтпелі кезеңдерге, алмағайып уақиғаларға байланысты өзгеріп отырған. Әсіресе, орталықтандырылған хандық биліктің пәрменін нығайтуды талап ететін әскери-жорық жылдарында плебисцитарлық, яки халықтық демократияның классикалық үлгісі ретіндегі би билігі — төрелік ету, әкімшілік басқару рөлі төмендей түскен. Мысалы, Шыңғыс ханның, сондай-ақ, хандық билікті қалпына келтіру үшін күрескен Кенесарының тұсында билер өкілеттілігін шектеп, сұлтандар мен қол бастаған батырларға басым билік берілген. Әсіресе, патшалық Ресейдің отаршылдық пиғылмен жүргізген құқықтық-әкімшілік реформалары қазақ даласындағы дәстүрлі саяси құрылымды түбірінен өзгертті. 1822 жылғы реформадан кейін хандық билік жүйесі күйреді. Ал билер институты 19 ғасырдың аяғына дейін формальді түрде өмір сүрді. 1854 жылдан бастап би атағын сұлтандар мен ауыл ақсақалдары қоғамдық сайлау арқылы, округ басшыларының бекітуімен алды.

Ресей патшалығының қазақ даласын отарлау саясатын түбегейлі жүзеге асырған құжат — 1891 ж. 25 наурыздағы Тәуелсіздік алып, дербес даму жолына түскен Қазақстан жұртшылығы замана талабына сай мемлекеттік жүйе мен саяси құрылым қалыптастыру үшін дәстүрлі құқықтық мәдениеттің демократиялық-гуманистік принциптерге құрылған билер төрелігі тәрізді жекелеген институттарын қайта жаңғырту қажеттігін жақтады. Елдің сот жүйесінде билер институты қалпына келтіріп, оған жергілікті заң бұзушылық көріністеріне, неке дауы, отбасы, ағайын-туыс араздығы тәрізді келеңсіздіктерге төрелік ету функциясын беру туралы ұсыныстар жасалды.

Аңыз әңгіменің артында шындық оқиғалар тізбесі жатады. Ол өткен тарихымыздың ауыздан-ауызға тарап жеткен шежіресі – жазба тарихты негізі. Сондықтан да әрбір

ел аузындағы әңгімелерді ой елегінен, тарихи деректер сүзгісінен өткізіп барып пайдаланғанда ғана мол қазына – рухани байлық болмақ.

Ел ішінде аса құрметпен аталатын, сар даланың сар жолынан үзіліп естілетін аңыз бен шындық иесінің бірі – Шөмекей Мәмбет аталық. Мәмбет аталық есімі Сыр мен Қыр арасында жиі айтылып жүрсе де, бүгінде баба айтқан ұлағатты сөздері мен тәрбиеге байланысты кеңестері, атқарған қызметтері туралы жетімсірей жеткен сөздер ғана бар. Мәмбеттің адамгершілігі мен ақылдылығына тәнті болған халық оның есіміне аталықты қосып беріпті. Аталық Шыңғыс елдерінде (жалпы) оның ішінде қазақ елінде де қамқоршы, ақылшы деген мағынаны береді. Нақты айтсақ бұл атақ ханның ұлдарын тәрбиелеуші дегенді білдіреді. Кейіннен хан сарайындағы шендік атаққа айналған. Ел басшысының отбасына аталық кеңес беру, екінің бірінің қолынан келе бермейтіндігін ескерсек, Мәмбет бабаның ірі тұлға болғанын пайымдауға болады. Мәмбет әрдайым кіші жүз ханы Әбілхайырдың қасынан табылып, оның көрші орыс патшалығымен қарым-қатынаста болуына атсалысты.

Мәмбет аталық жөнінде Қазақстанның халық жазушысы, белгілі қоғам қайраткері, Әбіш Кекілбаевтың «Елең-алаң» атты тарихи кітабында: «...Төртінші күн дегенде тойдың тарағанын паш еткендей тай-тұяқ бастаған тоғызды жетелеген Кедей, Жайылған, Бақа, Киікбай бастаған Шөмекейлер тобы Ырғыз бетке жылыстан шыға берді», делінсе, енді бір жерінде «Хан басын көтеріп, жан-жағына қарады. Қасындағы Мырзатайды шынтағымен қағып былай ығыстырып, ар жағындағы Айбастың Арыстанбайын иек қағып, қасына шақырды: «...Жиырма бес алшыннан жанғамалға кемдігі жоқ, ең нуының бірі Шөмен еді. Олардың неғып мұндай тойға жүдеу келгендеріне түсінбедім. Рас, ұсақ үш Шөмекейдің қамшысы түгелге жуық. Бірақ, ол үшеуінің бірі қосылып, бір Бозғұлдың қарасын толтыра алмай тұр ғой. Сіздің сол көп ауылдан Келдібайдың екі төлі Киікбай екеуіңнен басқа ешкім көзге түспеді. Не ойлағандарың бар еді? Жылтырдың төрт бұйда ұстары - Жәдік, Алман, Шыбынтай Кенже, Қаратамыр Мәмбет, Балқы Бәйбек Шөмен атамның көшін арқар ұрандының қай ауылының күлінің астына апарып шөгереің жеп жүр? Қарабас, Жаңбыршылардан атрылып Шөмекейдің шүйделеріне де ауайын деген-ау. Әйтпесе, іргедегі Ырғызда тұрып, арттарына жем түсе қояды дейсің бе? Әлде, көкіректері көлдеудегі көп жылқының пысқырғанына күпті

ме?»), - дейді Әбілқайыр. Міне, осылайша Әбілқайыр хан көп Шөмекейге емес, ел тұтқасын ұстаған азаматтарға өкпесін айтқан екен.

1738 жылдың 3 тамызында Орынбор шекаралық комиссиясының бастығы В.Н.Татищевтің қабылдауында болған Әбілқайырдың 12 биінің бірі – осы Мәмбет аталық. Яғни ант берген ру ақсақалдарының, билерінің ішінде Кіші жүз Алшын, Шөмекей – Мәмбет аталық Бұлақ баласы да болған. Ант қабылдау құжатына Әбілқайыр хан мен баласы Ералы сұлтанның мөрлері басылып, билер қолдарын қойған. Мұны «Айқап» журналында «Қазақ қай заманда Россияға қосылған» атты М.Серәлиннің мақаласынан оқып танысуға болады. Жазба деректерде осылай жазылып қалған болса, ауызша деректер де бұдан алшақ емес.

Мәмбет аталықтың жас шамасын анықтау мақсатымен демографиялық зерттеулер бойынша әрбір аталық арасын 25-30 жастан есептегенде, Мәмбет ата шамамен 1704-69 жылдар өмір сүрді деп топшылауға болады [2, 92 б.].

Мәмбет аталық туралы айтқанда, жазғанда оның шығу тегі мен жасы ғана емес, қазақ халқы үшін атқарған еңбектерін, халық ісіне араласқан саясаткер, қайраткер болғанын қалың қауымға жеткізу абзал. Біріншіден, Еділ бойындағы қалмақтар мен башқұрттар, түрікмендер, Жоңғар алатауындағы қоңтайшылар елді бүліншілікке ұшыратқан тар кезеңде Әбілқайыр көршілес, іргелі ел Ресейге бодан болу келісім білдіргенде, сол тұстағы хан саясатын қолдаған адам. Кіші жүздің Шөмекей тайпасының атынан антқа қол қойған екі адамның бірі. Екіншіден, ханның кейбір саясатына келіспеушілігін де білдіріп отырған. Бұдан Мәмбет аталықтың хан мен халықтың арасында ықпалды адам екенін тани түсеміз.

Әбілқайыр хан қайтыс болғаннан кейін оның орнына Нұралы сұлтанды хан етіп сайлауға генерал-губернаторға арнайы хат жазып, үндеуге қол қойғандардың ішінде басы Жәнібек тархан болса, үндеуге қол қойғандардың бірі де Мәмбет аталық. Ал, осының алдында Бопай ханшаға көңіл айтуға Нұралы сұлтанмен бірге келгендердің ортасында Қаратамыр Мәмбет аталық та болған. Және де ол Әбілқайырдың өлімін анықтауға белгіленген төрт бидің бірі болып тағайындалған.

Қорыта айтқанда, халық жадында заман жаңғырығы болып, бүгінге жеткен Мәмбет аталық қазақ халқының тұтастығы үшін күсескен қайраткер.

Кейде Мәмбет биді батыр деп те айтады. Ол Әбілқайыр ханның ұсынысымен 1723-1724 жылдардағы қазақ даласында өткен «Бұланты», «Білеуті», «Аңырақайда» Жоңғар қонтайшыларының жасағымен болған ұрыстарда қазақ халқының қолбасшысының кеңесшісі болса, кейінірек хан Әбілқайырға аталық болған кісі.

Мәмбет аталық қыс айында Арқа жақта қайтыс болып, «аманаттап» жер қойнына тапсырады. Күн жылып, тоң еріген шақта «аманат» денені Қожа Ахмет Яссауи мавзолейіне әкеліп жерлейді. Бүгінде оның есімі қазақтың хан, сұлтан, билерімен бірге жазылады.

Әдебиет

1. Билер сөзі-киелі (Сыр елінің билері хақында) Т.Дайрабай, М.Ахметов: Алматы, 2018-352 б.

2.Құрманалин,С.Б. Қазақ билері және отаршылдық саясат. // Әлем мәдениеті контексіндегі білім жүйесінде жалпыадамгершілік құндылықтарды қалыптастыру мәселелері: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары, 2012. - 94-96 б.

ӘОЖ 94 (574)

ББК 63.3 (5 Каз)

Б 52

ӨМІРБАЙ ШЕШЕН

Ахметов М.М.,з. ғ.к.,

Қуанышбаева Ж.Д.,

Жәнибекова Д.Д.,

«Құқықтану» мамандығының

ЮП-19 тобының студенттері,

Қызылорда «Болашақ» Университеті

Резюме

В статье рассмотрены оратор Омирбай.

Abstract

The article discusses the speaker Omirbay.

Жүздібайұлы Өмірбай би, ірі шешен болған кісі. Жаңадарияның бойындағы «Ақшығанақ» деген жерде 1768 жылы туып, 1858 жылы Қарақұмның «Жарық» деген жерінде

қайтыс болған. Өмірбай шешен Бұқарбай батырмен, Борбас бимен, Алданазар, Тынымбай сияқты билермен бірге бітімге келіп отырған. Сыр елінде Тама Өмірбай шешен айтыпты деген тұшымды әңгімелер өте көп. Өмірбайдың «Бұқарбай батыр» кітабында, басқа да тарихи танымдылығы мол еңбектерде есімі аталған. Өмірбай әрі би, әрі шешен кісі болған Құрақ тамададан тараған. Байқадам батырды өткір сөзімен Кеңесары ханның жазасынан құтқарып қалған деседі.

Тама Өмірбайды бірден шешен, енді бірде би деп атаған. Бірде Өмірбай биге бір жігіт келіп ешкінің лағына бата сұрапты. Сонда би:

...Е, шырағым, әкелгенің лақ па?

Сен жылатпа, асуға жарамас.

Бозбалаларға мені сынатпа, -

десе әлгі жігіт лақты қоя беріп, кескек байлап қойған қойды әкеліп, екінші рет бата сұрағанда Өмекең:

Мынауың құнан қой ма, дөнен қойма?

Мойнында мылтығы бар мерген қойма?

Елің ашыққанда осы асырар,

Шырағым тілімді алсаң тіпті сойма, - деп малды сойдырмай кеткен көрінеді [1,10 б.].

Тамалар мен Шөмекейлердің арасында жер дауы болып, елікей ханның алдына барған Тама Өмірбай:

... Аталы хан, сұлтан, Елікей тақсыр,

Тама, Табын елім еді,

Бұқарбай, Сейіл ерім еді.

Көкпая қашаннан ата-қоныс жерім еді.

Сарыбай жерімді тартып алмақшы.

Сәдір би зорлықшыл көрім еді.

Аузы кіші, қарны үлкен

Қой семірсе құттанған.

Қабатын итім сен емес,

Қаптыратын ағаң мен емес,

Жат күшігім жат, -

депті. Сөйтіп сұлтанның ұтымсыз билігінің күшін жойдыртыпты. Атақты Тұрмағамбет ақын:

...Тамадан шыққан сөйлейтін

Өмірбай мен Есетті.

Екеуінің де алдынан,

Демейді ешкім кесе өтті, - десе.

Шораяқтың Омары:

Тоғанас, Кожеке мен Қоңыр Қыстау,

Ерлер сол топтан озған таңырқата.

Би Бостан, Тама Өмірбай,

Шықпаған кеңесінен ешбір қата, - деп жырға қосқан.

Өмірбай бидің Бұқарбай батырға, Борбос биге, Жаналыға айтқандары деген ел аузында ұнамды сөздері қалған. Жалпы ел аузындағы әңгімелерге қарағанда Өмірбайдың сегіз жасынан шешендікке бойұрғаны көрінеді. Ол Шөмекей Жаналының үйінде билердің бата беруді бір-біріне сілтегенін көріп, былайша бата беріпті:

...Үлкен кісілер жаңылды,

Жаңылмаса не қылды.

Төрден іздеген батаңыз,

Босағадан табылды.

Осы берген Құдайың,

Алладан болып қабыл ды,

Жылап жүрген жақсылар,

Құдай ашсын бағыңды, - деп батасын тәмәмдағанда, үлкендер жағы періште айтқызды ғой, батасы қабыл болсын деп тарапты.

Бірде Жүздібайдың үйіне келген Тама Байқон би бесігіндегі балаға көзі түсіп: А,Жүке, балаңыздың атын кім қойдың? – депті. Баламның атын Өмірбай қойдым дегенде. Байқон: балам Өмірбай болса, Өмірбай болар, тілге бай болар, даңқы үш жүзге жетер, бұл бағыты өз басымен кетер, деген сөз айтыпты.

Бірде бозбала кезінде Өмірбай нағашыларымен дидарласуға Кете еліне барады. Туған нағашысы жиенім келді деп тай беріпті. Құлаштай ғана жіппен тайды ұстап тұрса, бір кісі анау үйде құда жолы беріп жатыр, барып ішінде бол дейді. Тайын жетектеген бойы Өмірбай:

...Мен келдім нағашым деп Кетелерге,

Бұл елді санамаймын бөтен елге,

Жиенге сыбаға деп тай беріп ед,

Ат тапсам, жіп таппадым жетелерге.

Бір кемнің, бәрі кем деген нақыл,

Қайсы бірін айтамын көкелерге.

Содан бір үлкен кісі: мына жиенге ерттеулі ат беріңдер, ел арасын кезейін деп тұр екен, сөз асылын түзейін деп жүр екен, - деп ат-әбзелімен жарамды ат беріп, сылап жіберіпті [2,20 б.].

Көршілес отырған Қыпшақ пен Жаппас арасында үлкен дау болып, билер бір тоқтамға келе алмай Тама Өмірбайды қартайған кезінде төрелікке шақырыпты. Ұлы жүзден Қасымбек би, Орта жүзден Әбілғазы би, Жаппастан Дәрібай келіпті. Әбілғазы би: екеуіңе тең едім, ата жол қуған ер едім. Екі елдің арасын біріктіретін деп сізге келеміз. Таманың

Өмірбайы, Кіші жүздің тілге байы, үш жүзге жеткен даңқың болды, сөзіңді сыйлаған халқың болды. Мына халқыңа қандай өсиет, назың бар дегенде. Өмірбай би қолыңдағы сүйеніп шығатын таяғын екі бөліп, сындырып беріпті. Мынауыңа түсінбедік деген Қасымбекке: «...Берекесі кетер елдің қалпы ғой, бірін-бірі таяқпен түртіп жүреді, бірінен-бірі үркіп жүреді. Сөздің құны болмайды, ердің қадірі болмайды, аталы сөзге тоқтамайды, істері де, сөздері де сарымайдай кілкіп жүреді. Бір болмаса бірлік болама, бірлік болмаса тірлік болама, өзінді – өзін шапканың ірілік болама. Айттым, бітті, тастаңдар ісікті, теріс іс жайылып елге кетті. Тоқтатар уақыт жетті», - деп билерден ақылға келуді, дауды тоқтауды сұраған екен.

Әдебиет

1. С.З.Зиманов «Қазақтың билер соты- бірегей сот жүйесі». Алматы, Атамұра, 2008

2. М.Нәрікбаев «Ұлы билерімізден жоғарғы сотқа дейін», Атамұра, 1999ж

ӘОЖ 94 (574)

ББК 63.3 (5 Каз)

Б 52

ЖӘРІМБЕТ БИ

Ахметов М.М., з. ғ.к.,

Жәпіш А.Н.,

Сейіт А.Х.,

«Құқықтану» мамандығының

ЮП-20 тобының студенттері,

Қызылорда «Болашақ» Университеті

Резюме

В статье рассмотрены би Жаримбет.

Abstract

The article discusses bi Jarimbet.

Шөмекей тайпасының іргелі аталықтарының бірі Сарғасқаның Жәрімбеті туралы ел аузында әңгімелер, жақсы сөздер, ақын-жыраулардың жырларында көптеп

кездеседі. Нақтылай айтсақ, Жәрімбет аталығы Өтебай сарғасқаға жататын Солтаның бір баласы. Жәрімбет бабаны қыдыр көрген, бақ дарыған адам деседі. Жәрімбет бабаны қыдыр көрген, бақ дарыған адам деседі.

Тама Есет батырдың үлкен ұлы Ақшалдың әйелі Қаным Жәрімбет бидің қызы екен. Солтаннан Тілеубай, Жәрімбет, Есіркеп, Аман, Жанай, Қосай атты жеті бала қатар өскен. Есіркеп қайтыс болған соң, әмеңгерлік ретпен інісінің әйелін Жәрімбет алады. Өзімен ақылдаспағаны үшін өкпелеген Тілеубай Жәрімбетпен қатынаспай қояды. Осыны сезген Жәрімбет Тобыл бойына балаларын және тоқалдан туған төртеуін қоса алып кетеді. Жәрімбет сырт елде жалғыз болмағандығын «Қосай қоста болса, Жанай жанымда жүрсе, ешкім тиісе алмас» деген сөзі білдірсе керек. Тобылда бір ақын қыз айтыс үстінде туған жерден сырт, саяқ жүргенін Жәрімбет балаларының бетіне салық қылады. Сөйтіп, көп ұзамай Жәрімбет баба көші Сырға құлапты.

Туған елдің ортасына келгеннен кейін інісі Есіркептің екі қызына: «Сендер әкелерің Тілекеңе барып сәлем беріңдер. Өзі жөн сұрағанша үндемей жата беріңдер», деп ақыл қосыпты. 2-3 күн өткеннен кейін Тілеубай ақсақал екі қызына: «Балам, не жұмыстарың бар?», - дегенде, Олар – «Әкеміз Есіркептен қалған «Көкқасқаның» үйірін қалаймыз», - депті. Қиналса да Тілеубай енші ақысына деп сұраған бір үйір жылқыны екі қызға беріп жіберіпті. Сол айғырдың тұқымынан Жәрімбетке байлық жұғысып, малы көбейіпті деген сөз бар ел арасында.

180-200 жыл бұрын Қарақ тауының басында Жәрімбет пен Сейтпенбет қожа әңгімелескен көрінеді. Жәрімбет: «Біз өлгенде қайда қалар екенбіз?», - дегенде, Сейтпенбет: «Сен өзің туып өскен Қарақ жалында қалғанмен, саған Қарақ тауы атын бермейді. Ал мен болсам Алтынасар маңындағы жолда қалармын», - депті. Сонда Жәрімбет би: «Оның рас, мен Қарақ атын алмасам да, Жәрімбет деген іргелі елдің атымен аталармын. Соны сезіп отырмын», - деген екен [1,20 б].

Болашақты болжап айтқан екі арысты шын мәнінде көріпкел әулие деуге боларлық. Өйткені, Сейтпенбеттің бейіті өзі межелеген жер шамасына қойылса, Жәрімбет Қарақ тауында қалып, бүгінде Сыр бойын мекендеген Жәрімбет сарғасқа деп аталатын іргелі әулетке атын берді.

Шамамен Жәрімбет 1730-1809 жылдарда өмір сүрген. Өйткені, оның немересі би, әрі батыр Қызылбас Мүсірепұлының есімі 1852 жылғы Орынбор әскери

шекаралық комиссиясының құжаттарында кездеседі. Сонда бұл кезде Қызылбас би ең кемі 50 жаста деп есептесек және демографтардың қазіргі есептеулеріне қарағанда әрбір ұрпақ арасы 25-30 жас болса, Жәрімбет 1730-35 жылдар шамасында туған болады. Тағы бір дәлел, Қазақ КСР тарихының материалдары деген (1785-1828 жылдары қамтыған) кітапта 1803 жылы Орынбордың әскери губернаторы князь С.Волконскийдің тапсыруымен қазақтардың саны, тұратын жерлері, базары, тұрмыс тіршілігін анықтауға арнайы адамдар жіберді деген жолдар бар. Солардың жоғарыдағы атпен жариялаған еңбектерінің ішінде Кіші жүз бастықтарының тізімінде Жәрімбет бидің аты жүр. Демек, Жәрімбет би 1803 жылдары өмірде бар юолған адам.

Ел ішінде «Жәрімбет дүниенің төрт бұрышын аралапты», «Жәрімбет қашпаған қара қашардың уызына қарапты» деген сияқты оның мінез-құлқы, іс-әрекетіне қарай айтылған нақыл сөздер өте көп. Дүниенің төрт бұрышын аралады дегеннен шығады. Бірде Жәрімбет Солтанұлы Тәшкенге сапарында досының үйінде қонып отырғанда, үй иесі «Жәке, өзіңізді сыйлап құрметтейміз, ал жануар өз несібесімен» дегенде, «иә, оның рас» деп атының жүгенін алып шідерлеп қоя беріпті. Сол күні Тәшкен шаһарында жел болып, қоржын үйлердің үстіне жинаған шөптері жерге шашылып, аты әбден тойынған көрінеді. Ертеңіне жүрерде атқосшы атын әкелген кезде, атына қарап тұрып би: «Несібесін тартып жеген пырағым», - деп жүріп кеткен екен.

«Тегіне тартып туады» дегендей, дегдар Жәрімбет Сарғасқа деп аталатын ру ішінен небір ел басқарған абыройлы адамдар шыққан. Жәрімбет негізінен Жарқын, Жолай, Әлен, Мүсіреп, Бұрқыт, Бүркіт сияқты ірі-ірі аталықтар шыққан. Жарқын аталығынан Жеке батыр, оның балалары Абат пен Төлеген 1930 жылдары кеңес өкіметіне қарсы болып, оқ атқан, асқан мерген болған адамдар. Тәшкеннен келген полкке оқ атып, көпке дейін берілмеген көрінеді. Жәрімбет ақсақал інісі Есіркеп өлгеннен кейін әменгерлік заңымен Қанымды (Қанымша) алғанын жоғарыда айтқанбыз. Одан туған ұрпақтар бүгінде Жәрімбет аталынып жүр. Бұл аталықтан Базарбаев Төлек көп жыл оқу-ағарту саласында басшы қызметтерде болды. Сөз ретінде Жәрімбет би үйінің маңдайшасы мен табалдырығы жиендері Ыбырай мен Сейдеханның отбасында бүгінге дейін сақталуда екенін айта кету орынды.

Жолай аталығынан Пірмағамбет, Мақатай, Оспан да патша мен кеңес өкіметі кезінде ел ісіне араласып, халық үшін еңбек еткен адамдар еді.

XVIII-XIX ғасырларда Жәрімбет ұрпағының Әлен, Мүсіреп аталықтарынан ел билігіне араласқан, елін жаудан қорғаған батырлар мен билер көптеп шығады. Әленнің өзі асқан бай болса, оның баласы Қуаң Сыр бойындағы ең атақты бай болған адам. Қуаң ұлы Дәгір 1850 жылы қайтыс болғанда 40 күн еру болып, Қарақұмдағы «Шатырлы» деген жерде күмбез салайын десе, құмдақ жерден кесек құя алмайтын болады. Содан Қуаң екі мың жылқының жалы мен құйрығын күзеп, күнде мың биені саудырып, жылқының қылын топырақпен араластырып сүтіне илеп, кірпіш бастырды. Сөйтіп, осы әдіспен үй там салғызып, басына 90 қысырық байлайды.

Қуаң жөнінде Сарыбай Әзілкеш ақын қыз Болықпен айтысқанда былай деген еді:

...Ақ Болық жіңішке мен жуан қандай?

Сыймайды-ау камзолыңа сыбанғандай.

Мақтайсың оның несін,ей, ақ Болық.

Қоздатқан сексен мыңды Қуаң қандай?

1850-60 жылдары елді, жерді қорғаған батырлардың ішінде Жәрімбеттің немересі Қызылбас батыр Мүсірепұлының аты аталады. Осы Қызылбас батыр жөнінде Сағымбай Тұрғанбаевтың шежіре өлеңінде:

-Қызылбас болды батыр атағы зор,

Дұшпанға қару жұмсап оқ ататын,- делінген.

Жәрімбеттің шөпшегі Қара ел билеп, халық басқарған адам. Ат басын Самұратпен теңестірген кезі де болған. 1900 жылдары ақ патша өкіметіне қарсы болып, түрмеге де қамалады. 1917 жылы Алашорда солдаттарына да қарсы болады. Қараның екі баласы Қосжан, Досжан Қарақұмдағы көтерілістің бас-қасында болған. Қосжан соның бір басшысы еді. 1930 жылы ұсталып, атылады. Ал, Қараның өзі 1928 жылы Қазақстандағы ірі байлардың тізіміне ілініп, Қарқараға жер аударылады, кейінен елге келеді. Жасының егде болғанына қарамастан 1937 жылдары қайта қамауға алынып, кейінен елге келеді. Жасының егде болғанына қарамастан 1937 жылдары қайта қамауға алынып, мал-мүлкі тәркіленеді, үрім бұтақтары қуғынға түседі. Осындай қуғындалған інісі Нұржан Жұдырықов 11 жыл Владивостокта қамауда болса, Қаракұл баласы Пірназарды атып жібереді. 1930-1937 жылдары Өзбекстан, Тәжікстан, Қазақстан өкіметінің басшысы қызметтерінде болған

Темірбек (Темірші) Жүргенов те қамауға алынып, халық жауы деп атылады. Темірбек Жүргенов Ташкенде алғашқы қазақ институтының ректоры, Қазақстан өкіметінің оқу-ағарту комиссары, бірнеше кітаптың авторы. Оның әдебиет туралы, оқу-ағарту саласын дамыту жөніндегі шығармалары күні бүгінге дейін маңызын жойған жоқ. Әсіресе Қазақстанда мәдениеттің дамуына үлкен үлес қосқан 1936 жылғы Москвадағы Қазақстан әдебиеті мен өнерінің онкүндігі барысында оның таланты мейлінше ашылған-ды.

Осы аталықтың соңғы буын өкілдеріне Қараев Битай мен Қосжанов Қиназар, Алшынбаев Сәтмағамбет, Бердібек Түбекбаев, Өмірзақ Тұңғышбаев және т.б. жатады.

Шешен сөзді Самайдың Иманы, білімдар оқытушы болған Омар Самаев ата әруағына сай еңбек етті. Осы аталық жөнінде Сағымбай Тұрғанбаевтың шежіре өлеңінде:

...Қарадан Темірбек деген туды бала,

Ер еді ол ел ағасы бола алатын.

Басқарды мемлекеттік ірі істі

Емес ед, ақыл-ойсыз адасатын.

Айтулы болды ақсақал атаң Ораз,

Жыршысы жақсы сөздің жарасатын.

Ес деген туып еді онан бала,

Сойғызды сақилықпен жалғыз атын, - деп жазған.

Көне сөзді қастерлейтін ғұлама адамдар ел ішінде көп болса, бұл да Жәрімбет аталығына тән қасиет. Тана ұлы Махмұт, Нұржан Жұдырықұлы,Қытайы Бегімова үлкен жүректі ұстаз болып, мыңдарды аяла алақанымен мәпелеген адам. Жәрімбет аталығынан Шоқай Меккеге екі рет барып қажы атанса, Өмірқұл би үлкен арық қаздырып,ол бүгінде «Өмірқұл сайы», «Өмірқұл каналы» деп аталып, «Жаңаталап», «Аққыр» кеңшарының ырыс арнасы болып келеді. Осы маңдағы ірі төбенің бірі «Қоқаш құмы» деп аталып кеткен.

Тереңозектік ардагер Ы.Сейпұлов ауданға Ырғыздан бірінші хатшы болып келген Нұрқасым Бердіқұловпен біраз қызметтес болған. 1953-1954 жылдары Ырғыз ауданында шөп аз дайындалып, мал ашығуға айналғанда Нұрқасым көне көз қарияларды жинап,ақылдасқанда бір қарт кісі орнынан тұрып: «Осы Қараның қытауының орнын ашып көріңдерші», - деп ақыл қосыпты. Айтқандай қора орнын ашып қараса, кілең жусаннан салынған қорадағы шөптер сол баяғы қалпы екен. Малды сонда әкеліп қояды. Осы әрекет мал шығының азаюына ықпал еткен деп күле әңгімелеуші еді Ыбекең бізге.

Сондай-ақ №16- ауыл «Іздібайдағы» Қараның қыс қыстауы да шұрайлы жерге орналасқанын көреміз. Осы Қарекенді атақты Дүр Оңғар мойындаған. Оның түрмеден елге оралғанда шығарған өлеңінен үздік келтірейік.

... Арғы атаң бай Жәрімбет қыдыр көрген,
Түсінде тұлып тола тілла берген.
Бұл бақыт әулетінен арылмас деп,
Болыпты шын дауа шілтендерден.
Бай болған адам және атаң Әлен,
Дәулетті болған емес ешкім мұнан.
Ат мінсе әруақты әскердей боп,
Тұманда жүрген жерін еткен рауан.
Бай Жүрген, батыр Тұрған, мырза Дәгір,
Әкім боп бірнеше жыл сүрді дәуір.
Қызығын еркін жүріп көре алмады,
Аз өмір болғаннан соң, ақтан әмір [2, 94 б.].

Кеңес дәуірінде ірі мемлекет қайраткері болған Темірбек Жүргенов, Тойтанов Пірмағамбет, Есжанов Мақатай, Оспан, Есов Шайымбет ел басқарған ақсақалдар атанды. Сонау Ырғыз, Үргеніш, Тамды, Бұхара аймақтарына аты ежелден мәлім Жәрімбет биге, әулие атанған ел ардақтысына лайықты ескерткіш салынды.

«Өлі риза болмай, тірі болмайды», - деп атамыз қазақ айтқандай, кезінде халық үшін көп еңбек сіңірген Жәрімбет бабаға қандай құрмет көрсетілсе де артық болмас.

Жәрімбет ата сөздері:

Балық жеген тоқ болады, әл-дәрмені жоқ болады. Осы биіктен жұртымның өскенін, жерімнің гүлденгенін сезіп жатсам арманым жоқ, - дейді екен.

Қосайым қасым да, Жанайым жанымда,
Сенің басыңа бас, малыңа мал қосылады.
Жер несібелі, Алла адамды топырақтан жаратқан,
Сарт сатып кетеді. Қазақ-қырғыз бір туған, сарт итті кім туған.

Бірде Жәрімбет құла түзде мінген атын бір томарға байлап, өзі намаз оқып жатқанда, аты томарды жұлып кетіп қалыпты. Сонда Жәрімбет: «Иә, аруақ Сейтпенбет аттан айрылдым, күн болса ыстық, елсіз далада жаяу қалдым, егер сарт болып кетпесең жәрдем ет», - дейді. Сөйтіп жаяулап үш төбеден өткенде, іздеген аты бір қоян сүйектің қазығына байланып қалыпты. Атын мініп алып, Құдай деп жүріп кетеді. Елге келген Жәрімбет би Сейтпенбеттің үйіне келеді. Әулие оны қонақасын беріп сыйлап жатса керек, сол әнгіме үстінде Жәрімбет: «Кеше атым босанып кетіп қысылғанымда, иә,

әруақ дегенде қандай көмек бердің», - дегенде Сейтпенбет мойнын ашып жіберіп қазық бау шалып байлаған қылшыбырдың ізін көрсетеді. Сонда Жәрімбет би ұшып түргеліп «кешіріңіз күпірлік жасағаным», -деп әулиенің қолын алған екен.

Халық ақыны Әлиакбар Жұматаев:

...Жәрімбет жастайынан жаһан кезген,

Тарихта талай қызық көріп сезген.

Көргенін көпшілікке үлгі етіп,

Беруші еді түсіндіріп айтып сөзді,-

деп жаһан кезгенін, әулиелігін өлеңге қосқан.

Бабаға арналып Қарақта мавзолей, Төретамда Жәрімбет ата атындағы (2011ж) мешіт ашылды.

Әдебиет

1.Билер сөзі-киелі (Сыр елінің билері хақында) Т.Дайрабай, М.Ахметов: Алматы, 2018-352 б.

2.Құрманалин,С.Б. Қазақ билері және отаршылдық саясат. // Әлем мәдениеті контексіндегі білім жүйесінде жалпыадамгершілік құндылықтарды қалыптастыру мәселелері: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары, 2012.-94-96б.

ӘОЖ 32.019.5

Саяси ғылымдардағы талдау әдістері

Насимов М.Ө.,с.ғ.к.,
қауымдастырылған профессор,
Сәдуақас Б.С., студент,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В докладе рассматриваются сущность, принципы и методы политического анализа. Подчеркивается особое значение методов структурно-логического моделирования общества и его институтов, сравнительный анализ, контент-анализ, инвент-анализ, политический мониторинг.

Abstract

The report examines the essence, principles and methods of political analysis. Special value of methods emphasized of structural and logical model of society and its institutes, the

comparative analysis, the content analysis, the event-analysis, political monitoring.

Саяси ғылымдар саяси білімдер кешенін біріктірген, теориялық және эмпирикалық нәтижелерге негізделген ежелгі қоғамдық ғылымдардың бірі екендігі баршамызға белгілі. Конфуций, Платон, Аристотельдің саяси көзқарастары көрініс тапқан еңбектер ғылымның жеке бөлініп, тұжырымдамасының қалыптасуына негіз болған философиялық-этикалық құндылықтар негізіндегі алғашқы теориялық түсініктер мен анықтамалар пайда болды. Осы кезеңдерде Аристотельдің енгізген «Саясат» ұғымын қалыптаса бастады [1, 376–644 бб.]. Ұзақ дамуды бастан кешірген саяси ғылымдар әлі де даму үстінде. Әсіресе, қазіргі ақпараттық замандағы саяси талдаудың теориялық және қолданбалы әзірлемелері әдістердің толыққанды қалыптасып үлгермегендігін көрсетіп отыр.

Түсінік бойынша пікірлердің жан-жақтылығы байқалады. Талдау үшін зерттеушілердің төмендегі көзқарастары ұсынылып отыр. Мәселен, белгілі американдық саясаттанушы Р. Даль (1915-2014) өзінің «Modern Political Analysis» атты еңбегінде теориялық саясаттанудың мәселелері болып табылатын саяси институттар қызметі, саяси жүйелер түрлері, түрлі саяси режимдер қызметі, саяси билік пен саяси құндылықтар табиғаты туралы жазады. Аталмыш еңбегінде оның талдау туралы көзқарасы «саяси философияның абстрактылы деңгейінде әзірленген шешім қабылдаудың жалпы қағидаларын қолдану үлгісі» [2, 94 б.] ретінде қарастырылады.

А.С. Ахременконың ойынша: «Саяси талдау дедуктивті және индуктивті логика шеңберінде жұмыс жасай алады; сандық және сапалық ақпаратты өңдей алады; жасанды желілер және креативті сарапшылар бағасы сынды көптеген әдістерді пайдалана алады» [3, 6 б.].

О.В. Попованың пікірінше: «Саясат пен басқарудағы талдау - қолданбалы және тексеру процедуралары, «кері байланыс» қағидаларының тұжырымдамалары мен әдістерін саясаттанулық және басқару теориялық негізіндегі саяси және басқару қызметі мен адамдар мінез-құлқын сараптамалық, әдіснамалық және әдістемелік қарастыру және зерттеу болып табылады. Ол кезкелген саяси құбылыстар мен үдерістер механизмін айқындайтын әмбебап әдістер және жеке қолданбалы әдістер жиынтығы» [4, 10 б.].

Г.Г. Почепцовтың пайымдауынша: «Саяси талдау - танымдық және тәжірибелік міндеттер шешуге бағытталған саясаттанулық зерттеулердің теориялық және қолданбалы білімдерін біріктіретін көпдеңгейлі, пәнаралық, жүйелік ғылыми пән; ғылыми пайымдаудың ерекше түрі» [5, 8 б.].

С.Г. Туроноктың пікірінше: «Саяси талдау саяси-әкімшілік басқару, мемлекеттік басқару, саяси менеджментпен қатар, саяси-басқару пәндерінің бірі болып табылады» [6, 17 б.].

Қолданбалы саясаттанулық зерттеулер – бұл саяси басқару тәжірибесінде болжамдық сипатта қолданылатын саяси ахуалдар, құбылыстар, үдерістер туралы ғылыми негізделген мәліметтерді алуды көздейтін саяси талдау әдістері негізіндегі ұйымдастырушылық-техникалық сипаттағы рәсім жүйесі. Бұл зерттеулер көбінесе саяси сахна өкілдері арасындағы өзекті мәселелерді шешуге бағытталған зерттеулерде пайдаланылады.

Теориялық және қолданбалы зерттеулер өзара байланыста болуы қажет. Бір жағынан қарағанда, қолданбалы талдау сенімді теориясыз және әдістемесіз сәтсіздікке ұшырайды; екінші жағынан қарағанда, қолданбалы зерттеулер іргелі зерттеулерге кең көлемде ғылыми материалдардың жеткізушісі болып табылады. Өйткені, қолданбалы зерттеулер қоғамның саяси өмірін өзгертуге ықпал жасағандықтан, теориялық саясаттанудың нысанын қалыптастыруға қатысады [7, 7-8 бб.].

Заманауи саясаттанулық әдебиеттерде саяси талдау түсінігі үш мағынада қолданылады: теориялық-іргелі, құралдық-эмпирикалық және тәжірибелік-қолданбалы.

Саяси талдаудың теориялық-іргелі бағыты саяси саланың негізгі тұжырымдамалық зерттеулерде, оның құрылымы мен даму динамикасын қамтиды. Мұндай анықтамада берілген түсінік іргелі (теориялық) саяси зерттеулер санатымен синонимдес. Мұндай көзқараста Р. Даль, Д. Истон сынды көптеген саясаттану классиктерінің танымал теориялық-сараптамалық еңбектері жазылды.

Құралдық-эмпирикалық талдауға алғашқы мәліметтерді жинау және суреттеу, жүйелендіру және өңдеу жатады. Мұндай негізгі мәлімет саяси өмірдегі оқиғалар туралы алғашқы ақпарат маңызды саналады. Егер теориялық-іргелі талдау сараптамасының негізі дедуктивті қорытынды болса, мұнда индуктивті жиынтықтау ерекше болып табылады.

Тәжірибелік-қолданбалы саяси талдауда негізделген теориялар мен мәліметтерді жинауға қарағанда, қоғамдық мәселелерді бағалау және шешу тәсілдері айқындалады. Қолданбалы талдауда көбінесе дедукция мен индукция бірлесіп, ойлаудың өсімпаздық-эксперименттік түрі үстемдік танытады [7, 8-9 бб.].

Саяси ғылымдар өзге ғылымдар секілді түрлі әдістер, технологиялар мен тәсілдерді қолдану арқылы нәтижелерге жетеді. Олардың арасынан қоғам және оның институттарының құрылымдық-логикалық моделін құру, салыстырмалы талдау, контент-талдау, ивент-талдау, саяси мониторинг сынды көптеген т.б. әдістерді ерекше атап өтуімізге болады.

Құрылымдық-логикалық модельді пайдалану барысында қоғам және оның жеке құрамдас бөліктерін жүйелік тәсілмен айқындау арқылы жүзеге асады. Бұл әдісте қоғам оқиғаларға қатысушылардың саяси мүдделері ұстанымдары, саяси билікті алу, сақтап қалу және нығайту тұрғысында қарастырылады. Саяси қызметтің өнімі нақтыланған саяси оқиғаны анықтайды. Модельді тәжірибелік жағынан пайдалану зерттеу нысанының нәтижелік әсерін бағалауға мүмкіндік береді. Әдіс қажетті нәтижелерге жетудің тиімді тұстары ізденісінде жүйелік және сценарийлер әдістерінің көмегіне жүгінеді.

Берілген модель барлық саяси талдаулар тәсілдерін өзара біріктіргендіктен, оның оң нәтиже беретіндігі анық. Себебі оның негізгі нәтижелерінің логикасы мына әдістер арқылы көрініс табады: құрылымдық→жүйелік→сценарийлер.

Салыстырмалы талдау— бұл саяси жүйенің мақсат еткен тұжырымдамалары мен мақсаттарына жетуді көздейтін, саяси процестердегі өзгерістерді түсіндіру және сипаттау мүмкіндігін кеңейтетін қуатты әрі әмбебап құрал. Әдіс саяси жүйелер мен қатынастардың жалпы теорияларының дамуын ынталандырады. Бұл өз кезегінде, кез келген саяси теорияны өзге елдердегі мемлекеттік және қоғамдық институттар қызметі тәжірибесімен салыстыруды жүзеге асырады.

Саяси ғылымдардағы салыстырмалы талдау ұзақ даму жолдарынан өтті. Компаративизм белгілерін Платон мен Аристотельдің саяси жүйелерді жіктеуге арналған еңбектерінен көруге болады. Әлемнің бірінші ұстазы өзінің танымал «Саясат» атты еңбегінде 158 мемлекет-полистердің мемлекеттік құрылымыны талдайды. Жаңа заманда Ш.

Монтескье өз еңбектерінде республика, монархия және деспотия басқару жүйелерінің үшсатылы жіктелуін ұсынды. XX ғасырдың басында тоталитарлық тәртіптің пайда болуы оның демократиямен салыстыру қажеттілігін туындатты. Зерттеулерде жаңа тәсілдер пайда болды: саяси жүйелердің жаңа сипаттамалық белгілері мен мәнін айқындау; Азия, Африка, Латын Америкасының аймақтық ерекшеліктерін анықтау; мемлекеттердің Конституциялары мен саяси институттарын зерттеу. Бүгінде салыстырмалы саясаттану өзге қағидаларға сүйенеді. Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік және саяси өзгерістер талдау әдісінің қарқынды дамуын талап етеді. Әдістің дамуы саяси жүйе, саяси рөлдер мен қызметтің тұжырымдамасы, саяси құрылым, саяси мәдениет, саяси әлеуметтендіруге басқаша көзқараста қарау қажеттілігін мойындатты.

Салыстырмалы тәсілді пайдаланудың негізгі кезеңдері мынадай деп ойлаймыз: саяси нарықты зерттеу; ақпаратты жинау және оның шынайылығын тексеру; салыстыру нысандарын тандау; нысан ерекшеліктеріне қарай оны түзету; нақтыланған қорытынды ұсыныстар беру.

Саяси зерттеулердегі контент-талдау кез келген дерек көзінің түрі мен мазмұнын сандық және сапалық өңдеу, талдау түсіндірмелерін бағалаумен тығыз байланысты. Бүгінде бұл әдіс көбінесе бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі мен билік органдарының шешімдері мен құжаттарын талдауда пайланылады.

Бүгінде контент талдаудың негізгі рәсімделу талаптарына мыналар жатады: *талданатын түсініктің мағыналық көрсеткіштері*: жеке терминдерде көрініс табатын ұғым; мақалалар мен теле/радиохабарлардағы мәтін сөздерінің мағыналық тақырыптары; азаматтардың аты, фамилиясы; оқиғалар мен деректер; тақырыпқа мән берудің мағынасы. *Санау бірліктерін айқындау*: мәтіннің ұзақтығы; мағыналық ұғымдармен толықтырылған мәтін көлемі; тармақ саны (мәтіннің абзацы, белгілері, бағаны); эфирде берілу ұзақтығы; аудио және бейне таспалардың көлемі; нақты мазмұнмен ұштасқан суреттер көлемі.

Талдау бірнеше негізгі кезеңдерден тұрады:

- зерттеліп отырған деректер мен хабарламалардың мазмұндық жиынтығын анықтау: дерек көзінің түрі (баспасөз, теледидар, радио, жарнамалық материалдар); хабарлама түрі (мақалалар, жазбалар, парақшалар); байланыс үдерісіне қатысушылар (ақпарат жіберуші, алушы); хабарламаның көлемі; хабарламаның жариялану жиілігі;

хабарламаны тарату тәсілі; хабарламаны тарату орны; хабарламаның шығу уақыты;

-хабарламаны таңдау жиынтығын қалыптастыру. Кейбір жағдайда деректер жиынтығын бірінші кезеңде зерттеуге болғанымен, кейде контент-талдау үлкен ақпараттық ағыннан алынған шектеулі сұрыптауларға сүйенеді;

-талдау өлшемдерін анықтау. Өлшемдерге сөз немесе тақырыптар жатуы мүмкін. Талдау өлшемдерін дұрыс анықтау барлық жұмыстың маңызды құрамдас бөлігі. Хабарламаның қарапайым бөлшегі ретінде сөз саналса, тақырып қажетті заттың жеке көзқарасын қалыптастыратын өлшем болып табылады. Талдау өлшемдерін таңдаудың төмендегідей айқындалған талаптары болады: мәнін көрсету үшін түсінік көлемді болуы керек; пікіралуандылық туындатпау үшін көп мәнділіктің аз болғандығы да дұрыс; жеңіл сәйкестендірілімдік қасиеті болуы керек; таңдау мүмкіндігін туындату үшін өлшемдер көлемі мол болуы тиіс;

-есептеу үдерісінің жүруі. Бұл қимылдар бөлшектенген топтарды күнделікті тәсілдермен талдауға сәйкес келеді. Арнайы кестелер, компьютерлік бағдарламалар, арнайы формулалар, статистикалық есептерді пайдалану көзделеді;

-зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес алынған нәтижелерді түсіндіру. Мұнда мәтіндік материал сипаттамасы айқындалады және бағаланады, автордың көрсеткісі немесе жасырғысы келген мәселелері бойынша қорытындылар ұсынылады.

Ивент-талдау бұқаралық ақпаратты талдауға бағытталған әдіс болып табылады. Берілген мәліметтерді жүйелендіру және өңдеу келесі белгілер арқылы айқындалады: бастамашы субъект (кім); оқиға желісі немесе «issue-area» (не); нысаналы субъект (өзгеге қатыстылығы); оқиға күні (қашан) [8,260-261бб.]. Ахуал осындай кезеңдермен жүйеленіп, матрицалық кестелерге салынады, сараланып компьютерлер көмегімен өлшенеді. Бұл әдіс тиімділігінің негізгі қатарларына жиналатын мәліметтердің көптігімен байланысты. Сондықтан ивент-талдауды пайдаланатын қолданбалы ғылыми зерттеулер мезгілдік өлшемдер, пайдаланылатын деректер саны, матрицалық кестелерді типологиялаумен ерекшеленеді.

Өзге зерттеу әдістері секілді талдаудың бұл түрі келесі негізгі кезеңдерден тұрады:

-мәліметтер қорын жинау немесе жиынтықталған мәліметтерді пайдалану. Ақпарат көздері ретінде ресми

құжаттар, хабарламалар, жаңалықтар шолулары, статистикалық ақпарат саналады;

-зерттеу мақсаттарына сәйкес мәліметтерді сұрыптау және бақылаудың жеке өлшемдерін бөліп көрсету. Мынадай қағидалар назарға алынады: қимылды кім жүзеге асырады: өзіміз/өзгелер; қимыл түрлері: ауызша, қимылдық; мақсаты: өшпенділік, бейтараптық, ынтымақтастық. Субъект ретінде көбінесе мемлекет, саяси институттар, ұйымдар, саяси көшбасшылар қарастырылады;

-алынған нәтижелерді есептеу және матрицалық кестені толтыру;

-алынған нәтижелерді мезгіларалық кезеңдеріне сараптамалық салыстырулар жүргізу. Көп жағдайда мына мәселелер салыстыру нысанына айналады: түрлі кеңістіктегі мезгілдің бір аралық шеңберіндегі оқиға; түрлі мезгілдің аралық кезеңіндегі бір кеңістік шеңберіндегі оқиға; түрлі мезгілдік кезеңдердегі түрлі кеңістік шеңберіндегі оқиға;

-алынған нәтижелерді айқындау, тексеру.

Ивент-талдау қорытындылары жоғары объективтілікке сүйенгендіктен, шешім қабылдаудың танымал негізі болып табылады. Дегенмен, бұл әдіс мол еңбекті қажет етуімен қатар, орындаушылардың жоғары санаттық деңгейін талап етеді.

Саяси процестерді зерттеуде әлеуметтану мен қолданбалы саясаттанудың маңызды технологиясы саналатын мониторинг кеңінен қолданылады. Саяси мониторингтың негізгі қызметтеріне кез келген саяси құбылысты бақылау, бағалау, ахуалы мен дамуын болжау жатады. Әдіс реттілікпен жүретіндіктен, нысан дамуының ерекшеліктерін сараптауға мол мүмкіндік береді. Әдіс тиімді нәтиже беруі үшін сұраулар мен сауалнамалар жүргізу, материалдарды сарапшылардың бағалауы, контент-талдау секілді өзге де тәсілдер пайдаланылады.

Мониторинг жүргізудің кезеңдері зерттелу құбылысының даму логикасынан шығады. Алғашында зерттеу нысаны таңдалып, мақсаттары нақтыланады, бақылаудың кезеңдік мезгілдері айқындалады. Нақты анықталған гипотеза зерттеушіге салыстырмалы талдау деректерін ұсына отырып, екінші дәрежедегі жанама ақпараттарды азайтады.

Саяси мониторинг жүргізудің негізгі кезеңдері: зерттеу нысанын айқындау; анықталған нысанды зерттеу; бақылау нысанының ақпараттық талдау үлгісін жүргізу; өлшем әдістемесін анықтау; бақылау нысанының ахуалын анықтау;

бақылау нысанының ахуалдық өзгерістерін болжау; қорытынды ақпаратты жариялау.

Саяси талдау жүргізу барысында төмендегідей кешенді шаралар өткізілген жағдайда тиімді нәтижелер алынады: ақпаратты жинау, талдау нәтижелерін жиынтықтау, мәселені анықтау және оның себептерін сараптау; электронды ақпараттық желілер, ғылыми журналдар мен ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарын алуға болатын ақпараттардың оңтайлы түрлерін таңдау; зерттеудің шынайы әзірленуіне мүдделі топ құру; жобаны жоспарлау және әзірлеу, жүзеге асырушы топ мүшелерінің қызметін бөлу және жобаның орындалу мерзімін айқындау; шешім қабылдаудағы ықтимал салдарды анықтау. Жобаның орындалуындағы мүмкін болған баламаларды ашық талқылау; кері байланыс жүйесі, үдерісті жүзеге асыруды тұрақты түрде тексеру мүмкіндіктерін пайдалану; жоба нәтижелерін енгізу; жоба қорытындыларын бағалау және жариялау.

Әдебиеттер

1. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения: В 4 т., Т. 4. - М.: «Мысль», 1983. - 830 с.
2. Dahl R. Modern Political Analysis. - Englewood Cliffs, NJ., 1963. - 118 p.
3. Ахременко А.С. Политический анализ и прогнозирование. - М.: Гардарики, 2006. - 333 с.
4. Попова О.В. Политический анализ и прогнозирование. - М.: Аспект Пресс, 2011. - 464 с.
5. Почепцов Г.Г. Стратегический анализ. Стратегический анализ для политики, бизнеса и военного дела. - Киев, 2004. - 336 с.
6. Туронок С.Г. Политический анализ. - М.: Дело, 2005. - 360 с.
7. Ирхин Ю.В. Политический анализ: сущность, методология, структура, ценности и этика // ARS ADMINISTRANDI. - 2012. - №1. - С. 5-20.
8. Rasset B., Starr H. World politics. The menu for choice. - New York, Oxford, 1985. - 617 p.

Бәсекелік қабілет ұғымының ерекшеліктері

Насимов М.Ө.,
с.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Өмірсерікова Н., студент,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В данном докладе анализируются основные признаки и принципы понятия и теории конкурентоспособности. Представлен анализ генезиса конкурентоспособности в мировой политической, социально-экономической мысли.

Abstract

This report analyzes the main features and principles of the concept and theory of competitiveness. The analysis submitted genesis of competitiveness in a world political, social and economic thought.

Әлемдегі барлық елдер үшін бәсекелік қабілетті арттыру мәселесі стратегиялық жағынан маңызды болып табылады. Өйткені бәсекелік қабілет мемлекеттің тұрақты экономикалық және әлеуметтік дамуымен тікелей байланысты. Нәтижесінде мемлекет пен шет елге қажетті тауарлар өндіруде заманауи әр тараптандырылған өндіріс құрылады және ел тұрғындарының жоғары деңгейдегі өмірін қалыптастыру ілгерілейді.

Жалпы бәсекелік қабілет тұжырымының бастаулары саяси экономияның қалыптасуы кезеңінде пайда болды. Ағылшын классикалық саяси экономиясының өкілі У.Петти «Салықтар мен алымдар туралы трактат» [1] атты еңбегінде байлықтың екі көзін атап көрсетеді: «Еңбек – байлықтың әкесі және белсенді қағидасы, Жер – оның анасы». Ғалым еңбек пен жердің бәсекелік қабілеттің дамуындағы үлесін талдайды. Оның бәсекелік қабілет тұжырымдамасы бойынша еңбектерінде ұлттың әл-ауқатына ықпал ететін фактор ретінде еңбек пен жер саналады.

Заманауи экономикалық теорияның негізін қалаушылардың бірі А.Смиттің 1768 жылы жазылған «Табиғат және халықтар байлығының себептері туралы зерттеулер» [2] атты еңбегінде жер, капитал, табиғи ресурстар мен еңбек халықаралық саудада мемлекет

басымдығын айқындайтындығын дәйектейді. Ол өз зерттеулерінде еркін бәсекелік шарттарын көрсетеді: бәсекелестер өзара келісімсіз тәуелсіз қимылдар жүргізуі керек; әдеттегіден тыс табысты жою үшін ықтимал және нарықта бар бәсекелестер жеткілікті болуы қажет; әлеуметтік шектеулерге сүйенбеу қажет; табыс иелерінің ықыласына жауап беретін және ресурстардың бағыттары мен көлемін игеру үшін уақыт болуы қажет. Өз кезегінде осы шарттық белгілер бәсекелік қабілетті арттырады.

Осы еңбегінде ол байлық өндіріспен ұлғаятындығын негіздейді. Оның пікірінше, байлық көзін сыртқы сауда немесе ауыл шаруашылығы өндірісінде іздеудің қажеті жоқ, байлықтың шынайы көзі жеке және өндірістік тұтыну қолданысы нәтижесі болып табылатын ұлттың жылдық еңбегі болып табылады. Ойшыл байлықтың басты көрсеткішін ерекшелей отырып, еңбекпен табылған мол табыс ұлттық байлық өсімінің салдарын көрсетеді. Мардымсыз табыс мемлекеттің тоқырауының, ал ашығу құлдырауының көрсеткіші.

Кейін бәсекелік терминін саяси экономияның классигі, ағылшын экономисі Д. Рикардо [3] дамытып, мемлекеттің салыстырмалы артықшылықтары ұғымын енгізді. Бұл түсінік халықаралық сауда теориясының да негізіне айналды. Ғалым еңбегінде ұлттық экономика өзіндік құн есебінен абсолюттік табыс иеленуімен қатар, тауар өндірісі мен қызмет көрсету айырбасында екі тарап ұтатындығын дәйектейді.

XX ғасырда бәсекелік қабілет тұжырымдамасының дамуына австриялық ғалым Й. Шумпетер өз үлесін қосты. Ол алғаш рет кәсіпкерлікті елдің экономикалық дамуының факторы ретінде қарастырады. Оның пайымдауынша, кәсіпкерлер жаңа енгізілімдермен айналысатын жаңашылдар болып табылады. Ғалым жаңа енгізілімдерді былайша түсінеді: жаңа игіліктерді өндіру; өндірістің жаңа тәсілдерін қолдану; өткізудің жаңа нарқын меңгеру; шикізаттың жаңа көздерін игеру; өндірістің салалық құрылымын өзгерту [4, 159 б.].

Өткен ғасырдың 30 жылдарындағы ұлы экономикалық тоқырау нарықтық экономиканың өзін-өзі реттеуде шектелгендігін көрсетті. Дағдарыс кезеңінде ағылшын экономисі Дж.М. Кейнстің «Жұмыспен қамту, пайыз және ақшаның жалпы теориясы» [5] атты еңбегі жарық көрді. Ғалым бұған дейінгі классиктердің пікіріне қарамастан, ол экономикаға мемлекет тарапынан араласу қажеттілігін негіздеді. Өз еңбектерінде экономиканы мемлекеттік

реттеудің бірнеше әдістерін дәйектеді: пайыздық өлшерлемеге ықпал ету; тұтынуға бейімділік; кәсіпкерлер болжамы; жиынтық инвестициялардың көлемі.

Әлемдік экономикалық әдебиетте бәсекелік қабілет тақырыбы соңғы жылдары экономиканың маңызды мәселелері ретінде қарастырылуда. Тарихи даму барысында бәсекелік қабілет тұжырымдамасы арзан еңбек, бай табиғат ресурстары, қолайлы географиялық, климаттық, инфрақұрылымдық факторлар ретіндегі ұлттық экономикалардың салыстырмалы басымдықтары теориясына негізделеді. Меркантилизмның ғылыми экономикалық мектебі бірінші рет ұлттың өркендеуін жүзеге асыратын тұжырымдамаларды әзірледі және негіздеді. Меркантилистер мемлекеттің ақшалай құралдарды иелену мүддесіне назар аударып, мемлекеттік қазына алтын мен күміске жетіспеушілікті сезінбеуін зерттейді.

Ағылшын ғалымы Э. Мисселден алғаш рет «сауда балансы» терминін енгізді. Ол ұлт байлығы мемлекеттің сауда балансы ахуалымен тікелей байланыстылығын дәлелдейді. Сауда балансы тұжырымдамасын кейін ағылшын ғалымы Т. Ман жалғастырды. Ол жалпы баланс ұғымына терең мән беріп, ғылыми айналымға мемлекеттің «жалпы сауда балансы» терминін енгізді. Оның пайымдауынша, бір мемлекет саудасында пайда болатын тапшылық, өзгелердің жағымды сальдосымен жабылады. Ғалымдар қорытындысына сәйкес, ұлттық экономиканың бәсекелік қабілеті мемлекеттің тауарларды келтіру және әкету ара қатынасын реттеудегі рөліне байланысты.

Меркантилизм өкілдерінің көзқарастарына сәйкес, сыртқы сұраныстармен қатар, табыс деңгейлері әр түрлі әлеуметтік топтар қажеттіліктерін қанағаттандыратын ішкі сұраныстар да маңызды. Н. Барбон пікірінше: «жұмысшының еңбекақысы аз болған сайын, оның шығаратын өнімінің өзіндік құны төмен болады, демек оның бәсекелік қабілеті жоғары». Д.Дефо басқаша көзқарас ұстанды. Оның пайымдауынша: «егер еңбекақы төмен және аянышты болса, өмір де сондай; егер адамдар аз табыс тапса, олар аз шығын жұмсайды, бұл саудаға әсер етеді; табыстың жоғары немесе төмендігіне байланысты бүкіл корольдықтың байлығы мен күші өседі немесе төмендейді. Өйткені, жоғарыда айтқандай, барлығы еңбекақысына байланысты». Аталмыш пікірлер меркантилистердің бәсекелік қабілет факторларына қатысты көзқарастарының қарама-қайшылығын көрсетеді [6, 44 б.].

Бәсекелік қабілет тұжырымдамасының қолданылуы мен түсініктеріне байланысты бірнеше әдіснамалық, семантикалық тәсілдерін бөліп көрсетуімізге болады:

1. Объективтік тәсіл бәсекелік қабілеттің түсінікке қатысты қатынастардың сақталуы мен қолданылуын көздейтін жалпы, шынайы анықтамасының болуын ұсынады. Дегенмен, мұндағы нысандардың көптігі түсінікті шектейді. Бәсекелік қабілет ұғымын қолдануға байланысты жеке нысандардың өзге мағынада түсіндірілуі сынға алынады.

2. Конструктивтік немесе функционалдық тәсіл бәсекелік қабілет түсінігінің жалпылама және сөздіктегі мағыналарынан бас тартып, ұғымды түсінікпен байланысты нысандар арқылы анықтайды. Мұнда ұғымның шынайылығына қарағанда, оның мәселелерді шешу, қызметтерді жүзеге асыру икемділігі маңызды болып табылады.

3. Жүйелік-диалектикалық тәсіл бәсекелік қабілет тұжырымдамасын нақты мағына және жалғыз анықтама ретінде ұсынады. Ұғым барлық нысандарға, тіпті экономикалық жүйенің бөлшектері болып табылмайтын кез келген нысанға қолданылуы мүмкін. Мұндай түсінікте бәсекелік қабілет сапа секілді әмбебап сипатпен байланысады.

4. Құрамдастырылған тәсіл мәніне қарай конструктивтікке ұқсас, бірақ нысандар саны шектеледі және бәсекелік қабілет ұғымына жалпы түсініктер берілмейді. Бәсекелік қабілет түсінігіне мұндай тәсілді қолдануды маркетингтың жалпы теориясы екі категория ретінде қарастырады: тауар мен фирманың бәсекелік қабілеті, ал бәсекелік қабілет түсінігінің жалпы анықтамасы жоқ.

5. Сыни тәсіл бәсекелік қабілет ұғымының жағымды, жеке мазмұнын жоққа шығарады және бәсекелік қабілет тұжырымдамаларының әрекеттерде қолдануынан бас тартады[7, 69-70 бб.].

Бәсекелік қабілет ұғымы бойынша ғылымда көптеген түсініктердің қалыптасуына байланысты оның пәнін қарастыруда екі бағытты ұстану қажет деген ойдамыз. Біріншіден, зерттеудің міндеттері мен мақсаттары ерекшеліктерін айқындау арқылы бәсекелік қабілетіне қажетті қырларына назар аудару. Екіншіден, зерттеу пәнінің ерекшеліктерін анықтау барысында бәсекелестіктің пәнін, субъектілерін, нысандарын, өндіріс түрлерін және қызмет деңгейін жиынтықтау арқылы сипаттамалар ұсыну.

Қорыта айтқанда, бәсекелік қабілет нарықтық қатынастардың ажырамас бөлігі болып табылады. Оның даму ахуалына байланысты қоғамдық ілгерілеуге қажетті барлық мүмкіндіктер қалыптасады. Сондықтан үнемі ғылым мен техника жетістіктерін пайдаланып, нарықтық жағдай өзгерістеріне жылдам мән беріп, барлық деңгейдегі мәдениет көрсеткіштерін арттырып отыру қажет.

Әдебиет

1. Петти У. Трактат о налогах и сборах.— Петрозаводск, 1993. - 159 с.
2. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Пер. с англ., предисл. В.С. Афанасьева. — М.: Эксмо, 2007. — 956 с.
3. Афанасьев В.С. Давид Рикардо. - М.: Экономика, 1988. - 127 с.
4. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. — М.: Прогресс, 1982. — 455 с.
5. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное. — М.: Эксмо, 2007. - 960 с.
6. Белов А.И. Эволюция формирования концепции конкурентоспособности на основе её факторов // Известия ПГПУ, общественные науки. — 2008. - №7 (11). — С. 44-47.
7. Коваленко А.И. Теоретические и методологические аспекты использования концепции «конкурентоспособности» в научных исследованиях // Современная конкуренция. — 2013. — 6 (42). — С. 65-79.

ӘОЖ32.019.52

Конфуцийдің этикалық-саяси ілімдері

Паридинова Б.Ж.,
философия магистрі, аға оқытушы,
Бақытбек З.О., студент,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

Резюме

Современные общественные и гуманитарные науки опираются на фундамент философской мысли прошлых лет. Конфуций - основатель многоаспектного этического, политико-социального учения. В данном докладе исследуется

мораль и политика, политический идеал государственного устройства, значения правления в его учениях.

Abstract

Modern social sciences and the humanities are based on a foundation of philosophical thought of previous years. Confucius, the founder of the multidimensional ethical and socio-political doctrine. This report explores morality and politics, the political ideal of the state system, the meaning of government in his teachings.

Заманауи саяси тұжырымдардың идеялық қайнар көздерін қалыптастыруда өткен заман ойшылдарының әлеуметтік-саяси көзқарастары және тұжырымдамаларының рөлі мен орны ерекше. Өз заманында қалыптасқан теориялар оны кұрушы ойшылдың көзқарастарымен қатар, өткен дәуірлердегі әлеуметтік топтар мүдделері мен әлеуметтік-саяси шындықпен ұштасады.

Тарихтан белгілі, алғашқы мемлекеттер б.э.д. төртінші мыңжылдықта Ежелгі Шығыс елдерінде қалыптаса бастады. Демек, тұңғыш саяси идеялардың дүниеге келуі осы дәуірден басталды. Ежелгі Шығыстағы әлеуметтік-саяси көзқарастар ойшылдардың философиялық, діни, этикалық пікірлерімен тығыз байланысты. Сондықтан сол замандағы саяси білімнің негізі арқылы саяси философия қалыптасты деуімізге негіз бар.

Қытай–салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптар елі. Шет елдіктер және қытайлықтар өздерін осылай қабылдайды. Салт-дәстүр (ли) түсінігіне конфуцийшілдік ілімі ерекше мән береді және Конфуций өз еңбектерінде ұғымды дұрыс түсінуге шақырады [1, 64 б.].

Ежелгі Шығыстағы қытай философиясымен бірге мәдениеті де әлемдегі ең ежелгі және бай мәдениеттердің бірі саналады. Мыңжылдықтар тамырымен бойлаған мәдениет дәстүр мен консерватизм бірігушілігін танытып отыр. Ежелгі дүниеде қалыптасқан рухани құндылықтар әлі де қытайлықтар дүниетанымының шындығы және олардың өмірге көзқарастарын айқындайды. Бүгінгі таңдағы Қытайдың экономикалық даму кезеңінде дәстүрлі құндылықтар жоғалмай, заманауи нарықтық құндылықтар шеңберінде даму жолдарын қалыптастырып отыр.

Қытайлықтардың ежелгі дәуірдегі дүниетанымы әлеуметтік бағытта сипатталады. Ежелгі дәуірдегі қытай ойларының басты бағыттары қоғам, оның ұйымдастырылуы,

құрылымы және қызмет етуіне негізделеді. Конфуций ілімдерінен бастау алатын қоғам және адам мәселесі қытай философиясының негізгі тақырыбы. Оның бастамасымен құрылған әлеуметтік нормалар мен қағидаттар негізгі теориялық білімнің қалыптасуына ықпал жасады. Өз кезегінде әлеуметтік принциптер адамда таңдау негізі бойынша танылады.

Философия ғылымдарының докторы, профессор Ж. Алтаев пікірінше: «Қытай философиясында негізгі үш ағым бар. Біріншісі – натурфилософия. Ол даосизм ағымына кіреді. Екінші – конфуцийшілдік. Бұл Қытайдың моральдық философиясы жайында. Үшінші – легистер мектебі, яғни заң туралы. Бұл ағымдар көне заманнан келе жатыр. Б.д.д. III ғасырдың аяғында пайда болған ежелгі Қытай философиясы кейінірек негізгі алты философиялық бағытқа – мектептерге бөлінді. Олар: конфуцийшілдік, моизм, заң мектебі (легистер), даосизм, натурфилософия және атаулар мектебі. Осы аталған философиялық мектептердің ішіндегі ең көрнектілері ретінде конфуцийшілдік, даосизм және легистерді атап айтуға болады»[2, 14-15 бб.].

Ежелгі Қытай ойшылы Конфуций және легистер мектебі өкілдерінің көзқарастары тұжырымдамасы терең әлеуметтік-саяси идеялардың қалыптасуына негіз болды. Қытайда орын алған Конфуций мен легистер арасындағы таластар барысында басқарудың екі қағидалары орын алды: фа чжи – заңның басқаруы; жень чжи – адамдардың басқаруы. Пікірлердің әр түрлілігіне қарамастан олар қоғам басымдығы индивидтен жоғары тұратындығы сынды ойлары өзара сәйкес келді.

Конфуций қытай халқының ұлы ұстазы, философы және саяси ойшылы ғана емес, ол қытай ұлттық идеясының негізін қалаушы. Ғұлама қартайған шағында өзінің өткен жолдарын ойлана отырып өз өмірін бірнеше кезеңге бөледі: «Он бес жастан мен ниетімді оқуға арнадым. Отыз жаста аяғыма тұрдым. Қырық жаста күдіктен арылдым. Елу жасымда Аспанның желісін таныдым. Алпыс жасымда шындықты жалғаннан ажыратуды үйрендім. Жетпіс жасымда жүректің ырқына көндім де, шамадан шықпадым» [3, С. 143].

Конфуций – Қытайдың дамуына және мәңгілік мемлекетке айналуына жол ашатын кіршіксіз, таза қоғамдық қарым-қатынас жүйесін орнатудың жолын іздеген саяси ойшыл. Сондықтан да оның ілімі мыңдаған жылдан бері Қытайдың мемлекеттік дініне немесе мемлекеттік идеологиясына айналды. Ол провинция басқарды, әділет

министрі, патшаның кеңесшісі қызметтерін атқарды. Бір сөзбен айтқанда, саясаттанушы ғалым да, ел басқарған әкім де болды. Басшыларды қол астындағы халықты сүюге, мейірімділік пен ізгілікке шақырды, ал қарапайым халықты тәртіптілікке үйретті. Ақыры Қытай халқының ар-ұяты мен рухани көсеміне айналды [4, 66.]. Оның іліміне сәйкес, қоғамдық және мемлекеттік құрылыс дүниенің құрылымы секілді мәңгілік және өзгермейтін құбылыс. Сонымен бірге, Конфуций мектебінде негізінен мынадай пәндер бойынша дәрістер оқытылды деген мәліметтер бар: тіл, мораль, саясат және әдебиет.

Өз елінде абыройы уақыт санап артқанымен, билік саласында биіктерге жете қойған жоқ. Бірде билеуші Цзингун Конфуцийді қабылдап, сөйлеседі. Бірақ қызмет емес, сыйлық береді. Сыйлық билеушіге тәуелді ететінін білген Конфуций одан бас тартады. Кейінірек жасы елулерде Конфуций кейбір мемлекеттік қызметтерді де атқарды: Чжунду қаласына билеуші, кейінірек Жоғарғы соттың мекеме басшысы болып қызмет етті. Бірақ билеуші топтың ақылдыға деген махаббаты көктемдегі мұз секілді өзгергіш, төрт жылдай билік саласында қол қызмет атқарған ақылман сарайды тастап шығады, тіпті Лу патшалығынан Вэй патшалығына өтіп кетеді. Одан кейінгі он төрт жыл қызмет іздеп қаңғумен өтеді. Су патшалығына, одан Чэнь патшалығына өтіп, екі жылдан соң Чу патшалығына, одан екі жылдан кейін қайтадан Вэй, соңынан Лу патшалығына қайтып оралуға мәжбүр болады [5, 7-866.]. Бұл сол замандардағы саяси құндылықтардың өлшемі мен жүзеге асырудағы кейбір мәселерді көрсетіп қана қоймай, ұстаздың ел алдында адал қызмет жасаудағы ұмтылысын көрсетеді.

Философия ғылымдарының докторы, профессор А. Құлсариеваның пайымдауынша: «Қазір бізде «Саясаттың түпкі мақсаты билікті көздейді. Билік жолында барлық құралдарды қолдану өзін-өзі ақтай алады» деген түсінік басым. Сондықтан саясатқа моральдан тыс нәрсе ретінде қараймыз. Ал Күнфудзы екеуінің басын біріктіруге тырысқан. Ол: «Саясатта, мемлекеттік билікте моральсыз, адами құндылықтарсыз ештеңе бітіре алмайсың. Онсыз қайырымды, парасатты ер деңгейіне көтеріле алмайсың», - дейді. Басқару философиясы болғандықтан, Күнфудзы философиясындағы саяси тұлғаларға қатысты даналық сөздері де өте өзекті деуге болады. Оның пікірінше, жақсы шенеунік бес нәрсеге асық, төрт нәрседен қашық болуы керек: біреудің сый-сияпатына, әкелген сыйлығына қарамай,

барлығына бірдей кара, бәріне әділетті бол; халықты ренжітпей, халықпен қатар жүр; өзіңнің орныңды ұмытпа, алайда көздеген мақсатың қаншалықты биік болса да, тым тәкаппар болма (өзіңнің адам екенінді ұмытпа деген мағынада); ұлықтығыңды білгеніңмен өзіңді жұрттан тым бөліп-жарып қарама; саған бағынушылар арасында өзіңе деген ашу-ыза, кек сезімін оятпа, өзіңе деген құрмет сезімін оята білуің керек. Данышпан сақтандыратын төрт нәрсе мынау: тым қатыгездіктен, ойына не келсе соны істейтін басбұзарлықтан, асығыс шешім қабылдаудан және тым уақтықтан, уақ нәрселерге шүйлігіп, ірі нәрселерді тасада қалдырудан аулақ болу керек» [6, 28 б.].

Конфуций ілімінің негізгі этикалық-философиялық тұжырымдамалары негізделеді:

1. Жэнь («ізгілік», «адамзатты сүю») және Ли («ереже», «әдеп») тұжырымдамасы. Ли жэньнің жоғарғы көрінісі ретінде жарияланды. Бұл екі құрамдас ғұламаның көзқарасында мемлекеттік құрылыс және қоғамның әлеуметтік ұйымы негізінде танылды.

2. «Адал, таза шенеунік болу, билеушіні қадірлеу». Ол басқару жүйесімен тығыз байланысты мемлекет басшысы мен шенеуніктер өзара қатынастарындағы қағидаларды қамтитын кешенді мәселелерден тұрды.

3. Чжун юн тұжырымдамасы «орта жолмен сапар» немесе «орта туралы ілім» деп түсіндіріледі. Аталмыш ұғым бойынша ойшыл ақырғы шекке әуестенуден сақтандырады.

4. Билік мәселесін талқылай отырып, Конфуций барлық іс-әрекет әділеттілік қағидаларына негізделіп жасалуы қажет деп пайымдайды. Ойшыл бір-бірінен алшақтау «билік» және «әділеттілік» ұғымдарын біріктіреді.

5. Бұл тұжырым адамның діни сенімі қатынасымен тығыз байланысты. «Біздің ілімге қажымай адал бол, ынтамен иелен; батылдықпен қорғай біл», - деп пайымдайды ойшыл.

6. Аспан желісі арқылы оның сол кезеңде кеңінен танылған рухқа сенімге қарсы сыни қатынасы айқындалады.

Тұжырымдардың қысқа тізбесі көрсетіп тұрғандай, барлық ойлар мемлекет пен қоғамды басқарумен тығыз байланысты. Мұның толық объективті себептері бар: б.э.д. VI ғасырда Қытай үнемі жауласушы көптеген патшалықтардан құралды. Бір патшалық үстемдік жүргізуге үміткер болса, өзгелері аман қалуға тырысты. Патшалық билеушілері арасында да тұрақсыздық орын алып, жоғары аристократия ортасында патша тағына таласушылық етек

жайды[7, С. 64-65]. Бүгінгі таңда ізгілік, адамзатты сүю, ереже мен әдеп секілді әлеуметтік-саяси, рухани, мәдени құндылықтар адамзаттың дамуына өзіндік септігін тигізеді. Әсіресе, саясаттағы қоғаммен байланыс санатында берілген мәселелер өз өзектілігін жоғалтпасы анық.

Конфуций бойынша, қоғамның әрбір мүшесі дүниеге келгеннен өмірінің соңына дейін күнделікті өмірде әдепті басшылыққа алуы қажет. Хань династиясының тарихшысы, жазушы, астроном Сыма Цянь еңбегінде көрсетілгендей, «Ли» мемлекеттің ұйымдастырушы бастамасы және негізі: «Салт-дәстүр және әдет-ғұрыптар жойылса, тәртіпсіздік орын алады; [дұрыс] атаулар жойылса, қателіктер орнайды; дұрыс ұмтылыстар жойылса, барлығы жаңылады: ақиқат жойылса, барлығы қате болып табылады». Егер адамның ілімдерін оның өмір сүргенінде пайдалана алмай, дүниеден өткенде оның қабір басындағы мадақтама сөздері әдепке (ли) жатпайды. Егер патша өзін юй-и-жэнь (мен – бірден-бірмін, жалғызбын) деп атаса, бұл да дұрыс емес атау [8]. Көптеген зерттеушілер пікірінше, Конфуций іліміндегі «ли» түсінігі арқылы мемлекет, қоғам, тұлға, әлеуметтік және саяси әлем арасындағы бірігу жүреді.

Ізгі адам тұжырымдамасын қалыптастыру негіздері мынадай адамгершілік нормаларына сүйену қажеттілігін айтады: «Ізгі адам тоғыз құбылыс жайлы ойланады: айқын көру; анық есту; бейнесінің жарқындылығы; іс-әрекеттерінің инабаттылығы; сөйлеу мәнерінің адалдығы; өз іс-әрекеттерінің ұқыптылығы; күмән туғанда өзгелерден сұрау қажеттілігі; өз ашуы арқылы оның зардаптарын ұмытпау қажеттілігі; табыс табу мүмкіндігі туғанда әділеттілікті ұмытпау қажеттілігі» [7, 188-189 бб.]. Демек, адамдар арасындағы өзара қатынастардағы басымдықты жеке адамгершілік талапшылдығы қажет екендігі көрініс табады.

Ойшыл азаматтар арасындағы ізгі қатынастар қалыптастыруда мына пікірді ұстанады: «Өзіңе тілемегенді, өзгеге де тілеме». Мемлекетті гуманды басқарудың тұжырымдамасын ұсына отырып, негізгі қағида индивид адамгершілігінде деп түсіндіреді. Адамдар арасындағы қатынастарды реттеудің құралы ретінде инабаттылық заңдылықтарын таниды. Ең негізгісі – әркім өз атауына сәйкес болуы тиіс: билеуші басқарушы болып, әке әкесі болып, ұл ұлы болып қала береді. Ол басқарудың патриархалды-патерналистік түрін қолдады. Мемлекет тағдыры вассал қызметшілерінің қолында тұрғанынан қауіптенді.

Халықты қалай бағындыруға болады деген сұраққа ұстаз айтты: Егер адал адамды көтермелеп, арамзаларды басшылықтан аластатсаң, халық бағынады. Егер арамзаны басшы етіп, адал адамдарды аластатсаң, халықты бағындыра алмайсың», - десе, халық қайткен күнде билікшіні құрметтейді, беріле қызмет етеді және көтеріңкі көңіл-күйде болады деп сұрағанда ұстаз айтты: Халқыңа байсалды бол, сонда ол сені құрметтейді, ұл мен әкенің парызын ұстан, сонда ел саған беріле қызмет етеді, қабілеттіні көтермеле, қабілетсізге үйрет, сонда ел көтеріңкі көңіл-күйде болады. Сонымен қатар, «басқаруға араласқың келсе, ата-ананды қалай құрметтесең, туыстарыңды қалай сүйіспеншілікпен қарасаң, соның бәрін ел басқарғанда еліңе пайдалан» [5, 20-21 бб.], - деген екен. Бұл сөздердің төркінін заманауи билік пен топ-менеджмент өкілдері түсінсе, әрине стратегиялық және тактикалық бастамалар өз дәрежесінде жүзеге асатындығына сенімдіміз.

Адам және оның адамгершілігі, әділдік туралы ұстаз айтады: Әрбір адам өзінің әділеттілігіне қарай қателеседі. Адамның қатесіне үңіліп қарасаң оның қаншалықты әділ екенін білуге болады. Адамгершіліктен ажыраған адам ұзақ уақыт кедей боп қалмас, бірақ мол байлыққа да кенелмейді. Адамдық қасиеті бар кісіге адамгершілік – рақат, ал ақылды кісіге ол пайдасын тигізеді. Жақсы адаммен кездесе беру қиын. Мінезі тұрақты кісіні кездестірсең де жетерлік. Кімнің сөзі тұрақсыз болса, ол жоқты іздейді, босты толы дейді, қажеттілікті асып-төгілгенмен теңгергісі келеді [5, 22 б.].

Сонымен қатар ұстаз өз сөзінде: «Егер мемлекетте дұрыс та әділ мақсат іске асырылып жатса, онда ойынды ашық айт, ашық әрекеттен. Егер мемлекетте дұрыс та әділ мақсат жүзеге аспай жатса, онда ашық әрекет жасауға болғанмен, сақтықпен сөйлеген жөн» [5, 27 б.], - деген екен.

Конфуций афоризмдерінен прагматикалық, яғни пайдалы кеңестерді байқауға болады. Мәселен, нақты өмірдің пайдасына жарайтын кеңесі мынадай: төңкеріс болып жатқан елде тұрма; тұрақсыз дамып жатқан елде тұрма; тұрақтылық, бірқалыпты даму бар елде жүріп сен қалайша бай болмайсың, қалайша білімді болмайсың? Тұрақсыз даму бар елде жүріп сен қалайша бай боласың, қалайша білімді боласың? Күнфудзы (жалпы, Қытай философиясының кез келген өкілі) қай кезде де тұрақты даму философиясын ұсынады. «Алмағайып заманда өмір сүр» деген – қытайлықтардың ең жаман қарғысы [9, 28 б.].

Қорыта айтқанда, көпқырлы этикалық-саяси ілімдердің негізін қалаған Конфуций мұрасы қаншама жылдар өтсе де өзекті тақырыптар қатарында саналады. Моральдық философия тұрғысындағы ілімдері қазіргі саяси ғылымдардағы көптеген зерттеулерді қажет етеді. Ғылыми мақала барысында басқару философиясы бойынша ұсынған қағидалары заманауи құндылықтар тұрғысынан айқындалды деп ойлаймыз.

Әдебиет

1. Маслов А.А. Китай: колокольца в пыли. Странствия мага и интеллектуала. - М.: Алетейя, 2003. - С. 64.

2.Қытай философиясының негізі – халық мифологиясы, аңыз әңгімелер, ауыз әдебиеті // Аңыз адам. – 2012. - №9. -14-15 бб.

3.Лунь Юй. / Собрание текстов в 2-х томах. – М.: Мысль, 1972. - Том 1. – С. 143.

4. Кішкентай Цю-ден Кун ұстазға дейін // Аңыз адам. – 2012. - №9. – 6 б.

5. Конфуций даналығы. – Астана: Аударма, 2002. – 7-8 бб.

6.Философиясының басты ерекшелігі – мәңгілік құндылықтарды уағыздауында // Аңыз адам. – 2012. - №9. – 28 б.

7. Переломов Л.С. Конфуций: жизнь, учение, судьба. - М.: Наука, 1993. - С. 64-65.

8. Сыма Цянь. Исторические записки [Электронный ресурс]. – Режим доступа:http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/I/Syma_Tsjan/Tom_VI/frametext47.htm

9. Философиясының басты ерекшелігі – мәңгілік құндылықтарды уағыздауында // Аңыз адам. – 2012. - №9. – 28 б.

Прагматизм философиялық бағыт ретінде

Паридинова Ж.П.,
философия магистрі, аға оқытушы,
Ахметқали А., студент,
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

Резюме

В данном докладе прагматизм определяется как объект науки. Исследуется эволюция прагматизма с целью идентификации его основополагающих принципов. Рассмотрены взгляды ключевых представителей течения и наиболее интересные их идеи.

Abstract

In this report, pragmatism is defined as an object of science. Investigated evolution of a pragmatism purpose identification of his fundamental principles. Considered views of key representatives of a current and their most interesting ideas.

Прагматизм ерекше философиялық бағыт ретінде және оның идеялары заманауи қоғамда ерекше орын алады. Заманауи деректерде прагматизм тәжірибелік мүдделерге негізделген мінез-құлық салты, өмірлік ұстаным немесе тәжірибелік пайданы көздейтін парасатты есеп, қызметке ынталану ретінде түсіндіріледі.

Заманауи философияның маңызды қырлары ретінде прагматизмнің қалыптасқан кезеңінен бастап бүгінгі күнге дейінгі теориялық өзгерістері саналады. Алғашында қалыптасқан тұжырымдар мен бүгінгі көзқарастар арасында біршама өзгерістер орын алғандығын байқау қиын емес.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясына арналған Қазақстан халқына Жолдауында: «Жаңа бағыт экономикалық саясатының мәні - түгел қамтитын экономикалық прагматизм, шын мәнінде бұл біздің бүгінгі көзқарастарымыз бен ұстанымдарымызды түбегейлі өзгерту» [1], - деп атап көрсеткен болатын. Бұл Стратегия кемел болашаққа ұмтылған Қазақстан дамуының жаңа сапалы бағыты болып табылады.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» [2] атты мақаласында сананы жаңғыртудың екінші бағыты ретінде прагматизмге ерекше мән береді: «Прагматизм – өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөз. Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі - орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді».

Прагматизм (гректің «*πράγμα*», «*πράγματος*» сөзінен шыққан, - «іс», «әрекет») - тәжірибеде ақиқат пен мағыналық белгілердің өлшемдеріне сүйенетін философиялық түсінік. Ұғымның шығуы ХІХ ғасырдың америкалық философы Ч. Пирс [3,4] есімімен байланыстырылады. Ойшыл өз философиясының негізгі міндеті ретінде шынайы өмірге қатысы жоқ идеялардан арылуды санайды. Адам өмірімен тікелей байланысты философиялық мәселелер ғана маңызды болып табылады. Сондықтан бұл мәселелер адам әрекеті мен оның табыстылығы ұғымдарында қарастырылуы қажет.

Прагматизм объективтілік үлгісін қамтамасыз ету, біздің сеніміміздің жарамдылығын бақылауы қажет. Ойшыл ұғымды бекітудің дәйекті және қолайлы әдісін негіздеуге тырысты. Оның пікірінше, ортақ күдікті сейілтуге ғылым әдісі әсер етеді. Ғылым әдісі зерттеудің дұрыс және бұрыс жолдарын ажыратады; ол «ішкі тұрақты фактор ретінде қызмет атқарады», «қолданушылар арасында жалпыға бірдей шешім қабылдауға әкеледі» [5].

Прагматизмның негізін Ч. Пирстың «күмән-сенім» тұжырымдамасы қалайды. Тұжырымдамаға сәйкес адамға екі жағдай тән: күмәндану жағдайы және сенім жағдайы. Айта кету қажет, сенім түсінігін ойшыл көзі жетушілік құбылысымен байланыстырады.

Бірінші жағдайда адам алаңдау, мазасыздық, қолайсыздық күйін кешеді. Бұл жағдайда адам өз-өзіне, айналадағы ахуалға риза емес күйде болып, мәселеден шығу әрекетімен айналысады. Мұндай ахуал оның атына келген сындардан, сәтсіздіктерден, табиғи қажеттіліктерге қанағаттанбаудан туындауы мүмкін. Аталмыш жағдайдан шығу үшін адам әрекет етуі керек. Әрекет еткенге дейінгі шешім ізденісі таным болып табылады. Демек, адамның ойлау қабілеті тиімді шешімдер қабылдау ізденісіндегі қажет

іс, әрекет. Сондықтан ғылымның негізгі міндеті адамзат мәселелерін шешу болып табылады.

Ойшыл білім объективті ақиқатқа әкеледі деген тұжырымдаманы теріске шығарады. Прагматизмның негізін қалаушы танымдық қызметті таным субъектісіне зияткерлік жайлылық қалыптастыратын әрекет ретінде қарастырады. Сондықтан Ч. Пирс ақиқатты адам сенімі екендігін дәйектейді.

Адам өз мүддесіне қажетті шешім қабылдағанда күмән сейіліп, сенім, көзі жетушілік жағдайы қалыптасады. Салмақты тұжырым пайда болған соң адамның өзіне деген сенімі қалыптасып, әрекет етуге даяр болады, қажетті шешімдер жүзеге асырылады. Жеке адамның сенімділік тұрақтылығы өзгелердің қолдауымен беки түседі. Адам сенімділігін арттырудың мұндай тәсілін ойшыл бедел әдісі деп атап көрсетті. Сонымен қатар, Ч. Пирс адамзат білімінің табиғатын қарастыру барысында таңбалық белгілер жүйесі туралы ғылым семиотиканың негізін қалайды. Семантиканы дамыту арқылы мағыналылық, мән туралы ілімді қалыптастырады.

Кейін прагматизм У. Джеймс [6, 7, 8], Дж. Дьюи [9, 10], Дж. Сантаяна [11] еңбектерінде дамыды.

Ч. Пирстың көптеген идеяларын У. Джеймс жалғастырды. Оның түсіндірмесі бойынша прагматизм эмпиризмнің өте батыл түрі. Ч. Пирс ұсынған идеяларға сүйене отырып, фелсафашы прагматизмге қатысты жаңа түсініктер қалыптастыруға ұмтылыс жасады. Түсініктердің прагматикалық теориясын әдіске айналдыра отырып, түрлі теориялық таластарды тәжірибелік нәтижелер, оны салыстыру және бағалау жолдарымен реттеуді ұсынды.

Ойшыл ақиқат туралы ілімнің прагматикалық қырларын күшейтті. Оның пайымдауынша, барлық теория сауалдардың жауабы ғана емес, ол оның негізгі құралы. Сондықтан бұл құрал нақтыланған мақсатқа жетудің тиімділігін арттыру нысаны ретінде қарастырылуы қажет. Ғалымның пікірінше, мақсатқа жеткізген теория ақиқат болып саналады. Ал ақиқат тәжірибелік тұрғыдан қолданылған жағдайда өз табыстылығын әкеледі. Жалпы прагматизм өкілдері туындатқан көптеген идеялар XX ғасырда қалыптасқан ғылымдардың әрекеттік әдістерін қолдануда өз көмеген берді деп есептейміз.

У.Джеймс табиғат мәселелеріне қарағанда, адам психологиясының ерекшеліктеріне мән берді. Ол жаратылыс заңдылықтарындағы ахуалдарға емес, тиімділік пен дін

мәселелері бойынша сауалдарға көңіл бөлді. Өзінің прагматикалық қағидаларын өмірлік жетістік түсінігіне назар аударта отырып, жеке бақыт пен қанағатты суреттейтін сәтті өмірді жүзеге асыратын шарттарды қалыптастырды.

Дж. Дьюи Ч. Пирс пен У. Джеймстың прагматизм тұжырымдарын жаңғыртып, өз ілімін инструментализм деп атады. Ол ғылымды құрал-саймандарға арналған жәшікпен салыстырады. Адам мәселелік ахуалдарға толы күдік жағдайынан шығу үшін көмек беретін жолдар іздейді. Шешім барысында белгілі бір теорияны пайдаланып, ол мәселе шешімін тапса, теория іс жүзінде өз нәтижесін береді. Бірақ, бұл теория өзге адам немесе жағдаймен үйлеспеуі мүмкін. Себебі, біркелкі ахуалдар болмайтындығы секілді, әмбебап теориялар да болмайды. Балғамен тақтайды кесу, ал қол арамен шеге қағу мүмкін емес. Бұл балғаның жарамсыз құрал екендігін білдірмейді. Ғылым теорияларындағы жағдай да осындай: ақиқаттылықты анықтау бойынша дәрежелік белгілерін бір тізбекте орнатудың қажеті жоқ. Теорияны оның ақиқаттылығы көзқарасында бағалауға қарағанда, оның мәселені шешудегі мүмкіндігіне мән беру қажет.

Ғалым философиялық идеяларға толы еңбектерімен қатар, педагогика саласына байланысты бірнеше зерттеулер жүргізді. Оның инструменталдық педагогика тұжырымдамасындағы идеялары АҚШ-тың білім беру жүйесінде кеңінен қолданылуда. Отандық білім беру жүйесінде оның ұсынған педагогикалық теорияларының негізгі тұжырымдарын пайдаланған артықтық етпейді деп ойлаймыз.

Ол негізін қалаушы әріптестеріне қарағанда әлеуметтік мәселелерге ерекше мән берді. Оның философиясы прагматикалық әдістемені әлеуметтануда қолдану болып табылады. Ойшылдың тұжырымынша, ізгілікті қоғам моделін құру және осы утопияны жүзеге асыру үшін адамдар қуатын жұмсау келешегі жоқ талпыныс. Әлеуметтік өмірді ол рационалдықтан айырылған хаос көреді. Ешқандай заңдылықтар жоқ: бүгін қоғамның өміріне саясат ықпал жасаса, ертең – табиғи апат, бір айдан кейін соғыс әсер етеді [12].

Дж. Сантаянаның «Ақыл-ой өмірі» көлемді еңбегі философиялық ортадан бөлек қоғамда кең көлемде талқыланды. Еңбекте саяси және әлеуметтік, мәдениет мәселелері талданады. Оның философиясы дәстүрлі метафизикадан алшағырақ ұстанымда және логикалық талдауға сүйенген жүйелермен де жалпы ортақ пікірлері

болмады. Ойшылдың түсінігіндегі философия ол әлем деңгейіндегі заттардың реттілігі жеке көзқарасын қалыптастыру болып табылады.

«Скептицизм және жануарлар сенімі» [13] атты еңбегінде ойшыл өз ілімдеріндегі радикалды эмпиризм мен объективті идеализм ұғымдарын үйлестіреді. Дүниеге көзқарас негіздерін радикалды күдік арқылы құрады. Оның пікірінше, ақыл-ой, ес, күту, өзіндік сана материалдық әлемнен аластатылады. Тәжірибе мәліметтеріне назар немесе ішкі түйсіктер қолдау көрсетіп отыруы қажет.

Дж. Сантаянаның пайымдауынша, сана әрдайым бір зат туралы түсінікпен байланысты. Ішкі түйсік жорамал әрекеті және мәліметтерді меңгеру құралы. Сондықтан Сантаянаның ішкі түйсігі–кез келген көріністің ішкі және сыртқы мазмұны қалыптасатын назарды аудартатын әрекет болып табылады. Сондықтан тікелей мәліметтер өзіндік сана үшін айқындылығы басым. Жануарлар сенімі мазмұнды идеялар мен әсерлерге айналдырады және тіршілік қағидаларын қалыптастырады [14].

Жалпы Кеңестер елі саясатында прагматизм қағидаларына қолдау білдірілмеген және идеалистік буржуазиялық философияның бағыты ретінде бағаланған. Оны С.И.Ожеговтың «Орыс тілінің сөздігінен» байқауымызға болады: «1. Шындықтың объективті білім танымын теріске шығаратын және буржуазия үшін тәжірибелік пайда нәтижесін ұсынатын идеалистік буржуазиялық философиядағы кертартпа бағыт. 2. Тарихи ахуалдарды олардың ішкі байланысы және реттілігімен сипаттау» [15].

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» анықтамасы: «Ақиқатты практикалық пайдалылық тұрғысынан түсінетін философияда кең тараған субъективті-идеалистік бағыт» [16].

«Қазақ әдеби тілінің сөздігі» он бес томдығының 12 томы да өзара ұқсас анықтама береді: «... Прагматизмның негізінде ақиқаттың мәнділігі оның практикалық тиімділігімен анықталады деген «прагматизм принципі» жатыр» [17].

В. Даль сөздігінде «прагматикалық» ұғымына түсініктеме берілген: «Прагматикалық тұрғыдан анықталған, іске негізделген және тікелей істе қолданылатын» [18].

Бүгінде прагматизмның негізгі бағыттары ретінде инструментализм, фаллибилизм, антиреализм, радикалды эмпиризм, верификационизм саналады.

Инструментализм—ұғым, рухани және әсемдік идеялары, ғылыми теориялар мен гипотезалар сынды адам санасынан туындайтын өнімдер қоршаған ортаға бейімдеу құралы болып табылатын, оның айқындылығы мен тәртібін реттейтін, өмір сүру үшін ыңғайлы жағдай туындататын философиялық-әдістемелік нұсқау. Ортақ қызмет, тәрбие және білім беру үдерістерінде адамдар игеретін құралдар құрылады және мәселелерді шешу барысында қолданылады. Бағыт прагматизмның әдістемелік құрамдас бөлігіне айналып, қазіргі заман философиясында ғылым тілі, құрылымы, қызметі және ғылыми теориялар даму бағыттарын түсіндіруде дербестікті иеленді.

Инструментализмге сәйкес, дүние туралы болмыстық ойлар адамның тәжірибелік және танымдық қызметінен тыс маңызды мазмұнға ие емес. Дүние адамзат тәжірибесінің ортасы ретінде айқындалған мезгілдік кеңістікке бағынышты. Ойлау осы жағдайда адам қозғалысын туындататын, мәселелерді шешетін, түсініспеушіліктерге қарама-қайшылық туындататын адамзат құралы. Сондықтан идеялар, түсініктер мен теориялар құндылығы құралдардың тиімділігімен айқындалады және оның тәжірибедегі қолданысы сәттіліктің кепілі.

Фаллибилизм (латынның fallibilis—қателерге бейімделген, айыпты болған)—кез келген ғылыми білім қағидаға сәйкес ақырғы емес, ақиқаттың аралық талдауынан кейін үздік түсіндірмелерге ауыстыруға болатындығын түсіндіретін бағыт. Бағыт қағидалары К. Поппердің толеранттылық қағидаларына сәйкес келеді.

Фаллибилизм ілімінің мәні туралы осы К. Поппер нақты ғылыми анықтама береді: «... екі дерекке негізделген көзқарас деп түсінемін: біріншіден, біз қателесуден сақтандырылмағанбыз; екіншіден, дұрыстыққа ұмтылыс (немесе жоғары ықтималдыққа) жаңсақтыққа әкеледі» [19].

Антиреализм ғылыми теорияларда бақыланбайтын онтологияның реалистік түсіндірмелерін теріске шығаруды негізге алатын тұжырымдама. Бағытты ұстанушылар ғылымның теориялық терминдерін көрсете бермейді. Қисыншыл ғалымдардың ғылыми білім жүйелеріне қолайлы қосымша гипотезалар ұсынуға септігін тигізеді.

Бағыт реализмды метафизиканы бұзушы тұжырымдама ретінде бағалайды. Олар үшін ғылымның теориялық дамуы дүние көрінісін ашу емес, жаңа үлгілерге қажетті жаңашыл гипотезалар мен құрылымдарды ойлап табу болып табылады. Бұл гипотезалар мен үлгілердің ешқандай үлестік қызметі

жоқ болғандықтан, эмпирикалық зерттеулерді ұйымдастыру және оның нәтижелерін түсіндіруде қолайлы құралдар қалыптастырады.

Антиреализмнің негізгі түрлеріне Э.Мах инструментализмі, П.Дюгем дескриптивизмі, А.Пуанкаре конвенционализмі, П.Бриджмен операциялизмі, Р.Карнаптың «тілдік қаңқа» тұжырымдамасы жатады. Жалпы постмодерн теориялары өкілдерінің басым бөлігі антиреализм тұжырымдамаларының негіздерін басшылыққа алады.

Радикалды эмпиризм сынақ жұмыстарындағы кез келген қатынастарды теңқұқылы бөлшектер ретінде қарастырады. Сынақ жұмыстарымен тығыз байланысты бөлшектер сырттан емес, тәжірибелік қатынастардан алынуы керек. Тәжірибеге елеулі үлес қосатын қатынастардың екі түрі айқындалған: тәжірибенің үздіксіздігі (сананың бір түрі) немесе тәжірибенің үздіктілігі (түрлі саналар арасында) қамтылатын ауысу қатынасы; таным процесін анықтайтын және оның нәтижелерін тиянақтау және сақтау тәсілдерін қолданатын ауыстыру қатынасы. Ауыстыру қатынасы ұғымдық ойлау негізінде жатыр. Ауыстыру түсінікті сөзбен немесе бірнеше заттармен алмастыруды айтады. Бағыт өкілдерінің пікірінше, тәжірибенің үздіксіздігі метафизикадан құтқарады.

Радикалды эмпиризмнің кезекті маңызды түсінігіне плюрализм жатады. Тәжірибе әлі зерттелмеген буындардың үйлесімді жүйесіне қарағанда, хаос ретінде қарастырылады: теориялар хаосы–тікелей тәжірибені ауыстырады; эмоциялар хаосы–тікелей тәжірибе өзгерістері. Осылайша «таза тәжірибе» және тәжірибені ұғыну арасындағы айырмашылықтарды ажырата білу қажет. Кез келген жүйе ұғынуды жүзеге асырудың нәтижесі. Осыдан дүниенің шынайы бейнесінің екіұштылығы туралы пікір туындайды [20].

Верификационизм ғылыми және ғылымнан тыс білімдер арасындағы шекті белгілеуге жағдай жасайтын ғылыми рационалдылықтың негізгі өлшемдерін анықтау қағидаттары бойынша қолданылатын философиялық-әдістемелік бағыт. Бағыт ғылымды эмпирикалық негіздеудің неопозитивтік бағдарламасына тән тәжірибе түсінігін ғылыми талдау түрі болып табылады. Верификационизмның тұжырымдамалық негіздеріне тәжірибе құрылымының бөлінбеу жиынтықтары туралы идеялар, ұсыныстарды

бізмәнді бейнелеуге жол беретін қарапайым деректер немесе оқиғалар жатады.

Верификация қағидаларына сәйкес, әрбір ғылыми тұрғыдан тиянақталған ұсыныс сезім тәжірибесі деректерімен салыстырылуы мүмкін. Мұндай салыстырулар болмаған ұсыныстар ғылыми мағынасы жоқ ретінде бағаланып ғылыми рационалдылық шеңберінен шығарылады (мысалы, метафизика ұсыныстары). Тәжірибе мәліметтерімен расталған ұсыныстар шынайы, ал теріске шығарылған жалған болып есептеледі. Бағыт өз ұстанымдарын дамыта түсті: верификацияның алғашқы нұсқасына сәйкес, әрбір дерек айқын «хаттамаланған» пікірлерде көрініс тапса, икемді нұсқасы тікелей сезімдік баламаға қатысы жоқ ғылыми пікірлер санатында болады [21].

Прагматизм адамзаттың өмірлік белсенділігінің жоғары көрсеткіші ретінде өзінің тиімділік, сәттілік алғышарттарының үстемдік ететіндігін көрсете білді. Прагматизмде философиялық тұрғыдан заманауи ой қалыптастыру басты шамалардың бірі болып табылады. Атап өтер болсақ, парасат пен жаратылыс қағидаларының маңыздылығы, инновацияландыруға ұмтылыс пен белсенділік, ғылыми білімді жоғары мәдени құндылық ретінде тану, мінез-құлықтың адамгершілік құндылықтарын бағалау және т.б.

Заманауи білім беру әлеуметтік тәжірибе ретінде көптеген реформалар арқылы түбегейлі өзгерістер күйінде өтіп жатыр. Білім саласындағы реформалар қызу талқылаулар туындатып, қоғам мүшелері арасында қарқынды пікірталастарға ұласуда. Жаңа үлгідегі білім беру мекемелерінің, инновациялық білім беру бағдарламалары мен оқулықтардың пайда болуы педагогикалық тұжырымдамалар өзгерістеріне әкеледі. Бүгінгі таңда білім беруді мамандар даярлаудың жүйесі ретінде қарау дәстүрлі түсінігінен арылу қажет. Білім беру мен еңбек дағдысын қалыптастырудағы кәсіби даярлықта жаңа заман құндылықтарын игеруге баса назар аудару қажет деп ойлаймыз. Дегенмен, мәселенің кері жақтарының бар екендігін ұмытпағанымыз абзал. Прагматизм мен құнттылық, қарапайым тілде айтсақ, байлықты аңсау және оған құмарлық ғылыми шығармашылық пен білімнің негізгі түрткісі болып табылмайды. Білім берудің басты мақсаты мәңгілік құндылықтарды негізге ала отырып, ішкі ынталандыруларды қалыптастыру болып табылады.

Сондықтан тек прагматикалық тұрғыдан ойлайтын, реалист мамандар даярлаумен қатар, олардың рухани құндылықтар қалыптастырған азамат ретінде тәрбиелеуге ерекше назар аударғанымыз жөн.

Саламатты өмір салтын ұстануға байланысты оны қалыптастырудың жаңа түрлері мен әдістерін әзірлеу бойынша жұмыстар атқару керек. Бүгінде азаматтар денсаулығының кенеттен нашарлауы көпшілік мойындаған заманның шындығы. Қоршаған ортаның ластануы, жасанды құрамнан тұратын азық-түлік, экологиялық ахуал секілді көптеген факторлар адам денсаулығының өзгерістерін туындатуда. Бұл өзгерістерге медицина нақты әрекеттер жасай алмай отырғандығын мойындауымыз қажет. Сондықтан дене тәрбиесі арқылы саламатты өмір салтын қалыптастырудың алдын алу бағытындағы шаралары өзектілігін жоғалтпайтындығы анық.

Прагматизмді философиялық жүйе ретінде жолын қуушы, қолдаушысын прагматик деп атаймыз. Күнделікті жағдайда прагматик ол өмірге деген әрекеттері мен көзқарастары жүйесін табысты нәтижелер арқылы қалыптастырады. Сондықтан еліміз үшін прагматизм ұсынған үлгілерді ұстану заманауи әлемдегі табысты ұлт болуымыздың негізін қалайды.

Әдебиет

1.«Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // [Электрондық ресурс]. – Көру режимі: http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2012-zhylgy-14-zheltoksan

2. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. - 2017. – 12 сәуір.

3. Пирс Ч.С. Начало прагматизма. / Пер. с англ. В.В. Кирющенко, М.В. Колопотина. СПб.: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. – Т. 1. - 318 с.; Т. 2. – 352 с.

4. Пирс Ч.С. Принципы философии. / Пер. с англ. В.В. Кирющенко и М.В. Колопотина. – СПб.: С.-Петербург. филос. о-во, 2001. – Т. 1. – 224 с.; Т. 2. – 320 с.

5. Пирс Ч.С. Закрепление верования // Вопросы философии. – 1996. - №12. – С. 113-114.

6. Джеймс У. Прагматизм: новое название для некоторых старых методов мышления. – М.: Ленанд, 2015. – 240 с.
7. Джеймс У. Психология в беседах с учителями. – СПб.: Питер, 2001. – 150 с.
8. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. / Пер. с англ. В.Г. Малахиевой-Мирович, М.В. Шика, под ред. и с предисл. С.В. Лурье. – М.: URSS КомКнига, 2012. – 418 с.
9. Дьюи Д. Реконструкция в философии. Проблемы человека. / Пер. с англ., послесл. и примеч. к филос. н. Л.Е. Павловой. – М.: Республика, 2003. – 493 с. – ISBN: 5-250-01849-1.
10. Дьюи Д. Общество и его проблемы. / Пер. с англ. И.И. Мюрберга. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 159 с.
11. Сантаяна Д. Характер и мировоззрение американцев / Пер. с англ. И. Мюрберг. – М.: Идея-пресс, 2003. – 175 с.
12. Аглиуллина К.С., Семенова Э.Р. Прагматизм как философия науки // Молодой ученый. – 2016. – №23. – С. 584-586.
13. Сантаяна Д. Скептицизм и животная вера. / Пер. с англ. А.С. Фомина. – СПб.: Владимир Даль, 2001. – 387 с.
14. Красиков В.И. Американская философия классического периода: реализм и прагматизм // Вестник КемГУКИ. – 2014. – №4 (29-1). – С. 98.
15. Ожегов С.И. Словарь русского языка. / Под общей редакцией академика С.П. Обнорского. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1952. – С. 525. – 848 с.
16. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – А.: Дайк-Пресс, 2008. – 679 б. – 968 б.
17. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – 12 том. / Құраст. А. Үдербаев, О. Нақысбеков, Ж. Қоңыратбаева және т.б. – А.: Қазақ энциклопедиясы, 2010. – 300 б. – 752 б.
18. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 томах. – Т. 3. – М.: Русский язык, 1990. – С. 380. – 555 с.
19. Поппер К.Р. Факты, нормы и истина: дальнейшая критика релятивизма // Поппер К.Р. Логика и рост научного знания: сост., общ. ред. И вступ. ст. В.Н. Садовского. – М.: Прогресс, 1983. – С. 387. – 605 с.
20. Прагматизм // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://scibook.net/istoriya-filosofii/pragmatizm-53704.html>

21. Верификационизм // [Электронный ресурс]. –
Режим доступа:
<http://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/document/HASH6e4b288e60a1b52aebfc6e>

ӘОЖ 343(075)
ББК 67,408я7

**«Мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару
мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де
қылмыстық құқық бұзушылықтарға берілген жалпы
қылмыстық – құқықтық сипаттама»**

Дулатов Ы.Д., з. ғ.к.,
Бекманова Ж.У., оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» Университеті

Резюме

В статье рассмотрены общая уголовно-правовая характеристика коррупционных уголовных и иных уголовных правонарушений против интересов государственной службы и государственного управления.

Abstract

The article considers the general criminal and legal characteristics of corruption criminal and other criminal offenses against the interests of the civil service and public administration.

Бүгіндері құқық қорғау қызметінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл белсенді жүргізіліп келеді. Мысалы, Басшылық деңгейдегі 98 мемлекеттік әкімшілік қызметші, күштік блоктың 109 басшысы және квазимемлекеттік сектордың 21 топ-менеджері тәртіптік жауапкершілікке тартылды. 2018-2020 жылдары сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін 3 мыңнан астам адам сотталды, олардың ішінде 1 министр, 3 вице-министр, 8 облыс әкімі және олардың орынбасарлары, 31 қала, аудан әкімі және олардың орынбасарлары, ұлттық компаниялардың 8 басшысы бар. Тұрмыстық сыбайлас жемқорлық іс жүзінде көптеген салаларда әлі де сақталып отыр.

Негізгі себептер қатарында: екіұдай мағыналы және дискрециялық нормалар, мемлекеттік органдардың жеткіліксіз ашықтығы. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті орган жүргізген сыртқы талдау

шеңберінде анықталған сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін жоюға мемлекеттік органдар мен квазимемлекеттік сектордың мүдделілігі әлсіз екені байқалып отыр. Сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін ішкі талдау әлі мемлекеттік органдар мен квазимемлекеттік ұйымдар үшін өзін-өзі тазартудың пәрменді құралына айналмады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл барысында мемлекеттік органдардың пассивтілігі сыбайлас жемқорлық деңгейінің нақты төмендеуіне сенуге мүмкіндік бермейді. Мемлекеттік өкілеттіктерді орындау кезінде мүдделер қақтығысын алдын алудың тиімді жолдары жоқ екені белгілі болды. Жалған актілерге қол қою кең тараған проблема болып қалып отыр. Қоғамдық қолдау болмаса, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі күш-жігер сәтсіздікке ұшырайды. Сыбайлас жемқорлықты тиімсіз ететін жағдайлар жасау керек. Құқықтық актілерді түсінікті тілде, қысқаша түрде түсіндіре отырып дамыту керек [1, 506.]. Мысалы, ҚР Қылмыстық кодексінің кейбір сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылықтары нақты талдауды қажет етеді. ҚР Қылмыстық кодексінің 234-бабының («Экономикалық контрабанда») қылмыстық құқық бұзушылығының сипаттамалы және сілтемелі диспозицияларында пайдакүнемдік пиғыл мен мақсаттың болуы көрсетілмеген. Экономикалық контрабанда-тікелей пиғылмен және пайдакүнемдікпен жасалатын, яғни үлкен көлемді тауарлар мен өзге де құндылықтарды кеден шекарасы арқылы заңсыз алып өтетін немесе соны мақсат тұтатын әрекет. ҚР Қылмыстық кодекстің 361, 364, 369, 370-баптарының сипаттамалы диспозицияларында қылмыстық құқық бұзушылықтардың субъективтік жағының міндетті элементі болып табылатын-пайдакүнемдік немесе басқадай жеке мүдделілік белгісі «мақсатпен» алмастырылған (неөзі немесе басқа адамдар не ұйымдар үшін пайда және артықшылық алу, не басқа адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру мақсатында)-деп, көрсетіледі. Бұл жерде, егер қылмыстық құқық бұзушылықтар басқа адамдар мен ұйымдарға зиян келтіру мақсатында жасалса, оны сыбайлас жемқорлық қылмысқа жатқызу дұрыс па екен? - деген, сұрақ туындайды. ҚР Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 27 қарашадағы № 8 «Кейбір сыбайлас қылмыстарды қарау практикасы туралы» нормативтік қаулысының 21-тармағында: «Егер ҚР Қылмыстық кодексінің 361-бабының 1- бөлігінде көрсетілген адам өзінің қызметтік өкілеттіктерін қызмет

мүдделеріне қайшы пайдаланып өзі, басқа адамдар немесе ұйымдар үшін пайда мен артықшылықтар алу мақсатында, өзінің әрекеттерімен кім де кімге зиян келтірген болса және бұл азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі зиян келтіруге әкеп соқса, онда жасалған әрекетті лауазымдық өкілеттіктерді теріс пайдалану деп саралануға тиіс» делінген. Доктринальды түсіндірме жүргізубарысында, мынадай сұрақ пайда болды: өзі үшін емес, өзі жұмыс істейтін мекеме үшін сыйақы алған лауазымды адамның әрекетін сыбайлас жемқорлыққа жатқызуға бола ма? Лауазымды адам өзінің өкілеттігін теріс пайдалануды басқа адамдар мен ұйымдарға зиян келтіру мақсатында жасауы мүмкін бе? - деген, сұрақ бар.

Сонымен, ҚР Қылмыстық кодексінің 361, 362, 369, 370-баптарының сипаттамалы диспозицияларындағы «қызметтік өкілеттіктерін басқа адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру мақсатында» деген сөздер мұқият тиянақты талдауды және ғылыми сараптаманы қажет ететін сияқты. Және де, «артықшылықтар алу» деген сөздер де нақты талдау жүргізу мен ғылыми сараптаманы қажет етеді. «Артықшылықтар алу» мен «басқа адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру мақсатында» дегеннің нақты анықтамасы жоқ. Мысалы, лауазымды адамның әрекетінде «артықшылықтар алу» деген сөзде, сол артықшылықтар алуға нақты не жатады? Немесе лауазымды адам өзінің лауазымдық өкілеттіктерін «басқа адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру мақсатында» жүзеге асыруы мүмкін бе? ҚР «Құқықтық актілер» туралы заңының 24-бабының 3-тармағында: «Нормативтік құқықтық актінің мәтіні әдеби тіл нормалары, заң терминологиясы және заң техникасы сақтала отырып жазылады. Нормативтік құқықтық актінің мәтінінде мағыналық және құқықтық жүктемесі жоқ декларативтік сипаттағы ережелер қамтылмауға тиіс» деп, көрсетіледі. Демек, «артықшылықтар алу» мен «басқа адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру мақсатында» деген тексттердің мағыналары нақты ашылмай тұр және құқықтық жүктемесі бар болып отыр [2, 30 б.].

ҚР Қылмыстық кодексінің 364-бабының сипаттамалы диспозициясында кәсіпкерлік қызметке заңсыз қатысудың субъективтік жағының міндетті элементі болып табылатын «пайдакүнемдік немесе басқадай жеке мүдделілік» белгісі, баптың диспозициясында тікелей айтылмаған. Ал бұл

жерде пайдакүнемдіктен басқа мүдделілік болуы мүмкін бе? Пайдакүнемдік пиғыл болмай заңсыз баю мақсатына жету мүмкін емес. ҚР Қылмыстық кодексінің 450-бабында көзделген әскери қызметте билікті теріс пайдаланудың да субъективтік жағының міндетті белгісі пайдакүнемдік немесе басқадай жеке мүдделілік болып табылады. Әскери қызметте сыбайлас жемқорлық қылмыс субъектісі ерекше назар аударуды талап етеді, өйткені әскери қызметтегі мемлекеттік қызметшілер мен лауазымды адамдар өздерінің бірқатар белгілерімен бөлектенеді. З.О. Ашитов пен Б.З. Ашитовтың пікірлерінше, «әскери бастық» ұғымында бірқатар өзіндік сипат бар: ол әскери қызметкер, оған жауынгердің барлық міндеттері толық таралады, әскери бастық өз қызмет бабында ғана емес, жауынгерлердің өмір-тұрмысы үшін толықтай жауап береді. ҚР Қылмыстық кодексінің осы баптарына доктринальды талдау жасаудың қорытындысы бойынша, аталған баптардағы ұсынымдарды ғылыми сараптама жүргізуге ұсыну керек.

Әдебиет

1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері. Жалпы редакциясын басқарған б.ғ.д., профессор Б.С. Абдрашилов. - Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2016.

2. Ағыбаев А.Н. Қазақстан республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. жалпы және ерекше бөліктер. Алматы. Жеті жарғы, 2015.

3. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Алматы-2016.

4. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Ерекше бөлім. Алматы-2011.

5. Алауханов Е.О. Сыбайлас жемқорлықпен күресу: оқулық Алматы-2009.

6. Рахметов С.М. Қылмыстық құқық жалпы бөлімі бойынша тапсырмалар жинағы. Оқу құралы. Алматы, 2004.

7. Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығы.

8. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі: 2014 жылғы, 3 шілде № 226-V ҚРЗ

9.Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V Заңы.

10.Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы 2001 жылғы 30 қаңтардағы № 155 кодексі.

11.Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы: Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ

ӘОЖ 343(075)

ББК 67,408я7

«Әскери қызметке шақыру жұмыстарында сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды ғылыми зерделеу»

Дулатов Ы.Д.,з. ғ. к.,
Балтабай Б.,
«Құқықтану» мамандығының
ЮП-20 тобының студенті,
Қызылорда «Болашақ» Университеті

Резюме

В статье рассмотрены научное изучение причин и условий, способствующих совершению коррупционных правонарушений на работах по призыву на воинскую службу.

Abstract

The article deals with the scientific study of the causes and conditions that contribute to the commission of corruption offenses in the work of conscription for military service

Жергілікті әскери басқару органдарында азаматтарға әскерге шақыру, жасақтау рәсімі кезінде «әскери қызметке жарамды»-деп, орта есеппен жылына 100 мың адам танылады екен. Мерзімді әскери қызметке жылына 35 мың адам шақырылады, 6 мың әскери-техникалық мектептерде, 7 мың-әскери кафедраларда оқиды екен. Осылайша, әскери қызметке жарамды деп танылған әскерге шақырылушылардың жартысы әскери қызмет саласынан тыс қалатыны белгілі болды (52 мың). Жыл сайын 60 мың азамат әскери қызмет өткермей шекті жасқа толуы (27 жас) бойынша

әскери билет алады. Жасақтау рәсімі кезінде үміткерді таңдау орын алады, ол рәсім тиісті түрде реттеуді қажет етеді [1, 25 б.].

Әскери қызметке шақыру жүйесі тиісті деңгейде қатаң тәртіпті қажет етеді. Келісім-шарт бойынша әскери қызметке кіру және қызметте ауыстыру мен тағайындау жолдары әскери командирмен (бастықпен) жүзеге асырылады, онда қорытынды шешімді командир қабылдайды екен. Тәртіптік істер бойынша салынатын жаза түрін таңдау және оны мерзімінен бұрын командирдің шешіміне ғана байланысты екені белгілі болды.

Әскери қызметте бірдей теріс қылыққа әр түрлі тәртіптік жаза түрі салынған фактылар да кездесуі мүмкін. Мысалы, біреуге мөрді жоғалтқаны үшін ескерту болса, басқаға-сөгіс жариялау деген сияқты. Қызметшілер үшін жазаны мерзімінен бұрын алу маңыздылығы ақшалай сыйлықақы және кезекті атақ алу кезінде артады. Біздің ойымызша, осы жерде әскери лауазымды адамға, командирге (бастыққа) дискрециялық өкілеттіктер беріліп отыр және сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық тарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайлардың туындау мүмкіндігі пайда болады. Дискрециялық өкілеттіктер берілген, дара басшылыққа негізделген кейбір әскери лауазымды адамдардың әрекеттері сыбайлас жемқорлық жағдайларын тудырады.

Әскери қызметке шақыру жұмыстарындамынадай фактыларға назар аударған жөн. Медициналық комиссия мүшелері заңсыз шешімдер қабылдаса, ол үшін ҚР Еңбек кодексінің нормасында көрсетілген тәртіптік жауапкершіліктен басқа, әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілік көзделмеген екен. Медициналық комиссияның құрамының мүшелерін ауыстырып ротациялау жасап отыру керек. Медициналық комиссияның құрамы өзгермесе, ол басқа лауазымды адамдармен, жеке азаматтармен тұрақты байланысқа және ҚР Қылмыстық кодексінің 347-бабында көрсетілен заңсыз сыйақы алу қылмыстық құқық бұзушылықтарына алып келеді.

Әскер қызметтен қасақана бас тартатын, шақыру пунктеріне азаматтардың уақтылы келуіне кедергі келтіретін азаматтар ҚР Қылмыстық кодексінің 387-бабы бойынша әскери қызметтен жалтарғаны үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылуға тиіс. ҚР Қылмыстық кодексінің 387-бабындағы ескертуде былай деп көрсетіледі: «Егер әскерге шақырылушы тергеп-тексеру органы істі сотқа бергенге дейін әскерге шақыру пунктіне өз еркімен келсе, ол қылмыстық жауаптылықтан босатылады». Біздің ойымызша, осы норманың өзінде де, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайлардың туындау мүмкіндігі бар. Бұл өз кезегінде, сотқа

дейінгі тергеп тексеру барысында қозғалған қылмыстық істердің көптеп қысқартылуына алып келеді. Сотқа дейінгі тергеп тексеру процесі әскерге шақырылушыларды әскери қызметке шақырудың қызметіне айналып кетуі мүмкін деген пікір бар. Ескертуде көрсетілген норма бойынша: «Әскерге шақырылушы тергеп-тексеру органы істі сотқа бергенге дейін әскерге шақыру пунктіне өз еркімен келсе, ол қылмыстық жауаптылықтан босатылады» деген жерде, қандай да бір мерзім регламенттелуі қажет сияқты. Және де, әскери қызметтен жалтарғаны үшін қозғалған қылмыстық іс бойынша, тергеп-тексеру органына әскери шақырылушының ресми шақырылуынан кейін, қылмыстық жауаптылықтан босап кету мақсатында әскерге шақыру пунктіне баруын, әскерге шақыру пунктіне өз еркімен келген деп, қарауға болады ма? Қылмыстық жауаптылыққа тартылуға тиісті әскерге шақырылушыларды қылмыстық жауаптылықтан босатып, қылмыстық істерді қысқарту барысында, қорқытып пара алу немесе пара беру қылмыстарының болуы да мүмкін [2, 40 б.].

Әскери лауазымды адамдар жеке азаматтардан әскери билетті жоғалтқаны үшін әкімшілік жауапкершілікке тартпауы үшін және әскери билеттің болғаны туралы тездетіп анықтама беру, алдын ала келісім бойынша азаматтан есепке уақтылы тұрмағаны үшін әкімшілік жауапкершілікке тартпай, шекті жасқа толуы бойынша әскери билет алу, есепке уақтылы тұрмағаны үшін әкімшілік жауапкершілікке тартпағаны үшін парақорлық қылмыстары жасалуы мүмкін. Осындай заң бұзушылықтар ҚР Қылмыстық кодексінің 366, 367, 368, 369, 450, 451-баптарындағы парақорлық қылмыстары мен билікті теріс пайдалану, билікті асыра пайдалану, қызметтік жалғандық жасау қылмыстарына алып келуі де мүмкін.

Біздің ойымызша, әскери қызметке шақыру тақырыбына, аталған баптардағы ұсынымдарды тиянақтылықпен назарға алып ғылыми сараптама жүргізуге ұсыну керек - деп, санаймыз.

Әдебиет

1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері. Жалпы редакциясын басқарған б.ғ.д., профессор Б.С. Абдрасилов. Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2016.

2. Ағыбаев А.Н. Қазақстан республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. жалпы және ерекше бөліктер. Алматы. Жеті жарғы, 2015.

3. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Алматы, 2016.

4.Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Ерекше бөлім. Алматы, 2016.

5.Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Ерекше бөлім. Алматы, 2011.

6.Алауханов, Е.О. Сыбайлас жемқорлықпен күресу: оқулық Алматы, 2009.

7.Рахметов С.М.Қылмыстық құқық жалпы бөлімі бойынша тапсырмалар жинағы.Оқу құралы.Алматы, 2004.

8.Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығы.

9.Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі: 2014 жылғы ,3 шілде № 226-V ҚРЗ

10.Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V Заңы.

11.Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы 2001 жылғы 30 қаңтардағы № 155 кодексі.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы: Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ.

ӘОЖ 343(075)

ББК 67,408я7

**Мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару
мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық сыбайлас және
өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтарына
доктринальды талдау жүргізу**

Дулатов Ы.Д.,з. ғ. к.,
Бекманова Ж.У.,оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» Университеті

Резюме

В статье рассмотрены доктрина о коррупции, коррупционные и другие уголовные правонарушения против интересов государственной службы и государственного управления.

Abstract

The article discusses the doctrine of corruption, corruption and other criminal offenses against the interests of the civil service and public administration.

Сыбайлас жемқорлықтың ең көп тараған формаларының бірі, меншіктің әртүрлі форма-сындағы кәсіпорындарда мемлекеттік қызметшінің кәсіпкерлік қызметпен айналысуы. ҚР Қылмыстық кодексінің 364-бабының 1-бөліміндегі «Кәсіпкерлік қызметке заңсыз қатысу» әрекетінде мемлекеттік қызметшінің немесе лауазымды адамның кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын ұйым құруы не мұндай ұйымды басқаруға заңда белгіленген тыйым салуға қарамастан, жеке өзі немесе сенім білдірген адам арқылы қатысуы көрсетілген. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» заңнамасының 13-бабындағы нормаларға сәйкес, мемлекеттік қызметшілерге, лауазымды адамдарға егер шаруашылық етуші субъектіні басқару немесе басқаруға қатысу ҚР заңнамалына сәйкес олардың лауазымдық міндеттеріне кірмейтін болса, шаруашылық етуші субъектіні басқаруға өз бетінше қатысуға, кәсіпкерлік қызметпен айналысуға тыйым салынады», делінген. ҚР Азаматтық кодексінің ережелеріне жүгінсек, «сенім білдіретін адамға» лауазымды адам атынан кәсіпкерлік қызметпен айналысуға жазбаша сенімхат берілуі тиіс, ол жоқ болса лауазымды адамның әрекетіне заңдық баға беру қиындығы туындайды. Біздің ойымызша, сенім білдірілген адам жеке адам да, заңды тұлға да, лауазымды адамның туған-туыстары да болуы мүмкін. Мысалы, лауазымды адамның отбасы мүшелеріне, әсіресе, жұбайына, сенімхат берудің қажеті жоқ болар? Себебі олардың қатынасы ҚР Неке туралы кодексінің нормаларымен реттеледі. Лауазымды адамның кәсіпкерлік қызметке өзінің отбасы мүшелері арқылы қатысуына жазбаша сенімхат керек пе? - деген, сұрақ бар. Демек, осығанда баса көңіл бөлінгені жөн [1, 7 б.].

ҚР Қылмыстық кодексінің 364-бабының салмағын арттыру үшін, мемлекеттік қызметшілер арасындағы сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету мақсатында бұл баптың сипаттамалы диспозициясын мына редакцияда ұсынамын: 364-бап. Кәсіпкерлік қызметке заңсыз қатысу бабын талдайтын болсақ мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның не лауазымды адамның кәсіпкерлік

қызметті жүзеге асыратын ұйым құруы не мұндай ұйымды басқаруға заңда белгіленген тыйым салуға қарамастан, жеке өзі не өзінің туыстары немесе сенім білдірген адам арқылы қатысуы, егер бұл іс-әрекеттер мұндай ұйымға жеңілдіктер мен артықшылықтар беруге немесе өзге де нысандағы жақтаушылыққа байланысты болса, мүлкі тәркіленіп, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айыра отырып, бір мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не төрт жүз сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не бір жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Бұл ұсынылып отырған норманы мінсіз деуге болмайды. ҚР Қылмыстық кодексінің 364-бабының жоғарыда көрсетілген редакциясын ұсынудың мақсаты, сыбайлас жемқорлыққа маталып қалған қызметшілердің қылмыстық жауаптылықтан құтылып кетуіне мүмкіндік бермеу болып отыр. Біздің ойымызша, ҚР Қылмыстық кодексінің 364-бабының қазіргі редакциясы толықтыруды қажет етеді.

Ең көп таралған сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылықтың бірі-Пара алу. Пара алу, ҚР Қылмыстық кодексінің 366-бабының сипаттамалы диспозициясында «жеңілдіктерді не көрсетілетін қызметтерді ұсынған адамдардың пайдасына»-деген нормалар және де, Пара беруде ҚР Қылмыстық кодексінің 367-бабында «жеңілдіктер беруі не қызметтер көрсетуі»-деген сөздер керек деп ойлаймыз.

Жеке нотариустардың да құқық бұзушылығы кездеседі. Жеке нотариус, мемлекеттік нотариус сияқты, нотариалдық әрекеттер жасағанда мемлекеттік қызметті жүзеге асырады және мемлекет атынан әрекет етеді. Жеке және жергілікті нотариустарға тиісті өкілеттікті ҚР Әділет министрлігі немесе оның тапсырмасы бойынша жергілікті әділет органдары береді. Нотариус өзінің орындайтын нотариалдық қызметін өзгерте алмайды. Оның қызметінің ауқымы қатаң шектелген. Жеке нотариустар атқаратын нотариалдық қызметтер ҚР Әділет министрлігінің қызмет көрсетуді және құқықтық көмекті ұйымдастыру жөніндегі қызметінің жалғасы болып табылады. Нотариалдық қызметте мемлекеттік-билікті, жария-құқықтық сипат бар. Олай болса, нотариустар ҚР Қылмыстық кодексі тұрғысынан лауазымды адам болып

табылады. Мемлекеттік нотариустар сияқты жеке нотариустар да мемлекеттік қызметті орындайды және Қазақстан Республикасының атынан әрекет етеді. Біздің пікірімізше, жеке нотариустардың құқыққа қайшы іс-әрекеттерінің қол сұғу объектілерін анықтау үшін олар орындайтын қызмет тердің сипатына мән беру керек. Жеке нотариустың да, мемлекеттік нотариустың да өз өкілеттігін пайдаланып жасаған қылмыстарының орны ҚР Қылмыстық кодексінің 15-тарауында болғаны дұрыс деп, санаймыз.

Мемлекеттік органның мемлекеттік қызметшілері болып табылмайтын көптеген жұмыскерлері өздерінің қызмет орындарын пайдаланып «заңсыз сыйақыны» лауазымды адамның көмекшілері, хатшылары, референттері, өзге де қызметшілеріретінде алулары мүмкін. Мынадай төмендегідей мән жайларға баса көңіл бөлінгені жөн болып отыр [2, 7 б.]. ҚР Қылмыстық кодексінің 247-бабында «Заңсыз сыйақы алу» қылмысы үшін өте жеңіл санкция қарастырылған. Нақты айтқанда, заңсыз сыйақы алу қылмысы үшін санкцияны қылмыстың қоғамдық қауіптілік дәрежесіне орай ауырлату қажет. Мемлекеттік қызметшілердің санатына жатпайтын мемлекеттік органның жұмыскерінің бопсалаушылық жолмен заңсыз сыйақы алғандығы үшін де жауапкершілік көзделген нормамен толықтыру керек. Өйткені олар өз әрекетінің қоғамға қаншалықты қауіпті екендігіне есеп бере бермейді. Біздің ойымызша, ҚР Қылмыстық кодексінің 241-бабында, Қазақстан Республикасының бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілік туралы заңнамасын бұзу үшін жауапкершілікті қатаңдатып, санкцияны қылмыстың қоғамдық қауіптілік дәрежесіне орай қатаңдату керек. Ақша қаражатын қолма-қолдандырумен айналысатын фирмалар бухгалтерлік есеп-қисаптарын әртүрлі себеп айтып, салық және құқық қорғау қызметінен жасыруға тырысады. Сондықтан да, бухгалтерлік есеп-қисап жүргізу тәртібін бұзғандығы және оларды қалпына келтіруге шара қолданылмағандығы үшін қылмыстық жауапкершілікте санкцияны күшейту өте маңызды. ҚР Қылмыстық кодексінің осы баптарына доктринальды талдау жасаудың қорытындысы бойынша, аталған баптардағы ұсынымдарды ғылыми сараптама жүргізуге ұсыну керек.

Әдебиет

- 1.Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері. Жалпы редакциясын басқарған б.ғ.д., профессор Б.С. Абдрашилов.-Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2016.
- 2.Ағыбаев А.Н. Қазақстан республикасының Қылмыстық кодексіне түсіндірме. жалпы және ерекше бөліктер.Алматы. Жеті жарғы,2015.
- 3.Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық.Жалпы бөлім. Алматы- 2016.
- 4.Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық.Ерекше бөлім. Алматы- 2016.
- 5.Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық.Ерекше бөлім. Алматы- 2011.
- 6.Алауханов, Е.О. Сыбайлас жемқорлықпен күресу: оқулық Алматы.2009.
- 7.Рахметов С.М.Қылмыстық құқық жалпы бөлімі бойынша тапсырмалар жинағы.Оқу құралы.Алматы, 2004.
8. Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығы.
- 9.Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі: 2014 жылғы ,3 шілде № 226-V ҚРЗ
10. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V Заңы.
- 11.Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы 2001 жылғы 30 қаңтардағы № 155 кодексі.
- 12.Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы: Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ

**Қазақстан республикасындағы сот жүйесінің
конституциялық негіздері**

Қаржаубаев Е.Қ., з. ғ. д, профессор,
Пиржанова А.С. з. ғ. м.,
Сариева Ж.М. з. ғ. м.,
Қызылорда «Болашақ» Университеті

Резюме

В статье рассмотрены Конституционные основы судебной системы в Республике Казахстан а также целью статьи являются изучения Конституционных основ системы в Республике Казахстан.

Abstract

The article examines the Constitutional foundations of the judicial system in the Republic of Kazakhstan and the purpose of the article is to study the Constitutional foundations of the system in the Republic of Kazakhstan.

Сот жүйесі құқықтық мемлекеттің ең негізгі органдарының бірі болып табылады. Сондықтан бұл сот билігі әрбір құқықтық мемлекеттің Ата заңында көрсетілуі тиіс. Қазақстан Республикасы өз егемендігі туралы 1990 жылы 25 қазанда қабылдаған Декларациясында мемлекеттік билікті тармақтарға бөле отырып, сот билігін, осы биліктің бір тармағында қалыптасқандығын көрсетеді. Сөйтіп, Жоғары Кеңестің тоғызыншы сессиясында тұңғыш рет өз егемендігін алғаннан кейін 1993 жылы 28 қаңтар Қазақстан Республикасының Конституциясын қабылдады. Бұл Конституцияда сот билігін белгілей отырып, оны жүзеге асыру тетігін нақтылы белгіледі. Бірақ бұл қабылданған алғашқы Конституция ұзақ өмір сүре алған жоқ.

Бұл алғашқы Конституция жөнінде атақты ғалым құқықтанушы С.З. Зиманов өзінің «Конституция и Парламент Республики Казахстан» деген еңбегінде «1993 жылғы Конституция тарихы кезеңінде, өтпелі кезеңнің басында және Қазақстанның демократиялық мемлекеттігін қалыптастыруда жағымды рөл атқарды. Сонымен бірге ол «заңдардың заңы» рөлін сөзсіз орындай алмады. Бұған оның демократияның тоқмейілсу кезеңінде қабылданғаны ықпал етті, ал нормативтік жағынан алғанда ол көп дәрежеде

«борпылдақ» болып шықты. Жұмыстың аяғына дейін жеткізілмеуі, ережелер мен баптардағы ішкі қиыспаушылық оның реттейтін қатынастарына кері әсерін тигізді», - дейді [1,40 б.]. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің бұрынғы төрағасы Юрий Ким Қазақстан Республикасы Конституциясына бір жыл толуына байланысты «Қазақстандағы Конституциялық реформа» деген мақаласында «Бұрынғы (1993 ж.) Конституциясында билік тармағының бөліну принципі қамтылғанымен, заң шығарушы және атқарушы билік арасында қайшылық туындаған жағдайда оны шешудің Конституциялық тетігі жасалмады», - деп тұжырымдаған болатын.

Сөйтіп, Қазақстан Республикасы 1995 жылы 30 тамызда бүкіл халық референдумы негізінде қайтадан Қазақстан Республикасы Конституциясын қабылдады. Оған 89,1% халық өзінің осы жаңа Конституцияны қолдайтын жөнінде дауыстарын берді. Бұл жаңа қабылдаған Конституцияда билік бөлу теориясы нақтылы түрде көрсетіледі. Қазақстан Республикасы Конституцияның 3-бабының 4-бөлігінде көрсетілгендей «Республикада мемлекеттік билік бүртұтас, ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөліну, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады.», - делінген. Бұл билік бөлу теориясы барлық демократиялық мемлекеттердің Конституциясында көрсетілген. Биліктің әрбір тармақтары өз қызметіне байланысты, өзіне жүктелмеген міндеттерді атқарады.

Билік бөлі тұжырымдамасы (концепсиясы) қалай пайда болды деген сұраққа жауап іздейтін болсақ, оның классикалық теориясын аса көрнекті француз ағартушысы, ойшылы, философ Ш.Л. Монтескьенің еңбектерінен көре аламыз. Ш.Л.Монтескье ілімнің негізгі – жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттік билік басшыларының қалпына келтірсе деген негізбен жазылғанын айтуға болады.

Ш.Л.Монтескье биліктің үш тармағы «...Заң шығарушы билік, халықаралық құқықтар мәселесін атқаратын билік және азаматтардың құқықтары жөніндегі мәселесін атқаратын билік», - деп бөліп қарайды. Демек, Ш.Л.Монтескье билікті мүлде дербес үш тармаққа бөлмейді, ол, биліктің үш тармағы туралы яғни біртұтас мемлекеттік биліктің үш бөлігі жөнінде мемлекеттік басқаруды жақсарту үшін жасалған құрылымдар жөнінде айтып көрсетеді. Шамасы

Ш.Л.Монтескьенің пікірінше біртұтас мемлекеттік жүйе мен олардың әрекеттерін шатастырып алмас үшін жасалған құрылымдар шығар. Биліктерді бір-бірінен ажырату, олардың арасындағы байланыс пен бағыныштылық жойылса бүкіл мемлекеттің жан жаққа ыдырап кетуіне қауіп төндіруі мүмкін [2,10 б.].

Биліктің үш тармағын анықтаған соң Ш.Л.Монтескье олардың әр қайсысының өз өкілеттігіне байланысты мәселелерін де анықтайды. Мәселен, біріншісі (заң шығарушы билік) заңдарды шығарады, осы заңдардың күшін жояды және оған түзетулер енгізеді. Ал, екіншісі (атқарушы билік) соғысу мен татуласу мәселесін және мемлекеттің қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін шешеді. Үшіншісі (сот билігі) қылмыс жасағандарды жазалайды және жеке адамдардың арасындағы қақтығыстарды шешеді.

Ш.Л.Монтескье өз еңбегінде биліктердің ара шектерін ашу мәселелеріне көп көңіл бөліп, оларды жеке билік тармақтарына бөлу қажеттігін көрсетеді. Биліктерді біріктіру туралды сөз болса,-дейді Ш.Л.Монтескье: «Егер бір адамның немесе мекеменің қолында қаулы шығару да қылмысты мінеуде болса бәрі де күйреген, бүлінген болар еді және жеке адамдардың жағдайы да ауыр халде болар еді. Осындай республикалардың азаматтарының жағдайы қалар болар еді ойлаңыз. Мұндай республикаларда заңдарды орындаушы ретінде әрбір ведомства заң шығарушы ретінде өзіне өзі берген бүкіл билікке иелік етеді. Ол өзінің жалпы қаулысы бойынша мемлекетті қиратуы мүмкін және сондай-ақ сот билігіне ие бола отырып, ол өзінің үкімдерімен әрбір адамды бас көтертпестей ету мүмкіндігіне ие». Осыған байланысты Ш.Л.Монтескье әрбір билік тармағынан тиесілі құзырын анықтап, биліктердің бірін-бірі өзара тежеу тетігін жасаған.

Ш.Л.Монтескье тұжырымдамасы бойынша сот тек әділеттілікті жүзеге асыру мақсатында қызмет етеді. Сондықтан Ш.Л.Монтескье биліктің біраз бөлігін заң шығарушыларға береді. Оның пікірінше Парламент екі палатадан тұрады: 1. Мейірбандар мәжілісі (Жоғары палата) және 2.Өкілдер мәжілісі (Төменгі палата). Жоғарғы палата федеральдық өкілдерді соттауға құқылы (жай сот емес). Екіншіден, Жоғарғы палата тағайындалған жазаны төмендетуге және кешірім жасауға құқығы берілген. Үшіншіден, бұл палата сот билігін алмастыра алатын болғандықтан теңгермешілік қызмет те атқарады. «Үш биліктің ішінде сот тіпті билікте емес, билік кепілдігі деуге болады, қалған екеуі: шектен шығып кетпес үшін оларға

реттеушінің билігі керек. Осыған заң шығарушының мейірбандар тобы бұл орынға өте лайық. Сонымен Ш.Л.Монтескье сот билігін оның ең негізгі қызметі – сот бақылауынан айырады. Бұл оның өзінің биліктерді тәуелсіз үш жеке билікке бөлу керектігі жөніндегі айтқан сөзіне қайшы келіп тұр. Сол билігін «билік кепілдігі» дей отырып, оның күзіретінің бір бөлігін Парламенттің Жоғары палатасына жіберу арқылы, заң шығарушы және атқарушы биліктеріне қарағанда, сот билігін бағынышты жағдайда түсіріп тастаған. Бұнда Ш.Л.Монтескьенің мемлекеттік моделді құру мәселесі таптық тұрғысынан қаралғанын көре аламыз.

Сот билігін ұйымдастыруда Ш.Л.Монтескьенің қызықты көзқарастары бар, мәселен, сот билігі арнайы бір тұрақты орган есебінде жұмыс атқармай-ақ, ол тек «... белгілі уақыт аралығында халық арасынан, заңды жолмен құрылып, қажеттілігі ақталған соң таратылады. Екіншіден, сотты сайлау керек, тек кейбір жағдайларда ғана тағайындалуы тиіс. Үшіншіден, сот алқалы түрде жүргізілуі керек. Төртіншіден, со сол уақыттағы қолданып жүрген заңды дәлме-дәл қолдануы керек. Бесіншіден, соттың шығарған үкімінде тек судьяның жеке пікірі емес, ол заңда да тікелей көрсетіліп тұруы керек», - деген өз ойларын тұжырымдап көрсеткен болатын.

Өзінің ұлы еңбегінде Ш.Л.Монтескье, со әділдігін жүзеге асыруда – тек сот қызметінің негізгі міндеттеріне тоқталмай, сонымен қатар, атқарушы және сот билігінің өз қызметтерін атқаруда заң ережелерін сақтауын және бұл заңның бәріне де тән екенін атап көрсетті. Ш.Л.Монтескьенің жасаған билік бөлу тұжырымдамасының негізгі адамның құқықтары мен бостандықтарын толық айқындайтындықтан билік бөлу теориясының классикалық ядрлысының түйіні болды. Ш.Л.Монтескье ілімі мемлекеттік билікті бұдан былай дұрыс түсінуге орасан ықпал етіп, көптеген елдердің Ата заңдарын қалыптастыруға негіз болды.

Демократиялық елдердің барлығының Ата заңдарында Ш.Л.Монтескьенің тұжырымдамасының элементтері бар. Билік бөлу теориясының дамуы Қазақстан Республикасының Ата заңында көрініс тапты.

Әдебиет

1. Нәрікбаев М.С. Ұлыбилерден – Жоғары Сотқа дейін. Алматы: Атамұра, 1999

2.Баишев Ж.Н. Судебная защита Конституции. Алматы: Жеті жарғы, 1994

3.Халиков Қ.Х. Қазақстан Республикасындағы құқық қорғау органдары: Оқу құралдары. Алматы: Санат, 1995.

4.Сапарғалиев Г., Мухамеджанов Э., Жанузаков Л., Сакиева Р. Правовые проблемы унитаризма в Республики Казахстан. Алматы: Жеті жарғы, 2000.

5.Шарипов Ш.М. Судья тәуелсіздігі – сот билігінің демократиялық принципі. Заң ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін даярланған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2001.

6.Журсимбаев С. Плюсы и минусы суда присяжных // Заң және заман. 2001. №5.

7.Кенжалиев З.Ж. Сот билігі // Жас Алаш. 7 мамыр, 1998.

ББК 66,4(5Каз)я7

Взаимосвязь и взаимозависимость терроризма и международного наркобизнеса

Успанов Ж.Т., к. ю. н., доцент,
Аргинбекова Г.И., к. ю. н.,
Жамал-ад-Дин Назарбек
старший преподаватель,
Кызылординский Университет «Болашак»

Түйіндеме

Бұл мақалада терроризм мен халықаралық есірткі бизнесінің өзара байланысы мен өзара тәуелділігі туралы қаралады. Мақаланың мақсаты, терроризм мен есірткі бизнесінің өзара байланысы туралы және олармен күрес туралы зерттеу жүргізу, себебі қазіргі таңда бұл әлемдік өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Abstract

This article discusses the relationship and interdependence between terrorism and international drug trafficking. The purpose of the article is to conduct a study of the relationship between terrorism and drug trafficking and the fight against them, as it is currently one of the most pressing issues in the world.

Снаступлением XXI века в речевой оборот все чаще внедряются слова как «терроризм», «радикализм»,

«ваххабизм», «исламизм», «наркооборот», «экстремизм» и т.д. Неужели, о чем говорят все по поводу «апокалипсиса» приближается. Удивительно, но факт, после драматичных событий 11 сентября 2001 г. терро внезапно оказался для человечества своеобразным «новым старым» явлением. С этого момента вся мировая общественность заговорила о террористах и их действиях.

Терроризм, можно сказать, зародился во время классового разделения общества. Община предпринимала те или иные действия против соседей, целью которых было – завладение продовольствием, орудием, всеми теми ценностями, что имело община, а также территорией, тесня последних, сопровождаемое нагнетанием страха, «чтобы другие боялись». Мы очень долго относились к терроризму слишком терпимо, считая террорестические акты всего лишь крайне редкими исключениями из нормально текущей повседневной жизни [1,36 стр].

Терроризм и есть тот метод нагнетание страха и метод «сгибо» странно или то, на то что направленно их действие, «на колени».

Понятию «террор» и «терроризм» даются разные значения. Наиболее доступное сразу же удивляет: «террор (terror) – потухший вулкан в Антарктиде, на полуострове Росса». Тот же самый Энциклопедический словарь определяет террорестический акт как особо опасное государственное преступление, которое «заключается в убийстве или причинении тяжкого и телесного повреждение государственному или общественному деятелю или представителю власти, совершенное в связи с его государственной или общественной деятельностью, с целью подрыва или ослабления советской власти».

В словари русского языка С.И.Ожегова «террор» - это «физическое насилие, вплоть до физического уничтожения, по отношению политическим противникам», а «терроризовать»- «устрашать террором, насилием, запугать чем-нибудь, держа в состоянии постоянного страха» [2,12 стр].

Словарь иностранных слов дает более определение: «террор–политика устарение, подавление политических противников насильственными мерами».

На самом деле все более или менее встает на свои места, если оттолкнуться от буквального, первичного, латинского значение слово «terror» - страх, ужас. Значит, террор–такое потрясающее и нарастающее переживание

старых, которое приводит к ужасу. Из этого следует, что террор есть цель и результат используемых для их достижения действий и методов. Террор складывается из террористических актов—отдельных слагаемых, звеньев, компонентов, способов и инструментов террора.

О терроризме в последнее время говорится много. Безусловно, это серьезная общечеловеческая проблема, требующая глубокого и всестороннего рассмотрения. Именно поэтому активная борьба с террористической идеологией входит в число наиболее актуальных задач противодействия с терроризмом и экстремизмом. Несмотря на то что идеология является надстроечным образованием по отношению к базису государство общество, пренебрегать ею при поиске эффективных путей борьбы с терроризмом было бы ошибкой. Современная идеология терроризма — это мощная пружина, способная раскрутить маховик террористической деятельности, втягивая в нее целые группы, слои населения, этносы, сплывая их для насильственных и преступных действий.

Сегодня практически каждая страна стремится выстроить универсальную общегосударственную систему мер борьбы с терроризмом. Она включает в себя социально — экономические, организационно-политические, правовые, воспитательные, правоохранительные и специальные меры. Принимаемые усилия должны быть направлены на то, чтобы совместно мобилизовать институты гражданского общества и общественности на расширение профилактики и предупреждения терроризма, формирование у населения мотивации личной сопричастности к антитеррористической борьбе.

Нельзя забывать о том, что современный мир раздирают конфликты, и большинство из них связано с попытками использовать религиозный фактор. Между тем очевидно, что межрелигиозные конфликты не являются неизбежными ни сейчас, ни в будущем. Терроризм и экстремизм не признает границ так же, как и не признает ценность человеческой жизни. Важно создать прочную систему защиты от терроризма и экстремизма. Это стратегическая задача не только госорганов и институтов гражданского общества. Первостепенная роль в этом отводится духовным лидерам. Только при их активном участии общество научится различать и разоблачать подлинную сущность актов агрессии и насилия, которые маскируются доктринами псевдорелигиозного характера.

И именно в контексте проблемы государств «третьего мира» следует рассмотреть угрозу, которая в последнее время особенно остро стоит перед человечеством – взаимодействие между наркодильцами и террористами. И терроризм, и незаконный оборот наркотиков угрожают жизни миллионов людей, устойчивости государственных институтов, национальной безопасности. Так, координатор Государственного департамента США по борьбе с терроризмом Майкл Шихан заявил на заседании подкомитета по преступности Юридического комитета Палаты представителей: «Наркоторговцы и производители наркотиков, как и международные преступники... ищут такие уголки на земном шаре, где они могли бы безнаказанно действовать без контроля со стороны властей. Неудивительно, что часто имеет место смычка между теми, кто занимается терроризмом, и теми кто участвует в других международно запрещенных видах деятельности» [3].

Если бы удалось перекрыть основные каналы отмыывания наркодолларов, то наркобизнес в немалой степени потерял бы свою привлекательность. Баснословные доходы от наркооборота, исчисляемые миллиардами долларов, невозможно хранить «в чулке». Однако перекрыть каналы не удастся, ибо существует множество методов отмыывания наркодолларов, и слишком могущественные силы наживаются на этих операциях. Мощным фактором развития наркобизнеса является политическая и экономическая нестабильность. Это связано с использованием значительных финансовых ресурсов от производства и продажи наркотиков для достижения политических целей. Подтверждением этому являются случаи, когда финансы, получаемые от контрабанды наркотиков, идут на закупку оружия для разжигания и поддержания межнациональных конфликтов. При этом расширяются взаимосвязи организованной преступности с террористическими и экстремистскими группировками.

Практически все наиболее крупные группы повстанцев-террористов полагаются на осуществляемую в той или иной форме поставку наркотиков как на метод получения необходимых средств. В дополнение к этому торговля наркотиками связана с нелегальной поставкой оружия и другими формами контрабанды. Список организаций такого рода, несомненно, возглавляют Революционные вооруженные силы Колумбии (РВСК) и Национальная освободительная армия (НАО), ставшие, по-

видимому, образцом для подражания, и другие террористические группы, в том числе и имеющие религиозную мотивацию группы исламистов, сегодня следует их примеру. Так, талибский режим в Афганистане позволял действовать на своей территории Бен Ладену и другим террористам, поощрял торговлю наркотиками и получал от нее прибыль. Некоторые исламские экстремисты рассматривают наркобизнес как оружие против Запада и один из источников доходов для финансирования своей деятельности. Другими группами, желающими использовать «наркодоллары», являются «Сендеро Луминосо» (Светлый путь) в Перу, Курдская рабочая партия (РКК) в Турции, «Хезболлах» в Ливане, «Тигры освобождения Тамила» в республике Шри-Ланка, Ирландская республиканская армия (ИРА) в Великобритании, Объединенная армия государства Ва в Бирме, различные экстремистские и террористические группы и террористы – одиночки в США.

Что же представляет из себя терроризм сегодня? Это скорее всего «бизнес» для заинтересованных людей. Сюда можно отнести как наркоторговлю, отмывание денег, торговля оружием, работоторговля. Это те главные аспекты, которые связаны непосредственно с терроризмом. С прогрессивными действиями террора человечество связывало религиозные аспекты, но I Съезд лидеров мировых и традиционных религий в 2003 году отвергла использование религии в качестве идеологического обоснования терроризма. Ведь терроризм – это не религиозный протест всему человечеству, а это скорее материальная заинтересованность тех, кто хочет заработать на смерти других людей.

После распада СССР и биполярной системы, в Центральноазиатском регионе, включающем Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан, стала формироваться кардинально новая геополитическая ситуация. В настоящее время в Центральной Азии все сильнее пересекаются интересы ряда крупных держав. Центральная Азия граничит с рядом стратегически важных регионов Евразии. На Востоке расположен Китай и страны Азиатско-Тихоокеанского региона; на юге – Афганистан, Средний Восток и ряд других исламских государств; на западе и севере – Кавказ, Турция, Европа и Россия. От того, в каком направлении будут развиваться события в государствах Центральной Азии, во многом будут зависеть баланс сил на обширном пространстве планеты. Видимо, не

случайно бывший советник президента США о национальной безопасности З. Бжезинский назвал пространство, куда входят Центральная Азия и Кавказ, а так же Афганистан, «Евразийскими Балканами». Первый заместитель госсекретаря США С.Тэлботт так же отмечает высокий уровень влияния процессов центральной Азии на обстановку на постсоветском пространстве, а так же таких странах как Китай, Турция, Иран и Афганистан [4,50 стр].

Так какой же высокий уровень влияния процессов оказывает на обстановку Центральная Азия и прилегающие государства? Скорее влияние на обстановку оказывает Средний Восток и Афганистан, а Казахстан в силу своего геополитического расположения служит транзитным государством, оказавшись на стыке государств-поставщиков наркотиков растительного производства.

Считается, что основным каналом поступления наркотиков опийной группы на территорию европейских государств из стран Азии является «Балканский маршрут», а в последние годы отмечается тенденция его смещения в северном направлении, связанная с активацией турецких грузовых перевозок через территорию стран СНГ. На территории стран СНГ есть надлежащие условия. Открытые границы, свобода передвижения, экономические трудности, приведшие в безработице, низкий доход населения, коррупция и другие обстоятельства, облегчающие контрабандную транспортировку наркотиков.

Причинность криминологии – явление неоднородное и неоднозначное, а комплексное. Это вытекает из сложного характера социальных форм отношений. Отсюда нельзя указывать на какую то одну, хотя и универсальную, причину преступности, ведь сама преступность – неоднородное, неоднородное и неоднородное явление. Любое явление многогранно. Она – узел тысяч связей и взаимосвязей.

Не составляет исключения как сама преступность, так и ее причины. Более того, они – самые сложные явления, признание этого предполагает возможность и необходимость многостороннего их объяснения, поэтому в принципе все вышеуказанные теории, без исключения, имеют право на существование.

Субъективные причины совершения преступлений кроются в мотивационной сфере человеческого поведения, в тех побудительных силах, которые направляют и регулируют деятельность человека. Речь идет о потребности, интересах,

желаниях, стремлениях, целях, мотивах и других факторах индивидуального поведения.

Международный терроризм, согласно теории преступлений, также базируется на индивидуально мотивационной сфере человека. Это и побуждает искать пути реализации социальных проблем путем продажи наркотиков и осуществлении планов, которые заключаются в совершении террористических действий.

Регулярный обмен информацией в рамках ОДКБ, совместные антитеррористические учения, растущее сотрудничество органов безопасности стран СНГ позволяют более эффективно бороться с проникновением из-за рубежа террористов, нелегальной миграцией, наркотрафиком.

Ни одна из стран Центральной Азии сама по себе не несет угрозы, их отношения носят дружественный характер. Не следует также рассматривать какую-либо из стран Центральной Азии отдельно, поскольку они исторически связаны, здесь по своему геополитическому расположению пересекаются интересы ведущих мировых и региональных держав. Несомненно, в настоящее время существует ряд факторов, представляющих реальную угрозу для стабильности в регионе. Актуальными проблемами для Центральной Азии остаются терроризм, политический экстремизм, наркобизнес и другие угрозы, которые носят трансграничный характер и не привязаны к какому-либо конкретному государству. Безусловно, свое особое влияние на обстановку в регионе оказывает Афганистан, долгое время являвшийся очагом нестабильности и пристанищем для международных террористов. В этой связи Казахстан совместно с другими государствами Центральной Азии ведет постоянную работу по снижению и нейтрализации влияния внешних факторов на региональную безопасность.

Литература

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1986. – С. 691.

2. Каиржанов Е. «Преступность – явление социальное» // Предупреждение преступности. – 2002. - №1. – С.27-30.

3. Конвенция ООН о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ. 1988. – ООН. Нью-Йорк, 1991. – С. 3.

4. Каиржанов Е.И. Криминология. Общая часть. – Алматы, 2000.

5.Сыздык Б.К. Роль общественности в воздействии на преступность: Учебное пособие.—Караганда: Болашак-баспа, 2004,—С. 22.

6.Психологи о терроризме («круглый стол») // Психологический журнал.—1995.—Т.16.—№4.—С.48.

ББК 66,4(5Каз)я7

Оружие массового уничтожения в международном и региональном аспектах

Успанов Ж.Т., к. ю. н., доцент,
Кындыбаева Р.Р., м. ю. н.,
Райханов И.А
старший преподаватель,
Кызылординский Университет «Болашак»

Түйіндеме

Бұл мақалада жаппай қырып-жою халықаралық және өңірлік аспектілерде қарастырылуы туралы айтылады.

Abstract

In this article, we will talk about the consideration of mass destruction in international and regional aspects.

Несмотря ни на что, в современной культуре укоренилось двойственное отношение к террору. Так, в частности, террористы обычно окутаны романтическим ореолом. Героиня романа С. Шелдоне размышляла о баскских сепаратистах: «Вот странно, - думала Миган. – Он – террорист, убийца, грабитель, бог весть кто ещё, а меня волнует, хорошо ли он обо мне подумает». Но вместе с тем она понимала, что на это можно было бы посмотреть с другой стороны. « Он - борец за свободу. Он грабит банки, чтобы добыть деньги на осуществление своей цели. Он рискует своей жизнью во имя того, во что верит. Он-храбрый человек».

Сам террорист рассуждал намного проще: «Все зависит от того, кто стоит у власти, и тогда меня можно назвать либо патриотом, либо мятежником. Нынешнее правительство считает нас террористами. Мы же называем себя борцами за свободу. Жан-Жак Руссо говорил, что свободен то, кто волен сам выбирать себе цепи. Я хочу такой свободы» [1,30 стр.] .

Терроризм и экстремизм в разных формах и проявлениях может иметь место и в экономически, политически стабильных государствах. Примеров тому достаточно: протестантские ультра в Ольстере, баскские организации Испании, скинхеды во многих странах Европы.

Учитывая то обстоятельство, что борьба с международным терроризмом и экстремизмом требует совместных усилий и взаимодействия государств на всех уровнях, республикой подписан ряд международных и межгосударственных договоров и соглашений в данной сфере. Казахстан является последовательным и убежденным сторонником коллективного и комплексного решения этой проблемы. Республика присоединилась по всем 12 универсальным Конвенциям ООН по борьбе с терроризмом. Заключены двусторонние соглашения о сотрудничестве в этой сфере, а также борьбе международным с некоторыми государствами.

Политика Казахстана в области разоружения и нераспространения оружия массового уничтожения определяется внешнеполитическим курсом Республики, в основе которого – приверженность упрочению международной безопасности, развитию сотрудничества между государствами, повышению роли международных организаций в урегулировании глобальных проблем и конфликтов.

За время независимости Республика Казахстан осуществила ряд конкретных шагов, которые доказали твердое намерения нашей страны укреплять режим нераспространения. К ним относятся:

- закрытие Семипалатинского испытательного ядерного полигона;

- присоединения Казахстана к Договору о нераспространении ядерного оружия в качестве неядерного государства (1993 года);

- вывод всехядерных боеголовок с территории Казахстана, тем самым решив самую большую проблему первой половины 1990-х годов;

- это судьба 1040 ядерных боезарядов мощностью по 340 кТ каждая к 104 межконтинентальным баллистическим ракетам РС-20 и 140 крылатых ядерных ракет к стратегическим бомбардировщикам ТУ-95 МС;

- участия в качестве правопреемника бывшего СССР в Договоре между СССР и США по уничтожению ракет средней и меньшей дальности;

-участие в качестве правопреемника бывшего СССР в догоре между США и СССР о сокращении и ограничении стратегических поступательных вооружений;

-вступление в МАГАТЭ и постановка всех ядерных объектов Республики под гарантии МАГАТЭ;

-конверсия инфраструктуры бывших испытательных полигонов и научно-технического потенциала, задействованного в бывших военных комплексах;

- подписания Договора о всеобъемлющем запрещении ядерных испытаний и активная работа по модернизации сейсмических станций, расположенных на территории РК и включенных в Глобальную мониторинговую сеть [2, 12 стр.].

Законы США определяют оружие массового уничтожения как-«любое оружие или устройство, которое предназначается или способно вызвать смерть или причинить тяжелые травмы значительному количеству людей путем выпуска, распространения или взрыва токсичных или ядовитых химикатов или их прекурсоров, болезнетворных организмов или радиации или радиоактивности.

Множество доказательств того, что террористы ищут возможности использовать химические, биологические, радиоактивные и ядерные материалы, чтобы вызвать массовые жертвы.

«Если допустить, чтобы распространение ядерного оружия привело к его попаданию в руки террористов, весь мир окажется в очень серьезной опасности перед лицом нескольких индивидуумов, стремящихся навязать остальному человечеству свою волю, свою темную философию». Вот и пытаются навязать демократию, владея ядерным потенциалом и не оказываясь от его уничтожения и признания себя неядерным мирным государством. Что же получается: продолжаем сохранять свой боевой потенциал, вопреки собственным высказываниям и действиям?

Из выступления Джеймса Филипса—эксперта по «внешней политике на Среднем Востоке» при посольстве США в Казахстане следовало, что Америка является как бы «шерифом» на всем земном пространстве. Из действенной или политики вытекает, что США выступает в качестве арбитражного судьи, вмешивается в «частную жизнь» государств, нарушая один из принципов международного право, выносит санкции, например Ирана, Ирака, Афганистана и ряда других государств.

Почему же она, а не какое-либо другое государство, на примере России, европейских государств или азиатских государств? Из этого следует, что кто владеет боевым ядерным оружием, тот владеет миром, не беря в расчет остальные государства: 1) Китай осознает нежелательность и преждевременность демонстрации своих геополитических амбиций в регионе. Не столь активная позиция Китая объясняется тем, что его основные интересы продолжают находиться в Азиатско-Тихоокеанском регионе; 2) Индия; 3) Пакистан; 4) Северная Корея.

Резолюция 1540 Совета безопасности ООН постановляет, что государства в соответствии с национальными мерами принимают и эффективно применяют соответствующие законы, запрещающие любому негосударственному субъекту производить, приобретать, обладать, разрабатывать, перевозить, передавать или применять ядерное, химическое или биологическое оружие и средства его доставки, в особенности в террористических целях, равно как и попытки участвовать в любых из вышеупомянутых действий, участвовать в них в качестве сообщника, оказывать им помощь или финансирование.

Достаточно взглянуть на историю применения оружия массового поражения: а) химического: в 1915 году в Бельгии – газообразный хлор впервые был применен немцами; в 1917 году Германия применила отравляющие вещества кожно-нарывного действия; немецкая фирма ИГ ФАРБЕН разработала фосфорорганические инсектициды, что в 1930-е годы привело к созданию нервно-паралитического газа; Италия применила горчичный газ в Эфиопии в 1930-х годах; б) биологического; древний человек применял биологическое оружие еще в доисторические времена, биологические токсины растений и животных использовались при охоте; июль 1993 года – Аум Синрикэ выпустила в Токио невирулентный штамм сибирской язвы; сентябрь-октябрь 2001 года – сибирская язва, расосланная по почте в США, убила 5 человек, тысячи пострадавших, долговременные повреждения; апрель 2004 года – В Сиэттле, штат Вашингтон арестован психически неуравновешенный человек, который производил и хранил рицин, он заявил, что хотел убить много народа и самого себя; в) ядерного; 1943 год – проект «Манхеттон» – в США предпринята разработка атомной бомбы; 1945 год – США сбросили атомные бомбы на японские города Хиросима и Нагасаки; 1949 год – Советский Союз испытал свое первое атомное оружие; 1952 год – на

Маршалловых островах в Тихом океане взорвана первая водородная бомба.

Из этого следует, что те государства, которые применяли оружия массового уничтожения, пытались «диктовать» свою политику. На данный момент, что мы видим: хотя и был подписан ДНЯО между «ведущими» государствами, но на международной арене происходит «политический балаган»-ратифицируют, но не исполняют, издают революции, но не следуют ей.

Контроль над торговлей ядерным материалами, оборудованием, технологиями двойного назначения и оружием является важным компонентом политики Республики Казахстан в области нераспространения оружия массового уничтожения. В сентябре 2004 года председательством Министра иностранных дел РК состоялось заседание межведомственной комиссии Совета Безопасности РК по вопросам внешней политики, в ходе которого рассмотрены меры противодействию международному терроризму как основному явлению, использующему оружия химического, биологического и ядерного потенциала для вызова массовых жертв и хаоса, насаждения паники и смятения, внушения ощущения уязвимости и незащищенности, что приводит к утрате веры в способности государства защитить население, нелегальной миграций, развитию международного сотрудничества в области экспортного контроля.

Реализация Постановления Кабинета министров РК №183 «Об экспорте и импорте ядерных материалов, технологий, оборудования, установок, специальных неядерных материалов, оборудования материалов и технологий двойного назначения, источников радиоактивного излучения и изотопной продукции» позволила создать условия для развития эффективного государственного контроля деятельности в ядерной сфере, а также наладить автоматизированный учет ядерных материалов, как на уровне предприятий, так и на уровне государства.

Законамерной оценкой усилий Казахстана в данной области стало принятие Республики в мае 2002 года в Группу ядерных поставщиков. Целью участия Казахстана в этой группе является дальнейшая активация мер по борьбе с терроризмом, противодействие распространению оружия массового поражения, усиление контроля за использованием и применением ядерных материалов и продукции двойного назначения.

Первым шагом, заложившим основу будущей политики нераспространения Казахстана, стало закрытие Семипалатинского ядерного испытательного полигона еще в период существования СССР в 1990 году. 23 мая 1992 года в Лиссабоне представители Казахстана, Белоруссии, Украины и России поставили подписи под Протоколом, уточнявшим сферу их ответственности за реализацию положений Договора о сокращении и ограничении стратегических наступательных вооружений, применительно к тем Стратегическим ядерным силам, которые были размещены на территории четырех республик. Таким образом, Казахстаном было принято историческое решение об отказе от ядерного наследия, что стало важнейшим вкладом молодого государства в дело нераспространения оружия массового уничтожения, укреплении глобальной стабильности и безопасности [3].

Казахстан придает большое значение сотрудничеству с МАГАТЭ как международной структурой, обеспечивающей контроль над ядерной деятельностью на глобальном уровне и тем самым играющей важную роль в деле нераспространения ядерного оружия. Республика в своей экспортной политике соблюдает все рекомендации МАГАТЭ в области экспорта и импорта ядерных в правительственные документы, регулирующие экспорт и импорт.

Стремясь к дальнейшему укреплению национальной системы экспортного контроля, Казахстан рассматривает вопрос о присоединении к международному режиму нераспространения – Комитета Цангера, что явится логическим дополнением членства Казахстана в Группе ядерных поставщиков.

Хотя мы по прежнему считаем, что наиболее вероятным подходом террористов будет нападение с причинением массовых жертв, использующее сравнительно низкотехнологичные методы, мир озабочен их стремлением завладеть оружием массового уничтожения – химическим оружием, так называемыми «грязными бомбами» или некоторыми видами биологических агентов типа сибирской язвы.

Связь между оружием массового уничтожения и терроризмом реально, и сведения о ней заслуживают доверия. Террористы применяют оружие массового уничтожения и продолжают интересоваться приобретением оружия массового уничтожения или материалов для его изготовления. Борьба с привлекательностью оружий

массового уничтожения для террористических организаций можно активными мерами по ограничению благоприятствующих возможностей и повышению стоимости. Для борьбы с угрозой требуются согласованные усилия всего мирового сообщества.

Основываясь на вышеизложенном, можно сделать заключение, что как справедливо утверждал И. Завдороджнюк в середине 1990-х годов: «В определенные времена, может быть не всегда крайне неблагоприятные, в обществе может создаваться некий контагий. То есть умственно-эмоциональная атмосфера, благоприятствует терроризму. Это происходит в периоды социальной нестабильности, предчувствия и осуществления резких перемен. Тогда и усиливается мотивация протеррористического поведения.

Вряд ли стоит особо подчеркивать, что такая атмосфера в данное время действует очень уж угнетающее, а все это благоприятствует терроризму в любых формах и видах. Мелодии «криминального танго» все громче звучат на уровне любых социальных связей...»

Террор стал частью нашей жизни. Похоже, всерьез и надолго. Трудно надеяться, что в одночасье удастся покончить с ним раз и навсегда. Ни одна, даже самая крупная межгосударственная антитеррористическая компания не поможет справиться с этой напастью. Никакие бомбардировки стран-«спонсоров международного терроризма» не уничтожат это явление. Даже поимка того или иного крупнейшего террориста, этого «исчадия Ада» и нового «Всемирного Сатаны», почти наверняка ничего не даст – вскоре появятся новые. Потому что за появлением международного терроризма стоят до сих пор незамеченные нами изменения.

Литература

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка. - М.: Русский язык, 1986. – С. 691.
2. Каиржанов Е. «Преступность – явление социальное» // Предупреждение преступности. – 2002. - №1. – С.27-30.
3. Конвенция ООН о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ. 1988. – ООН. Нью-Йорк, 1991. – С. 3.
4. Каиржанов Е.И. Криминология. Общая часть. – Алматы, 2000.
5. Сыздык Б.К. Роль общественности в воздействии на преступность: Учебное пособие. – Караганда: Болашақ-баспа, 2004, - С. 22.

ӘОЖ 34-342

**«Құқық қорғау саласындағы сыбайлас
жемқорлыққа қарсы күресте цифрлық
технологиялардың маңыздылығы»**

Сарбалаева А.Ш.,
Колледж әдіскері,
«Құқықтану» мамандығының оқытушысы,
«Болашақ университетінің
жоғары колледжі

Резюме

Необходимо расширить практику применения превентивных мер в сфере противодействия коррупции и минимизировать риск коррупции на государственной службе за счет использования цифровых технологий за счет устранения предпосылок коррупции, полной автоматизации и отчетности за счет упрощения и прозрачности процессов.

Abstract

It is necessary to expand the practice of applying preventive measures in the field of combating corruption and minimize the risk of corruption in the public service through the use of digital technologies by eliminating the prerequisites for corruption, full automation and accountability through simplification and transparency of processes.

Қазіргі кезде сыбайлас жемқорлық әлемнің кез келген елінде оның саяси дамуына байланыссыз, оның ішінде Қазақстанда да, әлеуметтік құбылыс ретінде өмірін жалғастырып келеді, ол тек ауқымдылығымен ғана ерекшеленеді. Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік-экономикалық даму үдерісін, нарықтық экономиканың құрылуын, инвестициялар тарту процесін тежейді. Демократиялық мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарына кері әсерін тигізеді, елдің болашақ дамуына елеулі қауіп төндіреді. Қазақстанның мемлекеттік саясатының негізгі басымдықтарының бірі сыбайлас жемқорлықпен күрес болып табылады. Цифрлық технологияларды енгізу сыбайлас жемқорлық тәуекелін

айтарлықтай азайтуға және адами факторды болдырмауға мүмкіндік береді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласында алдын алу шараларын қолдану практикасын кеңейту және процестерді жеңілдету мен ашықтығы есебінен сыбайлас жемқорлықтың алғышарттарын жою, толық автоматтандыру мен есептілік арқылы цифрлық технологияларды қолдана отырып, мемлекеттік аппарат қызметіндегі сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін барынша азайту керек.

Білім беру, денсаулық сақтау, көлік салаларында оңтайландыру жүргізілді: мектепте тамақтандыруда мемлекеттік сатып алуды автоматтандыру, денсаулық паспорттарын 100% цифрландыру, медициналық анықтамаларды берудің заңдылығын тексеру үшін ақпараттық сервис әзірленді. Берілген анықтамаға QR-код жазылған, оны сканерлеп, түпнұсқалығын тексеруге болады.

Ұлттық заңнаманы дамыту басымдықтары жаһандық әлемдегі біздің құқықтық жүйеміздің бәсекеге қабілеттілігін, тартымдылығын қамтамасыз ету призмасы арқылы айқындалатын болады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың нақты желісі анықталмай оң экономикалық әсерге қол жеткізу мүмкін емес. Осыған байланысты жасанды интеллект, блок-платформалар және үлкен деректер аса маңызды орын алуда. «Rapama papers» атауын алған оффшорлық компаниялардың қаржы құжаттарының жуырдағы жылыстауы - бұл сыбайлас жемқорлықты дамыту мүмкіндіктерін қысқарту үшін заманауи технологиялар мен орасан деректерді өңдеу әдістерін пайдаланудың табысты мысалдарының бірі. {1.5-7.б.}

Алаяқтықты анықтау саласындағы талдау (аналитика) салық салу және денсаулық сақтау саласындағы күдікті операциялар мен транзакциялар бұзушылық жасағалғанан кейінде, нақты уақыт режимінде де сәйкестендіруге қабілетті. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы уәкілетті органдар алаяқтықты анықтап, жойып, миллиардтаған қаржыны үнемдеуге мүмкіндік берді.

Көптеген елдер Ақпарат сапасын арттыруға бағытталған Дүниежүзілік статистикалық бұлт (World Statistics Cloud) сияқты деректерді алмасудың жаңа әдістерін әзірлеген.

Қылмыстық, азаматтық істер және әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер кезең-кезеңімен электрондық форматқа ауыстырылады. Бұл бұрмалау мен сыбайлас

жемқорлық үшін мүмкіндіктерді төмендетеді, осы істер бойынша іс жүргізуді неғұрлым үнемді етеді және адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға нұқсан келтірмей, мемлекеттік бюджетке жүктемені азайтады. Құқық бұзушылықтар туралы өтініштер беру, айыппұлдар төлеудің цифрлық жүйесі құрылатын болады, бұл адами фактордың ықпалын барынша азайтады. Сот жүргізуде жасанды интеллект элементтері, сондай-ақ құқықтық статистиканың үлкен деректерімен жұмыс істеуге арналған талдамалық құралдар енгізу қаралуда.

Бірыңғай сот практикасының ашық электрондық жүйесі құрылады. Сот процесінің кез келген қатысушысы өзін қызықтыратын сипаттамалар бойынша барлық сот актілерімен таныса алатын болады. Сонымен қатар, өтініштерді қарау сапасы мен нәтижелерін, не өтініш берушінің қанағаттануын бағалау жүйесін енгізу және/немесе кеңінен қолдану болжанады.. {2.3-5б.}

Студенттерге қызмет көрсету орталығы, Ситуациялық орталық, «Univer» бағдарламасы, автоматтандырылған кітапхана, IT кабинеттер және зертханалар, онлайн тренажерлар, виртуалды зертханалар, университеттің автономды білім беру порталы оқу үдерісімен біргелікте жұмыс жасауы, оқу үдерісін оңтайландырып, білім сапасын жоғарылатып қана қоймай, сыбайлас жемқорлықтың орын алу қауіпін төмендетуге ықпал етеді. Сондықтан, заманауи цифрлық технологияларды қолдану сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте маңызды міндеттердің бірі болып табылады.ейдерлікті және заңсыз қысым көрсетуді болдырмау мақсатында, оның ішінде бәсекелестікті жою мақсатында меншік құқығын қорғау күшейтілетін, меншік иесі үшін нақты кепілдіктер белгіленетін болады.Мәселен, колледжіміздегі студенттердің жазбаша жұмыстарын, дипломдық жобаларды, магистрлік диссертациялар мен ғылыми мақалаларды тексеру үшін қолданылады Турнитин — плагиатқа қарсы құжаттарды тексерудің бірыңғай жүйесі белсенді түрде пайдаланылады.

Ақпараттық технологиялардың көмегімен сыбайлас жемқорлықтың алдын алу үшін басқа да қадамдар жасалады. Осындай бір мысал– «Ашық бюджет» интерактивті картасын енгізу. Бұл технолгияда нәтижелі жұмысты жүзеге асырады.

Сыбайлас жемқорлыққа жол бермеу және оның алдын алу ең басты міндеттердің бірі болып табылады. Ағымдағы мақсат–алдын алу шараларын айтарлықтай күшейту, «сыбайлас жемқорлық сипатындағы заңсыз әрекеттерге

сұраныс» ретінде де, сондай-ақ олардың жүзеге асырылуын да төмендету.

Азаматтар мен кәсіпкерлер неғұрлым талап ететін көрсетілетін қызметтерді оңайлату, цифрландыру және тұтынушылармен байланысын қысқарту, олардың ашықтығын арттыру заңсыз іс-әрекеттерді жасаудың қажеттілігі мен мүмкіндігін азайтады.

Мемлекеттік органдарда автоматтандырудың принциптік мүмкіндіктерін айқындайтын критерийлерге жатқызылатын барлық процестер электрондық форматқа көшіріледі. Бірқатар мемлекеттік функцияларды жолға қою мүмкіндігі, оның ішінде, мысалы, «блокчейн» сияқты, құқықтарды белгілеу мен өзгерту процесін автоматтандыратын және даулы мәселелерді болдырмайтын технологиялар базасында меншік құқықтарын тіркеу зерделенетін болады.

ЭЫДҰ стандарттарына сәйкес сатып алу процесін жосықсыз ұйымдастыруға күдік туындағанда немесе анықталған жағдайда мемлекеттік сатып алу қатысушысының іс-қимылы туралы нұсқаулық әзірленетін болады. Бірыңғай тәсілдерді белгілеу, жауапкершілік пен бақылауды күшейту мақсатында квазимемлекеттік сектор субъектілерінің сатып алуларын регламенттеу жөнінде жұмыстар жүргізілетін болады.

Сонымен қатар, мемлекеттік сатып алуды жүзеге асыру кезінде заңсыз іс-әрекеттер тәуекелдерін азайтатын, оның ішінде «блокчейн» технологияларын қолдана отырып, қазіргі заманғы цифрлық шешімдер енгізілетін болады. {4.6.5}

Мемлекеттік органдардың ақпараттық жүйелеріне, оның ішінде «электрондық үкімет» порталында ведомствоаралық интеграция жүргізілетін болады. Бұл интеграция қолданыстағы, сондай-ақ жаңадан құрылатын ақпараттық жүйелер мен дерекқорларды қамтиды. Бұл жекелеген мемлекеттік қызмет көрсетулерден - «бір мәлімдеме» қағидаты бойынша кешенді түрде көрсетуге көшуге, сондай-ақ халықтың мемлекетпен өзара тікелей іс-қимыл алаңын қысқартуға мүмкіндік береді.

Сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін талдау мен болжау қолданыстағы бірыңғай дерекқорларды пайдалана отырып қазіргі заманғы предиктивтік талдау әдістерімен толықтырылады. Сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін талдау нәтижесінде айқындалған ұсынымдарды енгізу сыбайлас жемқорлыққа ықпал ететін себептер мен жағдайларды жою мақсатында нормативті түрде бекітілетін болады.

Қоғамдық бақылау құқық бұзушылыққа қарсы күреске әрбір азаматты тартуға және құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Заңдардың сақталуын қоғамдық бақылау бағдарламаларын, оның ішінде «Азаматтық бақылау» және «Мемлекеттік қызметтегі әдеп» сияқты бағдарламаларды тарату мен танымал ету жұмыстары жүргізілетін болады.

Мемлекеттік орган басшыларының қоғам алдындағы есептілігі практикасы одан әрі дамитын болады. .{2.6.3-5}

Қоғамдық бақылауды танымал ету мен тиімділігін арттыру үшін ЭЫДҰ елдерінің озық тәжірибелеріне сәйкес бұқаралық ақпарат құралдарының әлеуеті қолданылатын болады.

Азаматтардың нақты уақыт режимінде ескертулері мен ұсыныстарын есепке алу мен жедел ден қою үшін хабарламалармен алмасуы үшін қазіргі заманғы цифрлық технологиялар, әлеуметтік желілер мен мобильді хабарлама қосымшалары қолданылады.

Электрондық үкімет базасында мониторингтеумен және өлшенетін көрсеткіштерді, сондай-ақ ашық жарияланымды пайдалана отырып, қоғамның мемлекеттік институттарға деген сенім деңгейін бағалайтын тиімділіктің басты көрсеткіші енгізілетін болады. Мониторингтеудің нәтижелері мемлекеттік институттардың жоғары көрсеткіштерге қол жеткізген қызметкерлерін көтермелеу мен олардың үздік тәжірибесін тарату үшін пайдаланылатын болады. {4.6.5}

Мемлекеттің цифрлық жүйесінің тиімділігін арттыру, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау кепілдігін күшейту, сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету Қазақстандағы қосымша экономикалық өсуді жылына 2%-дан бастап және халықтың өмір сүру сапасын арттыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Аталған реформа бойынша қабылданған шаралар TheWorldJusticeProject заң үстемдігі индексі бойынша позицияларды әлемде 55-60-орынға дейін жақсартуға мүмкіндік береді. Ал сыбайлас жемқорлықты қысқарту жөніндегі жүйелі шаралар (TransparencyInternational сыбайлас жемқорлықты түйсіну индексі 35 балға дейін өседі) және қазіргі заманғы құқықтық мәдениетті тәрбиелеу ұлттық экономикадағы жағдайды жақсартуға мультипликативтік әсер етеді (оның ішінде негізгі капиталға инвестициялардың өсуіне жанама түрде әсер етеді—2025 жылға қарай ЖІӨ-ден 19,4%-ға дейін).

Цифрлық технологияны қолданудың мағынасы мен қағидаттарын түсіндіретін оңайлатылған жаңа форматтағы өзекті құқықтық құжаттардан тұратын ашық ақпараттық құқықтық ресурс құрылады. Азаматтардың құқықтық санасын арттыру жөніндегі, оның ішінде сыбайлас жемқорлық әрекеттері әкелетін залал ауқымын көрсететін, сыбайлас жемқорлық көріністеріне және заңдардың сақталмауына төзімсіздікке тәрбиелеуге, сондай-ақ мемлекеттік аппараттың заңдық сауаттылығын арттыруға бағытталған жұмыстар жалғастырылатын болады.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасының //«Сыбайлас жемқорлықпен күресу туралы» заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ.-6-76

2. Қазақстан Республикасының //«Мемлекеттік қызмет туралы» заңы. 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ.-3-56

3. //«Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі агенттігінің жаңа идеологиясы туралы», (Астана, 2014ж).-5-10 б

4. <https://16news.kz/news/oblast/>

ӘОЖ:342.72./73

Адам құқықтарын қорғау қазіргі заманғы қазақстандық мемлекет пен құқықтың негізгі басымдығы ретінде

Кипшакбаев К.З.,
п.ғ.м, педагог-зерттеуші,
Серкебаев Д.Ж.,
з.ғ.м, педагог-зерттеуші,
Сарбалаева А.Ш.,
Құқық пәні оқытушысы
Болашақ университетінің жоғары колледжі

Резюме

Статья посвящена по защите прав человека, как важной категории в современном праве. Охарактеризована категория «права человека», содержательный и смысловой компонент. Автор признает права человека базовым

критерием отнесения государства к категории современного, демократического, правового, социального государства.

Abstract

The article is devoted to the protection of human rights as an important category in modern law. The category of "human rights", the content and semantic component is characterized. The author recognizes human rights as the basic criterion for classifying the state as a modern, democratic, legal, social state.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев **«Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы»** атты биылғы Қазақстан халқына Жолдауында: «Азаматтардың іргелі құқықтарын қорғау мәселесіне менің айрықша мән беретінімді баршаңыз білесіздер... Адам құқықтары саласындағы одан арғы шаралары туралы жарлыққа қол қойдым. Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің қатысуымен бұдан басқа да бірқатар заманауи бастамалар жүзеге асырылды» - деген болатын [1].

Расында, Президент әу бастан адам құқығын қорғау саласын қашанда жеке-дара бөліп қараған, бұл сала сол себепті қазіргі таңда бірінші кезектегі мәселеге айналды.

Жалпы, елімізде адам құқықтарын қорғау мәселесі егемендік алған алғашқы жылдан ерекше назарда тұрғаны белгілі. Осыдан 27 жыл бұрын қабылданған Конституциямызда да еліміз өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырып, ең қымбат қазынасын – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп бекітті.

Бұл құжаттың басты ерекшелігі – онда құқықтық, демократиялық мемлекеттің қалыптастырылу бағыттары, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары, соның ішінде жеке адамның жан-жақты еркіндігі, қоғамның идеологиялық және саяси әр алуандағы, экономикалық қатынастардың орнығуы әлемдік талаптарға сәйкестендірілген.

Отыз жылдан бері қастерлеп келе жатқан тәуелсіздігіміздің басты ұстанымының бірі де осы – адам құқықтарының сақталуы. Шындап келгенде, бұл біздің ең жанды жеріміз. Өйткені «Мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық» болса, басты заңға сәйкес «Адамның және азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық имандылыққа нұқсан келтірмеуге тиіс».

Мемлекет басшысы Қ.Ж.Тоқаев осыдан екі жыл бұрын ҚР Конституциясының 25 жылдығына арналған халықаралық конференцияда Конституцияның мазмұны уақыт талабына сәйкес жетіліп, жаңартылып отыратынын, сондай-ақ адам құқықтары нормаларының жетілдей түсетіні оның заңды құбылыс екенін келтірген болатын.

Ең алдымен айтатынымыз – еліміз тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап-ақ әлемдік деңгейдегі құқықтық қалыптың барлығын, соның ішінде адам мен азаматтардың құқықтары мен мүдделеріне ерекше мән берді. Ата Заңның алғашқы бабында да «Мемлекеттің ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» деп тайға таңба басқандай жазылды. Яғни еліміз ең бірінші орынға адамды қойды. Алдымен оның өмірін жоғары бағалады. Сол себепті де айналамыздағы жұрттың барлығы Қазақ елін жай ғана мемлекет деп емес, адам құқығын қамтамасыз ететін егемен ел деп біледі. Сабырмен сансыз қиындықтарды жеңген еліміз ең бірінші мемлекет деген ұғымның емес, адам деген асыл құндылықтың бағасы биік тұратынын айшықтап берді. Кеңес заманында бұл ұғым керісінше еді. Бірінші орынға мемлекетті қойған Одақ одан кейін қоғамды, ал адамның құқын үшінші кезекке ысырып тастаған болатын.

1948 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы адам құқықтары саласындағы халықаралық құқықты одан әрі дамыту ғана емес, сондай-ақ ұлттық құқықты да дамытуға арналған тарихи және іргелі құжатты – Жалпыға бірдей адам құқықтары декларациясын қабылдағанын білеміз. Бұл декларацияны XX ғасырдағы ең негізгі әрі маңызды құқықтық құжаттардың бірі деуге болады. Адам құқығын қорғаудың нақты ережесі жазылған, барлығы 30 баптан тұратын декларация бүгінге дейін әлемнің 500-ден астам тіліне аударылды. «Еркіндіктің ұлы хартиясы» деп аталып кеткен халықаралық құжат әр адамның тумысынан тиесілі құқықтарын айқындап берді. Басқаша айтқанда, өткен ғасырдың басында болған қанды оқиғалар кез келген мемлекеттің алдымен адам тағдыры үшін жауапкершілігі болуы керектігін түсіндіріп берген еді. Себебі адамның өмірі – ешқандай саяси жүйенің ойыншығы болмауға тиіс.

Адам құқықтары әрбір адамға тиесілі негізгі қажеттіліктер мен құндылықтарға негізделген. Сөйтіп, адам құқықтарын тану оларды шығу тегіне, жынысына, дініне немесе дінді тұтынуына қатыссыз барлық адамдарға бірдей

тең дәрежеде қолдануға болады деген презумпцияға негізделеді.

Адам құқығын бұзу оңай, қалпына келтіру қиын іс. Осыны ескерген Президент Қасым-Жомарт Тоқаев 2021 жылы 09 маусымда «Қазақстан Республикасының адам құқықтары саласындағы одан әрі шаралары туралы» Жарлыққа қол қойып, ел Үкіметіне адам саудасының құрбаны болғандардың құқықтарын қамтамасыз ету, мүгедектігі бар азаматтарға қатысты адам құқықтары, әйелдерге қатысты кемсітуді жою, бірлесу, пікір білдіру бостандықтарына, адамның өмір сүруге және қоғамдық тәртіпке құқығы, үкіметтік емес ұйымдармен өзара іс-қимыл тиімділігін арттыру, адамның қылмыстық сот төрелігі, атқару және азаптаулар мен қатыгез іс-әрекеттердің алдын алу саласындағы құқықтарын іске асыруды қамтамасыз етуді тапсырды[2].

Ал адам құқықтары мен бостандықтарын, мүдделерін қорғау – әуел бастан Қазақстан саясатының басты бағыты болып саналады. Сол себепті де Мемлекет басшысының бұл Жарлығы осы жауапты шешімнің салмағын арттырып, жауапкершілігін зорайта түсті. Адам құқықтары саласындағы нақты шараларды одан әрі жүзеге асыру саяси жаңғырудың маңызды кезеңі екенін Президенттің өзі де атап өткен еді. Ал Жарлыққа заң саласының өкілдері «адам құқы дейтін басты құндылыққа құрметпен қарауды бағдарлайтын құжат болды» деген баға берді.

Ата Заңның басты принциптері мен идеяларынан бастау алған Жарлықтан туындайтын міндеттер қандай? Еліміз Тәуелсіздігінің 30 жылдығында адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласында, демократиялық институттарды нығайтуда маңызды жетістіктерге жетті. Әлемдік тәжірибені негізге алған озық заңнама жүйесі де талапқа сай енгізіліп келеді. Ал Президенттің адам құқықтарын қорғауға бағытталған бұл Жарлығы маңызды саланың нәтижелі жұмыс істеуінің берік іргетасы болып қаланатыны сөзсіз.

Құқықтану саласында адамның ажырамас табиғи құқықтары деген ұғым бар. Бұл құқықтар мен құндылықтар адамға туа бітеді. Жаратылыстың құдіреті сол – адам дүние есігін ашқанда нәсіліне, дініне, тіліне, туған жері мен ұлтына қарамай бәрі тең және олардың құқықтары бірдей. Оның ең бастысы – өмір сүруге деген құқығы. Конституцияның 15-бабын есіңізге түсіріп көріңіз. Онда: «Әркімнің өмір сүруге құқы бар» деп жазылған. Демек кез келген мемлекет ең

алдымен адамның жайлы өмір сүруіне жағдай жасауы керек. Мұның сыртында адамның саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, тіпті экологиялық құқықтары бар. Түптеп келгенде адам құқығының сақталуы – мемлекет іргетасының беріктігі болып саналады.

Айта кету керек, сондықтан да болу керек ел Президентінің жоғарыда аталған Жарлығын адам құқықтарын толыққанды әрі тиімді қорғау тәсілдерін түбегейлі өзгертетін маңызды құжат деп қабылдағанымыз жөн. Өйткені құқықтық актіде санамалап көрсетілген адам құқықтары еліміздің әр азаматына қатысты болғандықтан мұның бәрі мемлекеттік құқық қорғау органдарының жұмысын қайта құруға және заң шығару қызметін жаңғыртуға алып келеді. Басқаша айтқанда, халықаралық стандарттарға сәйкес келмейтін заңнаманы, сот жүйесі, прокуратура мен өзге де мемлекеттік органдардың жұмыс тәжірибесін қайта сүзгіден өткізуге тура келеді. Бұл жерде мәселенің мәнісі тек адам құқықтарына қатысты жаңа Жарлық пен онда көрсетілген іс-шараларды іске асыру жоспарына қатысты емес екенін айқын түсінген жөн. Себебі қолданыстағы заңнама мен сот тәжірибесін қайта қарау қажеттігі – түсіне білген жанға өте ауқымды жұмыс, маңызды реформа. Ал бұл оңай шаруа емес.

Осының бәрі мемлекеттік органдардың азаматтық қоғаммен, ұлттық және халықаралық сарапшылармен, ғалымдармен сындарлы әріптестігіне жол ашады. Ең бастысы–Президенттің «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы сөзден нақты іске бет бұрғанын аңғартады. Осы тұста құқық қорғау органдары мен депутаттық корпус жұмыстарының тиімділігі таразыға түсері анық. Бір сөзбен айтқанда, адам құқықтарына қатысты мемлекеттік мекемелердің барлығына маңызды әрі жауапкершілігі зор миссия жүктеліп отыр [3].

Қазақстан–құқықтық мемлекет. Бізде бұл туралы арнайы доктрина да бар. Ал құқықтық мемлекеттің қалыптасуы мен өркендеуі, елдегі демократиялық процестердің дамуы адам бостандығы мен құқығын сақтау сынды ең асыл құндылықтарымен тікелей байланысты. Басты ұстанымы да адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету және оларға қысым жасауға жол бермеу болып қала береді. Жарлық Үкіметтің алдына жаңа міндеттер қойып, қызмет бағыттарын айқындап берді. Бұл іс-шаралар елімізді барлық қызметі құқық нормаларына бағынатын, әр азаматының қадір-қасиетін, бостандығы мен

құқықтарын қорғауды алдыңғы орынға қойған құқықтық мемлекет ретінде сипаттайды.

Ерекше айта кетерлік жайт – маңыздысы Жарлықта белгіленген азаматтардың барлық өмірлік маңызды құқықтары Ата Заңымызда көрсетілген азаматтардың конституциялық құқықтарынан туындайды. Егер жағдайды жақсарту үшін жеке Жарлық шығару қажет болса, бұл осы салада жинақталған проблемалардың маңыздылығын білдірсе керек. Бастысы – қазіргі таңда азаматтық қоғам адам саудасы, әйел теңдігі, қоғамдық көзқарасты білдіру, өмір сүру құқықтарына қатысты мәселелерде сындарлы өзгерістер жасау үшін пісіп-жетілді.

Конституцияның барлық нормасы заңдарда және заң актілерінде тікелей көрініс табуы керек. Бұған елімізде барлық жағдай жасалған. Өйткені Конституция – қағаз бетінде қалатын сөздер емес, нақты істің алгоритмі десек қателеспейміз.

Жоғарыда көрсетілген құндылықтарды өмірге енгізудегі құқық нормаларының орны ерекше. Жалпы алғанда, құқық деп біз әлеуметтік нормалар мен қарым-қатынастардың мемлекеттің күші мен қорғалатын, сондықтан олардың талаптары жалпыға бірдей қадағаланатын ерекше түрлерін айтамыз. Олай дейтін себебіміз, қоғам өмірінде басқа да әлеуметтік нормалар бар, мысалы, діни, моральдық, эстетикалықт.б. Құқық құндылықтары – цивилизациялық даму деңгейінің туындысы, өйткені олардың өмір сүруі мемлекетпен тығыз байланысты[4].

Сонымен жоғарыда келтіргендерімізге қорыта кететін болсақ, адам құқығы – адамның мүддесін қанағаттандыруға бағытталған, заңмен қорғалатын демократиялық құндылық. Адам құқығына мынадай белгілер тән: олар қоғамдағы өмір жағдайының үнемі өзгеріп отыруына байланысты адамның табиғи жән еәлеуметтік мәнділігі негізінде туындайды және дамиды; объективті түрде қалыптасады және мемлекеттің мойындауына тәуелді емес; туғанынан беріледі; табиғи қажеттілік болып саналады, ажыратылмас сипатта болады; ең жоғары әлеуметтік құндылық болып танылады.

Құқықтың қажетті бөлігі адамның өмір сүруінің нақты бір тұрпатын білдіреді; жеке адамның өз қалауынша әрекет жасауына мүмкіндік жасайтын, сөйтіп нақты бір игіліктер алуын қамтамасыз ететін адамдар мен мемлекеттің арасындағы қарым-қатынастарды тұжырымдайтын қағидаттар мен нормаларды білдіреді; оларды мойындау, сақтау және қорғау – мемлекеттің міндеті.

Адамның өмір сүруі мен лайықты өмір сүру құқығын жүзеге асыру үшін оның дүниеге келуі ғана жеткілікті. Ал басқаша құқықтарын жүзеге асыру үшін адамда азамат, жеке адам қасиеттері болуы шарт. Адамның құқы мен бостандығы табиғи және ажыратылмас болады, туғаннан бастап беріледі және жоғары құндылық болып саналады. Мемлекеттің міндеті—адам құқықтарын сақтау, қорғау және мойындау. Мемлекет өзінің азаматтарын жеке адамның қажеттілігіне сәйкес келетін құқық пен бостандықтармен қамтамасыз етуге міндетті. Құқықтық мемлекеттің бірден-бір негізгі ерекшелігі —заң өмірге еніп, қабылданғаннан кейін бұлжытпай орындалуы керек. Бұл, әсіресе, мемлекеттік қызметтегі лауызымды азаматтардың қоғам алдындағы парызы десек те болады.

Әдебиет

1.Мемлекет басшысы Қасым Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. *2022 жылғы 16 наурыз*//<https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555>

2.Қазақстан Республикасының адам құқықтары саласындағы одан әрі шаралары туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 9 маусымағы № 597 Жарлығы.// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000597>

3.Әділжан Б. Адам құқығы – ең қымбат қазына (электронды ресурс) // <https://egemen.kz/article/296788-adam-quqyghy-%E2%80%93-enh-qymbat-qazyna>

4.Қазақстандағы адам құқықтарын қорғау мониторингі бойынша материалдар жинағы. – Астана, 2020 жыл.

ӘОЖ 323.37 (574)

М.Ә.Сужиковтың Қызылорда облысының дамуына қосқан үлесі

Ержанова Ж.А.,
Қызылорда Болашақ университетінің
магистранты

Резюме

В статье рассказывается о деятельности М. А. Суджикова в период первого секретариата Кызылординского

обкома, его вкладе в социальное и экономическое развитие области.

Abstract

The article describes the activities of M. A. Surzhikov during the first secretariat of the Kyzylorda Regional Committee, his contribution to the social and economic development of the region.

Мұхамедғали Әленұлы Сужиковтің тарихымызда алатын орны ерекше. Бірінші кезекте өзінің мүддесін емес, халықтың мүддесін жоғары қоя білген басшының ел есінде мәңгі қалатыны аян.

1938-1990 жылдар аралығында Қызылорда облыстық партия ұйымында он жеті бірінші хатшы – басшылар жұмыс істеген. Олардың кейбіреулерінің есімдері әлі күнге дейін халық жадында сақталған, оның ішінде Мұхамедғали Сужиковты атап айтуға болады. Оның есімі Қызылорда қаласындағы №6 мектепке берілді.

М.Ә.Сужиков 1910 жылы Астрахань қаласының маңында балықшының отбасында дүниеге келген. Еңбек жолын мектептен бастап, мұғалім болып жұмыс істеді. Содан кейін жұмысшы факультетінің директоры, Астрахань облысы Володар ауданының атқару комитетінің төрағасы болды.

Соғыстан кейін Астрахань, Қостанай облыстарындағы облыстық партия комитетінің хатшысы, Ақтөбе, Қызылорда, Семей облыстарындағы облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы болып сайланды. Көптеген жылдар бойы республиканың мемлекеттік баспасөз комитетін басқарды. Осындай жауапты лауазымдарда жұмыс істей отырып, ол өзінің белсенді азаматтық ұстанымын және ұйымдастырушылық талантын айқын көрсете білді. Білікті басшы Қазақстанның мәдениеті мен экономикасының дамуына өлшеусіз үлес қосты.

М.Ә. Сужиковтың бүкіл өмірі-Қазақстан халқына қызмет етудің жарқын үлгісі, оның айғағы десек қателеспейміз. Оған дәлел ол республика бойынша үлкен бедел мен құрметке ие болуы.

1954 жылы мамыр айының аяғында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің идеология жөніндегі хатшысы болған ол Қызылорда облыстық партия комитетінің бірінші басшысы болып тағайындалады. Бұл кезде облыстағы жағдай күрделі болатын. Расында көптен

қордаланған күрделі түйткілдерді шешу үшін жаңа, белсенді басшы қажет еді. Сужиковтың ең негізгі ұстанымы—халықтың мүддесі болатын. Ол мәселелерді мұқият және нық шешті.

М.Ә.Сужиков басшылыққа келген тұста Қызылорда облысы өзінің экономикалық-мәдени дамуы жағынан республиканың басқа облыстарына қарағанда артта қалған болатын. Облыстың даму бағыты ауыл шаруашылығы, оның ішінде негізгі байлығы күріш болатын. Сол күріштің сатылу бағасының өте төмендігі облыс экономикасына салқындығын тигізді. Белгіленген жоспар орындалмай, облыс төмен көрсеткіш көрсетіп отырды.

1954 жылдың 27 желтоқсанында облыстың барлық саласын қамтитын 36 тармақтан тұратын республикалық дәрежедегі қаулы қабылданады. 1956 жылы КОКП Орталық Комитетінің төралқасына «КСРО-дағы күріш өндірудегі елеулі кемшіліктер туралы» арнайы хат жазды. [1]. Онда Сыр бойында 100 мың тонна тауарлы күріш өндіруге болатынын, оны сатып алуға жоғары баға енгізудің қажеттілігін баяндады. Екінші бір хатында Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы суландыру жүйесін қайта құруға қаржы бөліп, егіс көлемін ұлғайтуды ұсынды.

Экономиканы көтеру үшін облыстың өзінің әлеуетті мүмкіндіктері болды, ол оны үш негізгі бағыттар бойынша шешімге келтірді. Мал шаруашылығында қаракөл шаруашылығы жетекші сала болды. Бірақ қаракөлді сатып алу бағасының төмен болуына байланысты ол қажетті табыс әкелмеді. КСРО Мемлекеттік жоспар комитеті арқылы баға саясатын өзгертуге қол жеткізіліп, қаракөл шаруашылығы тартымды кәсіпке айналды. Ауыл шаруашылығындағы жетекші сала күріш шаруашылығын көтеру үшін Қытай мен Ставрополь өлкесінің үлгісі бойынша ескірген технологияны өзгерту қажет еді. Үшінші міндет балық аулауды күшейту. Арал теңізі мен Сырдариядан балық аулаумен айналысып қана қоймай, оларды тікелей тұтынушыға жеткізу мақсатында артельдер құрылды. Бұл жерде М.Ә.Сужиковтың Астраханьдағы өмір тәжірибесі пайдасын тигізді.

Әлеуметтік апат көрінісін Сырдария суының маусымдық тасуы толықтырды, ол КСРО-дағы жалғыз лепрозорийді экономикалық нысандармен бірге шайып кетіп отырды. Алапес адамдардың ол жерлерден қашуы жергілікті халықты үрейлендірді. Бұл мәселені де жоғары деңгейде шешуі нәтижесінде қысқа мерзім ішінде қауіпсіз жерде жаңа

лепрозорий салынды. Ал Арал теңізінің жағалауында өмір сүрген қазақтар үшін жағалаудағы арнайы салынған үйлерге көшірілді.

Мұхамедғали Әленұлы облысқа келісімен-ақ тікелей айналысқан мәселесінің бірі – сол кездері Арал және Қазалы аудандарында жиірек кездескен аса қасіретті ауру – алапеспен күрес болады. Бұл проблеманы ұлттық, өмірлік мәселе ретінде одақтық деңгейге көтереді. КСРО Министрлер Кеңесінің “Қызылорда облысында алапеспен күресудің кезек күттірмейтін шаралары туралы” қаулысын қабылдатады. Үкімет науқастардың өмірін әлеуметтік-экономикалық жағынан қайта құрудың түбірлі шараларын белгіледі.

Қазақстанда алғаш рет облыстың барлық тұрғындарына жаппай медициналық тексеру жүргізілді. Жергілікті жастарға орыс тілін білмегендіктен Алматының жоғары оқу орындарына түсу қиынға соққан еді. М.Ә. Сужиковтың табандылығының арқасында 1957 жылы конкурстан тыс негізде алғашқы 200 бала жоғары оқу орындарына қабылданды.

Ерді елі өсіреді. «Алған бетінен тая қоймайтын Мұхаң өзінің қажыры мен беделінің арқасында республиканы да, Одақты да мойындатты, шындыққа көздерін жеткізді», – деп жазыпты мемлекет және қоғам қайраткері Сағидолла Құбашев.[2-207б] Бұл әділ баға еді.

Облыстың келешегіне негіз салып, ауқымды-ауқымды істерді жүзеге асырған Мұхамедғали Әленұлының есімі облыс тарихында алтын әріппен жазылды.

Мұхамедғали Әленұлы ерен еңбегі үшін бірнеше ордендермен марапатталды. "Халқым деп соққан жүрегі" деп аталатын кітап оның 100 жылдық мерейтойына арналып шықты.

Әебиет

1. Әбдіжәлел Бәкір. Қайсар қайраткер.// Егемен Қазақстан, 2010, 15 қыркүйек

2.Халқым деп соққан жүрегі: Ғұмырнама, мақалалары және естеліктер. ; Құрастырушылар: Бәкір А.Қ., Сужикова Б.М., Сужикова Ш.М.. – Алматы : Қазақстан, 2010– 336 бет+32 бет жапсырма

Облыс тарихынан сыр шертетін архив құжаттары

Еспенбетова А.Т.,
т.ғ.к., аға оқытушы,
Сәдуақас Б.С., студент,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье рассматривается история, состав и содержание документов Кызылординского областного государственного архива.

Abstract

The article examines the history, composition and content of the documents of the Kyzylorda regional State Archive.

Қоғамның тарихи тәжірибесін бейнелейтін архив құжаттарының құндылығы мен маңыздылығы күннен-күнге арта түсуде. Осы орайда өлкемізге қатысты құнды құжаттарды сақтап отырған облыстық мемлекеттік архивтың алатын орны ерекше.

Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві тарихына тоқталар болсақ, 1929 жылы аймақтық архив бюросы болып құрылады. 1931 жылы Қызылордада аймақтық архив құжаттары Қазақ АКСР қазан революциясы орталық архивінің құрамына кіріп, қалалық архив құрылады. Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1935 жылдың 9 наурыздағы қаулысына сәйкес Арал, Сырдария, Қармақшы, Тереңөзек аудан орталықтарында архивтар ашылады. 1938 жылы қалалық архив базасы негізінде Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві құрылып, облысқа тиесілі құжаттар Алматы, Ташкент, Орынбор қалаларынан әкелінеді. [1-74 б]

Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві 1898 жылдан бүгінге дейінгі облыс тарихына қатысты құжаттарды сақтап келеді. Атап айтсақ, 1898 жылғы шіркеу құжаты, 1918-1919 жылдардағы Ақмешіт-Перовск уезі атқару комитеттерінің хаттамалары, 1925-1929 жылдардағы Қызылорданың астана кезіндегі құжаттары, кеңес үкіметінің бесжылдықтары, сауатсыздықпен күрес, ауыл мектептерінің құрылуы, күштеп ұжымдастыру, алғашқы ұжымшар, кеңшарлардың құрылуы, күріш шаруашылығының дамуы, Ұлы Отан соғысындағы жерлестеріміздің ерен ерліктері туралы баяндайтын

құжаттар, соғыстан кейінгі жылдардағы халық, ауыл шаруашылығы, мәдени мекемелердің, денсаулық сақтау орындарының тарихынан сыр шертетін құжаттар, фото-фоно құжаттар мен жеке тектік қорлар.

Қазақстан тарихына қатысты тарихи құжаттардың елеулі бөлігі шекаралас аймақтардағы архивтарда қалып қойғандығы белгілі. Олардың басым көпшілігі Ресей мен Өзбекстан архивтарында, ғылыми мекемелерінде қалып қойған. Осыған сәйкес «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша атқарылатын іс шаралардың ішінде маңыздысы- шет мемлекеттердің архивтары мен кітапханаларынан, сондай-ақ ғылыми мекемелерінен Қазақстан тарихына қатысты тың құжаттар мен деректер іздестіру болатын. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында «Қызылорданың астана кезіндегі қазақ зиялыларының қолжазба және хаттама мұралары» жинағын Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде, Өзбекстан Республикасы, Ресей Федерациясы архивтарында сақталған құжаттармен толықтыру қолға алынды.

Қоғам тарихында маңызды деректер қатарына жеке адамдардың құжаттары да енеді. Жеке адамның өмірі мен қызметі барысындағы жиналған құжаттардың жиынтығы жеке тектік қор деп аталады. Облыстық мемлекеттік архивта жинақталған жеке тектік қорлар тізбесі мазмұны мен маңызы жағынан мейлінше әртүрлі және көп салалы болып келеді. Онда ақындар, жазушылар, композиторлар, әртістер, әдебиет пен өнертанушылар, театр және кино режиссерлары, суретшілер, ғалымдар, т.б. жеке қорлары сақталады. Жеке тектік қор құрамына қолжазбалар, хаттар, қор құрушының жеке және тұрмыстық құжаттары, ғылыми-шығармашылық және қоғамдық қызметі барысында жинақталған құжаттық материалдары, қор құрушының еңбектеріне қажетті жинақталған материалдар, мүліктік-тұрмыстық сипаттағы заттары, жинаған коллекциялары, туыстарының және өзінің рәсім суреттері кіреді. Жеке тектік қор құрамына ол жөнінде көзі тірісінде немесе қайтыс болғаннан кейінгі жазылған естеліктер, мақалалар, өлеңдер, еңбектеріне жазылған рецензиялар, есте қалдыру жөніндегі материалдар, оның шығармашылығын насихаттаған материалдар енгізіледі. [2-23 б] 1965 жылдан бастап облыстық архив қорына сурет, таспа және азаматтардың іс-құжаттары, 1985 жылдан бастап ғылыми-техникалық құжаттар қабылданды. [3] Облыстың тарихына, мәдениетіне, экономикасына үлес қосып, өзіндік қолтаңбаларын қалдырған азаматтардың өнегеге толы өмір

жолдары насихаттауға тұрарлық. Жеке тектік қорлардағы құжаттар сол қор иелерінің ғана емес, сонымен бірге облысымыздың да өсіп-өркендеу жолын бейнелейді.

Жеке тектік қорларда «Перовск қаласындағы қазан революциясына қатысушылардың естеліктері», «Кеңес Одағының Батырлары-Қызылордалықтар», «Социалистік Еңбек Ерлері - Қызылордалықтар», «Ғ.Мұратбаев туралы», «Ауған соғысына қатысушы интернационалист-жауынгерлер», «жергілікті ақын- жазушылар» құжаттар коллекциялары сақталған. «Социалистік Еңбек Ерлері-Қызылордалықтар» құжаттары коллекциясы құрамында Социалистік Еңбек Ерлеріне тиісті құжаттар, өмірбаяны, жоғары наградаға ұсынылған іс-қағаздары, награда куәліктерінің көшірмелері, еңбек өнімділігіндегі көрсеткіштері және суреттері бар. Бұл қордағы құжаттар Социалистік Еңбек Ерлері Ы.Жақаев, И.Ақниязов, А.Меңлібаева, Пак- Чан –Ер, Пан-Мун-Гун және тағы да басқа еңбек ерлерінің өмір жолын суреттейді.

«Жергілікті ақын- жазушылар» құжаттар коллекцияларында Сыр елінің мәдениеті мен өнерінің дамуына үлкен үлес қосқан белгілі журналист Рысты Бақбергенованың, ақын, сазгер, ұстаз Ділдахан Торғаеваның , ақын, ұстаз Рахат Наурызбаеваның құжаттары сақталған. Сонымен бірге ақын, ұстаз Сәнімкүл Желдербаеваның өмірбаяны, 14 өлең жыр жумақтары, оқырмандармен кездесу сәті, замандастарымен түскен суреттері сақталған. Жазушы, эколог, «Парасат» орденінің иегері, «Арал ауданының құрметті азаматы» Сайлаубай Жұбатыровтың қорында жеке өміріне, еңбек жолдарына қатысты құжаттар қамтылып, тізімдемеге өмірбаяны, қызметтік және мүшелік куәліктері, қор иесінің табиғат қорғау, Арал, экология тақырыптарына арнап жазған еңбектерінің тізімі т.б.құжаттар енгізілген. Осы қорда облысымызға белгілі басқа да жергілікті ақын-жазушылардың құжаттары сақталған.

Жеке тектік қорлар облысымыздың тарихында елеулі орны бар, өзіндік із қалдырған тұлғалар есебінен үнемі толықтырылып отырады. Соның жарқын көрінісі 2008 жылдың 21 қарашасында облыстық мемлекеттік архив филиалында «Сыр елінің ғалымдары» коллекциясының ашылуы болды. Бұл облысымыздың ғалымдарына көрсетілген құрмет деп бағалауға болады. Аталған қорға бірінші болып Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің ғалымдары тарих ғылымдарының

кандидаты, профессор Кереев Мәди Құрманұлы, философия ғылымының кандидаты, профессор Мұстафа Матайұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор Айдосов Абылай Хангерейұлы, педагогика ғылымының докторы, профессор Асанов Жұматай Ілесбайұлының өмірлеріне қатысты құжаттар, өздері жазған кітаптары, суреттері қабылданды. [4-236] Бұл қор иелерінің құжаттары, олардың еңбектері болашақ зерттеушілер үшін құнды қазына болып табылады. Қорыта айтқанда, облыстық архив материалдарын игеру әлі де кезегін күтіп тұрған мәселелердің бірі. Өлке тарихын зерттеудің құндылығын айта отырып, мынадай ұсыныстар айтқымыз келеді:

Жергілікті архив материалдарын игеру үшін магистрант, тарихшы студенттерге берілетін диссертация, диплом, курс жұмыстарының тақырыптары өлкетану бағытында берілуі керек. Сондай-ақ мектеп оқушылары арасында жүргізілетін «Дарын» орталығының ғылыми жобалары да осы бағытта жұмыс істеуі керек. Облыс тарихын кезеңдерге бөліп, сол бойынша әлі де зерттеуді қажет ететін, толық игерілмеген не болмаса зерттелінбеген тақырыптарды анықтау қажет. Бұл орайда архив қызметкерлері мен университеттің тарихшы ғалымдары бірлесе отырып жұмыс жасауы және оны үйлестіретін орталық болуы қажет. Мектеп оқушыларының, студенттердің архивке экскурсияларын ұйымдастырудың, тарих сабақтарында сабақ мазмұнына сәйкес архив материалдарын пайдаланулық да білімдік-танымдық, дамытушылық маңызы зор.

Әдебиет

- 1.М.Дакенов.Б.И.Нурпеисова.М.Ж.Хасанаев. Архивоведение.М.2003.
- 2.Т.Медеуов.Жеке қорлар.//Қазақ тарихы.2002№2
- 3.Б.Бөлегенова. Архив-өткеніміздің шежіресі, болашағымыздың болжамы. //Ақмешіт апталығы.1998 ж 15 мамыр.
- 4.Дастан Сәтбай. Архив қорына қабылданды.//Қазақ тарихы.2009 №1

ЭКОНОМИКА

**ЖОО сапа менеджмент жүйесі аймақтық экономиканы
дамытудың объективті шарты ретінде**

Сейсекеев А.О.,
Э.ғ.к., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье представлен обзор зарубежного опыта внедрения СМК в вузах. Делается вывод о том, что для совершенствования системы высшего образования необходимо внедрять СМК, проводить самооценку деятельности вуза, например, по критериям, предложенным М. Болдриджем. В результате анализа предлагается внедрить СМК на уровне вуза, исходя из содержания СМК с учетом специфики образовательного учреждения. Основным выводом данной работы является необходимость рассмотрения СМК в вузах как основного рычага развития экономики региона, обеспечивающего достижение целевых приоритетов вуза в рамках проводимой деятельности. Используемые эмпирические методы — дедуктивный метод, статистический анализ, сравнение.

Abstract

The article provides an overview of international experience in implementing QMS in universities. It is concluded that in order to improve the system of higher education it is necessary to introduce QMS, to carry out self-assessment of the institution activities, for example, according to the criteria proposed by M. Boldridge. As a result of the analysis, it is proposed to introduce the QMS at the university level, based on the content of the QMS, taking into account the specific characteristics of the educational institution. Empirical methods used — deductive method, statistical analysis, comparison.

Қазіргі уақытта адами капитал әлемдік экономика үшін маңызды бола түсуде. Әлем бойынша көптеген салаларда білікті кадр тапшылығының жоғары деңгейі сезіледі. Білім беру саласында да бұл мәселе өзектілігін сақтап отыр.

Бүгінгі таңда нарықта экономикалық бәсекеге қабілеттілікті сақтау үшін барлық білім алушылар тәуелсіз,

аналитикалық, цифрлық, шығармашылық, сыни ойлау секілді озық дағдыларды игеруі керек.

Бәсекеге қабілеттілік туралы айта отырып, жоғары оқу орнының түлегі белсенді, икемді маман ретінде өзінің білімімен, идеяларымен ерекшеленуі керек. Ол мықты аналитикалық қабілеттерге ие бола отырып, әртүрлі жағдайларға өзінің орынды бағасын беруі және фактілерге сүйене отырып шешім қабылдауы керек. Демек, білім сапасына білім беру процесінің барлық элементтерінің өзара тиімді әрекеттесуі арқылы қол жеткізуге болады. Бұл деңгейді сақтау және қолдау үшін ең ұсақ бөлшектерге дейін ойластырылған және нақты жағдайларға бейімделген сапа менеджменті жүйесі қажет [1].

ЖОО қызметкерлерінің жоғары сапалы білім туралы түсінігі студенттердің оны түсінуімен мазмұны жағынан да, жеткізу жағынан да бірдей болмауы мүмкін. Егер жұмыс берушілер жоғары білікті түлектердің біліктілігі мен біліктілік деңгейіне қанағаттанбаса, бұл студенттердің жұмысқа орналасуына және жұмыс берушінің жоғары оқу орындарымен қарым-қатынасына кері әсерін тигізеді[2].

Білім беру жүйесінің сапасын басқару «жоспарлау – әрекет – бақылау нәтижелері – түзету әрекеті» циклінің қайталануына негізделген. Мұндай цикл «PDCA циклі» (бастапқы әріптері бойынша: Plan—Do—Check —Action) немесе «Деминг шеңбері» деп те аталады[3]. Жоғары оқу орнының сапа саясаты негізделуі тиіс кейбір принциптер:

- қауіпсіздікке, стандарттарға және т.б. байланысты ақпараттың ашықтығы;
- адами әлеуетті пайдалану – ортақ мақсатқа жету арқылы басшы мен орындаушы арасындағы қарым-қатынасты жақсарту;
- сапалы инфрақұрылымның ішкі жүйелерін дамыту және нығайту – осы ішкі жүйелердің тығыз ынтымақтастығын құруға және қолдауға көмектесу;
- жаңа жалпы сапа концепциясын жүзеге асыру – білім беру жүйесінің сапасын арттыру процесіне барлық қызметкерлерді тартуға негізделген сапаға жаңа көзқарас.

Кез келген ұйымды басқарудың негізгі мақсаттарының бірі сапа менеджменті жүйесін (әрі қарай - СМЖ) құру және енгізу болып табылады. СМЖ ұйым қызметінің тиімділігіне әсерін зерттейтін көптеген зерттеулердің нәтижелері ұйымның қызметіне ISO9001 стандарттарын енгізу ұйым қызметінің тиімділігіне оң әсер ететінін көрсетіп отыр[4].

Айта кету керек, көптеген шетелдік ұйымдар СМЖ-ны бұрыннан енгізген және оны ұйымды басқарудың қолданыстағы жүйесіне біріктіре алған, олар тұтынушылардың талаптарын басшылыққа алады. Бірқатар дереккөздерді талдағаннан кейін отандық тәжірибедегі СМЖ тиімділігіне әсер ететін негізгі қателерді, сондай-ақ осы мәселелерді шешудің жолдары ұсынылады(1-кесте).

Кесте 1. СМЖ енгізу бойынша шешім қабылдаудағы қателер және оларды шешу жолдары

<i>СМЖ ендірудегі қателіктер</i>	<i>Шешу жолдары (шетелдік тәжірибе)</i>
Қызметкерлер сапаны соңғы кезеңде техникалық бақылау бөлімі қамтамасыз етеді деп түсінеді.	Сапа өнімдер мен қызметтердің өмірлік циклінің барлық кезеңдерінде құрылады және бақыланады.
Қызметкерлер СМЖ ISO9001 стандартына сәйкес құжаттар мен әрекеттер тізбегі деп қабылдайды.	ISO9001 стандартына сәйкес құжат айналымы және әрекеттер тізбегі СМЖ енгізудің бастапқы кезеңі ғана болып табылады.
Ұйым қызметкерлері СМЖ негіздерін түсінбейді, оларды елемейді. СМЖ ұйым менеджментінен бөлек қарастырады.	СМЖ-ны ұйымды басқарудың қолданыстағы жүйесіне интеграциялау, өз қызметкерлерін СМЖ негіздеріне оқыту қажет.
СМЖ енгізу кезінде көптеген қажетсіз құжаттар жасалады деген пікір қалыптасқан.	СМЖ кез келген ұйымның құжат айналымын оңтайландырады.
Жіберілген қателіктер үшін қызметкерлерді жазалау шарасы қолданылады.	Сәйкессіздіктің алғышарттарын табу және жою қажет.
СМЖ енгізу кезеңдері: ұйымның ішкі стандарттарын құру, түзету, орындалуын бақылау, қателіктер үшін жаза, болашаққа жоспар құру.	Жұмыстың дұрыс реттілігі: жақсарту жоспарын құру, жақсартуларды жүзеге асыру, жақсартуларды талдау және нақтылау, стандарттау.
Жосықсыз сертификаттау: ұйымның СМЖ жүзеге асырылуын емес, сертификаттауға дайындығын тексеру.	СМЖ әзірлеу үшінші тарап консультанттарына тапсырылуы мүмкін, бірақ енгізу алдында тексеріледі. Сертификаттауды,

әртүрлі аудиттерді СМЖ сертификаттау жөніндегі тәуелсіз органдар жүргізуі керек.

Білім беру үдерісінде СМЖ тиімді енгізудің жарқын үлгісі Ұлттық сапа сыйлығын алған АҚШ-тың Висконсин-Стоут университеті (UW-Stout) болып табылады. Бүгінгі күні М.Балдидж ұлттық сапа сыйлығы кез келген компания үшін ең беделді жетістіктердің бірі болып табылады, ол бизнесті, денсаулық сақтауды, білім беруді және коммерциялық емес ұйымдарды жоғары жетістіктері үшін марапаттайды[5].

Бір қызығы, бұл университет СМЖ элементтерін біртіндеп, баяу енгізді: қызметкерлер үшін әртүрлі тренингтер өткізілді, қызметтің негізгі көрсеткіштері енгізілді, салыстыру құралдары қолданылды. Оқытушылардың, университет қызметкерлерінің, студенттердің өздерінің бірлескен ұжымдық жұмысы, процесстік тәсіл, фактіге негізделген шешім қабылдау, стратегиялық және жылдық жоспарлау негізінде үздіксіз жетілдіру принципін қолдану, Болдридж әдісін қолдану арқылы университет қызметін өзін-өзі бағалау және кері байланысты ұйымдастыру, мүдделі тараптардан тұрақты сыртқы шолулар—осының барлығы осы университеттің СМЖ тиімді дамуының алғышарттары. UW-Stout қызметінің марапаттау критерийлеріне сәйкестігін талдауды қарастырайық. М.Болдридж—бұл сапаны жақсарту теориясын іс жүзінде қолданудың тамаша үлгісі:

1)Көшбасшылық. Университетте ректордың консультативтік кеңесі құрылды, оның құрамына студенттер, оқытушылар, ғылыми қызметкерлер, әкімшілік қызметкерлер кіреді. Бұл кеңестің негізгі мақсаты – университетте сапа мәдениетін қалыптастыру;

2)Стратегиялық жоспарлау. Университет жыл сайын университеттің негізгі міндеттерін жоспарлайды және қажетті ресурстарды бөледі;

3)Студенттерге, мүдделі тараптарға және еңбек нарығына назар аудару. Университет СМЖ «тұтынушыға бағдарлану» принципін белсенді түрде қолданады. Университет өз клиенттерімен берік қарым-қатынас орнатады және сақтайды;

4)Ақпарат және талдау. Университетте деректер базасы Datatel жүйесінде қалыптастырылды. Барлық деректер негізгі процестерді және өнімділікті басқаруды қолдау үшін пайдаланылады;

5)Адам ресурстарының маңыздылығы. Университетте барлық қызметкерлер білім сапасын арттыру үдерісіне жұмылдырылған, олардың көпшілігі әртүрлі оқу комитеттерінің, кеңестер мен жобалық топтардың құрамында жұмыс істейді, жұмыс орнында қолайлы жағдай жасалған.

Осылайша, Балдридж сыйлығы ұйым қызметінің жоғары сапасының белгілі бір стандарты болып табылады, Балдридж критерийлерін пайдалану қызметкерлер арасындағы қарым-қатынасты жақсартуға, өнімділікті арттыруға және тұтынушылардың қанағаттанушылығына әкеледі деп қорытынды жасауға болады. Университеттің СМЖ тиімділігінің дәлелі – университет түлектерінің жұмысқа тезірек орналасулары (респонденттердің 98%-ы жұмыс табуда қиындық көрмеген); жұмыс берушілер университет түлектерінің – олардың қызметкерлерінің білім сапасын жоғары бағалайды (респонденттердің 99%-ы); Түлектердің өздері осы университетте алған білімдеріне қанағаттанады (түлектердің 90%-ы) [6].

ЖОО-да СМЖ енгізу тек университеттің ғана емес, бүкіл өңірдің дамуындағы елеулі бағыт болып табылады. Бұл адам капиталының экономиканың сұранысқа ие болуымен түсіндіріледі. Өңір экономикасының тиімді дамуы экономиканың жетекші салаларындағы жоғары білікті жұмысшылар мен мамандарға негізделген.

Білім беру ұйымдарында СМЖ әзірлеу бірқатар факторлармен қиындайтынын мойындау керек, мысалы, ұйым қызметкерлері СМЖ енгізудің мәнін түсінбейді, олардың біліктілігін арттыруға ұмтылмайды. Біздің ойымызша, еңбек нарығын, білім беру қызметтерін зерттеу, клиенттердің мүдделерін жүйелі түрде зерделеу, ЖОО қызметін өзін-өзі бағалау, СМЖ аудитін жүргізу, білім беру үдерісіне әрбір қатысушыны ынталандыру жүйесін жетілдіру, БРС, студенттердің өзін-өзі басқаруын кеңінен тәжірибеге енгізу университетте СМЖ тиімді дамуына ықпал етеді.

Сонымен қатар, білім беру қызметтерін ұлттық табысты арттыратын еңбектің нәтижесі деп тануға болады, бұл жеке аймақтың және тұтастай алғанда әлемдік нарықта елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік береді, оның экономикалық тиімділігін есте ұстаған жөн.

Әдебиет

1. Юнусова Г.Р. Экономика образования — важная ветвь

- системы экономических наук //Государство и рынок в условиях глобализации мирового экономического пространства:сборник статей Международной научно-практической конференции. Уфа: Общество с ограниченной ответственностью «Аэтерна», 2021. С. 62–64.
2. Juran J. Quality-Control Handbook. New York: McGraw-Hill, 1951.
 3. Hammar M. Quality Management System: What is it? // 9001 [Электрондыресуыс]. URL: <https://advisera.com/9001academy/knowledgebase/quality-management-system-what-is-it/>
 4. Международный ISO стандарт 9001 //Практический менеджмент качества [Электрондыресуыс]. URL: [https://pqm-online.com/assets/files/pubs/translations/std/iso-9001-2015-\(rus\).pdf](https://pqm-online.com/assets/files/pubs/translations/std/iso-9001-2015-(rus).pdf)
 5. UW-Stout first in higher education to receive Baldrige Award // UW-Stout [Электрондыресуыс]. URL: <https://www.uwstout.edu/about-us/mission-values/malcolm-baldrige-award/uw-stout-baldrige-award-news-release>
 6. Malcolm Baldrige National Quality Award 2001 Award Recipient, Education. University of Wisconsin-Stout //National Institute of Standards and Technology (NIST) [Электрондыресуыс]. URL: <https://www.nist.gov/baldrige/university-wisconsin-stout>

ӘОЖ 338.43.332

**Аграрлық секторды дамытуды қолдау саласындағы
мемлекеттік саясат**

Шураева С.Н.,
Э.Ф.К., аға оқытушы,
Мубараков К.А., магистрант,
Мухтар Н.Б., Ф-20-1 оқу тобының студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Стратегии развития агропромышленного комплекса Казахстана на основе целевых программ. Динамичное развитие отрасли, насыщение потребительского рынка,

преодоление негативных последствий мирового финансово-экономического кризиса.

Abstract

Strategies for the development of the agro-industrial complex of Kazakhstan based on targeted programs. Dynamic development of the industry, saturation of the consumer market, overcoming the negative consequences of the global financial and economic crisis.

Агроөнеркәсіптік кешен секторы бүгінде ел экономикасында ерекше маңызға ие және Қазақстан халқының тыныс-тіршілігін қолдау шарттарын айқындайтын негізгі халық шаруашылығы кешендерінің қатарына жатады. Халықтың жұмыспен қамтылуына және бүкіл ұлттық өндірістің тиімділігіне айтарлықтай әсер ете отырып, елдің азық-түлік қажеттіліктерін қамтамасыз етудегі рөлі едәуір артты[1].

Мемлекет басшысы жолдауында «Қарапайым заттар экономикасы» және «Бизнестің жол картасы» бағдарламалары 2022 жылға дейін жалғасатынын айтқан еді, бұл үшін бюджеттен 1 трлн теңге бөлінетінін де атапта өткен. Бүгінге дейін «Қарапайым заттар экономикасы» аясында 3 жарым мың жоба жүзеге асып, 70 мың жұмыс орны құрылған екен, нәтижесінде 3 жарым триллион теңгенің өнімі өндіріліп ел экономикасының өсуіне ықпал болғандай еді. Ал «Бизнестің жол картасы» бағдарламасы жүзеге асқалы 150 мың жұмыс орны ашылып 66 мың жоба іске асқан деп атап өтті президент[3].

Қазақстан аграрлық-индустриялық ел және ауыл шаруашылығы халықтың негізгі бөлігінің тіршілік әрекетінің саласы бола отырып, халықтың жұмыспен қамтылуына және бүкіл ұлттық өндірістің тиімділігіне елеулі түрде ықпал ете бастады.

Ауылшаруашылығы саласын ынталандыру бағытында егін өнімділігі мен мал шаруашылығын арттыруда шағын және орта бизнес өкілдерін ынталандыру мен тиімді бағыттарын анықтау арқылы нақты нәтижелерге қол жеткізу мүмкіндіктерінде айқын.

«2021 жылғы әлеуметтік-экономикалық даму қорытындысы бойынша жалпы ішкі өнімнің өсімі 4 процентті құрады. Тұрақты экономикалық өсімнің негізгі факторы нақты сектор болды. Өнеркәсіп өнімінің көлемі 8,38 процентке жетті. Тау-кен өнеркәсібін есепке алмағанда негізгі экономикаға салған инвестициялар 9,5 процент

ұлғайды. Тікелей шетелдік инвестициялар өткен жылдың 9 айында шамамен 50 процент өсіп, 18,8 млрд долларды құрады», - деді Үкімет басшысы[3].

Оның айтуынша, 11 айдың қорытындысы бойынша сыртқы сауда мен инвестиция тарту саласында біраз өсім байқалған. «Сондай-ақ өткен жылдың 11 айының қорытындысымен сыртқы сауда айналымы 15,4 процент өсіп, 91,4 млрд долларға жетті. Ал тауарлар экспорты 25 процентке артып, 54,5 млрд долларды құраса, импорт көлемі 4,2 процент өсіп, шамамен 37 млрд доллар болған» [3].

ҚазАқпарат мәліметтеріне сүйенсек, 2022 жылы жалпы ішкі өнімнің нақты өсуі 3,9 пайыз деңгейінде болжануда. Бұл туралы Үкімет отырысында 2022-2026 жылдарға арналған әлеуметтік-экономикалық дамуы болжамының жобасын таныстыру кезінде Ұлттық экономика министрі мәлім еткен[4].

«Еліміздің 2022-2026 жылдарға арналған әлеуметтік-экономикалық даму болжамы бойынша халықаралық қаржы ұйымдарының жаңартылған болжамына сәйкес әлемдік экономиканың өсуі 2022 жылы 4,9 пайызға, 2023 жылы - 3,5 пайызға өсуі күтілуде, сонымен қатар, халықаралық қаржы ұйымдарының консенсус-болжамы бойынша 2022 жылы мұнай бағасының баррелі 64,5 АҚШ доллары, ал, 2023 жылы - 58 АҚШ доллары деңгейінде болмақ.

«Сыртқы және ішкі жағдайларға байланысты Қазақстан экономикасын дамытудың 2022-2026 жылдарға арналған жалпы ішкі өнімнің орташа жылдық өсуі 4,8 пайызды құрайды деп, ал 2022 жылы номиналды жалпы ішкі өнім 87,1 триллион теңгені, 2026 жылы 119,9 триллион теңгені құрайды деп барлық базалық салаларда оң өсім болжануда [3].

Бірыңғай экономикалық кеңістіктегі интеграциялық процестерді тереңдету жағдайында аграрлық экономика мен демографиядағы жаңа үрдістерді қалыптастыра отырып, өңірдегі интеграциялық процестер нақты дами бастады[2]. Саладағы еңбек өнімділігінің төмен деңгейі, пайдаланылатын технологиялардың жетілмегендігі, өндірістің ұсақ тауарлы болуы ауыл шаруашылығы өндірісін қарқынды негізде жүргізуге, материалдық, еңбек және басқа ресурстарды неғұрлым толық пайдалануды қамтамасыз етуге, экологиялық талаптарды сақтауға мүмкіндік бермейді. Бұл факторлар отандық аграрлық сектордың бәсекеге қабілеттілігін төмендетеді, шетелдік өнім импортының үстем

болуына, жергілікті өндірушілердің өткізу нарықтарынан ығыстырылуына әкелуде[3].

Ел халқының өсуі азық-түлік өнімдерін тұтынудың қарқынды өсуімен және тұтыну құрылымының неғұрлым сапалы өнімдерге қарай өзгеруімен жүреді. Елді азық-түлікпен қамтамасыз етудегі, халықтың жұмыспен қамтылуының өсуі мен республиканың экономикалық дамуындағы ауыл шаруашылығының рөлін Мемлекет басшысы бірнеше рет атап өтті.

Сыртқы және ішкі ортаның өзгерген жағдайларында саланы мемлекеттік реттеу мен жаңғыртудың жаңа құралдарын қолдану қажеттілігіне байланысты ҚР АӨК дамытудың жаңа салалық бағдарламасы әзірленді.

Әлемдегі азық-түлік проблемасының шиеленісуі жағдайында Қазақстанның ауыл шаруашылығы үшін жаңа перспективалық мүмкіндіктер пайда болады. Бүгінде Қазақстан астық пен ет бойынша үлкен әлеуетке ие, аграрлық шикізатты негізгі өндірушілер-әлемнің 25 елінің қатарында.

Осыған орай, агрокешеннің жай-күйіне жүргізілген талдау Үкіметтің осы саланы серпінді дамытуға, тұтыну нарығын молықтыруға, әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыстың теріс салдарын еңсеруге бағытталған нақты шаралар қабылдап жатыр деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Әдебиет

1. Антонова О.В. Экономика фирмы (организации, предприятия): Учебник, Вузовский учебник, 2019. - 320 с.;

2. Поляка Г.Б. Региональная экономика: Учебник. М.: Юнити, 2015. - 463 с.;

3. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Қазақстан халқына Жолдауы», 2020 жылғы 1 қыркүйек;

4. «Егемен Қазақстан» телеграм каналы деректері.

Инновациялық қызметті басқару тиімділігін арттырудың негізгі бағыттары

Райымбекова А.Т.,
э.ғ.к, аға оқытушы,
УА-19-1 оқу тобының
студенті Жәнібек Ұ.,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В современных развитых странах наблюдается тенденция к переходу к инновационной экономике, основанной на системе эффективных разработок и внедрении новых технологических решений в различных сферах деятельности.

В данной статье рассматриваются инновационная активность, Национальная инновационная способность в рамках инновационной системы и инновационной инфраструктуры, факторы, ограничивающие инновации в Казахстане.

Abstract

In modern developed countries, there is a tendency to transition to an innovative economy based on a system of effective developments and the introduction of new technological solutions in various fields of activity.

This article discusses innovation activity, National innovation capacity within the innovation system and innovation infrastructure, factors limiting innovation in Kazakhstan.

Бүгінгі таңда Қазақстан күрделі экономикалық және саяси міндеттерді табысты шешуде басқа елдерге үлгі болатын деңгейге көтерілді. Қазақстанның бәсекеге қабілетті елдердің көшбасшылығына ұмтылуы заңды құбылыс. Өйткені, еліміздің экономикалық әлеуеті мен қоғамдағы саяси тұрақтылық, демократияның дамуы оған мүмкіндік беріп отыр. ХХІ ғасыр білімнің, ақпараттың жаңа технологияның өрістеу ғасыры. Білімнің, ғылымның бәсекеге қабілетілігі бұл күнде көптеген мемлекеттер үшін көкейкесті мәселе болып отыр. Озық ғылыми-техникалық инфрақұрылымсыз және кәсіби шеберлігі жоғары білімді кадрларсыз, жаһандану талаптарына сәйкес даму мүмкін емес. Осы мақсатта отандық ғылым мен білім беру жүйесінің

алдында тұрған басты міндет–білім мен ғылымды халықаралық деңгейге көтеру.

Қазіргі кезде Қазақстанда ескі және жаңа инновациялық жүйелердің элементтері ұштасқан ауыспалы типтегі ұлттық инновациялық жүйеде (ҰИЖ) венчурлік қорлар қалыптастыру арқылы қызмет атқаруда. Жаңа ҰИЖ-ге индустрия мен қызмет көрсету саласындағы шағын сектордың ғылыми-техникалық ұйымдарын, шағын инновациялық кәсіпорындарды, көптеген мемлекеттік емес, коммерциялық емес, ғылыми, талдау жасаушы, консалтингтік, т.б. орталықтарды жатқызуға болады.

Ұлттық инновациялық жүйенің негізгі рөлі-жаңа идеялардың (білімдердің) үздіксіз қарқынды ағынын қамтамасыз ету, оларды ғылыми-техникалық әзірлемелерде және өндірісте практикалық игеруде іске асыру. ҰИЖ-дың базалық функциялары-білімді генерациялау, оларды тарату және қолдану, жаңалықтарды коммерцияландыру, білім беру және кадрларды даярлау, ресурстық, оның ішінде қаржылық қамтамасыз ету, инновациялық процестерді басқару және реттеу. Бұл функцияларды орындаудың ең жоғары критерийі-ашылулар мен өнертабыстар деңгейінде жаңа білім алу; инновациялық өнімдер-әлемдік аналогтар мен стандарттар деңгейінде [1].

Ұлттық экономиканың инновациялық дамуына ҰИЖ-нің нақты үлесі жүргізіліп жатқан мемлекеттік макроэкономикалық және инновациялық саясатпен, нормативтік құқықтық қамтамасыз етумен, ғылыми-технологиялық және өнеркәсіптік әлеуеттің, ғылыми-техникалық өнім нарықтарының, тауар нарықтарының, еңбек нарықтарының жай-күйімен айқындалады.

Инновацияларды шартты түрде екі деңгейде қарастыруға болады:

1. Өндіріске алғаш рет енгізіліп отырған жаңалықтар, идеялар- ал бұларды енгізіп отырған инноваторлар жоғарғы деңгейдегі бәсекелік артықшылықтарға қол жеткізе алады.

2. Имитатор- фирмалар енгізіп отырған қайталанбалы ноу-хау немесе жаңалықтар.

Бірінші деңгейдегі инновациялар мекемелердің барлығында жаппай қолданыс таба алмауы ықтимал. Екіншісі қатаң бәсеке талаптарына төтеп бергісі келетін фирмаларда қолданыс табуы керек.

Инновация түрлері мен инновациялық мақсаттардың тәуелділігі төмендегі кестеде көрсетілген. (кесте 1)

Кесте 1-Инновация түрлері мен мақсаттары

Инновация түрі	Инновациялық мақсаттар
Өнім-инновация	Аман калуды қамтамасыз ету; Пайданы көбейту; Нарық үлесін көбейту; Тәуелсіздік; Престиждің жоғарылауы; Жаңа жұмыс орындарын құру; Айналым мен өткізуді өсіру.
Процесс-инновация	Пайданы өсіру шикізат пен энергияны үнемдеу. Қоршаған ортаны ластауды азайту.
Әлеуметтік-инновациялар	Коллектив пен қоғамға деген қарым қатынаста әлеуметтік жауапкершілік; Еңбек нарығында жағдайдың жақсаруы.

Инновация кез келген қоғамның мәдени процесс көрсеткіші статусына ие болып отыр. Инновациялық әлеуеттің өлшемі, қоғамның өмір сүру мүмкіндіктері оның әлеуметтік кеңістікте адамның шығармашылық қызметі, өнімінің тиісті бағасы және осы қызметтің нәтижелерін қабылдау болып табылады [2].

Әлемнің инновациялық үрдістерінің бәрі де кез келген мемлекеттің экономикалық дамуының жоғары деңгейін қамтамасыз етумен бірге, ғылыми-техникалық ілгерілеуін де едәуір жылдамдатады. Өйткені мемлекет дамуының негізі болып табылатын инновациялық саясат кез келген бәсекеге қабілетті мемлекеттегі ғылым дамуының бағытын анықтайды.

Қазақстанда инновацияны шектейтін факторлар:

- экономиканың шикізаттық бағыты;
- материалдық-техникалық базаның әлсіздігі;
- инновациялық қызмет инфрақұрылымының дамымауы;
- инновациялық жүйеде кәсіпкерлікті дамытудың экономикалық қолдауының болмауы;
- құқықтық базасының болмауы;
- ғылыми мамандардың болмауы;
- ғылымның дамуы үшін қаржыландыру мәселесінің күрделілігі.

Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттіліктілігін құраушы-инновациялық технология. Бәсекеге қабілеттілік рейтингі бірнеше факторлардан: басқару, қаржы, инфрақұрылым, ашықтық, технология, еңбектен тұрады.

Технологиялық даму деңгейі әр елдің даму ерекшелігіне қарай ел экономикасына әртүрлі әсер етеді. Технологиялық инновациясы дамыған елдер өздерінің шаруашылық дамуын анықтайды, ал технологиясы төмен

дамыған елдер басқалардың технологиясына бейімделеді де, тікелей шетел инвестициялары шегінде алмастырады.

Ұлттық инновациялық қабілет дегеніміз—бұл оның экономикалық өсуі мен отандық тауарлар мен қызмет түрлерінің әлемдік еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін жаңа білім мен технологияларды тез жасап, тарату мен пайдалану. Демек, инновациялық қабілет—бұл жалпы қоғамның тыныс-тіршілігін ұйымдастырудың құрылымдық сипаттамасы.

Инновациялық факторларды өндіріске енгізу арқылы жалпы ішкі өнім көлемін тез қарқынмен дамыту мүмкіндігі пайда болады және бұл факторлар ел экономикасының дамуын экстенсивті бағыттан, интенсивті бағытқа бет бұруға жағдай жасайды.

Экономиканың бәсекеге қабілетін арттыруда ғылым жетістігін пайдалану жақсарады, менеджмент және маркетингтік зерттеулер, өнімді стандарттау және сертификаттау және т.б. салаларда кейіндеп қалуды еңсеру шаралары қабылданады. Инвестициялық және инновациялық жобаларды мемлекеттің қаржы ресурстарының қатысуымен қаржыландыру үшін таңдау бөлігінде іріктеу рәсімдері өзінің мақсатқа сәйкестігі мен ашықтығына ие болады.

Қазіргі заманғы және дамыған ғылыми —инновациялық және өндірістік инфрақұрылымды құру, біліктілігі жоғары басқарушы, ғалым, инженер, техник кадрлар мен жұмысшы кадрларын даярлаудың тиімді жүйесін құру есебінен инвестициялар, технологиялар трансфертті, ғылыми жетістіктермен алмасу үшін Қазақстанның тартымдылық жүйесі жоғарылайды.

Инновациялық даму стратегиясын ойдағыдай іске асыру экономиканы әртараптандыру, жаңғырту негізінде елдің экономикасының ұзақ мерзімді тұрақты өсуіне және өнімнің бәсекелес түрлерін өндіру мен экспорттың өсіміне жағдай жасау қамтамасыз етуге ықпал етуі тиіс.

Инновациялар-Қазақстанның нарықтық экономикасы дамыған жоғары индустриалды қоғамға айналуының негізгі факторы болып табылады [3].

Инновациялық процестерге бет бұру дегеніміз—бұрынғы даму жолдарын өзгерту, қоғамның барлық саласының даму динамикасын жаңарту, ғылыми—техникалық дамуға жаңа стимул беру мақсатында жұмыс істеу.

Жаңа инновациялық саясат іске асқаннан кейін келесі нәтижелерді күтуге болады:

-өндірістік жүйедегі ресурстарды қолданудың тиімділігін арттыра отырып, бәсекелік артықшылықтың ерекше түрімен ұлттық экономиканы жетілдіруде құрылымдық өзгерістер енгізу;

-халықтың әл-ауқатын, өмір сүру деңгейінің жақсаруы.

Әдебиет

1.Божко Л.Л.Особенности индустриально-инновационного развития Республики Казахстан: монография/–Рудный: Изд-во Руднен. индустриальный ин-т, 2017. - 105 с.

2.Арыстанов А.К. Экономика будущего–это инновационная экономика // Альпари. -2010.- №4.

3.Бөгентаев М.М .Инновационный потенциал Казахстана: теория, методология, механизм развития: Автореф.... д.экон.н. – Караганда, 2010

УДК 37.014.54

Школьный менеджмент: эффективное управление и качественное образование

Жусупова Г.А., к.э.н.,
Студент группы УА-19-1 Қозыбай Жандос,
Кызылординский Университет «Болашақ»

Түйіндеме

Мақалада мектеп жүзеге асыратын процестерді басқарудың мәні мен мазмұны ашылады, қазіргі білім беру ұйымдарындағы менеджмент жүйесінің негізгі проблемалары мен ерекшеліктері талданады. Ақпараттық қамтамасыз ету құралдарының типологиясы ұсынылған. Қазіргі заманғы жалпы білім беретін мектеп жағдайында басқару әдістерін практикалық қолдану бойынша ұсыныстар берілді.

Abstract

The article reveals the essence and content of the management of the processes carried out by the school, analyzes the main problems and specifics of the management system in modern educational organizations. The typology of information support tools is presented. Recommendations on the practical

application of management methods in the conditions of a modern general education school are given.

В последнее время, учитывая интеграцию Казахстана в международное образовательное пространство, актуальными становятся вопросы управления средней школой в современных условиях.

Школа стала полноправным участником рыночных отношений, что меняет подходы к ее управлению. Актуальными становятся наличие стратегии развития, эффективность функционирования на рынке образовательных услуг, освоение современных технологий и внедрение передовых методик управления человеческими ресурсами.

Основные проблемы управления в школе

Основная проблема у руководства школы заключается в нехватке молодых специалистов административного направления. Все заместители директора - учителя опытные и с большим стажем работы, традиционные взгляды на управление и весь учебно-воспитательный процесс, согласно старой закалке, на данном этапе развития общества не подходят. Нужны активные, образованные с учётом современности специалисты, это лучшие студенты педагогического университета, а они в свою очередь не идут работать в школу.

Здесь же нужно выделить проблему обучения педагогов, в университетах преподавательский состав оставляет желать лучшего, там преподают такие же опытные педагоги, но им сложно перестроиться на новый уровень преподавания, который соответствует современной картине мира, рыночной экономике и новым технологиям образования.

Выделяется ещё одна проблема в школе - это отсутствие стабильности образовательных стандартов. Из года в год меняются требования к выпускникам на государственном уровне, в связи с введением Единого национального тестирования. В этом случае учащийся приходя в 11 класс даже не знает какие точные цели перед ним ставятся в новом учебном году. 50 % выпускников не справляются с экзаменом, но это не значит, что они не подготовлены, и школа не выполнила гос.заказ, слишком сырая подготовка к экзамену, недостаточная продуманность методик введения самого теста. Необходимы доработки этого вопроса на государственном уровне.

Самая большая проблема школы, конечно, финансирование. Школа не имеет права заниматься коммерческой деятельностью, поэтому финансирование в школе 100% бюджетное, а оно не достаточно для нормального функционирования школы. Привлечение дополнительных средств практически не возможно. На данном этапе поиском средств для нужд школы никто не занимается.

Это проблема стала актуальной для всего общества, ведь за этим следует будущее государства.

Абитуриенты, которые поступают к нам на первый курс, по уровню знаний, навыков, образования соответствуют уровню 7-8 класса советских времен. Конечно, есть разница между городской и сельской школой. Из 100% наших студентов 80% - сельский контингент, и это практически тот контингент, который в советское время мог бы учиться в стенах профессионально-технических училищ, не более. Может ввести их подготовку и мотивацию выбора будущей профессии в аграрном секторе.

Наши коллеги за рубежом исключительно правы в том, что есть дифференциация в средней школе. В основе нашей модели образования должна быть дифференциация: по способностям или другим критериям надо разделять уже после 4-го класса. Почему? Например, в США, 75% не поступают в высшие учебные заведения, но они счастливы, они относятся к среднему классу, имеют высокий уровень дохода и нашли себе место в жизни. Видимо, гражданское общество нацелено именно на формирование личности по способностям, а не по желанию.[2, 215с.]

Допустим, как у нас, 100% выпускников школ хотят получить высшее образование. В конце концов, из них только 15% его получают, я имею в виду настоящее образование.

Ну и, конечно, надо отметить, что высшая и средняя школа слабо между собой связаны.

Что говорить сегодня скорость трансформации общества и экономики существенно превышает скорость трансформации системы образования. Обычная средняя школа не вписывается в новую реальность становления рыночной экономики и гражданского общества, она отстает по скорости изменений. Можно сказать, что у нас сегодня модель образования не ученико-центричная, а административно-центричная.[1, 108с.]

Менеджмент на уровне школы должен иметь некую систему. Система школьного менеджмента должна меняться именно сверху, должны создаваться детальные целевые программы. Сегодня для всех школ общенациональной идеей является подготовка и сдача ЕНТ. Госстандарт мало кем выполняется, так как все внимание сфокусировано именно на четырех главных предметах.

На сегодняшнем этапе внедрены много нововведений. Но сегодняшнему директору школы тяжело в современной системе управления, поэтому на уровне своей школы он хочет иметь такой же авторитарный стиль принятия решений. И для него барьером к новшествам является, во-первых, незнание преимуществ и отказ от тех преимуществ, которые он видит для себя уже в сложившейся системе. Школа должна существовать как открытая система. Где участниками в системе управления также должны участвовать родители и независимые эксперты. Родителей можно обязать соответствующими договорами или соглашениями при котором они должны будут участвовать в воспитании школьников, психологическом климате, проведение независимых рейтингов преподавательского состава и руководства школы.

Качество образования на 90% зависит от эффективности управления. Эффективность управления зависит от системы управления. Если правильно выстроена система, могут ли быть неэффективно управляемые школы? Могут. А если неправильно выстроена система, могут ли быть эффективно управляемые школы? Тоже могут. Если качество с каждым годом ухудшается, значит, это неэффективно управляемая система. Если качество повышается, в общем, в системе, значит, это эффективно управляемая система [3, 77с.]. В нашей, неэффективно управляемой системе есть хорошие школы, и за это нужно благодарить только директоров. Это случайность.

Наше школьное образование 30 лет назад было одно из лучших в мире, это до сих пор признается. Для плановой экономики метод жестко централизованной системы управления позволял добиваться хороших результатов. Сейчас у нас рыночная экономика и жесткая административная система управления. Эти две вещи приводят к противоречиям. Это ножницы, заложником которых является система образования.

Для эффективного управления научно доказана необходима информация. Рассмотренные возможности

повышения эффективности деятельности администрации школы по управлению учебно-воспитательным процессом в условиях гуманизации и демократизации деятельности педагогического коллектива, разумеется, не исчерпывают всех проблем современной общеобразовательной школы. Перспективно, например, использование технических средств для получения информации о состоянии педагогического процесса. В конкретных условиях администрация школы сможет найти и другие средства организации, способы повышения управляемости своей школы. **Управляемость школы предполагает [4,47с]:**

1. Возможность и умение администрации школы достаточно быстро и периодически получать показатели, объективно характеризующие работу школы, дающие возможность своевременно обнаружить отклонение от принятых норм. Эта возможность может быть реализована через периодическую проверку знаний учащихся, уровня их воспитанности, через наблюдение уроков, внеучебных занятий, посредством графика успеваемости и т. п.

2. Возможность максимального использования этих показателей администрацией школы, своевременной их оценки (переработки) и принятия решений о возможном изменении режима работы. Это предполагает наличие у руководителя школы достаточно высокой педагогической квалификации, знания современных достижений педагогической науки и практики, а также требований окружающей жизни.

3. Достаточная деловая квалификация учительского коллектива, способность педагогов с учетом условий критически оценить и изменить содержание и методы своей работы. Это условие производное, так как восприимчивость педагогов к указаниям администрации пропорциональна ценности и объективной необходимости этих указаний и воспитывается стилем работы директора школы.

Необходимо изменение парадигмы школы, самой идеи школы. Та парадигма, которая сегодня есть, исторически устарела институционально. Школа должна стать ученически-центричной, потому что это человеческий капитал, это будущее страны. Как принято мнение о том, что государство заказчик, а школа - исполнитель. На самом деле государство - посредник, общество - заказчик.

По статистике, частных школ в Казахстане - 1,5%, и они не дадут масштабного решения. Та средняя государственная школа, которая сегодня есть, не готова

воспринять общество, и общество должно войти в школу. Это принципиальные вещи.

Если говорить о школьном менеджменте, то эффект дает и даст внедрение руководства, основанного на компетенциях, на совместное принятии решений, на развитие творчества учителей, инновации и эксперименты. Безусловно, важна личность лидера, директора школы. Понятно, что невозможно с первого курса воспитать директора. Ему надо поработать учителем. Здесь должна быть какая-то двухступенчатая система образования для управленцев - как в бизнесе или на производстве.

В конце хотелось бы отметить что сейчас необходимо разностороннее исследование, суть которой будет в теоретическом обосновании и практической апробации научных основ внутришкольного управления в условиях системы образования и на этой основе разработки пособий, постановки перед государством задач на изменения и внедрения новых аспектов по управлению и модернизации современной общеобразовательной школой.

Литература

1. Сидоров С.В. Управление процессами в школьном инновационном менеджменте: науч.-метод. пособие / под ред. С.А. Репина. – Шадринск: изд-во «Шадринский Дом Печати», 2017 – 95 с.

2. Современный менеджмент в образовании : учебное пособие для обучающихся в магистратуре / Б. Р. Мандель. – М. ; Берлин : Директ-Медиа, 2018 – 492 с.

3. Львов Л.В. Педагогический менеджмент : учебное пособие. - Челябинск: ЧГАУ, ЮУНОЦ РАО, 2016 – 178 с.

4. Менеджмент в современном образовании [Электронный ресурс]: сборник статей ; Урал. гос. пед. ун-т ; под ред. В. А. Дегтерева, Т. В. Майдановой. – Электрон. дан. – Екатеринбург : [б. и.], 2017 – 1 электрон. опт. диск (CD-ROM).

**Қазіргі кезеңдегі қазақстанның инновациялық
дамуын анықтаушы факторлар**

Сегизбаева Д.У.,
Э.Ғ. М, аға оқытушы,
УА-20-1 оқу тобының студенті Талғатұлы Д.,
Қызылорда "Болашақ" Университеті»

Резюме

В связи с усложнением процесса глобализации во всем мире в формировании конкурентоспособной экономики каждое государство отдает приоритет развитию своей национальной инновационной системы и инновационной инфраструктуры.

В данной статье рассматриваются вопросы развития национальной инновационной системы и инфраструктуры в соответствии со своими возможностями и стратегическими целями Казахстана, стремящегося войти в число развитых стран, факторы, определяющие инновационное развитие Казахстана.

Abstract

Due to the increasing complexity of the globalization process throughout the world, each state gives priority to the development of its national innovation system and innovation infrastructure in the formation of a competitive economy.

This article discusses the issues of development of the national innovation system and infrastructure in accordance with its capabilities and strategic goals of Kazakhstan, striving to become one of the developed countries, factors determining the innovative development of Kazakhstan.

Қазақстан алдына дамудың индустриялық-инновациялық жолына көшу, өндірістік-экономикалық кластерлер мен әлемдік практикада бірегей ұлттық инновациялық жүйе құру сияқты міндеттер қойып отыр. Осы міндеттерді шешу мемлекеттің алдағы экономикалық және технологиялық күшінің базалық негіздерін, бәсекеге қабілетті экономиканы дамытудың іргетасын қалайды.

Әлемде болып жатқан жаһандық және интеграциялық процестер сапалы экономикалық өсуге қол жеткізудің қажетті шартын- инновацияларды құру және іс жүзінде

пайдалану қабілетін алдын ала айқындады. Басқаша айтқанда, индустриялық дамыған елдер үшін инновациялар бәсекеге қабілеттіліктің маңызды факторына айналууда. Тек бәсекелестік инновацияны тудырады, жеке кәсіпорындарды ең жақсы технологиялық шешімдерді іздеуге, өнімді жаңартуға мәжбүр етеді. Мұндай жағдайлар үнемі жүргізілетін инновациялық-технологиялық болжамдар негізінде инновациялық ортада түбегейлі қайта құруды, басқарудың жаңа тетіктерін пайдалануды талап етеді. Осыған байланысты дамыған елдердің институционалдық тәжірибесі негізінде ұлттық инновациялық жүйені пәрменді құру қажет [1].

Бұрын жүргізген зерттеулер Қазақстан Республикасындағы инновациялық бәсекелестіктің тежелуінің негізгі себептерін анықтауға мүмкіндік берді, олардың ішінде: нарықтың жоғары монополиялануы, жосықсыз бәсекелестік; ғылыми-зерттеу еңбегіне ақы төлеудің төмен деңгейі; қаржы қаражатын бөлу саласының және ғылыми-техникалық ортаның әлсіз бәсекелестігі; кешенді, жүйелі инновациялық менеджменттің болмауы, соның салдарынан «мидың жылыстауы», Венчурлік капиталдың елеусіз үлесі, инновацияларды коммерцияландыру жүйесінің болмауы; мемлекеттік құрылымдардағы бюрократия мен сыбайлас жемқорлық; ғалымдар, өнертапқыштар мен рационализаторлар тарапынан патенттік белсенділіктің төмендігі. Қазіргі уақытта мемлекет инновациялық дамуды экономиканы дамытудың негізгі бағыты ретінде айқындаған кезде индустриялық-инновациялық дамудың өзекті проблемаларын шешу және жоғарыда көрсетілген кедергілерді жою ерекше өзектілікке ие болады. Мәселенің бұл тұжырымы халықаралық тәжірибе негізінде инновациялық бәсекелестіктің тежелу себептерін жою жолдарын іздеуді қамтиды.

Шетелдік тәжірибе әлемнің бірде-бір елінде ұлттық инновациялық жүйені (ҰИЖ) нарық, жеке сектор дербес қалыптастырмағанын көрсетеді. Барлық елдерде ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін мемлекет ҰИЖ қалыптастыруда жетекші рөл атқарады. Бұл ретте мемлекеттің негізгі рөлі, ең алдымен, салауатты бәсекелестікті құруға, нарықты монополиясыздандыруға бағытталуы тиіс, өйткені тек бәсекелестік инновацияларды тудыруы мүмкін, өйткені салауатты бәсекелестік елдің инновациялық дамуына ықпал етеді. Қазақстан инновациялық белсенділік деңгейі, өндіріс және экспорт

құрылымындағы жоғары технологиялық өнім орны, ғылымды қаржыландыру көлемі, инновациялық инфрақұрылымды дамыту бойынша дамыған елдерден артта қалып отыр. Жоғарыда айтылғандай, елдегі инновациялық қызметті жандандыру үшін институционалдық тетіктердің көмегімен ел кәсіпорындары арасында салауатты бәсекелестік құру қажет.

Жүргізілген зерттеу инновациялық бәсекелестікті тежеу факторларын еңсеру бойынша әлемдік тәжірибені ескере отырып, Қазақстанға қатысты басым бағыттарды айқындауға мүмкіндік берді:

1.нормативтік-құқықтық қамтамасыз етуді әзірлеу және жетілдіру және білімді генерациялауға, инновациялық қызметке, оны ынталандыру тетігіне, институционалдық қайта құру жүйесіне, зияткерлік меншікті қорғауға жеке сектордың қатысуын шаруашылық айналымға енгізу.

2.инновациялық қызметті кешенді қолдау, өндірісті дамыту, ғылымды қажетсінетін өнімнің бәсекеге қабілеттілігі мен экспортын арттыру жүйесін құру. Инновациялық қызметті жандандыру процесінде тек мемлекеттік басқару органдарының, коммерциялық құрылымдардың, қаржы институттарының ғана емес, сонымен қатар жеке ұйымдардың да қатысуы қажет.

3.ақпараттық қамтамасыз ету жүйесін, сараптамалық жүйені, қаржы-экономикалық жүйені, өндірістік-технологиялық қолдауды, әзірлемелерді ілгерілету жүйесін, кадрларды даярлау және қайта даярлау жүйесін қоса алғанда, инновациялық процестің инфрақұрылымын дамыту. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, артта қалудың себебі отандық зерттеулер мен әзірлемелердің төмен әлеуеті емес, инновациялық қызметтің әлсіз инфрақұрылымы, тауар өндірушілердің бәсекелік күрес тәсілі ретінде инновацияларды жүзеге асыруға уәждемесінің болмауы болып табылады. Бұл талап етілмеген ғылымға әкеледі.

4.білім алу және шағын жоғары технологиялық ұйымдардың табысты жұмыс істеуі үшін қолайлы жағдайлар қалыптастыру және қызметтің бастапқы кезеңінде оларға мемлекеттік қолдау көрсету арқылы шағын инновациялық кәсіпкерлікті дамыту.

5.мемлекеттің қолдауымен жеке инвесторлардың қатысуымен экономика салаларында салыстырмалы түрде шағын және тез өтімді инновациялық жобаларды іске асыру, бұл неғұрлым перспективалы өндірістер мен ұйымдарды

қолдауға, оларға жеке инвестициялардың ағынын күшейтуге мүмкіндік береді [2].

Қазақстанның инновациялық дамуының анықтаушы факторларын төмендегіше көрсетуге болады (Сурет1):

Сурет 1. Қазақстанның инновациялық дамуын анықтаушы факторлар

Тиімді ұлттық инновациялық жүйе экономиканы жаңғыртудың және инновацияларға негізделген сапалы жаңа бәсекеге қабілетті экономиканы қалыптастырудың түйінді тетігі болып табылады. Ұлттық инновациялық жүйені дамыту орнықты экономикалық өсуді қамтамасыз ету, жоғары технологиялық өндірістерді дамыту, ғылымды қажетсінетін өнім көлемінің өсуі есебінен бюджетке түсетін түсімдерді ұлғайту, жаңа технологияларды пайдалану есебінен экологиялық және әлеуметтік проблемаларды шешу болып табылады [1].

Инновациялық даму жүйелі тәсілді талап етеді, өйткені ол ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстардан инновацияларға апаратын біржақты себеп-салдарлық байланыстар тізбегі түрінде емес, ғылымды қажетсінетін өндірістердің дамуын және инновациялық технологияларды коммерцияландыруды айқындайтын экономикалық, әлеуметтік, ұйымдастырушылық, қаржылық және басқа да факторлардың бүкіл кешені түріндегі өзара іс-қимыл мен кері байланыс процесін білдіреді. қызметі қарастырылады [3].

Жоғарыда көрсетілген іс-шараларды тиімді іске асыру үшін инновациялық саясатты іске асыру шеңберінде жыл

сайын бөлінетін мемлекеттік қаражатты бөлінетін бюджеттік бағдарлама шеңберінде бірыңғай қорға қайта бағыттау қажет, ал қаражат бөлу бюджеттік рәсімдерден тыс жүргізілуі тиіс. Сонымен бірге, іске асыруды бақылау жүйесін түбегейлі реформалау, аккредиттелген үкіметтік емес ұйымдар тарапынан тәуелсіз аудит практикасын енгізу қажет.

Әдебиет

1.Дюсембекова Ж.М.,Жанбозова А.Б. Формирование конкурентных факторов индустриально-инновационного развития Республики Казахстан в современных условиях

2.Г.С.Сактаганова,Р.Ж.,ЕсенгельдиноваОсновные направления повышения эффективностиуправления инновационной деятельностью

3.Алдашов Б.А., Ткач Е.В. Инновационная инфраструктура: понятие, основные элементы и направления развития // 2009.

ӘОЖ 338.24

Қазақстандағы инновациялық кәсіпкерлікті дамыту: үрдістер мен перспективалар

Спанова Л.Қ.,

Э. Ғ.М, аға оқытушы,

УА-20-1 оқутобының студенті Әлішер Қ.Ә.,

Қызылорда "Болашақ" Университеті

Резюме

Разнообразна и инновационная активность регионов Казахстана, так как она зависит от имеющихся научно-технических, финансовых, трудовых ресурсов и возможностей их использования. Поэтому инновационная активность регионов формируется в зависимости от их инновационного потенциала и показывает разный уровень.

В данной статье рассматриваются необходимость инноваций, основанных на новых знаниях, реализация нового проекта в предпринимательстве, пути его улучшения.

Abstract

The innovative activity of the regions of Kazakhstan is also diverse, as it depends on the available scientific, technical,

financial, labor resources and the possibilities of their use. Therefore, the innovative activity of regions is formed depending on their innovative potential and shows different levels.

This article discusses the need for innovations based on new knowledge, the implementation of a new project in entrepreneurship, ways to improve it.

Инновациялық кәсіпкерлік-бұл жаңашылдықтарды құрудың ерекше инновациялық процесі, жаңа мүмкіндіктерді үнемі іздеуге, инновацияға бағдарлануға негізделген экономикалық процесс. Бұл кәсіпкердің жаңа жобаны жүзеге асыру немесе бар жобаны жақсарту үшін барлық тәуекелді қабылдауға дайын болуымен, сондай-ақ қаржылық, моральдық және әлеуметтік жауапкершілікпен байланысты.

Жалпы алғанда, инновациялық кәсіпкерлікті инновацияны практикалық қолдану арқылы қасиеттері бойынша ең жақсы тауарлар (өнімдер, қызметтер) мен технологияларды құруға әкелетін қоғамдық техникалық экономикалық процесс ретінде анықтауға болады [1, 56-бет].

Кәсіпкерлік экономикалық қызметтің ең белсенді түрлерінің бірі болып табылады. Адамдардың мінез-құлқы бір нәрсеге (мүлікке, танымалдылықтың төмендеуіне, ақшаға, жағдайға және т.б.) қауіп төндірген кезде күшейе түседі. Кәсіпкерлер өздерінің барлық тауарлары мен қызметтерін сататындығын және қаншалықты тиімді екенін әрдайым біле бермейді. Олар тәуекелге барады: сол тауарлар мен қызметтер нарыққа басқа өндірушілерден келеді. Бұл дәл осындай іс-әрекеттің пайда болуына жағдай жасайды, ол өз позициясын бармен салыстырғанда жақсарту үшін мәңгілік ізденісте көрінеді, әрқашан өркендеу, даму үшін бірдеңе жасауға мәжбүр етеді.

Ең маңызды өзгерістер, түбегейлі деп айтуға болады, "жаңа білім" негізінде жүреді. Жаңа білімге (жаңалықтарға) негізделген инновацияларды басқару қиынға соғады. Бұл бірқатар жағдайларға байланысты. Біріншіден, әдетте, жаңа білімнің пайда болуы мен оның технологиялық қолданылуы арасында үлкен алшақтық бар, екіншіден, жаңа технология жаңа өнімде, процесте немесе қызметте жүзеге асырылғанға дейін көп уақыт өтеді.

Осыған байланысты жаңа білімге негізделген инновациялар қажет:

- барлық қажетті факторларды мұқият талдау.
- алға қойылған мақсатты нақты түсіну, яғни нақты стратегиялық бағдар қажет.

- кәсіпкерлік басқаруды ұйымдастыру, өйткені бұл жерде қаржылық және басқарушылық икемділік пен нарыққа бағдарлану қажет.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың "Қазақстанның 50 елдің қатарына кіру стратегиясы" атты Қазақстан халқына Жолдауында екінші басымдықта: "ел экономикасының орнықты және серпінді өсуін қолдау үшін мемлекет фискалдық, ақша-кредит саясатының құралдарын пайдалана отырып, жоғары сапалы тауарлар мен қызметтерге сұранысты ынталандыруға міндетті, өндірістің негізгі факторларын тиімді қайта бөлуді мемлекеттік реттеу" [2].

Біздің ойымызша, стратегияны іске асырудың негізгі алғышарттары:

- біріншіден, қолайлы институционалдық жағдайларды қамтамасыз ету;

- екіншіден, кәсіпкерлік субъектілерінің инновациялық әлеуетін анықтау және қалыптастыру. Қазіргі уақытта мемлекет барлық қажетті жағдайларды жасауда. Осылайша, қазақстандық инвестициялық қор, Экспортты сақтандыру Корпорациясы және инновациялық қор сияқты арнайы құрылымдар құрылды.

Өңдеу өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығындағы инвестициялық қызметті ынталандыратын институционалдық құралдар енгізілді.

Өндіруші салалар мен бастапқы өңдеу салаларының үстемдігі бар Қазақстан экономикасының салалық құрылымы инновациялардың дамуын тежейтіні анық. Сондай-ақ, Қазақстан экономикасында басым салалар қолданылатын технологиялардың жеткілікті ұзақ өмірлік циклімен, шығарылатын өнімнің салыстырмалы түрде тұрақты ассортиментімен және оны жаңартудың төмен қарқынымен ерекшеленетінін атап өткен жөн. Сондықтан олар шағын орта технологиялық салаларға жатады. Жоғары технологиялық салаларда инновацияларға бейімділіктің жоғарылауы байқалады, ал экономикада ғылымды көп қажет ететін салалар неғұрлым кең ұсынылса, онда Инновациялық қызмет соғұрлым дамыған болады.

Қалыптасқан жағдайдан шығу жолы Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық дамуының 2003 – 2015 жылдарға арналған стратегиясында тұжырымдалған [3, 4-б.].

Қазақстандық кәсіпкерлердің инновациялық үдерісті және оның өмірлік циклын дұрыс қабылдауы бар.

Инновациялық процесті қазақстандық кәсіпкерлер қаржылық тиімділікті, ел экономикасының кез келген қаржылық-экономикалық жағдайындағы бәсекеге қабілеттілікті арттыру құралы ретінде емес, кәсіпорын қаржылық-тұрақты және тұрақты даму қарқынына ие болған жағдайда ғана қаржыландыруға болатын сәнге қандай да бір құрмет ретінде көреді. Қазақстандық кәсіпкерлер АҚШ-тың, Еуропалық Одақ елдерінің ірі компанияларының көпшілігі дәстүрлі шаруашылық қызметті жүргізудің арқасында емес, тиімді инновациялық менеджментті ұйымдастыру нәтижесінде өз деңгейіне жеткенін ескермейді.

Шет елдердегі инновациялық белсенділіктің үлкен үлесі инновациялық белсенді кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігі әдеттегіден әлдеқайда жоғары екендігіне байланысты. Уақыт өте келе инновациялық белсенді емес кәсіпорындар нарықтан шығарылды.

Посткеңестік кеңістіктегі интеграциялық процестердің дамуы жағдайында да қазақстандық кәсіпорындарды ресейлік кәсіпорындарды шығарып тастау мүмкін, өйткені ресейлік кәсіпорындардың инновациялық белсенділігі қазақстандықтардан екі есе жоғары.

Өнеркәсіптік кәсіпорындардың инновациялық өнімдерінің ішінде инновациялық өнімнің ең үлкен үлес салмағын жаңадан енгізілген немесе айтарлықтай технологиялық өзгерістерге ұшыраған өнім—81,2%, жетілдіруге ұшыраған өнім—6,2% және өзге де Инновациялық өнім—12,6% құрады. Бұл факт оң үрдіс болып табылады, мысалы, жаңа немесе айтарлықтай өзгертілген технологиялардың 80%-дан астамы өңдеу өнеркәсібіне тиесілі.

Сондай-ақ, тағы бір маңызды мәселе ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар (ҒЗТКЖ) саласына инвестициялаудың төмен деңгейі болып қала береді. Технологиялық инновацияларға сұраныс болмаған жағдайда, технологияны беру бағдарламаларының көпшілігінің табысы төмен болып қалады. Осыған байланысты компанияны өз зертханалары арқылы немесе ғылыми ұйымдарға тапсырыстар арқылы инновацияларға инвестиция салуға ынталандыруға бағытталған мемлекеттік саясат (Мемлекеттік тапсырыстар немесе мемлекеттік тапсырмалар арқылы мақсатты бағдарламалар) өте маңызды. Бұдан басқа, қаржы қаражатын, кадрлық және ғылыми-техникалық әлеуетті ғылымның басым бағыттарына шоғырландыру, бірінші кезекте—ел экономикасының нақты

секторын, әсіресе Қазақстанның бәсекеге қабілетті нәтижелері бар салаларды тиімді дамыту қажеттілігін қамтамасыз ету мақсатында ғылымды басқару жүйесін одан әрі жетілдіру қажет. Бұл жерде ҒЗТҚЖ-ға қаржы инвестицияларының қарқыны инвестицияларды тиімді пайдалана алатын адам ресурстарының даму қарқынымен үйлесімді болуы тиіс екенін атап өту қажет. Сондай-ақ ғылыми әзірлемелердің нәтижелерін трансферттеу мен коммерцияландыру және оларды шаруашылық айналымға енгізу үшін жағдайлар жасау қажет.

Қазақстандағы экономикалық дамуды талдау елдегі инновациялық қызметтің үлкен рөл атқаратынын көрсетеді. Сонымен қатар, республикада инновациялық қызмет әлемдік нарықта елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру көзі болып табылмайтынын атап өту қажет. Бірқатар бастамалардың оң тәжірибесіне қарамастан, ел экономикасының инновациялық дамуы саласында елеулі серпіліс болған жоқ. Бүгінгі таңда Қазақстандағы инновациялық даму проблемаларының бірі ғылыми зерттеулердің аяқталмауы, оларды өндірістен ажырату болып табылады. Қазіргі жағдайда ұлттық және ұлтаралық деңгейде интеграциялық, кооперациялық байланыстардың дамуы инновациялық процестерге айтарлықтай серпін бере алады. Ең жаңа ғылыми-техникалық әзірлемелер мен жоғары технологияларды пайдалану негізінде экономиканы дамытудың инновациялық жолын және өнеркәсіп салаларын технологиялық қайта жарактандыруды мемлекеттік қолдаудың пәрменді тетіктерінің бірі ЕАЭО шеңберіндегі Мемлекетаралық инновациялық бағдарламалар бола алар еді. Оларды іске асыру үшін, әдетте, ЕАЭО елдерінің мемлекеттік бюджетінің және ғылыми зерттеулер мен тәжірибелік-конструкторлық әзірлемелерді қаржыландыруға, сондай-ақ оларды өнеркәсіптік өндірісте игеруге бюджеттен тыс көздердің қаражаты тартылады. Тұтастай алғанда, Мемлекетаралық инновациялық бағдарламалардың, ұлттық нысаналы инновациялық бағдарламалардың, Технологиялық даму бағдарламаларының, сондай-ақ жекелеген инновациялық жобалардың сарабдал үйлесуі Достастық нарықтарының бәсекеге қабілетті өнімдерімен молығуы үшін жағдай жасайды, сол сияқты әлемдік нарықтарға жол ашады, бұл ретте елдің ішкі қажеттіліктері қанағаттандырылады.

Әдебиет

1. Голубев А. А. Экономика и управление инновационной деятельностью: учебное пособие. – СПб.: СПбГУ ИТМО, 2014. – 119 с.
2. Шумпетер Й. On the Concept of Social Value (англ.) // Quarterly Journal of Economics. – 1908. – 23. – P. 213–232.
3. Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 годы <http://www.minplan.kz>.

УДК 37.091.33

Применение инновационных методов и приемов в учебном процессе

Сағынаева М.С.
м.э.н, старший
преподаватель,
Кызылординского
университет
«Болашак»

Түйіндеме

Мақалада шолу берілген ұлттық білім беру саясатындағы елеулі өзгерістер. Тұлғаға бағытталған педагогика ұстанымына көшуге деген ұмтылыс анықталады, талданады. Мұндай өзгерістер білім беру процестерінің өзгергіштігін жүзеге асырған жағдайда ғана мүмкін болады, осыған байланысты терең ғылыми және практикалық түсінуді қажет ететін білім беру мекемелерінің әртүрлі инновациялық түрлері мен түрлері пайда болады.

Abstract

The article provides an overview of significant changes in the national education policy. The tendency of transition to the position of personality-oriented pedagogy is determined and analyzed. Such changes can be possible only if the variability of educational processes is realized, in connection with which various innovative types and types of educational institutions appear that require deep scientific and practical understanding.

В Послании Главы государства сказано: «конкурентоспособность нации определяется в первую очередь уровнем образования»-это повышение ценности

личности, рост ответственности преподавателя, который ее готовит, неузнаваемый труд, качественный результат. Опора независимой страны-образованное поколение.

Главная задача, которую сегодня ставит перед преподавателями общество, - это формирование всесторонне развитой, самобытной личности, наряду с качественным образованием. Поиск, выявление, систематизация, применение методов и приемов развития познавательного интереса, параллельного развития личности - ее тела и души.

Государственный образовательный стандарт обязывает внедрять новые педагогические технологии. Поэтому внедрение новых инновационных методов и приемов в учебно-воспитательный процесс позволит повысить интерес студентов к знаниям, стремление к самостоятельному поиску, творческому труду[1].

В настоящее время одной из сложных проблем является изучение, обобщение педагогического опыта в учебных заведениях. Педагогический опыт-это педагогический процесс, организованный с определенной целью, в котором обучение, образование и опыт, а точнее результат проявляются в личностных качествах обучающегося.

Узкое значение передового педагогического опыта: творческий поиск, опыт с новизной, опыт новаторов. Такой педагогический опыт очень ценен, так как он вносит новшества в высшие учебные заведения. Для этого необходимо проанализировать, оценить и распространить этот опыт. Трудно увидеть разницу между простым мастерством и новаторством, потому что преподаватель, применяя в науке определенные принципы и методы, не ограничивается достигнутыми достижениями, постепенно становится новатором, используя новые методы или сочетая старые методы с эффективными, поэтому любой хороший опыт можно внедрить в практику вузов и, следовательно, внедрить в практику преподавателей-новаторов необходимо всесторонне проанализировать и обобщить.

Существуют несколько требований при использования педагогического опыта в образовательной сфере.

В первом требовании преподаватели образовательных организаций работают в соответствии с жизненными требованиями и находят эффективные пути совершенствования педагогического процесса. Второй признак опыта-стабильные, хорошие результаты педагогической деятельности.

При правильном оценивании студентов преподавателем нужно учитывать: усвоение студентами учебного материала в программе; умение самостоятельно обучаться; творчески применять знания на практике; общее развитие студентов.

Качество знаний проявляется в наблюдательности студентов, умении анализировать, обобщать, абстрагировать, определять пути работы с учебным материалом, устанавливать систему действий, контролировать свою деятельность и вносить в нее коррективы в случае необходимости.

Третий признак опыта–умение преподавателей и студентов использовать свои силы и средства для достижения устойчивых хороших результатов в развитии обучения и воспитания. Передовой практикой не считается практика, которая дает студентам чрезмерные дополнительные задания и повышает качество знаний в ущерб усвоению других предметов.

Новизна-четвертый признак опыта. Постоянно развивает и совершенствует передовой педагогический опыт в учебно-воспитательной работе. Поэтому каждому преподавателю следует глубоко изучить богатый опыт преподавателей-новаторов страны, научные труды известных педагогов и психологов и умело использовать то, что они предлагают, в своем деле.

Инновация-достижение цели, внедрение в педагогический процесс новых концепций, учебных планов и программ, видов, методов, средств обучения и воспитания. Развитие вуза невозможно без инновационного процесса.

Инновационная деятельность в образовании это та деятельность которая развивает работу учебных заведений в соответствии с социально-экономическим положением общества, вносящая позитивные изменения в учебную жизнь. Каждый преподаватель осознанно меняет свою деятельность с помощью различных методик и инноваций для развития своей учебно-трудовой деятельности.

Внедрение педагогических новшеств в процесс учебного воспитания состоит из нескольких этапов.

1. Поиск новых идей. Организация инноваций, поиск новостей; 2. Организация новостей; 3. Ввод новых методов и новостей. Использование новых инновационных методов и приемов в учебно–воспитательном процессе; 4. Утверждение новостей [2.129-1356.]

Известный ученый Н. Нурахметов разделяет инновации на следующие группы:

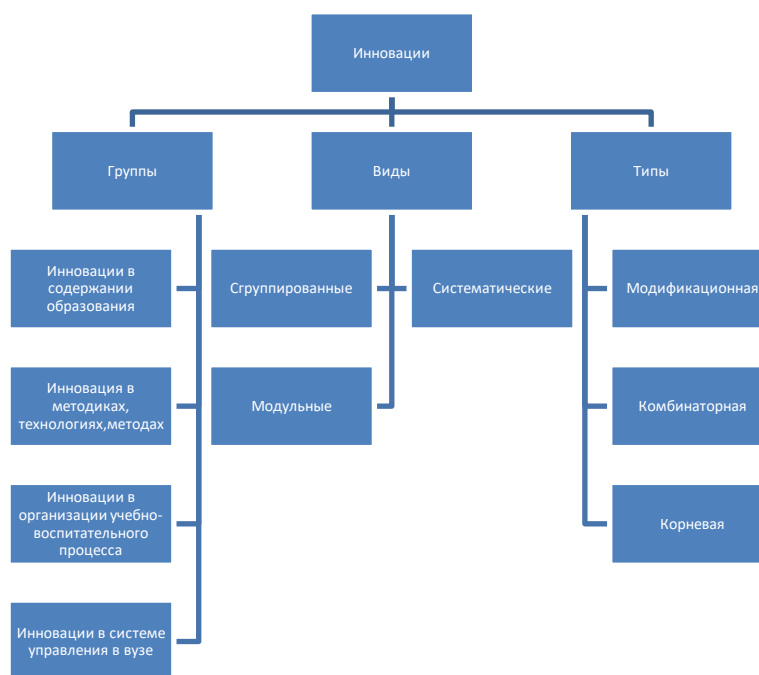

Рисунок 1. Виды, группы и типы инноваций

Педагогам учреждений образования для оптимального применения мастерства в Законе Республики Казахстан «Об образовании» закреплён принцип многозадачности в выборе формы, методов, технологий обучения.

Для повышения качества образования в высших учебных заведениях используют психологические особенности каждого студента применяя интерактивные методы на уроке, раскрывают возможности студентов с формированием знаний обязательного уровня, повышают эффективность через апробацию инновационных технологий, адаптируя к условиям учебного заведения. Каждый вид и его внедрение в учебный процесс должен быть поэтапно, к ним относятся: инновационные технологии, технология проектирования, дифференцированное обучение, технология развивающего обучения, модульная технология обучения, развитие критического мышления, поэтапный комплексный анализ, технология уровневого обучения.

К результатам инновационной технологии в высшем учебном заведении относят:

- 1.Использование различных методов помогает глубже раскрыть реальную суть урока.

- 2.появляется возможность вовлечь всех студентов в учебный процесс.

- 3.определение уровня каждого обучающегося.

5.обучающиеся учатся работать над собой, ищут новые идеи в инновациях

6.у обучающихся повышается способность, организованность, творческая активность.

7.развивается личностный характер, творческий потенциал, формируется профессиональная уверенность в себе.

Освоение новых технологий влияет на формирование интеллектуального, профессионально-нравственного, духовно-гражданского и человеческого облика преподавателя, способствует саморазвитию и эффективной организации учебно-воспитательной модели. С помощью методов, используемых на уроке, осваиваются знания всесторонне развитого, творческого мышления как личности.

Литература

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы.<http://zkocontrol.kz>

2. Оқытудағы жаңа технология негізінде жүзеге асырудағы кейбір мәселелер//Ізденуші. Шымкент, 2006, №1.129-135б.

УДК 330:342.23(035.3)

Стратегия индустриально-инновационного развития республики казахстан

Сағынаева М.С.,
м.э.н, старший
преподаватель,
Студент группы
УА-20-1
Жұлдызбек Л.Ж.,
Кызылординский
университет
«Болашак»

Түйіндеме

Инновациялық қызметтің жай-күйі кез келген мемлекеттегі қоғам мен экономиканың дамуының маңызды индикаторы болып табылады. Мақалада республикада іске асырылып жатқан үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасына талдау жүргізілді.

Бұл бағдарлама Қазақстан экономикасы өсімінің шикізат ресурстарына тәуелділігін азайтуды мақсат етеді. Республика облыстары бөлінісінде салыстырмалы талдау жүргізілді, оның негізінде ҚР ҰИИДМБ іске асырылып жатқан жобаларының картасы жасалды.

Abstract

The state of innovation activity is the most important indicator of the development of society and the economy in any state. The article analyzes the program of accelerated industrial and innovative development implemented in the republic.

This program aims to reduce the dependence of Kazakhstan's economic growth on raw materials. A comparative analysis was carried out in the context of the regions of the republic, on the basis of which a map of the implemented projects of the SPFIID RK was compiled.

В последнее время в Казахстане и других странах СНГ все чаще обсуждаются вопросы инноваций и инновационного предпринимательства. Как на правительственном уровне, так и в бизнес-среде тема внедрения и развития новых технологий становится одной из наиболее актуальных.

Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев поставил перед страной амбициозные задачи по перестройке экономики, которые невозможно достичь без широкого применения нововведений и активного развития предпринимательства. Сегодня многие стали понимать, что именно предпринимательство создает положительную динамику производства, рынка, а также общества в целом. Страны успешно развиваются благодаря предпринимателям, а предприниматели — благодаря поддержке государства[1].

Переход к инновационной модели экономики не только возможен, но может быть весьма успешным, свидетельствует опыт таких стран, как Сингапур, Южная Корея, Финляндия, Израиль. Создан целый ряд институтов развития. Основная миссия таких институтов заключается в содействии осуществления государственной индустриально — инвестиционной политики путем финансирования перспективных проектов.

Серьезной преградой на пути развития инновационного предпринимательства в крупных компаниях Казахстана является чрезмерный акцент монополистов на процесс добычи полезных ископаемых, а не на их переработку.

«Гонка» за банальным выкачиванием ресурсов вполне понятна вследствие преимущественного нахождения обрабатывающих площадок за пределами Казахстана. Недостаточная доля республики в таких проектах, отсутствие опыта развития наукоемких процессов обработки сырья, погоня за быстрыми экономическими показателями, нежелание развитых стран вследствие опасения возникновения конкуренции способствовать развитию казахстанских технологических компаний. Все эти факторы не позволяют системно и быстро решить данный вопрос.

Итак, в настоящее время можно выявить следующие основные проблемы развития инновационного предпринимательства в Казахстане:

- Недостаточность финансирования инновационной деятельности, в особенности в сфере малого и среднего бизнеса;
- Чрезмерный акцент крупных компаний на добыче полезных ископаемых, а не на их переработке;
- Недостаточный уровень предпринимательской мотивации в сфере инноваций;
- Высокий уровень коррупции и бюрократизма в стране;
- Низкий уровень подготовки и информированности специалистов инновационных предприятий и институтов развития.

Исходя из вышеизложенного, представляется очевидным необходимость решения приведенных проблем в кратчайшие сроки. Эффективное развитие инновационного предпринимательства – задача системная и сложная, но вполне реальная, как показывает опыт преуспевших в этом стран. Прежде всего, необходимо принять беспрецедентные меры по увеличению доступности финансирования малого и среднего предпринимательства в сфере создания, внедрения и развития инноваций, а также провести масштабную информационно-образовательную кампанию для малых предприятий, институтов развития, заинтересованных потенциальных «новаторов» с привлечением академических специалистов и практических профессионалов из развитых стран.

Для поддержки бизнеса приняты программы «Производительность - 2020», «Инвестор - 2020», «Дорожная карта бизнеса - 2020». Разработаны и запущены десятки новых инструментов поддержки: льготные кредиты и лизинг, инновационные, экспортные гранты, сервисная поддержка и т.д. На сегодняшний день индивидуальным

предпринимателям доступно около 100 инструментов поддержки[2].

Вторая пятилетка (2015-2019) была ориентирована на конкретную обрабатывающую промышленность как сектор, наиболее устойчивый к внешнеэкономическим шокам и имеющий потенциал стать “прокладкой безопасности” для казахстанской экономики. В рамках данной пятилетки определены 14 приоритетных секторов обрабатывающей промышленности, на которые направлены инструменты поддержки.

Реализация программы принесла ряд положительных результатов для экономики Казахстана.

Номенклатура экспортируемых товаров в обрабатывающей промышленности увеличилась на 21%. Появились новые экспортные товары, такие как аккумуляторы, плоский прокат из железа или стали без примесей, проволока из алюминия без примесей.

В 2010-2020 годах создана основа для развития обрабатывающей промышленности. Так, в результате реализации 1250 проектов на сумму 7,9 трлн тенге и привлечения 29 инвесторов из списка Global-2000/ТНК появились новые источники роста. Создана эффективная базовая индустрия через модернизацию 35 предприятий, появление новых направлений экономики и новых товаров с высоким экспортным и инновационным потенциалом.

Следует отметить, что в обрабатывающей промышленности выполнен план инвестиций в основной капитал на сумму 4,5 трлн тенге.

В целом, в Казахстане наблюдается положительная динамика притока инвестиций в обрабатывающую промышленность. В 2020 году объем инвестиций, привлеченных предприятиями обрабатывающей промышленности Казахстана в основной капитал, составил 1 242 млрд тенге, что в три раза больше уровня 2010 года (413 млрд тенге) [2].

Распределение инвестиций в обрабатывающую промышленность по регионам страны будет зависеть от отраслевого назначения и географической концентрации промышленных предприятий. Наибольший объем инвестиций в основной капитал вкладывается в регионах, где расположены крупные предприятия базовых отраслей обрабатывающей промышленности (металлургия и нефтепереработка) - это Павлодарская, Карагандинская, Туркестанская, Атырауская области.

Особое место в программе развития инновационной деятельности в Казахстане занимает борьба с коррупцией. Это явление в корне подрывает предпринимательские начала граждан страны, потому искоренение его является задачей государственной важности. В этой связи еще в 1998 году был принят Закон Республики Казахстан «О борьбе с коррупцией», проводится масштабная административная реформа. Однако, несмотря на это, по индексу восприятия коррупции (The Corruption Perceptions Index) за последние годы Казахстан находился на 133 месте из 174 стран мира, что свидетельствует о неэффективности реализуемых мер[3]. И если Правительство РК не предпримет каких-либо результативных действий по борьбе с коррупцией в ближайшие 5-7 лет, реализация Стратегии индустриального развития страны может быть под угрозой. Таким образом, поддержка инновационного предпринимательства в Республике Казахстан должна быть одним из приоритетных направлений государственной научно-технической и экономической политики. Системное решение ряда серьезных проблем, приведенных в данной статье, должно привести к успешной реализации амбициозной стратегии индустриализации Казахстана. Это будет способствовать проведению качественных изменений в структуре экономики страны, которые приведут к ее устойчивому росту, основанному на эффективном использовании человеческого, произведенного и природного капитала, а также выходу Казахстана на новый уровень социального развития и устройства общества.

Литература

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. Стратегия «Казахстан-2050». Новый политический курс состоявшегося государства [Электрон. ресурс]. – 2012. – URL: http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodukazakhstana-14dekabrya-2012-g (дата обращения: 02.03.2017)
2. <https://www.primeminister.kz/kz>
3. <https://startinfo.kz/buisness/qazaqstanda-innov-kasip-damy/>

Қазіргі банктердің инновациялық мүмкіндіктері

Жұматаев Е.А., э.ғ.м., оқытушысы,
УА-19-1 оқу тобының студенті
Ерсерік Ә.,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье описано положительное влияние на экономику страны. Кроме того, страна имеет финансовые и специальные программы. В статье рассматривается применение новых технологий, являющихся основными секторами экономики, рост ВВП, экспорта, в целом работа, направленная на развитие предпринимательства через этот сектор.

Abstract

The article describes the positive impact on the country's economy. In addition, the country has financial and special programs. The article discusses the use of new technologies, which are the main sectors of the economy, GDP growth, exports, in general, work aimed at the development of entrepreneurship through this sector.

Мақалада банк саласындағы инновациялық технологиялардың қолданылу аясы жөнінде қарастырылған. Сандық технологиялардың банктер ұсынатын қызметті оңтайлы түрде жүргізуге ықпалы қаншалықты екені тарқатылып жазылды. Шетелдік тәжірибелер мен еліміздегі банктердегі қызмет түрлері жайында маңызды ақпараттар берілді. Сонымен қатар пандемия жағдайына байланысты еліміздегі банктердегі дәстүрлі қызмет түрлерінің онлайнға көшуі жөнінде баяндалды.

Бүгінгі таңда күллі әлемдегі қаржы саласы алға қарай жылжу үстінде. Әсіресе банк жүйесіндегі цифрландыру секілді оң өзгерістер көпшіліктің сұранысына орай тиімді қызметтерін ұсынып келеді. Нарық қоғамындағы банктердің атқарып жатқан қызметтерін тізбектемес бұрын жалпы банк ісінің пайда болу тарихына да тоқталып өткен жөн. Себебі оның бастауы біздің эрамызға дейінгі VII ғасырдан бастау алады. Тарих беттерін парақтасақ, сол кездің өзінде Вавилонда өсімқорлардың болғандығы жайлы білуге болады. Тіпті “гуду” деп аталатын алғашқы банк билеттері алтынмен

пара-пар болды. Ежелгі Грек жерінде де монеталарды айырбастап, арнайы сақтайтындар болған. Ал біздің эрамызға дейінгі II ғасырда Фива, Гермонтис, Мемфис және Сиена секілді мегаполистердегі патшалық банктер салықтан түскен қаражатты қоғамдық қажеттілікке, әскердегі азаматтарға арнап отырған делінеді [1].

Тізбектей берсек, банктың пайда болу тарихы туралы ауқымды ақпараттарды ұсынуға болады. Дегенмен, бұл мақалада қазіргі таңдағы банктердің қызметі жөнінде маңызды дүниелерді тарқатып айтқан абзал. Қоғамның ілгерілеуіне, қызмет түрлерінің динамикалық түрде өзгеріп отыруына байланысты кез келген банк нарықтың бір мүшесі ретінде инновациялық процестерді қабылдай білуші инициатор ретінде көрінуі тиіс. Әрине бұл үдерістер өздігінен жүрмейді, бұл банктің даму стратегиясының бөлігі болатын инновациялық стратегия аясында жүйелі түрде жасалуы керек. Кез келген стратегияны, соның ішінде инновациялық стратегияны таңдау оны жүзеге асыруды қамтамасыз ететін жеке ұйымдық-экономикалық механизмді құруды қажет етеді. Банктің бағыты, қызмет көрсету жүйесі инновациялық процестердің ерекшеліктеріне байланысты болмақ. Ол үшін толыққанды классификация қажет. Себебі әртүрлі топтармен кері байланыс орнатуда қандай да бір мәселенің алдын алу үшін осыған мән берген жөн. Өйткені, инновациялық құрылымдық типтеуді енгізу нақты стратегияны таңдауды немесе экономикалық және басқару механизмін құру әдісін ғана емес, сонымен қатар банк өнімдерін енгізу және жылжыту нысандарын анықтауға мүмкіндік береді [2].

Банк қызметтері мен ұсынылатын өнімдер әрқашан қолжетімді болуы тиіс. Мәселен, тұтынушы қарапайым ғана ақпаратқа қол жеткізу үшін, сатып алулар мен төлемдер, аударымдар жасау үшін оңтайлы әдістер қарастырылуы керек. Әлбетте осы орайда банктердің инновациясыз алға жылжуы мүмкін еместігін айта кету керек. Себебі цифрландыру бойынша аталған қызметтерді халыққа ұсыну ыңғайлы бола түседі. Бүгінгі таңда шетелдік банктердің қолданысындағы бірнеше жүйені мысалға келтіріп көрелік:

- NFC технологиясы,
- Big Data;
- Блокчейн;
- Интернет технологиялары;
- Қаржылық технологиялар.

Шетелдегі ауқымды банк жүйелері алыстағы қызметтердің дұрыс орындалуына айрықша мән береді. Сондықтан да IT саласымен тікелей байланыс орнатқан. Яғни, кәсіп және IT саласын ұштастыру арқылы тұтынушылардың уақытын, энергиясын үнемдеуге атсалысу үстінде [3].

NFC технологиясы дегеніміз “Near Field Communication - «жақын алаңның байланысы» дегенді білдіреді. Бұл технология арқылы смартфондар банктің виртуалды карталарына айналады. Сондай-ақ, *digital* бойынша өздерінің басты өнімін дамытумен айналысады.

Ал Big Data-ға тоқталсақ, мұны үлкен көлемдегі ақпараттарды жылдам өңдейтін технология ретінде қарастырамыз. Базаға енгізілген миллион ақпаратты сүзгіден өткізіп, алаяқтықтан сақтанауға көмек беретін бірден-бір технология десек болады. Мәселен, HSBC банкі несие карталары бойынша алаяқтық әрекеттердің алдын алу қызметін үш есеге дейін арттырған. HSBC банкінің қауіпсіздік қызметіндегі мамандар небәрі 2 аптаның ішінде қылмыстық топтар мен бұрыс бағыттағы схемаларды тапқан.

Ал блокчейн туралы айтатын болсақ, ол банктердегі ақпараттарды “артқы цифрмен” толтырудан, қолдан жалған ақпарат жасап алудан сақтайды [4].

Интернет-технологиялар. Бөлшек банкинг бүгінгі күні цифрландырылған болып саналады. Әлбетте мұны интернеттің қарқынды түрде тарауымен, сондай-ақ, мобильді құралдардың келген адамға қолжетімді болуымен байланыстырамыз. Зерттеулерге назар салса, былтыр банк қызметтерініңдені онлайн арналардың көмегімен жүргізілген екен. Ал оған банкоматтарды пайдалануды қоссақ, онда «цифрлық» банктер орындайтын операциялар көлемі 85%-тен жоғары. Демеккелешекте 95%-тенкөбейеді деп сенуге болады. Интернетті қолдану табысты транзакцияларды жүзеге асыруға көмектеседі. Мысал ретінде қашықтан жасалатын төлем жүйесі не болмаса мобильді қосымшаның негізгі функциялары тұтынушылар тарапынан оң эмоциялар тудырып жатқаны анық. Ал цифрландыру жүйесімен өз қызметтерін ұсынбайтын банктер тұтынушыларын жоғалтып жатады. Бүгінгі қоғамдағы банк саласы бар ғалам бойынша интернетті, онлайн қызметтерді қолдануға ықпалды. Олай болмаған жағдайда нарықтан орнын ығыстыру қаупі басым [5].

Қаржылық технологиялардың қыр-сырын қарастыратын болсақ, банктердің инновация жағынан дамығандығын білдіретін fin-tech терминін еске түсіреміз. Бұл термин «Инвестопедия» қаржы энциклопедиясындағы белгілі сөз десек болады. Сонымен қатар бірқатар инновациялық қаржылық шешімдерді камтамасыз ететін маңызға дейін көтерілді.

Еліміздегі банктердің қазіргі таңдағы қызметіне сарапшылар тарапынан оң баға берілуде. Әсіресе, пандемия кезеңінде банктердегі дәстүрлі қызмет түрлері онлайнға ауысуға мәжбүр болды. Бұл өз кезегінде цифрландыру жүйесіне барынша көшуге ықпал жасады. Біздегі “Халық банк”, “Каспи банк” секілді банктер халықтың игілігі үшін көптеген мүмкіндіктерін ұсынып келеді. Мәселен, банк мамандарының айтуынша қазіргі күні елімізде жеке кәсіпкерлікпен айналысуға ниетті, кәсіпкер ретінде тіркелген азаматтар қарасы көп. Тіпті жеке кәсіпкер атану үшін де (ИП) банк қосымшасын қолдану жеткілікті. Бұл уақытты, энергияны үнемдеуге өте тиімді болып саналады. Осы орайда отандық банктердің қаржы қызметін цифрландыру бағыты бойынша көптеген қызметтердің жүйеленіп келе жатқанын көруге болады. Заман көшіне сәйкес банк саласы да ілгерілеп отырады деген сенім мол.

Әдебиет

1. banki.ru. История банковского дела
2. Викулов В.С. Типология банковских инноваций / В.С. Викулов // Финансовый менеджмент. - 2004. - № 6. - С. 12-19.
3. Рудская Е.Н. Необанки: мировой опыт и перспективы / Е.Н. Рудская, Ю.Ю. Полтавская // Молодой ученый. - 2016. № 7. - С. 959-969.
4. Инновационные и традиционные банки. - www.rebanking.ru
5. Цифрлық банктер модельдері: шетелдік тәжірибе. - www.article.kz

**Жасыл экономика- бұл экономикалық теориядағы
жаңа бағыттардың бірі**

Тажикова Ж.Ж.,
арнайы пән оқытушысы,
«Болашақ» университетінің
жоғары колледжі

Резюме

В данной статье рассматриваются очередное 18 послание Президента под названием «Казахстан-2050: новые государственные политические направления». В послание даны направления для экономики страны построить перспективные и эффективные модели «Зеленой экономики»

Н.А.Назарбаев в своем выступлении отметил, что в Казахстане надо открыть специальные институты, занимающиеся проблемами зеленой энергетики.

Рост темпа промышленности, развитие страны и нехватка ресурсов приводит к рассмотрению правительством и страны экологические проблемы и переход Казахстана на зеленую экономику

Abstract

This article discusses the next 18 message of the President called "Kazakhstan-2050: new state political directions." The message gives direction for the country's economy to build promising and effective models of the "Green Economy"

N.A. Nazarbayev in his speech noted that in Kazakhstan it is necessary to open special institutions dealing with the problems of green energy.

The growth of the pace of industry, the development of the country and the lack of resources leads to the consideration by the government and the country of environmental problems and the transition of Kazakhstan to a green economy

«Жасыл экономика»-бұл экономикалық білімге жаңа бағыт беру Қоршаған ортаның жағдайын жақсарту, табиғи ресурстардың жетіспеушілігін азайту, қоғамның тұрмыс жағдайын көтеру үшін жасыл экономиканың атқаратын рөлі орасан зор.

2012 жылдың 14-ші жолтоқсанында Елбасымыздың «Қазақстан-2050: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты кезекті 18-ші жолдауында ел экономикасының «жасыл экономикаға» негізделген тұрақты және тиімді моделін құруға анық бағдар берілген. Ел басшылығының «жасыл экономика» идеясының қазірден жүзеге асырып жатқаны белгілі. Біріншіден, елордамыз Астанада өткен «ЕХРО -2017» көрмесі «жасыл экономика» бағдарламасы аясында жүзеге асырылып отырғаны, екіншіден Қазақстан Республикасы бұрынғы кеңестік мемлекеттер арасында экологиялық мәселері тұнып тұрған бірден-бір ел.

Қазіргі таңда өмір сүру сапасын жақсарту үшін энергияны тұтынуды үнемі жақсы жолға қою қажет. Алайда энергетикалық ресурстардың бірсыпыра түрлеріне жетіспеушілік білініп тұрады.

Өндірілетін энергияның 85 пайызы органикалық отындарды жағудан алынады. Талдау барысында негізгі энергия көздері шамамен 40-100 жылдан кейін таусылады деп болжап отыр. Ал мұнай 40-50 жылдан, газ 80 жылдан, уран 80-100 жылдан, көмір 400-500 жылдан кейін жойылуы мүмкін.

Қазақстан-энергетикалық ресурстардың мол қорына бай ел. Біз энергетиканың 42 пайызын көмірден, 39 пайызын газдан, 17 пайызын мұнайдан алады екенбіз.

Экологтар мен сарапшылар алдағы 20-30 жылда Қазақстан климатының күрделі өзгеріске ұшырауы мүмкін болжам айтып ескертеді. Ал «жасыл экономика» экологиялық қауіпсіздікті азайтуға бірден -бір жол болып табылады. Осыған орай Қазақстанда «Жасыл көпір» атты бағдарлама әзірленген. «Жасыл көпір» бағдарламасын жеделдету мақсатында «Жасыл даму» бағдарламасы дайындалды.

Республикамызда энергетика мен табиғи газдың өндіру потенциалы өте жоғары болып тұр. Күн және жел энергиясы потенциалы жылына 1 трлн квт /сағ құрайды.

Қазіргі кезде энергия сыйымдылығының жалпы өнімі-1,9, Белоруссияда -1,7, ал Жапонияда-0,1, яғни Қазақстандық көрсеткіштен 19 есе төмен.

Бүгінгі таңда энергиямен қамтамасыз етілмеген 1200 фермерлік қожалықтар мен жайылымдар бар. Үкімет жыл саайын 4000 шаруашылықтың шығындарының бір бөлігін жабуды жоспарлап отыр.

Республикада 2020 жылы 793 мвт 14 гэс 170 мвт және 4 күн электростанциясы өндіретін 13 жаңа жел қондырғылары салыну қажет.

2012 жылы электроэнергия көлемі 450 34 млн квт /сағ өсті.

Энегетиканың альтернативті қайнар көзінің дамымауының негізгі себебі - энергияның біршама арзандығы.Энергетика өндіретін құрылғыларды шығаратын өндірістік базалардың жоқтың қасы.

Қазіргі кезде әр түрлі талдау нәтижесінен елімізде 25-30 млрд т қордың жиналғанын білуге болады.Мұның өзі адам басына 1800 кг қалдық келетінін байқатады.

Еліміздің экологиялық қатынастарын жақсарту үшін қалдықтарды азайтудың проблемаларын тиімді шешу қажет.

«Жасыл экономика»-бұл тек энергия көздерін пайдалану ғана емес сонымен қатар біздің өмірімізде өнімдерді қайта өндеуде дамыған әдістер мен тәсілдерді қолдану.

Жалпы алғанда, осы бетбұрыс біздің елге қай жағынан және қалай пайда әкелетінін білу үшін, әрине, шетел тәжірибесіне үңіле көз жіберу маңызды. Бұл мәселеде түптеп келгенде ұтылудан ұтудың көп екендігін алғаш болып Оңтүстік Корея дәлелдеді десек, артық айтқандық болмас. Ал АҚШ-та «жасыл» экономиканы дамытудың басты бағыты ретінде баламалы энергетиканы дамыту жолға қойылған.Кез келген әлемнің неғұрлым дамыған елдері «жасыл» экономика қағидаттарын ұстанады. Атап айтсақ, Моңғолия, Қытай сияқты елдер де басшылары жария еткен өршіл «жасыл экономика» жоспарларын жүзеге асыруда.

Жекелеген жобаларды алатын болсақ, инвесторларды ынталандыру арқылы соңғы екі жылда Қазақстанда жаңартылған энергия көздерін пайдалану нарығына көптеген нысандар іске қосылған. «Жасыл» экономикаға көшу жолында Қазақстан Республикасы Президентінің жанынан «Жасыл» экономикаға көшу жөнінде кеңес құрылғанын айта кеткен жөн. Сонымен қатар еліміздің су ресурстарын басқару жөніндегі мемлекеттік бағдарламасы қабылданып, ол жақсы деңгейде жүзеге асып келеді. Және де отын-энергетикалық кешенін дамытудың 2030 жылға дейінгі концепциясы бекітілді.

Сарапшылардың пікірінше қоқыстардың 95 пайызы ашық аспан астында табиғатты ластап жатыр.Плазмалық қайта өңдеу негізінде жұмыс істейтін зауытта қалдықтарды өте жоғары температурада жағады. Одан шыққан газ атмосфераға ұшпай ,электр энергиясын өндіруге кетеді.

Сонымен қатар алынған газдан әйнек қалдықтары алынады. Оны жол,көпір салуда,бетонға қосуға болады.Сол

себепті әр түрлі әдістер мен тәсілдерді бір кешенге біріктіріп, нәтижесінде көп пайда тауып, қоршаған ортаға аз шығын келтіреміз.

Жылу–энергия кешені еліміздің табиғатын ластаушы болып табылады. Көмір өндіретін бұрғылау жұмысының өзі экологиялық экономикалық мәселелердің туындауына әкеп соғады.

Көмір өндіру ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіретін топырақты ластап, ауыл шаруашылығы дақылдарының өсуін азайтып, экологиялық дағдарысқа әкеп соқтырады.

Әлемде отын энергетикалық құрылым балансы қарқынды өзгеріп жатыр. Альтернативті отын дамуы жүріп жатыр. Көмірден газға көшу жұмысы қолға алынды. Осыған байланысты өнеркәсіп өндірісінде метанды пайдалану тиімділігін айта кету керек. Өнеркәсіп пен энергетикада метанды пайдалану, жеке секторда газдандыру, автокөліктерді газбен қамтамасыз ету осының бәрі үлкен әлеуметтік экономикалық тиімділік әкеліп, атмосфераға бу газдарының азаюына септігін тигізеді.

«Жасыл экономика» концепциясы–қарқынды даму мәселелерімен байланысқан экономикалық ғылым мен философияға бағытталған идеялар. Адамзаттың өмір сүру деңгейін көтеруде айтарлықтай әсері бар. Мәселен, табиғи капиталдың тозуы, таза ауыз суының жетіспеушілігі, өнеркәсіп, энергия, климаттың өзгеруі. Энергетиканың ең көп тараған альтернативті қайнар көзі гидроэнергетика және атом энергиясы болып табылады. Бірақ оларды экологиялық деп те айта алмаймыз. Жазықтағы электростанциялар отынды қажет етпейді, атмосфераны ластамайды. Алайда табиғи баланстың бұзылуына әкеп соғады. Электростанцияның басты мәселесі бұл-ядролық қалдықтар. Бұл мәселені шешу үшін термоядролық синтез негізінде жұмыс жасайтын қалдықсыз электростанция салынып жатыр. Қауіпсіз болу үшін күн батареясы мен жел электростанциясы жұмыс істейді. Ғалымдар климат өзгерістерін азайту үшін энергетикалық төңкеріс қажет деп отыр.

Бизнес ортасында да жасыл экономика басты назарда жүр. Қаржылық қорлар, венчурлі капиталистер, дамыған елдердің үкіметі, бизнесмендер мен кәсіпкерлер, тұтынушылар жасыл экономиканы құруға кірісіп кетті. Энергетикалық тиімді технологияларға салынған инвестициялар мен табиғи инфрақұрылымдар әлден өз нәтижесін беруде.

Елдер өздерінің әлі келгенше экономикасын жасылдандыруға күш салуда. «Жасыл экономикаға» өту мақсатында құралдардың кең көлемдегі спектрі төменде келтірілген:

- Тиімсіз субсидияларға рұқсат бермеу,бағалауды дамыту принциптерін енгізу,табиғи ресурстарды бағалаужәне қоршаған ортаны ластағаны үшін салық салу;

- мемлекеттік сатып алу саясаты;

- «экологиялық салық салу» жүйесін реформалау;

- инфрақұрылымды дамыту принциптерін мемлекеттік инвестициялауды өсіру;

- экологиялық таза технология құруға байланысты зерттеу жұмыстарына мемлекеттік мақсатты қолдау;

Жасыл экономистер халықаралық келісім кезінде Тобин салығын 1 пайыз көлемінде салынуын ұсынып отыр. Сонымен қатар «табиғи капитал»категориясын қолдануды талап етіп отыр.

«Жасыл» құрылыс ғимараттарды үнемдеу үшін көптеп қолданылуда. 200 мың пәтерді «жасыл»модернизациялау 25 мың жаңа жұмыс орнын құруға және 116 ескі жұмыс орнын сақтап қалуға мүмкіндік берді.Жел энергетикасы жұмыспен 300 мың адамды,күн энергетикасы-600 мың адамды биоотын өндіру индустриясы -1млн 250 мың адамды жұмыспен қамтиды. Қалдықты қайта өңдеу жолымен шамамен 40 пайыздай әлемдік құрыш және 25 пайыздай алюминия алынады.Мұның өзі 250 мыңдай адамды жұмыспен қамтамасыз етеді.

Қазақстан Орталық Азияда бу газ қалдығын шығарудың ең ірі қайнар көзі болып табылады.Ал транспорттық сектор көмірқышқыл газының қалдығын тез өсіп отырған өзегі.Қазақстанда автокөлік өндірушілер өнім өндіруді азайта бастады. Сондай-ақ қалдықтарды басқару Экологиялық кодекспен реттеледі.

Әдебиет

1.Н.Ә. Назарбаев. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Егемен Қазақстан, 14 желтоқсан, 2012.

2.Азгальдов Г. Г., Костин А. В. Интеллектуальная собственность, инновации и квалиметрия // Экономические стратегии, 2008.

3.Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 –2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Алматы,

**Тауарларға баға қою: баға белгілеу саясаты мен
оның міндеттері**

Тажикова Ж.Ж.,
арнайы пән оқытушысы,
Календарова К.А.,
арнайы пән оқытушысы,
«Болашақ» университетінің
жоғары колледжі

Резюме

В данной статье основной целью фирмы является обеспечение того, чтобы в рыночных условиях было очень много производителей и специальных конкурсов или потребностей клиентов.

Abstract

In this article, the main goal of the firm is to ensure that in the market conditions there are a lot of manufacturers and special competitions or customer needs

Ең алдымен фирма нақтылы тауар арқылы қандай мақсаттарға қол жеткізуін шешіп алуы тиіс. Егер мақсатты нарықты талдау және нарықта жайлы жағдай жасау тиянақты есептелген болса, онда маркетинг кешенін қалыптастыруға, оның ішінде баға проблемасына көзқарас түсінікті болады, өйткені негізінен баға белгілеу стратегиясы, нарықта жайлы жағдай жасау алдын ала қабылданған шешімдермен анықталады. Сонымен қатар фирма басқа да мақсаттарды көздеуі мүмкін. Мысалы, тәжірибеде жиі кездесетін мақсаттар мынадай болуы мүмкін: өмір сүруді қамтамасыз ету, ағымдағы пайданы барынша арттыру, нарық үлесінің немесе тауар сапасының көрсеткіштері бойынша жетекші орындарға ие болу.

Өмір сүруді қамтамасыз ету

Нарық жағдайында өте көп өндірушілер мен ерекше бәсекелестік әрекет жасайды немесе клиенттердің қажеттіліктері бірден өзгерген жағдайда фирманың негізгі мақсаты өмір сүруді қамтамасыз ету болып табылады. Кәсіпорынның жұмысын және өз тауарларын өткізуді қамтамасыз ету үшін фирма тұтынушылардың қолдауына ие болуды көздеп, төмен бағалар қоюға мәжбүр болады. Өмір

сүру пайдадан да маңызды. Бұл фир-малар төмендетілген бағалар шығындарды жапқанға дейін тағы біршама уақыт коммерциялық қызметін жалғастыра береді.

Ағымдағы пайданы барынша арттыру

Көптеген фирмалар ағымдағы пайдасын арттыруға ұмтылады. Олар сұраныс мен шығындарды баға деңгейлерінің әр түрлеріне жақын бағалауды жүзеге асырады, ағымдағы пайданың жоғары болуын қамтамасыз ететін және шығындарды барынша жоғары дәрежеде жабатын бағаны таңдайды. Барлық ұқсас жағдайларда ағымдағы қаржы көрсеткіштері фирма үшін ұзақ мерзімді көрсет-кішпен салыстырғанда маңызды болып табылады.

Нарық үлесінің көрсеткіштері бойынша жетекші орынға ие болу

Көптеген фирмалар нарық үлесінің көрсеткіштері бойынша жетекші орынға ие болғысы келеді. Олар нарықтың ең үлкен үлесіне қол жеткізген компанияда шығын ең төмен және пайда ең жоғары мөлшерде болып, ұзақ мерзімді сипат алатынына кәміл сенеді. Нарық үлесінің көрсеткіштерін басшылыққа алуға ұмтыла отырып, олар бағаны барынша төмендетеді. Бұл әрекеттің мақсаты - нарық үлесін нақты өсіруге күш салу болып табылады. Мысалы, бір жыл ішінде фирма нарықтағы өзінің үлесін 10-15% арттырғысы келеді. Осы мақсатқа сәйкес ол баға мен маркетинг кешенін қалыптастыра-тын болады.

Тауар сапасының көрсеткіштері бойынша жетекші орынға ие болу

Фирма өзінің алдына ұсынылған бүкіл нарықта оның тауары ең жоғары сапалы тауар болуына қол жеткізу міндетін қояды.

Әдетте одан жоғары баға қоюды талап етеді, өйткені жоғары сапаға қол жеткізуге жұмсалған шығындарды және қымбат тұратын ГЗБКЖ жүргізуді жабуы тиіс. Ол өз тауарларына үнемі жаңа қасиеттер беріп отырады, олардың ұзақ мерзімділігін арттырады және сол үшін жоғары баға алады.

Сұраным қисық сызығын бағалау әдістері

Көпшілік фирмалар сұранымды өзгерту өлшемдеріне қол жеткізуге тырысады. Өлшемдер көзқарасына айырмашылықтар нарықтың тұрпатына байланысты орын алады. Таза монополия жағдайында сұранымның қисық сызығы тауарға деген сұранымның фирма сұрайтын бағасымен негізделеді деп куәландырылады. Бірақ бір немесе бірнеше бәсекелестер пайда болғанда,

сұранымның қисың сызығы бәсекелестер бағаларына (тұрақты немесе нұбылмалы) сәйкес өзгеріп отырады. Бұл жағдайда бәсекелестер бағалары тұрақты деп есептеледі.

Баға мен сұранымның ара қатысын анықтаған кезде нарық маманы бағадан басқа сұранымға әсер ететін басқа да факторларды ескеруі тиіс.

Егер фирма бір мезгілде бағаны төмендете отырып, жарнамалың бюджетті көбейтсе, онда сұранымның қай бөлігі бағаның төмендеуімен, қай бөлігі жарнаманың жоғарылауымен түсіндірілетінін анықтау мүмкін болмайды. Осындай жағдай мейрам күндерінің алдында, бағалар төмендеген кезде байқалады.

Шығындарды бағалау

Сұраным, ереже бойынша фирма өз тауарына қоюға болатын ең жоғарғы бағаны айқындайды, ал ең төменгі баға фирманың шығындарымен анықталады. Компания тауар өндірісіне, оны бөлуге және өткізуге, сонымен қатар пайданың әділ мөлшерін алуға жұмсалатын барлық шығындарды толығымен жабатын бағаны белгілеуге тырысады.

Шығындардың түрлері

Фирманың шығындары екі түрлі - тұрақты және ауыспалы болады.

Тұрақты шығындар - бұл өзгермейтін шығындар. Мысалы, фирма ай сайын ғимарат жалдағаны, жылу, қызметкерлердің еңбекақысы және т.б. үіпін төлемақы төлейді. Тұрақты шығындар өндіріс деңгейіне қарамайды, үнемі болып тұрады.

Ауыспалы шығындар өндіріс деңгейіне тікелей байланысты өзгеріп отырады. Әрбір қол калькуляторы өзін жасау үшін пластмассаны, сымдарды, орауды және т.б. жұмсалатын шығындарды қажет етеді. Өнім бірлігіне шаққанда бұл шығындар негізінен өзгермейді, ал ауыспалы шығындар деп жалпы сомасы тауардың өндірілген мөлшеріне байланысты өзгеріп отыратын шығындарды атайды.

Жалпы шығындар деп өндірістің әрбір нақтылы деңгейіндегі тұрақты және ауыспалы шығындардың қосындысын атайды. Фирма тауар үшін өндірістің барлық жалпы шығындарын неғұрлым толық жабатын бағаны қоюға тырысады.

Бәсекелестер бағасы мен тауарларын талдау

Фирманың бағаның орташа мөлшерін белгілеуіне бәсекелестер бағалары мен нарықтың жауап әрекеті әсер етеді,

сондықтан фирма өз бәсекелестері тауарларының сапасы мен бағасын білуі қажет. Мұны бірнеше тәсілмен анықтауға болады. Фирма өзінің өкілдеріне тауардың өзін және оның бағасын салыстырып көру үшін салыстыру өнімдерін сатып алуға тапсырма береді. Ол бәсекелестердің прейскурантын қолына түсіріп, жабдығын сатып алып, оны зерттей алады. Ол сатып алушылардан бәсекелестер тауарларының сапасын және бағаларын қалай қабылдайтыны туралы пікір білдіруді өтіне алады.

Бәсекелестер тауарлары мен бағалары туралы ақпаратты фирма өзінің бағаларын белгілеу жұмысы үшін пайдаланады. Егер оның тауары негізгі бәсекелестер тауарына ұқсас болса, ол осы бәсекелестер белгілеген бағаға жақын бағаны қоюға тиіс. Әйтпесе, ол өткізу жүйесінен айырылып қалуы мүмкін. Егер тауардың сапасы төмен болса, фирма бәсекелестер бағасын белгілей алмайды. Ол бәсекелестер бағасынан жоғары бағаны негізінен тауарының сапасы жоғары болса ғана қоя алады. Фирма бағаны өз ұсынысын бәсекелестер ұсыныстарының қатарына шығару үшін пайдаланады.

Баға белгілеу әдісін тандау

Сұраным кестесін, бәсекелестер бағасы мен олардың шығындарының есебін білсе, фирма өз тауарының бағасын таңдауға дайын болады. Ол пайданы қамтамасыз етпейтін тым төмен баға және сұранымды қалыптастыруға бөгет болатын тым жоғары бағаның аралығында болады. Бірінші сызбада баға белгілегенде басшылыққа алынатын үш негізгі мәселе берілген.

Ең төмен ыңтимал баға өнімнің өзіндік құнымен белгіленеді, ал ең жоғары баға - фирма тауарларының ерекше қасиеттерінің болуына байланысты қойылады. Бәсекелестер тауары және алмастырушы тауарлар бағалары орташа деңгейде көрсетіледі. Баға белгілегенде осы деңгейді ұстану қажет.

Фирма баға белгілеу мәселесін бағаны алдын ала есеп-теудің осы үш жолдың кем дегенде бірі ескерілетін әдістемесін таңдай отырып шешеді. Фирма таңдап алған әдіс нақтылы бағаның дұрыс есептелетініне сенім артуын білдіреді. Баға белгілеудің басқа әдістері кейіннен қарастырылады: "орташа шығындар + пайда", зиянсыздықты талдау және мақсатты пайданы қамтамасыз ету; тауардың байқалатын құндылығына байланысты баға белгілеу; ағымдағы баға деңгейі негізінде баға белгілеу; жабық сауда негізінде баға белгілеу.

Баға - нақтылы тауар үшін алынатын ақшалай сома.

Баға маркетингтің маңызды элементі болып саналады. Кәсіпорындар бағаны өздері қалыптастыруға тырысады. Баға қай тауар қозғалысының сатысында қалыптасуына байланысты белгіленеді. Жалпы алғанда тауар үш қозғалыс кезеңінен өтеді, олар:

- Кәсіпорын - көтерме сауда
- Көтерме сауда - бөлшек сауда
- Бөлшек сауда - тұтынушылар

Тауар қозғалысының осы сатыларына байланысты бағаның үш негізгі түрін бөліп алады:

кәсіпорындардың көтерме бағалары (босататын бағалар) өнеркәсіптің (сауданың) көтерме бағалары бөлшек бағалар.

Бағаның белгілі бір құрылымы болады.

Кәсіпорындардың көтерме бағалары (босататын бағалар)-ол кәсіпорыннан шығатын тауардың бағасы мен тауардың өзіндік құнынан, кәсіпорынның пайдасынан құралады.

Өнеркәсіптің көтерме бағалары (сауданың) өзіндік құн мен пайдадан басқаны қамтиды - өткізу шегермесін (скидка) енгізеді.

Қамту - өткізу шегермесі ол қамту және өткізу қызметі үшін төленетін баға. Бұл шегерме қамту-өткізу мекемелерінің шығындарын қайтаруға және пайда беруге тиіс.

Бөлшек бағалар-бұл ең соңында тұтынушыға келетін тауардың бағасы, яғни процесті аяқтайтын баға.

Сауда шегермесі-ол ең соңында тұтынушыға (халыққа) тауар өткізу қызметінің бағасы. Сауда шегермесі пайыз бойынша бөлшек бағаға белгіленеді.

Өнеркәсіптің көтерме бағасы, егер кәсіпорынның меншік сауда орындары болса, онда кәсіпорынның көтерме бағасымен бірдей болуы мүмкін.

Баға белгілеу - нақтылы тауарға баға қою процесі. Көпшілік жағдайда баға белгілеу жөнінде шешімдер қабылдау кәсіпорын үшін сыртқы себептермен айқындалады. Кейбір жағдайларда бұл себептер кәсіпорынның баға белгілеу еркіндігін айтарлықтай азайтады, басқа жағдайларда - баға белгілеу еркіндігіне көп әсер етпейді, үшінші бір жағдайларда - бұл еркіндікті ерекше кеңейтеді. Баға қоймай тұрып, кәсіпорынның өнімге бағаны белгілеу "еркіндігінің аражігін" ажыратып алған жөн.

Кәсіпорынның баға белгілеуіне ықпал ететін негізгі факторлар:

1. Тұтынушылар. Тұтынушылардың таңдаулары, олардың саны, табыс деңгейі, модасы, сұранысы және оның икемділігі

2. Нарықтық орта. Нарықтың 4 үлгісі ұйымның нарықтық ортасын айқындайды. Баға белгілеу тұрғысынан алғанда нарықтық ортаның 4 негізгі тұрпатын бөліп алуға болады:

- баға, кәсіпорын бақылайтын орта.
- баға, бір топ кәсіпорын бақылайтын орта.
- баға, нарық бақылайтын орта.

баға, мемлекет бақылайтын орта. Көпшілік елдерде бұл - коммуналдың қызметтер, қоғамдық көлік және бірқатар басқа салалар.

Әдебиет

1. Н.Ә. Назарбаев. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Егемен Қазақстан, 14 желтоқсан, 2012.

2. Азгальдов Г. Г., Костин А. В. Интеллектуальная собственность, инновации и квалиметрия // Экономические стратегии, 2008.

3. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Алматы,

ӘОЖ 33.338

Мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмек маңызы мен мәні

Тажикова Ж.Ж.,
арнайы пән оқытушысы,
Кушекова М.А.,
арнайы пән оқытушысы,
«Болашақ» университетінің
жоғары колледжі

Резюме

В статье рассмотрены основные проблемы и значения адресной социальной помощи в Казахстане. Целью статьи является изучение закона о социальной помощи граждан. Анализ данной статьи показал, что на сегодняшний день

адресная социальная помощь занимает значительное место в жизни современного человека.

Abstract

The article deals with the main problems and values of targeted social assistance in Kazakhstan. The purpose of the article is to study the law on social assistance to citizens. The analysis of this article showed that today targeted social assistance occupies a significant place in the life of a modern person.

Мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмек - бұл облыстарда, республикалық маңызы бар қалаларда, астанада белгіленген, шартты емес және ақшалай көмек түрінде жан басына шаққандағы орташа табысы кедейлік шегінен төмен жеке тұлғаларға мемлекет беретін ақшалай төлем болып табылады.

Шартсыз ақшалай көмек көрсетіледі:

1) жалғызбасты және жалғыз тұратын, тұрмысы төмен мүгедектерге жұмысқа орналасуға жәрдемдесу шараларына қатысу үшін:

- зейнет жасына жету;

Бірінші немесе екінші топтағы мүгедектік;

Екі айдан астам уақытша еңбекке жарамсыздық кезеңі белгіленетін аурудың болуы.

Барлық еңбекке жарамды отбасы мүшелері бірінші немесе екінші топтағы мүгедектер және (немесе) екі айдан астам уақытша еңбекке жарамсыздық кезеңі белгіленетін аурулары бар және аз қамтылған отбасылар:

- жеті жасқа дейінгі бала;
- мүгедек бала;
- бірінші немесе екінші топтағы мүгедек;
- қарттар;
- сыртқы күтім мен көмекке мұқтаж адамдар.

Шартты материалдық көмек жалғыз және жалғыз тұратын, аз қамтылған, еңбекке қабілетті адамдарға, сондай-ақ жұмыс істейтін (еңбекке қабілетті) мүшелері бар аз қамтамасыз етілген отбасыларға, олардың жұмысқа орналасуына және жәрдемдесу шараларына қатысуына байланысты беріледі.

Қазақстандағы атаулы әлеуметтік көмекті жан басына шаққандағы кірісі кедейлік шегінен аспайтын адамдардың санаттары бойынша алуға болады:

- Қазақстан Республикасының азаматтары;
- оралмандар;

- Босқындар;
- шетелдіктер;
- Қазақстан Республикасында тұрақты тұратын азаматтығы жоқ адамдар.

Кедейшіліктің шегі-бұл бір адамның ең төменгі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажет табыс көзі, ол атаулы әлеуметтік көмек мөлшерін анықтау өлшемі ретінде белгіленеді.

Атаулы әлеуметтік көмекті кім ала алмайды?

«Мемлекеттік әлеуметтік атаулы көмек туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес келесі адамдарға әлеуметтік атаулы көмек тағайындауға құқығы жоқ:

- жан басына шаққандағы орташа кірісі облыстарда, республикалық маңызы бар қалаларда, астанада белгіленген кедейлік шегінен асатын адамдар (отбасылар);

- еңбекке жарамды отбасы мүшелері кәмелетке толғаннан кейін орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі, жоғары оқу орындарында күндізгі бөлімде оқитын балаларды қосқанда, кәмелетке толмаған балаларды қоспағанда, жұмысқа орналасуға жәрдемдесу шараларына қатысудан бас тартқан отбасылар. Олардың оқу орындарын бітірген уақыты (бірақ жиырма үш жасқа толғанға дейін);

- атаулы әлеуметтік көмек тағайындау үшін көрінеу жалған ақпарат пен жалған құжаттарды ұсынған адамдар (отбасылар).

Атаулы әлеуметтік көмек мөлшері

«Мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмек туралы» заңға сәйкес уәкілетті орган жан басына шаққандағы орташа кіріс пен отбасының әр мүшесіне негізделген өңірлерде белгіленген кедейлік шегінің арасындағы айырмашылық ретінде бір адамға немесе отбасына атаулы әлеуметтік көмек мөлшерін есептейді. Отбасы құрамы мен кірісі өзгерген жағдайда тағайындалған атаулы әлеуметтік көмек мөлшері қайта есептеледі. Өтініш беруші 10 жұмыс күні ішінде уәкілетті органға атаулы әлеуметтік көмек мөлшерін өзгерту үшін негіз бола алатын жағдайлар туралы хабарлауға міндетті.

Жан басына шаққандағы кіріс қалай есептеледі?

Атаулы әлеуметтік көмек алуға жүгінген адамның жалпы табысы атаулы әлеуметтік көмек алуға жүгінген кезде ұсынылған құжаттар мен мемлекеттік органдардың ақпараттық жүйелерінен алынған мәліметтер негізінде анықталады.

Отбасының жиынтық кірісіне тұрғын үйден және атаулы әлеуметтік көмектен басқа кірістердің барлық түрлері, сондай-ақ ақшаны қолма-қол ақшамен немесе белгілі бір уақыт аралығында алған жұмыспен қамтуға жәрдемдесудің белсенді шараларына қатысу шеңберіндегі мемлекеттік қолдау шаралары кіреді. Әкімдіктер аймақтардың ерекшеліктерін ескере отырып, кіріс бермейді деп анықтауға құқылы: мал, құс, жер.

Жан басына шаққандағы кіріс атаулы әлеуметтік көмек алуға жүгінген тоқсанның алдындағы тоқсанда алынған кірісті отбасы мүшелерінің санына және үш айға бөлу арқылы есептеледі.

МАҢЫЗДЫ ӘЛЕУМЕТТІК КӨМЕК 2020 жылы не өзгереді? Көпбалалы отбасылар АӘК ала ма? Оны төлеу шарттары қандай? Көп балалы отбасыларға қандай көмек түрлері көрсетіледі? Аз қамтылған отбасылардың балалары үшін қандай көмек бар?

Қазақстанда көп балалы отбасыларға табысына қарамай көмек көрсетіледі. Еңбек министрлігі жаңа жылдан бастап олар тек мұқтаж адамдарға ғана емес, төрт баладан артық барлық адамдарға жәрдемақы төлей бастайтынын мәлімдеді. Сонымен қатар, көп балалы аналар әлі күнге дейін мемлекет тарапынан берілетін атаулы әлеуметтік көмекке сенім арта алады. Яғни, енді екі пайда болады.

Шенеуніктер анықтаған арнайы жәрдемақы тек көп балалы отбасыларға беріледі. Яғни, кем дегенде төрт баланы тәрбиелейтіндер. Балалар неғұрлым көп болса, мемлекет тарапынан көмек көп. Мемлекеттік жәрдемақы барлық адамдарға, кіріс деңгейіне қарамастан, 2020 жылдан бастап берілетін болады. Егер Еңбек министрлігінің ұсынысы қолдау тауып, тиісті заң қабылданса, жәрдемақы 1 қаңтардан бастап төлене бастайды.

Ресми мәлімет бойынша, Қазақстанда 343 мың көп балалы отбасы бар. Балалы отбасыларға берілетін жаңа мемлекеттік жәрдемақы отбасындағы балалар санына байланысты 42 500-ден 73000 теңгеге дейін. Минималды сома -42 500 теңге. Бес мұрагер үшін 53 125 теңге төленеді. Алтыға - шамамен 63 750 теңге. Егер жеті және одан да көп бала болса -73 375 теңге, бұл мүмкін болатын ең жоғарғы жәрдемақы. Тіпті жас кедергі емес. Егер балалар қазірдің өзінде студенттер болса және күндізгі бөлімде оқитын болса, онда олар 23 жасқа дейін мемлекет көмектеседі. Олар бұрын аналарды қолдауға тырысты. Барлық көп балалы отбасыларға, табысына қарамай, 9 жарым мың теңге төленді.

Бірақ бұл норма 2018 жылы алынып тасталды. Содан кейін үш жеңілдік (балалар, арнайы және атаулы әлеуметтік көмек) бір біріктірілді -АӘК. Олар ақшаны тек кедейлік шегінен төмен адамдарға бере бастады.

Кейбір қазақстандықтар әлеуметтік көмек алу үшін табысын жасыра бастады. Жыл басынан бері мұнда 74 мыңға жуық көп балалы отбасы болды. Бірақ қазір бәрі басқаша болады дейді олар Еңбек министрлігінде. Көп балалы АӘК алу әлдеқайда қиын болады. Ол үшін көп жұмыс істеу қажет. Сөзбе-сөз мағынада. 2020 жылдан бастап атаулы әлеуметтік көмек төлеу тәсілдері де өзгереді. «Әрбір еңбекке қабілетті отбасы мүшелері бірлескен және өз отбасы үшін жауапты болуы керек, ол қиын жағдайдан шығуға көмектесуі қажет.

Егер біз оған жұмыс ұсынатын болсақ және ол әлеуметтік келісімшарт ретінде ресімделеді және ол бұл жұмыстан бас тартса, онда атаулы әлеуметтік көмек бүкіл отбасы тарапынан тоқтатылады .

Кейбір қазақстандықтар әлеуметтік көмек алу үшін табысын жасыра бастады. Жыл басынан бері мұнда 74 мыңға жуық көп балалы отбасы болды. Көп балалы АӘК алу әлдеқайда қиын болады.

Ол үшін көп жұмыс істеу қажет. 2020 жылдан бастап атаулы әлеуметтік көмек төлеу тәсілдері де өзгереді. «Әрбір еңбекке қабілетті отбасы мүшелері бірлескен және өз отбасы үшін жауапты болуы қажет, ол қиын жағдайдан шығуға көмектесуі қажет. Егер біз оған жұмыс ұсынатын болсақ, және ол әлеуметтік келісімшарт ретінде ресімделеді және ол бұл жұмыстан бас тартса, онда атаулы әлеуметтік көмек бүкіл отбасы тарапынан тоқтатылады.

АӘК жағдайлары атаулы көмек алу үшін отбасының кірісі әрқайсысы үшін 21 мың 800 теңгеден аспауы қажет. Көп балалы отбасыларға берілетін жәрдемақы да ескерілетін болады. Мысалы, алты адамнан тұратын отбасы үшін АӘК алу үшін әкесі мен анасы айына 88 мың теңгеден аспауы қажет. Пайдасы да бар. Әйтпесе, атаулы көмек сізге сәйкес келмейді. Егер сізде жеті бала болса, көп балалы отбасыларға берілетін жәрдемақыны есептемегенде табысы 123 мыңнан аспауы қажет.

Бюджеттен төленетін төлемдер қатаң бақылауға алынуға уәде береді. Оларды ай сайын емес, тоқсанына бір рет тағайындалады. Жылына тағы 4 рет комиссия отбасына балалардың қайғылы жағдайға тап болған-жатпайтынын түсіну үшін келеді. Бәрі бюджеттік адамдарға кездейсоқ адамдар болмас үшін есептеледі. Бірақ бұл қалайша мүмкін,

егер көпбалалы отбасылардың арасында жеткілікті ауқатты отбасылар болса? Бәрі заң жобасы парламент мақұлдаған кезде белгілі болады. Әлеуметтік көмек көрсетудің жаңа тетігі 1 қаңтардан бастап пайда табуы қажет.

Қазақстандағы 4 миллионнан астам отбасы түрлі деңгейге ие. Әрине, барлығы қолдауды қалайды, бірақ мұнда көмек ең мұқтаж адамдарға көрсетілетінін атап өткен жөн. Басқа отбасылар жеке-жеке қарастырылатын болады.

Бүгінгі таңда күнкөріс деңгейінің 50% -дан төмен отбасы мүшелеріне шаққандағы орташа табысы бар адамдар мемлекеттен атаулы әлеуметтік көмек алуға үміттене алады. Қазір бұл көрсеткіш 14 849 теңгені құрайды. Яғни, егер сіздің отбасыңызда ай сайын бір адамға 15 мың теңгеден төленетін болса, сіз енді табысы аз адамдар санатына енбейсіз.

6 адамнан тұратын отбасы мысалында қазіргі стандарттарды қарастырамыз: әкесі, анасы және төрт кәмелетке толмаған баласы. Отбасы басшысының жалақысы мен бірге бір жасқа дейінгі баланы күтуге арналған жәрдемақы айына 70 мың құрайды делік. Бұл отбасының әр мүшесі үшін шамамен 11,5 мың теңге болады деген сөз. Күнкөріс деңгейінің 50% шекті деңгейіне дейін оларда 3 203 теңге жоқ.

Мемлекет мұндай отбасының әр мүшесіне - балаларға да, ересектерге де төлейді. 2019 жылдың ортасынан бастап Қазақстанда атаулы әлеуметтік көмек келесідей болады: әлеуметтік жағдайы төмен отбасылардағы барлық балалар үшін 20789 теңге мөлшерінде белгіленген төлем тағайындалады. Ол өзгермейді. Ересек отбасы мүшелері кедейлік шегіне жетпейтін айырмашылықты алады.

Сонымен қатар, деңгейдің өзі де жоғарылайтындығын қайталап айту қажет. Осылайша, бірдей шартты отбасы ай сайын мемлекеттен 100 мың теңгеден астам, сонымен қатар өздерінің жеке кірістерін алады. Әрине, әр нақты отбасының жеке есептеуі болады, бірақ үлкен айырмашылық қазірдің өзінде көрінеді. Ең бастысы: барлық аз қамтылған отбасылар балалар санына қарамастан атаулы әлеуметтік көмек алуға жүгіне алады.

Осы уақытта Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі нормативтік актілерге өзгертулер енгізу бойынша көп жұмыс істеуде. Заңнамалық базаны уақытында дайындауға уақыт болуы қажет.

Әдебиет

1. Сахариев С.С. Финансы: учебник Алматы: Юридическая литература, 2014 г.
2. Козырев В.М. Основы современной экономики: учебник – М.: Финансы и статистика, 2008 г.

ӘОЖ 330.342.23 (035.3)

Индустриалды-инновациялық дамудың ерекшеліктері және оның бағыттары

Сәрсен А.С., УА-19-1
оқу тобының студенті,
Култанов Б.Б.,
менеджмент магистрі, аға оқытушы,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

Научно-технический прогресс является результатом интеллектуального труда, достижением развитой науки, оказывающей огромное влияние на развитие общественного производства.

Abstract

Scientific and technological progress is the result of intellectual labor, the achievement of a developed science that has a huge impact on the development of social production.

Ұлттың өркендеуін мұра ету мүмкін емес – ол жасалуы қажет. Ұлттық өркендеу классикалық экономика табанды түрде дәлелдегеніндей, елдің халықтық ресурстарынан, жұмысшы күшінен, ұлттық валютаның әрекет етуші пайыздық мөлшерінен немесе тұтынушылық қабілеттілігінен өздігінен туындамайды. Жекелеген елдің бәсекеге қабілеттілігі оның өнеркәсібінің инновация мен модернизацияға бейімділігіне байланысты. Компаниялар күшті әлемдік бәсекелестер қатынастары, олардың қысым жасауы мен лақтырып кетуі арқасында басымдықтарға қол жеткізеді. Олар нарықтағы күшті ішкі бақталастардың, агрессивті жергілікті жеткізушілердің және талап еткіш тұтынушылардың қатысуымен жеңіске жетеді [1, б.205].

Қазақстан бәсекеге қабілетті өнімдерді өндіруге негізделген жаңа ақпараттық технологияларды игеру, республиканың өнеркәсіп және ғылыми-техникалық әлеуетін дамыту басты стратегиялық міндетінің бірі [2, б.4]. Сондықтан да елімізде бәсекеге қабілетті өнімдер өндіру негізінде өнеркәсіпті инновация мен модернизацияға бейімдеу мақсатында заңдар мен стратегиялар жасалуында. Соңғы жылдары біздің мемлекетімізде еліміздегі инновациялық қызмет дамуының құқықтық қолдалуын қамтамасыз ететін бірқатар заңдар мен нормативтік актілер қабылданды: «Білім туралы» [3, б.32], «Авторлық құқық және аралас құқықтар», «ҚР патент заңы» [4, б.35], «Кіші кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау туралы» [5, б.30], 2002 жылдың 3 шілдесінде ҚР «Инновациялық қызмет туралы» [6, б.32] заңы жасалып, қабылданды.

Соған сәйкес, стратегия ҚР президентінің 2003 жылдың 17 мамырындағы № 1096 жарлығымен бекітілді, мақсаты—елдің экономика салалары мен дамудың шикізат бағыттылығынан қалдықтарын диверсификациялау арқылы тұрақты дамуға қол жеткізу. Мұндайда инновациялық даму ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын негізгі фактор ретінде анықталған [7, б.87]. Мемлекеттің мақсатқа сай саясат жүргізуі арқылы экономика мен қоғамның одан әрі қарқынды дамуы үшін инновацияларды толық пайдалануға мүмкін болады. Қазіргі таңда, әлемдік экономиканың жаһандану кезінде Қазақстан экономикасының шикізат бағыттылығы, әлемдік экономикамен айтарлықтай емес бірігуі, өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның дамымауы, кәсіпорындардың жалпы техникалық және технологиялық жақтан артта қалуы, ғылымның өндіріспен нақты байланысының жоқтығы, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға және басқаларға төмен мөлшерде қаражат жұмсау сияқты бірқатар мәселелермен ұшырасады. Аталмыш мәселелердің шешімін табу үшін Қазақстанға білімге негізделген, қоғамдық игіліктің іргетасы болуға лайықты, бәсекеге қабілетті экономиканы құру қажет. Технологиялық тұрғыдан жоғары дамыған елдерде тіжірібе көрсеткендей, соңғы екі онжылдықта инновациялық қызметті қолдау мен белсенді түрде мемлекеттік реттеу саясаты жүргізілген, онда жаңа технологияларды өндіру нарықтық бәсекенің негізгі факторына, өндіріс тиімділігін арттыру және тауар мен қызмет сапасын жақсартудың негізгі құралына айналды.

Республиканың индустриялық-инновациялық даму стратегиясының іске асуы 3 кезеңнен тұрады.

1-кезең—(2003-2005 жылдар), оның міндеті: даму институтын, инновациялық орталықтар, технопарктер құру.

2-кезең—(2006-2010 жылдар), оның міндеті: ғылыми-инновациялық инфрақұрылым құрып, өнеркәсіпті жаңғырту, экономика құрылымдарын әртараптандыру.

3-кезең—(2011-2015 жылдар), оның міндеті: енгізілген ғылыми-қуаттарды игеру, шикізатты өз елімізде өңдеу, қажетті өнімдер мен бұйымдарды жасауды іске асыру.

Бірінші кезеңнің міндеті бойынша, уақытында мемлекетте институттар мен инновациялық орталықтар, технопарктер құрылды. Қазіргі таңда екінші кезеңнің бастапқы міндеттері орындалуда. Мемлекетте «Қазына» орнықты даму қоры» АҚ және «Самұрық» мемлекеттік активтерді басқару жөніндегі қазақстандық холдингі» АҚ құрылған. Бұл холдингтердің құрамына экономиканың түрлі бағытында қызмет көрсететін, нарықты жетекші орынға ие компаниялар кірген және осы холдингтер еліміздегі шағын және орта бизнестің кең өріс алуына демеу беруде. Еліміздің экономика саласында конъюнктуралық, маркетингтік зерттеулер, кадрларды даярлау және менеджерлердің жаңа буынын қалыптастыру, инновациялық инфрақұрылымды қалыптастыру жұмыстары іске асырылуда.

Қоғамдық өндірістің (ұдайы өндірістің) дамуына көптеген факторлар ықпал етеді. Олардың ішінде маңызды рөл атқаратыны технология өндірісі құралдарының үздіксіз жетілдірілгенін білдіретін ғылыми-техникалық прогресс.

Заманауи жаңа ғылыми-техникалық революция — үшінші баспалдақ, ол XX жүз жылдықта планетаның заманауи елдері мен аймақтары дамуындағы әлемдік шаруашылықтың рөлінің артуымен, әлемдік шаруашылық елдерінің өзара тәуелділігі үрдістерінің күшеюімен, жаһандану дәуірінің басталуымен бірге пайда болды. Өйткені ұлттық және аймақтық шаруашылық оның бір бөлігі және сондай-ақ олардың көпшілігі әлемдік шаруашылықпен байланысты болып отыр. Жаһандану дәуірі - XX ғасырдың ғылыми-техникалық революциясына байланысты адамзат тарихында қадам басқан индустриалдық дамудың жаңаша баспалдағы. Ол үшін дүниежүзілік қауымдастықтағы елдер, халықтар арасындағы бұрын болмаған интеграциялық үрдістер тән. Трансұлттық монополиялар өз қолында 45 % босатылған елдердің өнеркәсіптік өндірісін, 50 % олардың сыртқы экономикалық айналымын, 75 %-дан астам шикізат

экспортын, 75% азық-түліктің дүниежүзілік импорт көлемін ұстап отыр.

Дамыған елдер орасан зор қаржылық кіріштарлыққа түсіп қалды: олардың қаржылық қарыздары астроэкономикалық цифрға—1трлн. долларға жетті. Интеграция, кооперация күштері негізінде халықтық экономикалық қарым-қатынастар арасында қайта құрулар жүрді. Барлық елдер үшін бастысы олардың халықаралық ғылыми-техникалық ынтымақтастықтың жаһандану деңгейіне шығуы болады. XX ғасырдың ортасында жекелеген елдерде, аймақтар мен дүниежүзілік шаруашылықтарда ұдайы өндіріс мәселесіне деген назар ұлғая түсті. Ең алдыменен олардың қоғамның өндірістік күшінің даму деңгейі анықталды. Экономикалық теориядағы экономикалық өсу факторлары туралы бастапқы көріністермен негізделеді. Капиталдың қорлануы—бұл өндірістің материалдық қорының өсуі.

Материалдық өндіріс саласындағы еңбек-өндіргіш еңбек, материалдық өндіріс емес саладағы-өндіргіш емес еңбек. Өндіріс көлемінің өсуі—экономикалық даму деңгейінің маңызды көрсеткіші. Өнеркәсіп өндірісінің көлемі мен үлес салмағының өсуі—экономикалық даму деңгейінің маңызды көрсеткіші және өнеркәсіп тұрақты өсе береді. Өнеркәсіп өндірісін, өндіріс қорлары өндірісін бейімдеу—экономикалық даму деңгейінің және т.б. көрсеткіші.

Жаңа ғылыми-техникалық революция өндіріс факторларының қатынасын түбегейлі түрде өзгертті. Ғылыми зерттеулер орнықтырғанындай, дүниежүзі елдерінің озық тәжірибесі бекіткеніндей, заманауи сатыдағы әр түрлі факторлардың арасында бірінші орынға шығатыны ғылым және технология, ғылыми-техникалық ашылымдар мен инновациялық қызмет қоғамның экономикалық және әлеуметтік дамуындағы, қоғамдық ұдайы өндіріс үрдісіндегі ішкі және тұрақты қатысатын фактор болып табылады. Әлем индустриалдық-инновациялық, интеллектуалдық және рухани дамудың дәуіріне қадам басты. Ғылым мен инновация қоғамды қайта құрудағы ұдайы өндірістік процестің-өндірістің, ауыстыру мен тұтынуды бөлудің барлық сатысындағы басты ресурс ретінде шыға бастады.

Ұдайы өндірістің барлық кезеңінің дамуы, оның ішінде тұтыну ғылыми көзқарастар мен негіздерде өте бастады. Дүниежүзіндегі мұндай тарихи өзгерістер адам рөлінің, оның білімінің, білім алуының өсуімен, ғылыми жетістіктерді қолдану және заманауи интеллектуалдық дереккөздер мен

факторларды қолдану алаңының кеңеюімен байланыстырылады. Адам ұдайы өндірістің, экономикалық өсудің, әлеуметтік үрдістің бас мақсаты және басты факторы болатын уақыт жетті. Қоғамдық ұдайы өндірістік үрдістегі “адамдағы салым” инвестицияның маңызды және тиімді түрі болды. Интеллектуалдық шығармашылық пен инновация – кеңейтілген экономикалық ұдайы өндірісті, қоғамдық нарықтың өзгертілуін қамтамасыз етудің басты ресурсы. Осылайша, XX жүз жылдықтың екінші жартысында әлемдік дамудағы индустриалдық дамудың жаңа сатысы басталды. Ұдайы өндірістік үрдістегі ұдайы өндірістің ғылыми дайындығы кезеңі–инновациялық жұмыстың үлкен кешенін орындау, атап айтқанда: ашық іргелі ғылымдар негізінде және қолданбалы зерттеулер, структурлық және технологиялық талдаулар, эксперименталдық жұмыстар, сынақтар жүргізу; маркетингті ұйымдастыру, қор, институт, шаруашылық және мемлекеттік органдар қабылдаған инновациялық-инвестициялық жобаларды дайындау және жүзеге асыру; өнімдердің жаңа түрлерін шығару үшін өндіріс салалары мен технологиялық база қызметтеріне сәйкес және олардың коммерциялануын, жұмыстың көптеген басқа түрлерінің орындалуын қайта құру қажеттілігі туындады. Инновациялық үрдіс жұмыстарының мұндай түрлері экономикалық табиғаты, еңбекті ұйымдастыруы, қаржыландыру және басқару әдістері бойынша ажыратылады. Бірақ, олардың бәрі өзара байланыстырылады және инновациялық үрдістің нәтижелері жетістіктерін тұтас бірге қамтамасыз етеді. Сондықтан инновациялық тетіктердің әрбір сатысында оны жетілдіріп отыру өте маңызды.

Инновациялық үрдістерді дамытуға ықпал ететін факторлар мыналар болып табылады: инновациялық қызметтерді ынталандыратын саяси, құқықтық-заңнамалық іс-шаралар (әсіресе, жеңілдіктер), инновацияны мемлекеттік қолдау, экономикалық, технологиялық – қаржылық резервтердің болуы, материалдық-техникалық құралдар, прогрессивті технологиялар; аса қажетті – шаруашылық, ғылыми-технологиялық инфрақұрылымдар; инновациялық қызметтерді материалдық ынталандырулар; ұйымдастыру-басқару – ұйымдастырушылық құрылымдардың бейімділігі, басқарудың демократиялық стилі, ақпараттардың көлденең ағымдарының басымдылығы, өзін-өзі басқаруы, түзетулердің жіберілуі; мақсаттық мәселелер тобын қалыптастыруды таралау, автономдау; әлеуметтік-психологиялық және

мәдени-моральдық көтермелеулер; қоғамдық мойындау, өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктерін, шығармашылық еңбекті босатуды, еңбек ұжымындағы қалыпты психологиялық ахуалды қамтамасыз ету.

Әдебиет

1. Садуақасов А. Инновация-бәсекеге қабілеттілік кепілі // Егемен Қазақстан. -2008, қазан–10. - 4 б.
2. Закон Республики Казахстан «О науке». // Справочная система «Юрист». –Алматы, 2003. –С.32.
3. Закон Республики Казахстан «Патентный закон Республики Казахстан». // Справочная система «Юрист» - Алматы, 2003. –С.35.
4. Закон Республики Казахстан «О государственной поддержке малого предпринимательства». // Справочная система «Юрист» - Алматы, 2003. –С.30.
5. Закон Республики Казахстан «Об инновационной деятельности» //Справочная система «Юрист». –Алматы, 2003. –С.32.
6. Садыков А.С. Модернизация экономики Казахстана: теория, тенденции и механизмы. – Шымкент, 2007. –С.220.
7. Кенжегузин М.Б. Социальная направляющая роста // Казахстанская правда. -2005, Наурыз–20. –С.4.

ӘОЖ 687.075 32

Жаңаша ойлау – бұл әлемдік шеңберіндегі қазақ халқы дамуының негізгі тенденциясы

Бегешова Ұ.Н.,
магистр, аға оқытушы,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
E-mail: ulzhan.nugman2015@gmail.com
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Резюме

В настоящее время позитивные изменения, начавшиеся в обществе, положили начало новым тенденциям в сфере образования. В данной статье описывается эффективность независимой оценки существующей инфраструктуры системы образования и качества подготовки кадров и качества подготовки молодежи в экономической среде.

В связи с тем, что в процессе глобализации к интеграционным процессам подключились многие страны, внешние условия стали сильно влиять на нашу страну. Сохранение целостности народа является главным фактором достижения государством своих целей на пути развития.

В своем выступлении на 17-й сессии Ассамблеи народа Казахстана Глава государства сказал: «Мы за двадцать лет прошли путь общей ответственности, который стоит ста лет, и вместе сумели покорить великие рубежи. Братским единством мы приумножили страну и укрепили наше непоколебимое государство. Мы показали уникальную модель стабильности и определили казахстанский путь развития» - подчеркнул он.

Abstract

At present, the positive changes that have begun in society have laid the foundation for new trends in the field of education. This article describes the effectiveness of an independent assessment of the existing infrastructure of the education system and the quality of training and the quality of youth training in the economic environment.

Due to the fact that in the process of globalization many countries joined the integration processes, external conditions began to strongly influence our country. Preserving the integrity of the people is the main factor in achieving the goals of the state on the path of development.

In his speech at the 17th session of the Assembly of the People of Kazakhstan, the Head of State said: "In twenty years we have traveled the path of common responsibility, which is worth a hundred years, and together we managed to conquer great milestones. By fraternal unity, we have multiplied the country and strengthened our unshakable state. We showed a unique model of stability and determined the Kazakhstani path of development," he stressed.

Қазақстан халқы Ассамблеясы дүние жүзіндегі татулық пен түсіністікті сақтаудағы теңдессіз ұйым ретінде бағаланады. Түрі басқа болғанмен, тілегі бір жүздеген ұлт елдегі бірлікті бекемдей түсуге негіз қалаған достық пен татулықты ту етіп ұстанып, ұлттық - мәдени салт-дәстүрлерімізді, әдеп-ғұрып, өнер мен мәдениетті қалыптастыра отырып дамыту, кейінгі ұрпаққа өнегесі мол тәлім тәрбие беру.

Осы мақсатта, 2021 жылдың қазан айында Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінде «Қазақстан халқы Ассамблеясы - татулық пен бірліктің кепілі» тақырыбында Қазақстан халқы Ассамблеясының 20 жылдығына арналған кең көлемді дөңгелек стол ұйымдастырылады (1,2-фотода). Бүгінгі таңда Қазақстан халқы Ассамблеясының жұмысы күннен-күнге жанданып, түрлі этномәдени шаралардың ұйытқысына айналып келеді. Бір шаңырақ астында ұлттың ұйытқысына, саяси, әлеуметтік-экономикалық және қазақ халқының рухани дамуы және тарих аясындағы қазақ мемлекеттілігінің нәтижесі екендігі белгілі[2, 66].

Ал, жаңаша ойлау—бұл әлемдік және еуразиялық өркениет дамуы шеңберіндегі қазақ халқы дамуының негізгі тенденциясы.

Жаңаша ойлау философия құрамында ең алдымен осы ойлаудың өзіндік жаңаруынан басталады. Бұл ойлаудың негізгі қағидасы қазіргі адамзаттың бірлігі мен татулығын, дүниежүзінің бүтіндігі мен жинақтылығын көрсетеді.

Сондықтан, білім беру ұйымдарында міндеті өздігінен дамиды, өзін-өзі жетілдіретін, өзіндік ойы бар, белсенді қызмет атқарып, дұрыс шешімдер қабылдай алатын азаматтарды дайындау. Сондықтан да қазіргі кезде болып жатқан тарихи-әлеуметтік өзгерістер, ғылымдағы жаңалықтар бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне, оның ішінде жоғарғы оқу орындарында алған білімдері мен тәрбиелері, мектепте берілетін білім мен қалыптасатын тұлғаның дамуына, тәрбиеленуіне жаңаша көзқарас пен қарауды талап етеді.

Әлемдік білім беру кеңістігіндегі ұлттық білім беру жүйесінің даму сатысы мен кірігуі, әлемдегі білім берудің дамуының басым бағыттары болып отыр. Интеграция тұрғысындағы жаһандану құрылымдары сол мемлекеттің білім берудегі саясатын, жұмыспен қамтылуын, кадрларды даярлау, халықаралық ұйымдардың әлемдегі және аймақтағы рөлінің күшейуінің объективті және қарқынды іс-әрекетінің көрінісін айқындайды[3, 626].

«Жаһандану» термині соңғы бірнеше жылдарда үлкен қолданысқа ие болды. 1980 жылдардан бастап жаһандану жағдайында білім берудің негізгі мақсаты болып жұмысын тиімді басқаратын жоғарғы оқу орындардың қасиеттерін сипаттау болып табылды, 1990 жылдарда тиімді оқу орындарын айқындау, 2000 жылдарда тиімді жоғарғы оқу орындарының негізін қазіргі заман талабына сай түсіндіру,

ал 2010 жылдан бастап білім беру ұйымдарын одан әрі тиімді жасау мәселесі күн тәртібіне шықты.

Жаһандану жағдайында, жаһандық алпауыттар арасында іргелі ел болып, әлемдік бәсекенің шетіне шығып қалмау үшін қазақстандық әрбір адамзаттың бойынан таланты мен креативтік, жаңартпашылдық (инновациялық) қасиеттер табылуға тиіс. Ғылым мен білімнің жемісі де дәйекті пікір сайыстарға негізделуі, бағыттармен идеяларды ашып талдау және олардың дұрысын іс жүзінде қолдану – маңызды зор мәселе. Олай болса инновациялық жаңаша ойлау техника мен жаңа ақпараттық технологияларды да, өз игіліктеріне меңгеріп алғанлығында. Олай болса жаңаша ойлау ең алдымен адам санасынан, сананың әлеуметтік бағдарынан шығармашылық қызметінен ізделуге тиіс.

Осыған орай жаңаша ойлау құрлымының таңдау-баламаларға негізделуінің, плюрализм болуының қажеттілігі туындайды. Адамдардың ойлауы ешқашан, ешуақытта бірдей болмайды, ойлаудың өзі әртүрлі болатындықтан, әр жағдайда әр қилы баламалар туады, бірнеше тұжырымдар пайда болады. Сондықтан алуан түрлі айқындамалар, тұжырымдар, талдау-баламалар интеллектуалдық, зерделік-өріс байлығы болып есептелінеді [4, 136б].

Жаңаша саяси ойлауда адамзаттың ізгілікті мүмкіншілігінің өсуі, жаңаруы мен тереңдеуі ескеріледі және қамтылады. Осы рухани байлықтың өсуі арқылы бүкіл адамзаттың топтасуы, көптеген мемлекеттердің бір біріне өзара тәуелді болуы, оның бүтіндігі мен тұтастығы принципі әр тұста қолданылуы қажет. Бұл жағдай бірінғай өркениеттілік пен мәдениет болуы барлық адамдар үшін жалғыз-ақ жол екенін дәлелдейді. Сондықтан әр адамның, әр ұлттың, әр мемлекеттің, әр қоғамдық жүйенің мақсаты орнына жалпы адамзаттық, дүниежүзілік мүдделер келеді. Жаңаша ойлаудың нақты нәтижесінің бір көрінісі – жоғарыда айтылғандай білім берудің барлық салалары үшін жоғары ойшыл мамандарды білікті және бәсекеге қабілетті даярлаудың сапасын арттыру.

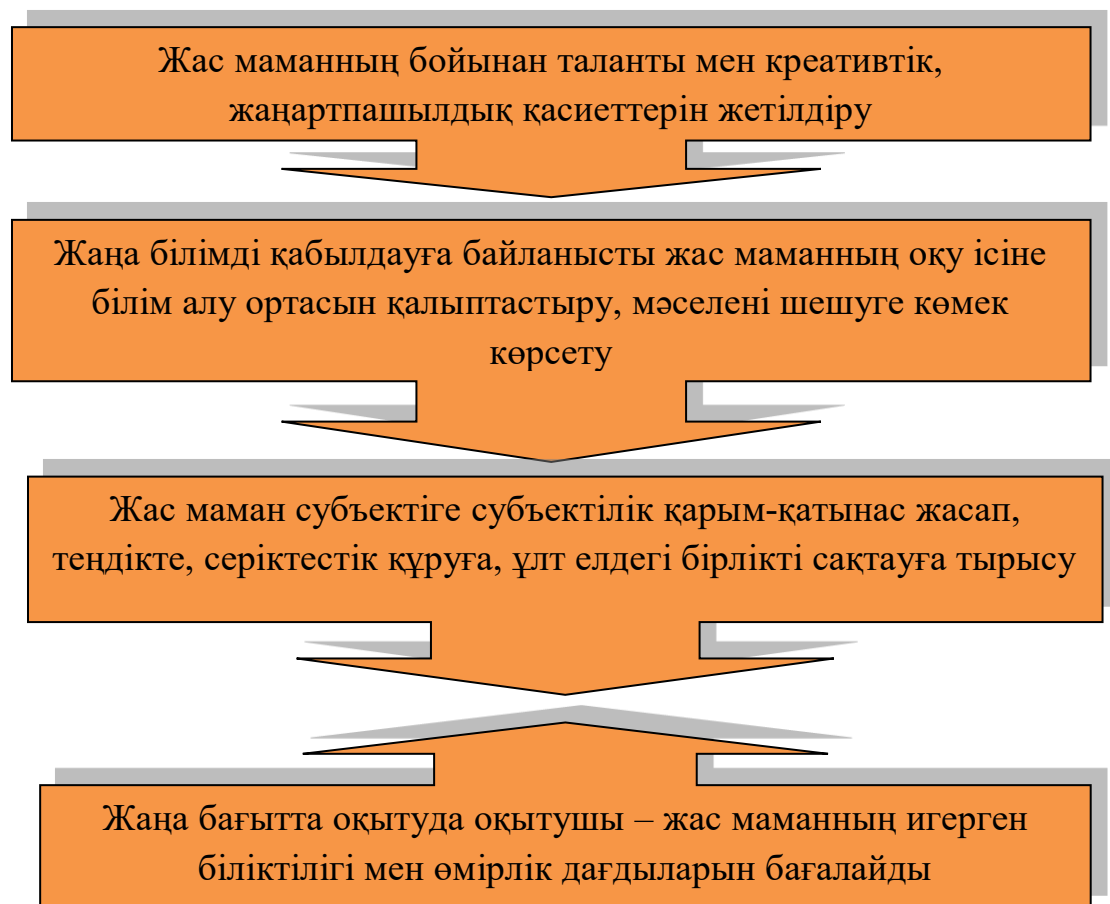
Фото 1,2 - Қазақстан халқы Ассамблеясының 20 жылдығына арналған кең көлемді дөңгелек столдан көрініс

Әуелден әрбір ойлау қорытындысында белгілі бір топтың көз қарасы жеңіп шығатын еді, ал жаңаша ойлау жалпы адамдық идеяларын бірінші орынға көтереді. Күні кешеге дейін әлеуметтік және ғылыми-техникалық революциялар кезеңінде бұрыннан келе жатқан моральдық ережелер қайта қаралып, олардың орнына басқа көзқарастар қойылатын еді. Ескірген пікірлерді сынап, олардың жаңа заманда күшін жоғалтқанын ажырата айқындап, олардың орнын жаңамен толтырып отыратын. Негізінде олда дұрыс та болатын. Бірақ жаңаша ойлау мәңгілік, ешқашан жойылмайтын рухани байлықтардың көзін ашты, олардың тығыз байланысты екенін, егер адамзат болмаса, рухани байлықтардың жоғалатынын дәлелдеді. Жаңаша ойлаудың негізгі принциптері Б.Рассел, А.Эйнштейннің монифистерінде жарияланған еді.

Жаңаша ойлау процесінде этикаға, адамгершілікке тән қағидаға мән беріледі. Қазіргі кезде ұжымдық ойлаудың мәні

өсті, сонымен бірге этикалық нормаларды насихаттау, бұл нормалардың адамгершілік гуманизм саналарымен бірдей дәрежеде рухани әрекет аясына енуі батыл сипат алып отыр. Интеллектуалдық қасиет прогрессивтік процесс болып табылады, сондықтан ол этикалық ережелерден алыстай алмайды.

Сол себепті де біздің университетімізде қазіргі заман талабына орай ойшыл маманның моделі жасалып, оның сипаттамалары (1-сурет) көрсетілген.

Сурет 1 –Білім беруде ойшыл маманның моделі

Жаңаша ойлау этикасының ең басты қағидасы – ақиқат алдындағы теңдік, яғни әмбебаптық мақсат. Осыған сәйкес ойлау әрекетінің қорытындылары ғалымдардың ұлтынан, жынысынан және әлеуметтік жағдайынан тыс қаралуына тиіс.

Жаңаша ойлау сондайлық адамдардың инновациялық технологияларды меңгеруге, мамандарды кәсіби даярлауға ынта-ықыласын арттыру деген сөз. Мұның өзі субъектінің объектіге, адамдардың өндіріске, білімге, жалпы меншікке қатысуын түбегейлі жаңа сапаға көтеру [5, 126].

Қорыта айтқанда, жаңаша ойлау–экономикалық және саяси реформалардың алға жылжуына, демократияның одан әрі дамуына және қоғамдағы әлеуметтік мәселелердің шешілуіне септігін тигізеді деп ойлаймын.

Сондықтан ұлттық мәдени орталықтардың өкілдері бейбітшілік пен достық, ұлтаралық келісім болуы үшін облыстың қоғамдық-саяси өміріне бұдан ары қарай бірлік пен татулық негізгі қайнар көзі болмақ. «Тату елге тыныштық орнайды, бейбіт елде ғана береке болады» деген атам қазақ. Демек, жүзі басқа – жүрегі бір, тілі басқа – тілегі бір ұлттар арасындағы татулықтың арқасында ойшыл маманды қалыптастыру, әлемдік деңгейдегі нәтижеге жету.

Әдебиет <http://anatili.kazgazeta.kz/>

1. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. – «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2005. - Б.353-354

2. Якиманская И.С. Технология личностно-ориентированного образования / И.С. Якиманская. - М., 2000.

3. Бегешова Ұ.Н. Материалдарды өңдеу технологиясы, Оқу құралы "Жоғарғы білім" сериясы Алматы, 2019. – Қазақ тілінде 9,9 б.т.

4. Бегешова Ұ.Н. Білім сапасын тәуелсіз бағалау жолдары: / Халықаралық ғылыми - тәжірибелік конференция «Философия: ғылым және өмірлік миссия» Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2022ж

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

Цифрлық білім беру кеңістігінің хабын қалыптастыру

Үмбетов Ө.Ү.,
Қарағанды индустриалдық
университеті, Теміртау қ.,
Ху Вен-Цен.,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік
Қазақстан мемлекеттік
университеті, Шымкент қ.,
Ермаханов Б.Е.,
Қорқыт-ата атындағы
Қызылорда университеті

Резюме

В статье рассмотрены формирование хаба цифрового образовательного пространства.

Abstract

The article discusses the formation of a hub of digital educational space.

Бұл ұсынылған материалда, қазіргі таңдағы еркінді қарқынмен дамып келе жатырған Қызылорда облысының (ҚО) барлық деңгейдегі білім беру мекемелерін қамтитын, цифрлық ақпараттық технология негізінде – білім беру телекоммуникациялық желілерінің көмегімен бірінғай цифрлық ақпараттық білім беру кеңістігінің инфрақұрылымын құрудың концептуалды әдісі ұсынылады. Бұл үшін қажетті өндірістік – техникалық базасы бар ҚО Болашақ және Қорқыт-ата атындағы мемлекеттік университеттері екендігі ғылыми тұрғыда дәлелденіп және мұндай желілерді құрудың өзектілігі негізделген.

ҚО цифрлық бірінғай ақпараттық білім беру кеңістігін құрудың стратегиялық мақсаттары тұжырымдалған және қойылған мақсатқа жету шешімін талап ететін негізгі бағыттар келтірілген.

Ұсынылатын жүйенің ұйымдастыру–техникалық, ғылыми–зерттеу және жобалық іс–шаралары қарастырылады, сонымен қатар халықаралық білім беру кеңістігіне, еліміздің бірінғай ақпараттық білім беру кеңістігіне бірігуін жүзеге асыруды жүргізудің бағытын көрсетеді.

Өте жоғары бірінғай технологиялық білім беруді құру ортасы әсіресе экономикасы қарқынды, жылдам дамып

жатқан және халқының саны күнен-күнге өсіп келе жатқан, Батысы Ресеймен шектесетін, Шығысы халқы тығыз орналасқан, аймағы үлкен өңірлердің бірі болып саналатын Түркістан облысымен көршілес, Мұнайлы өлкемен шекаралас және оларға тұрақты түрде барлық бағытта жоғары білікті мамандардың келіп тұрулары талап етілетін өңірге, толық негізбен Оңтүстік өңірлерді жатқызуға болады, соның ішінде Қызылорда облысын (ҚО).

Карта полезных ископаемых и минеральных ресурсов Кызылординской области

Қызылорда облысының 226 мың км² (Қазақстан жерінің 8,3% -ы). Тұрғыны 750 мыңнан аса халық тұрады. Олардың орта есеппен үштен екіге жуығы білім беру қызметіне мұқтаж екендігі даусыз—бұлар оқу, қайта дайындықтан өту және біліктілігін жоғарылату. Бұл күндері, негізгі жоғарыбілікті профессор—оқытушылар құрамын есепке ала отырып, олардың облыс орталығында — Қызылорда қаласында шоғырландырылғаны айқын, сондықтан өңірдің тұрғындары үшін сапалы білім беру қызметіне қолжетімділікті қамтамасыз ету сұрағы өте өткір болып отыр. Осы аймақта техникалық бағытта маман дайындау сонау 1976 жылдан бастау алатынын да естен шығармаған дұрыс. Әсіресе соңғы жылдардағы Пандемия Ковит-19 білім беруге бағытында көптеген жұмыстар мен ұйымдастырулар, оның ішінде цифрлық білім беру қажеттілігін айқын көрсетті. Көрсетілген карта Қызылорда-Сыр өңірінің кен-жер байлығына бай екенін көрсетсе, ал университеттер соны меңгеретін Ел игілігіне жарататын мамандар дайындауға жұмыс істеуі керек.

Сонымен бірге **Қызылорда облысындағы ғылым мен білімінің инновациялық дамуындағы басым бағыттары біздің тұжырымдамамыз бойынша:**

-аймақтағы ауылшаруашылық, мұнай-газ өндірісі саласының дамуы мен өндірілетін өнім номенклатурасын кеңейтуге қол жеткізу;

-нанотехнологиялар негізінде мұнай-газ өндірісінде керамика, пигменттер, қоспалар, майлау материалдары, полимерлер, косметика, мемброналық фильтрлер өндірісін жасау және дамыту;

-**Қызылорда облысы** флорасындағы өсімдіктер негізіндегі фитохимия саласындағы фармацевтикалық және парфюмерлік өндірістің жаңа ғылыми бағыттарын дамыту;

Бұл бағыттың бүгінгі таңға өте актуальды екендігін кешегі Пандемия бір жағынан көтсетсе, екінші жағынан Қарағанды индустриялық университетінің фармацевтика технологиясы бойынша жұмыс жасайтын профессор-оқытушылар құрамы өздерінің ғылыми жұмыстарында Сыр өңірінде, Сыр бойында өсетін дүние жүзіне танымал өсімдіктердің дәрілік, емдік қасиеттеріне әліде терең зерттеулер жасау керектігін дәлелдеуде.

-Қазақстан Республикасындағы қарқынды даму үстіндегі тоқыма кластері үшін бояу қоспаларын алу бағытында жаңа технологияларды дайындау, нанотехнологиялар негізінде жаңа сипатты текстильдік өнімдер алу;

-су дайындау және тазалаудың жаңа технологияларын дамыту;

Қызылорда облысы тұрғындары мен экономикасына қажетті сапалы сумен қамтамасыз етуге бағытталған аймақтық су мәселелерінің орталығын ашу, жер-су ресурстарын пайдаланудың өнімділігін жоғарылату. Бұл мәселені дамытуға қызылоралық ғалымдардың зерттеулері мен тұжырымдамалары өте жеткілікті.

-**Қызылорда облысындағы** техникалық мәдениет мал азықтарының селекциясы мен оны өсіру, ірі қара малдардың жаңа түрлерін сұрыптау, ауыл шаруашылығы техникасын жөндеу және өндірудің кәсіпорын құру секілді агроөндірістік кешен мәселелерін шешуге негізделген жаңа ғылыми бағыттардың дамуына үлес қосу;

-газ қалдықтары негізіндегі материалдарды синтездеу әдістерін меңгеру;

-құрылыс материалдары химиясы саласындағы Космостық ғарыштық аймаққа қажетті ғылыми бағыттардың

дамуы және осыған байланысты экологиялық тиімді құрылыс материалдарын дайындау;

-мұнай-газ химиясы, фитохимия, нанотехнологиялар, ядролық технологиялар, тағам және жеңіл өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы мен мұнай-газ кешендері үшін жоғары білікті мамандар дайындау.

Бұл аталған және ғылыми түрде негізін тапқан жұмыстарды жүргізу локомотиві цифрлық технология болатыны және осы өңірде орналастырылған цифрлық хаб болатыны даусыз.

М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінің, М.Ауезов атындағы Оңтүстік – Қазақстан Мемлекеттік университеті мен Қызылорда Болашақ университетінің ғалымдары мен мамандары Оңтүстік өңірде бірінғай білім беру кеңістігін құру ортасы мәселелері бойынша бірнеше жылдан бері ғылыми зерттеулер мен практикалық өңдеулер жүргізуде. 2010-2012 жылдары ОҚМУ барлық концептуалды негіздерді өңдей отырып, ОҚО бірінғай ақпараттық–білім беру телекоммуникациялық желілерін құрудың жобасы мен бастамасы туралы ұсыныс жасады. Өкінішке орай ұсыныс одан әрі қолдау таппады[2-4].

Енді осы ұсыныстарды қайтадан өңдей, уақыт талабына сай ете отырып Қызылорда облысында Қорқыт-ата атындағы мемлекеттік университеті мен Болашақ университетінің ғалымдары бірінғай ақпараттық – білім беру кеңістігінің хабын құру бағдарламасын ұсынады. Ол келесі стратегиялық мақсаттарға жетуге ықпал етуі тиіс:

-Облыстың барлық аумағында бірінғай білім беру кеңістігін қамтамсыз ету және оны болашақта еліміздің бірінғай заманауи цифрлық ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құралдарымен біріктіру және өңірдің индустриалды-инновациялық дамуына жол ашатын білім беру кеңістігіне құру;

-Қызылорда облысының барлық азаматтары үшін цифрлық ақпараттық-коммуникациялық технологиялар қолдану бағытында білім алуда толық конституциялық құқықтарын сақтауды қамтамсыз ету;

-облыстың әрбір тұрғыны үшін оның тұтынымы мен сұрауларына сәйкес, білім беру қызметінің барлық түрлері мен қолданбалы ақпараттық технологияларға тең құқықты қолжетімділікті көрсету;

-оқытудың жетілдірілген технологиялары, әдістері, тәсілдері және цифрлық технология негізінде оқыту құралдарын енгізе отырып, білім сапасын жоғарылату;

-цифрлық ақпараттық-коммуникациялық технологиялар қолдану негізінде білім сапасын көтеруге және жаңа деңгейге сатылап өтуге жағдай жасау;

- алдыңғы кезекте білім беру жүйесінде қызмет атқарып жүрген, жоғары білікті кәсіби мамандардың кең көлемдегі толық компьютерлік сауаттылықтарын және цифрлық ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы кәсіби дағдыларын қамтамасыз ету.

Көрсетілген мақсаттарға жету үшін Бағдарлама келесі кешенді бағыттарды шешуді ұсынады, және оған енетіндер:

1.Білім берудің барлық деңгейінде цифрлық ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен ақпараттандыру үрдісін ұйымдастыруды қамтамасыз ететін жүйе құру:

-Білім беру үрдісінің мониторингін ұйымдастыру, жетекші жоғары оқу орындары негізінде кәсіби цифрлық ақпараттық-коммуникациялық технологиялар біліктілігін қамтамасыз ететін ғылыми орталықтар құру;

-Білім беру үрдісіне жаңа әдістер мен білім берудің жаңа формаларын енгізуді және дамыту жағдайын қамтамасыз ету, соның ішінде электронды интерактивті білім беру ресурстарын кеңінен қолдану негізінде қашықтықтан және ашық білім беруге ұмтылу;

Осы көрсетілген кешенді толық дәрижедегі білім беруді Болашақ университетінің құрылтайшысы PhD докторы, профессор З. Досманбетова ханым кезінде қолдау көрсетіп, университетте қашықтықтан және ашық білім беру жұмысы жақсы қарқынмен жүрді. Ол университеттің 2019 жылы онлайн форматына қиындықсыз көшуіне платформа болды.

2.Білім беру сферасында ақпараттандыру үрдісін, материалдық–техникалық және заманауи бағдарламалық базасын қамтамасыз ету және инфрақұрылымын дамыту:

-Қызылорда облысының білім беру мекемелерін бірінғай ақпараттық білім беру ортасына, ең алдымен бірінғай кәсіби білім беру ортасын біріктіретін толық функционалды және жоғары цифрлық ақпараттық-телекоммуникациялық технологиялық инфрақұрылымды құру;

-білім беру мекемелері электронды білім беру ресурстарына алыстан қолжетімділікті қамтамасыз ететін ресурс орталықтары мен орталықтар құру;

-білім берудің барлық деңгейін басқару органдары мен өзара ақпарат алмасу, білім беру мекемелерін басқару мен жұмыс істеу барысын қадағалап оңтайлы шешім қабылдау мақсатындағы интегралды ақпараттық жүйелер құру;

-компьютерлік жүйелер мен құралдардың жұмыс істеуіне қызмет көрсететін жүйелік сервистік орталықтарды ашу.

3. Білім беруді ақпараттандырудың ғылыми – әдістемелік жабдықталуы:

-цифрлық ақпараттық- телекоммуникациялық технологиялық құралдары жөніндегі жетістіктерді есепке ала отырып, білім беру технологиялары және моделдерін, концепцияларын өңдеу, жетілдіру және жүргізу;

-алдыңғы қатарлы ғылымды қажетсінетін технологиялар үрдісін білім беруге енгізуге және дамытуға арналған жағдайларды қамтамасыз ету;

-электронды кітапхана, виртуалды зертхана, бақылау тестеріне пәндік–бағытталған базаларды, ақпараттық технологиялар және құралдарын қолдау негізінде білім беру технологияларын өңдеу және жетілдіру және т.б.;

-кәсіптік білім берудің барлық сатыларын ақпараттандыруда ЖОО-ы ролін ғылыми – әдістемелік, ресурстық, ақпараттық – аналитикалық және технологиялық білім беру орталығы ретінде бекіту.

4. Кәсіби білім беруді ақпараттандыруды цифрлық ақпараттық- телекоммуникациялық технология жетістікерін заманауи бағытта меңгерген мамандармен қамтамасыз ету:

-цифрлық ақпараттық- телекоммуникациялық технологиялық және компьютерлік жүйелерді қажет ететін мекемелер үшін кәсіптік білім беру мамандарының құрамын дайындауда штатпен қамтамасыз ету және бақылау;

-кәсіби білім беру жүйесіндегі оқытушылардың жаңа ақпараттық технологияларды дер кезінде игеруінің мониторингін жүргізіп отыру;

-жетекші ЖОО-дағы (дайындау бағыты бойынша) цифрлық ақпараттық- телекоммуникациялық технологиялық бағытында профессор–оқытушылар құрамына үздіксіз білімін жоғарылатуына және қайта дайындықтан өтуіне жағдай жасау;

-цифрлық ақпараттық-телекоммуникациялық технологиялық бағытында білім беру мекемелеріндегі

басқарушы персоналдар мен мамандарды дайындау, біліктілігін жоғарылату, қайта дайындау және сертификаттауды қамтамасыз ету.

Цифрлық хаб құру, аталған бағыттар мен бағдарлар бірнеше кезеңдерден тұруы мүмкін.

Бірінші кезең.

«Облыс аймағында цифрлық ақпараттық-телекоммуникациялық технологиялық бірінғай білім беру кеңістігін құру»

-Облыстың жетекші ЖОО-дары базасында бірінғай ақпараттық-білім беру кеңістігінің тірек орталығын құру. Облыстық жетекші тірек орталығы ретінде –Болашақ университеті, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, «Ақмешіт» институты және басқалары ұсынылады. Олардың негізінде цифрлық ақпараттық-телекоммуникациялық технологиялық-білім беру жүйесін құратын және жүргізетін желілік технологиялар және компьютерлік телекоммуникацияларды біріктіретін білім берудің ақпараттықжүйелерін құруға болады. Ол ғылыми – білім беру ресурстарын электронды оқытудың бірінғай қорын қолдау және жинақтауды қамтамасыз етуі тиіс. Бұл заманауи цифрлық электрондық ресурстарға алыстан қолжетімділікке тек өңірдегі ЖОО-дар ғана емес, барлық бастапқы және орта кәсіби білім беру мекемелері, колледждер мен мектептер, сондай-ақ білім беру департаменті және Қызылорда облысының ғылым және білім берудің Қызылорда қаласы бойынша білім беру басқармасы енуі тиіс. Жақын болашақта бұған Қызылорда қаласының кітапханалары қосылуы тиіс, одан әрі райондық, ауылдық жерлердегі мектептер мен кітапханалар үшін білім ортасы болуға тиіс.

Көрсетілген жүйенің цифрлық ақпаратты тасымалдау негізіне бірінғай ақпараттық-білім берудің компьютерлік желісінің базасын жылдамдығы жоғары телекоммуникациялық арналар желісі құрауы тиіс. Оның өнімділігінің параметрлері, өткізу қабілеттілігі және жылдам әсер етуі, эксплуатациялық сипаттамалары тиімділігі жоғары желілік ақпараттармен өзара ақпарат алмасуға бағытталуы тиіс, соның ішінде on-line режиміндегі видеоконференциялар, вебинарлар, ақпараттық-кітапханалық ресурстармен, цифрлық ақпараттармен ағымдағы алмасуды қамтамасыз ету, ерекше күрделі көп параметрлі ғылыми–зерттеу есептерін шешуге арналған мультимедиялық

есептеу жүйелерін ЖОО-ның желілік қуатымен біріктіру мүмкіндігі жасайды.

Екінші кезең. ҚО бірінғай ақпараттық–білім берудің ортасын құрудың басты факторларының бірі облыстағы білім беру мекемелерін заманауи есептеу техника құралдарымен техникалық жарақтандыру деңгейі, оның оқу–өндірістік қызметінде тиімді қолдануды жабдықтаудың инфрақұрылымының бар болуы болып табылады.

Қазіргі кезде ҚО жоғары және орта кәсіби білім беру мекемелері заманауи ақпараттандыру құралдарымен жеткілікті деңгейде жарақталған, сондықтан бүтіндей алғанда жобаны жүргізуге қатысуға дайын. Бұл бағытта едәуір тәжірибе де жинақталған, соның ішінде ЖОО-ның корпоративті білім беру қызметін оқу – өндірістік өңдеу және жүргізу, электронды оқулықтарды өңдеу және жасау, қашықтықтан және ашық білім беруді дамыту.

Осы кезде де жалпы білім беру оқу орындарын ақпараттандыру үрдісін материалдық –техникалық жабдықтау мәселелері қалып отыр. Соңғы жылдары ол өте белсенді шешілуде. ҚО бюджеттік қорлары есебінен, демеушілер көмегімен қалалық және ауылдық мектептерге компьютерлік құрал–жабдықтарды сатып алу қамтамасыз етілді.

Бүтіндей алғанда ағымдағы кезеңде облыстың білім беру мекемелерінің компьютерлік техникамен жабдықтау сұрақтары шешілген. Қызылорда қаласының жалпы білім беру мектептерінде компьютерлік құралдармен жабдықталған класстар, оқу үрдісінің тұтынымын жеткілікті деңгейде қамтамасыз етеді. Облыстағы аудан орталықтары мен ірі қалаларындағы және көптеген ауылдық мектептері компьютерлік класстармен жабдықталған.

Мектептің компьютерлік класстарында кең өклемді Internet желісіне қосылған жергілікті компьютерлік желілер құрылған. Бірқатар мектептерде меншікті Internet ресурстар бар. Алыстағы тұрғындар мекенін спутниктік қабылдау жүйелері станцияларымен Internet желісіне қосуды жабдықтау жобалары бар. Қолдағы бар ақпараттық құралдарды әкімшілік және әдістемелік басқаруды қолдану бойынша жұмыстар жүргізілуде.

Қорыта келгенде, бұл күндері облыстың білім беру мекемелерінде Облыстық әкімгершілік құрған жоба негізін цифрлық ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құралдарымен біріктірілген цифрлық хаб және өңірдің индустриалды-инновациялық дамуының негізі екендігі

көрсетіліп, тұтастай алғанда толық құрылған және бірінғай ақпараттық білім беру кеңістігін ары қарай дамытудың қажетті негізін қалайды. Мұндай алға қойылған мақсатты шешу жетекші ЖОО-дың күшімен жүзеге асады. Мақсаттың орындалу нәтижесінде жоба табысты жүргізіледі деп есептеуге болады және ҚО бірінғай цифрлық ақпараттық-коммуникациялық технологиялар білім беру ортасының тиімді қызмет етуі даусыз, және де тұтастай алғанда ғылыми – техникалық үрдістің жетістіктері мен ең жаңа технологияларды енгізу бойынша Ел экономикасының алдыңғы қатарына шығуға ықпал етеді.

Әдебиет

1. A. Zh. Seitmuratov. U. Umbetov, U. Zh. Aitimova. Boundary Value Problems in the Theory of oscillations of Rectangular Plates Interacting with a Deformable Medium. World Applead Sciences Journal 32 (1): 705-710, 2014.

2. Морокина Г.С., Умбетов У. Особенности построения автоматизированных систем для управления сложными технологическими комплексами. Сборник трудов IX Санкт-Петербургский конгресс. «Профессиональное образование, наука и инновации в XXI веке». 2015., с.24

3. Умбетов У., Ху Вен-Цен. Единая информационно-образовательная среда как фактор повышения качества образования в ЮКО. Научные труды ЮКГУ им. М.О.Ауезова, №6-7, 2004, с.5-10.

**Фиброталшыққа байланысты монолитты
бетонның беріктігін жақсарту**

Картобаева Р.Х.,
АҚЕ «Әбілқасы Сағынов атындағы
Қарағанды техникалық университеті»
Қарағанды қ.

Резюме

Представлен анализ типов фибро волокна, отличающихся физико-механическими свойствами, прочностью и длиной. Показаны основные преимущества фибробетона: повышенная прочность готовых конструкций; отличные адгезионные свойства; устойчивость к резким скачкам температуры, влаги, охлаждения/оттаивания; свойство продлевать срок службы. Следовательно, это свидетельствует о том, что исследования по улучшению физико-механических свойств фибробетона помогают строительным отраслям в Казахстане.

Abstract

the analysis of the types of fiber fibers differing in physical and mechanical properties, strength and length is presented. The main advantages of fibroconcrete are shown: increased strength of finished structures; excellent adhesive properties; resistance to sudden jumps in temperature, moisture, cooling/thawing; the property of prolonging the service life. Consequently, this indicates that research on improving the physical and mechanical properties of fiber concrete helps the construction industries in Kazakhstan.

Құрылыс саласы Қазақстан экономикасының негізгі элементтерінің бірі болып табылады және инвесторлар үшін неғұрлым тиімді салалардың бірі болып қала береді. Бұл соңғы бірнеше жылда Қазақстан экономикасына өсім байқалған салалардың бірі. Сондықтан құрылыс саласында жыл сайын дерлік жаңа технологиялар енгізіліп, жаңартылған және тиімді құрылыс материалдары шығарылады. Бұл құрылыс жағдайларында құрылыс материалдары маңызды рөл атқарады.

Көптеген жаңа құрылыс материалдарының қол жетімділігіне қарамастан, бетон конструкцияларының

танымалдығы төмендеген жоқ. Бетон барған сайын берік және сенімді бола бастады, сондықтан ол ғимараттарды немесе тұрғын үй кешендеріндітұрғызуда сұранысқа ие.

Бетон жасанды түрде жасалған қатты монолит немесе көбінесе жасанды құрылыс тасы деп атайды.

Құрылыс индустриясының дамуымен жасанды тастарға қажетті сипаттамаларды беру үшін бетон қоспаларының құрамына жаңа материалдар қосыла бастады. Мысалы, үгінділердің құрамына темірді енгізуге сәйкес, беріктігі жоғары болат пен бетон пайда болды. Пемза мен туфты толтырғыш ретінде пайдалану пемза мен туфобетонның пайда болуына әкеледі, сондай-ақ, бетонға фибро талшықтарды қосу арқылы ғимараттар мен құрылыстардың берік қолданылуын арттыруға мүмкіндік беретін берік материал жасалынады. Бұл материал құрылыс саласында жаңа серпіліс жасайды.

Енді біз фиброның не екенін аздап айтайық.

Құрылыста қуат, сенімділік және беріктік құнды құрал болып табылады. Мұның бәріне арнайы компоненттердің көмегімен қол жеткізуге болады. Сол қоспалардың бірі болып талшық саналады.

Талшық бетонды нығайтады құю кезінде де, пайдалану кезінде де оның қасиеттері өзгермейді. Нәтижесінде материал ауыр жүктемелерге төтеп бере алады және ұзақ қызмет етеді[1].

Фиброталшық – жұқа талшықтар болып келеді, көбінесе олар термопластикалық полимер түйіршіктерінен жасалады және тартылып созылады. Осындай бір талшықтың диаметрі 30 микронға дейін барады. Сондай-ақ, өндіріс үшін базальт, болат, шыны және басқа материалдарды қолдануға болады. Талшықтардың ұзындығы әртүрлі. Әдетте, талшықтың өлшемдері 6-дан 20 миллиметрге дейін жетеді [1].

Сурет 1. Фиброталшық.

Ең танымал талшық түрлері болатты талшық, шыны талшықты талшық, базальт талшығы, көміртекті талшық, целлюлоза талшығы және полипропилен талшығы.

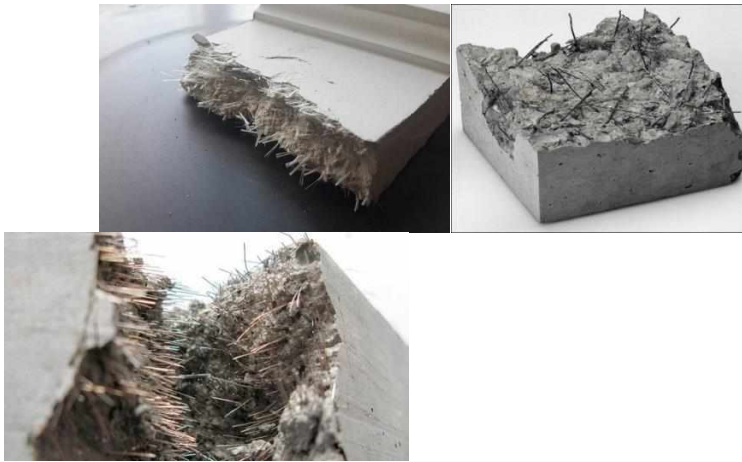

Сурет 2. Фиброталшықты талшықтардың түрлері: а) болатты талшық; б) шыны талшықты талшық; в) базальт талшығы; г) көміртекті талшық; д) целлюлоза талшығы; е) полипропилен талшығы.

2-суретте көрсетілгендей, талшықтардың түрлері физикалық-механикалық қасиеттерімен, беріктігімен және ұзындығымен ерекшеленеді. Осыған байланысты бұл түрлерді әртүрлі конструкцияларға қолдануға болады. Бұл материалды бетон қоспасына қосқанда біз фибробетон деп аталатын материалды аламыз.

Фибробетон материалын алғаш рет 1907 жылы ұсынғанорыс ғалымы В.П. Некрасов өз мақалаларында жұқа сым сегменттерімен нығайтылған композициялық материал өндірісін зерттеу туралы айтты.

Фибробетон материалы нарықта салыстырмалы түрде жақында пайда болды, бірақ өзінің жұмыс сипаттамаларына байланысты танымал болды.

Сурет 3. Фибробетон.

Фибробетон қоспалары қалыңдығы бойынша бірдей және ұзындығы жүйеге біркелкі таралады. Ең кішкентай талшықтарды арматура ретінде әрекет ететін, бетон конструкцияларының беріктігін арттыратын және олардың өнімділігін жақсартатын әртүрлі материалдардан жасауға болады.

Бетон қоспаларын тығыздау минералды немесе органикалық көздерден алынған металдандырылған және металлоцеллюлозды жасанды талшықтардың басқа түрлерін қолдану арқылы жүзеге асырылады. Материалдың физикалық-техникалық қасиеттері (жылу өткізгіштік, қуат, тығыздық), химиялық төзімділік дайындалған бетонның сапасына және қоспаға енгізілген талшықтардың түрі мен көлеміне тікелей байланысты.

Қазіргі уақытта фибробетон өндірісі өнеркәсіптік шағын көлемде жүзеге асырылады, оның жұлдесі жүргізуші технологиясы сыналған және одан да маңыздысы, материалдың алдыңғы күйін параметр ретінде есептеуге болады. Өндірісте талшықтардың екі түрі қолданылады: металл (акрил, шыны, полиэтилен, базальт, көміртек, көміртек және т.б.) және темір (әртүрлі өлшемдер мен пішіндердегі Болат талшықтар).

Фибробетонды кеңінен қолдану физика-механикалық қасиеттер басқа материалдардың ұқсас дәстүрлі мәндерінен бірнеше есе көп болатындығына байланысты. Сонымен қатар, өнімнің өнімділігі стандарттарға сәйкес келеді.

Фибробетонның артықшылықтары:

- Құрылыс шығындарын азайту — плиталардың беріктігін арттыру арқылы арматурадан бас тартуға болады, бұл жұмыстың ұзақтығын, қосымша материалдарға, оларды тасымалдауға, орнатуға кететін шығындарды азайтады;

- Дайын конструкциялардың беріктігін арттыру – кез-келген типтегі талшықты бетон өндіру технологиясы мұндай материал шөгуден қорықпайды, жарықтар мен чиптермен жабылмайды, арматурасы бар конструкцияларға қарағанда одан да жоғары беріктікке кепілдік береді;

- Тамаша жабысқақ қасиеттері бар;

- Температураның күрт көтерілуіне, ылғалға, салқындатуға/ерітуге төзімділік;

- Жанбау – композиттің көмегімен күшейтілген бетон конструкциясы Монолит құрылымының бұзылуын және жоғары температураның әсерінен жарықтардың пайда болуын болдырмайды;

- Фибробетон блоктарының жеңілдігі, бұл тасымалдау мен монтаждау шығындарын азайтады;

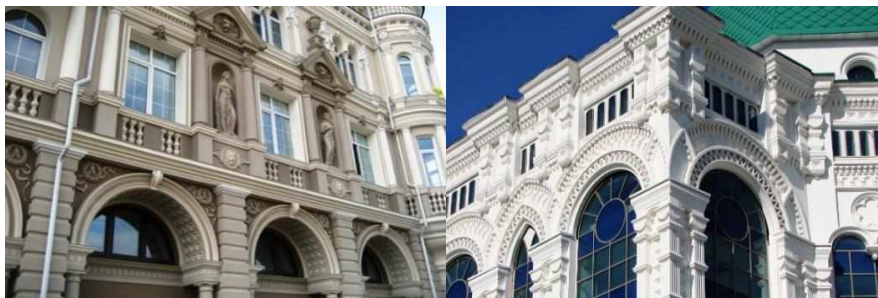
- Құрылыс материалдарын үнемдеу – беріктігін едәуір арттыру арқылы іргетас немесе қабырғаларды тұрақтылық пен сенімділікті жоғалтпай, монолиттің қалыңдығымен жасауға болады;

- Пайдалану мерзімін ұзарту – талшықты талшықтарды енгізу барлық маңызды пайдалану сипаттамаларын сақтай отырып, бетонның ұзақ қызмет ету мерзіміне қол жеткізуге мүмкіндік береді;

- Бетон шығынын азайту [2].

Фибробетонның жоғарыда аталған қасиеттері фибробетонқұрылыстарда қолданылған кезде бетонның барлық түрлерінің ішіндегі ең жақсысы екенін дәлелдейді.

Фибробетонның жоғары өнімділігі оның құрылыста кеңінен қолданылуына байланысты. Атап айтқанда, ол ауыр жүктемелер мен сыртқы әсерлерге арналған конструкция мен құрылымдарды орнату үшін қолданылады. Фибробетон сонымен қатар материалдардың жоғары икемділігі мен созылу немесе сығылуға, төмен салмағына, жақсы дыбыс оқшаулауына және жылу оқшаулауына байланысты қолданылады. Сондықтан арматураланған көбік бетонды қабырғаларды тұрғызу және жылу оқшаулау үшін пайдалануға болады, ал шыны талшықты бетон сәндік элементтерді жасау үшін ең жақсы таңдау болып табылады.

Сурет 4. Фибробетон қолданылған ғимараттар.

Фибробетонның жоғары уақыт төзімділігі, оның беріктігі, жүктемелерге және сыртқы әсерлерге төзімділігі бұл материалды көп қабатты ғимараттар, көпірлер, туннельдер мен су объектілерін салуға өте қолайлы етеді. Соңғы жағдайда су өткізбейтін және жоғары серпімді модуль сияқты талшық сипаттамалары қажет.

Қорытындылай келе, фибробетон сыртқы және ішкі бетон жабындарының барлық түрлерінде қолдануға болады және әр түрлі мақсаттағы талшықты бетон конструкцияларын қолдану құрылыста өте перспективті бағыт болып табылады.

Фибробетон дәстүрлі бетоннан ерекшеленеді, оның созылу беріктігі, жарыққа пен аязға төзімділігі, су өткізбейтіндігі және отқа төзімділігі бірнеше есе жоғары. Сондықтан бетонның фиброталшықтарды қолдана отырып оның физика-механикалық қасиеттерін жақсарту жөніндегі зерттеулер Қазақстандағы құрылыс саласы үшін орасан зор өзектілігі мен практикалық маңыздылығына ие.

Әдебиет

1. Что такое фибробетон и где он применяется?: под ред. Заподлица. // Электрон. дан. Режим доступа URL: <https://zapodlico.ru/chto-takoe-fibrobeton-i-gde-on-primenyaetsya?> (дата обращения 12.04.2022)

2. Что такое фибробетон: плюсы и минусы, где применяется: под ред. Бетон.Инфо. // Электрон. дан. Режим доступа URL: <https://1beton.info/vidy/fibrobeton/chto-takoe-fibrobeton-plyusy-i-minusy-gde-primenyaetsya?> (дата обращения 12.04.2022)

Новые реагенты для деэмульсации парафинистой нефти

Надиров К.С.-д.х.н., профессор
кафедры «нефтегазовое дело» НАО «Южно-
Казахстанский университет им.М.Ауэзова»

Түйіндеме

Бұл жұмыстың мақсаты мұнай кен орындарын өңдеу үшін қолжетімді және тиімді химиялық реагент алу болды, атап айтқанда, шикі мұнайды сусыздандыру және тұзсыздандыру процесі.

Abstract

The purpose of this work was to obtain an affordable and effective chemical reagent for oil field treatment, namely, the process of dehydration and desalting of crude oil.

Введение

Внастоящее время на большинстве месторождений Казахстана вместе с нефтью добывается до 90% воды, образующей с ней стойкие водонефтяные эмульсии. Эти явления значительно усложняют добычу нефти из скважин, негативно влияют на работу нефтедобывающего оборудования, трубопроводных коммуникаций. Особенно этот вопрос актуален для месторождений Южно-Торгайского осадочного бассейна, на которых добывают высокопарафинистую нефть, например, для месторождения Кумколь, Акшабулак и др. [1]. Из-за высокой устойчивости таких эмульсий их разрушения удается достичь только с помощью реагентов - деэмульгаторов. Несмотря на наличие широкого ассортимента существующих деэмульгаторов в настоящее время их применение на практике не всегда даёт желаемые результаты. Следует отметить, что применяемые в промышленных условиях деэмульгаторы являются привозными, главным образом, приобретаются с высокой стоимостью. Все это в конечном итоге сильно отражается на себестоимости нефти при ее подготовке на предприятиях, как в промышленных условиях, так и при ее переработке [2].

Нефть, содержащую воду нельзя транспортировать и перерабатывать, вода вызывает коррозию как

трубопроводного, так и оборудования предприятий по переработке нефти и газа.

Исходя из сказанного, в настоящее время усилия ученых нашего университета направлены в основном на решение актуальной задачи поиска доступного сырья для получения химических реагентов обезвоживания (деэмульсации) сырой нефти.

На сегодняшний день учеными ЮКУ им. М.Ауэзова разработаны технологические схемы получения двух реагентов на основе этерифицированных алифатическими спиртами жирных кислот для обезвоживания нефти с условным названием «ЭЖК»[3-5].

Целью данной работы явилось получение доступного и эффективного химического реагента для промышленной подготовки нефти, а именно, процесса обезвоживания и обессоливания сырой нефти.

Синтез реагентов проводился как оксиэтилизацией жирных кислот оксиолефинами, так и этерификацией их алифатическими спиртами в настольный реактор TGYF-C высокого давления из нержавеющей стали. Процесс проводят в реакторе при температуре 180-200°C и давлении 0,4-1,0 МПа (рисунок 1).

Рисунок 1. Реактор для проведения оксиэтилирования жирных кислот

Эффективность действия реагента представлена на рисунке 2, из которого следует, что в начальный момент без добавления реагента на микроскопических снимках (а) видны более мелкие капли водонефтяных эмульсий, после добавления реагента ЭЖК при соответствующей дозировке происходит разрушение эмульсии и укрупнение их (коалесценция) в более крупные частицы (б), которые собираются в отстой в нижней части емкости для нефти (месторождение Ащысай). Расход реагента составляет 40-60 г/т нефти. Предлагаемый состав привлекателен и с экономической стороны, так как его основной компонент – этерифицированные жирные кислоты получены из побочного продукта переработки масла хлопчатника – гудрона дистилляции жирных кислот.

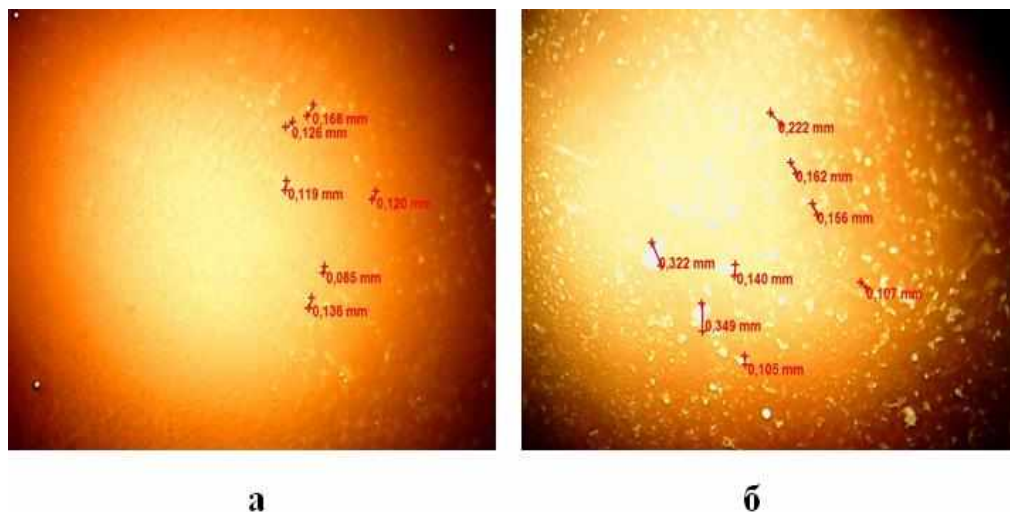

Рисунок 2. Микроскопические снимки водонефтяных эмульсий месторождения Ащысай: а - исходная без добавления реагента; б – нефть после обработки реагентом.

На основе проведенных исследований была разработана технологическая схема получения реагента «Эфиры жирных кислот гудрона» (ЭЖК), которая представлена на рисунке 3.

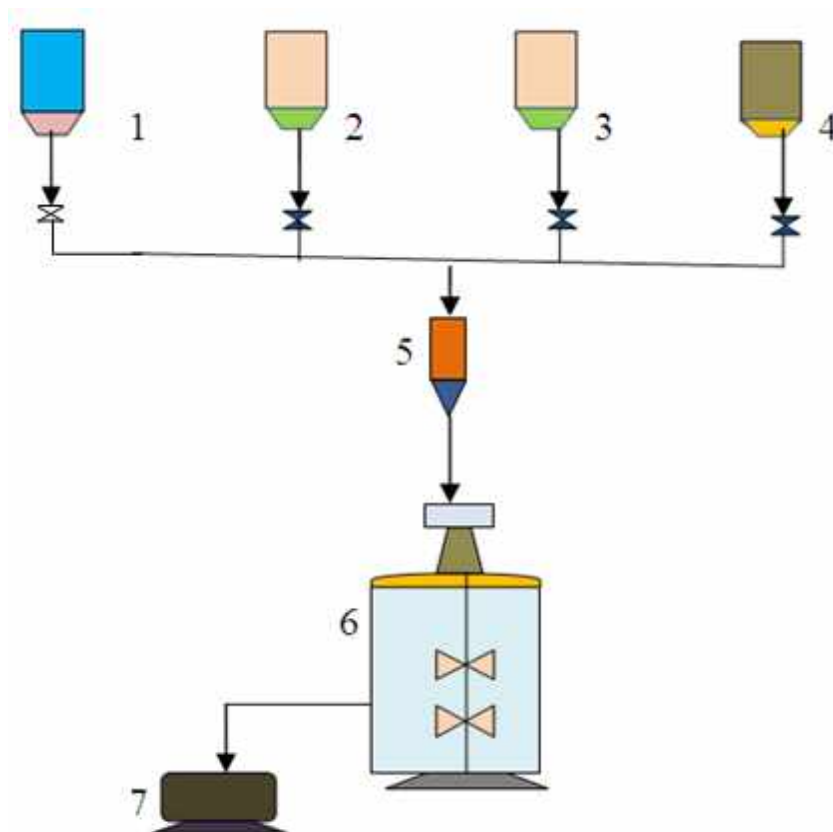

Рисунок 3. Малотоннажная технологическая схема получения реагента «ЭЖК»: 1 – мерник жирных кислот; 2 – мерник метанола; 3 – мерник катализатора (5%- H_2SO_4); 4 – мерник для 0,25% раствора гидроксида натрия (для удаления непрореагировавших ЖК); 5 – измерительно – дозирующее устройство; 6 – реактор-смеситель; 7 – емкость для готовой продукции.

Основными исходными веществами, которые используются при синтезе реагента ЭЖК, являются жирные кислоты хлопкового гудрона. Гудрон вакуумной дистилляции жирных кислот подвергается омылению с целью перевода свободных жирных кислот в натриевые соли. Соли жирных кислот далее обрабатываются раствором серной кислоты до pH 4-5 с целью перевода их в исходное состояние. Далее после соответствующей очистки жирные кислоты использовались для этерификации метанолом.

Для проведения этерификации можно использовать и другие алифатические спирты, например, бутанол. Степень превращения этерифицированных метанолом жирных кислот составляет около 80%.

Таким образом, полученные экспериментальные данные показывают, что побочный продукт переработки хлопкового масла-гудрон вакуумной дистилляции жирных кислот является перспективным сырьем для получения реагентов, которые могут быть использованы разрушения водонефтяных эмульсий. В промышленных условиях реагент

позволяет доводит содержание эмульсионной воды в нефти до 0,8-1%.

Литература

1. Надиров Н.К. Высоковязкие нефти и природные битумы. - Алматы.: Гылым, 2001. - 925 с.
2. Надиров Н.К. Как сделать Казахстан самой конкурентоспособной и передовой нефтяной страной мира // Нефть и газ, № 3-4. - 2020.-С.7-50.
3. GulnazZh. Moldabaeva, SaltanatE. Baibotaeva, KazimS. Nadirov, YuryV. Zeygman, AynurS. Sadyrbaeva. Reagent preparation for oil treatment and its use in the process of dehydration // Jr. of Industrial Pollution Control 33(1) (2017). P.1075-1084.
4. Надиров К.С., Отарбаев Н.Ш., Надиров Р. К., Капустин В. М., Садырбаева А. С., Бимбетова Г.Ж. Выделение свободных жирных кислот из хлопкового гудрона // News of the academy of sciences of the republic of kazakhstan kazakh national research technical university named after K. I. Satpayev series of geology and technical sciences 4 (436) July – August 2019. P.70-78.
5. Надиров К.С., Капустин В.М., Приходько Н.А., Сатаев М.И. Отарбаев Н.Ш. Состав для глубокого обезвоживания и обессоливания нефти. Патент на изобретение №3290 от 14.11.2018.

ӘОЖ 331.5:37(574)

Инновациялық білім беру бағдарламаларын құрастыру тәжірибелері

Дауренбеков К.К.,
Аукажиева Ж.М.,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті

Резюме

В этой статье рассматривается опыт разработки инновационных образовательных программ

Abstract

This article discusses the experience of developing innovative educational programs

Қазақстан Республикасы Президентінің "Игілік баршаға! Сабақтастық. Әділдік. Өрлеу" сайлауалды бағдарламасын және "Бірге" жалпыұлттық акциясы барысында алынған ұсыныстарды іске асыру жөніндегі шаралар туралы 2019 жылдың 19 маусымдағы №27 Жарлығының 39 Пунктіне сәйкес Еңбек нарығына қажетті жаңа мамандықтар және кәсіптік білімдер Атласын жасау міндеті қойылған болатын.

Қазіргі таңда осы қойылған тапсырмаға сәйкес 9 бағыт бойынша 239 жаңа, 95-өзгеріске ұшырайтын және 129 жоғалып кететін мамандықтар тізімі анықталған. Сонымен қатар, алдағы 23-25 жылдары басқа да салалар бойынша жасақталу жоспарлануда Атап айтар болсақ, денсаулық және әлеуметтік,білім беру, өңдеу өнеркәсібі, Өнер, ойын-сауық және демалыс (креативті индустрия), қаржы және сақтандыру қызметі, Тұру және тамақтандыру қызметтері, Сумен жабдықтау және қалдықтарды қайта өңдеу сияқты бағыттарды зерделей отырып, олардың да Атластары жасалу жоспарланып отыр.

Осы бағытта «Халық табысын арттырудың 2025 жылға дейінгі бағдарламасы» кешенді жоспары бойынша «Мамандығым-болашағым» жобасы жүзеге асырылу басталуда. «Мамандығым - болашағым» жобасы аясында форсайт процесінен бастап біліктілікті растау процесін орындау арқылы кадрларға деген талдаудан сертификацияға дейін қол жеткізу мүмкіндігіне ие боламыз.

Бұл бойынша министр Саясат Нұрбек «Мамандығым – болашағым» жобасы аясында әр өңірде жаңа мамандықтар атласы дайындалатындығын (Ол бағдарлама былтыр Павлодар облысында ілкі жоба ретінде іске асырылды) және Енді әр өңірдің өңірлік атласы, әр саланың атласы болатындығы туралы айтып өтті.

Сонымен қатар, әр балаға, әр отбасына нақты еңбек нарығының талабы, сұранысы, еңбек нарығы ұсынатын мамандықтар тізбесі беріледі. Осы бағытта Еліміздің жоғары оқу орындары жаңа білім беру бағдарламаларын осы атластармен, яғни еңбек нарығының талабымен ұштастыратындығын, жоғары білім деңгейіндегі жаңа оқу бағдарламаларда біріншіден, кәсіптік стандарт ескерілуі тиіс. Екіншіден, еңбек нарығының талабын ескеру қажеттігін атап өткен болатын.

Осыған байланысты, жобаны іске асыру мерзімін екіге бөліп жоспарлап отыр. Біріншіден, 2022-2025 жылдар

аралығында «Халықтың табысын арттырудың 2025 жылға дейінгі бағдарламасы» кешенді жоспары аясында жобаны жүзеге асыру. Екіншіден, 2025 жылдан бастап аймақтық жобалық офистер базасында жобаны жүзеге асыру. Бұл бағытта Астана қаласы бойынша жобалық офис ретінде Л.Гумилев атындағы ЕҰУ таңдалып отыр.

Қазіргі таңда жалпы еліміздегі жоғары оқу орындары бойынша инновациялық білім беру бағдарламалары туралы ақпарат слайдта толық көрсетілген. Атап өтер болсақ, бүгінгі таңда 264 Инновациялық білім беру бағдарламасы реестрге енгізілген болса, соның ішінде талдау негізінде қазіргі таңда Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті ел бойынша 39 инновациялық білім беру бағдарламасын жүзеге асыру көрсеткішімен бірінші орынды иеленіп отыр.

Жалпы, инновациялық білім беру бағдарламаларын енгізуде не нәрселерге мән берілу керек? Олар:

- Қазақстанда Аналогтық бағдарламалардың басқа болмауын

- Жаңа бағыттарға бетбұрыс жасау

- Ел/өңір экономикасы секторларының басымдылық қағидаты, инновациялық экономиканы дамытудағы мега тенденциялар

- Білім мен тәжірибенің пәнаралық байланысы

- Проблемалық оқыту, оқытудың икемді жолдары мен формалары, оқытудың инновациялық тәсілдер

Жаңа зерттеулер мен технологиялар интеграциясы

Инновациялық білім беру бағдарламаларын қабылдамайтын негізгі факторлар мыналар:

БББ мақсаты бағдарламаның жаңашылдығын көрсетпейді, көбінесе жалпы сипатта болады;

БББ-ның негізгі бағыттарға сәйкес болмауы, Ұлттық біліктілік шеңберін деңгейіне сәйкес келмеуі;

Оқыту нәтижесінің (РО) инновациялық білім беру ерекшеліктеріне сәйкес келмеуі;

Пәндердің сипаттамасымен оқыту нәтижесінің корреляциясының болмауы

Пәндердің қайталануы

БББ мазмұны мен мақсатының сәйкес келмеуі;

БББ паспортында өзектілігі жойылған, ескірген пәндердің болуы.

Павлодар облысы бойынша кәсіпкерлер палатасының, жоғары оқу орындарының және кәсіпкерлердің қызметкерлерді даярлау және трансформациялау (үнемді

өндіріс, IT және т.б.) бойынша бірлескен қызметі тәжірибесі көрсетіліп отыр.

Торайғыров университеті соңғы жаңа тенденция негізінде «мемлекет-бизнес-ғылым» қағидатын ұстана отырып және Индустрия 4.0 бағыты бойынша кәсіпорындардың инновациялық даму ерекшеліктерін ескере отырып, Павлодар облысы бойынша Жаңа кәсіптер мен кұзыреттер атласы негізінде жаңа инновациялық білім беру бағдарламалары әзірлеген.

Бұл жұмыс жалпы «BTS Education» компаниясымен, Павлодар облысының ірі серіктес кәсіпорындарымен жасалған келісім-шарт аясында бірнеше кезең бойынша жүргізілді:

- ✓ БББ жасау бойынша тәжірибеге негізделген кешенді тренингтер өткізілген (оқытылған 30 адам);

- ✓ БББ жасау жұмыс топтарына кеңес беру;

- ✓ БББ ерекшеліктерін және еңбек нарығының қажеттіліктерін ескере отырып, оқу нәтижелерінің тұжырымын әзірлеу;

- ✓ Серіктестік кәсіпорындармен және серіктес университеттермен бірлескен білім беру бағдарламасын әзірлеу, соның ішінде. оқу бағдарламаларын салыстыру және пәндерді өзара тану мүмкіндіктерін анықтаған;

- ✓ Инновациялық БББ реестрге тіркеу, мекемелермен бірлескен БББ жүзеге асыру бойынша келісім-шарттар жасаған;

- ✓ ОПҚ екі бағытта оқыту жоспарланған (алдағы жылы): Мамандар шығарушы кафедралар ОПҚ-ларды өндіріс орнында оқыту. Екінші, түлектердің арасында Soft-skills дамыту үшін Жалпыға міндетті пәндер циклі оқытушылар құрамын оқытуды жоспарлап отыр.

- ✓ Қазіргі таңда әріптес кәсіпорындармен Оқыту нәтижелеріне қол жеткізуді бақылау бойынша тапсырмалар мен оқу-әдістемелік материалдарды бірлесіп әзірлеу бойынша жұмысты ұйымдастыру жұмыстары жүргізілуде екен.

Студенттерді жұмыс және басқа мамандықтар бойынша аттестациялау үшін Базалық пәндер циклінде (2 курста) білім алушы кәсіби қызметінің болашақ бағытына қарай таңдай алатын Микробіліктілік және майнор-бағдарламалар циклі қарастырылған.

Инновациялық білім беру бағдарламаларын жүзеге асыруда оқытудың тәсілдеріне тоқталып өтейік. Білім беру бағдарламаларын жүзеге асыруда оқытудың негізгі

тәсілдеріне университет пен кәсіпорынның бірлескен жұмысы жатады.

Сонымен қатар, семинар барысында Ұлыбритания тәжірибесімен де бөліскен болатын. Инновациялық білім беруді жүзеге асыруда Ұлыбритания тәжірисіндегі негізгі «Placement- жұмыспен қамту бағдарламасына» тоқталып өтейік.

Әдетте Placement семестр бойы орындалады. Оларды ол жақта «Сэндвич» жылының бөлігі ретінде қарастыруға болады және оларды «Индустрия жылы» немесе «Жұмыспен қамту жылы» деп те атайды.

Егер студент «сэндвич» курсы үшінші курста жүзеге асыра алады. Және сол уақытына академиялық кредиті есептелінетін болады.

Бұл бағдарлама түлектің қазіргі және болашақ мансаптық амбицияларына бейімделеді, өйткені ол түлек қалайтын орналастыру түріне қатысты жеке таңдауды білдіреді. Сонымен қатар, Бизнес үшін бюрократиядан арылу мүмкіндіктері де болады.

Placement бағдарламасын ұйымдастыру және оның мерзімдері туралы ақпарат беріліп отыр.

Placement бағдарламасы студентке не береді?

1.Өндірістегі нақты тәжірибе (жұмыс іздеу, халықаралық тәжірибе, түйіндеме)

2.Жалақы немесе жеңілдікті оқу ақысы (оқу ақысы төмендетілді, минимум жалақы)

3.Оқуды бітіргеннен кейін жақсы жұмыс перспективалары (тәжірибе жинақтағаннан кейін жақсы жұмыс перспективалары)

4.Желіні кеңейту және компанияның ұсынысы (болашақта жұмыста пайдалы)

5.Мансаптық мақсаттарды және компания тренингтеріне қатысу мүмкіндігін анықтауға көмектеседі.

Жалпы, елімізде жоғары оқу орындарында инновациялық білім беру бағдарламаларын құруда «Жаңа мамандықтар мен құзыреттер Атласын» негізге алу маңызды болып келеді.

Әдебиет

1. А.А.Мухамбетова. Анализ инновационных образовательных программ ОВПО

2. Наталья Радько. Инновационные программы на примере Великобритании

3. Материалы открытого методологического семинара «Инновационные образовательные программы: опыт разработки и внедрения», Павлодар, 2022

4. Е.Садыков. Инновационные образовательные программы торайгыров университет: опыт разработки

5. Е.Молдакасимов. Атлас новых профессий и компетенций Казахстана.

МРНТИ 34.17.23

Эритроциттердің мембраналар құрылымына күйзелістің әсері

Махмұтов Б.Б.,
Қарағанды индустриялық
университеті, Теміртау қ.

Резюме

В статье рассматривается влияние экзогенных биологически активных веществ (БАВ) как стрессовых факторов внешней среды. Приведены влияние мелафена - (регулятора роста растений) на эритроциты и их бесцветные мембраны. Нарушения мембран эритроцитов не происходит, однако неожиданно и случайно изменяется уровень гемолиза, что свидетельствует о повышении текучести мембран.

Abstract

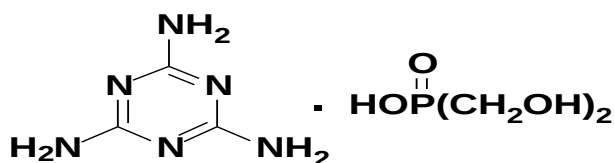
The article discusses the effect of exogenous biologically active substances (BAS) as stressful environmental factors. Presented studies of the action of biologically active substances (BAS) - melafen (plant growth regulator), on erythrocytes and their shadows. It was shown that there is no destruction of erythrocyte membranes, but the degree of hemolysis is spontaneous and induced changes, indicating an increase in membrane permeability.

Кіріспе. Ұсынылған зерттеулердің өзектілігі экзогендік биологиялық белсенді заттардың (ББЗ) жануарларға немесе өсімдіктерге әсер ету кезінде көбінесе қоршаған ортаның күйзеліс факторларының рөлін атқаратынында болып табылады. Бұл жұмыста біз ББЗ – мелафеннің өсімдіктер мен жануарлар ағзасына әсерін зерттедік. Бұл РҒА А.Е.Арбузов атындағы органикалық және физикалық химия институтында

синтезделген гетероциклді фосфорорганикалық қосылыс[5,6.80]. Мелафен – бис (гидроксиметил) фосфин қышқылының меламиналық тұзы көкөніс, дәнді дақылдардың өсу реттегіші болып табылады(1-сурет). Мелафеннің төмен концентрациясы бар сулы ерітінділермен өңделген кезде өсімдік жасушалары метаболизмді күрт өсіреді, бұл өсімдіктердің қоршаған ортаның қолайсыз факторларына төзімділігін айтарлықтай арттыруға әкеледі. Дегенмен, жоғары концентрация тұқымдарды да, өсімдіктерді де жояды.

Бұл жұмыстың мақсаты су ерітінділерінің мелафен концентрациясының кең диапазонындағы жануарлар жасушаларына модельдік жүйелердегі – эритроциттеріне ықтимал әсерін анықтау болды.

Эритроциттер зат қанға түскен кездегі алғашқы көздердің бірі болып табылады, сондықтан олар ББЗ қоршаған орта факторлары ретінде сынау үшін тәжірибелік нысан ретінде қызмет ете алады. Эритроциттер қабықшасының құрылымдық элементтерінің құрамы мен құрылымы дененің көптеген жасушаларына тән.

1-сурет. Мелафеннің құрылымдық формуласы

Бұл жұмыстың негізгі мақсаты - мембраналардағы өзгерістерге байланысты мелафеннің әсерін бағалау болды. Жұмысты жасау барысында келесі параметрлер сыналған: 10^{-8} – 10^{-3} М мелафен көлемінде эритроциттердің көлеңкелі мембраналарының ақуыздық домендерінің термиялық тұрақтылығы, сонымен қатар 10^{-13} – 10^{-3} М мелафенде эритроциттердің өзіндік және гиперосмотикалық гемолизі.

Зерттеу әдістері. NaCl, KCl, KH_2PO_4 , Na_2HPO_4 , (Sigma).

Ақ «Wistar» егеуқұйрықтарының эритроциттері бөлініп, жасушалардың бүтіндігі әдістер бойынша эритроциттердің гемолиз деңгейі бойынша тексерілді [6, 169 б., 11, 453 б., 7, б. 211, 10, 284 б.]. Зерттеу гиперосмотикалық гемолиз әдісі бойынша жүргізілді [3, б.15]. Эритроцит суспензиясынан 50 мкл алынып, 0,5 мл фосфатты-буферлі физиологиялық ерітіндіге (5мМ Na_2HPO_4 , 150мМ NaCl)

ауыстырылды және 37°C температурада 5 минут бойы қойылды, содан кейін осы үлгіден 50 мкл алынып, содан соң мұны 1 мл NaCl ерітіндісіне ауыстырып, берілген молярлық көлемде және 37°C (106 жасуша/мл) температурада 5 минут ұсталынды. Содан кейін эритроциттердің суспензиясы тұндырылды.

Гемолиз деңгейі 540 нм толқын ұзындығында супернатанттың оптикалық жұтылуымен анықталды. 0,1% Triton X-100 индукцияланған гемолизден кейінгі супернатантты қабылдау 100% гемолиз ретінде таңдалды. Тұрақты түрде араластыра отырып, эритроциттерді енгізгеннен кейін 720 нм толқын ұзындығында ерітіндінің оптикалық тығыздығын төмендету үшін бұлыңғыр үлгілерді зерттеу арнайы «Specord-M40» (GDR) спектрофотометрінде пайдаланылды.

Эритроциттердің суспензиясының оптикалық тығыздығы суспензиядағы бүтін жасушалардың санына (106–109 жасуша/мл) пропорционал болғандықтан [13, б.649], эритроциттердің гемолиз жылдамдығы оптикалық тығыздықтың өлшенген азаю жылдамдығына да пропорционал болады. [13, с.649, 4, б.723]. Өлшеу алдында эритроциттер мен эритроциттердің көлеңкелері мелафенмен және мелафенсіз 37°C температурада 45 минут бойы алдын ала инкубацияланды.

Эритроциттердің көлеңкелі қабықшаларының термограммалары дифференциалды адиабаттық сканерлеуші ДАСМ-4 микрокалориметрі арқылы тіркелді [12, б.257]. ДАСМ-4 өлшеу параметрлері: температура қадамы 0,10; нүктелер саны 701; концентрациясы 1 мг/мл; үлгі көлемі 0,73 мл/г; бастапқы температурасы 20°C; соңғы температура 90°C, қыздыру жылдамдығы 1.000K/мин; ұяшық көлемі 0,50 мл.

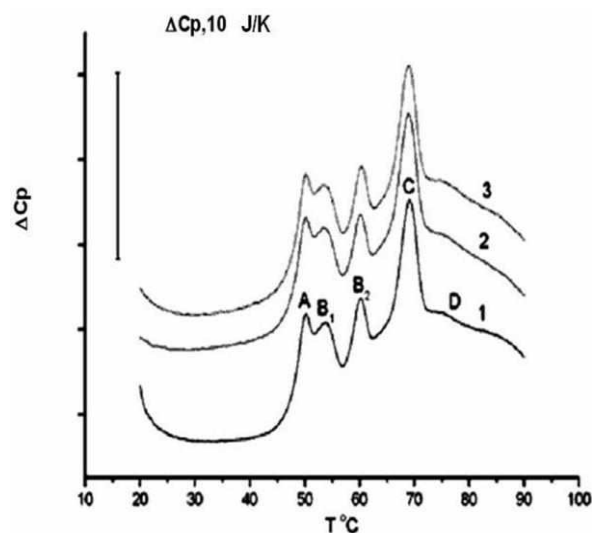
Нәтижелер және оны талдау. Мелафеннің мембранаға әсері белок құраушыларымен әрекеттесуден туындауы мүмкін деген болжамды тексеру үшін эритроциттердің мембраналарының адиабаталық дифференциалды микрокалориметриялық сканерлеуі жүргізілді. Мелафеннің эритроциттердің мембранасындағы ақуыз домендерінің термиялық тұрақтылығына әсерін сынау гипоосмотикалық гемолизді қолдану арқылы гемоглобиннен толығымен босатылған плазмалық мембраналар және эритроциттердің цитоскелеті болып табылатын эритроциттерге жүргізілді.

2 және 3-суреттерде егеуқұйрық эритроциттерінің мембраналарындағы ақуыз микродомендерінің бақылаудағы және зерттелетін затпен алдын ала инкубациядан кейін препараттарды алғаннан кейін бірінші және екінші

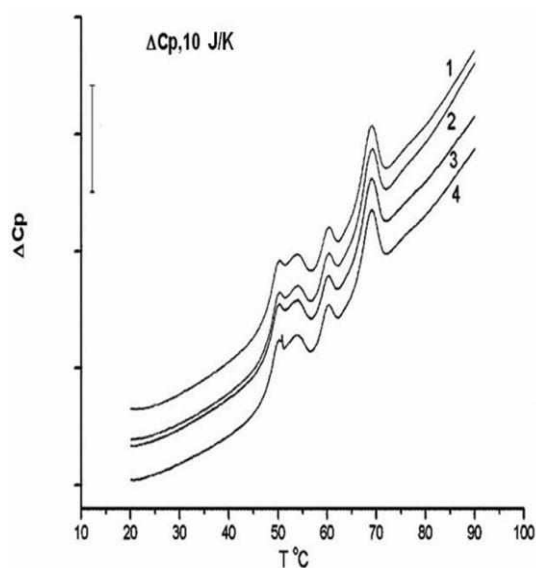
күндеріндегі температуралық ауысулары көрсетілген. Осылайша, мембрананың қартаюы кезінде ББЗ әсерін қосымша зерттеу жүргізілді.

ДАСМ зерттеуі, изотоникалық жағдайда, көлеңкелі мембраналардағы бес құрылымдық ауысуды анықтайды (2-сурет, 1-қисық): А–, В1–, В2–, С– және D–ауысулар [8, б.3662, 6, б. 169]. А-ауысу α - және β -спектрин және актин комплексінен түзілген мембрана қаңқасының доменінің денатурациясына байланысты. А-ауысудың жойылуына әкелетін спектр-актин кешенінің денатурациясы эритроциттердің деформациялану қабілетінің [11, 453 б.] және көлеңкелі мембраналардың толық жоғалуымен бірге жүреді [7, 211 б.]. Изотондық жағдайда В1 ауысуы анкириннің, дематиннің және 4.1, 4.2 жолақтарының белоктарының денатурациясымен байланысты. Анкирин эритроциттердің көлеңкелерінің пішінін сақтауда және олардың пішінінің деформациясында маңызды рөл атқарады [9, б.237]. В2 - ауысуы 3 жолақ ақуызының цитоплазмалық фрагментінің денатурациясына байланысты. С-ауысу иондық арна құраушыларын қамтитын жолақ-3 ақуызының 55 кДа мембраналық фрагментінің денатурациясымен байланысты. D-өтуі белгісіз белоктардың термиялық денатурациясын және мембраналық везикуляцияны көрсетеді [8, 3662 б., 6, 169 б.]. Қан ағымында зақымдалған, мысалы, тотыққан эритроциттер жоқ, өйткені олар макрофагтармен фагоцитозданады.

Сондықтан оқшауланған эритроциттердің препараттарына ББЗ әсеріне барлық зерттеулер *in vitro* бойынша жүргізілді. Жасуша мембраналарының параметрлерін микрокалориметриялық зерттеу үшін эритроциттердің көлеңкелерінің моделі жеткілікті түрде адекватты, өйткені дәл осындай өзгерістер басқа жасушалардың мембраналарында дамиды, өйткені спектринтұқымдасының белоктары, анкирин, 4.1 және 4.2 жолақтарының белоктары және 3 жолақ ақуыздары жануарлар ағзасының барлық дерлік жасушаларының мембраналық қаңқасында болады.

2-сурет. Мелафеннің бірінші күні эритроциттердің мембраналарының термиялық тұрақтылығына әсері. Белгіленуі: 1- бақылау; 2 - мелафен 10^{-5} М, 3 - мелафен 10^{-3} М.

3-сурет. Мелафеннің екінші күні эритроциттердің мембраналарының термиялық тұрақтылығына әсері. Белгіленуі: 1- бақылау; 2 - мелафен 10^{-8} М, 3 - мелафен 10^{-6} М; 4 – мелафен 10^{-4} М.

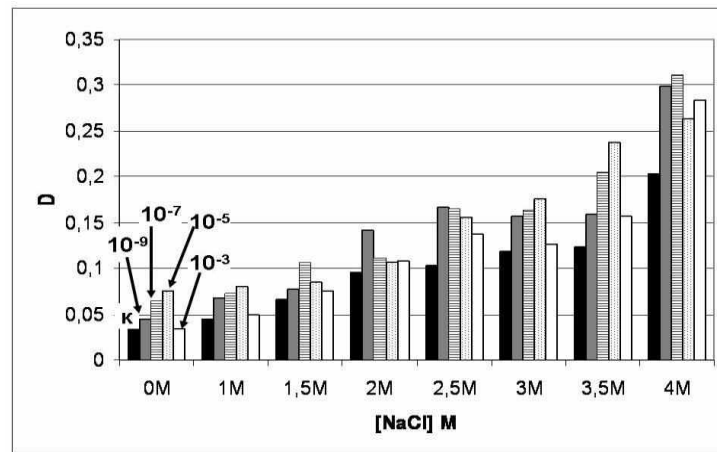
2 және 3 суреттерде - бірінші күні және екінші күні мелафеннің қатысуымен эритроциттердің термограммасы. Көлеңкелік препараттың қартаюымен мембраналардың құрылымы өзгереді, бірақ сканерлеу алдында мелафенді қосу қисықтардың пішініне аздап әсер етеді. Термиялық денатурация ауысуларының шыңдарының амплитудасы мен температурасында өзгерістер болмайды. Мелафен мембрананың ақуыздық құраушыларына

айтарлықтай әсер етпейді, сондай ақ, ол белоктардың жоғалуына немесе ақуыз домендерінің қайта орналасуына әкелетін өзгерістерді тудырмайды.

Үлгі	ΔC_p	Δ (%)
Бақылау - эритроциттер	17,1±0,01	-
Эритроциттер көлеңкелері +10 ⁻⁵ М мелафен	17,6±0,01	+3%
Эритроциттер көлеңкелері +10 ⁻³ М мелафен	18.6± 0.01	+9%

1-кесте. Мелафеннің эритроциттердің көлеңкелі қабықшалары суспензиясының артық меншікті жылу сіңіруінің (термограммалар – А шыңы) температураға тәуелділігіне әсері. Белгіленуі: ΔC_p – жылу сіңіру шыңындағы салыстырмалы жылу сыйымдылығының (Дж/кг•К) өзгеруі (өтпелі қарқындылық), мұндағы Δ (%) – 100% бақылау жауабының шамасындағы айырмашылық.

1-кестедегі мәліметтерден байқайтынымыздай, 10⁻⁵ М, 10⁻³ М мелафен жылу сіңіру шыңының А (А- ауысу қарқындылығы) максимумында салыстырмалы жылу сыйымдылығының (Дж/кг•К) өзгеруінде елеулі өзгерістер болмайды (3-9%). Қалған ауысулар іс жүзінде өз амплитудаларын өзгертпейді. Зерттелетін ББЗ плазмолеммасының зақымдану дәрежесі эритроциттердің суспензиясына әртүрлі концентрациядағы мелафенді тікелей қосу арқылы гемолиз дәрежесі бойынша тексерілді. Бөлме температурасында 45 минут гемолиз жүргізілді. Мелафен концентрацияның барлық диапазонында (10⁻¹³М - 10⁻³М) қосымша гемолиз тудырмайтыны және өздігінен пайда болудан қорғамайтыны 100% гемолиз-тритон Х-100 қосқанда, 3% - өздігінен гемолиз және мелафеннің қатысуымен 3% + -0,3% анықталды. Гиперосмотикалық жағдайда гемолизді өлшеу зерттелетін препараттың мембранаға қорғаныш әсерін тигізуі немесе жергілікті қолайсыз экологиялық факторлардың әсерінен оның жойылуын жеделдету мүмкіндігіне байланысты жүргізілді. Осылайша, біз зерттелетін ББЗ және қоршаған ортаның күйзеліс факторларының бірлескен түрде жүретін әсерлеріне зерттеу жүргіздік.

3-сурет. Мелафеннің (10^{-9} - 10^{-3} M) эритроциттердің гипо- және гиперосмотикалық гемолизіне әсері.

3 суреттегі мәліметтерден көрініп тұрғандай, өлшеу ортасының осмолярлығының жоғарылауымен эритроциттердің гемолиз дәрежесінің жоғарылауының жалпы тенденциясы кең концентрация диапазонында мелафеннің қатысуымен өзгереді (10^{-9} M - 10^{-3} M), яғни гиперосмотикалық гемолиз дәрежесі жоғарылайды. Мелафеннің шағын концентрациясы 10^{-12} M и 10^{-11} M жалпы құрылымды өзгертпейді. Өсімдік шаруашылығында тұқым себу алдындағы өңдеу үшін қолданылатын өсімдік өсу реттегіші болып табылатын-мелафен жануарлардан алынатын құрылымдарға да оң әсер етеді. Мелафен плазмалық мембранадағы және егеуқұйрық эритроциттерінің цитоскелетіндегі ақуыз микродомендерінің құрылымдық шоғырын өзгертпестен, гемоглобинді босату үшін мембрананың өткізгіштігін арттырады.

Қорытынды. Бұл жұмыста эритроциттердің жарғақшалары мен цитоскелеттерін зерттегенде, жануарлар организміндегі қалыпты сау жасушалар болып табылатын эритроцит мембраналарының құрылымына 10^{-13} M - 10^{-3} M концентрациясының кең диапазонында мелафеннің деструктивті әсерінің болмайтындығы көрсетілді. Мелафен эритроциттер жарғақшаларындағы ақуыз домендерінің елеулі қайта құрылуын тудырмайды, зақымдаушы факторлар болмаған кезде гемолиз дәрежесіне әсер етпейді. Күйзелістік гиперосмотикалық орта жағдайында мелафен эритроцит жасушаларының құрылымын өзгертеді, мембрананың өткізгіштігін айтарлықтай арттырады.

Жүргізілген зерттеулердің өзектілігі қоректік тізбектердегі өсімдіктер мен жануарлардың арасында байланыс бар екендігінде және өсімдіктер мен олардың тұқымдарын өте аз мөлшерде ББЗ байыту жануарлар ағзасында ББЗ көп мөлшерінде жинақталуын тудырады. Осыдан, ББЗ пайдалы және зиянды әсерлері әртүрлі болуы мүмкін. Бұл жағдайда ББЗ жасанды іріктеу факторлары

ретінде әрекет етеді. Жасуша цитоскелетінің бөлігі болып табылатын ақуыз-липидті құрамы мен эритроциттердің плазмалық мембранасының құрылымы жануарлар тектес жасушалардың көпшілігіне тән. Сондықтан, эритроциттер жергілікті өзгерістерді сынау үшін қарапайым және барабар модельдер болып табылады [1, 279 б., 2, 29 б.]. Биологиялық белсенді заттардың эритроциттердің мембранасына әсер ету нәтижелеріне сүйене отырып, басқа жасушалардың цитоскелетіне әсер ету түрін ішінара болжап білуге болады.

Әдебиет

1. Акоев В.Р., Щербинина С.П., Матвеев А.В., Тараховский Ю.С., Дее, А.А., Шныров В.Л. Исследование структурных переходов в мембранах эритроцитов при наследственном гемохроматозе. Бюллетень Экспериментальной Биологии и Медицины. 1997. Том.123 No 3, С.279-284.

2. Гулевский, А.К., Рязанцев, В.В., Белоус, А.М. Структурные перестройки липидов и белков мембран эритроцитов при действии низких температур. Научные Доклады Высшей Школы. Биологич. Науки. 1990. С. 29-36.

3. Ким Ю.А., Елемесов Р.Е., Акоев В.Р. Гиперосмотический гемолиз эритроцитов и антигемолитическая активность фракции сапонинов и тритерпеновых гликозидов из *Panax Ginseng* С.А.Мeyer Биологические мембраны. 2000. Том.17. No 2. С. 15-26.

4. Руденко С.В., Нипот Е.Е., Павлюк О.М. Влияние ионов Zn на гемолиз эритроцитов, индуцированных мелиттином. Биохимия. 1995. Том 60. Вып. 5. С. 723-733.

5. Фаттахов С.Г., Резник В.С., Коновалов А.И. Меламиновая соль бис(оксиметил)фосфиновой кислоты (мелафен) как регулятор роста и развития растений нового поколения. В сб. докладов 13-ой Международной конференции по химии соединений фосфора. С.-Петербург 2012. С. 80.

6. Brandts J.F., Lysko, K.A., Schwartz, A.T., Eryckson, L., Carlson, R.B., Vincentelli, J., Taverna, R.D. Structural studies of the erythrocyte membrane. Colloques. internationaux. du. C. R. S. 1976. Vol. 246. P.169-175.

7. Heath, B.P., Mohandas, N., Wyatt, J.L., Shohet, S.B.: Deformability of isolated red blood cell membranes. Biochim. Biophys. Acta. 1982. Vol. 691. P. 211-219.

8. Jackson W.M., Kostyla J., Nordin J.H., Brandts J.F. Calorimetric study of protein transitions in human erythrocyte ghosts. Biochemistry. 1973. Vol. 12. P. 3662-3667.

9. Jinbu Y., Sato S., Nakao T. The role of ankyrin in shape and deformability change of human erythrocyte ghosts. *Biochim. Biophys. Acta*. 1984. Vol. 773. No. 2. P. 237-245.

10. Kim. Yu.A., Akoev V.R., Matveev A.V., Belyaeva T.V. The effect of oxidative stress on structural transitions of human erythrocyte ghost membranes. *Biochimica et Biophysica Acta*, 1998. Vol. 1371. P. 284-294.

11. Mohandas, N., Greenquist, A.C., Shohet, S.B.: Effect of heat and metabolic depletion on erythrocyte deformability, spectrin extractability and phosphorylation. *The Red Cell*. New York, Alan R. Liss, Inc. 1978. P. 453-472.

12. Privalov P.L., Plotnikov V.V. Three generations of scanning microcalorimeters for liquids. *Therm. Acta*. 1989. Vol. 139. P.257-277.

13. Young J.D.-E., Leong L.G., DiNome M.A., Cohn Z.A. A semiautomated hemolysis microassay system for membrane lytic proteins. *Analyt. Biochem*. 1986 Vol. 154. No 2. P. 649-654.

МКИ-3 АО1 Е 12/44

**Күріш тұқымын тазарту технологиясы және күрмекті
ажыратуға арналған құрылғы**

Ә. Тәжібайұлы.,

т.ғ.к., доцент,

Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

На решетках зерноочистительных машин крепятся полозы, имеющие в сечении форму равнобедренного прямоугольного треугольника, причем сторона, составляющая в сечении катет прикрепляется к решетку так, чтобы сторона, составляющая гипотенузу была обращена против движения зерна по нему.

Abstract

On lattices a grain purify of machines fasten runners, having in section the form of an isosceles right-angled triangle, and the part making in section Kate is attached to sieve so that the part making hypotenuses was inverted against movement of a grain on it.

Екіншіліктің өскелең талабына сай, тұқымдық күріштің тазалығын, сапалығын жақсарту оны дайындайтын шаруашылықтардың негізгі жауапты міндеті. Күрішті тазартқан кезде түрлі шөп қалдықтарынан, зақымдалған, сапасы кем өнбейтін

дәндерден, күрмек және күрмек тектес басқа жабайы өсімдіктердің дәндерінен бөліп алады. Осымен қатар, күріш дәнінің салмағы ауырын, тығызын, ірісін, біркелкісін бөлек күріштің сортымен араласпаған тазасы, яғни 1 класты кондинцияға жеткізілген дәнді іріктеп алу болып табылады. Дәнді сапалы іріктеу келешек егілетін егіннің көгінің жақсы болуына, көктеп, біркелкі өсіп көтерілуіне, өнімнің артуына негіз болып қаланады. Осыған байланысты келешекте күріш және басқа да ауыл шаруашылығы дәнді дақылдарын тазартуды жетілдіруге өскелең талапқа сай дамыған технологияны, өнімді техниканы пайдалану қажеттілігі арта түсуде. Сонымен қатар, қолда бар астық тазартқыш машиналардың тиімділігін жоғарылатып пайдалану, яғни оған өнімділігін жоғарылататын қосымша қондырғылар орнату арқылы қазіргі нарық кезеңіне сай жұмыс істеттіру болып табылады.

Мемлекеттік стандартқа сай бірінші класс дәрежесіне жеткізілген тұқымның сапалылығы 99 пайыздан кем болмауы тиіс. Кейбір күріш өндірісімен көптеп айналысатын мемлекеттер тәжірибесі дайындалған тұқымдық күріш дәнінің ластығы және басқа дәндер қоспасынан ажыратылуы себуге арналған қажеттілік стандарттан төмен екендігін көрсетуде. Мысалы, тұқымдық күріштің дайындалуы Краснодар өлкесі бойынша орташа ластануы 4,1 пайыз, ал жабайы дәндермен ластануы 9,9 пайыз, Өзбекстанда тиісінше 3,4 және 9,3 пайыз болса, Қазақстан бойынша бұл көрсеткіш 3,3 және 8,8 пайыз екен. Ал, оның ішіндегі күрмек тектес жабайы дәндермен ластануы 70 пайызға дейін жетіп отыр. Бұл деректер күріш тұқымын тазартудың деңгейі күріш өнімін өндіретін елдерде әлі де төмен екендігін көрсетеді.

Күріш өндіру тарихында, оның тұқымын тазарту өте ертеде техника жоқ кезде басталған. Дәнді дақылдар тұқымының тығыздығы, салыстырмалы өзіндік салмағы жоғары болса, оның далалық жағдайдағы шығымдылығы, көгеріп күш алуы жоғары болатындығын егіншілер ертеректен білген. Дән тығыздығы – оның химиялық құрамына, қабатындағы ауаның өлшеміне, эндоспермесіне байланысты болып келеді. Қытайда осыдан 1430 жыл бұрын дәнді тығыздығына қарай іріктеп алып себуди жүргізген. Қытайлық Ян Кэ-Цаиннің еңбектерінде бұлай іріктеу арқылы күріштен 15 центнерге дейін артық өнім алуға болатындығын айтады. Жапонияның зерттеушісі Т. Номото өз талдауларында дәннің тығызы өзіндік салмағы жоғары дәнді іріктеп алып себу өнімінің айтарлықтай жоғары болатындығын дәлелдеген. Осыдан 80 жыл бұрын академик Н.А.Майсурян дәннің құндылығы оның сырт үлкедігіне байланысты емес, тығыздығына, өзіндік салмағының ауырлығына қарай болатындығын бағалаған.

Тұқымды өзіндік салмағына қарай тазарту технологиясын негізінен үш бағытқа бөліп жүргізуге болады.

Бірінші, тұқымды тазарту технологиясы 1,08-1,14 аммоний сульфаты немесе амияк селитрасы сияқты минералды сұйық ертіндіде жуу арқылы жүргізу [1]. Бұл әдіспен тазарту арқылы тұқымның өзіндік салмағы жоғарысын сұйық ертіндінің астынан сүзіп алатын, ал салмағы жеңіл дәндерді, ұшық, немесе қалдық қоспаларды сұйық бетінен сүзу арқылы жүзеге асыратын машинамен орындауға болады. 1980-85 жылдары Қазақтың күріш жөніндегі ғылыми-зерттеу институтының қызметкерлері тұқымдық күрішті минералдық тыңайтқыштар ертіндісінде тазартатын машинаның жаңа түрін ойлап шығарды.

Машинаның негізгі бөлшектері: астық тиейтін құрамадан, тұқым бөлетін бактан, гидроэжектордан, бетіне шыққан дәндерді шығарып тастайтын тасымалдағыштан, астына шөккен дәндерді алатын негізгі тасымалдағыштан, бак түбіндегі каналшадан, негізгі тасымалдағыштың картерінен, жұмысты басқарып отыратын трубаларға орналасқан крайниктерден және электромотордан тұрады. Машинаның жұмыс істеуі мынадай жағдайда өтеді: тұқым тиейтін құрылым арқылы тиелген дән гидроэжекторға келеді. Гидроэжекторға келген тұқым электронасос айдаған ертіндінің қысымымен тұқым бөлетін бакқа келеді. Гидроэжектордан өтіп келе жатқанда ертіндімен араласқан тұқым бактың ішінде насоспен айдаған қысымның ағысымен тез араласып, жеңілі сұйықтың үстіне қалқып шығуы, ал дәннің ауыры астына батуына жағдай тудырады. Осындай жолмен өзіндік салмағы ауыр сапалы қажетті күріш тұқымын сұрыптап алып себеді.

Сұйық ертіндіде бұлай тазартудың негізгі кемшілігі көктемгі егін егу жұмысы артқан қарбалас кезде жұмыс түрін өсіріп жіберді және дәнді сұйықта сұрыптайтын бұл техниканың түрі жоқ болды.

Екіншісі, кейінгі жылдары неғұрлым жоғары сапалы дәндерді іріктеп алу үшін және күрмек тектес айрылуы қиын қоспаларды толық бөліп алу технологиясы электромагниттік өріс арқылы жүргізілетін диэлектрикалық сеператор құрылымында тазарту [2]. Бұл технологияның әдістерін қолдану 1990-92 жылдары Күріш ғылыми зерттеу институтының Қарауылтөбе тәжірибе шаруашылығындағы тұқым тазарту өндірісіне еңгізілді. Машинаның негізгі жұмыс істеу принципі-өз өсінде айналып тұратын барабанның бойына тізбектей оратылған электродты сымдар бойымен тоқ жүргізгенде пайда болған электромагниттік өрістің әсерінен дәндердің тығыздық және ауырлық қасиетінің айырмашылығына қарай сұрыпталуын айтамыз. Яғни барабан бойымен дәннің ауыры ерте бөлініп, ал өзіндік салмағы жеңілі,

немесе бөлінуі қиын күрмек тектес дәндер барабанға ұзағырақ жабысып, бөлектенеді.

Барабанның бойына тартылған өрістің пайда болу себебі - қатар оратылған екі электродты сымның біріне заряд оң, екіншісіне теріс заряд (анод-катод) жіберілуінде. Электр тоқ қысымын көбейткен сайын, тартылу өрісі жоғарылап, дәндердің диэлектрлік қасиетінің айырмашылығына байланысты тарту күшін үдете түседі. Бұндай әдіс тұқымдық дәннің үйкелісін болдырмай, барабан бойымен жабысып өзінің диэлектриктік дәрежесіне байланысты тұқымның толығын, ауырын, тығызын өз алдына бөлуге жағдай туғызады. Бырақ, бұл бағытта зерттелу жұмыстарының жеткіліксіз болуы және осындай арнаулы машинаның жоқ болуы осы тазарту әдісінің шаруашылықтарға кең тарауына мүмкіншілік туғызбады.

Үшіншісі қазіргі кезде облысымыздың өндірісіне кең тараған, тұқымды тазартатын електі машиналар арқылы іріктеп астықты тазарту [3]. Көбіне, астық лас болғанда, тұқымның машинаға дұрыс бір қалыпты берілмеуінен, електерінің дұрыс қойылмауынан, не басқа себептерінен астықты бернеше рет, қайта-қайта өткізу арқылы жоғары кондицияға жеткенше тазарта береді.

Ең алдымен тұқым тазарту мен іріктеудің сапасы тұқым тазартатын машиналардың мінсіз дұрыс істеуіне байланысты. Сондықтан да жұмысты көңілдегідей ұйымдастыру үшін тұқым тазартатын машиналардың тетігін, жұмыс істеу принциптерін жақсы білу керек. Тұқымдық күріштің жеңіл қосындыларын бөлу үшін оның ауа ағынындағы қозғалу қасиетін қолдану арқылы бөледі. Ағынның бағыты дәнге әсер еткенде түзу, көлбеу немесе тік бағытта болуы мүмкін. Көпшілік астық тазартқыш машиналардың ауа жүйесінде және жұмысшы каналдарында сорғыш тік ауа ағыны қолданылады.

Бұл механикалық системаның негізгі жұмысты атқаратын қондырғысы бір-бірімен паралель орналасқан машина түріне қарай бір қабат, екі қабат немесе үш қабат болып келетін елек станиналары. Машинаның жұмыс істеу сапасы осы станиналардың дұрыс іріктелініп, жұмыс істеуіне байланысты.

Машинадағы електің техникалық жұмыс істеуі туралы жүргізілген кейбір зерттеулердің қортындылары екі қабат болып орналасқан елек тақталарының салмақ өзгешелігі инерция күшінің әр түрлі өзгеруіне әкеп соғатындығын, осының салдарынан астықтың дұрыс тазаланбауына әкеліп соқтыратындығын көрсетеді. Сондай-ақ, зерттеушілер машинаның әрлі-берлі қозғалыста болатын елек тақталарының алма-кезек өзгертін ықпал күштерінің әсеріне байланысты пайда болатын қаңқа (рама)

деформациясының машинаның дұрыс жұмыс режиміне көп кедергісі бар екендігін ескертуде.

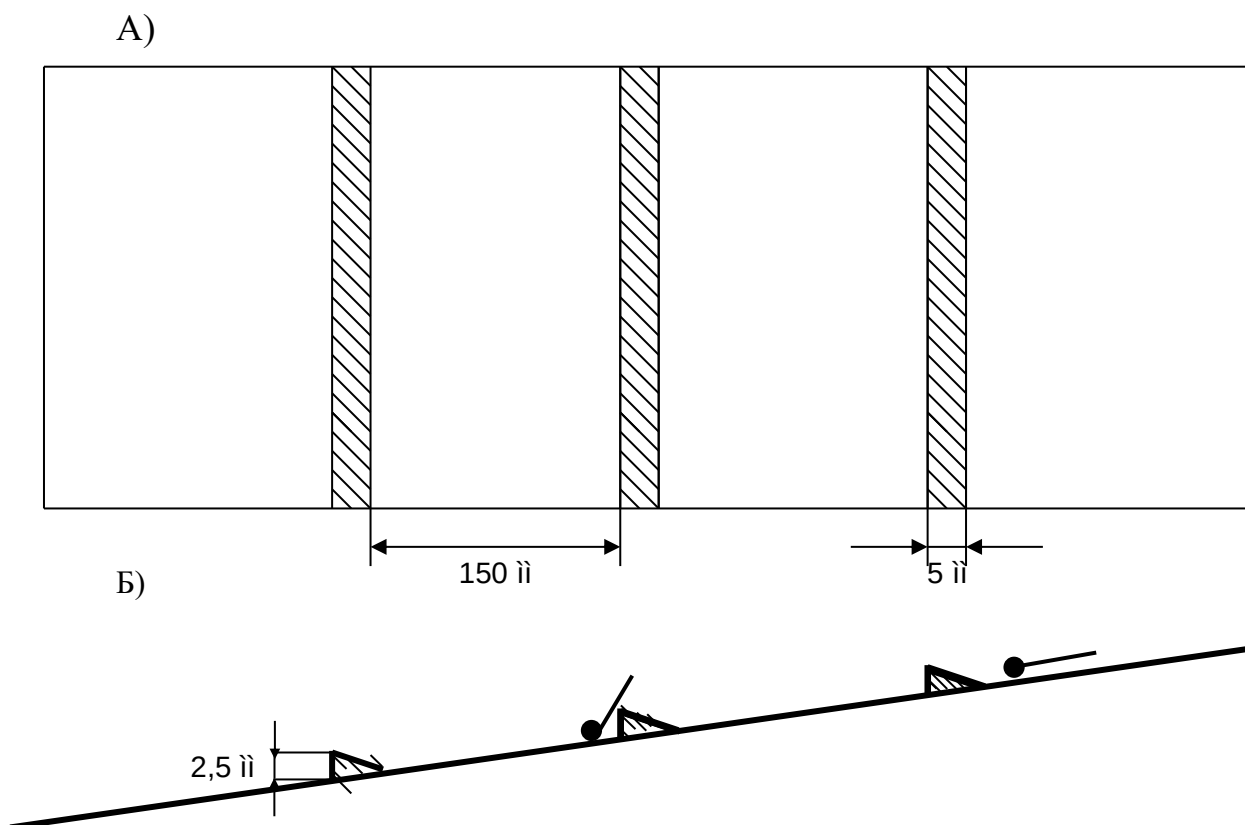
Тұқымдық күрішті осы електі машиналардан бірнеше рет өткізу жағдайларында болатын үйкелістің әсерінен оның дән көбірек жарақаттанатындығын, сөйтіп өнгіштік қасиетін жоғалтатындығы белгілі. Күріштің физика механикалық қасиеттерінің күрмекпен салыстырғанда көп айырмашылығы болғанымен, осы айырмашылықты пайдалануға арналған машиналарда күрішті күрмектен тазарту оңайға соқпайды, өйткені күрмек қабығындағы майда түктер мен мұрттары елек көзіне күрмектің өтпей сырғып кетуіне әкеп соқтырады.

Осыған байланысты, күріш дәнінен күрмекті бөліп алу жолдарын қарастыру мақсатында Қарауылтөбе тәжірибе шаруашылығында жүргізілген зерттеу жұмыстары дән тазартқыш електі машиналарының елек түріне өзгерістер еңгізіп қолданудың тиімділігі бар екенін көрсетті.

Күрмек көлемі жағынан күріштен 3,0-4,5 есе кіші болғанымен, оның комбайн барабанымен бастырғанда сынбай қалатын, мықты және ұзындығы 3,5-7,0 см мұрты бар. Осы мұрт өз кезегінде күрішті тазартқан кезде кіші дәндер түсетін електен өтпей қалуына көмегін тигізеді.

Осыған байланысты, күрмектің күріштен ажыратылуын жоғарылату үшін електі дән тазартқыш машиналардың күрмек дәні өтетін кіші тесікті електеріне, көлденең 15 см арақашықтықта, дәннің қозғалыс жолына перпендикуляр бойлата *үш қырлы салманы* бекіту керек. Бұл үш қырлы салманың тік қырлы жағы електің дән жылжитын еңес жағына қарата бекітіліп орнатылады (1-суретке қараңыз). Суретте елекке орнатылған үш қырлы салманың а) бөлігінде үстінен қарағандағы көрінісінің сұлбесі және б) бөлігінде бір қапталынан қарағандағы көрінісінің сұлбесі бейнеленген.

Тік үш қырлы салма кедергісінің орнатылуы арқылы елек бетіндегі дәннің біркелкі қозғалу түрін өзгерту арқылы мұрты ұзын күрмектің кедергіге келген кезде тік қырдан төмен қозғалыс түрін өзгертіп, мұрты жоғары көтеріліп күрмек дәнінің өзі өте алатын тесіктен өтіп, бөлінуіне жағдай жасалады. Оның жұмыс істеу кезіндегі өзгеруі 1-суреттің б) бөлігіндегі күрмектің қозғалу сұлбесінде көрсетілген.

*1 сурет. Елекке орнатылатын үш қырлы салманның сұлбесі,
А) үстіңгі көрінісі; Б) бүйірнен көрінісі.*

Тұқым тазартатын машиналар сусымалы дақылдар дәнін електерді 20-35 градус жазықтыққа бұрыш жасай, әрлі-берлі қозғалатын механикалық күш түрімен еленіп тұқым тазарады. Елек бетіне біркелкі жайыла қозғалған дән массасының арасындағы күрмек дәні әрлі-берлі қозғаласта мұрты жағының салмағы аз болуына байланысты мұртын сүйрете жылжиды. Ол үш қырлы салман кедергісіне келгенде мұрты жоғарыға көтеріліп, елек тесігінен тіке түсіп өтуге мүмкіндік береді. Осы ақылы, ажыратылуы қиын күрмек дәні елек тесігінен өтіп, бөліне бастайды.

Қортынды

1. Күріш дәнін тазарту әдістерін жетілдіруде негізінен зерттеу жұмыстарын үш бағытқа бөліп, бөлек салаларда қарастырған дұрыс. Ол бағыттар - тұқымды сұйық ертіндіде сұрыптау технологиясы, электромагниттік өріс арқылы сұрыптау технологиясы және електі астық тазартқыш жасалымгершіліктер арқылы жүргізу.

2. Үш қырлы салман кедергісін елекке орналастыру арқылы ажыратылуы қиын күрмек дәнін тимді бөлуге болады.

Әдебиет

1.Тәжібаев Ә. Тұқымдық күрішті сұйық ертіндіде тазарту// Күріш өсірушілердің анықтамалығы, Алматы, "Қайнар". 1985, 103-105 б.

2.Алшынбаев М.Р., Тажибаев А. Послеуборочная обработка семян риса на основе перспективных технических средств // Тезис докладов, Каз СХИ, Алматы, 1990

3.Тажибаев А., Ундербаев Ж., Бекенов М. Уборка риса и послеуборочная доработка зерна// В кн. Рекомендации по системе ведения отраслей Агропромышленного комплекса Кызылординская область. Алматы, "Қайнар", 1991, с. 138-145

ӘОЖ 397808 /2К/

Жол қозғалысының құрылымдық негізгі факторлары

Ә. Тәжібайұлы т.ғ.к., доцент,
Б. П.Төленді ОПД-19/1
оқу тобының студенті,
Қызылорда Болашақ университеті

Резюме

В статье рассматривается интенсивность движения, состав транспортного потока, плотность потока транспортных средств, скорость движения, продолжительность задержек движения, который относится для характеристики дорожного движения.

Abstract

In the article is considered the traffic volume, traffic composition, the flux density of vehicles, speed, duration of delay motion, which are characteristic for the road.

Жол қозғалысының жағдайы туралы мағлұматты толық жинақтау үшін біріншіден көлік ағыны туралы мәліметтер қажет. Көлік ағынының негізгі сипаттамалырына: қозғалыс қарқындылығы; көлік ағынның тығыздығы; қозғалыс жылдамдығы; көлік ағынының құрамы; қозғалыстың баяулауы, яғни кідіру ұзақтығы кіреді [1].

Қозғалыс қарқындылығы дегеніміз бұл - белгілі бір уақыт бірлігінде жол кесіндісін жүріп өтетін көлік құралдарының саны. Қозғалыстың қарқындылығын есептеу үшін пайдаланатын уақыт мерзімі: жыл, ай, тәулік, сағат. Көше жол торабында қозғалыс қарқындылығының деңгейі әр түрлі болады яғни бір бөлігінде

қарқындылық деңгейі жоғары болса, екінші бөлігінде төмен болуы мүмкін. Бұндай жағдайды жүктің және жолаушылардың орналасу пункттерінің бір деңгейде орналаспауымен түсіндіріледі. Сондықтан көлік ағындарының жыл, ай, тәулік мерзіміндегі әр түрлі болуы жол қозғалысын есептеуде біршама қиындықтар туғызады.

Жол қозғалысында уақытқа байланысты көлік ағынының әр түрлі болуы қозғалыс қарқындылығы терминінің орнына қозғалыс мөлшері деген ұғымды пайдаланады. Әр уақыттағы көлік ағынының жылдамдығы да әр түрлі болуымен қатар, жол бойының әр бағыттары бойынша қозғалыс қарқындылығы да біркелкі болмайды [2].

Жол-көше торабында қозғалыстың ең көп шамаға жететін бөлектерін бөліп, аймақтарды көрсетуге болады. Ал сол уақыттарда басқа аумақшаларда бұл көрсеткіштер бірнеше есе аз болуы мүмкін.

Жол қозғалысының мәселелеріне жыл, ай, тәулік, сағат ішінде қозғалыстың біркелкі еместік болуын жатқызады. Көлік ағынының уақытша біркелкі еместігі коэффициентімен сипатталады. Бұл коэффициентті қозғалыстың біркелкі еместігін жылға, тәулікке және сағатқа бөліп қарастырады. Қозғалыстың жылдық біркелкі еместік коэффициентін мына өрнекпен анықтаймыз:

$$K_{н,ж} = \frac{N_{a.ай} * 12}{N_{a.ж}}$$

Мұндағы: $N_{a.ж}$ - жыл ішіндегі қозғалыс қарқындылығының қосындысы, бірлік/жыл;

$N_{a.ай}$ - салыстыру айындағы қозғалыс қарқындылығының қосындысы, бірлік/ай;

12 – бір жылғы ай саны.

Тәуліктің бірқалыпсыздық коэффициентін төмендегі өрнекпен есептейміз

$$K_{н,т} = \frac{N_{a.т} * 24}{N_{a.к}}$$

Мұндағы: $N_{a.к}$ - салыстыру сағатындағы қозғалыс қарқындылығы, бірлік/сағат;

$N_{a.т}$ - бір тәуліктегі қозғалыс қарқындылығының қосындысы, бірлік/тәулік;

24 – тәуліктегі сағат саны.

Көлік ағынының тығыздығы - бұл жол бойының бір шақырымындағы жол жолағынан өтетін көлік құралдарының саны. Көлік ағындарының тығыздығы жол жолағының жүктелу дәрежесін сипаттайтын көрсеткіш болып табылады.

Жол жолағындағы ағын тығыздығы неғұрлым аз болса, соғұрлым жүргізуші өзін еркін сезініп, жоғары жылдамдықта қозғала алады. Ал керісінше қозғалыс қысылыңқы, тығыз болса, жүргізушіден жұмыстың дәлдігі мен байқампаздығының жоғарылауын талап етеді. Көлік ағынындағы автокөліктер бір - біріне мейлінше өте жақын тығыздықта жүре алмайтындығымен түсіндіріледі. Ағын тығыздығына тәуелді қысылу дәрежесі бойынша қозғалыс жағдайын келесі түрлерге бөлуге болады: еркін қозғалыс, жартылай байланысқан қозғалыс, байланысқан қозғалыс, тізбекті қозғалыс, аса байланысқан қозғалыс [2].

Жағдайлардың әр қайысына тән көлік құралдарының физикалық бірліктердегі алынған сандық шамалары q_a жол сипаттары бірінші кезекте жолдың жоспары мен құрылымына, қозғалыс жылдамдығы мен көлік құралдары ағынының құрамына айтарлықтай тәуелді болады.

Қозғалыс жылдамдығы бұл жүктер мен жолаушыларды қажетті нүктеге тез жеткізіуімен ерекшеленеді. Ол қатынас арасындағы қашықтық пен қозғалыс уақыты арқылы есептеледі. Қозғалыстың жылдамдығы өте маңызды көрсеткіш, өйткені ол жол қозғалысының мақсатты функция қызметін атқарады. Көлік құралының сипаттамасы болып оның маршрут бойынша жылдамдығының өзгеру графигі айтылады.

Жүргізуші, біріншіден, ең аз уақыт және, екіншіден, қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз ететін екі негізгі талапқа байланысты әруақытта жылдамдықтың тиімді тәртібін таңдайды. Әр жағдайда қабылданған шешімге жүргізушінің сипаттамасы: оның шеберлігі, психофизиологиялық жағдайы, қозғалыс мақсаты әсер етеді [3].

Көлік құралдары мен жолдардың параметрлері қозғалыс жылдамдығына өз әсерін тигізеді. Жылдамдықтың жоғарғы шегі қозғалтқыштың күшіне тәуелді болатын V_{max} ең көп конструктивті жылдамдығымен анықталады. Қазіргі автокөліктердің ең жоғарғы жылдамдығы V_{max} олардың түріне тәуелді аралық шектерде өзгеріп отырады. Автокөліктің жылдамдығының жоғары шектелуі оның максимальдықыыстырмалық жылдамдығымен ерекшеленеді.

Шын мәніндегі жол жағдайлары: еңістік, жолдың қисықтықтары және тегіс еместігі автокөліктердің динамикалық қасиеттерін төмендетіп жылдамдықты азайтуға мәжбүр етеді. Қозғалыстың режиміне әсерін тигізетін маңызды факторлары болып көз көрерлік аймақ, жүру жолағының ені қарастырылады.

Көз көрерлік қашықтық дегеніміз бұл жол бетін көретін аймақ. Бұл қашықтық жүргізушіге алдын ала қозғалыс жағдайын анықтауға мүмкіндік береді. Міндетті түрде көз көрерлік қашықтық тоқтау жолынан жоғары болуы керек.

Автокөлікдерге арналған жүру жолағының ені автокөліктің қозғалу траекториясына байланысты. Жолақтың ені төмен болған сайын жүргізушіге қойылатын талапта өсе түседі. Жүру жолағының ені келесі формуламен табылады:

$$B_d = 0,01v_a + b_a + 0,3;$$

мұндағы: b_a – автокөліктің ені, м;

v_a – автокөліктің жылдамдығы, м/с;

0,3 – қосымша аралық, м.

Автокөліктің шын мініндегі жылдамдығына көп жадайларда әсерін тигізеді. Атап айтқанда метрологиялық, ал түнгі кезде - жолдың жарықтандырылуы.

Көлік ағындарының құрамы жолдың жүктелуіне әсерін тигізеді, себебі автокөліктердің габариттік өлшемдерінде елеулі айырмашылықтары бар. Егер жеңіл автокөліктердің ұзындығы 4-5 м болса, ал жүк автокөліктерінің ұзындығы 6-8 м, автобустардың ұзындығы 11 м, автопоездардың ұзындығы 24 м жетеді. Бырақ та қозғалыс қарқындығын зерттегенде ағын құрамын арнайы есепке алғанға керекті жалғыз себеп, габаритті өлшемдердің айырмашылығы болып табылмайды. Сонымен қатар бұл көрсеткіштерге жүргізушінің реакция уақытына байланысты көлік құралдарының тежелу динамикасы да әсерін тигізеді [2].

Көлік ағынында автокөліктердің динамикалық габариттеріне көп нәрсе байланысты. Автокөліктердің динамикалық габариті дегеніміз - берілген жылдамдықпен көлік ағынында қауіпсіз жүру аймағы, оның ұзындығы автокөліктің ұзындығы мен қауіпсіз дистанцияның қосындысына тең.

Қозғалыстың баяулауы, яғни кідіру ұзақтығы. Қозғалыс тәртіптеріне жүргізушінің сезімталдығы арқылы әсер ететін маңызды себептер жолдың көріну қашықтығы S_B мен қозғалыс жолағының ені B болып табылады. Көріну қашықтығы дегеніміз автокөлік алдындағы жүргізушіге көрінетін жол аумағының ұзындығы. S_B шамасы жүргізуші үшін қозғалыс жағдайын уақытылы бағалауға және жол үстіндегі жағдайды болжауға мүмкіндік береді. Қозғалыс қауіпсіздігінің міндетті шартына S шамасының берілген көлік құралының нақты жол жағдайындағы тоқтау жолының шамасынан S_0 артық болуы, яғни шартты жағдайда $S > S_0$ болуы тиіс.

Көлік құралдарының қозғалыс жылдамдығының, жолдың берілген аумақшасы үшін есептелген жылдамдықпен салыстырғандағы кез келген төмендеу, сондай-ақ қозғалыстағы

баяулау, кідіру ұзақтығы уақыттың жоғалтуларына, яғни экономикалық шығындарға әкеліп соғады. Сондықтан жол қозғалысын ұйымдастыру кезінде қозғалыс кідірістеріне аса көңіл бөлу қажет. Кідірістерге көлік құралдарының қиылыстар мен темір жол өткелдері алдындағы еріксіз тоқтауларын ғана емес, сонымен қатар көлік құралы жылдамдығының берілген жол үшін есептелген жылдамдықпен салыстырғандағы төмендеулерін де жатқызған жөн.

Көлік құралының қозғалысы кезінде уақыт шығындары жалпы түрде келесі өрнекпен анықталуы мүмкін:

$$t_{\Delta} = \int_{l_0}^h \left(\frac{1}{V_{of}(l)} + \frac{1}{V_{cp}(l)} \right) dl_1$$

Мұндағы V_{of} – нақты қатынас жылдамдығы, км/сағ;

V_{cp} – есепті қатынас жылдамдығы, км/сағ;

l_0, l_1 - жолдың аумақшаларының қарастыру нүктесі, км.

Қалалардағы көлік құралдарының кідіріс шығындарын кеміту үшін қиылыстардағы қозғалыстың реттелуін тиімді жүйеге келтіру, сондай-ақ автокөлік тұрақтары мен бағытжолдың жолаушы тасымалдау көлігінің аялдау пунктітерін тиімді ұйымдастыру шешуші мәнге ие болады.

Қортынды.

Жол қозғалысын зерттеу нәтижесінде және тәжірибе жүзінде көптеген ұйымдастыру критерийелері мен сипаттамалары қолданылады, сондықтан жол қозғалысын ұйымдастыру көрсеткіштерін қарастырғанда тек негізгі көрсеткіштерді қарастыру қажет.

Әдебиет

1. Бабков В.Ф. Организация дорожной условия безопасность движения -М.Транспорт, 1993. - 290 с..

2.Кленковштейн Г.И., Афанасьев М.Б. Организация дорожного движения . –М.Транспорт, 2001, - 247 с

3. Көбдіков М.А., Жүнісбеков П.Ж., ГиршО.Л. Тасымалдауды ұйымдастыру мен қозғалысты басқару (Оқулық). Аматы, 2007, -348 бет

**Укладка бетонной смеси и специальные методы
бетонирования**

Оралбай Н.О.,
Мақұлбекова А.Е.,
магистранты Кызылординского
университета имени Коркыт Ата,
Абдикерова У.Б.,
PhD, ст.преподаватель Кызылординского университета
имени Коркыт Ата

Түйіндеме

Мақалада бетон қоспасының бетондаудың негізгі тәсілдері, сонымен қатар операцияны орындаудың технологиялық бірізділігі келтірілген. Өндірістегі бетондау технологиясының мүмкіндіктері мен тиімділігіне ерекше назар аударылады.

Abstract

The article presents the main methods of concreting a concrete mixture, as well as the technological sequence of the operation. Special attention is paid to the possibility and efficiency of concreting technology in production.

Бетон и железобетон в строительстве Казахстана занимает ведущее место. Масштабность применения бетона и железобетона обусловлена их высокими физико-механическими показателями, долговечностью, хорошей сопротивляемостью температурным и влажностным воздействиям, возможностью получения конструкций сравнительно простыми технологическими методами, использованием в основном местных материалов (кроме стали), сравнительно невысокой стоимостью [1, 116с.].

По способу выполнения бетонные и железобетонные конструкции разделяют на сборные, монолитные и сборно-монолитные.

При невозможности или неэффективности применения традиционной технологии бетонирования применяют специальные методы, к которым относятся вакуумирование и торкретирование бетона.

Вакуумирование бетона является технологическим методом, позволяющим извлечь из уложенной бетонной смеси около 10... 25% воды затворения с сопутствующим или дополнительным уплотнением. Метод дает возможность применять бетонные смеси с подвижностью до 10 см, что упрощает и удешевляет их

распределение и уплотнение, достигая при этом существенного улучшения физико-механических характеристик затвердевшего бетона, соответствующих пониженному остаточному водоцементному отношению.

В зависимости от типа конструкции вакуумирование производят либо сверху, либо со стороны боковых поверхностей возводимой конструкции.

Горизонтальные и пространственные конструкции, например междуэтажные перекрытия, своды-оболочки, полы, вакуумируют сверху, применяя переносные жесткие вакуум-щиты или вакуумматы, а стены, колонны и другие развитые по высоте конструкции - со стороны боковых поверхностей, используя для этого вакуум-опалубку.

В настоящее время вместо металлических переходят на использование некорродирующих, легких, штампованных из пластмасс сеток. Во избежание уноса из свежееуложенного бетона цементных частиц вся поверхность сетки, обращенная к бетону, покрывается фильтрующей тканью из нейлона или капрона. Для создания в вакуум-полости разрежения, а следовательно, и удаления части воды затвердения и воздуха в центре вакуум-щита установлен штуцер, подсоединяемый через трехходовой кран к источнику вакуума. По периметру вакуум-щит имеет резиновый фартук для герметизации.

Вакуум-мат состоит из двух самостоятельных элементов: нижнего и верхнего. Нижний, укладываемый на бетон, представляет фильтрующую ткань, прошитую с распределительной сеткой из лавсана. Верхний элемент - герметизирующий. Его выполняют из плотной газонепроницаемой синтетической ткани и раскатывают поверх фильтрующего элемента. По продольной оси верхнего элемента расположен отсасывающий перфорированный шланг, подсоединяемый через штуцер к источнику вакуума.

Вакуум-опалубку изготавливают на основе обычной сборно-разборной опалубки. Для этого опалубочные щиты со стороны палубы оборудуют по высоте горизонтальными изолированными друг от друга вакуум-полостями, которые по мере укладки бетонной смеси подключают к источнику вакуума. Вакуум-опалубку можно также собирать из вакуум-щитов, обеспечивая при этом неизменяемость их положения элементами жесткости и крепежными деталями [2,165с.].

Торкретирование бетона -технологический процесс нанесения в струе сжатого воздуха на поверхность конструкции или опалубки одного или нескольких слоев цементно-песчаного раствора (торкрет) или бетонной смеси (набрызг-бетон) (в

зарубежной практике носит наименование «шприцбетон»). Благодаря большой кинетической энергии, развиваемой частицами смеси, нанесенный на поверхности раствор (бетон) приобретает повышенные характеристики по прочности, водонепроницаемости, морозостойкости, сцеплению с поверхностями нанесения.

В состав торкрета входят цемент и песок, в состав набрызг-бетона помимо цемента и песка входит крупный заполнитель размером до 30 мм. Растворы или бетонные смеси готовят на портландцементе не ниже М400.

Процесс нанесения слоя торкрета (набрызг-бетона) включает две стадии: на первой стадии на поверхности нанесения происходит отложение пластичного слоя, состоящего из раствора с самыми мелкими фракциями заполнителя. Толщина слоя цементного молока и тонких фракций, способного поглотить энергию удара крупных частиц заполнителя и способного удерживать крупные частицы, составляет 5... 10 мм, на второй стадии происходит частичное проникновение в растворный слой зерен более крупного заполнителя и таким образом образование слоя торкрета или набрызг-бетона.

Торкретирование бетона осуществляют двумя способами: «сухим» и «мокрым».

При сухом способе исходная сухая смесь во взвешенном состоянии подается в насадку (сопло), в которую в нужном количестве поступает вода затворения. В сопле происходит перемешивание смеси с последующей подачей ее под давлением сжатого воздуха на бетонируемые поверхности.

При мокром способе в сопло под давлением сжатого воздуха поступает готовая смесь. В сопле смесь переводится во взвешенное состояние и под давлением наносится на бетонируемые поверхности («пневмобетонирование»).

Сухой способ применяют для нанесения торкрета, а мокрый - для торкрета и набрызг-бетона. Каждый из способов характеризуется своими техническими средствами и особенностями выполнения операций [3, 155].

Основные технические средства для торкретирования сухими смесями включают агрегат для нанесения смеси, компрессор, сопло, шланги для подачи к соплу сухой смеси, воздуха и воды. В отечественной практике в качестве агрегата для нанесения смеси преимущественно применяют двухкамерные цемент-пушки (СБ-117 и СБ-67А производительностью по сухой смеси соответственно 2 и 4 м³/ч). Колокольные затворы верхней и нижней камер обеспечивают шлюзование. В то время как сухая смесь из нижней камеры подается питателем к разгрузочному отверстию и сжатым воздухом выносится в материальный шланг,

верхняя камера заполняется новой порцией сухой смеси. Таким образом обеспечивается непрерывность торкретирования.

Технологическая последовательность выполнения операций при данном способе такова: загрузка приготовленной сухой смеси в цемент-пушку, дозированная подача сухой смеси к разгрузочному устройству цемент-пушки для пневмотранспорта ее по шлангам, транспортирование сухой смеси в струе сжатого воздуха и по шлангам к соплу, дозированная подача в сопло воды под давлением и перемешивание раствора в сопле, нанесение на торкретируемую поверхность готовой смеси, выходящей факелом из сопла с высокой скоростью.

Для торкретирования сухим способом используют чистый песок влажностью не более 6%, модулем крупности 2,5...3 при максимальной крупности отдельных зерен 5 мм (допускается гравий предельной крупностью 8 мм). Диапазон соотношения между массой цемента и песком 1:3... 1:4,5. Содержание цемента в торкрете составляет 600...800 кг/м³ при фактическом водоцементном отношении при выходе из сопла 0,32...0,37. При меньшем В/Ц имеют место пыление и недостаточное смачивание сухих составляющих, при больших - оплывание уложенного слоя.

Избыточное давление воздуха в цемент-пушке принимают обычно 0,2...0,3 МПа, что обеспечивает выход из сопла увлажненной смеси со скоростью 100 м/с. Для получения плотного слоя торкрета равномерной толщины сопло при нанесении держат на расстоянии 0,7... 1 м от поверхности нанесения, перемещают его круговыми движениями, а струю смеси направляют перпендикулярно ей. Чтобы не допускать всплывания, толщина слоев, одновременно наносимых торкретированием, должна быть не более 15 мм при нанесении на горизонтальные (снизу вверх) или вертикальные неармированные поверхности и 25 мм при нанесении на вертикальные армированные поверхности. При наличии нескольких слоев последующий слой наносят с интервалом, определяемым из условия, чтобы под действием струи свежей смеси не разрушался предыдущий слой (определяется опытным путем).

Основными техническими средствами при мокром способе торкретирования являются нагнетатели (пневмоустановки и различные насосы).

Технологическая последовательность выполнения операций при данном способе такова: загрузка в нагнетатель заранее приготовленной растворной или бетонной смеси, нагнетание готовой смеси по шлангам к соплу, подача к соплу сжатого воздуха, эжектирующего поступающую по шлангам готовую смесь

для увеличения скорости ее выхода из сопла, нанесение на торкретируемую поверхность факела готовой смеси.

Торкретирование бетона в общем случае не конкурентоспособно традиционной технологии бетонных работ. Этот процесс сравнительно дорогой, трудоемкий и малопроизводительный. Применяют его при невозможности возвести традиционными методами бетонирования конструктивные элементы толщиной в несколько сантиметров (особенно при применении пневмоопалубок), когда требуется получение материала повышенных свойств, для нанесения туннельных обделок, при устройстве защитных слоев на поверхности предварительно напряженных резервуаров, для ремонта и усиления железобетонных конструкций, для замоноличивания стыков.

Литература

1. Абдикерова У.Б., Байтасов К. «Технология облицовки каналов из мелкозернистого монолитного бетона», Вестник КазГАСА №2 (64) 2017, ISSN 1680-080X, Алматы с. 116-119.

2. Баженов Ю. М. «Технология бетона», Учебное пособие для технологических специальностей строительных вузов, ВШ 2010г.

3. Технология бетона строительных изделий и конструкций. Учебник Ю.М.Баженов ISBN 978-5-4323-0029-4 Год издания 2016 Издательство Издательство Ассоциации Строительных Вузов.

УДК 621.643: 620.197

Антикоррозионная композиция для резервуара хранения нефти

Кыдыралиева А.Ш.,
докторант кафедры
«Нефтепереработка и нефтехимия»
НАО Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова

Түйіндеме

Жұмыстың мақсаты мұнай және тоң май өнеркәсібінің қалдықтарын, атап айтқанда, госсипол шайырын пайдалана отырып, мұнай және мұнай өнімдерін сақтауға арналған резервуарлардың ішкі бетіндегі эпоксидті жабындардың құрамын жақсарту болып табылады.

Abstract

The aim of the work is to improve the composition of epoxy coatings on the inner surface of tanks for storing oil and oil products using waste from the oil and fat industry, in particular, gossypol resin.

Введение

Повседневная практика показывает, что в условиях нефтепромыслового сбора резервуары для хранения нефти в процессе эксплуатации подвергаются значительному коррозионному разрушению. Наиболее прогрессивным способом защиты резервуаров является применение современных лакокрасочных покрытий, что позволяет продлить межремонтный период и срок эксплуатации резервуаров на пять и более лет в зависимости от типа покрытий и условий эксплуатации [1].

Защитные лакокрасочные покрытия представляют собой сложные композиции, состоящие из различных ингредиентов функционального назначения, поэтому их состав определяет основные свойства и долговечность таких покрытий. Необходимость успешно конкурировать с зарубежными аналогами и постоянно растущий уровень технических требований на пути к индустриально-инновационному развитию вызывает необходимость совершенствования и расширения ассортимента композиций, применяемых для повышения защитных свойств и долговечности лакокрасочных покрытий. Один из путей решения этой задачи – разработка новых материалов на базе отечественного сырья [2]. Достижение оптимального соотношения между стоимостью и эффективными характеристиками композиционного материала достигается за счет применения доступных и недорогих наполнителей, а также различных отходов производств, использование которых позволяет снизить не только себестоимость продукции, но и устранить их негативное влияние на окружающую среду [3].

Целью работы является совершенствование состава эпоксидных покрытий внутренней поверхности резервуаров для хранения нефти и нефтепродуктов с использованием отходов масложировой промышленности, в частности – госсиполовой смолы [4-6]. Изменение состава, строения и свойств эпоксидных композиций достигается совместимостью со многими другими олигомерами, многообразием отвердителей для них, возможностью химической модификации благодаря высокой реакционной способности эпоксидных групп [7]. Используемые в настоящее время покрытия обеспечивают хорошую защиту от коррозии внутренней поверхности резервуаров, однако,

воздействуя на состав лакокрасочных покрытий, можно повышать их защитные свойства и ресурс использования[4].

Одним из эффективных направлений по уменьшению термических напряжений в покрытии является применение инертных наполнителей, имеющих более низкий коэффициент термического расширения, чем у стали. Проведено сравнение коэффициентов термического расширения различных минеральных наполнителей и свойств полученных покрытий, в результате в качестве компромиссного варианта были выбраны волластонит и монтмориллонит.

В таблице 1 приведены данные, характеризующие влияние наполнения эпоксидной композиции волластонитом и монтмориллонитом на внутренние напряжения в покрытии.

Таблица 1 - Влияние содержания наполнителей на внутренние напряжения в покрытиях, полученных нанесением новой эпоксидной композиции

Тип наполнителя	Содержание наполнителя, %	Внутренние напряжения покрытий, МПа
-	-	6,9
Волластонит при удельной поверхности наполнителя 68 м ² /г	1	6,0
	3	5,1
	5	4,2
	7	3,0
	10	3,1
	20	3,7
Монтмориллонит (ОМСС) при удельной поверхности наполнителя 115 м ² /г	1	5,1
	3	4,8
	5	3,0
	7	2,7
	10	2,7
	20	2,9

С целью поиска оптимального состава композиции проведен полный факторный эксперимент с последующей математической оптимизацией, в результате чего получен состав защитной лакокрасочной композиции «Госси-ОМСС» с наиболее рациональным сочетанием свойств. При оптимизации составов и изучении структуры предлагаемых композиций было проанализировано множество взаимосвязей, определен характер взаимодействия отдельных составных частей и целого, а также учтено влияние на материал многочисленных сырьевых, рецептурных, технологических и эксплуатационных факторов.

В таблице 2 приведен состав лакокрасочной композиции «Госси-ОМСС», обеспечивающий минимальные внутренние напряжения в покрытии без снижения основных рабочих характеристик.

Таблица 2 – Оптимальный состав лакокрасочной композиции «Госси-ОМСС»

Компонента состава	Содержание, масс%
Эпоксидная смола ЭД-20	52,5
Смола оксилон-6	14,1
Отвердитель АФ-2	5,4
Монтмориллонит в виде ОМСС	6,8
Полиэтиленполиамин	6,1
Госсиполовая смола	15,1

Детально исследованы структура, состав и свойства покрытий, полученные результаты свидетельствуют о наличии существенных отличий от известных покрытий подобного состава вследствие использования мелкодисперсного модифицированного наполнителя – монтмориллонита и синергетического эффекта композиции.

Разработана и апробирована эпоксидно-госсиполовая композиция для нанесения на внутренние поверхности резервуаров, имеющая существенные отличия по структуре, составу и свойствам вследствие использования мелкодисперсного модифицированного наполнителя – монтмориллонита и отхода производства масложировой промышленности - госсиполовой смолы. Полупромышленные испытания предложенной композиции в качестве лакокрасочного материала показали высокие значения долговечности полученных покрытий при действии рабочих сред нефтяных резервуаров. Применение такого покрытия позволит обеспечить оптимальное соотношение между стоимостью и эффективными характеристиками композиционного материала за счет применения доступных и недорогих наполнителей (монтмориллонит), а также отхода производства - госсиполовой смолы, использование которых позволяет снизить себестоимость продукции с одновременным повышением её качества.

Литература

1. Правила антикоррозионной защиты резервуаров. РД-05.00-45.21.30 -КТН-005-1-05. ОАО «АК «ТРАНСНЕФТЬ». - Москва - 2005.
2. Научно-техническая программа "Разработка перспективных новых материалов различного назначения на 2006-2008 годы" - Астана. – 2006.
3. Мэттьюз Ф., Ролингс Р. Композитные материалы. Механика и технология. - М.: Техносфера. - 2004. – 408 с.
4. Алексеева Н.А. Повышение защитных свойств и долговечности эпоксидно-оксилиновых покрытий путем совершенствования их состава и структуры. Автореф. канд. техн. наук. – Уфа. – 2004.
5. Надиров К.С., Сакибаева С.А., Бимбетова Г.Ж. Поверхностно-активные вещества на основе госсиполовой смолы и их использование. Шымкент: «Алем», 2013.- 188 с.
6. Исмаилов Ф.С., Курбанов М.М. Проблемы коррозии гидротехнических сооружений, нефтепромыслового оборудования и трубопроводов на суше и на море// Коррозия ТНГ – 2011. - С. 14-16.
7. Волластонит – уникальное минеральное сырье многоцелевого назначения / В. А. Тюльнин, В. Р. Ткач, В. И. Эйрих, Н П. Стародубцев. - М.: Издательский дом «Руда и металлы», - 2003. - 144 с.

ӘОЖ 553.2 (075)

«Ұңғыманы гидрожару технологиясына қысқаша шолу».

М.Ж. Досжанов, т.ғ.д., профессор,
Қыдырбай Б. «Мұнай газ ісі»
мамандығы, НГ-19-1 тобының 4 курс студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Рецензия

В ходе изучения технологии гидроразрыва проведен анализ текущей разработки и запасов скважин, рассмотрены результаты гидродинамических исследований скважин и энергетическое состояние месторождения.

Abstract

In the course of studying the technology of hydraulic fracturing, an analysis of the current development and reserves of wells was carried out, the results of hydrodynamic studies of wells and the energy state of the field were considered.

Кіріспе:

Мұнай және газ өндірісінде пайдалану объектілерінің орындалуы, бұрғылауға арналған өндіруші және оның технологиясы, ұңғымалардың өнімдерін кәсіпшілікте дайындау, жинау жүйесінің талаптары қаралған. Қазіргі таңда кен орындағы ұңғымалардың мұнай бергіштігін көтеру мақсатында қабатты гидрожару жұмыстары қарқынды жүріп жатыр. Сондықтан бұл жұмыстың өзектілігі зор.

Қабаттан мұнайды шығару және оған кез-келген әсер ету ұңғыма арқылы жүзеге асады. Ұңғыманың түп аймағында (ҰТА)-барлық процесстер өте қарынды жүретін аймақ. Бұл бір түйінге келіп түйіседі, айдау кезінде яғни сұйықты алуда және ыдырауда қабатты түп асты аймағының жағдайына кенішті игерудің тиімділігіне, өндіру шығымына, ұңғымадағы үздіксіз сұйықты көтеруде қолданылуы мүмкін қабат энергиясының үлесі және жару сиымдылығына тікелей байланысты. Қатты жыныстағы әсер етуді механикалық әдісі тиімді, онда ҰТА қосымша жарықты құру қабаттың жаңа алынған бөлігін сүзулу үрдісін бақылауға мүмкіндік береді. Газ немесе мұнай өндірудің жеделдетудің өте кең таралған әдістерінің бірі қабатты гидравликалық жару. Оның негізгі мақсаты ескі фильтрациялық каналдардың ұзындығы мен диаметрін ұлғайтып, шынайы - жасанды жарықшалар санын көбейту арқылы қабат пен ұңғыма оқпаны арасындағы байланысты жақсарту, ұңғыманың шектелген әсер ету аймағындағы энергетикалық шығының төмендету және сұйықтық ағымын үлкейту болып табылады. Қабатты гидравликалық жару әртүрлі қиын техниканың көмегімен ұңғыма сағасында 100 МПа-ға дейін жететін қысыммен мөлшері көп сұйықтық шығымын қабатқа айдау арқылы жүзеге асады. /1,2,3/

Қабатты гидравликалық жару әдісінің мәні: ұңғыма түбіне тұтқырлығы жоғары сұйықтықты айдау кезінде қабат қысымынан 1,5–2 есе асатын жоғары қысым пайда болады, нәтижесінде қабат босаңсып, онда жарық пайда болады. Кәсіпшілік тәжірибе көрсеткендей гидравликалық жарудан соң ұңғыма өнімділігі кейде бірнешедең бастап, ондаған есеге дейін өседі. Бұл пайда болған жарықтар бұрынғы бар жарықтармен бірігіп, ұңғымаға келетін сұйық ағыны жоғары өнімді аймақты қабатты жаруға дейінгі ұңғымадан оқшаулап алынып тасталған ұңғымада жүреді. Қабатты

гидравликалық жару ұңғыма өнімділігін ұстап тұру үшін іске асырылады. Қабаттың гидравликалық жаруды келесі ұңғымаларда іске асыру ұсынылады: /1,4,5/

1. Меңгеру кезінде әлсіз мұнай шығымын беретін

2. Қабат қысым жоғары, бірақ коллекторлық өткізгіштігі төмен

3. Түп аймағы ласталған

4. Өнімділігі төмендеген

5. Газды факторы жоғары (көрші бір горизонтпен жұмыс істейтін ұңғымалармен салыстырғанда)

6. Қабылдау қасиеті төмен су айдайтын

а) ҚГЖ әдісінің негізі:

Гидравликалық жару барысы: өткізгішті қабатқа 100 МПа-ға дейінгі қысымда сұйық айдалып, осының әсерінен қабат шынайы жарықтар бойымен, не қабатталу жазықтықтығы бойымен жарықшақталады. Жарықшалардың тау қысымының әсерінен жойылуынан сақтап қалу үшін оған жоғары қысымда сұйықпен бірге проппант деп аталатын ірі құмтастар айдалады, осы жарықтың өнімділігін ұстап тұру мақсатымен және мыңдаған есе өнімділікті жоғарлататын бұзылмаған қабатта болдырмау үшін қабатта пайда болған жарықтың еніп кетпеуін ескерту үшін және жарық қысымынан төмен қысымды төмендеткеннен соң ашық күйде оны сақтап қалу үшін пайда болған жарыққа сұйықпен бірге сортталған ірі дәнекті кварцты құм жұтылады. Құмды беру міндетті, себебі қабаттағы бар жарықты, қайта құрылған жарықты гидрожару кезінде ашық күйде болу үшін зерттеулер корсеткендей, гидравликалық жару үрдісінде ені 1-2 мм жарық пайда болады. Олардың радиусы бірнеше ондаған метрге жетуі мүмкін. Жарықты ірі дәнекті құммен толтыру едәуір өткізгіштікке ие, нәтижесінде гидрожарудан кейін ұңғыма өнімділігі бірнеше есе өседі. /4,5/

Қабаттың гидравликалық жару ұңғыманың өнімділігін жоғарлату және қабаттың түп асты аймағының өткізгіштігін жоғарлату мақсатымен бар жарықты немесе жаңа жарықтың пайда болуына жүргізіледі.

Қабаттың гидравликалық жарылуын жоғары қысым әсерінен қабатқа сұйықты айдау нәтижесінде алады. Қысымды алғашқыға дейін төмендету және операция аяқталған соң еніп кетпеуді болдырмау үшін сұйықпен бірге кеуекті материал-кварцты құм, корундты айдайды.

ҚГЖ жүргізудің ең маңызды параметрлерінің бірі жыныста жарықтың пайда болуы кезіндегі гидрожарықтың қысымы болып табылады. Қалыпты жағдайда ашылу қысымы жоғары жатқан жыныстың қалыңдығынан тұғылған тау қысымынан аз. Бірақ

шынай жағдайда теңсіздік орындалуы мүмкін $P_n \cdot P_n < P_p$, яғни бұл иілгіштік қасиетке ие, саз балшықты қабаттың бар болуымен түсіндіріледі. Бұрғылау процесінде жоғарыда жатқан жыныс салмағының әсерінен ұңғыма циклі босатылмаған кезде ұңғымадағы қабаттан балшықты сығып шығару үрдісі болуы мүмкін және сазбалшықты қатпарлар астында орналасқан қабаттың біртіндеп жүктелуі мүмкін, соның салдарынан гидрожарудың қысымының төмендеуіне әкеп соқтырады.

Сонымен жарылыс қысымы бұрғылау үрдісіндегі ұңғыманы алдын ала пайдаланылуына байланысты. Сондықтан жарылыс қысымын есептеуге болмайды.

ә) Гидрожарылысты жүргізу:

Қабаттың гидравликалық жарылыс механизмі, яғни ондағы жарықтың пайда болу механизмі келесі түрде берілуі мүмкін. Сол немесе басқа ұқсас қабаттардың барлық жыныстары шынайы микрожарыққа ие, яғни таулы қысым деп аталатын немесе жыныстың жоғары жатқан қалыңдық салмағы әсерінен қысылған күйдегі болатын жарық. Мұндай жарықтың өтімділігі аз ғана. Барлық жыныстар кейбір беріктікке ие. Сондықтан қабатқа жаңа жарықтың пайда болуы үшін бар жарықты кеңейту үшін таулы қысымының салдарынан туған қабат жынысындағы жүкті алып тастау керек және жарылыстағы жыныс беріктігін игеру. Жарылыс қысымы бір қабат аралығында да тұрақсыз және кең аралықта өзгеруі мүмкін. Қабаттың гидравликалық жару үрдісі келесідей тізбектелген жүргізілген операциялардан тұрады:

1. Жарықтың пайда болу үшін жарылыс сұйықтығын қабатқа айдау;
2. Жарықтың беріктігіне арналған құмды сұйықтықты құмтасушымен айдау;
3. Жарықтағы құмды жаншуға арналған жаншымалы сұйықтықты айдау.

в) ҚГЖ жүргізудің техникасы мен технологиясы:

Өртүрлі өткізгіштікті қабатқа гидравликалық жарықты жүргізу шығымының төмендеу жағдайында немесе айдаушы ұңғыманың сиымдылығының азаюы кезінде жүргізіледі. Осы мақсатпен бір агрегатпен мұнайды сағада белгілі бір артық қысымды алуға дейін айдайды, бұл кезде ұңғыма сұйықты қабылдай бастайды. Сұйық шығыны мен қысымды ұлғайту үрдісі бірнеше есе қайталанады және зерттеу соңында тағы да шығынның тоқтап қалғанға дейін қысымның ең жоғарғы мүмкіндігін туғызады. Қабат жарылысының қысымын шартты қысым қабылдайды, яғни бастапқымен салыстырғанда ұңғыма сиымдылығының коэффициенті 3-4 есеге көбейеді. /4,5/

[illegible]

Пакерлердің басқа да түрлеріне ерекшелігі өзін-өзі нығыздалатын манжеттердегі қысымды түсіру есебінен пакерді түсіру уақыты кезіндегі құбыр ішіндегі кеңістікте гидрожару сұйықтығының жіберуге арналған, түсіру клапыны қарастырылған.

1. Арыс кен орнының ұңғыларында қабатты сұйықпен жару әдісін қолдану тиімділігін талданады;

2. ҚГЖ дейінгі және кейінгі ұңғының мұнай шығымы мен сулану мөлшерінің өзгеру динамикасы көрсетіледі;

3. Қабатты гидрожарудың арнайы бағдарламада моделі тұрғызылады;

4. Арыс кен орнында ұңғымаларды зерттеуде, сондай-ақ кен орнында жүргізілген барлық жұмыстардың тізбегі бойынша қауіпті және зиянды өндірістік факторлар қарастырылады.

Әдебиет

1. Досжанов М.Ж., Қойлыбаев Б.Н., Каражанова М.К., Ахметов Д.А., Тасболат Г.Ж. «Анализ развития трещин автогидроразрыва пласта на нагнетательных скважинах», Научный журнал // «Нефть и газ». №1, Алматы, кантар, 2021 ж.

2. Ибылдаев, М.Х. Мұнай газ ұңғыларын жөндеудің жаңа техникасы және технологиялары : Оқулық. . - Тараз: М.Х. Дулати атындағы ТАРМУ, 2016. - 308 б.

ӘОЖ 666.972

Жергілікті сазды шикізат және өндіріс қалдықтары негізінде жасанды кеуекті толықтырғыштар өндіру технологиясын зерттеу

Ембергенов М.Ә., т.ғ. к.,
қауымдастырылған профессор,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматриваются вопросы производства аглопорита из местного глинистого сырья и отходов промышленности как одного из направлений развития строительной индустрии Кызылординской области.

Abstract

The article deals with the production of sinter from local clay raw materials and industrial waste as one of the directions of development of the construction industry of Kyzylorda region.

Кеуекті жылуоқшаулағыш құрылыс материалы өндірісіндегі агломерация процесінің теориялық дамуының негізі мына ғалымдардың еңбектерімен негізделген. Л.Н.Попов, Х.Р.Гринштейн, М.П. Элинзон, С.Г. Васильков, В.В.Тимашев, В.С.Бурейко, Б.И.Виноградов және т.б. Аглопорит алудың – процесі–агломерациялық торлардада шикізаттың жоғары температурада аз уақыт аралығында жылдам күйдірілумен

ерекшеленеді. Шикізатты мұндай термикалық өңдеу жолы бірнеше термикалық эффектілердің жоғары температура аумағына араласуына және бірнеше процестердің түзілуін қамтамасыз етеді.

Олар: карбонатты жыныстардың диссоциялануы, газтүзуші минералдардың дегидратациялануы, органикалық заттардың жануы және басқа да физика-химиялық реакциялардың жүруі. Орта көрсеткішіне және зерттеу кезеңдерінің өзгеруіне байланысты кептіру мына интервалдар аралығында болады: 90⁰С-тан 500⁰С; гидратиялану 500⁰С-тан 1000⁰С-ге дейін, аморфталу - 950⁰С-тан 1200⁰С, фазалық қатаю реакциялары 1200⁰С- 1350⁰С, күйдіру байланысы -1250⁰С-1500⁰С және салқындату -1500⁰С-20⁰С. Технологиялық ең маңызды шегі термикалық өңдеу (оның ішінде салқындату) процесі. Бұл процесс кезінде алынатын өнім капиллярлы –белсенді құрамы түзіледі, атап айтқанда аз төмен тығыздығы және төмен жылуөткізгіштегі материалдың түзілуі.

Зерттеу мәліметтері көрсеткендей, агломерациялық торларда зерттелетін шихтаны күйдіру кезіндегі материалдың кеуекті құрылымының түзілуі, отынның жануы және ондағы ылғалдың булануы кезінде болады. Сонымен қатар, жылу аймағынан бөлінген, түйіршіктегі газ қысымдарының әсерінен жекелеген дәндердің байланысты күйдірілуі және олардың аздап ісінуі кезінде жүреді. Осы жағдайда, жылдам ісінген шикізатты пайдалану мүмкін емес, шикізаттың түйіршікаралық қуыстары нашар болады және газөткізгіштік қабілетінің төмендеуі, агломерация процесінің толығымен тоқтауына себеп болады.

Құрылыс материалдары өнеркәсібін дамытудың шешуші шарты ол жеңіл толықтырғыштар өндіруге арналған жергілікті шикізат ресурстарын зерттеу болып табылады. Өкінішке орай, Қызылорда обылысында және Республика бойынша да табиғи кеуекті толықтырғыштар (туф, ракушечник, опоки т.б.) қоры өте аз. Есесіне, жасанды кеуекті толықтырғыштар алуға қажетті шикізат қоры жеткілікті.

Осы орайда жеңіл кеуекті толықтырғыштар өндірудің технологиялық параметрлерін жасаудың қажеттілігі туындайды. Осы проблеманың келешек бағыттағы шешімі, ол өндіріс қалдықтары және жергілікті сапасыз сазды жыныстар негізінде керамзит өндіру болып табылады.

Шикізат қоспасы құрамына түзеткіш компонент ретінде ЖЭО күлін пайдалану, өндіріс қалдықтарын утилизациялауға және ауданның экологиялық ахуалын жақсартуға, сонымен қатар өндірілетін материалдың өзіндік құнын азайтуға мүмкіншілік береді.

Саздың химиялық құрамы пайыздық мөлшердегі тотықтар құрамымен сипатталады. Түрлі саздың құрайтыны болып ең негізгі

және міндетті тотық кремнезем SiO_2 (40-70% аралықта өзгереді) және глинозем Al_2O_3 (15-35% дейін). Саздың тұрақты компоненті болып K_2O және Na_2O (қоса есептегенде 1...5), химиялық байланысқан H_2O (5..15% шамасында). Fe_2O_3 (0..7%) жиі кездеседі. Сазда басқа қосылыстар, мысалы Ti_2O , MqO , Ca және Mq карбонаттары, органикалық қоспалар кездеседі.

Каолинит минералы 39,5% Al_2O_3 (глинозем), 46,5% SiO_2 – (кремнезем) және 14,0% H_2O (химиялық байланыстағы су) тұрады. Бірақ, құрамында айтарлықтай әр түрлі аралас қоспалардың болуынан, табиғатта кең тараған саз көптеген химиялық қосылыстардан тұрады. Химиялық саралаудың нәтижесі бойынша саздың көп қасиеттері туралы айтуға болады. Құрамындағы глиноземның болуына байланысты сазды отқатөзімділігі бойынша әр түрлі класқа, $\text{Al}_2\text{O}_3 + \text{Ti}_2\text{O}$ қосынды құрамы бойынша күйдіру кезіндегі бұйымның деформацияланатын температурасы жайлы, $\text{Fe}_2\text{O}_3 + \text{FeO}$ қосындысы және $\text{K}_2\text{O} - \text{Na}_2\text{O}$ сілтілері бойынша – саздың жеңілбалқығыштығы мен ісінуге қабілеттілігі жайлы айтуға болады. Мұнымен қоса, сілтілердің едәуір құрамы, әсіресе K_2O , саздың құрамында слюда мен гидрослюданың көп екенін білдіреді. Fe_2O_3 мен Ti_2O мөлшерімен шикізатты бояғыш тотықтар құрамы бойынша жүйелейді, сондықтан да ақ және түсті бұйымдар өндірісі үшін оның жарамдылығы туралы жорамалдайды.

Саздағы кремнеземның құрамы басқа химиялық қосылыстармен салыстырғанда жоғары -70% -ға дейін. Кремнезем екі түрде болуы мүмкін- сазды минералда химиялық байланыс түрінде және еркін майдадисперсті кварц араласы түрінде. Құмы көп саз әдетте жеңілбалқитын болады.

Саздың қасиеттері

Аталған жұмыста Жаңақорған кенішінің сазтопырақтары қолданылды, қыстақтың оңтүстік шығысында 10 км қашықтықта орналасқан . Бекітілген қоры -2805,6 мың м^3 .

Кеніштердің морфологиялық қатынасына байланыста олардың линза тәріздес қабаттары горизанталь орналасқан және ендік бағытта оңтүстік ендікке қарай бағытталған Ендік бағытта сазтопырақ бағыттары ортасыналғанда 2,5-3,3 м қуаттылыққа ие және олардың қуаттылық батыс қанаттың орталығына қарай 4,5-7 м аралығында жайлап ұлғайып отырады.Сазтопырақтар екі түрде көрсетіледі : жоғарғы- сарғылт-қоңыр және ашық-қоңыр тасты және өте тығыз; төменгі- ашық-қоңыр өте иілімді.

Сазтопырақтар түйіршіктелу құрамына байланысты орташа дисперсті иілімді шикізат болып табылады. Ірі дәнді қосылыстар (0,5 мм) негізінен гипс түрінде көрсетілген.

Алевритті фракциялы сазтопырақтар (0,1-0,001мм) негізінен 19,79-43,02 %-да кварц түрінде , 10,38-28,16% дала шпаты және

жыныстардың сынықтары 22,68-62,26%. Алевритті бөліктегі басқа да минералды топтар аз көлемде кездеседі. Отқа төзімділігі-1230°C, жеңіл балқиды.

ЖЭО күлінің қасиеттері

Қазіргі таңда Қызылорда қаласының батыс бөлігінде ЖЭО күлжинағыш алаңында 2 млн. 500 мың тоннадан астам күл жиналған.

ЖЭО-ғы күлінің химиялық қасиеттері, % :

SiO₂-43,6; Al₂O₃-24,5; Fe₂O₃-4,10; CaO-2,10; MgO-1,0; Na₂O-1,57; SO₃-0,13; п.п.пп-8,70.

Күлдің негізгі көрсеткіштері төмендегідей сипатталады:

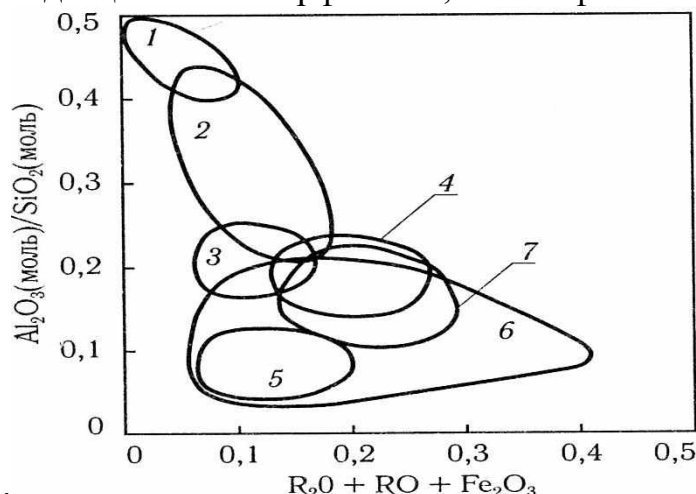
тығыздығы-241кг/м³; майдалығы-2775см²/г; үйінді тығыздығы-755кг/м³; көміртегі құрамы-5,5%.

Балқу көрсеткіштері: t_A=1205°C; t_B=1300°C; t_C=1375°C;

Мұндағы: t_A- деформацияның басталу температурасы, t_B – балқу температурасы, t_C – сұйық балқыма температурасы. Балқу температурасына байланысты күл орташа балқитын болып табылады.

Саз бен күлдің қасиеттерін тереңдетіп зерттеу мақсатында Қорқыт ата атындағы ҚМУ инженерлік бейіндегі эертханасында «Спектроскан GF-2Е» рентген-флуоресцентты кристалл дифракционды спектрометрінде сапалы анализ жасалды және «төменгі вакуумды растрлы электронды JSM-6510 LV микроскопта» түсірілді. (2,3 сурет)

Күлдің заттық құрамының анализінен көріп отырғанымыздай, ол қоспадағы қалдық отын мен (кокс, жартылай кокс) кварц, дала шпаты, гематит, магнетит сияқты минералдармен және сазды қоспасы аморфталған, шыны фазалы күйде берілген.

1-сурет - Саздың тағайындалу аясы

1-шамотты отқатөзімді, 2- еденге арналған плиткалар, 3-гончарлы және терракотты бұйымдар, 4- черепица, 5- көпір клинкері, 6- құрылыс кірпіші, 7- керамзит.

1.-кесте. Сазтопырақтың химиялық құрамы

Кеніш	Массаның заттың құрғақ күйіндегі % - дық құрамы									
	п.п.п.	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	SO ₃	TiO	Na ₂ O	K ₂ O
Жаңақорған	16,33	52,34	31,05	1,81	0,49	0,24	0,42	1,57	0,17	0,311

2.-кесте. Сазтопырақтың гранулометриялық құрамы

Кеніш	Гранулометриялық құрамы, %					<1мкм бөліктердің құрамына қарай классификациясы
	Фракциялар пішіні, мкм және олардың құрамы					
	1000-60	60-10	10-5	5-1	<1	
Жаңақорған	0,98	16,56	21,49	34,91	26,06	орташа дисперсті

3.-кесте. Сазтопырақтың ірі дәнді қоспалар нәтижелерін анықтау

\Кеніш	0,5мм електегі толық қалдық, %	Електегі бөлшектердің қалдығы мм, %				Қоспалардың саны б/ша классификациясы	Қоспалардың түрі б/ша классификациясы ж/е көрсеткіштері
		0,5	1,0	2,0	5,0		
Жаңақорған	1,88	0,33	0,47	0,72	0,36	\Орта құрамды	\Қара дәндердің бөлінуі, слюда, ағаш, қалдықтар, қатты бөлшектер

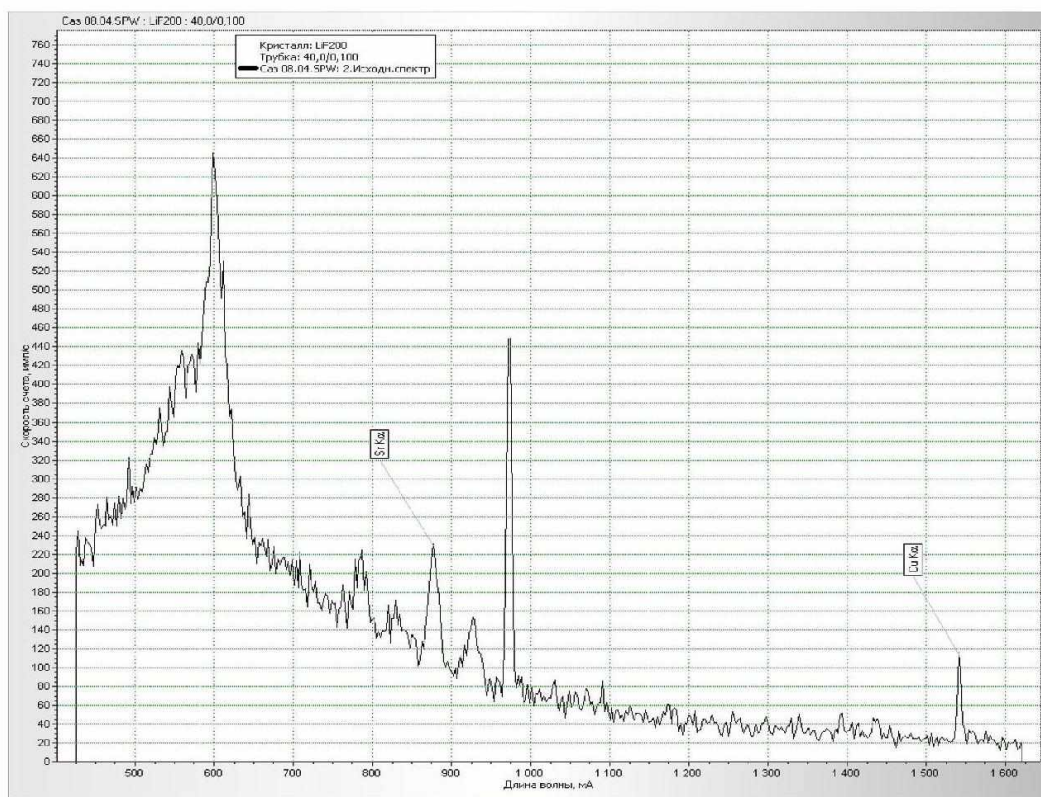
4.-кесте. Сазтопырақтың иілімділігі мен отқа төзімділігі жайлы алынған мәліметтер

Кеніш	Иілімділігі				Отқа төзімділігі	
	Аққыштық шегі, %	Жарылу шегі, %	Иілімділік саны	Шикізат классификациясы	Конус температурасының төмендеуі °С	Шикізат классификациясы
Жаңақорған	34,03	21,32	18,71	Иілімді	1230	Жеңіл балқитын

Качественный анализ

Номер аппарата: "6502"

Образец: "Саз 08.04" (C:\SpG-6502\SPC\Саз 08.04.SPW)

Спектр : Саз 08.04(2 порядок)

01.01.2007 N6502

Результаты качественного анализа

Номер аппарата: "6502"

Образец: "Саз 08.04"

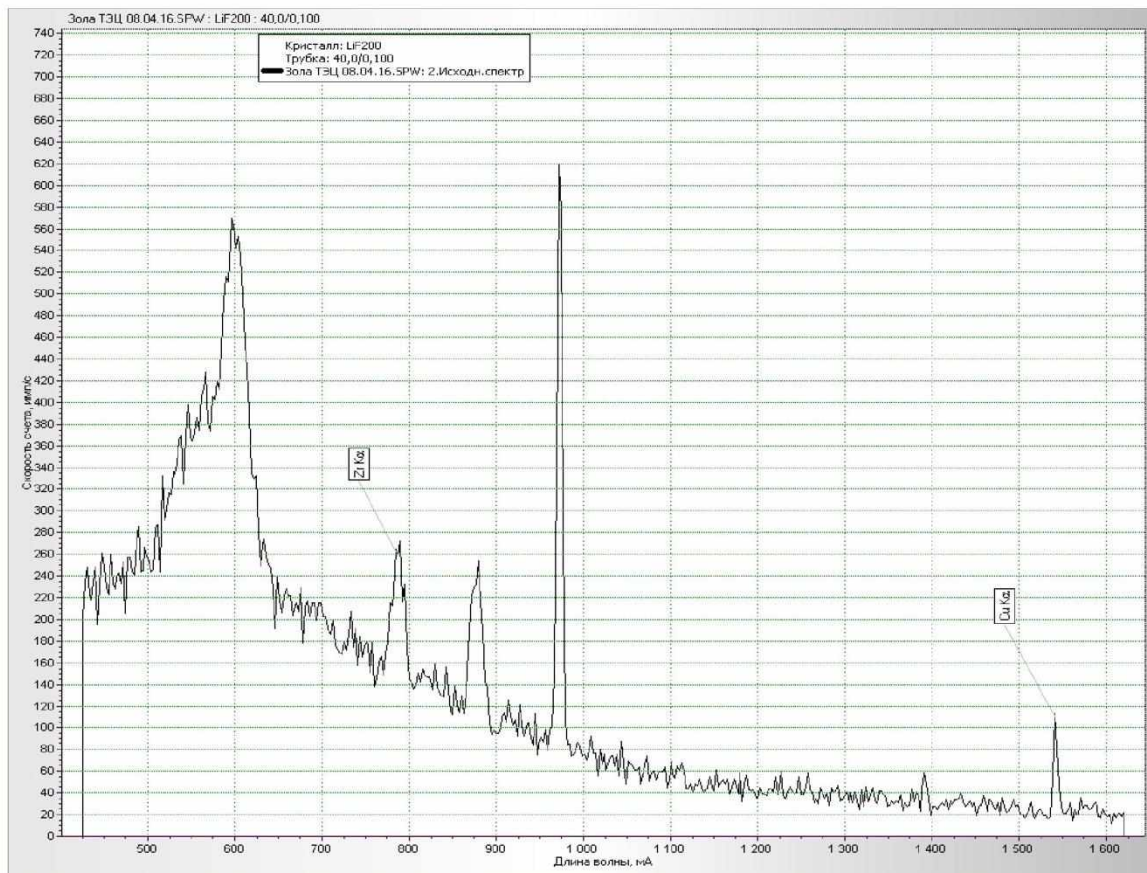
C:\SpG-6502\SPC\Саз 08.04.SPW

Элемент	Кристалл	Режим	Отр.	Линия	Дл. волны	Ск. сч.	Фон
Fe (26)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	1937,5	40080	158
				K $\beta_{1,3}$	1757,5	9345	250
Sr (38)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	892,0	4854	4109
			2	K α	876,8	231	122
Cu (29)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	1543,5	1781	466
				K $\beta_{1,3}$	1393,5	1023	785
			2	K α	1541,4	117	23,6
Mn (25)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	2104,0	859	77,7
Ti (22)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	2750,0	97,6	13,8

2 сурет «Спектроскан GF-2E» спектрометрінде алынған саздың сапалық көрсеткіштері Качественный анализ

Номер аппарата: "6502"

Образец: "Зола ТЭЦ 08.04.16" (C:\SpG-6502\SPC\Зола ТЭЦ 08.04.16.SPW)

Спектр : Зола ТЭЦ 08.04.16(2 порядок)

01.01.2007 N6502

Результаты качественного анализа

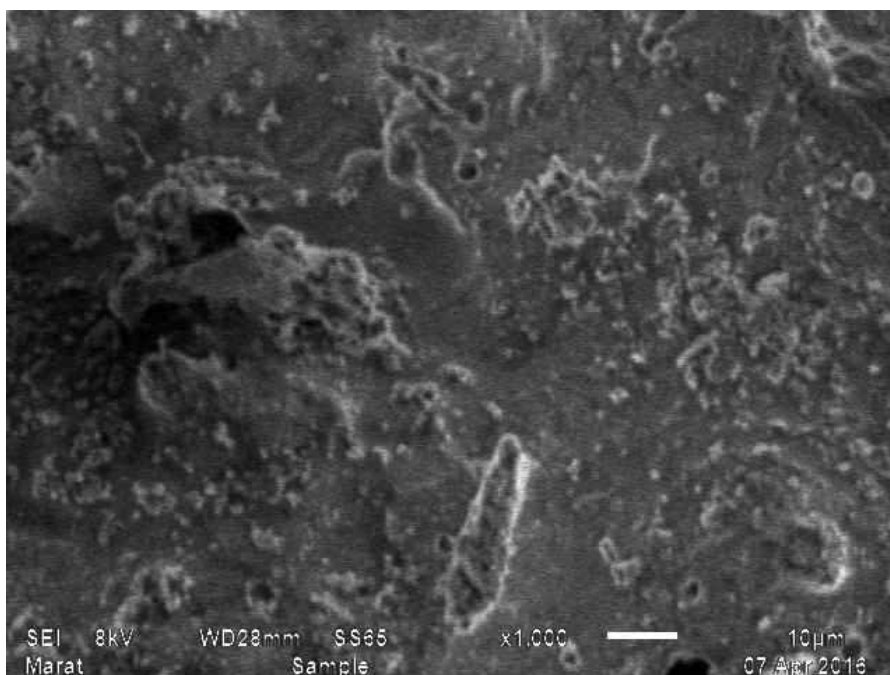
Номер аппарата: "6502"

Образец: "Зола ТЭЦ 08.04.16"

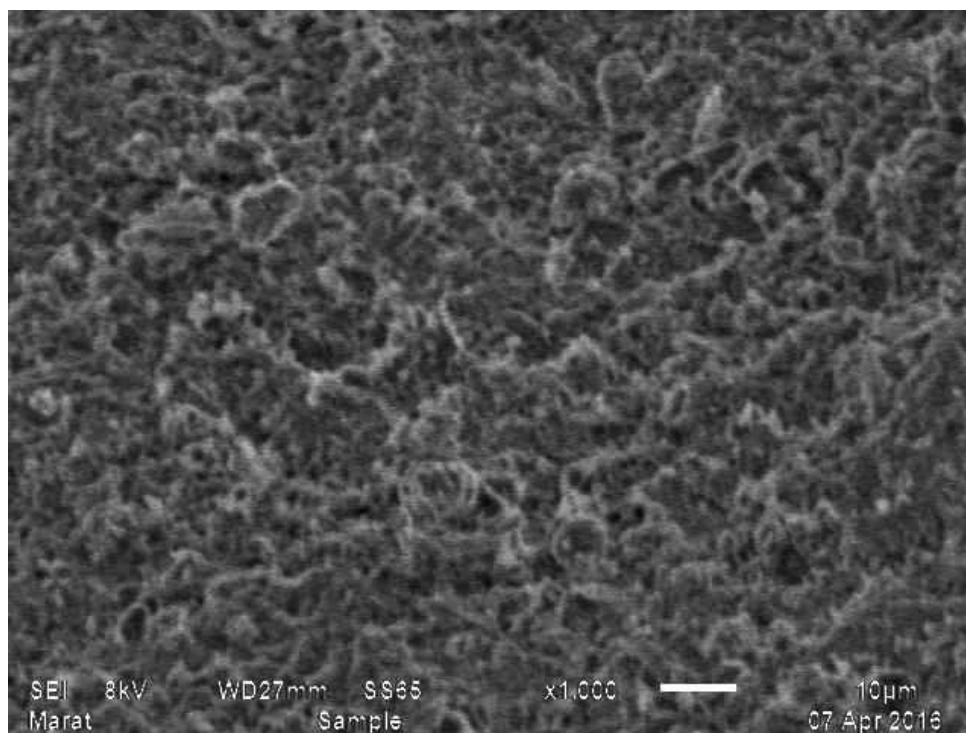
C:\SpG-6502\SPC\Зола ТЭЦ 08.04.16.SPW

Элемент	Кристалл	Режим	Отр.	Линия	Дл. волны	Ск. сч.	Фон
Fe (26)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	1938,0	45122	154
				K $\beta_{1,3}$	1758,5	10097	248
Cu (29)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	1542,5	2006	509
				K $\beta_{1,3}$	1398,0	1068	864
			2	K α	1540,9	111	27,1
Mn (25)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	2104,0	664	89,6
Ti (22)	LiF200	40,0/0,100	1	K α	2750,5	195	8,8
				K $\beta_{1,3}$	2515,0	96,2	21,1
Zr (40)	LiF200	40,0/0,100	2	K α	789,1	258	159

3 сурет «Спектроскан GF-2E» спектрометрінде алынған күлдің сапалық көрсеткіштері

4 сурет JSM-6510 LV микроскопта түсірілген күлдің микрофотографиясы

5 сурет JSM-6510 LV микроскопта түсірілген саздың микрофотографиясы

Зерттеулер көрсеткендей жергілікті сазды шикізаттың және өндіріс қалдығы ЖЭО күлінің қасиеттері жаснды кеуекті толықтырғыштар өндіруге қойылатын шикізат талаптарына сай және жоғары сапалы жеңіл кеуекті толықтырғыш алуға мүмкіншілік береді

Әдебиет

1. Бишимбаев В.К., Буркитбаев С.М., Кенжебаев А.Б., Ходжаназаров А.Т. Изменение дисперсности и стобильности водобитумных эмульсии методом лазерной и корреляционной спектроскопии// В кн.: Всесоюзн. Совещания по высокомолекулярном соединениям нефтей, СОАН СССР, 1985-С. 29-30

2. Бишимбаев В.К., Ходжаназаров А.Т. Кинетика процесса получения битумной эмульсии// В сб. Использование отходов промышленности в производстве строительных материалов и изделий-Ташкент: ТИИМАХ, 1987-С. 28-36

3. Бишимбаев В.К. Получение и регулирование коллоидно-химических свойств битумных эмульсии из нефтебитуминозных пород Западного Казахстана// Изв. АН КазССР, 1991-№1-С. 84-87

4. Бишимбаев В.К., Ембергенов М.А. Влияние эмульсии из НБП на основные показатели процесса спекания аглопорита из некондиционных глинистых пород//Поиск. Научный журнал Министерства образования и науки-2003.-№2(2)-С. 49-56.

УДК 636.3.033:636.082:637.05

Идентификация аллельных вариантов генов, ассоциированных со скоростью роста и продуктивными качествами овец

Муханов Н.Б.,
кандидат с.-х.наук, доцент
Кызылординский университет «Болашақ»

Түйіндеме

Мақалада мал селекциясында молекулярлық-генетикалық тәсілдерді қолдану арқылы оның тиімділігін көтеру жолдарын іздестіру жұмыстарының нәтижелері берілген. Атап айтқанда қазақтың етті-майлы қой тұқымдарының генетикалық аллелдік қорларын зерттеу алғаш рет қолға алынып отыр. Зерттеулер барысында малдың өнімділік көрсеткіштеріне ықпалы күшті деп

саналатын GH2, IGF1, MSTN және FABP4 гендерінің аллелдері мен генотиптерінің кездесу жиіліктері анықталды. Нәтижесінде дәл осы популяцияда GH2 және IGF1 гендері полиморфты, ал MSTN және FABP4 гендерінің мономорфты екендіктері бергілі бллды.

Abstract

During the study of polymorphic systems of blood proteins, the degree of differentiation of genetic structures of Kazakh fat-tailed breeds by alleles and genotypes of polymorphic proteins was determined, as well as their relationship with productive qualities. Testing revealed that the GH2 and IGF1 genes are polymorphic in the sheep population being studied. The highest incidence is the allele G (0,7169), which was found homozygous in 51,4% of sheep and heterozygous in 40,7% of sheep. The CC genotype was predominant in the IGF1 gene in the population of sheep of Kazakh fat-tailed breed (70,9%).

В последние годы во многих странах для создания пород животных начали широко использовать новые подходы, основанные на применении генетических маркеров признаков продуктивности[1-3].

Использование генетических маркеров при селекции имеет ряд преимуществ перед традиционными методами. Она не учитывает изменчивость хозяйственно-полезных признаков, обусловленную внешней средой, делает возможным селекцию в раннем возрасте, независимо от пола животных [4-6].

Маркирование признаков на уровне генотипа в дополнение к традиционным классическим методам селекции позволяет значительно повысить эффективность селекционной работы и достигнуть желаемого результата уже в течение нескольких генераций.

Выявление молекулярно-генетических механизмов, лежащих в основе формирования признаков мясной продуктивности овец, приобретает особую значимость в аспекте растущей потребности рынка.

Идентификация локусов количественных признаков (QTL) и генов-кандидатов, ассоциированных с признаками мясной продуктивности, является необходимой предпосылкой для разработки программ маркерной селекции, направленных на ускоренное создание животных с повышенной интенсивностью роста [7-10].

В ходе выполнения научно-исследовательских работ нами был определен полиморфизм в потенциальных генах-кандидатах, связанных так или иначе с качественными (FABP4) и

количественными показателями, а также со скоростью роста овец в постнатальный период (GH2, IGF-1, MSTN).

Ген FABP4, или ген белка связывания жирных кислот -4, был предложен в качестве потенциального гена-кандидата, влияющего на процессы липидного метаболизма, в том числе на такие потребительские признаки как нежность и вкусовые качества мяса.

Гормон роста (GH2) представляет собой белковый гормон, состоящий из одной полипептидной цепи, который синтезируется и секретируется клетками эозинофилов переднего гипофиза у позвоночных. Гормон роста может ускорить обмен веществ и способствовать росту многих органов и тканей, особенно костных, мышечных и висцеральных органов.

Инсулиноподобный фактор роста (IGF-1) является важным фактором роста, вовлеченным в регуляцию таких значимых физиологических процессов, как размножение, эмбриогенез и рост животных.

Ген миостатина (MSTN) рассматривается как очевидный ген-кандидат, ассоциированный с мясной продуктивностью овец. Экспрессия миостатина начинается на ранних стадиях развития скелетной мускулатуры и продолжается во взрослом состоянии.

Скрининг проводили у 189 голов овец казахской курдючной породы. Биологическим материалом для исследований служили пробы консервированной крови. Выделение ДНК выполняли с помощью набора реагентов Экстрен-2 для выделения геномной ДНК ткани животных (НПК «Синтол», Россия) и на колонках Nexttec («NexttecBiotechnologieGmbH», Германия). Проводили оценку степени чистоты и целостности геномной ДНК при помощи гель-электрофореза и с использованием спектрофотометра NanoDrop 8000.

Концентрацию препаратов ДНК определяли с помощью флуорометра Qubit (Invitrogen). Анализ ДНК и постановку ПЦР проводили стандартными методами. Тест-системы детекции полиморфизма в генах IGF-1 и MSTN были основаны на использовании ПЦР-ПДРФ анализа. Выявление однонуклеотидных замен в фрагментах генов было выполнено с помощью проведения ПЦР в режиме реального времени на основе пиросеквенирования на пиросеквенаторе PSQ96MA (Pyrosequencing, Швеция) с помощью программного обеспечения SNPSoftware v.2.0.

При проведении сравнительных популяционно-генетических исследований определяли следующие показатели:

Частоты встречаемости генотипов рассчитывали по формуле (1):

$$P_i = n_i / N \quad (1)$$

Где p_i – число животных с i -тым генотипом, N - объем выборки.

Частоты встречаемости аллелей рассчитывали по следующей формуле (2):

$$P_i = (2 \cdot N_{ii} + N_{iy}) / (2 \cdot N), \quad (2)$$

Где p_i – частота встречаемости i -го аллеля, N_{ii} - число животных, гомозиготных по i -му аллелю, N_{iy} - число животных, гетерозиготных по i -му аллелю (y – любой другой аллель), N - объем выборки.

Таблица 1. Исследуемые полиморфизмы генов-кандидатов

№ п\п	Гены	Мутация (позиция)	№ в геномном банке
1	MSTN	G – A (g+6723A)	DQ530260.1
2	GH2	A – G (A1575G)	NM- 001009315.3
3	IGF1	C – T (211)	AY737509.1
4	FABP4	282A - G	NM061165

Выявление аллельных вариантов в генах-кандидатах, ассоциированных с признаками продуктивности, позволяет проводить ранний отбор овец и раскрыть более полно генетический потенциал животных, что, в свою очередь, является актуальным направлением селекционной работы.

В результате проведенных тестирований было выявлено, что гены GH2 и IGF1 являются полиморфными в изучаемой популяции овец (таблица 2).

Таблица 2 – Частота встречаемости аллелей и генотипов генов GH2 и IGF1 у исследуемой популяции овец

Порода	Число голов	Частоты встречаемости				
		Генотипы, %			Аллели	
GH2		AA	AG	GG	A	G
Исследуемая выборка овец	189	15	77	97	0,2831	0,7169
	%	7,9	40,7	51,4		
IGF1		CC	CT	TT	T	C
Исследуемая выборка овец	189	134	49	6	0,1614	0,8386
	%	70,9	25,9	3,2		

Исследования генетической структуры животных по данным полиморфизма гена GH2 показали наличие генотипов AA, AGи GG.Наибольшей частотой встречаемости у гена GH2характеризовался аллель G (0,7169), который встречался в гомозиготном состоянии у 97 (51,4%) овец и в гетерозиготном – у 77 (40,7%) овец. Частота встречаемости аллеля A и генотипа AA составили 0,2831 и 7,9%, соответственно.

В результате анализа было установлено, что генотип CC был преобладающим по гену IGF1 в изучаемой популяции (70,9%). Частота встречаемости аллеля C была значительно выше, чем аллеля T: 0,8386 и 0,1614, соответственно. Гомозиготный генотип TT был выявлен как наиболее редкий в исследуемой выборке овец.

Проведенный скрининг показал, что гены MSTNi FABP4являются мономорфными в данной популяции, то есть все овцы имеют одинаковый генотип, который был представлен гомозиготами AA с частотой встречаемости 100%.

В процессе исследований впервые были получены данные о частоте встречаемости аллелей и генотипов ДНК-маркеров: генов GH2, IGF16 MSTNi FABP4 в популяции овец казахской курдючной породы. Выявлены генотипы изученных ДНК-маркеров, ассоциированных с показателями скороспелости и мясной продуктивности овец. Было установлено, что в изучаемой выборке овец гены GH2 и IGF1 были полиморфными, а гены MSTNi FABP4 – мономорфными.

Применение современных молекулярно-генетических технологии позволяет повысить точность оценки и прогнозирования селекционно-продуктивных качеств животных. Эффективность данной исследовательской работы заключается в том, что проведение комплексной оценки основных признаков продуктивности в зависимости от генотипа животного по локусам изученных ДНК-маркеров позволит ускорить селекционный процесс.

Литература

1. Эрнст Л.К. ,Зиновьева Н.А. Биологические проблемы животноводства в 21-веке. – М., РАСХН. – 2008. – 501 с.
2. Andersson L. Genetic dissection of phenotypic diversity in farm animals. *Nature reviews //Genetics*. – 2001. - №2 (2). – p.130-138.
3. Костюнина О.В. Селекция на основе ДНК технологий. // *Животноводство России*. – 2008. – вып.11. ч.2. – С.51-58.
4. Сулимова Г.Е. ДНК-маркеры в генетических исследованиях: типы маркеров, их свойства и области применения. // *Успехи современной биологии*. – 2004. - №3. – С. 260-271.

5. Селионова М.И. Иммуногенетические маркеры в селекции овец. // Зоотехния. – 2013. - №7. – С. 8-9.

6. Феофилов А. В. Дифференциация генофондов алтайской и рысистых пород лошадей по ISSR– PCR маркерам. // Генетика. – 2011. Т.47. - №9. – С.1230-1235.

7. Гришкова А.П., Барков Д.А. Использование ДНК-маркеров в селекции свиней заводского типа КМ-1. // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2015. - №3. – С. 241-244.

8. Юдин Н.С., Воевода М.И. Молекулярно-генетические маркеры экономически важных признаков у молочного скота. // Генетика. – 2015. Т.51. - №5. – С. 600-612.

9. Ahsan M. et al. Identification of candidate genes and mutations in QTL regions for chicken growth using bioinformatics analysis of NGS and SNP. Chipdata // FrontiersinGenetics. – 2013. - №4. – Р. 1-8.

10. Рунин И.В. Геномная селекция – будущее в разведении животных // Зоотехния. – 2013. - №7. – С. 8-9.

ӘОЖ 553.2 (075)

Арыс кен орны бойынша өндіруші ұңғымаларда қабатты сұйықпен жарудың тиімділігін есептеу

Досжанов М.Ж.,
т.ғ.д., профессор,
Е.Т. Қодар, т.ғ.к., доцент,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

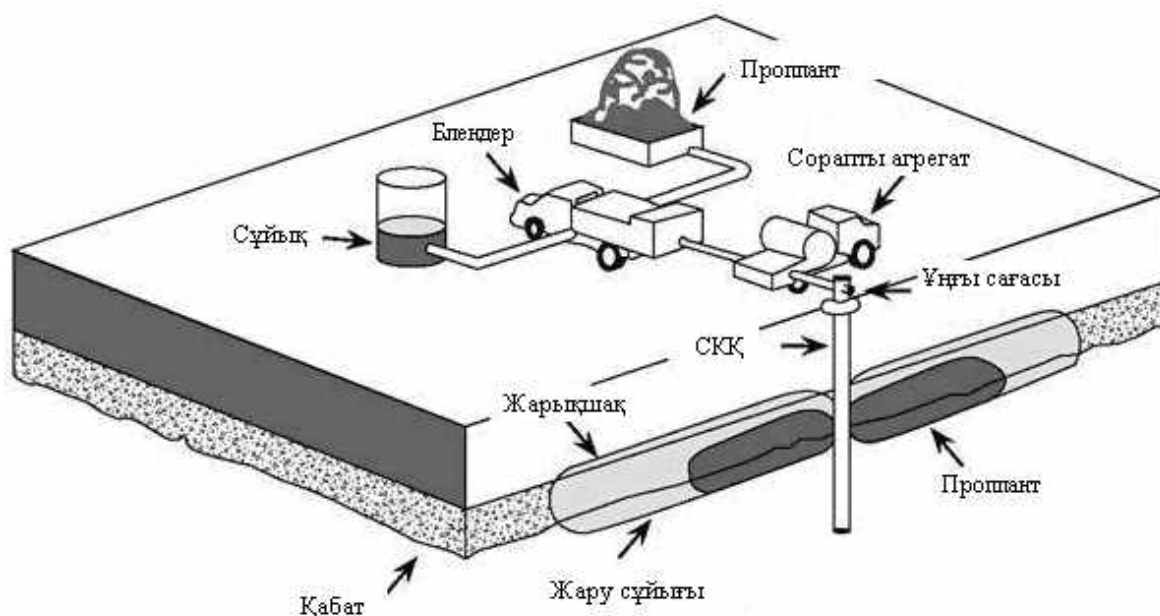
Были получены статические и забойные давления для скважин из различных источников и определена их точность. Забойные давления скважин, которые не могут быть измерены с помощью манометров, определялись путем измерения динамического уровня жидкости эхолотом.

Abstract

Static and bottomhole pressures for wells from various sources were obtained and their accuracy was determined. Bottomhole pressures of wells, which cannot be measured using pressure gauges, were determined by measuring the dynamic level of the liquid with an echo sounder.

Кіріспе

Мұнай және газ өндірісінде пайдалану объектілерінің орындалуы, бұрғылауға арналған өндіруші және су айдайтын ұңғымалардың саны және орындалуы, игеру варианттары бойынша технологиялық және экономикалық көрсеткіштер, мұнайды өндіру сұйықпен жару әдісі оның технологиясы, ұңғымалардың өнімдерін кәсіпшілікте дайындау, жинау жүйесінің талаптары және сулану жүйесі қаралған. Қазіргі таңда кен орындағы ұңғымалардың мұнай бергіштігін көтеру мақсатында озық технологиялар жұмыстары қарқынды жүріп жатыр. 2010 жылы Арыс кен орынында бірнеше ұңғымалар бойынша қабатты сұйықпен жару әдісі қолданылды. Бұл технологиялық процесті жүзеге асыруды Халлибертон компаниясы мойнына алды. Әрқайсысының қуаты 1500 ат күшімен тең болатын жоғары арында сораптар трейлерге бекітілген. Қуаты 2000 ат күшіне тең сорап резервте сақталып отырады (сурет 1.17).

Сурет 1.17. Қабатты сұйықпен жару процесінің технологиялық схемасы.

Қабатты сұйықпен жару қондырғысының араластырғышы 50 баррельге есептелген.

Проппанттарды сақтау ыдыстары қозғалмалы арбаларға орнықтырылған. Бұл кезде үлкен көлемдегі проппантты түсіріп алу оңайлайды. Оның көлемі 40 тонна.

Көлемі 62 м³ болатын резервуарлар қозғалмалы және бір жерден басқа жерге көшуі тез әрі оңай. Қабатты сұйықпен жару үшін 2 тасымалданатын сұйықтық сақтайтын резервуар қолданылды. Себебі қажетті су көлемін қамтамасыз ету үшін.

Қабатты сұйықпен жару процесін бақылайтын орталық қозғалмалы прицепке орнатылған фонтанды арматураға арналған

изоляциялау инструменті көмегімен герметизациялау жұмысы жүзеге асырылып, одан 120-180 м³ жұмыс агенті айдалады.

Ұңғы бойын байқап көру, өңдеу және қысыммен цементтеу үшін 146мм және 135 мм пакерлер қолданылған.

Арыс кен орыны бойынша 21 өндіруші ұңғыма қарастырылып олардың 12-не қабатты сұйықпен жару іс-шарасы жүзеге асырылған. Осы ұңғымалар бойынша түпкі аймаққа әсер етуге дейін және кейін мұнай өндірісі айырмашылығына талдау жасалды. Бұл талдау өңделген ұңғымалардың жалпы мұнай өндірісіне қабатты сұйықпен жару әдісінен келетін тиімділікті анықтау үшін орындалды. Әрбір ұңғыма үшін өңдеуге дейін бірнеше ай бойынша орташа өндірісі анықталып, сұйықпен жару процесінен кейін 4 апталық өндіріс шамасымен салыстырылды. Бұған қоса әрбір ұңғыманың өнімділік коэффициенттерінің өңдеуден кейін біршамаға көбейіп, анықталған қысым айырмашылығымен бірге жалпы өндірісті болжау есептемелері жүргізілді (Кесте 1.5).

Кесте 1.5. Арыс кен орындағы ұңғымалардың ҚГЖ жұмысын қолданудан кейінгі мұнайдың өсімінің өзгеруі.

Кен орын	Дейін	Кейінгі өсім	
	Мұнай дебиті, т/тәу	Мұнай дебиті, т/тәу	Орташа айлық мұнай өсімі, т/тәу
Арыс	35	60	750

Мұндай салыстырудың тағы бір түрі өңделген ұңғымаларда жалпы сұйық өндірісі және сулану көрсеткіштері параметрлерімен байланысты жүзеге асырылды. Салыстыру нәтижелері 1.6 кестеде келтірілген.

Кесте 1.6. ҚГЖ дейін және кейінәр ұңғыманың орташа алғандағы сұйық шығымы мен сулану көрсеткіштерінің өзгерісі.

	Дейін		Кейін		Кейінгі өнімділік коэфф-і Кпр	
	Q сұй, м ³ /тәу	Сулану, %	Q сұй, м ³ /тәу	Сулану, %	Жалпы сұйық дебиті, м ³ /тәу	Сулану Орташаөзгерісі, %
Арыс	13	1.325	30	14.34	1495	25

Арыс кен орны бойынша өндіруші ұңғымаларда қабатты сұйықпен жарудың негізгі параметрлерін табу. Ол үшін ҚГЖ жасау бастапқы мағлұматтары келесі 1.7-кестеде берілген.

Кесте 1.7. ҚГЖ жасауына қажетті бастапқы мағлұматтар.

Көрсеткіш	Белгіленуі	Шамасы	Өлшем бірлігі
Қабат атауы	Ю-0-0		
Ұңғыма тереңдігі	L	1365	м
Бұрғылау қашауы бойынша диаметрі	D	0,216	м
Қабаттың ашылу қалыңдығы	h	5	м
Орташа өткізгіштік	k	$8,33 \cdot 10^{-15}$	м^2
Жыныстың серпімділік модулі (Юнг модулі)	E	$1,2 \cdot 10^{10}$	Па
Пуассон коэффициенті	ν	0,21	
Өнімді горизонт үстіндегі орналасқан жыныстардың орташа тығыздығы	ρ_{Π}	2350	кг/м^3
Жару сұйықтығының тығыздығы	ρ_{H}	930	кг/м^3
Жару сұйықтығының тұтқырлығы	μ	0,2	Па*с
Сұйықтықтағы құмтастың концентрациясы	C	960	кг/м^3
Сұйықтық айдау қарқыны	Q	$4 \cdot 10^{-2}$	$\text{м}^3/\text{с}$
Қабатқа айдалатын проппант көлемі	Q_{Π}	15000	кг

ҚГЖ параметрлерін анықтау бағдарламасы:

1. Вертикалды тау жыныстары қысымын анықтаймыз:

$$P_{\text{гв}} = \rho_{\text{г}} L = 2350 \cdot 9,81 \cdot 1365 \cdot 10^{-6} = 31,468 \text{ МПа}$$

2. Горизонтальды тау жыныстары қысымын анықтаймыз

$$P_{\text{г}} = P_{\text{гв}} \cdot \nu / (1 - \nu) = 31,468 \cdot 0,21 / (1 - 0,21) = 8,365 \text{ МПа}$$

Гидрожару кезінде үздіксіз түрде көлемі $V = 34 \text{ м}^3$ болатын өзімен бірге құмтас-проппант тасымалдайтын қабатты жару сұйықтығы айдалады.

Жарықшалар параметрлерін анықтау үшін Ю.П.Желтов методикасының формулаларын қолданамыз.

3. Қабатты жарудың соңындағы түп қысымын анықтаймыз:

$$\frac{P_{\text{заб р}}}{31,468} \left(\frac{P_{\text{заб р}}}{31,468} - 1 \right)^3 = \frac{5,25 E^2 \cdot Q \cdot \mu}{(1 - \nu^2)^2 \cdot (P_{\text{г}})^3 \cdot V_{\text{жид}}} = \frac{5,25 (1,2 \cdot 10^{10})^2 \cdot 4 \cdot 10^{-2} \cdot 0,2}{(1 - 0,21^2)^2 \cdot (8,365 \cdot 10^6)^3 \cdot 34}$$

$$\frac{P_{\text{заб р}}}{31,468} \left(\frac{P_{\text{заб р}}}{31,468} - 1 \right)^3 = 5,636 \cdot 10^{-4}$$

$$\frac{P_{\text{заб р}}}{31,468} = 1,08 \text{ немесе } P_{\text{заб}} = 34 \text{ МПа}$$

4. Жарықшаның ұзындығын анықтаймыз:

$$l = (V_{\text{ж}} \cdot E / (5,6 \cdot (1 - \nu^2) \cdot h \cdot (P_{\text{заб}} - P_{\text{г}})))^{1/2} = (34 \cdot 1,2 \cdot 10^{10} / (5,6 \cdot (1 - 0,21^2) \cdot 5 \cdot (34 - 8,365) \cdot 10^6))^{1/2} = 24,5 \text{ м}$$

5. Жарықшаның енін (ашылуын) анықтаймыз:

$$\omega = \frac{4(1-v^2)*I*(P_{заб}-P_{г})}{E} = \frac{4*(1-0,21^2)*24,5*(34-8,365)*10^6}{1,2*10^{10}} = 0,171 \text{ м} = 17,1 \text{ см}$$

6. Құмтастасушы сұйықтықтың жарықшадағы таралуын анықтаймыз:

$$l_1 = 0,9 * l = 0,9 * 24,5 = 22,05 \text{ м}$$

7. Жарықшақ жабылғандағы, құмтастың кеуектілігі $m=0,2$ болғанда, оның қабаттағы енін анықтаймыз:

$$\omega_1 = \omega n_0 / (1-m) = 17,1 * 0,107 / (1-0,2) = 2,29 \text{ см}$$

8. Ені жоғарыдағы пункте анықталған жарықшаның өткізгіштігін табамыз:

$$k_t = \omega^2 / 12 = 0,0229^2 / 12 = 4,37 * 10^{-5} \text{ м}^2$$

Гидрожару өнімді горизонтты пакер арқылы оқшаулап, ішкі диаметрі $d = 0,062 \text{ м}$ болатын сорапты компрессорлық құбыр арқылы жүргізіледі.

ҚГЖ параметрлерін анықтау:

1. Құмның қоспадағы көлемдік концентрациясы:

$$\beta_n = \frac{C_n / \rho_n}{C_n / \rho_n + 1} = \frac{275 / 2500}{275 / 2500 + 1} = 0,01$$

2. Проппант қосылған сұйықтықтың СКҚ бойымен қозғалғандағы үйкеліске кететін шығыны:

$$p_{ж} = \rho_n(1-n_0) + \rho_{пес} * n_0 = 930 * (1-0,324) + 2500 * 0,324 = 1439 \text{ кг/м}^3$$

Рейнольдс саны

$$Re = 4Q_{рж} / (\pi d \mu_{ж}) = 4 * 4 * 10^{-2} * 1439 / (3,14 * 0,062 * 0,56) = 2112$$

Гидравликалық кедергі коэффициенті:

$$\lambda = 64 / Re = 64 / 2112 = 0,03$$

Ю.В. Желтов бойынша, егер сұйықтық құрамында құмтастар болып, $Re > 200$ шарты орындалғанда ағынның ерте турбулизациясы орын алады. $Re = 2112$ және $n_0 = 0,324$ үшін үйкеліске кеткен шығын 1,52 есеге көбейеді.

$$P_{тр} = 1,52 \lambda \frac{Q^2 L}{2\pi^2 d^5} \rho_{ж} = \frac{1,52 * 0,03 * (4 * 10^{-2})^2 * 1365 * 1439}{2 * 3,14^2 * 0,062^5} = 8 \text{ МПа}$$

3. ҚГЖ үшін ұңғыма сағасында тудыратын қысымды анықтау:

$$P_y = P_{заб} - p_{жg}L + P_t = 34 - 1439 * 9,81 * 1365 * 10^{-6} + 8 = 22,73 \text{ МПа}$$

Сорапты қондырғының қажетті саны:

$$N = P_y Q / (P_a Q_{актс}) + 1 = 22,73 * 2,4 / (35 * 2,05 * 0,8) + 1 \approx 2$$

мұндағы P_a - агрегаттың жұмыс қысымы;

Q_a - осы қысымда агрегаттың берілуі;

Ктс - агрегаттың жұмыс істеу мерзіміне байланысты техникалық күйінің коэффициенті, $k_{тс} = 0,5 - 0,8$;

5. Құмтас тасымалдаушы сұйықтығын қабатқа жеткізу үшін айдалатын сұйықтық көлемі:

$$V_{п} = 0,785 \cdot d^2 L = 0,785 \cdot 0,140^2 \cdot 1365 = 4,12 \text{ м}^3$$

6. Гидрожарудың өту уақыты:

$$t = (V_{ж} + V_{п}) / Q_a = (34 + 4,12) / (3,41 \cdot 10^{-2} \cdot 60) = 18,63 \text{ мин}$$

Қорытынды:

1. Бұл талдау өңделген ұңғымалардың жалпы мұнай өндірісіне қабатты сұйықпен жару әдісінен келетін тиімділікті анықтау үшін орындалды.

2. Ұңғымалар бойынша статикалық және түпкі қысымдар әртүрлі көздерден алынды және олардың дұрыстығы анықталды.

3. Бұл салыстыру жұмысы қабатты сұйықпен жару іс-әрекеті сулану көрсеткішіне әсерін анықтау үшін жүзеге асырылды.

Әдебиет

1. Досжанов М.Ж. Қойлыбаев Б.Н., Каражанова М.К., Ахметов Д.А., Тасболат Г.Ж. «Анализ развития трещин автогидроразрыва пласта на нагнетательных скважинах», Научный журнал // «Нефть и газ». №1, Алматы, кантар, 2021 ж.

2. Ибылдаев, М.Х. Мұнай газ ұңғыларын жөндеудің жаңа техникасы және технологиялары : Оқулық. . - Тараз: М.Х. Дулати атындағы ТАРМУ, 2016. - 308 б.

ӘОЖ 666.972

Қызылорда облысының жергілікті сапасыз саз жыныстарынан және өндіріс қалдықтарынан аглопорит өндіру технологиясы

Ембергенов М.Ә., т. ф. к.,
қауымдастырылған профессор,
Саматұлы Бекнұр,
С-20 оқу тобы студенті,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматриваются вопросы запасов местного глинистого сырья и отходов промышленности Кызылординской области для производства аглопорита.

Abstract

The article deals with the issues of reserves of local clay raw materials and industrial wastes of the Kyzylorda region for the production of sinter.

Климаты ыстық, құрғақ аудандарда құрылыс жүргізгенде, құрылыс материалдарының сапасын көтеру және арзандату қажеттілігі туындайтыны белгілі. Мұндай аудандарға Қызылорда обылысы да жатады. Осы орайда кеуекті толықтырғыштар негізіндегі жеңіл бетондардың ролі артады. Жеңіл бетонның ауыр бетондармен салыстырғандағы негізгі айырмашылығы, оның тығыздығын жасанды кеуекті толықтырғыштар қолдану арқылы пайда болатын кеуектілігі. Егер материалдың шығыны құрылыс-монтаждау жұмыстарының жалпы құнынан 70-80%-ды құрайтын болса, облыста осы өнеркәсіп саласының құрылыс сапасы мен құнына үлкен әсерін тигізетінін байқаймыз.

Жеңіл бетонды конструкцияларды қолдану кезінде бетонды 25%-ға, ал сырықты болатты 15%-ға дейін үнемдеуге болады және құрылыстың өзіндік құны 7-20%-ға дейін төмендейді.

Құрылыс материалдары өнеркәсібін дамытудың шешуші шарты ол жеңіл толықтырғыштар өндіруге арналған жергілікті шикізат ресурстарын зерттеу болып табылады. Өкінішке орай, Қызылорда обылысында және Республика бойынша да табиғи кеуекті толықтырғыштар (туф, ракушечник, опоки т.б.) қоры өте аз. Есесіне, жасанды кеуекті толықтырғыштар атап айтқанда, аглопорит алуға қажетті шикізат қорының көптеген түрлері бар.

Осы орайда жеңіл кеуекті толықтырғыштар өндірудің технологиялық параметрлерін жасаудың қажеттілігі туындайды. Өндіру технологиясы оңай және экономикалық тиімді, ал дайын өнім сапасы эксплуатациялық жағынан керамзиттен төмен емес.

Осы проблеманың келешек бағыттағы шешімі, ол өндіріс қалдықтары және жергілікті сапасыз сазды жыныстар негізінде аглопорит өндіру болып табылады.

Сазды жыныстар, ЖЭО-ғы күлі негізінде аглопорит өндіру және шикізат қоспасының құрамын жасау, жұмыстың өзектілігі болып табылады.

Шикізат қоспасы құрамына түзеткіш компонент ретінде ЖЭО-ғы күлін пайдалану, үлкен көлемде жинақталған өндіріс қалдықтарын утилизациялау болып табылады және ауданның экологиялық ахуалын жақсартады, сонымен қатар өндірілетін материалдың өзіндік құнын төмендетеді.

Жасанды кеуекті толықтырғыштар (аглопорит) өндірісіне қолданылатын шикізаттың барлық түрлерін үш топқа бөлеміз:

1-ші топқа–құрғақ, тығыз және дәнді шикізаттар жатады (отын қождары, сазды жыныстар); 2-ші топқа–борпылдақ таужыныстары, шахталы сазды жыныстар, саздар, сары топырақты саздар және құмайттар; 3-ші топқа–құрғақ шаң тәріздес материалдар (ЖЭО-ғы күлі) [1,2].

Аглопорит өндірісіне қажетті негізгі шикізат – сазды жыныстар, саздақтар және құмайттар болып табылады. ЖЭО-ғы күлі және қождары, құрамында көміртегі бар шахталы жыныстар, көміртегін байыту арқылы алынатын қалдықтар аглопорит өндірісіне кеңінен қолданылады.

Жасанды кеуекті толықтырғыштар (аглопорит) өндірісінің технологиясының дамуына М.П. Элинзон, В.Н. Бурмистров, С.Г. Васильков, Х.Р. Гринштейн, Е.Ф. Вегман, С.М. Ицкович, М.К. Петров, Л.Н. Попов, Г.И. Книгин, В.К. Бишимбаев, Ж.Т. Сулейменов, Р.И. Ходской, Ф.М. Шухотович, С.В. Базилевич, А.М. Жарасов және басқа да ғалымдардың жүргізген зерттеу нәтижелері негізге алынды [1-6]. Олардың ұсынған агломерация варианттары бетонның жеңіл сапалы толықтырғышы аглопорит алуға мүмкіндік береді, сонымен қатар керамзит өндірісімен салыстырғанда бастапқы шикізатты аз талап етеді.

Бастапқы шикізаттың құрамына байланысты түрлі маркадағы аглопоритті алуға болады. Ісінуі жоғары саздар аглопорит өндірісіне жарамсыз болып табылады, өйткені олар ісінген кезде, дөнаралық қуыстарға ауаның өтуі тоқтайды, осының салдарынан жану процесі баяулайды, нәтижесінде жану процесі тоқтайды [4-6].

Жасанды кеуекті толықтырғыштардың әртүрлі типтерін (аглопорит, керамзит, пемза, т.б.) өндірудің негізгі технологиялық операциясы, ол бастапқы шикізатты термикалық өңдеу, яғни күйдіру болып табылады. Осы мақсатта алынатын өнімнің қасиеттері қолданылатын күйдіру қондырғыларына және термикалық өңдеу әдісіне байланысты болады.

Жасанды кеуекті толықтырғыштар өндірісінде термикалық өңдеудің негізгі үш әдісі қолданылады:

- айналмалы пештерде күйдіру;
- қайнау қабаты бар пештерде күйдіру;
- агломерациялы қондырғыларда күйдіру.

Аглопорит алуға арналған Агломашина - өте ыңғайлы және экономикалық жағынан тиімді агрегат болып табылады, ол республикамыздың және шетелдің көптеген зерттеушілері жүргізген жұмыстармен расталған. Агломерациялау кезінде алынатын өнімнің тоннасына қажетті отынның шығыны- 100 кг, ал айналмалы пештерде алынған өнімнің 1 тоннасына кететін шығын -160кг [1-3]. Агломерациялау кезінде жылуалмасу , айналмалы

пештермен салыстырғанда, жақсы әрі тез жүреді. Бұл факторлар аглопорит өндірудің тиімді технологиясын анықтады.

Аглопорит алудың – процесі – агломерациялық торлардада шикізаттың жоғары температурада аз уақыт аралығында жылдам күйдірілумен ерекшеленеді. Шикізатты мұндай термикалық өңдеу жолы бірнеше термикалық эффектілердің жоғары температура аумағына араласуына және бірнеше процестердің түзілуін қамтамасыз етеді.

Олар: карбонатты жыныстардың диссоциялануы, газтүзуші минералдардың дегидратациялануы, органикалық заттардың жануы және басқа да физика-химиялық реакциялардың жүруі. Орта көрсеткішіне және зерттеу кезеңдерінің өзгеруіне байланысты кептіру мына интервалдар аралығында болады: 90⁰С-тан 500⁰С; гидратиялану 500⁰С-тан 1000⁰С-ге дейін, аморфталу - 950⁰С-тан 1200⁰С, фазалық қатаю реакциялары 1200⁰С- 1350⁰С, күйдіру байланысы -1250⁰С-1500⁰С және салқындату -1500⁰С-20⁰С. Технологиялық ең маңызды шегі термикалық өңдеу (оның ішінде салқындату) процесі. Бұл процесс кезінде алынатын өнім капиллярлы –белсенді құрамы түзіледі, атап айтқанда , аз төмен тығыздығы және төмен жылуөткізгіштегі материалдың түзілуі.

Зерттеу мәліметтері көрсеткендей, агломерациялық торларда зерттелетін шикізатты күйдіру кезіндегі материалдың кеуекті құрылымының түзілуі, отынның жануы және ондағы ылғалдың булануы кезінде болады. Сонымен қатар, жылу аймағынан бөлінген, түйіршіктегі газ қысымдарының әсерінен жекелеген дәндердің байланысты күйдірілуі және олардың аздап ісінуі кезінде жүреді. Осы жағдайда, жылдам ісінген шикізатты пайдалану мүмкін емес, шикізаттың түйіршікаралық қуыстары нашар болады және газөткізгіштік қабілетінің төмендеуі, агломерация процесінің толығымен тоқтауына себеп болады.

Шолу көрсеткендей, жасанды кеуекті толықтырғыш аглопорит өндірудің тұрақты технологиясы, дайын өнімнің өзіндік құнынан асып кететін, көмір, мазут, соляр майы және т.б. құрамында отыны бар қоспаларды қолдануды қажет етеді.

Әдебиет беттерінде сазтопырақ және ЖЭО күліне МБЖ-ын және оның негізіндегі эмульсияны жанғыш қоспа ретінде аглопорит өндірісінде қолдану туралы мәліметтер көрсетілмеген.

Аглопорит өндірісінің қор және қуат сақтау технологиясын жасауда, сапасыз сазды шикізат материалдары мен өндіріс қалдықтарының маңызы зор екендігі айқындалды. Осыған байланысты, сазтопырақ, ЖЭО күлі, МБЖ және оның негізіндегі эмульсияның ерекше қасиеттері мен құрамын қосымша зерттеу қажет болып табылады.

Жасалған шолу зерттеулердің мақсаттары мен міндеттерінің шынайы қажеттілігін айқындайды.

Аталған жұмысқа Қызылорда кеніштерінің сазтопырақтары қолданылды. Қызылорда кеніштерінің сазтопырағы қаланың оңтүстік шығысында 10 км қашықтықта орналасқан. Бекітілген қоры -2805,6 мың м³.

1- кесте. Сазтопырақтың химиялық құрамы

Кеніш	Массаның заттың құрғақ күйіндегі % - дық құрамы									
	п.п. п.	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	Mg O	SO ₃	TiO ₂	Na ₂ O	K ₂ O
Қызылорда	16,3 3	44,86	12,20	4,6	13,7 0	2,93	0,8	0,5 6	1,06	2,4 1

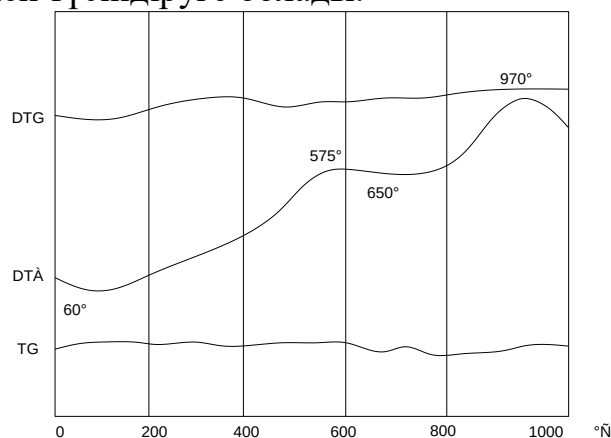
ЖЭО күлінің химиялық қасиеттері, % : SiO₂-5,77; Al₂O₃-24,5; Fe₂O₃-4,10; CaO-1,10; MgO-1,0; N₂O-1,57; SO₃-0,13; п.п.пп-8,70.

Күлді тереңінен зерттеу үшін термогравиметриялық зерттеулер жүргізілді.

ДТА графигінде 60°C кезіндегі күлдің тиімділігі ондағы судың бөлінуіне, яғни күлдің беткі қабатының адсорбцилануының дамуына байланысты екендігі көрсетілген. 575°C температура кезіндегі тиімділік-ондағы жанбаған органикалық қалдықтардың толығымен жануымен байланысты.

970°C температура кезіндегі салыстырмалы кішкене тиімділік мулиттің қатаю фазасының кристалдануына әсер етеді.

650°C температура кезіндегі тиімділікті, ондағы химиялық судың ыдырауымен түсіндіруге болады.

1-сурет. ЖЭО күлінің рентгенограммасы.

Күлдің негізгі көрсеткіштері төмендегідей сипатталады:
тығыздығы-2,41кг/см³; меншікті беті-2775см²/г; үйінді тығыздығы-755кг/м³; көміртегі құрамы-5,5%.

Балқу көрсеткіштері: t_A=1205°C; t_B=1300°C; t_C=1375°C;

Мұндағы: t_A- деформацияның басталу температурасы, t_B – балқу температурасы, t_C – сұйық балқыма температурасы. Балқу

температурасына байланысты күл орташа балқитын болып табылады.

Күлдің негізгі көрсеткіштері төмендегідей сипатталады:

тығыздығы- $2,41\text{ кг/см}^3$; удельді беті- $2775\text{ см}^2/\text{г}$; үйінді тығыздығы- 755 кг/м^3 ; көміртегі құрамы-5,5%. Балқу көрсеткіштері: $t_A=1205^\circ\text{C}$; $t_B=1300^\circ\text{C}$; $t_C=1375^\circ\text{C}$;

Мұндағы: t_A - деформацияның басталу температурасы, t_B – балқу температурасы, t_C – сұйық балқыма температурасы. Балқу температурасына байланысты күл орташа балқитын болып табылады.

Зерттеулер нәтижесі көрсеткендей Қызылорда кеніштерінің сазтопырақтары және ЖЭО күлі аглопорит өндіруге жарамды, маркасы 600-700 сапалы аглопорит алуға мүмкіншілік береді.

Әдебиет

1. Васильков С.Г., Швырев В.А., Журба А.Б. и др. Влияние свойств и гранулированного состава отходов углеобогащения на газопроницаемости// Труды ВНИИСтром, 1975, №31

2. Васильков С.Г., Хасанов Р.У., Виноградов Б.М. Особенности формирования структуры аглопоритового агглюмерата из зол различных ТЭС//Сборник трудов. ВНИИСтрома-1975 №31

3. Элинзон М.П. Состояние производства искусственных пористых заполнителей в СССР и за рубежом. Обзор. М.-1968

4. Бишимбаев В.К., Жарасов А.М., Ембергенов М.А. Определение основных технологических характеристик аглопорита из Кызылординского суглинка с применением НБП// Сборник научных трудов междунаро. Научно-техни. Конф. «Валихановские чтения-6»-Кокшетау, 2001-С. 3-6

5. Бишимбаев В.К., Жарасов А.М., Ембергенов М.А. Жарасов А.М. Влияние добавок на гранулируемость шихты при производстве аглопорита из золы Кызылординской ТЭЦ-6//Труды междунаро. научно-техн. конф. «Актуальные проблемы образования в современных условиях»-Караганда, 2001-С.134-136.

6. Бишимбаев В.К., Ембергенов М.А., Жарасов А.М. Возможность производства аглопорита из местного глинистого сырья с применением НБП//Сб. научных трудов междунаро.научно-техн.конф. «Актуальные проблемы строительства и строительной индустрии»-Тула.,РФ, 2001-С.31.

**Қызылорда облысы жағдайында ет бағытындағы ірі
қара тұқымдарын азықтандыру ерекшеліктері**

Длиббетов М. К.,
аға оқытушысы, а.ш.ғ.к.,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье приведены результаты изучения особенностей кормления крупного рогатого скота мясного направления, завезенного из других регионов.

Abstract

The article presents the results of studying the features of feeding beef cattle imported from other regions

Жалпы алғанда бұл мал тұқымы ірі қараның басқа тұқым малымен салыстырғанда жылдың барлық маусымдарында аймақтың шөлейт, далалық алқаптарындағы табиғи жайылымдарда шөп талғамай өз азығын өзі табатындығымен ерекшеленеді. Дегенмен, осы жайылымдардың 100 гектардағы орташа түсімділігін, мал азықтық шөптердің ботаникалық құрамын анықтап, осы ауданға қанша бас ірі қараны тойдырып бағуға болатынын есептеп шығарып, оны қожалықтың иелігіндегі жайылым көлеміне көбейтіп жыл бойына пайдаланатын жайылым айналымының тиімді технологиялық картасын жасаған абзал. Осы картада маусымдық жайылымдардың қыстық, көктем-күздік және жаздық жайылымдардың мал азықтық шөп өнімділігі, суаттар мен құдықтардың және ұңғымалардың су ресурстарын анықтап, санитарлық жағдайын алдын-ала бағалап шығу артық болмайды.

Жалпы, өңірдегі табиғи мал жайылымдарының әрбір жыл маусымындағы орташа өнімділігіне байланысты жас малға 1,5-2,1 га, ересек малға 3,5-4,2 га есебімен жайылым жүктемесін жасау біріншіден осы жайылымдардың тозуын тоқтатып, оның айналым жүйесі іске асырылады. Екіншіден сол жерлердегі малға азық болып табылатын тамыры тереңге кеткен көпжылдық табиғи шөптер өзін-өзі қалпына келтіріп, әртүрлі шөптер қайта шығып өнімділігін көтеруге үлкен мүмкіндік беріледі.

Тегінде, етті ірі қара шаруашылығында өндірілетін өнім көлемі мен оның сапасы малдың тұқымына, жасына, жынысына, жыл мезгілімен оны азықтандыру деңгейіне тікелей байланысты. Қандай да бір асыл тұқымды мал болмасын оны дұрыс бағып,

күтпесе, тойдырып сапалы азықтандырмаса ол мал мандытып өнім бермейтіні, тұқымының азып кететініне сөз жоқ. Қалмақ тұқымы ірі қара малын қаншалықты көнбіс, төзімді десек те оларды да қарапайым зоотехникалық ережелерге сәйкес азықтандырып, күтіп-бағу қажет. Мысалы, қыс айларында жатырында 6-7 айлық іштөлі бар буаз сиырлар қыстық жайылымда бір мезгіл жайылып келген соң оларға үстемелеп 3 ай бойы қосымша құнарлы жем-шөп беру біріншіден аналықтың қондылығын, күш-қуатын сақтап, екіншіден іштегі төлдің ойдағыдай өсіп-дамуына оң әсерін тигізеді (1 кесте)

**Қалмақ, қазақтың ақбас және санта-гертуда тұқымы
буаз сиырларын азықтандыру рационы**

1 кесте

р /с	Азықтар	«Әсет» ШҚ(қалмақ ақ тұқымы)	«Мақсат» ШҚ (қалмақ тұқымы)	«Ақжарма инвест» ЖШС (қазақтың ақ бас тұқымы)	«Келінтөбе» ШҚ (санта- гертуда)
1	Жоңышқа пішені, кг	1,0	1,0	4,0	3
2	Өртүрлі шөпін пішені, кг	1,0	1,0	3,0	3
3	Сабан (арпа, бидай, күріш, сұлы), кг	2,5	2,0	3,0	3
4	Құрама жем, кг	1,0	1,0	2,0	2
5	Табиғи жайылым шөбі, кг	12,0	12,0	-	-
6	Азық өлшемі, кг	5,1	5,0	6,2	5,8

Сонымен қатар, жаңа бұзаулаған сиырларды қыстың соңғы, көктемнің алғашқы айларында жем-шөппен қосымша азықтандыру, қазақшалап айытқанда жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер шағында аналықтардың жақсы сүтейуін, бұзауын желініндегі уыз, сүтімен әбден тойдыруы төлдің ойдағыдай өсіп-жетілуіне, етті мал болып қалыптасуына жеткізетініне күмән жоқ (2 кесте).

Жаңа бұзаулаған сиырларын азықтандыру рационы

2 кесте

Р/с	Азықтар	«Әсет» ШҚ(қалмақ тұқымы)	«Мақсат» ШҚ (қалмақ тұқымы)	«Ақжарма инвест» ЖШС (қазақтың ақ бас тұқымы)	«Келінтөбе» ШҚ (санта- гертуда)

1	Жоңышқа пішені, кг	1,5	1,5	4,0	4,0
2	Әртүрлі шөпің пішені, кг	1,0	1,0	4,0	4,0
3	Сабан (арпа, бидай, күріш, сұлы), кг	2,5	2,5	3,0	3,0
4	Құрама жем, кг	1,2	1,2	2,2	2,2
5	Табиғи жайылым шөбі, кг	12,0	12,0	-	-
6	Азық өлшемі, кг	6,0	6,0	6,7	6,7

Жаңа бұзаулаған қалмақ тұқымы сиырының уызында шамамен 3,4 % ақуыз, 3,8-4,1 % май, 4,5-4,7 % қант, 1 % аса құнда минералдық қоректі зат бар. Осы сиырлардың сүттілігі орташа 1300-1500 кг, бір сиыр бұзауына тәулігіне 5 кг сүт емізеді. Сүттің бұл мөлшері бұзаудың 7-8 айға дейінгі қалыпты өсіп-жетілуіне толық жетеді. Бұзаулаған сиырдың сүттілігі 3-4 айдан соң тәулігіне 6-7 кг, содан кейінгі 2-3 айда 3-4 кг дейін төмендейді.

Қалмақ тұқымы бұзауларын енесінен 7 айында ажыратады. Енесінің бауырында жүріп бұзау жайылымдағы табиғи азықпен бірге тәулігіне 3-4 л енесінің сүтімен қосымша қоректенеді, ал, 1 литр сүттің қоректілігі 0,3 азықтық өлшемге тең. Енесінен 7 айлығында ажыратылған бұзаулар тәулігіне 0,9-1,0 азықтық өлшемге тең қорегінен айырылады, сол себепті олардың салмағы күрт төмендеп түсіп кетпес үшін оларға энергетикалық тең баланыстағы азықтандыру рационын құрып қосымша қоректендіруміз қажет (3 кесте).

Енесінен ажыратылған 7-8 айлық бұзауларды азықтындыру рационь.

3 кесте

\P/c	Азықтар	Шаруашылықтар			
		«Әсет ШҚ»	«Мақсат» ШҚ	«Ақжарма инвест» ЖШС	«Келінтөбе» ШҚ
1	Жоңышқа пішені, кг	-	-	2,0	2,0
2	Құрама жем, кг	0,8	0,8	1,5	1,5
3	Жайылым шөбі, кг	20	20	12	12
4	Азықтық өлшем, кг	4,9	4,9	5,0	5,0

Шаруашылықтардың жайылым, шабындықтарында өндірілетін азықтардан құрылған рациондар қоректілігі 4,9-5,0 азықтық өлшемге тең, сондықтан бұл рациондардың қоректілігі аталған жас малдарды азықтандыру нормасы бойынша қанағаттандыра алады.

Әдебиет

1. Ахметов А. А., Жалғасбаева Ж. Ж. Мал азықтандыру, Алматы, 2019

2. Естанов А. К., Миргородский М. И., Тілегенов А. М. Солтүстік Қазақстан жағдайында шетелдік селекциядағы отандық таза тұқымды аралас ірі қара малды дамыту және өсіру. – Жаршы № 6 2014, 49-55 бет.

3. Қожемжаров Е. С., Жұманбай Ә. Қ., Шайымов А. Б. Шетелден әкелінген малдың жерсінуі, бейімделуі және ұдайы өндіру сапасын одан әрі зерттеудің нәтижесі. – Жаршы № 9 2015, 52-55 бет.

4. Мохов Б. П., Шабалина Е. П. Адаптация крупного рогатого скота. – Учебное пособие, Ульяновск, 2013.

5. Наурызбаева А. Ш. Қызылорда облысының мал өнімдерімен өзін-өзі қамтамасыз ету болжамы – Жаршы № 8 2006, 39-40 бет.

ӘОЖ 006

Өзара ауыстырымдылық қызметіндегі метрологиялық қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық, ғылыми және әдістемелік негіздері

Қодар Е.Т. т.ғ.к., доцент,
Бисенбайқызы Л., аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Өзара ауыстырымдылық принципін сақтауда метрологиялық қамтамасыз етудің атқаратын рөлі өте маңызды. Метрологиялық қамтамасыз етудің ғылыми негізін қалаумен өлшеу туралы ғылым – *метрология* шұғылданады. Ал оның ұйымдастырылуымен Қазақстан Республикасының метрологиялық қызметі айналысады.

Техникалық құралдар бірнеше жүйелерден тұрады, оның ішінде: эталондардан, жұмыс өлшеу құралдарына өлшем бірліктерін көшіру эталондарынан, стандартты үлгі қалыптардан, стандарттың анықтамалықтардан және де сол сияқтылардан. Метрологиялық қамтамасыз етудегі біркелкі өлшеудің ережелері

мен нормалары Қазақстан Республикасының «Біркелкі өлшеумен қамтамасыз ету туралы» заңына және біркелкі өлшеумен қамтамасыз етудің Мемлекеттік жүйесінің нормалық құжаттарына енгізілген.

Біркелкі өлшеуді қамтамасыз етуді мемлекеттік қадағалау заң тұрғысында құқықтары мен міндеттерді айқындалған *мемлекеттік инспекторлар* жүзеге асырады.

Метрологиялық қамтамасыз етудің ұйымдастыру негіздері:

Метрологиялық қызмет ету - біркелкі өлшеуді қамтамасыз етуге бағытталған, жұмыс түрлері мен қызметтердің субъективтік жиынтығы. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының метрологиялық қызмет етуі Мемлекеттік метрологиялық қызмет етуден, сондай-ақ, заңды тұлғалар мен мемлекеттік басқару органдарының метрологиялық қызмет етулерінен тұрады. Бұл қызметтердің тиімділігінің артуы бүкіл метрологиялық қызмет көрсетуге ҚР Мемстандарты жетекшілік жасап отырғандығынан ғана емес, сондай-ақ, біркелкі өлшеудің жалпы негізгі мақсаттарының, нормативтік құжатта айқындалғандай Қазақстан Республикасы территориясында міндетті күшінің қатаң сақталуында болып отыр.

Мемлекеттік басқару органдары мен құқықтық тұлғалардың метрологиялық қызмет етуі біркелкі өлшеумен қамтамасыз ету жұмыстарын атқару мен метрологиялық қамтамасыз етудің деңгейін көтеру үшін арналған. Метрологиялық қызмет етудің кейбір функцияларын басқа да структуралық бөлімшелерге міндеттеуге де болады. Мемлекеттік басқару органдары мен құқықтық тұлғалардың метрологиялық қызмет етуі өзінің атқаратын қызметтерін «Біркелкі өлшеумен қамтамасыз ету» туралы ҚР заңының ережелері және басқа да метрологиялық сұрақтарды реттейтін нормативтік заң және шығарудағы құжаттардың негізінде ұйымдастырады.

Мемлекеттік басқару қызметінің метрологиялық қызмет етуі осы мекеменің жетекшілігінің бұйрығымен құрылған келесі жүйелерден тұрады: орталық аппараттағы бас метрология қызметі, саладағы метрологиялық қызмет етудің бас және базалық ұйымдары, кәсіпорнының метрологиялық қызмет етуі.

Метрологиялық қызмет етудің негізгі міндет-мақсатына:

- өлшеу құралдарын калибровкілеу;
- өлшеу құралдарының қолданылуы мен қалыпты ісін, өлшеудегі аттестаттаудың орындалуын, өлшеу құралдарын калибровкалау үшін қолданылатын мөлшер бірлігінің эталондарын, біркелкі өлшеуді қамтамасыз етудегі нормативтік, құжаттар, метрологиялық нормалар мен ережелердің сақталуын қадағалау;

- метрологиялық ережелер мен нормаларды бұзғандығын жою немесе тоқтату, болдырмау үшін бағытталған міндетті жазбаша түрдегі тапсырма беру;

- өлшеу құралының типін нақтылау мақсатындағы сынауға өлшеу құралының өз мерзімінде ұсынылуын тексерту, сондай-ақ оны калибрлеу және сәйкестігін түгендеу;

- ұйымдары, кәсіпорындағы өлшеудің, сынаудың және бақылаудың жағдайын талдау.

Метрологиялық қызмет ету өлшеудің қажетті дәлдігі мен біркелгілігін қамтамасыз етудегі нақты қызметті іске асыру техникалық ұғымдылығы бойынша аккредиттеуден өткізілуі мүмкін.

Бұл заңның метрология жайындағы шетелдік заң шығарудағы ережелерден айырмашылығы, оның негізгі іс-әрекет сферасы – сауда, денсаулық сақтау, қоршаған ортаны қорғау, сыртқы экономикалық қызметтен басқа, мөлшер бірлігінің мемлекеттік эталонына бағынышты өндірістегі заңдық тұлғалардың метрологиялық қызмет етуінде өлшеу құралдарының эталондық калибровкасын қолдануында. Заң, аккредиттеуден өткен заңдық тұлғалардың метрологиялық қызмет етуіне аккредиттеуден өткізген ұйым мен органның калибрлеу туралы сертификатын беру құқығына мүмкіндік жасайды.

«Біркелкі өлшеумен қамтамасыз ету туралы» заң, осы заңның мақсаты үшін қабылданған негізгі ұғымдарды заңдық тұрғыда бекітіп, оны төмендегіше қарастырады: біркелкі өлшеу, өлшеу құралдары, мөлшер бірлігі эталоны, мөлшер бірлігі мемлекеттік эталоны; біркелкі өлшеумен қамтамасыз етудің нормалық құжаттары, метрологиялық қызмет ету, метрологиялық бақылау мен қадағалау, өлшеу құралдарын калибрлеу және сәйкестікке түгендеу, өлшеу құралдарының типтерін бекіту туралы сертификат, өлшеу құралдарын сәйкестікке түгендеудегі аккредиттеуден өткізу, құқы, калибрлеу туралы сертификат.

Бұл анықтаулардың негізгі метрологияны заңдастыру халықаралық ұйымның ресми терминологиясының негізінде алынған.

Заңның негізгі баптары төмендегілерді қарастырады:

- біркелкі өлшеумен қамтамасыз етудегі мемлекеттік басқаруды ұйымдастырудың структурасын (құрылымын);

- біркелкі өлшеумен қамтамасыз етудегі нормативтік құжаттарын;

- мөлшер бірлігінің мемлекеттік эталоны мен мөлшер бірлігін;

- өлшеу әдістері мен құралдары.

Заң, Мемлекеттік метрологиялық қызмет ету мен басқа да біркелкі өлшеумен қамтамасыз етуді, заңды тұлғалар мен мемлекеттік басқару органының мемлекеттік қызмет етуін, сондай-ақ мемлекеттік метрологиялық бақылау мен қадағалаудың түрлері мен сфералық бөлінісін анықтайды. Заңның кейбір баптары, өлшеу құралдарының калибрленуі мен сертификаттауы бойынша ережелерін және заңның бұзылуының жауапкершіліктік түрлерін қарастырады.

Метрологиялық қызметтің құқықтық негіздері

Қазақстан Республикасының «Біркелкі өлшеуді қамтамасыз ету туралы» заңы 2000 жылы қабылданды. Бұған дейін метрология жайындағы заңдық нормалар болған жоқ десе де болады. Құқықтық нормалар үкімет қаулыларымен қабылданады. Заң, үкімет қаулысындағы ережелермен салыстырғанда—еліміздегі метрологиялық қызметтің терминологиясынан бастап лицензиялауына дейінгі біраз жаңа енгізулерді қабылдады. Мемлекеттік метрологиялық бақылау мен мемлекеттік метрологиялық қадағалау қызметтерінің ара жігі нақтыланды; калибровкілеу ережесі қайта қаралды, өлшеу құралдарының ерікті сертификатталуы енгізіліп, және де басқалары қабылданды.

Осыған байланысты «Біркелкі өлшеумен қамтамасыз ету туралы» заң шыққанға дейінгі метрология жайлы қабылданған ережелердің аздаған бөлігі ғана жоғарыдағы заңға қарама-қайшылықсыз болып келген.

«Біркелкі өлшеумен қамтамасыз ету туралы» заңның негізгі ережелерін қарастырамыз. Заңның мақсаты төмендегідей болып келеді:

-өлшеу нәтижесінің қателігінен туындайтын жағымсыз жайттардан Қазақстан Республикасы қабылданған құқықтық тәртіппен экономикаға қатысты азаматтардың заңдық қызығушылығы мен құқығын қорғау;

-елімізде қолдану үшін жарамды бірлікте көрсетілген, кепілдік дәлдіктегі өлшеу нәтижесін пайдалану мен мөлшер бірлігінің мемлекеттік эталонын қолдану, негізінде ғылыми-техникалық және экономикалық іргелі дамуға әсер ету;

-фирмааралық және халықаралық байланыстарды дамыту үшін қолайлы жағдайлар туғызу;

-Қазақстан Республикасы мемлекеттік басқару органдарының физикалық және заңдық тұлғалардың өлшеу құралдарын импорттау мен сату, жөндеу, пайдалану, өндіру, даярлау сұрақтары бойынша қатынасын реттеу;

- Қазақстандық өлшеу жүйесінің дүниежүзілік практикаға бейімделуі.

Әдебиет

1. Адамбаев Р.С. Метрология және метрологиялық қамтамасыз ету: оқу құралы / Р. Адамбаев.-Алматы: ҚазҰТУ, 2014. (Библ.)

2. Қаржаубаев Қ.Е. Квалиметрия және сапаны басқару: оқу құралы /К.Е.Қаржаубаев.-Алматы: Нұр-Принт, 2012. -295 б. (Библ.)

3. Қодар Е.Т., Мүсілімова Н.М. Стандарттау, сертификаттау және техникалық өлшеулер негіздері: Оқулық. - Қызылорда, «Тұмар», 2020.- 188 б. (Библ.)

ӘОЖ 004.424:371.3

Мектеп оқушыларына Scratch ортасында бағдарламалауды оқытудың ерекшелігі

Асанова Ж.С.,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Мырзанова А.К.,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

В статье рассматриваются особенности и методы обучения школьников программированию в среде Scratch.

Abstract

The article discusses the features and methods of teaching students programming in the Scratch environment.

Scrath (**Скретч**)—бастауыш сынып пен орта буын оқушыларына арналған визуалды нысанға бағытталған программалау ортасы. Scratch программалау ортасы Лого тілінің және Лего конструкторының жалғасы ретінде жасалған. Scratch – те бағдарламалар графикалық блоктардан тұрады. Scratch-бұл мультимедиялық жүйе. Тіл операторларының көпшілігі графикамен, дыбыспен, анимациялық және бейне эффектілермен жұмыс істеуге бағытталған.

Бұл ортаның басты ерекшелігінің бірі ол тегін таратылатын бағдарламалық өнім болып табылады, осылайша, кез-келген оқу мекемесі интернет желісінен бағдарламаны жүктеп, жаңа бағдарламалау ортасында жұмыс істеуге кірісе алады. Бағдарлама интерфейсі балаларға әзірленген және жасалған, сондықтан ол максималды интуитивті түсінікті болып келеді.

Қазір «Цифрлық сауаттылық» және «Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар» пәні бастауыш сыныптарда оқытылады.

Бағдарламалауды және ақпараттық технологияларды оқытудың бастапқы кезеңінде оны тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін Scratch ерекшеліктеріне тоқталайық:

1) Жаңа салада білімді тиімді меңгеруі үшін оқушыларда уәж болуы қажет. Оқу іс-әрекетінің мотивациясы, егер олар өз мақсатына жету үшін білім алуға жеке қызығушылық танытса пайда болады. Scratch 8 жастан 16 жасқа дейінгі және одан жоғары жастағы әртүрлі топтарға қызықты жобалар жасауға мүмкіндік береді, интерактивті презентациялар, мультфильмдер, компьютерлік ойындар, графика мен мультимедияны қолданатын тренажер бағдарламалары.

2) Scratch-та бағдарламаларды құру кезінде формальды бағдарламалау тілдеріндедей бағдарлама мәтіндерін жазудың қажеті жоқ, өйткені мұнда мәліметтер мен басқару құрылымдарын бейнелеу үшін барлық қажетті графикалық құралдар берілген. Графикалық блоктарды біріктіре отырып, сіз бағдарламаны жасай аласыз және оны сол Scratch ортасында іске қоса аласыз.

3) бағдарламаны құру процесін жеңілдету үшін әзірлеушілер жүйені синтаксистік қателіктерден қорғауды жүзеге асырды. Яғни, графикалық блоктарды біріктіру кезінде тек дұрыс синтаксистік құрылымды алуға болады.

4) визуалды деректерді басқарудың кең мүмкіндіктері мультимедиялық ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын дамытады, алгоритмдік конструкцияларды орындау принциптерін түсінуді және бағдарламаларды жөндеуді жеңілдетеді. «Тінтуір көрсеткішіне бару», «тінтуір көрсеткішіне бұрылу», «егер жиек түзу болмаса» және т.б. операторларының болуы координаталық жүйеде графикалық нысандарды басқарудың математикалық аппаратын әлі меңгермеген балаларға динамикалық графика жасауға мүмкіндік береді.

5) қолданыстағы кітапханалардан суреттер мен дыбыстардың шаблондарын пайдалану, өз файлдарыңызды жасау, сақтау, ашу, жасау сияқты жобалық файлдармен әрекеттерді орындау, оқушыларға файлдық жүйемен және стандартты қосымшалармен жұмысты тез үйренуге мүмкіндік береді.

6) IT-қоғамдастықта қарым-қатынас жасау дағдыларын алу, қолданыстағы жобаны түрлендіруді немесе редакциялауды жүргізу, басқа адамдардың жобаларындағы суреттер мен сценарийлерді өзгерту және оларды «интернет» желісі арқылы бірлесіп жұмыс істеу және алмасу арқылы өз жобасына қосу,

адамды ақпараттық қоғамдағы белсенді өмірге дайындау үшін жағдай жасайды.

Бастауыш мектеп оқушылары күрделі алгоритмдік құрылымды қажет етпейтін жобалар жасай алады. Сонымен қатар, олар жоба сценарийін құруда, графикалық және дыбыстық компоненттерді дайындауда өздерінің шығармашылық қабілеттерін көрсете алады. Жоғары сынып оқушылары үшін Scratch ортасын негізгі ұғымдарды көрсету үшін жоғары деңгейлі бағдарламалау тілдерін үйренуге арналған кіріспе сабақтарда қолдануға болады: айнымалы, айнымалы мәні, логикалық шарт, мәліметтер типтері, басқару құрылымдары.

Бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс тәжірибесі көрсеткендей, оқытушымен 6-8 сағаттық сабақтан кейін. оқушылар жеке жобалары бойынша өз бетімен жұмыс жасайды. Сонымен бірге, олар өз жұмыстарын желіде жариялауға, Scratch қауымдастығының өз жобаларына деген қызығушылығын үлкен құлшыныспен бақылайды. Екі жетіден кейін балалар Scratch ортасын да, сонымен қатар графикалық редакторды, браузерлерді, Windows операциялық жүйесін (графикалық және дыбыстық файлдармен) айтарлықтай жұмыс дағдысы қалыптасады.

Бір жобадағы нысандар саны 1-2-ден 5-10-ға дейін артады, сәйкесінше сценарийлердің мөлшері мен күрделілігі артады. Ең қызығы, Scratch-тің жаңа мүмкіндіктерін мұғалімнің қатысуынсыз зерттеуге ынталары пайда өз бетімен игеруге тырысады.

Желіде жобалармен алмасу оқушыларға оқытудың жаңа сатысына өтуге мүмкіндік береді. Ашық білім беру кеңістігі құрылады, онда жобаның әр қатысушысы білім мен оны жүзеге асырудың жаңа идеяларының тасымалдаушысы болып табылады. Scratch жобасының дамуын және мектеп оқушыларының іс-әрекетін бақылай отырып, оқытудың жаңа формасына өтетінімізді атап өтуге болады. Мұғалімдер мультимедиа және бағдарламалау әлеміне жүгініп, оқушыны шығармашылық пен танымдық іс-әрекеттің ақпараттық ортасына әкеледі, ал оқушылар пәндік білімнен басқа, әр адамға сәтті өмір мен кәсіби мансап үшін қажетті қасиеттерге ие болады.

Оқулықтарды және бағдарламаның мүмкіндіктерін талдау негізінде біз мектеп оқушыларын Scratch ортасында бағдарламалауды оқыту қарапайымнан күрделіге дейін кезең-кезеңімен жүргізілуі керек деген қорытындыға келдік. Бағдарламаның қалай жұмыс істейтіндігін дәлірек түсіну үшін оқушыларға бастапқы кезеңде тұрмыстық өмірден мысалдар келтіру керек. Мұндай мысал ретінде Лего конструкторы бола алады, оның фигуралары және конструкциялары түрлі бөліктерден, текшелерден, жиналады. Ол өз кезегінде дұрыс текшелерді

таңдаудың қажеттілігін көрсетеді, егер біз бұны ескермесек, онда біз нәтижесінде қажетті фигураны немесе конструкцияны алмаймыз. Сонымен бірге, оқушыларға «алгоритм» түсінігін құрастыру бойынша нұсқауды түсіну жеңіл болар еді.

Мұғалім оқушылардың түсінгендерін анықтағаннан кейін, бағдарламаны сипаттауға өту керек. Бұл кезеңде біз, Лего конструкторымен ұқсастықтарын көрсетіп, онымен тығыз жұмыс істейміз. Конструкторды және интерактивті тақтаға шығарылған Scratch ортасын қолданып көрсетуге болады. Текшелерді жинау кезінде біздің фигурамыз жоғары көтеріліп, ал скрипті Scratch ортасында жазғанда жоғарыдан төменге қарай жинайтындығын атап өткен жөн.

Сурет 1- Лего және Scratch

Көрнекі түрде ұқсастықтарды көрсеткеннен кейін оған дейін сипатталған Scratch ортасының мағыналы аймақтарын сипаттау бөліміне өтуге болады. Кезекпен сахна, блоктар алаңы, скриптер алаңы, спрайттар беті және т.б. сипатталады.

Scratch ортасындағы жұмыстың бірінші кезеңі үлкен емес жоба болу керек, мысалы спрайттың қозғалысы.

Сурет 2 - Спрайт қозғалысының скрипті

Мұғалім оқушылармен бірге қадам бойынша скриптерді жинайды. Скрипт жиналғаннан кейін мұғалім сахнада не болатынын түсіндіруі керек. Осы күрделі емес сценарийді жинап, біз бірден бірнеше мәселені шешеміз, мысалы: «скриптерді қалай

жинауға болады?», «скриптерді қалай іске қосу керек, скриптерді қалай жинау керек?». Атап өту керек скриптерді бірнеше жолмен қосуға болады: пернетақтадан, тінтуірден, сценарийді іске қосу туралы хабарлама алған кезде.

Сондай-ақ, оқушыларға жаңа ұғымдарға назар аударту керек: скрипт, бағдарлама. Скрипт ұғымының ең қолайлы сипаттамасы - алгоритм. Оқушылар алгоритм ұғымын білуі керек, бұл жағдайда анықтама ауызша айтылады. Егер алгоритм ұғымы оқушыларға әлі таныс болмаса, онда бұрын берілген анықтамадан пайда болатын жеңілдетілген анықтама берген дұрыс: «Алгоритм - бұл бір-бірінен кейін орындалатын және тапсырманы шешуге әкелетін әрекеттер тізбегі». Бұл анықтамадан бағдарламаның анықтамасы шығады: «бағдарлама—бұл алгоритмдердің жиынтығы». Сондай-ақ, оқушылар бұл жиынтық, бірігу, жиын екенін түсіндіруі керек.

Оқушылар скрипті қалай іске қосу керектігін түсінгеннен кейін, қалған блоктарды келесі ретпен қарастыруға болады: «қозғалыс» блогы, «көрініс» блогы, «дыбыс» блогы, «қалам» блогы, «басқару» блогы – циклдар мен шарттарды қарастырыңыз, «сенсорлар» блогы, «сандар» блогы – кездейсоқ сан ұғымын қарастырыңыз, және «айнымалылар» блогы.

Scratch бағдарламалау ортасы циклдық алгоритмдер мен шарттарды іске асыруға мүмкіндік береді. Циклдар мен шарттар «Бақылау» блогында орналасқан.

Оқушылар берілген анықтамаларды жақсы игеру үшін оларды бірге енгізу керек. «Цикл» ұғымын «бір немесе бірнеше іс-әрекетті бірнеше рет қайталау» сияқты сипаттауға болады. Шарт ұғымы «жағдайға байланысты белгілі бір әрекетті орындау» сияқты сипатталады. Кездейсоқ сан ұғымы оқушыларға математика сабағынан таныс болу керек, бірақ «кездейсоқ сан – бұл айқындалған диапазоннан кездейсоқ түрде берілетін сан» екенін еске айтып кету керек. Анықтама берілгеннен кейін кездейсоқ санның мысалын келтіру керек. Мұндай мысал ретінде «Лото» теледидарлық ойын бола алады, оның ережесі бойынша қапшықтан 1-ден 99-ға дейінгі сандар белгіленген кішкене бөшкелер шығарылады. Сөйтіп біз кездейсоқ сандардың мысалын көрнекі түрде көрсетеміз, өйткені қапшықтан алдын ала белгілі санды шығаруға болмайды.

Жоғарыда айтып кеткендей мектеп оқушылары үшін «Scratch ортасында бағдарламалау» тақырыбын оқыту спиральді форма түрінде өту керек деген тұжырым жасауға болады. Бірінші кезеңдерде жеңіл нәрселер қарастырылады, мысалы, «Бақылау» блогы. Бірақ, блок толықтай қарастырылмайды. Мұғалім қажет болған жағдайда мезгіл-мезгіл жаңа мүмкіндіктерді қарастыруға оралу керек. Бұл оқушыларды артық ақпаратпен толтырмауға

септігін тигізеді, бірақ сонда да командалардың көп түрін қарастыру және зерттеу қажет.

Мектеп оқушыларына «Scratch ортасында бағдарламалау» тақырыбын оқу кезінде игерілуі керек сұрақтарға тоқталып өтейік:

1. оқушылардың Scratch бағдарламалау ортасымен танысу;
2. бір немесе бірнеше скриптерді іске қосудың түрлі тәсілдерін қарастыру;
3. спрайттарды және дыбыстарды құру және өңдеу;
4. объектердің қозғалысымен байланысты скриптерді қарастыру;
5. объектердің сыртқы түрлерінің өзгертуге байланысты скриптерді қарастыру;
6. спрайт көмегімен сахнаны өзгертуге байланысты скриптерді қарастыру;
7. ортаға кірістірілген түрлі сенсорларды қарастыру;
8. айнымалы ұғымын қарастыру және оны есептеу кезінде және басқа да түрлі қолдану салаларында пайдалану;
9. барлық алған білімді бекіту үшін шығармашылық жобаны құру.

Осы сұрақтарға жауап бере отырып, оларды тереңдету үшін бұрын алынған білімге үнемі оралу керек.

Қазіргі уақытта оқушыларға бағдарламалауды үйрету, олардың алгоритмдік сауаттылығын қалыптастыру, алгоритмдік ойлауды дамытуға болатын көптеген бағдарламалық орта бар. Соның бірегейі – Scratch ортасы. Әсіресе, бұл бағдарламалау ортасы бастауыш сынып оқушыларынан орта сынып оқушыларына бағдарламалауға алғаш қызығушылығын арттыратын ортаның бірі деп санаймыз.

Қазір кезде Scratch бағдарламалау ортасы бүкіл әлемде кеңінен таралды; ол алгоритмдік сауаттылықты қалыптастырудың және мектеп оқушыларының алгоритмдік мәдениетін дамытудың ең тиімді құралы ретінде орын алған. Scratch алгоритм, скрипт, бағдарлама сияқты ұғымдарды меңгеретін бағдарламалау тілі болғанына қарамастан, оқушылардың шығармашылық белсенділігі жоғары деңгейде болатынын тәжірибе көрсеткен.

Әдебиет

1. Э.Свейгарт Программирование для детей, 2018ж
2. М.Маржи Scratch для детей. Самоучитель по программированию, 2018г
3. Д.Голиков 42 проекта на Scratch 3 для юных программистов , 2017ж
4. Цифрлық сауаттылық. Бастауыш білім беру деңгейінің 2 сынып оқушыларына арналған оқулық. Ж.У.Кобдикова,

Г.А.Көпеева, Ә.Ә.Қаптағәева, А.Ғ.Юсупова.–Нұр-Сұлтан: «Арман-ПВ» баспасы, 2022 -144 бет

5. Цифрлық сауаттылық. Бастауыш білім беру деңгейінің 1 сынып оқушыларына арналған оқулық. Ж.У.Кобдикова, Г.А.Көпеева, Ә.Ә.Қаптағәева, А.Ғ.Юсупова.–Нұр-Сұлтан: «Арман-ПВ» баспасы, 2022 -144 бет

6. Ақпараттық – коммуникациялық технологиялар. Жалпы білім беретін мектептің 3-сыныбына арналған. Г.А.Көпеева, Ү.М. Ділманова – Астана: «Арман-ПВ» баспасы, 2018 -128 бет.

УДК 372.881.1

Использование информационных технологий на уроках английского языка

Кокомбаева С.К.,
КГУ «Гимназия №45»
г. Караганда

Түйіндеме

Бұл мақалада ағылшын тілі сабақтарында ақпараттық технологиялар мен интернет-ресурстарды пайдалану тәжірибесі келтірілген. Жұмысты ақпараттандыру мұғалімнің уақытын үнемдейді және студенттердің оқу процесін қызықты етеді.

Abstract

This article presents the experience of using information technology and Internet resources in English lessons. Informatization of work leads to saving the teacher's time and makes the learning process of students more exciting.

Интернет-технологии предоставляют учителям и учащимся достаточно ресурсов, где обучение может быть создано в интерактивном режиме через ситуации реального мира, возможности обучения увеличиваются вместе с навыками работы с компьютером. Возможности еще больше расширяются при использовании инструмент ИКТ, такой как DVD или электронная почта, является ежедневным компонентом урока.

ИКТ открывает новые пути к изучению языка, даёт ученикам свободу распределять ресурсы, таким образом, продвигаясь к автономии и быть в состоянии разработать более диалогические и синергетические подходы в будущем,

трансформируя свое обучение, будь то индивидуальная или групповая работа.

Четыре навыка и ИКТ

1) Слушание.

Навык «слушание» имеет ключевое значение для изучающих английский язык. Это также очень сложный навык для обучения. Концепция произношения, будь то понимание или воспроизведение языка, вызывает проблемы у не носителей языка.

Помочь учащимся в развитии навыков слушания достигается с помощью различных мультимедийных инструментов, таких как в виде цифровых историй, записей в формате MP3 или подкастов. Цифровые истории очень нравятся детям, поскольку они сочетают в себе интерактивность, наглядные пособия и повторение, в то время как они приводят их в восторг своими темами. Так как слушанию трудно научить, эти рассказы помогают детям развивать этот навык без особых усилий, через веселое и мотивационное занятие, что в конечном итоге может привести их к изучению языка.

Кроме того, дети знакомятся с невербальной коммуникацией, такой как жесты, выражение лица, высота голоса и т.д. Также важно отметить, что, несмотря на увлекательные ресурсы, которые учитель может найти в Интернете то, что приносит на занятия, не должно превышать языковой уровень и технологические способности детей. Кроме того, учитель должен убедиться, что Интернет-среда, в которой дети учатся, безопасна [1, с 211-214].

Слушание дает учащимся большое количество языкового ввода. Тем самым помогая учащимся узнать, как функционирует их разум, когда обучение с помощью технологий имеет решающее значение, поскольку они обнаруживают как контролировать их обучение.

2) Говорение.

Поскольку английский сегодня считается лингва-франка, умение говорить стало навыком первостепенной важности предоставить, в онлайн-классе по разговорному иностранному языку виртуальные классы разработаны принципы электронного обучения, а также методы, которые повышают взаимодействие, интегрируя словарный запас и использование английского языка, обеспечивая при этом свободную от стресса среду для того, чтобы мотивировать даже молчаливых учащихся участвовать и производить разговорную речь. Для того, чтобы такой исход был достигнутым, учащиеся должны, среди прочего, быть непредубежденными, мотивировать себя и иметь базовые технические знания. Учащимся требуются навыки работы с

компьютером, многогранная роль, включая технологическую, умения избегать проблемных ситуаций.

Мобильные телефоны также эффективны для изучения языка. Используя функцию видеозаписи, учащиеся создают 30-секундные еженедельные видеоролики, в которых после просмотра обнаруживается, что они увеличивают количество слов, которые они говорил в монологе. Таким образом, позволяя учащимся использовать свои мобильные телефоны для обучения служат двум целям; по мере того, как учащиеся экспериментируют, появляется больше креативных мыслителей с аудио- и видеозаписями и фотографиями, а также ознакомление учащихся с использованием мобильного телефона для изучения языка).

3) Чтение.

Онлайн-чтение — это задача, которая кажется необходимой для учащихся 21 века. Поэтому создание Интернет-программ для чтения под названием «Чтение на английском языке». Онлайн был создан, чтобы сократить разрыв между чтением и пониманием с использованием стратегий онлайн-чтения.

Обучение стратегическому чтению приносит пользу всем учащимся, даже для лиц академического уровня. Учащиеся не осознают, что им следует использовать стратегии чтения, чтобы лучше понимать тексты; не зная, что ожидается от них. Поскольку учащиеся много получают от чтения с помощью стратегий, которые улучшают их успеваемость, предлагая через усовершенствованную технологию. Умножает свое влияние на понимание, в то время как это позволяет им научиться использовать технологии. Обеспечивает каждому учащемуся автономию в получении доступа к этим ресурсам в соответствии со своим расписанием, что позволяет им еще лучше контролировать свое обучение. Развитие грамотности - это вопрос, который сильно напрягает учащихся. Приключенческое онлайн-чтение — это способ снять стресс и превратить его в удовольствие [2, с. 248-252].

4) Написание.

Письмо может вызывать недоумение у многих учащихся, поскольку оно требует правильного использования грамматики. В отличие от разговорной речи, письменный язык не может использовать жесты или язык тела для объяснения, что именно нужно понять или передать. Использование программного обеспечения для блогов Tweeter — это инструменты, которые могут помочь учащимся практиковать письменный язык, взаимодействие с языком, который хотят выучить, и, конечно же, делаться своими мыслями и размышлять над ними. Продвижение обучения письму таким увлекательным способом позволяет

больше производства письменного языка. Учителя должны использовать этот инструмент, поскольку он повышает производительность письма, не ограничиваясь школьными стенами, так как может происходить где угодно. Из практики, учащиеся, которые вели блог, были лучше, чем те, кто этого не делал, что указывает на ценность интеграции этого инструмента. Tweeter- также кажется ценный инструмент для инициирования создания общественных связей, следовательно, позволяет учащимся узнать больше друг о друге и строить общественные связи. Кроме того, при одновременной реализации форумов, блогов это положительно сказывается на успеваемости учащихся, поскольку такой смешанный подход позволяет им изучать различия, которые могут возникнуть в выражениях, при использовании письменной речи.

Словарный запас

Без знания словарного запаса учащиеся чувствуют, что понимание языка, неадекватно. Благодаря использованию компьютера, учащиеся демонстрируют признаки прогресса, строят свой словарный запас и опыт обучения различными способами. Более того, учащиеся становятся мотивированными; отсюда их отношение к учебе положительное, при этом важную роль играет использование компьютера. Интернет, ставший частью нашей жизни, может добавить к приобретению словарного запаса с момента его включения, второго языка окажется продуктивным источником новой лексики, учитывая, что учащиеся обучены и знают, как использовать Интернет для этой цел.

Считается, что изучение словарного запаса скучное задание, которое учащиеся должны выполнить в качестве расширения словарного запаса может быть очень долгим процессом, особенно для учащихся, которые выросли в современном цифровом мире. Онлайн-словарные игры позволяют учащимся лучше учиться и быть в состоянии дольше помнить то, что они узнали, а также смогли вспомнить больше слов. Еще одна причина может быть тот факт, что эти игры мотивируют и стимулируют формирование у учащихся уверенности в себе, потребность в дальнейшем развития, в то время как они предоставляют учащимся меньше стрессовое ощущение обучения.

Словарный запас — это область, в которой больше всего нуждаются в помощи, чтобы помочь своим ученикам в приобретении словарного запаса, учителям требуется использование стратегии и ресурсов, а также инструментов, которые будут доступны в любое время и позволит превратить в знания в производство письменной и устной речи, что невозможно без развития словарного запаса.

Чтобы помочь учащимся максимизировать свой словарный запас, в японском университете было изучено использование CBD (компьютеризированных двуязычных словарей). предлагают быстрый доступ учащимся к неизвестным словам, помогающие лексической обработке. Обнаружили, что учащиеся с более продвинутым уровнем английского языка могут использовать CBD легче, чем учащиеся с более низким уровнем владения английским языком.

Точно так же учащиеся используют CALL (Computer Assisted изучение языка), их исполнение вызывает большой интерес, как и результат их работы, их позитивное отношение к изучению языка. Провели исследование, которое показало, что существует положительная связь между точкой зрения учащихся и результатом. того, чего они достигли в отношении CALL обучения Английского словаря.

CALL - Изучение включены текстовые, графические и видео модальности, которые в сочетании с упражнениями и тестами, показывающими, что учащиеся, использовавшие CALL, имели значительно высокие преимущества в приобретение словарного запаса, обсуждается, что наряду с другим факторами, делают использование CALL таким продуктивным [3, с. 832-835].

Педагогика

Чтобы понять изменения, как технологически интегрированные классы превзошли сегодняшние способы преподавание, такое как цифровое производство игр, цифровое повествование, цифровое кинопроизводство, наблюдение в классе и планы уроков учителя. Поскольку мы стоим на пороге внедрения ИКТ язык в классе кажется, что коммуникативный подход предпочтительнее модели, ориентированной на учителя, поскольку он позволяет учащимся двигаться к автономии. Цифровое производство стремится соединить отдых и обучение через педагогику, которая включает в себя конструктивизм [4, с. 860-879].

Конструктивизм и обучение, позволяет учащимся выражать знания, которые они получили с точки зрения производителя скорее, чем у потребителя. Таким образом, разработка игр и игра может превратиться в строительные леса, приобретение знаний и «неформальное обучение».

Внедрение ИКТ в языковой класс, а также степень реализации в значительной степени связано со знанием обучения и отношение учителей к их использованию. Можно предположить, что дальнейшее обучение может увеличить использование ИКТ в классах.

Крайне важно, чтобы учителя внедряли технологии в свои уроки лучше, чем предыдущие практики, в то же время в соответствии с их нынешними ценностями, прежним опытом и потребностями. При условии, что они получают профессиональное развитие через обучающие программы, ведущие к приобретению знаний, найдут стимул в реализации своих новых знаниях в свои уроки. Более того, обсуждение проблем, которые могут возникнуть у учителей на специальных совместных занятиях, также должно свести к минимуму, чтобы чувствовать себя комфортно при использовании ИКТ в своих классах.

Литература

1. A.I., Ibrahim, 'Information & Communication Technologies in ELT.' Journal of Language Teaching and Research, 1(3), (2010).
2. A. T., Dina, & S. I., Ciornei, 'The Advantages and Disadvantages of Computer Assisted Language Learning and Teaching for Foreign Languages. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 76, (2013).
3. M., Hashemi, & M., Aziznezhad, 'Computer Assisted Language Learning Freedom or Submission to Machines?' Procedia-Social and Behavioral Sciences, 28, (2011a).
4. S. C., Yang, & Y. J., Chen, 'Technology-enhanced language learning: A case study.' Computers in Human Behavior, 23(1),(2007).

УДК 681.5

Автоматизированные системы диспетчерского и технологического управления. Supervisory Control And Data Acquisition (SCADA- система)

Баймаханова З.А.,
Кызылординский
университет Болашак

Түйіндеме

Мақалада SCADA жүйелерінің ең маңызды компоненттері, басқару жүйелерінің негізгі талаптары мен қолдану салалары, SCADA көмегімен автоматтандыру жүйелерінің деңгейлері, SCADA жүйелерін таңдаудың әртүрлі критерийлері қарастырылады.

Abstract

The article discusses the most important components of SCADA systems, the main requirements and applications of dispatch control systems, the levels of automation systems using SCADA, various criteria for choosing SCADA systems.

Современная промышленность немыслима без систем автоматизации. Автоматика применяется повсеместно: в управлении и контроле технологическим процессом, в контроле и дозировании ресурсов, в учете потребляемой и вырабатываемой энергии. В системах промышленной автоматизации широко используются электронно-управляемые и интеллектуальные устройства: задвижки, клапана, датчики, счетчики, расходомеры, термометры и т.д.

Информация с этих устройств собирается и обрабатывается локальными интеллектуальными устройствами – контроллерами, вычислителями, устройствами сбора и передачи данных (УСПД). На этом уровне производится первичная обработка поступивших данных, производится локальное управление: регулирование, контроль защит, выполнение алгоритмов[1].

Информация с контроллеров передается на сервера, обрабатывается, сводится, архивируется, анализируется и передается на автоматизированные рабочие места — АРМы, где и выдается оператору. Оператор, таким образом, получает информацию обо всем технологическом процессе, насколько бы распределенным он ни был. Программный пакет, позволяющий осуществить такую обработку, и называется SCADA-системой.

SCADA-система (Supervisory control and data acquisition—Диспетчеризация и сбор данных)—это инструментальная программа, обеспечивающая создание программного обеспечения для автоматизации контроля и управления технологическим процессом в режиме реального времени. Основная цель создаваемой с помощью SCADA программы – дать оператору, управляющему технологическим процессом, полную информацию об этом процессе и необходимые средства для воздействия на него [2].

SCADA-системы предназначены для осуществления мониторинга и диспетчерского контроля большого числа удаленных объектов (от 1 до 10000, иногда на расстоянии в тысячи километров друг от друга) или одного территориально распределенного объекта. К таким объектам относятся нефтепроводы, газопроводы, водопроводы, электrorаспределительные подстанции, водозаборы, дизель-генераторные пункты и т.д.

Главная задача SCADA-систем—это сбор информации о множестве удаленных объектов, поступающей с пунктов контроля, и отображение этой информации в едином диспетчерском центре. Также, SCADA-система должна обеспечивать долгосрочное архивирование полученных данных. Диспетчер зачастую обладает возможностью не только пассивно наблюдать за объектом, но и им управлять им, реагируя на различные ситуации [3].

Основные задачи SCADA-системы:

- обмен данными с УСО (устройства связи с объектом, то есть с промышленными контроллерами и платами ввода/вывода) в реальном времени через драйверы;
- обработка информации в реальном времени;
- отображение информации на экране монитора в понятной для человека форме;
- ведение базы данных реального времени с технологической информацией;
- аварийная сигнализация и управление тревожными сообщениями;
- подготовка и генерирование отчетов о ходе технологического процесса;
- обеспечение связи с внешними приложениями (СУБД, электронные таблицы, текстовые процессоры и т. д.).

К SCADA-системам предъявляются следующие основные требования:

- надежность системы (технологическая и функциональная);
- безопасность управления;
- точность обработки и представления данных;
- простота расширения системы.

От надежности, быстродействия и эргономичности SCADA-системы зависит не только эффективность управления технологическим процессом, но и его безопасность.

Требования безопасности и надежности управления в SCADA включают следующие:

- никакой единичный отказ оборудования не должен вызвать выдачу ложного выходного воздействия (команды) на объект управления;
- никакая единичная ошибка оператора не должна вызвать выдачу ложного выходного воздействия (команды) на объект управления;
- все операции по управлению должны быть интуитивно понятными и удобными для оператора (диспетчера).

Основными областями применения систем диспетчерского управления являются:

- управление передачей и распределением электроэнергии;

- промышленное производство;
- производство электроэнергии;
- водозабор, водоочистка и водораспределение;
- добыча, транспортировка и распределение нефти и газа;
- управление космическими объектами;
- управление на транспорте (все виды транспорта: авиа, метро, железнодорожный, автомобильный, водный);
- телекоммуникации;
- военная область.

Использование SCADA-систем позволяет существенно повысить эффективность производственного процесса за счёт [4]:

- более точного ведения технологического процесса, стабилизации качества продукции и уменьшения процента брака;
- уменьшения действий оператора, с целью концентрации его внимания на выработке более эффективных решений по управлению процессом;
- программного контроля правильности выработки команд дистанционного управления и, следовательно, минимизации количества ошибок, допускаемых операторами;
- автоматического выявления и оповещения об аварийных и предаварийных ситуациях;
- предоставления полной необходимой информации персоналу в виде различных отчётов;
- анализа факторов, влияющих на качество готовой продукции.

Системы технологической автоматизации обычно разделены на три уровня: нижний, средний и верхний. Выше них находится уровень управления производством в целом. Нижний уровень – это сами датчики и исполнительные механизмы. Средний уровень – контроллеры. На среднем уровне происходит: прием входных данных; первичная обработка данных; автоматическое формирование и выдача управляющих воздействий на исполнительные механизмы; обмен информацией с верхним уровнем. Верхний уровень – это и есть уровень SCADA. На этом уровне происходит: сбор, обработка и хранение информации, полученной на среднем уровне; визуализация текущей и архивной информации в удобном оператору виде (мнемосхемы, графики, тренды, журналы сообщений); ввод команд оператора; формирование отчетности о результатах технологического процесса; обмен информацией с верхним уровнем (рис.1).

Рисунок 1. Уровни систем промышленной автоматизации

Управление предприятием производится на двух уровнях:

MES (Manufacturing Execution Systems) — система управления производством продукции в реальном времени. Этот уровень служит для планирования производственных заданий для технологических процессов, построения сводных отчетов, глубокого анализа процесса (например, прогнозирование, построение энергетического и материального баланса и др.). Для этих целей также может быть использован инструментарий SCADA.

ERP (Enterprise Resource Planning) — система автоматизированного управления административно-финансовой и административно-хозяйственной деятельностью предприятия. На этом уровне используются другие специализированные системы, например, SAP R3.

Выбор SCADA-системы является сложной многоаспектной задачей. Ее решением является компромисс между стоимостью, полнотой программного обеспечения, комфортностью, надежностью, техническим уровнем, и т.д. Во многих SCADA-системах имеются характерные базовые свойства, но возможности их реализации сильно различаются.

Это объясняется необходимостью разработке дополнительного программного обеспечения (новые драйверы ввода-вывода, встроенные библиотеки, графические объекты и др.). Для сокращения этой процедуры важны три фактора: степень соответствия выбранной SCADA-системы задачам пользователя, понимание нюансов при реализации конкретной прикладной

системы поставщиками SCADA-продукта, а также качеством осуществляемой ими технической поддержки [5].

На выбор SCADA-системы большое влияние оказывают следующие свойства: вид, мощность и динамичность объекта автоматизации; класс систем автоматизации и контроля; учет дальнейшего распространения SCADA-системы на другие объекты автоматизации; имеющаяся платформа; типы и число контроллеров; расположение и число пультов операторов; число измеряемых величин на каждый пульт; применяемая сетевая архитектура; необходимость обработки измерительной информации; надежность. SCADA-системы различают по таким параметрам как мощность векторной графики; возможность работы с мультимедиа; формат экспорта и импорта изображений; особенность построения графиков, трендов; проектирование первичной переработки данных; тиражирование изображений; написание пользователем программ и т.д.

Большинство SCADA-систем работают под Windows NT и поэтому используют одинаковую платформу, обладают одинаковыми функциональными и графическими возможностями, а приоритетными выступают такие критерии, как обмен данными, надежность работы, техническая поддержка, удобство работы и цена. На рис.2 приведена иерархия критериев, в соответствии с которыми оцениваются SCADA-системы.

При выборе SCADA-системы необходимо отталкиваться от конкретной задачи, так как она определяет дальнейшее решение. SCADA-системы могут анализироваться в разных срезах и один из них: кто выбирает SCADA – конечный пользователь, например, технолог или системный интегратор, имеющий опыт в создании проектов. Процесс выбора включает в себя следующие стадии: составление технических требований к SCADA-системе; оценка выделенных SCADA-систем по отзывам пользователей; выделение двух–трех SCADA-систем, наиболее подходящих к объекту автоматизации; личное ознакомление со SCADA-системами, их тестирование; определение наилучшей SCADA-системы и принятие решения[6].

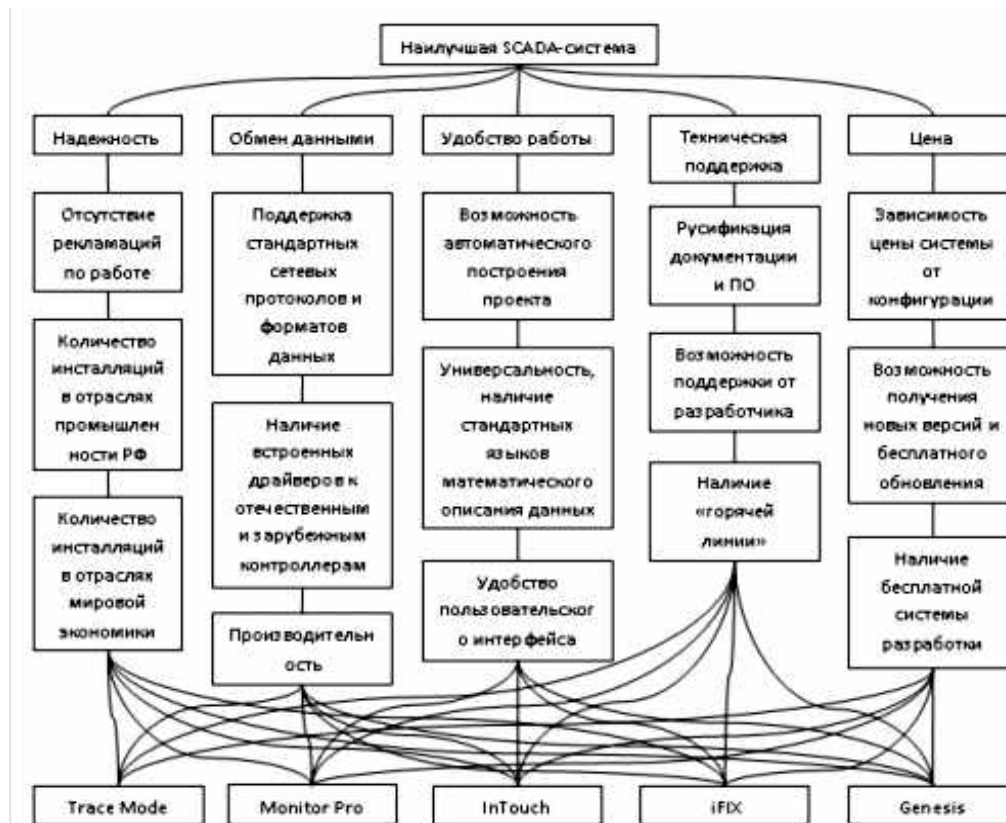

Рис.2 Критерии выбора SCADA-систем

Методов определения надежности SCADA-систем нет, хотя важность этого критерия составляет, по оценкам специалистов, 70%. Косвенным показателем надежности является количество инсталляций, если их число превышает 1000, то роль этого показателя незначительна. На второй позиции, по мнению специалистов, расположен такой критерий, как обмен данными.

Важными условиями являются поддержка стандартных сетевых протоколов и форматов данных, включая Web-технологии, наличие встроенных драйверов к отечественным и зарубежным контроллерам, а также производительность системы. Важную роль играют протоколы для организации взаимодействия между компонентами, которые могут быть расположены на одном или на разных узлах.

Важнейшим критерием для пользователей является цена. Обычно, критерий выбора—это соотношение функциональность / стоимость. Пользователи в основном обращают внимание на связь цены системы от конфигурации, возможность получения новых версий и бесплатного обновления программ, а также наличие бесплатной системы разработки [7].

Функциональные возможности всех SCADA-систем в целом идентичны. Методика программирования близка к интуитивному восприятию автоматизируемого процесса. Применяемое в

большинстве SCADA-систем объектно-ориентированное программирование делает их легкими в освоении и доступными для большого круга пользователей.

Все SCADA-системы можно считать относительно открытыми, поддерживающими возможность дополнения функциями собственной разработки, имеющими открытый OPC-протокол для разработки драйверов, доступность к стандартным базам данных, развитую сетевую поддержку и возможность включения объектов ActiveX. Важной особенностью систем является число поддерживаемых разнообразных контроллеров. Построение АСУТП на основе любой из SCADA-систем не требует от пользователя больших знаний классического программирования, позволяя концентрировать усилия по освоению знаний в прикладной области[8].

Литература

1. Анализ современных SCADA-систем Ю.В. Константинов, В.Г. Некрутов. /Наука ЮУрГУ: материалы 67-й научной конференции. секции технических наук.

2. Газиева Р.Т. , Ядгарова Д.Б., Нигматов А.М. , Озодов Э.О. Мастер SCADA , учебное пособие для студентов - Ташкент, 2020 - 105 с.

3. SCADA-система КАСКАД. Курс лекций для студентов высших учебных заведений.- ООО «Каскад-АСУ», г. Чебоксары, 2012 -39 с.

4. ИнСАТ “MasterSCADA Руководство пользователя Версия 3.X”, Москва 2017 г.-574 стр.

5. Потоцкий И.В., “Практикум по Master SCADA ” НТУУ “КПИ”, г.Киев 2017г.- 6 стр.

6. А. Третьяков, А. Н. Пчелинцев и др. Интегрированные системы проектирования и управления: SCADA-системы : учебное пособие – Тамбов, 2015. – 160 с

7. А.М. Зюзов, К.Е. Нестеров, И.С. Головин SCADA-системы Учебное электронное текстовое издание Учебное электронное текстовое издание. ГОУ ВПО УГТУ–УПИ, 2009 -24 с.

8.[Электронный ресурс].
<http://www.plcsystems.ru/News/events/detail.php?ID=195106>.

**«Болашақ» университеті жылыжайындағы
лимонның тарихы мен сипаты**

Алибекова Ғ.Б., а/ш.ғ.к., доцент,
Қызылорда «Болашақ»
университеті

Резюме

В статье излагаются история происхождения, а также морфологические и биологические особенности экзотической цитрусовой культуры лимона (сорта Мейер), выращиваемые в настоящее время в одном блоке поликарбонатной теплицы Кызылординского университета «Болашақ».

Abstract

The article describes the history of origin, as well as the morphological and biological features of the exotic citrus crop of lemon (Meyer variety), currently grown in one block of the polycarbonate greenhouse of the Kyzylorda University "Bolashak".

Қызылорда «Болашақ» университетінің поликарбонатты жылыжайында өсіріліп жатқан лимонның Мейер сортының (Қытай карлигі) биографиясына мұқият үңілген адам, ондағы: «...шыққан тегі нақты белгісіз...» деген мазмұнды көптеген фразаларды бірден байқағанымен, ізденісін жалғастыра келе: «ақиқатында ешқандай «көптеген нұсқалар» жоқ екені, негізінде 2 нұсқаның ғана бар екенін байқайды. Ол мынандай: 1) Мейер, апельсин мен лимон арасындағы табиғи, өздігінен еркін будандасулар нәтижесінде, жаратылыста ертеректе пайда болды. 2) Бұл көптеген ғасырлар бұрын Қытайдың бағбан-селекционерлері тиянақты еңбек сіңірген «кантондық лимон» түршесі. Кез келген жағдайда, қос өсімдікті өте жақындығынан бірқатар цитолог-ғалымдар оларды бір түрге біріктіруді ұсынған.

Біздің қазір Мейер сорты деп жүргеніміз Қытайда, әсіресе осы елдің оңтүстік-шығысында танымал болған және бола беретін бөшкелік (кадка) дақыл. Мұнда, Пекинде оны америкалық ботаник және бизнесмен Франц Мейер байқап, өзінің отанына бірнеше экземпляр ала келген. Бұл оқиға 1908 жылы болса, бірнеше жылдардан кейін жаңа өсімдік Калифорнияның питомниктерінде кеңінен таралды. Айтпаса да түсінікті, оның әлемде осы кезде де басқа нұсқалары: Пекин немесе Қытай лимоны, Қытайлық карлик

сияқты аттары болса да, америкалықтар түршені «кіндік әкесінің» атымен атап кетті [1].

Жаңа материкте қытайлық ағаштың өмірінде бір маңызды оқиға болды. XX-ғасырдың 40-жылдарында, танымал өнеркәсіптік сорт болғанда ол бәлеге ұшырады. Оның барлық өсімдіктері тристеа вирусын тасымалдағыш болып шықты, соның кесірінен дүниежүзі бойынша миллиондаған цитрустылар өлді, ал вирустан өлмей қалғандары, жеміссіз (ұрықсыз) болып қалды. Мейердің өзінің экземплярлары тристеаның әсерінен зардап шеккен жоқ, бірақ аурудың симптомсыз тасымалдаушы болып қала берді. Бұл сортқа жаза болды. Оның басым көпшілік ағаштары АҚШ-та, сосын Еуропада да жойылды. Бірақ 1950 жылы калифорниялықтар Қытай карлигінің зиянды вируспен залалданбайтын түршесін шығара алды. Көптеген сынақтар мен тексерістерден кейін ол сертификаттаудан өтті және 1975 жылға қарай өнеркәсіптік көбейтуге рұқсат алды. Жаңа клон «жақсартылған Мейер» атауын иеленді. Мәселе мында болып тұр: америка континентіндегідей Еуропа мен Азияда «ескі клондар» толық жойылған жоқ. Қазір олардың «жақсартылған нұсқамен» араласқаны соншалықты, зертханалық зерттеулерсіз сенің алдында не тұрғанын білмейсіз. Трестиза бұрынғыдай цитрустық егістерге көп зиян келтіруде [1].

Сорттың тағдырында «кеңестік із» де бар. 30-шы жылдардың өзінде ол Америкадан Кеңестер одағына интродукцияланғанды. Кеңес ғалымдары қонақты зерттей келе «өзінің қысқа тізімділігінің жоғарылығына байланысты Кавказдың қаратеңіз жағалауында өте жақсы өсетін болады», – деген қорытындыға келді. Оған қоса, оны трифолиатқа теле бастады және ашық жерде өсірумен айналысты. Селекционерлердің танданысында, трифолиатқа телгені «американдық» тристеамен әлдеқайда аз шамада залалданды. Содан бастап ол Одақтағы ең танымалдардың бірі болып қалды және оны қазірге дейін көптеген адамдар «Абхаздық» деп атайды. Оның бөлмеде ұстауға өте жақсы жарауы, бірінші кезекте бөрікбасының жинақылығы мен жеміс салуға тез өтуінің арқасы. Бұл цитрустың дәннен өсірілгені бесінші, кейде төртінші жылы жеміс беретіні лимон сорттары арасында бәссіз рекорд саналады. Оған қоса, жемістерінің дәмдік сапасы керемет, ағаштың өзі сәнді болуымен ерекшеленеді. Үй жағдайында бөрікбасының биіктігі 1,5 метр, көбіне одан да төмен. Формасы – домалақ, симметриялы.

Қытай карлигі көптеген бүйірлік бұтақтануға, тіпті адам қатысуынсыз да бейім болып келеді. Тікенектері майда, бұтақтарда олар мүлдем аз. Салыстырмалы кемшіліктер: цитрус штамбты ағаш емес, бұта түрінде өсуге тырысады. Штамб жасау үшін өсімдік тіршілігінің бірінші жылы ақ арнайы формалық шырпу

жасауға тура келеді.

Сорттың жапырақтары жиі және де әдемі. Жапырақтардың өзі үлкен емес, қаныққан қою-жасыл түсті, өте қатты (кәдімгі лимондардыкінен тығыздау), жылтырауық. Олар жұмыртқатәрізді формалы, шет жақтары азға тістенген. Өсімдіктің жапырақтарын алақанға салып үйкесек, лимонға тән иіс сезілмейді. Ысқыланған жапырақтың исі қатты шығады, бірақ цитрустық өнді эфир майын еске түсіреді.

Бұл цитрус комнатада ұстаған қыс уақытында жапырақтарды көп жоғалтуға бейім келеді, кейде олар толықтай түсіп қалады. Тәжірибесіз цитрус әуесқойлары бұл фактыдан үрейленуі мүмкін, бірақ қатты уайымдаудың қажеті жоқ. Әдетте көктемде, жарық күн ұзарғаннан және ауа ылғалдығы көтерілгеннен кейін жапырақтар қайта өсіп шығады. Егер қыста қалыпты салқын қыстауды және қосымша жарықтануды қамтамасыз етсе, аталғандай жапырақ түсу болмайды. Біреулер, оны талғампаз емес, құрғақ ауаны және жарықтың жеткіліксіздігін жақсы көтеретіндей санаса, басқалары керісінше, сорт өсіру жағдайларына талап қойғыш дейді. Мүмкін, өсімдіктің төзімділігін бағалауда алшақтық осымен түсіндірілер.

Қазіргі уақытта Мейердің көптеген формалары мен клондары бар. Олар шынында күтіп-баптауда өздерін түрліше көрсетеді. Бұны «қытайлықты» өз коллекцияңа енгізуде ескеру керек.

Бұл цитрустың бөрікбасын сипаттауда еске алмау мүмкін емес тағы бір фактор бар. Ол тұқымдастың өте қысқа төзімді өкілдеріне жатады, ересек экземплярлары температураның ұзақ емес минус 10°C-қа дейін түсуін көтеруге қабілетті.

Сорт ремонтантты, маусымына гүлдеудің төрт толқыны байқалады, Тұқыммен егілгендер әдетте ерте гүлдейді, қаламша өсімдіктерде жемістер байлануы екі маусымнан кейін мүмкін. Осындай жаста олар бұтақтарды қажет емес.

Маңызды ерекшелік, ағымдағы жылдың жас өркендерінде бутондар пайда болады. Олар, жарылған гүлдер сияқты, таза ақ түсті, бірақ бірқатар тізбектері әрең байқалатын, сиякөк немесе көктеу өнді болса да. Гүлдері ұсақ, диаметрі 3-4см төңірегінде, өте хош иісті. Осы гүлдердің жағымды иісінің әсері адамның аранын аштырады. Бутондардың бөрікбаста орналасуы түрліше. Даралары басым, бірақ олардың азғана гүлшоғыр түзуі сирек емес. Жемістері түрдің басқа өкілдерінен ажырату оңай. Олар ұсақ, орташа салмағы 80-нен 120 граммға дейін, домалақ формалы. Олардың түсі – ашық сары, тіпті қызғылт-сары. Аздап апельсиннің түсін еске түсіреді. Қабығы жұқа, беті бұдырланбаған, жылтыр, жұмсағынан жеңіл ажыратылады (суреттерді қараңыз).

Суреттер. Жылыжайдағы лимонның Мейер сортының шанақтары, (бутон), гүлдері және жемісі.

Өсімдік жоғары ертепісуімен ерекшеленсе, бутоннан піскен жеміске дейін бар болғаны сегіз ай өтеді.

Лимон жемісінің кемшілігі: тасымалдануы төмен [2]. Осыны қалай да компенсация жасау үшін жемістерді толық піспуге жетпей жұлады, әрі қарай олар толық пісуге қабілетті. Тұтынушылар жемістер қышқылдығының тым артықтығын атап өтуі де аз емес. Пікірдің қалыптасуы, нақты жеткіліксіз піскен экземплярлардың дегустациясынан мүмкін. Кәдімгідей толық піскен жеміс өте дәмді, бұл барлық лимондардың ішіндегі ең тәтті сорт, оны қантсыз да жеуге болады.

Сортқа тән басқа ерекшеліктер:

- жұмсақ еті ерекше шырынды, шырынның салмағы жемістің өзінің салмағының 51%-дан аса мөлшерін құрайды;
- жұмсақ етінің түсі сарғыштау, апельсиндікіне ұқсас. Жұмсағы нәзік, хош иісті, 6-10 бөліктерден тұрады;
- тұтынушылардың көпшілігі жемістері дәмінің ерекшелігін атауда. Оны сөзбен жеткізу қиын, көбіне: «лимон еместік сезіледі» деп айтады. Кез келген жағдайда жағымды, нәзік тәттілікпен қатар, азғана сирек ұшырайтын ащылық орын алады;
- жұмсақ етінің ішінде үнемі біршама тұқым. Әдетте олар он шақты, бірақ одан да көп болуы мүмкін;
- өнімділігі жоғары. Жақсы экземплярлары уақытымен кішкене қызыл-сары жемістермен көмкерілген.

Әдебиет

1. www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid02j7qLihvmqtCnxPfP

xlTtNxcgCp6E6DXWjPJE1Wchks2oSct9YKT7gA6BTxNXK1rpwl&id=100048981

518470&__cft__[0]=AZVpU_wC5wPYxD8Wi_U7zwgX1Rddt48R72G6jLtFnphY 5NUmsqdPxQ9MgN3di6aSG4AExrlMiOIE-
yzDiyuLQgE5- YMFsLQ0AWT8kUjg1rNZl
wU4y7QRc8cdwQ01JLpa0&__tn__=%2CO%2CP-R

2. Александров А.Д. Культура лимона в СССР. М.: Сельхозгиз, 1947. 150 с.

ӘОЖ 631.23

Жылыжайда лимон өсірудің технологиясы

Жанзақов М.М., а/ш.ғ.к., доцент,
Қызылорда «Болашақ»
университеті

Резюме

В статье рассматриваются требования и технология выращивания многолетней цитрусовой культуры лимона (сорта Мейер), в настоящее время выращиваемая в комплексной поликарбонатной теплице, которая расположена в кампусе Кызылординского университета «Болашақ».

Abstract

The article discusses the requirements and technology for growing a perennial citrus lemon crop (Meyer variety), currently grown in an integrated polycarbonate greenhouse, which is located on the campus of Kyzylorda University "Bolashak".

Қызылорда «Болашақ» университеті кампусында орналасқан 8-блоқты поликарбонатты жылыжайдың бірінде өсіріліп жатқан көпжылдық цитрусты дақыл лимонның Мейер сортына қойылған талаптар мен оны өсіру технологиясы баяндалады.

Лимон өсімдігін өсіруде, оның өсіп-жетілуіне өте қолайлы жағдай жасау үшін оның ерекшеліктері мен талаптарын білу керек.

Лимон өсімдігі ашық, бірақ шашыраңқы жарықты, жоғары ылғалдылықты, тамыр жүйесінің жақсы аэрациясын, жыл бойына

қоршаған орта оңтайлы температурасын жақсы көреді. Осы аталғандар шығатын қорытынды: лимон ағашын, тек қана арнайы жасалынған жағдайларда, яғни өсімдіктің суық қыс айларын қалыпты өткізуіне мүмкіндіктер жасайтын жылыжайда өсіруге болады [1].

Жылыжайда лимондар жақсы құнарландырылған жерде және ыдыста өсіріледі. Лимон өсіруді бастамас бұрын, қандай да болмасын лимон сортының өсіру ерекшеліктері мен нюанстарын: ең төменгі және ең жоғарғы температураларды; жарықтың оңтайлы сапасы мен мөлшерін; суару көлемі мен мезгілдерін; өсімдіктерге қажетті температура мен судың сапасын; үстеп қоректендіруді немен және қалай жиі жүргізетінін; макро және микро элементтердің қажетті пропорцияларын анықтап алу қажет [1].

Лимон өсіруді жоспарлап отырған жылыжайдың да өзіне бірқатар талаптар қойылады: біздің тәжірибеде поликарбонаттық жылыжай), тіпті қатты суықта 6°C-тан төмен емес температураны, дұрысы 10°C-ты, ұстап тұруы керек. Одан басқа, егер жылыжай күн мол түсетін жерде орналасқан болса, көктем мен жаз айлары, шамамен мамырдан қыркүйектің ортасына дейін өсімдіктерді жеңіл көлеңкелеу керек. Сондай-ақ лимон өсімдігі «тұрып қалған» ылғал атмосфераны нашар көтереді, сондықтан жылыжайды желдетіп алу мүмкіндіктерін қарастыру маңызды.

Лимон сияқты тропикалық жеміс біздің климаттық жағдайға бейімделмеген. Сондықтан өсімдіктерге өсіп-жетілуге және қысты жақсы өткізетіндей ерекше жағдайды өз қолымызбен жасауымыз қажет:

- жылыжайда лимонды отырғызу үшін ең қолайлы мезгіл – көктем. Лимонды екі тәсілмен өсіруге болады: тұқыммен, немесе қалемшемен. Тұқымнан өсірілген өсімдіктер тек өзінің әсем жапырақтарымен және гүлдерімен қуанта алады. Қалемшелерден жетілген өсімдіктердің олардан айырмашылығы, бірнеше жылдан кейін шырынды жемістер сыйлайды;

- лимон қалемшелерін ылғалды өзен құмына, қолайлылауы орташа фракциялысына отырғызған дұрыс. Отырғызғаннан кейін қалемшеге бужайлық (парник) жағдай жасау керек – қалемшелерді кесілген пластикалық бөтелкемен, немесе шыны банкімен жауып қою;

- отырғызылған қалемшелерді екі күнде бір рет суару;
- бөтелке немесе банкінің астындағы ауа температурасын қадағалау маңызды. Ол +20°C-тан төмен емес және +26°C-тан жоғары емес болуы керек;

- өсімдікте жаңа жапырақ пайда болғаннан кейін, оны ыдыс астынан алу керек;

- жаңа жапырақ пайда болғаннан кейінгі 3 аптада тамыр

жүйесі бекігеннен кейін, алынған тікпе көшеттерді жылыжайдағы алдын ала дайындалған тұрақты орын топырағына отырғызуға болады. Ол үшін топырақтың құнарын арттыру мақсатында күтіп-бваптау шараларын атқару керек.

Топырақты бірінші терең қопсыту желтоқсан-қаңтарда, оның алдында бір ағашқа 10-20кг есебімен қарашірінділер беріледі. Қопсыту тереңдігі 20-25см, қатараралықтың ортасы бойынша. Діңнен (сабақ) 30-80см қашықтықта тамырлар өте жақын орналасады, сондықтан беткі қабаттық, ұсақ қопсыту жүргізіледі. Шағын кетпеншемен жыл бойына қалған үш-төрт және одан да аса жүргізілетін қопсытулардың мақсаты суарудан кейін пайда болған қабыршақтарды және арам шөптерді жою, сондай-ақ минералдық тыңайтқыштар енгізу [2].

Ылғал сақтап тұру үшін топырақ бетін қара полиэтилендік пленкамен жабын жүргізуге болады. Жабындаумен тек ылғал ғана сақталып қалмай, тыңайтқыштар сіңірілу үшін топырақта ең жақсы жағдайлар жасалады, сондай-ақ арам шөптер өсуі мен қолмен отау қажеттілігі, оның салдары ағаш діңінің механикалық зағымдануы жойылады. Жабындау үшін жапырақтар шіріндісін де пайдалануға болады.

Лимондарды жылыжайда өсіруде топырақтан өніммен және вегетативті массамен шығарылған минералдық заттар шығынын толтыруға мүмкіндік беретін тыңайтқыш жүйесі өте маңызды [2].

Бір өсімдікке 5 жылға дейін 60-80г азот, 6-10 жылда – 100-120г азот, 10 жылдан асқанға – 160-200г азот; 60-200г калий және 120-350г фосфор енгізу қажет. Азот және калийді үш мерзімде енгізеді: 50%-ын гүлдеуге дейін, 25%-ын гүлдегеннен кейін, 25%-ын өсудің екінші толқынының басында; фосфорды толығымен көктемде береді. Одан басқа, марганецпен (бір ағашқа 15-25кг ә.е.з. есебімен) үстеп қоректендіру. Органикалық тыңайтқышты да жасына байланысты қолданып, бір ағашқа 5 жылға дейін 10-15 кг; 6-10 жылдықтарға – 15-25кг; 10 жылдан асқандарға – 40кг.

Лимонның қалемшелермен көбеюі келесідей. Жылыжайда лимонның қалемшелеу үшін жас, жетілген, жуандығы негізінде кемінде 4-5мм, өсуін сәуір-мамыр айларының басында тоқтатқан өркендерін алады. Қалемшелер 4-5 бүршігімен 10-12см ұзындықта кесіледі. Төменгі кесу буыннан өте, жоғарғы – буын үстінде. Үштен бірге қысқарған жоғарғы екі жапырақты қалдырып, төменгілерді сағағымен бірге алып тастаймыз. Жоғары жағына 5см қалыңдықта таза күйдірілген өзен құмы төселген 15см қоректі топырақта тамырлатылады [2].

Қалемшелердің тамырлануынан кейін әрбір 10 күн сайын 0,5%-дық калийдың тұзы мен суперфосфат, 0,3%-дық мочеви́на ерітінділерімен үстеп қоректендіру. Ауаның салыстырмалы

ылғалдығы 95-100% болуы керек, сондықтан тамырланудың барлық процесі әдетте жылыжайда болады.

Лимон өсімдігін қалемшелермен өсіруде олардың телінушіге қарағанда гоммозбен (шайыр ағу) залалданатынын білу керек. Телітуші ретінде лимонның, апельсиннің екпе көшеттерін және 3-жапырақшалы лимонды (*Poncirus trifoliata*) пайдалануға болады. Понцирус трифолиата өзінше онша үлкен емес тармақты бұта немесе жапырақтары түсетін және тікенектері өткір ағаш. Жемісі ұсақ және онда понциридин болатындықтан жеуге жарамсыз.

Қыста трифолиат өсімдіктері терең тыныштықта болады, сондықтан олар температураның минус 20-21°C-тарға төмендеуіне шыдамды. Трифолиата телітуші ретінде пайдаланылғанда, оның бірқатар оң белгілері көріне бастайды: топыраққа талап қоймайды, жемістердің пісуін жедетуге ықпал етеді, телінуші өсімдіктерге қарлықты бой береді.

Бірақ та үнемі есте сақтау керек, трифолиат телітуші – жапырағы түсетін өсімдік, ал кәдімгі лимондар – мәңгі жасылдар, егер жылыжай жылытылып, температура плюс 12°C-тан жоғары көтерілсе, онда телінуші мен тыныштықтағы телітуші арасында сәйкессіздік пайда болады да, жапырақтардың түсуіне алып келеді. Сондықтан бұл телітушіні пайдаланғанда қыста ауасының температурасы 2-3°C-тан төмен емес және 10°C-тан жоғары емес болатын суық температуралы жылыжайлар қолайлы. 10°C-тан жоғары температурада жерүсті бөлік өсе бастаса, трифолиатаның тамыр жүйесі салыстырмалы тыныштық кезеңде болып, су мен қоректік заттарды сіңірмейді.

Трифолиаттың 1кг тұқымын дайындау үшін бар жоғы 6-7кг ғана жеміс тазалау керек. Тұқымдарын себу, жемістерден оларды ажыратып алғаннан соң, көлемі 6х6см шымтезекті қарашірікті ыдысқа немесе дренаж тесікті 10х20см полиэтиленді қапшықтарға. Пайдаланатын қоректік қоспа қалемшелерді көбейтудегідей.

Көктері 4-6 жапырақты болғанда, оларды 10х10см көлемді ыдысқа ауыстырады. Онда олар қарындаш жуандағына келгенше, яғни бүршік телу кезіне дейін өседі. Телу тамыр мойнынан 4-5см биіктіктегі сабақтың қабығына өткір скальпельмен Т-тәрізді кесілген орынға немесе сабақтарды қиыстыра кесіп жалғаумен жүргізіледі және ол орындарды полиэтилендік пленкамен орап тастайды. Екі апта өткеннен соң байламды алып тастайды.

Телу тамыз-қыркүйек жүргізіледі. Әрі қарайғы күтіп-баптау жас ағаш түбіртегіндегі бүршіктен өскен жабайы өркендерді жою, топырақты қопсыту және суару. Стандартты көшеттердің биіктігі кемінде 40см және діңшесінің жуандығы ұластырудан 2-3см жоғарыда 11мм.

Әрбір көшетті размері 50х50х50см етіп арнайы қазылған

шұңқырларға отырғызу. Олар 10-20кг қарашірік, 50-100г супер-фосфат, 50-70г калий және 30-40г азот тыңайтқыштары шұңқырдан шыққан топырақпен жақсы араластырылып барып, толтырылады.

Лимон өсіру технологиясында маңызды кезең – отырғызу [3].

Отырғызуда жер түйіртпегін бұзбай полиэтилендік пленкі ажыратылады. Өсімдікті тамыр мойны топырақ деңгейінен 2-3см жоғары етіп отырғызады. Сонан соң өсімдіктерді молынан суарады да, жер бетін тегістеу және жабындау үшін топырақ себеді.

Цитрустық ағаштың бөрікбасы бірдей емес физиологиялық және биологиялық қасиеттері болатын түрлі реттегі бұтақтардан тұрады. Олардың біреулері вегетативті болса, енді біреулері өнім құрауға арналған. Ағаштың ерте жасында барлық екіжастағы бұтақтар вегетативтік болып келеді. Лимон ағаштары жеміс бере бастағанда бұтақтар вегетативтік, жемістік және аралас болып бөлінеді.

Өсімдіктер бөрікбасының қалыпталуы бірінші үш жыл бойы жүреді. Әр 25-30см спираль бойынша орналасқан үш-төрт қаңқалы бұтақты, штамбы 10-20см лимон қалыпталған болып есептеледі. Жыл бойына лимонда үш-төрт өсу кезеңі болады, оны кесу әр өсуден кейін. Лимонды кесу ерекшеліктері: өркендерді басында екі-үш жапырақшалы сабақтың ұшын жояды, қырқады шырпу), сосын жапырақтар қалыпты размерге жеткенде қию жүргізеді [3].

Бірінші реттегі бұтақтанудың бұтақтары 40-45см жеткенде, оларды шырпиды, ал піскеннен кейін оларды 35-40см ұзындықта қалдыра кесіп тастайды. Әрбір қысқартылған бұтақта екінші ретті екі өркен қалдырады. Екінші ретті бірінші өркенді діңнен 15-20см қашықтықта қалдырады. Осылайша, бірақ әрбір рет 5-6см қысқа. екінші, үшінші және төртінші реттердегі бұтақтар қалыпталады, онда бұтақтанудың әрбір ретінде 2-3 бүйірлік өркендер қалдырады, бөрікбасты қалыптауды көктемде және вегетация кезең бойына, ал жемістер беретін ағаштарды кесу – өсу басталмай тұрып жүргізеді.

Ағаштар жеміс сала бастағаннан кейін шырпумен қысқарту, құрғақ, солғын, ауру, бөрікбас ішіне қарай бағытталған, айқас, қалың бұтақтар мен өркендерді жою жолымен өркендердің өсуін реттейді. Әсіресе балақ өркендер пайда болуын қадағалау, оларды жою. Егер ағаш вегетативті өскінді қимай қатты гүлдесе және жеміс салатын болса, онда шаңақтану кезеңінде әрбір екінші – үшінші өркеннің ұзындығының үштен екісін қиып тастайды. Осылай қысқалап кесу келесі жылы өнім беретін өсу өркендерінің пайда болуын туындатады. Бірмезгілде бақ құмымен немесе майлы бояумен жараларды емдеу жүргізу.

Әдебиет

1. Федоренко В.С. Главнейшие субтропические плодовые

культуры. –Киев, 1985, 122с.

2. [www.facebook.com/profile.php?id=100048981518470&__cft__\[0\]=AZV7Iu2X1PfErW2GcXdFixaBgFbgLXZYg7ohZzAX6KwjHLs1UyLXoDCHCcoY3RPQcd1HZGu_hceX603xTmF1VR0epgTMSQciummLM8SSOeyuaeR9if18VjQmSQWMP1l0zCHCcojyQayzRMWf8QrNoWg77VPY-SmPEceRc9-duAbmvQ&__tn__=-UC%2CP-R](http://www.facebook.com/profile.php?id=100048981518470&__cft__[0]=AZV7Iu2X1PfErW2GcXdFixaBgFbgLXZYg7ohZzAX6KwjHLs1UyLXoDCHCcoY3RPQcd1HZGu_hceX603xTmF1VR0epgTMSQciummLM8SSOeyuaeR9if18VjQmSQWMP1l0zCHCcojyQayzRMWf8QrNoWg77VPY-SmPEceRc9-duAbmvQ&__tn__=-UC%2CP-R)

3. [www.facebook.com/profile.php?id=100048981518470&__cft__\[0\]=AZXKXyaSI6kWeUeU5_v7vgZvMEd6J036M62cCgsahQI6zh8rEIGvWsMx21hhS7iz7zFViEHIpff0VkTeok6tZx3TqSkTogD9YDMHDBq6MiROjLMV3MBmaruX0y_AT1n5y7Nx39A-g3n1Tp6G-36nrAibdO4Y5JTjCoGgUonJHfikIjuNmBcmruOLPXrWXNHTo&__tn__=-UC%2CPH-R](http://www.facebook.com/profile.php?id=100048981518470&__cft__[0]=AZXKXyaSI6kWeUeU5_v7vgZvMEd6J036M62cCgsahQI6zh8rEIGvWsMx21hhS7iz7zFViEHIpff0VkTeok6tZx3TqSkTogD9YDMHDBq6MiROjLMV3MBmaruX0y_AT1n5y7Nx39A-g3n1Tp6G-36nrAibdO4Y5JTjCoGgUonJHfikIjuNmBcmruOLPXrWXNHTo&__tn__=-UC%2CPH-R)

ӘОЖ 372.851:519

**Жоғары математика курсының delphi ортасында
электронды оқулығын жасау әдістемесінің мүмкіндіктері**

Усайнова Г.М.,
докторант, ж.ғ.м., аға оқытушы,
т.ғ.м., аға оқытушы Аймбетова М.Т.,
ж.ғ.м., аға оқытушы Абеева А.А.,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Создание электронного учебного пособия по курсу "высшая математика" осуществляется с использованием новейшего инструментального и информационного оборудования и идеально подходит для широкого применения новых информационных технологий в системе образования.

Abstract

The creation of an electronic textbook on the course "higher mathematics" is carried out using the latest instrumental and information equipment and is very suitable for the widespread use of new information technologies in the education system.

Еліміздегі қоғамдық цифрландыру – мемлекеттік саясаттың негізгі элементтерінің біріне айналып отыр. Бүгінгі таңда электрондық оқулықтар барлық ЖОО мен мектеп пәндері үшін жасалуда және ол мемлекеттік, қорытынды емтихандарға дайындалуға көмектесетін мәліметтер қоры ретінде пайдаланылуда. Электрондық оқулықтармен жұмыс істеу әрбір

оқушы мен білім алушының өз мүмкіндігін есепке ала отырып, пән мазмұнын оқып-үйрену барысында өз бетінше жұмыс істеуіне жол ашады. Бұл кезде олардың сабаққа деген қызығушылық пайда болып, белсенділігі арта бастайды. Оқытушы үшін электрондық оқулық бұл күнбе-күн дамытылып отыратын ашық әдістемелік жүйе және оны әрбір оқытушы өзінің педагогикалық тәжірибесіндегі материалдарымен толықтыра отырып, жетілдіреді. Сонымен бірге, электрондық оқулықты пайдалану оқытушының ғылыми-әдістемелік потенциалын дамытып, оның сабақ үстіндегі енбегін жеңілдетеді.

Қазіргі таңда пайдалануға арналған арнайы программалар мен программалар жабдықтары көптен саналады. Сондықтан да осы мақалада компьютерлік программалық тілдердің ішінде танымал, әрі жетілген түрі болып саналып жүрген Delphi программалық тілінің мүмкіндіктері туралы айтылады.

Осы программаны пайдалануда студенттердің білімін жан – жақты көтеріп, есіне сақтау қабілетін жоғарылатуға жағдай жасау және олардың келешек жұмысында ЭЕМ – мен жұмыс істеуді күнделікті дағдыға айналдыру үшін де қажет.

Delphi ортасындағы бағдарламалау екі процестің тығыз әрекеттігіне негізделген: бағдарламаның құруын визуалды (яғни оның Windows терезесін) көрсету мен бағдарлама кодын жазу. Бағдарлама кодын жазу үшін код терезесі, ал бағдарламаны құру үшін Delphi ортасының басқа терезелері қолданылады. Форма терезесінің мазмұнымен бағдарлама кодының арасында тығыз байланысты Delphi ортасы мұқият бақылап отырады. Delphi ортасы әр бағдарламаны компиляциялағанда кеңейтілуі PAS, DFM және DCU файлдарын құрады. PAS- файлында бағдарлама кодының терезесіндегі мәтін көшірмесі, DFM-файлында форма терезесінің мазмұн анықтамасы, ал DCU-файлында алдыңғы екі файл мәтінінің машина тіліндегі аудармалары орналасады. DCU-файлы компилятор жұмысының нәтижесі, енді компоновщик (біріктіруші) осы файлды өңдейді, нәтижесінде орындалатын немесе жүктелетін EXE-файлы құрылады. [1,125 б.]

Ақпараттық технологиялардың білім беру жүйесінде белсенді пайдаланылуы оның нақты педагогикалық есептерді шешуге арналған құралы қызметін атқаруымен қатар, дидактика мен әдістеменің дамуына әсер етіп, оқыту мен білім берудің жаңа әдіс-тәсілдерін, формаларын құруға алып келеді. Қазіргі кезде білім беруді ақпараттандырудың негізгі талаптарының бірі - оқу процесін электронды оқулық немесе оқытудың компьютерлік құралдарын (ОКҚ) жасау және пайдалану. Дәстүрлі оқу-әдістемелік құралдарды даярлауда оның авторлары мен

техникалық жағын орындайтын (безендіру, көбейт, т.с.с.) мамандардың арасында айқын шекара бар. Ал ОКҚ даярлауда оны баспа оқулық ретінде қағазға шығарып, көбейтудің қажеттілігі болмағандықтан, оны жетілдіріп, жаңартып отырудың мүмкіндігі жоғарылайды. Бұл жерде ОКҚ дайындау технологиясынан хабары аз мұғалімдер дидактикалық материалды дәстүрлі құралдар шығару сияқты даярлау жеткілікті деп есептейді. ОКҚ-да дидактика оқу материалымен қоса, программалық өнімнің негізі болып есептелетін алгоритм мен модельдерде де ескерілуі тиіс. Дидактикалық есепті шешуді ақпараттық технология мамандарына жүктеу барысында (программалаушы, безендіруші, мультимедиялық компоненттер жасаушылар) тиімділігі төмен әдістемелік және дидактикалық сауатсыз ОКҚ пайда болады.

Білім беруді ақпараттандырудың негізгі құралдарының бірі компьютерлік дидактикалық программалар (КДП) болып табылады. Бүгінде бақылаушы, оқытушы программалар, программалық тренажерлер, дидактикалық ойындар, гипертекстік жүйелер сияқты КДП кеңінен танымал. Сонымен қатар оқу процесінде сараптау-оқытушы жүйелер мен автоматтандырылған жобалау жүйелері де қолданылуда.

Бүгінде білім беру саласында компьютерлік дидактикалық программалардың соңғы жетілдірілген түрі - электрондық оқулықтарды пайдалану қолға алынған. Электрондық оқулық оқу курсы өз бетінше игеруге мүмкіндік беретін программалық-әдістемелік комплекс. Ол жоғарыда аталған КДП-дан универсалдығымен және оқытушының оқыту процесіндегі іс-әрекетінің кейбір аспектілерін (студентке қажет жағдайда, дер кезінде көмек беру, білім деңгейін дұрыс бағалау, т.с.с.) жүзеге асыра алатын интеллектуалдығымен ерекшеленеді.

Білім берудің кез-келген саласында "Электрондық оқулықтарды" пайдалану оқушылар мен студенттердің танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды.

Үйретуші программа қолданушыға теориялық материалды оқып үйренуді ұсынады. Бұл программадағы есептер мен сұрақтар адам мен машина диалогын ұйымдастыру үшін қолданылады. Программалық үйретудің негізгі элементі есептердің тізбектелу ретін түсінетін программа. Көптеген құралдар жүйесі оқытушыларға әртүрлі жауаптар типін қолдана отырып үйретуші және бақылаушы тапсырмаларды құру мүмкіндіктерін береді.

1.Таңдаулы жауап. Үйренушіге тапсырма және дұрыс жауаптар жинағы беріледі.

2.Конструкторлық бөлік жауап. Бұл типтің тапсырмасы мен жауап таңдау және бос конструкторлық арасындағы аралық.

Конструкторлық бөлік жауабы оқытушы ұсынғын бөліктерден құралған.

3.Оңай конструкторлық жауап. Бұл типтің тапсырмасы автоматтандырылған үйрету және бақылау үшін қажет болып табылады. Бұл таңдаушы компьютермен өз тілінде байланыс жасауға мүмкіндік береді.

Құралдық программаның көмегімен үйрету жүйесін құру 4 негізден тұрады:

1.Үйретуші программа сценарийін өңдеу. Мұнда педагог үйретуші программаға қандай оқу курсының қай бөлігін енгізу керектігіне шешім қабылдау керек.

2.Компьютерге жаңа программалардың жеке кадрлар текстік енгізу, сурет салу, бақылау фрагменттерін формалау.

3.Үйретуші программаның жеке элементтерін бүтін диалогтық жүйесімен байланыстыру, кадрлар арасында байланыс орнату.

4.Эксплуатация кезінде программаны қадағалау, оған жөндеулер және толықтаулар енгізу. [2,87 б.]

Құралдық жүйе тәсілдерімен үйретуші программаны құру басты кедергілерді құртуға көмектеседі. Компьютер технологиясын үйренудің бірінші қадамы бақылаушы программаларды қарастыру керек.

Үйрету кезінде компьютерді жеке бағытта қолдану – пәндік оқу құралы интегралдану және информатика. Мұнда компьютер үйрену үшін ғана емес, сонымен бірге математика, биология, физика, экология, геология пәндерін оқып үйренгенде ақпараттарды оң дейді: құралдық программалар арқылы компьютерде аналогтық түрдегі математикалық есептерді шешуге болады.

Жақсы оқудың негізгі шарттары бұл оқушылардың оқып үйреніп жатқан пәнге қызығушылығы болып табылады. Бұл қызығушының көптеген факторлармен байланысты. Олар: оқып үйреніп жатқан пән мазмұны; оның күрделі деңгейі; оқу процесінің ұйымы; ұстаудың қолданатын жүйесі; ұстаудың жеке сапасы және т.б.

Электронды оқулықтың құндылығы әрине, оның тақырыптық мазмұнында. Егер оқулық кейін сынақ не емтихан тапсырылуы тиіс пәннен болса, онда бір материалды үш түрлі құрылымда берілген жөн:

1. Мазмұндау мәтін, сурет, кескін, схема, кесте, график т.с.с. түрінде беріледі. Сонымен қатар мұнда, баспа оқулықта мүмкін емес, анимация, видео, дыбыстық эффектілер сияқты компьютерге тән элементтер орын алмауы мүмкін.

2. Схемокурс – оқулық мазмұнын қарастырылған мәтін – график қатынасы түрде бейнелеу. Бұл оқу материалының құрылымын, ондағы негізгі идеяларды түсінуге септігін тигізеді. Оқулық мазмұнын графикалық бейнелер арқылы бейнелеу мазмұнды ассоциативті есте сақтауда үлкен көмек береді.

3. Өзін-өзі бақылаудың тестік жүйесі – оқу материалының мазмұны арқылы интерактивті жүйені пайдалану арқылы сұрақтар мен жауаптар түрінде беріледі. Тестік жүйе көбіне алынған білім деңгейін тексеруге арналғандықтан, пайдаланушы үшін оқулықтың ең қызықты бөлігі болуы да мүмкін.

Оқу материалының бұлай үш түрге берілуі, студенттің оқу материалын бірнеше рет қайталап шығуы арқылы материалды есте сақтауын жақсартады.

Осы дидактикалық құралдар өзара тығыз байланыстырылып, бірін-бірі толықтыра отырып электрондық оқулық-оқытудың программалық-әдістемелік комплексі алынады. Электрондық оқулық пәнінің оқытылу мақсатына сәйкес өз бетінше білім алыуда, дағды мен ебдейлікті қалыптастыруда студент белсенділігін арттыруға, сонымен қатар студентке өз мүмкіндігіне қарай, оқу материалының шамасын таңдап алуға және оқытушыдан қажет жағдайда ғана кеңес сұрауға мүмкіндік туғызады. Сондықтан оқытудың бұл түрі мүдделілігі және танымдық қабілеті дамыған студенттерге тән. [4,67 б.]

Білім беру саласында “Электрондық оқулықтарды” пайдалану оқушылардың, студенттердің танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды.

Дәстүрлі білім беру саласында тек оқытушының айтқандарын немесе оқулықты пайдалану қазіргі заман талабын қанағаттандырмайды. Сондықтан қазіргі ақпараттандыру қоғамында компьютерлік технологияны пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес.

Міне, білімді жоғарылатуға электрондық оқулықтың қаншама пайдасы бар. Ал біздің елде электрондық оқулықтар жасауда әлі де көп жұмыстар атқарылуы керек, мектептің, кәсіптік оқу орындарының, колледждердің, жоғары білім беру орындарының және қосымша білім беретін курстар пәндеріне байланысты көптеген оқулықтар шығарылуы тиіс.

«Жоғары математика» курсы бойынша электрондық оқу құралын жасау әдістемесіне жалпы қойылатын техникалық және дидактикалық талаптар толықтай сақталуы қажет. Бұл электрондық оқу құралын құру жаңа инструментальдық және ақпараттық жабдықтарды қолдану арқылы жүзеге асырылады. «Жоғары математика» курсы бойынша электронды оқу құралын

жасау әдістемесі білім жүйесінде жаңа ақпараттық технологияларды кеңінен қолдануға өз үлесін қосады деп ойлаймын.

Әдебиет

1. Тюлепбердинова Г.А., Текесбаева Н.А; Тойғанбаева Н.А. Borland Delphi. Оқу құралы. Алматы.2012ж.
2. Архангельский, А.Я. Программирование в Delphi 7; Бином - М., 2018ж.
3. Заурбеков Н.С. Алгоритмдеу және программалау негіздері 2019ж
4. Соммервиль И. Бағдарламалық жасақтама. Оқулық. Алматы.2013ж.
5. Архангельский, А.Я. Программирование в Delphi. Учебник по классическим версиям Delphi / А.Я. Архангельский. - М.: Бином-Пресс, 2016.

ӘОЖ 519.6: 378.147

Математиканы оқытуда компьютерлік математикалық жүйелерді пайдаланудың маңызы

Исхакова К.У.,аға оқытушы,
Абеева А.А.,ж.ғ.м., аға оқытушы,
Усайнова Г.М.,докторант, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Данная работа посвящена изучению использования компьютерных математических систем в обучении математике в педагогическом вузе. В работе рассмотрены возможности компьютерных математических систем, дидактические принципы использования компьютерных математических систем в обучении математике и особенности процесса обучения математике с их использованием.

Abstract

This work is devoted to the study of the use of computer mathematical systems in teaching mathematics at a pedagogical university. The work considers the capabilities of computer mathematical systems, didactic principles of using computer

mathematical systems in teaching mathematics and features of the process of teaching mathematics using them.

Қоғамды ақпараттандыру - қоғамның ұдайы кеңейіп келе жатқан ақпараттық әлеуетін белсенді пайдалануды, ақпараттық технологияларды ғылыми және өндірістік технологиялармен біріктіруді, адам іс-әрекетін интеллектуалдандыруды, ақпараттық қызметтің жоғары деңгейін, жеке тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамытуды қамтамасыз етеді. Бір немесе басқа да жиі қайталанатын ақпараттық үдерістерді ұтымды ұйымдастыруға мүмкіндік беретін ақпараттық технологиялар қазіргі қоғамда маңызды рөл атқарады.

Дегенмен, адамның есептеу жүйесі мен перспективасының өсуіне бақа да жеке факторлар әсер етеді. Атап айтқанда, деректерді өңдеу тапсырмаларының сапасын арттыру, ең алдымен, пайдаланушылардың өздерінің тиімділігіне және содан кейін ғана олардың иелігіндегі есептеу жүйесі мен жабдықтардың мүмкіндіктеріне байланысты. Жеке айырмашылықтардың кең ауқымын ескере отырып, пайдаланушылардың біліктілігі мен тәжірибесіне байланысты күрделілігі бойынша сараланған бағдарламалық жүйелерді пайдалану қажет.

Қоғамның заманауи дамуында ақпараттандыру, ақпарат алу, жинақтау, пайдалану әдістері мен құралдарын дамыту және кең ауқымда қолдану жаңа білімдерді жүйелеуде маңызды рөл атқарады.

Ақпараттық технологияларды пайдалану, ақпараттық ресурстарды дамыту саласында қалыптасқан және қоғамды ақпараттандыру мәселелерін шешуге, қоғамның назарын аударуға бағытталған көптеген отандық және шетелдік басылымдарда талқыланады.

Ақпараттық технологиялар қазіргі қоғамның әртүрлі салаларында, соның ішінде білім беру саласында кеңінен қолданылады. Дәл осы жерде бүкіл қоғамды ақпараттандырудың әлеуметтік, психологиялық, жалпы мәдени, кәсіби алғышарттары қалыптаса бастайды; сондықтан білім беру саласын ақпараттандыру қазіргі қоғамның ақпараттандыру процесінің басым бағыттарының бірі болып табылады және әлеуметтік қызметтің басқа салаларын ақпараттандырудан озып кетуі керек. Білім беруді ақпараттандыру – білім беру саласын жаңа ақпараттық технологияларды әзірлеу және оңтайлы пайдалану бойынша әдістемемен және практикамен қамтамасыз ету процесі; ол коммуникациялық желілерді, ғылыми-педагогикалық ақпараттың автоматтандырылған деректер банктерін пайдалану арқылы білім беру жүйесін басқару тетіктерін жетілдіруді

қамтиды; тыңдаушылардың білім деңгейін меңгеру, бақылау және бағалау үшін компьютерлік әдістерді құру және пайдалану; оқушылардың интеллектуалдық әлеуетін дамытуға, білімді өз бетінше меңгеру дағдыларын қалыптастыруға, ақпараттық-танымдық, тәжірибелік-зерттеушілік іс-әрекеттерді, ақпаратты өз бетінше өңдеуге арналған әр түрлі іс-әрекет түрлерін қалыптастыруға бағытталған әдістемелік оқыту жүйесін құру. Компьютерді пайдалану басқа ешқандай құралдармен алмастыруға болмайтын жаңа әдістемелік мүмкіндіктер береді. Нақ осы мүмкіндіктер оқу процесінде компьютерді пайдалану әдістемесін әзірлеуде басымдық болуы тиіс.

Қазіргі уақытта барлық елдерде дерлік компьютер тек оқу пәні ретінде ғана емес, оқу құралы ретінде де қолданылады. Ақпараттық технологиялар білім берудің жаңа технологиясын тудырды, ол оқушының іс-әрекетін интеллектуализациялауды оқытуды даралау мен саралаудың артықшылықтарымен біріктіреді. Компьютерлерде оқу процесін басқаруға, оны оқушының жеке ерекшеліктеріне барынша бейімдеуге мүмкіндік беретін бірқатар қосымша мүмкіндіктер бар. Оқытудың әртүрлі кезеңдерінде әртүрлі дидактикалық мақсаттарда компьютерлерді пайдалану дәстүрлі оқыту процесінің кейбір әдістемелік мәселелерін шешуге мүмкіндік береді. Білім беруді компьютерлендірудің әртүрлі аспектілері, оның негізінде жатқан тұжырымдамалық ережелер, психологиялық негіздемелер, оқу процесінде компьютерді пайдалану әдістері, сонымен қатар математика мен информатика курстарының байланысы мәселелері көптеген ғалымдардың еңбектерінде көрсетілген: В.П. Беспалько, П.Я. Гальперин, Б.С. Гершунский, А.П. Ершова және басқалар. С.А. Дьяченко жүргізген зерттеу жұмыстарында университет оқытушылары жоғары математиканы оқытуда компьютерді пайдаланудың артықшылықтарының қатарында графикалық мәліметтерді визуалды түрде көрсету мүмкіндігін, есептеулердің жылдамдығы мен дәлдігін, оқу ақпаратын беру тәсілдерінің әртүрлілігін, ақпараттық мәдениетті арттыруды атап көрсетеді. Яғни оқушылардың қолданбалы оқу тапсырмаларының кешенін кеңейту, математиканы оқуға қызығушылығын мен оқушылардың өз бетінше белсенділігін арттыру. Сауалнама жүргізілген мұғалімдердің пікірінше жоғары математиканы оқытуда компьютерді пайдаланудағы қиындықтардың ішінде ең маңыздысы - компьютерді пайдаланатын математикадан ғылыми-әдістемелік әзірлемелер мен бағдарламалардың жоқтығы, мұғалімдердің компьютерлік сауаттылық деңгейі мен оқыту сапасының аздығы болып табылады.

Оқыту процесінде автоматтандырылған басқару мүмкіндіктері бар интеграцияланған бағдарламалық құралдардың пайда болуы дәстүрлі оқыту әдістерінде компьютерді пайдаланудың артықшылықтарымен үйлестіре отырып, оқытудың және білімді бақылаудың жаңа формаларын енгізуге мүмкіндік береді. Дегенмен, компьютерлік оқытуды енгізу мәселесін шешу үшін білім беру ұйымдарын компьютерлермен және бағдарламалық қамтамасыз етумен жабдықтау мәселелерін, сонымен қатар оқу процесінде бағдарламалық құралдарды қолданудың әдістемесін әзірлеу мәселелерін шешу қажет. Өртүрлі пәндер курстарын, соның ішінде математика курсын компьютерлік қамтамасыз ету үшін әзірленген педагогикалық бағдарламалық қамтамасыз етудің көпшілігі аз мамандандырылған және соның салдарынан кеңінен қолданылмайды. Соңғы жылдары компьютерлерді пайдалану технологиясы айтарлықтай өзгерістерге ұшырады, оның негізгі нәтижесі соңғы пайдаланушының компьютерге жақындауы деп санауға болады. Қолданбалы бағдарламалық қамтамасыз етудің жаңа буынының пайда болуы адам мен компьютердің өзара байланысына жаңа көзқарасты жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, әрбір мұғалімнің нақты білім беру міндеттеріне бейімделген өзінің педагогикалық бағдарламалық өнімдерін әзірлеуге нақты мүмкіндігі туады.

Атап айтқанда, бағдарламалық қамтамасыз етудің бұл тобы символдық және сандық есептеулерге арналған әмбебап математикалық пакеттерді (компьютерлік математикалық жүйелер немесе CMS) қамтитын: MathCad, MathLab, Mathematica, Maple, Derive және т.б. Оларды математиканы оқыту процесінде қолдану бағыты айтарлықтай перспективалы болып көрінеді. Есептеу және графикалық құралдардың жоғары деңгейімен (сондай-ақ жаңа типтегі бағдарламалау құралдарымен) ерекшеленетін және информатика саласындағы пайдаланушының біліктілік деңгейіне жоғары бейімделетін CMS пайдалану ақпараттың ауқымын кеңейтуге мүмкіндік береді. Оқу үрдісіндегі ақпараттық технология мектепте және педагогикалық университетте математиканы оқытуда әдістемелікті кеңейтеді және дәстүрлі білім беруде туындайтын бірқатар мәселелерді шешеді. Ақпараттық модельдеу оқу процесінде CMS қолдану әдістерінің негізінде болуы керек. Ақпараттық модель – информатика құралдарымен жасалған әлеуметтік немесе табиғи шындықтың белгілі бір құрамдас бөлігінің аналогы, схемасы, құрылымы, жүйесі екені белгілі. Оқу процесінде ақпараттық модельдерді пайдаланудың кез келген тұжырымдамасының негізі нақты бағдарламалық құралдарды пайдалану болып табылады, яғни математиканы оқыту

кезінде ең тиімдісі компьютерлік математикалық жүйелерді математикамен барынша біріктірілген бағдарламалық құрал ретінде пайдалану болып табылады.

Математиканы оқытуда СМЖ қолданудың әдістемелік негіздері С.А. Дьяченко, Т.В. Капустина, Т.Л. Ниренбург. Т.Л. Ниренбург компьютерге бағытталған есептерді жіктеді, орта мектепте математикалық есептерді шешу үшін Derive ортасын қолданып факультативтік курсты жүзеге асыруды ұсынды. Т.В. Капустина педагогикалық университетте математикалық пәндерді оқытуда (дифференциалдық геометрия курсының мысалында) Mathematica жүйесін қолданудың әдістемелік негіздерін тұжырымдады. Т.В. Капустина педагогикалық жоғары оқу орындарының физика-математика факультеттерінде ОЖЖ қолданумен байланысты оқу процесінің үш бағытын белгілейді:

- 1) жүйені пайдаланушыларды оқыту;
- 2) жүйені физика-математикалық цикл пәндерінде дәрістер, практикалық және зертханалық сабақтар кезінде, сондай-ақ студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру үшін қолдану;
- 3) жүйені студенттердің оқу-зерттеу және ғылыми-зерттеу жұмыстары процесінде курстық және дипломдық жұмыстарды дайындауда, сондай-ақ студенттік ғылыми үйірмелер мен проблемалық топтардың жұмысында қолдану.

Әдістемелік тұрғыдан оқу үдерісін дәстүрлі түрде құру лекциялар, семинарлар, зертханалық жұмыстарда ұсынылады. Дәрістерде компьютерлік демонстрацияларды және компьютерлік есептерді шешуді пайдаланады. Семинарларда компьютерлік есептерді шешуде ең жақсысы дайын алдын ала бағдарламаланған CMS-те берілген тақырып бойынша негізгі есептерді шешуге негізделген.

С.А. Дьяченко CMS Mathematica көмегімен жаратылыстану-техникалық бейіндегі жоғары оқу орындарының бірінші курсында жоғары математиканы оқытудың әдістемелік үлгісін жасады. Бұл модельде жоғары математика курсын оқу кезінде студент алғашқы теориялық білімді лекцияда алады. Олар жалпы сипатқа ие және зерттелетін материалдың құрылымын көрсетеді. СМЖ көмегімен зертханалық жұмыс белгілі бір кластың есептерін шешудің жалпы формулаларын көрсетуге, зерттелетін объектілердің жалпы қасиеттерін орнатуға көмектеседі және т.б. Тәжірибелік сабақтарда ерекше жағдайлар қарастырылады, жеке қасиеттер нақтыланады, жеке мысалдар беріледі, шешіледі және осы тақырып бойынша тапсырмаларды шешудің бір жалпы әдісі аясында қарастырылады. Осылайша, студенттер жалпыдан бастап, содан кейін нақты жағдайларды қарастыруға көшеді. Зерттеу нәтижесі ретінде дәріс пен практикалық материал арасындағы дәнекер ретінде CMS

негізіндегі зертханалық жұмыс болған жағдайда университетте жоғары математика курсының оқыту жағдайы сапалы деңгейге көтеріледі.

Әдебиет

1.Жохова Е.Ю., Плясунова У.В. Реализация принципа наглядности при объяснении нового материала на уроках алгебры с использованием дидактических компьютерных материалов, созданных в среде MathCAD // Проблемы теории и практики обучения математике: Сборник научных работ, представленных на международную научную конференцию «54-е Герценовские чтения» / Под ред. В.В. Орлова. - СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2001. - с. 203-204.

2. Плясунова У.В. Проблемы применения компьютерных математических систем для обучения математике // Математика. Компьютер. Образование. Сборник научных трудов. Выпуск 9. Часть I / Под ред. Г.Ю.Ризниченко. - Москва-Ижевск: Научно-издательский центр "Регулярная и хаотическая динамика", 2002. - с. 121-123.

ӘОЖ: 372.851:519

Орта мектеп математикасында комбинаторика элементтерін қолдану

Аймбетова М.Т., т.ғ.м., аға оқытушы,
Абеева А.А., ж.ғ.м., аға оқытушы,
Усайнова Г.М., докторант, ж.ғ.м.,
Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Применение законов, формул комбинаторики в математике средней школы и решение задач с использованием ее элементов.

Abstract

Application of laws, formulas of combinatorics in high school mathematics and solving problems using its elements.

Комбинаторика – математиканың маңызды тарауының бірі. Қазіргі кезде комбинаторика математика салаларының ішінде өте жедел дамып отырған бөлігіне айналды. Оған себеп теорияның электрондық есептегіш машиналарға, ақпарат пен ықтималдықтар теорияларында кеңінен қолданылуы. Дискреттік математикаға көп

ықпалын тигізетін міне, осы қосылыстар теориясы. Шешуі «нешеу», «неше тәсілмен» деген сұрақтарға жауап беруді қажет ететін есептер – комбинаторикалық есептер деп аталады. Мұндай есептерді шешумен айналысатын математиканың саласын комбинаторика дейміз.

Іс жүзінде адамға заттардың өзара орналасуының барлық мүмкін жағдайларын есептеуге, не қандай да бір іс-әрекеттің барлық мүмкін нәтижелерін және оны орындауға қажетті барлық мүмкін тәсілдер санын есептеуге тура келеді. Мысалы: әр түрлі 5 кітапты екі оқушыға неше түрлі тәсілмен үлестіріп беруге болады? Футболдан әлем біріншілігінде жартылай финалға шыққан 4 команда арасында алтын, күміс, қола медальдары неше түрлі тәсілмен иемделінеді және т.с.с.

Бұл есептерде заттардың өзара орналасуының немесе іс-әрекеттің барлық мүмкін комбинациялары қарастырылады. Сондықтан, мұндай есептерді *комбинаторикалық есептер* дейді.

Комбинаторлық әдістерді физика, химия, биология, экономика, тағы басқа ғылымда қолдануға болады. Ал комбинаторикалық есептерді шешуге үйрететін математиканың саласын *комбинаторика* деп атайды.[1, 25б.]

Комбинаторика есептерін шешуде қолданатын өзіндік заңдылықтар мен формулалар бар.

A жиынының элементтері санын $n(A)$ арқылы белгілейді. Комбинаторика есептерін шешуде қолданатын заңдылықтарды жекелеп қарастырайық:

а) Қосу ережесі.

Кез келген санаулы элементтері бар A және B жиындары үшін

$$n(A \cup B) = n(A) + n(B) - n(A \cap B) \quad (1)$$

теңдігі орындалады. Ал бұдан

$$n(A) + n(B) = n(A \cup B) + n(A \cap B) \quad (2)$$

математикалық индукция принципі бойынша бірнеше қосылғыш -тарға жазып шығуға болады

$$n(A \cup B \cup C) = n(A) + n(B) + n(C) - n(A \cap B) - n(A \cap C) - n(B \cap C) + n(A \cap B \cap C)$$

(3)

Енді осы қосу ережесін толық меңгеру барысында есеп қарастырайық.

Есеп №1. Сыныптағы 32 оқушының 14-і мектепте өткен футбол турниріне, 10-ы баскетбол турниріне және 8-і волейбол ойынынан жарысқа қатысқан. Мұнда 6 оқушы әрі футбол, әрі баскетбол жарысына, 5 оқушы әрі футбол, әрі волейбол жарысына, 4 оқушы әрі баскетбол, әрі волейбол турниріне, ал 3 оқушы барлық үш ойыннан жарысқа қатысқан.

Сынып оқушыларының нешеуі осы турнирлердің бірде-біреуіне қатыспаған?

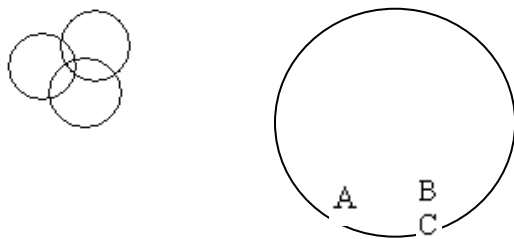
Шешуі: Ең алдымен есепке талдау жасаймыз. Есепті шешу үшін Эйлер – Венн диаграммасын қолданайық.

А – футболға қатысқан оқушылар жиыны,

В – баскетбол,

С – волейбол,

U – сыныптағы барлық оқушылар жиыны болсын. Есеп шарты бойынша:

$$n(U) = 32, n(A) = 14, n(B) = 10, n(C) = 8,$$

$$n(A \cap B) = 6, n(A \cap C) = 5, n(B \cap C) = 4,$$

$$n(A \cap B \cap C) = 3.$$

Жоғарыда көрсетілген (3) формулабойынша:

$$n(A \cup B \cup C) = 14 + 10 + 8 - 6 - 5 + 4 + 3 = 20.$$

Сыныптағы оқушылардың жарыстың қандай да бір түріне қатысқандарын біліп алдық. Онда сыныпта

$$n(U) - n(A \cap B \cap C) = 32 - 20 = 12$$

оқушы жарыстың бірде-бір түріне қатыспаған. Математикалық оқиғаларды көбінесе жиындарға қолданылатын амалдар арқылы белгілеп, мүмкіндіктер санын «қосу» және «көбейту» ережесін қолданып есептеу комбинатори-каның негізі, ал комбинаторика-лық мазмұнды есептерді шешу ісі көбінесе оны қандай бір жиын-ның элементтерінің санын, бұл элементтерді белгілі ретпен орналастыру мүмкіндігін немесе оның ішкі жиындарын санау арқылы шығарылатын болады. Енді комбинаторикалық есептерді шешудің негізгі тәсілдеріне тоқталатын болсақ:

ә) Қосу ережесі.

Дербес жағдайдағы мүмкіндіктер санын есептеп, немесе ішкі жиынның элементтері мен оларды орналастыру сандарын есептеп өзара қосу және тізбе түрінде жазып өсу заңдылығын табу тәсілдері қолданылады. Бұл тәсілге жиындарға қолданылатын

амалды пайдалансақ жиындардың бірігуінің элементерінің санын табуға арналған формуласын пайдаланамыз. Ал тізбекті қолдансақ өзгеру заңдылығын, рекуренттік тәсілдерді таңдандаймыз. Қосу ережесіне есептер қарастырайық.[2, 123 б.]

Есеп №1. 10 тор көзді жолақтың сол жақ шеткі көзіндегі тас оңға қарай 1 не 2 аттап көшу арқылы оң жақ шеткі көзге неше әр түрлі маршрутпен жетуге болады?

Шешуі: 2-ші көзге 1, 3-ші көзге 2 тәсілмен келе алады да 3-көзден бастап әр көзге оның алдындағы 2 көзден 1 не 2 аттап түсе алады. k -інші көзге келетін маршрут саны, рекурент формуласы бойынша есептеледі.

Жауабы: 89-әр түрлі маршрут.

Есеп №2. Сыныптағы 25 оқушының 15-і математика 9-ы физика пәнінен факультетив сабаққа қатысады да 6-ы ешқайсысына қатыспайды. Екі факультетивке қатар қатысатын және тек математикаға қатысатын оқушылар қанша?

Шешуі: А-математикаға, В-физикаға қатысатын оқушылар жиыны болса $=25 - 6 = 19$ болғандықтан екі факультетивке қатар қатысатындар саны $= 15 + 9 - 19 = 5$ болады да тек математикаға ғана қатысатындар $15 - 5 = 10$ оқушы.

Жауабы: 5 оқушы екі факультетивке, 10 оқушы тек математикаға қатысады.

Есеп №3. Нүктелер тізбегінің санын квадрат сандар, ал төменгі тізбектерді сәйкесінше үшбұрыш сандар және бестік сандар деп алайық. Табу керек:

а) 7-ші квадрат, үшбұрыш, бестік сандарды.

б) Квадрат, үшбұрыш, бестік сандарының заңдылығын тауып әр қайсысының 10-шы, 50-ші сандарын.

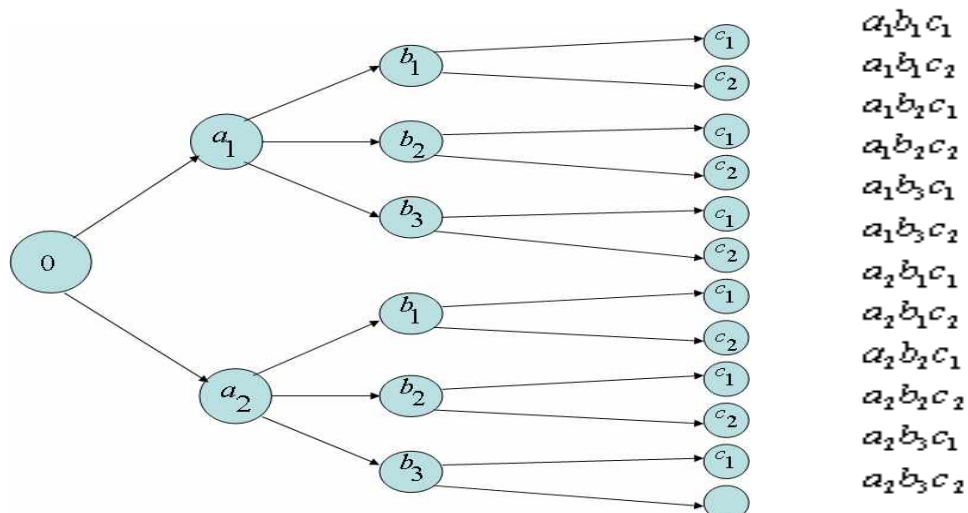
Шешуі: Квадрат сандардың заңдылығы айқын. Үштік сандар 2-сінен бастап алдыңғысына сәйкес 2, 3, 4, деген сияқты тізбектелген бүтін сандармен қосылып отыратындықтан 7-шісі $1+2+3+4+5+6+7=28$ n -інші сан $1+2+ \dots + n$ болады. Бестік сандар саны $1, 1+(1+3) = 2 + 3 \cdot 1, 5+(1+3+3) = 3 + (1+2) \cdot 3$.

б) Көбейту ережесі.

Оқиға немесе жиынның әр элементінің мүмкіндігін есептеп барлық мүмкіндікті табу тәсілі көбейту ережесі арқылы жүзеге асырылады. Көбейту ережесін жиын арқылы анықтасақ n -элементтен тұратын А, m элементтен тұратын В жиындарының әр қайсысынан бір элемент алып құрастыруға болатын $(a;v)$ парлар саны n -ге тең. Осындай барлық мүмкін парлар жиынын А, В жиындарының Декарттық көбейтіндісі деп атап деп белгілейді.

Көбейту ережесіне есептерді қарастыралық.[1, 556.]

Есеп №1. Асханада I-ші тамақтың екі түрін $(a_1; a_2)$, II тамақтың үш түрін $(b_1; b_2; b_3)$ және екі түрлі десерт $(c_1; c_2)$ ұсынады. Асхана қанша түрлі түскі тамақ ұсынуға болады?

Шешуі: есепті шешу тәсілі графиктік жолмен кескінделген. Бұл кескіндемені талдау ағашы деп атайды. Мұндағы, $n(A) = 2$, $n(B) = 3$, $n(C) = 12$, $N = n(A) \cdot n(B) \cdot n(C) = 12$.

Жауабы: Асханашы 12 түрлі түскі тамақ ұсынады.

Есеп №2.21 оқушысы бар сыныптың оқушыларын неше әр түрлі тәсілмен сапқа тұрғызуға болады?

Шешуі: 1-ші орынға 21-оқушының кез келгенін, 2-ші орынға 1-ші орынға тұрған оқушыдан басқа 20 оқушының кез келгенін, деген сияқты 21-інші орынға қалған 1 оқушыны таңдау арқылы 21-элементтен тұратын парлар таңдау керек болатындықтан сапқа тұрудың барлық мүмкіндігі болады.

Есеп №3. Жиынтығынан солдан оңға қарай бағытпен «АСТАНА» сөзін әр түрлі неше тәсілмен оқуға болады?

Шешуі: С-әріптерінің қтан әр қайсысына 1, Т әрпінің әр қайсысына екі С-ның қайсысынан да баруға болатындықтан әр қайсысына 2 деген сияқты келуге болатын мүмкіндіктер бар болғандықтан барлық мүмкіндіктер саны Жауабы: Әртүрлі 36 тәсілмен оқылады.

Комбинаторикалық есептерді шешуде негізгі тәсілдерді қолдану кездейсоқ оқиғалардың ықтималдықтарын есептеуді біршама жеңілдететігіне жоғарыда қарастырылған есептерден байқауға болады.

Әдебиет

1. Виленкин Н.Я., Виленкин А.Н., Виленкин П.А. Комбинаторика. – М: Фима, 2015.

2. Қазешев А.Қ. Статистика және ықтималдықтар теориясы элементтері: оқу құралы. – Алматы, 2013. -167 б.

Влияние пластической деформации на формирование радиационных дефектов в щелочногалогидных кристаллов

Аймаханова А.А.,
м.е.н., ст. преподаватель
Муханова Ж.А.,
докторант, ст. преподаватель
Кызылординский университет "Болашак"

Түйіндеме

Сілтілі галогидты кристалдарда меншікті катионға қарағанда, пластикалық деформация тудыратын вакансиялар және төменгі температурадағы деформациялық кернеу өрістерінде X_3^- - радиациялық ақаулардың төменгі температурада пайда болуының жалпыға ортақ физикалық негізін қалау.

Abstract

The formation of physics basics of the mechanisms of the radiationally defectoforming at the АНC by lowing the symmetry of the grating by the charge with the vacancy defects of plastic deformation and by the stress of low temperature of elastic deformation.

Метод направленной деформации кристаллов давно используется в спектроскопии твердых тел как способ исследования анизотропных центров в кубических кристаллах.

Пластическое деформирование кристаллов является процессом термически активированным. В зависимости от температурных особенностей скольжения, чистые кристаллические вещества можно разделить на три класса:

1) кристаллы, в которых скольжение происходит легко при всех температурах (большинство металлов и сплавов, слоистые структуры);

2) кристаллы, в которых скольжение происходит легко при комнатных температурах и выше, но при низких температурах становится трудным (объемно-центрированные кубические переходные металлы, ионные кристаллы);

3) кристаллы, в которых скольжение возможно только при высоких температурах (ковалентные структуры, интерметаллические фазы)[1,824с].

В результате пластической деформации в решетке чистого ЩГК возникают структурные изменения, существенная часть которых остается в кристалле после снятия напряжения.

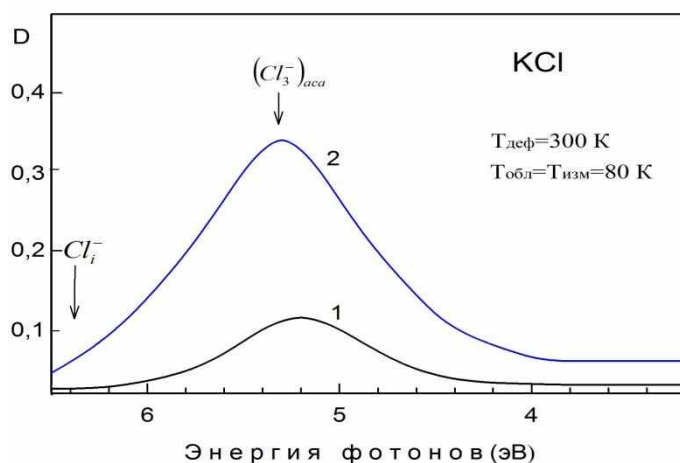
Измерения тепло- и электропроводности, запасенной энергии и плотности деформированных ЦГК указывают на то, что при пластической деформации происходит генерация вакансионных дефектов.

В экспериментах при пластической деформации особое внимание было сосредоточено на анализе спектров поглощения галогенных радиационных дефектов, которые являются индикаторами концентрации предварительно созданных вакансионных дефектов деформации (дивакансии - $\nu_a^+ \nu_c^-$).

Эксперименты были проведены в следующей последовательности: кристалл предварительно пластически деформировался ($\varepsilon=4-5\%$) одноосным сжатием в криостате при высоком техническом вакууме (10^{-6} Торр) при комнатной температуре, затем деформированный кристалл погружался до 80 К, и при этой температуре облучался рентгеновской радиацией, после чего происходила регистрация спектров поглощения при 80 К [1,826с].

Из рисунка 1 видно, что в пластически деформированном кристалле KCl при рентгеновском облучении при 80 К четко выделяются $(Cl_3^-)_{aca}^0$ - центры с максимумом спектра поглощения при 5,3 эВ, характерный для $V_{\Sigma} \equiv (Cl_3^-)_{aca}^0$ -центров (кривая 2). Следует отметить, что в спектре поглощения отсутствуют дополнительные полосы, характерные дипольным $(Cl_3^-)_{aca}^0 K_i^+ Cl_i^-$ - центрам. Это свидетельствует о том, что в пластически деформированном кристалле KCl преимущественно создаются $V_{\Sigma} \equiv (Cl_3^-)_{aca}^0$ -центры. Из рисунка 9 видно, что заметна полоса поглощения при 5,8 эВ, соответствующая сложным ассоциациям атомов галогена, так называемых $V_3 \equiv ([Cl_2]_2)_{acac}$ -центрам (кривая 2). Возрастание эффективности радиационного создания $V_{\Sigma} \equiv (Cl_3^-)_{aca}^0$ -центров, по-видимому, обусловлено концентрацией дивакансии ($\nu_a^+ \nu_c^-$) в решетке, предварительно созданные пластической деформацией, так как при взаимодействии дислокации энергетически более выгодно рождение вакансий парами, чем одиночных вакансий [2,245с].

Рисунок 1 – Спектры поглощения рентгенооблученных при 80 К в изодозном режиме ($t=90$ мин) кристаллов KCl

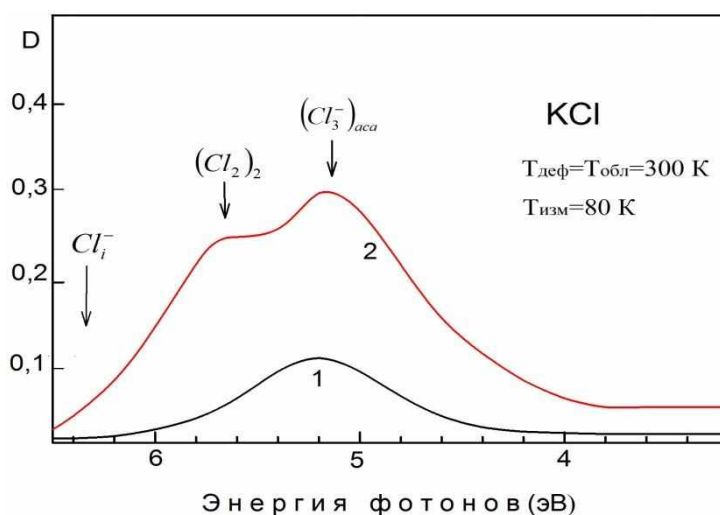
1 - недеформированный, 2 - деформированный при 300 К до 4%. Облучение и измерение при 80 К.

В принципе аналогичные процессы происходят с кристаллом KBr, но имеются некоторые особенности в образовании центров Br_3^- - семейств (V_2 -, V_4 ,- V_{4A} , V_3 – центров), и они спектрально более разрешены по сравнению с Cl_3^- -центрами.

В кристалле KBr при 80 К радиационный эффект от предварительной пластической деформации невелик; возрастание числа F -центров становится заметным лишь при больших степенях деформации. В кристалле с примесями знак изменения может быть обратным – в деформированном кристалле создается много меньше радиационных дефектов, чем недеформированном [2,246с].

В недеформированном чистом кристалле KBr X-облучение при 80 К создает, как известно, Br_3^- -центры, имеющие структуру так называемых V_4 - центров, тогда как в деформированном KBr создаются Br_3^- -центры со структурой $(Br_3^-)_{aca}^0$ -центров, так называемые V_2 -центры (индексами *ai* и *c* обозначены анионное и катионное места кристаллической решетки, занимаемые молекулярным ионом). Отличие структуры Br_3^- -центров следует и из разницы термической устойчивости: Br_3^- -центры в деформированном KBr разрушаются при более высокой температуре (370÷380 К), чем недеформированном. В отжиге Br_3^- -полосы видна также еще более высокотемпературная стадия (~450 К), связанная, по-видимому, с наличием более сложных, чем Br_3^- , радиационных галогенных дефектов.

Рисунок 2 – Спектры поглощения рентгенооблученных при 300 К в изодозном режиме ($t=90$ мин) кристаллов KCl

1 - недеформированный, 2 - деформированный при 300 К до 4%. Облучение при 300К, измерение при 80 К.

Радиационный эффект от предварительной пластической деформации в чистом кристалле KBr при X-облучении при 300 К максимален: количество F -центров может быть увеличено более чем на порядок.

На рисунке 3 представлены спектры поглощения в области спектра Br_3^- -центров недеформированного кристалла KBr после пластической деформации со степенью деформации 3,5 % при 300 К. Пластическая деформация (кривая 3) существенно увеличивает концентрации $V_2 \equiv (Br_3^-)_{aca}^0$ -центров, а также отчетливо зарегистрирована полоса поглощения $V_3 \equiv ([Br_2]_2)_{aca}$ -центров при 5,3 эВ в кристаллах KBr.

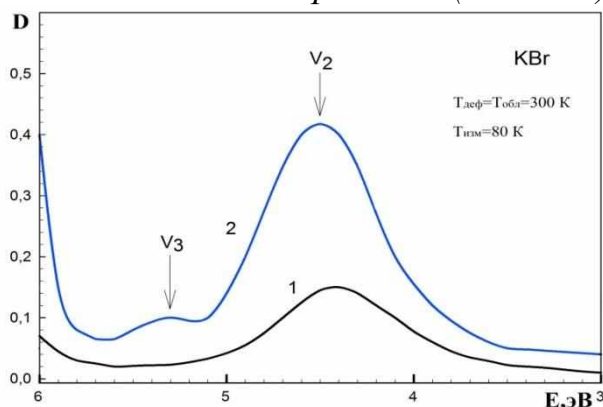
В недеформированном KBr радиация создает при 300 К в основном V_3 -центры (кривая 1, рисунок 3), имеющие структуру больших термически устойчивых коагулятов галогена[2,248с].

В спектре поглощения V_3 -центры проявляются в двух полосах: центральная часть коагулята, являющаяся по существу небольшим пузырьком галогена, дает поглощение, характерное для $(Br_2)_n$ -включений (~5,35 эВ), а пограничные области, формирующиеся как результат взаимодействия Br_2 -молекул с регулярными ионами Br^- , обеспечивают поглощение Br_3^- -типа (~4,6 эВ). Та часть Br_3^- -поглощения, которая связана с V_3 -центрами, отжигается при значительно более высокой температуре, что это характерно для одиночных $(Br_3^-)_{aca}^0$ -центров. Конкретное значение этой температуры зависит от размера разрушающегося коагулята галогена. При этом отжиг Br_3^- и $(Br_2)_n$ -полос поглощения происходит совместно. Отжиг Br_3^- -поглощения

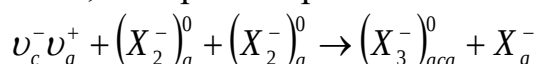
в чистом предварительно деформированном кристалле KBr происходит по крайней мере в две стадии. Наличие стадии отжига при 370÷380 К указывает на наличие в кристалле одиночных $(Br_3^-)_{aca}^0$ -центров, а высокотемпературная стадия (420÷460 К), на которой Br_3^- -поглощение отжигается совместно с $(Br_2)_2^-$ -поглощением, свидетельствуют о присутствии в деформированном KBr дефектов, проявляющихся одновременно в Br_3^- и $(Br_2)_2^0$ -полосах поглощения (5,5 и 4,6 эВ, соответственно). По аналогии со спектральными и термическими характеристиками V_3 -центров можно достаточно обоснованно утверждать, что в деформированном KBr X-облучение при 300 К создает дефекты со структурой $[(Br_2)_2]_{acas}$.

Таким образом, в кристаллах KBr, KCl и KI предварительно созданные пластической деформацией ди $(v_c^- v_a^+)$,- и квартет $2[v_c^- v_a^+]$ вакансий, способствуют образованию галогенных радиационных дефектов преимущественно $(X_3^-)_{aca}^0$ -центров при взаимодействии двух междоузельных атомов галогена, согласно следующей реакции:

Рисунок 3 – Спектры поглощения рентгенооблученных при 300 К в изодозном режиме ($t=90$ мин) кристаллов KBr

1 - недеформированный, 2 - деформированный при 300 К до 4%. Облучение при 300К, измерение при 80 К.

Литература

1 Elango A., Sagimbaeva Sh., Sarmukhanov E., Savikhina T., Shunkeev K. Effect in uniaxial stress on luminescence of X - and VUV - irradiated NaCl and NaBr crystals // Radiation Measurements. – 2001. - Vol. 33, № 5. - P. 823–827.

2 Шункеев К.Ш., Бижанова К.Б., Бекова Г.Т., Аймаханова А.А. «Ассоциация междоузельных атомов галогена в кристаллах в поле лития KCl» //Республиканская научно-исследовательская конференция, Физ-мат, 21-22 май 2010 г.

УДК 539.12.04; 548:539.12.04; 535.37

Аппаратура по регистрации абсорбционных характеристик щелочногалоидных кристаллов

Студент группы ИС-21 Али А.А.,
м.е.н., ст. преподаватель Аймаханова А.А.,
Кызылординский университет "Болашак"

Түйіндеме

Сілтілі галоидты кристалдардағы радиациялық ақаулардың пайда болу табиғаты мен қарқынын болжау болашақта өте кең спектральды алқапта (200-1100 нм) деформация, өте төменгі температура және радиация әсерінен өзінің мөлдірлігін сақтайтын оптикалық заттар жасауға бірден бір негіз болады.

Abstract

The prognostication of effectiveness forming of radiation defects allows to work out the optical materials which ensure the transparent in the wide space of the specter (200 – 1100 nm) at the same force of radiation and low temperature and ionizing radiation.

Для исследования механизмов радиационного дефектообразования в ЩГК необходимо было выбрать экспериментальную методику по регистрации галогенных радиационных дефектов. Главным индикатором для определения механизмов радиационного дефектообразования в ЩГК, по нашему выбору, являлась эффективность образования X_3^- -центров положения максимума спектров поглощения, которых строго доказаны многочисленными экспериментами. Другими словами, в ЩГК концентрации X_3^- -центров, которые являются продуктами взаимодействия первичных радиационных дефектов (междоузельных атомов галогена) адекватно отражают концентрацию комплементарному к нему F -центров. По измерению спектров поглощения облученных ЩГК достигалось уникальное экспериментальное условие по одновременному регистрацию концентрации X_3^- - и F -центров, по которому судили о

механизмах эффективного образования радиационных дефектов в ЩГК [3,264с].

Спектры поглощения радиационных дефектов, наведенных рентгеновской радиацией, измерялись при 80 К на регистрирующем спектрофотометре "Specord UV VIS" в интервале спектра 6,0÷7,7 эВ. В некоторых экспериментах для расширения спектрального диапазона измерений спектров поглощения в области коротковолнового ультрафиолета до 6,5÷6,6 эВ, через оптическую систему двухлучевого спектрофотометра "Specord" продувался прозрачный в этой области газообразный аргон марки "чистый", который дополнительно очищался через ловушку с тканью Петрянова. Удаление из области хода лучей кислорода, сильно поглощающего в районе спектра 6,2÷6,6 эВ, позволило на порядок увеличить интенсивность падающего светового потока на фотоэлектронный умножитель спектрофотометра [1,828с].

Спектры поглощения кристаллов измерялись с помощью металлического криостата, внутри которого был помещен кварцевый криостат, снабженный как наружный металлический криостат, соответствующим бериллиевым окном для рентгеновского облучения и окном из LiF, пропускающим в вакуумной области спектра (рисунок 1).

С помощью металлического криостата невозможно регистрировать спектры поглощения кристаллов, особенно тогда, когда требуется измерения после отжигов, которые сопровождаются нагревом кристалла до определенных температур соответствующие термическому разрушению конкретных радиационных дефектов. При этом в процессе нагрева кристалла, ранее находящегося при 80 К, происходит интенсивное выделение паров технического масла, абсорбированные на поверхность кристалла со стены криостата. В результате оптический путь луча, который проходит через кристалл, преимущественно будет заполнен «туманом», состоящий из паров технического масла, о чем свидетельствуют измеренные спектры поглощения [2,127с].

В этом случае оптическая плотность радиационных дефектов кристалла несравнимо мала по сравнению с оптической плотностью паров технического масла. Поэтому этот эффект не позволяет в чистом виде регистрировать в металлическом криостате спектры поглощения радиационных дефектов, созданные в кристалле под действием ионизирующей радиации. Поэтому абсорбционные исследования кристаллов, как правило, велись с помощью стеклянного криостата так, как в этом случае полностью ликвидируется эффект адсорбирования паров технического масла из металла на поверхность кристалла.

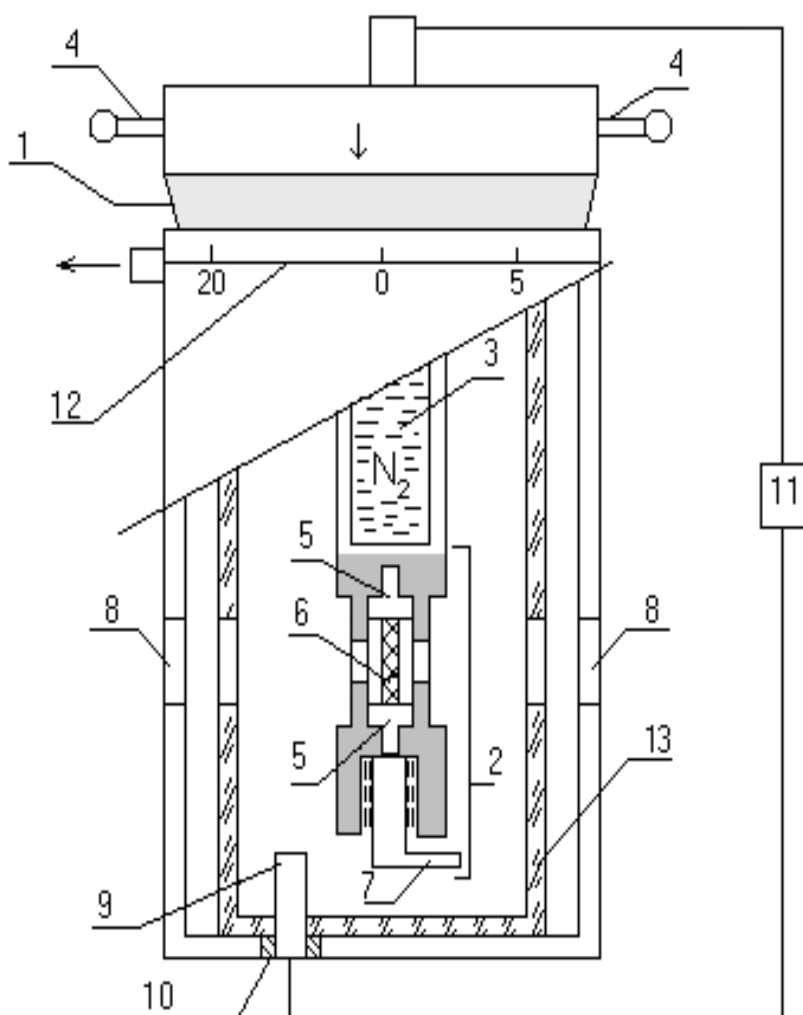
Однако, в стеклянном криостате отсутствует возможность деформирования кристаллов из-за хрупкости стеклянного корпуса криостата и штанга кристаллодержателя [3,265с].

Эта проблема была решена комбинированием металлического криостата со стеклянным криостатом: Внутри металлического криостата был расположен цилиндр (13) со дном из синтетического кварца, снабженный соответствующими окошками для облучения кристалла рентгеновской радиацией (Be) и регистрации спектров поглощения (LiF) кристалла (рисунок 1).

Таким образом, кристаллодержатель, где закреплен кристалл, был защищен кварцевым корпусом от стены металлического криостата, и тем самым был закрыт путь попадания паров технического масла из металла на поверхность кристалла при охлаждении до 80 К [1,827с].

Еще немаловажным фактором для чистого эксперимента является скорость нагрева кристалла. Концентрация выделенных паров технического масла зависит от скорости нагрева кристалла. Чем больше скорость нагрева кристалла, тем больше выделяется из поверхности кристалла паров технического масла, тем затрудняется процесс регистрации оптического поглощения кристалла. Все эксперименты, связанные с измерением спектров поглощения кристаллов после импульсных нагревов, осуществлялись в режиме самонагрева кристалле, причем время фиксированных температур составляло одинаковые время (3-4 минут). При импульсном режиме нагрева кристалла после каждого прогрева до определенной температуры измерения спектров поглощения осуществлялись при 80 К [1,826с].

Рисунок 1 – Принципиальная схема криостата для пластической и упругой деформации кристаллов при 80÷500 К.

1 – шлиф	7 – сжимающий винт
2 – кристаллодержатель	8 – окошки из кварца LiF
3 – резервуар для жидкого азота	9 – стопор
4 – ручки для вращения головки криостата	10 – прокладка из фторопласта
5 – прижимные щечки	11 – омметр
6 – кристалл	12 – нониусная шкала
	13 – кварцевый корпус.

Таким образом, путем модернизации конструкции металлического криостата и подпора скорости нагрева кристалла была решена проблема регистрации спектров поглощения кристаллов при 80 К после рентгеновского возбуждения и соответствующих отжигов в импульсном режиме[3,263с].

Конструкция криостата, позволяющий деформировать кристалла, как при комнатной температуре, так и при температуре жидкого азота (80 К) без герметизации высокого технического вакуума состоит из двух частей, которые разделены

конусообразным шлифом (1). Верхняя часть криостата состоит из кристаллодержателя (2), трубки (3) из сплава, используемой в качестве резервуара для заливки жидкого азота, и головки с прикрученными ручками (4), составляющие одно целое. Конструкция кристаллодержателя состоит из прорези, в которую помещаются прижимные щечки (5), кристалл (6) и Г-образный сжимающий винт (7) с шагом резьбы 1мм.

Нижняя часть криостата представляет собой металлический стакан, который снабжен тремя окошками (8) из кристалла LiF для измерения спектров поглощения, возбуждения, излучения и бериллиевым (Be)окошком для рентгеновского облучения кристалла

Степень деформации кристалла задается шагом сжимающего винта ($\Delta l = 1\text{мм}$ при полном обороте кристаллодержателя) и определяется по следующей формуле:

$$\varepsilon = \frac{l_0 - l}{l_0} \cdot 100\% = \frac{\Delta l}{l_0} \cdot 100\%,$$

где l_0 – начальная длина кристалла до деформации, которая измеряется микрометром или микроскопом; l – длина кристалла после деформации [1,826с].

Отсчет относительной деформации происходит с момента контакта сжимающего винта (7) со стопором (9) при вращении кристаллодержателя (2) с помощью ручек (4) по часовой стрелке. Электрический контакт между сжимающим винтом (7) и стопором (9), изолированным от корпуса криостата диэлектрической прокладкой (10), фиксируется омметром (11), который соответствует начальному моменту деформации.

Необходимое значение относительной деформации кристалла (ε , %) при 80 К внутри криостата осуществляется расчетным определением Δl , значение которой согласно градуировочной кривой экспериментально задается поворотом головки криостата по нониусной шкале [2,125с].

Охлаждение кристаллов достигается заливкой жидкого азота в резервуар (3) криостата. В качестве ионизирующего излучения служили рентгеновские лучи от установки РУП-120 (120 кВ, 5 мА). Поглощенные дозы составляли $10^6 \div 10^8$ рад или $10^{18} \div 10^{20}$ эВ/см³.

Процесс деформирования ЦГК описывается в основном многостадийной кривой упрочнения и демонстрирует зависимость величины возникающей деформации (в %) от приложенного напряжения. Первая стадия на этой кривой отражает упругую деформацию кристалла. Этому соответствует линейный участок кривой, где справедлив закон Гука. Величина предельного напряжения, при котором закон Гука еще выполняется, называется критическим напряжением сдвига или пределом упругости (τ_c).

При напряжениях выше τ_c деформация становится неупругой. Это участок пластической деформации, на котором течение происходит практически при постоянном или слабо возрастающем напряжении и продолжается до некоторой критической деформации (ε_y).

Литература

1 Elango A., Sagimbaeva Sh., Sarmukhanov E., Savikhina T., Shunkeev K. Effect in uniaxial stress on luminescence of X - and VUV - irradiated NaCl and NaBr crystals // Radiation Measurements. – 2010г.

2 Зуев Л.Б., Данилов В.И., Баранникова С.А. Физика макролокализации пластического течения. М.: Наука, 2008 г.

3 Шункеев К.Ш., Бижанова К.Б., Бекова Г.Т., Аймаханова А.А. «Ассоциация междоузельных атомов галогена в кристаллах в поле лития KCl» //Республиканская научно-исследовательская конференция, Физ-мат, 21-22 май 2010 г.

ОӘЖ 004.383.4: 004.946

Цифрлы Қазақстан- Цифрлы Болашақ

Шамсудинова Г.М.,

ж.ғ.м., аға оқытушы,

Серікбай О.Ж.,

ИС-19 оқу тобының студенті,

Қызылорда «Болашақ» университеті

Резюме

Сегодня процесс цифровизации затрагивает все страны мира. При этом каждая страна определяет свои приоритеты цифрового развития. В настоящее время более 15 стран мира реализуют национальные программы цифровизации. Программа «Цифровой Казахстан» предусматривает комплекс тесно связанных мер, необходимых для достижения решающей масштабной цели по формированию инновационной экономики, вхождению к 2050 году в число 30 конкурентоспособных стран, обновлению общества и промышленности, тем самым не отставая в современный технологический мир.

Abstract

Today, the process of digitalization affects all countries of the world. At the same time, each country determines its digital development priorities. Currently, more than 15 countries of the world

are implementing national digitalization programs. The Digital Kazakhstan program provides for a set of closely related measures necessary to achieve the decisive ambitious goal of creating an innovative economy, joining the top 30 competitive countries by 2050, updating society and industry, thereby the most keeping up with the modern technological world.

Цифрлы технология біздің өмірімізге тәуелсіздігіміздің бастапқы жылдары-ақ батыл енгізіле бастады. Ең алдымен, мектептерді жаппай компьютерлендіру қолға алынды. Компьютерлер кеңседе де, үйде де негізгі ақпараттық құрал ретінде пайдаланыла бастады, ақпаратпен орындалатын кез келген жұмыс компьютер көмегімен жүзеге асырылатын болды. Ақпаратты сақтау да, тасымалдау да жолға қойылды.

Сымсыз телефондар, желілік телеарна – осы бағдарламаның жемісі. Жаңа дамып келе жатқан жасанды интеллект белгілі бір алгоритмде пайдалануға жол ашады.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы 2017 жылдың желтоқсан айында бекітілді.

Бұл цифрлық технологияларды қолдану арқылы еліміздің әрбір азаматының өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған маңызды кешенді бағдарлама. 2018 жылдан бастап 2022 жылға дейін бес негізгі бағыт бойынша жұмыс жүргізу жоспарланып отыр:

1. Экономика салаларын цифрландыру;
2. Цифрлық мемлекетке көшу;
3. «Цифрлық Жібек Жолын» іске асыру;
4. Адами капиталды дамыту;
5. Инновациялық экожүйені құру.

Бірінші бағыт — экономика салаларын цифрландыру бойынша барлық бағыттарда еңбек өнімділігін арттыру.

Келесі бағыт — цифрлық мемлекетке көшу. Оны жүзеге асыру аясында мемлекеттік органдардың қызметін цифрландыру, қағаз түріндегі құжат айналымын азайту, азаматтардың мемлекетті басқаруға қатысуын арттыру және «Ақылды қала» технологияларын енгізу көзделген.

Мәселен, «Сергек» жол қозғалысы ережелерінің сақталуын бақылау жүйесі енгізіліп, жұмыс істеп тұр. Осының арқасында елдегі ЖҚЕ сақтау жағдайы жақсарады деп күтілуде. Егер жүйе құқық бұзушылықты анықтаса, протокол автоматты түрде жасалып, құқық бұзушының мекен-жайына жіберіледі. Сондай-ақ, Қазақстанның шағын қалаларын оперативті басқару орталықтарын құру және басқару жобасын жүзеге асыру жоспарланып отыр.

Яғни, тек ірі әкімшілік орталықтары ғана емес, сонымен қатар моноқалалар да жаңа технологиялармен жабдықталатын болады, бұл қылмыс пен құқық бұзушылық деңгейінің төмендеуіне жол ашады.

Бұдан өзге, байланыс желілері мен АКТ инфрақұрылымының аумағын кеңейту, қауіпсіздікті күшейту мәселелерін бағдарламаның үшінші- «Цифрлық Жібек Жолын» іске асыру маңызды бағыты қарастырады. 2018 жылдан бастап 2022 жылға дейін 1200-ден астам ауылға кең жолақты интернетке қосылу мүмкіндігі беріледі. Жалпы, бұл бастамаларға спутниктік байланыс жүйесін жаңғырту, шалғайда орналасқан елді мекендерге талшықты-оптикалық байланыс желілерін жүргізу, сондай-ақ транзиттік әлеуетті және цифрлық теле-, радиохабар тарату желісін арттыру жұмыстары кіреді.

«Адами капиталды дамыту» төртінші бағытының мақсаты — білім беру жүйесін әлемнің үздік тәжірибелеріне сәйкес жаңарту. Орта білім беру бағдарламаларын жаңарту бойынша жобаны жүзеге асыру көзделген. Мұнда роботты техника, виртуалды шындық элементтерін, 3D-баспа және т. б. оқу үрдісіне енгізу қарастырылады.

Төртінші бағытта халыққа базалық цифрлық дағдыларды оқыту курстарын өткізу жобасы да маңызды. Мамандарды қайта даярлау республика азаматтарына кәсіби стандарттарға сай келуге және жоғары сұранысқа ие мамандар болуға мүмкіндік береді.

Соңғы бағыт – инновациялық экожүйені құру аясында да нақты міндеттер көрсетілген. Бұл-инновациялық даму алаңдарын қолдау, технологиялық кәсіпкерлікке және стартап-мәдениетке көмек көрсету, венчурлық қаржыландыруды тарту және инновацияға деген сұранысты қалыптастыру. АТ-стартаптардың халықаралық технопаркі-Astana Hub-тың құрылуы бұның жарқын мысалы деуге болады. Бұл алаң отандық IT-мамандары мен стартапшыларға қазірден бастап өз жобаларын әзірлей бастауға мүмкіндік береді деп күтіледі.

Жалпы, «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасын қабылдаған уақыттан қазақстандықтар қазірдің өзінде елеулі нәтижелерді көріп отыр. Жолда жүру уақытын қысқартуға және оңтайлы маршруттарды таңдауға көмектесетін навигацияның жаңа құралдары пайда болды. Кез келген тауарды табуға көмектесетін мобильді қосымшалар бар.

Денсаулық сақтау саласында да нәтижелер байқалады. Бүгінде медицина қызметкерлерін компьютерлік техникамен жабдықтау 81,3%-ды құрайды, медициналық мекемелердің 55,6% интернет желісімен қамтамасыз етілген.

Қазіргі таңда елдегі әрбір емделушіге электронды денсаулық паспорты ашылады, ол онлайн режимінде емделушінің бүкіл медициналық тарихын желіде сақтауға мүмкіндік береді.

Бүгінде цифрландыру процесі әлемдегі барлық елдерге әсер етеді. Сонымен қатар әрбір ел цифрлық дамудың басымдықтарын өзі айқындайды. Әлемдегі 15-тен астам мемлекет қазіргі уақытта ұлттық цифрландыру бағдарламаларын іске асыруда. Қытай, Сингапур, Жаңа Зеландия, Оңтүстік Корея және Дания ұлттық экономикаларды цифрландыру бойынша алдыңғы қатардағы елдер болып табылады. Қытай өзінің "интернет плюс" бағдарламасында цифрлық индустрияны дәстүрлімен біріктіреді, Канада Торонтода АКТ-хабын жасады, Сингапур драйвері АКТ болып табылатын "ақылды экономиканы" қалыптастырады, Оңтүстік Корея "Креативті экономика" бағдарламасында адами капиталды, кәсіпкерлікті дамытуға және АКТ саласындағы жетістіктерді таратуға бағдарланады, ал Дания мемлекеттік секторды цифрландыруға баса назар аударуда.

Тағы бір жаһандық тренд-"мемлекеттің өзін-өзі цифрландыруы", яғни мемлекет пен мемлекеттік компаниялардың операцияларын цифрландыру. Өзін-өзі цифрландыру-бұл экономикадағы құндылықтарды құруды, әл-ауқаттың артуын, бизнесте және тұрмыс деңгейінде лайықты орынға ие болуға бағытталған кез-келген мемлекеттің іске асыруы керек міндет.

Мемлекет деңгейінде өзін-өзі цифрландырудың екі негізгі бағыты бар:

-Мемлекеттік басқаруды цифрландыру: цифрлық құжат айналымы, digital by default және digital first қағидаттары, тиімсіз процестерді қайта қарау. Бұл логикада өзін-өзі цифрландыру сервистердің барлық спектрін қамтиды: мемлекеттік құрылымдардың ішкі өзара іс-қимылы-G2G, азаматтармен өзара іс-қимылы - G2C, бизнеспен өзара іс-қимыл- G2B.

-Квазимемлекеттік сектор субъектілерін цифрландыру, әсіресе, мемлекет әлі де бұрынғыдай, экономикадағы жұмыс орындарының көпшілігіне сол немесе басқа нысанда жауап беретін және сол себепті еңбек өнімділігінің өсуі үшін жауап беретін Қазақстан сияқты елдер үшін өзекті болып табылады. Осындай компаниялар үшін көбінесе дәстүрлі бәсекелестік нарықтық механизмдері жұмыс істемейтіндіктен, цифрлық трансформациялауды іске асырумен байланысты өлшенетін ТНҚ әзірленіп, белгіленеді (индустрия 4.0 технологияларын енгізу және құнды сәйкес құру жаңа өнімнен түсетін түсімнің %, қызметкерлерді оқыту және қайта даярлау).

Жалпы, мұның бәрі халықтың бақуатты өмір сүруі үшін жасалып жатқан шаралар екенін түсінуіміз қажет. Тұрғындардың

әл-ауқаты артып, еңсесі тік көтерілгенде ғана Қазақстан дамыған өркениетті елдердің қатарына, яғни алдыңғы «отыздыққа» қосыла алады. Ал, бұл мақсатқа жету үшін еліміз үшінші жаңғыруды еңсеруі тиіс

Бүгінгі күні ақпараттық-технологиялық инфрақұрылым экономикалық дамудың маңызды элементі болып қалыптасуда. Заманауи қолжетімді телекоммуникациялық инфрақұрылымсыз Қазақстанның әлемдік экономикалық және ақпараттық кеңістікте орнығуы мүмкін емес. АКТ қолжетімділігі цифрлық экономиканы құрудың іргетасы болып табылады.

Интернетке кең жолақты қолжетімділік дамыған АКТ инфрақұрылымының негізгі құрауышы болып табылады. Кеңжолақты қолжетімділік FTTx, ADSL сияқты сымды технологиялармен және 3G, 4G және спутниктік байланыс сияқты сымсыз технологиялармен қамтамасыз етіледі. Халықты және бизнесті интернет желісіне кеңжолақты қолжетімділікпен қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республикасының қалаларында және облыстарында телекоммуникациялық инфрақұрылым құрылды; алайда, бүгінгі күнге ол ауыл тұрғындарының қажеттіліктерін қанағаттандырмайды. Цифрлық теңсіздікті төмендету мақсатында ауылдық елді мекендерді кеңжолақты қолжетімділік желілерімен сапалырақ және толайым қамтамасыз ету қажет.

Айта кетейік, Мемлекет басшысы «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасын іске асыруды ел Үкіметінің басты міндеті деп белгіледі.

Мақаланың басты мақсаты – ел экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттырып, халықтың әл-ауқатын көтеру.

Қорытындылай келе «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасында шешуші ауқымды мақсат – инновациялық экономика қалыптастыру, 2050 жылға қарай бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына қосылу және қоғам мен өндірісті жаңарту, сол арқылы заманауи технологиялық әлемнен тысқары қалмау мақсатына қол жеткізуге қажетті бір-бірімен тығыз байланыстағы шаралар кешені қарастырылған. Бұл мақсаттың үдесінен көріну бүкіл қоғамның бас біріктіре отырып жедел әрекет етуін, аз уақыт ішінде серпінді түрде алға басуын қажет етеді. Уақыт күдік пен сенімсіздікті көтермейді, алға – цифрлы болашаққа қадам басу керек!

Әдебиет

- 1.Егеменді Қазақстан. 2018. 3 қазан. Б.20.
- 2.«Информатика негіздері» журналдары.
- 3.Интернет ресурстары.<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000>

**Технологиялық машиналарды жобалаудың
техникалық – экономикалық негіздері**

Қодар Е.Т., т.ғ.к., доцент,
Русланов Ғ., студент,
Қызылорда «Болашақ»
университеті

Қазіргі мемлекетіміздің бетбұрыс дәуіріндегі ғылыми-техникалық прогрестің басым бағыттарының алдына қойған негізгі мәселелері мейлінше жаңа технологиялық үдерістер мен операциялар ашу және халық шаруашылығындағы

осы уақытқа дейін ашылған, пайдаланылып келе жатқан технологиялық үдерістер мен операцияларды ұтымды қолдану болып табылады.[2].

Жаңа машиналарды жобалау дегеніміз—бұл жобалау әдістемелері мен сатыларын жақсы білетін және жаңа бұйымды жасауда жобалау рәсімдері мен операцияларды практикада қолдана алатын құрылымдаушы- жобалаушылар маманданған әрекетінің негізгі саласы.

Жобалау, бұл:

-қолданыстағы үлгілерді көз жұма көшіре салмай, ойланып, заманауи машина жасауда игерілген, берілген жағдайларда ең тиімді құрылымдық шешімдер мүмкіндігінен оймен таңдап құрылымдау керек;

-әртүрлі мәліметтерді дұрыс үйлестіре игеріп, жаңаларын және жақсартылғандарынан таңдап игеру керек, яғни шығармашылық бастамамен, өнертапқыштықпен құрылымдау керек;

-өзінің өнертапқыш қарқынымен жаңа жобаларды жасай білу;

-өндірістің даму динамикасын ескере отырып, ұлттық экономиканың өскелең талабын қанағаттандыратын және техникалық ескіруден ұзақ уақытқа сақтандырылған, өміршең, икемшіл, резервтері бай машиналарды жасау;

-машиналардың құрылымдық тиімділігі, кинематикалық және күштік сұлбасының жетілгендігі, жасау құны, энергия сыйымдылығы, габариттері, металл сыйымдылығы, сенімділігі және массасы, технологиялығы, күтім жасау қолайлылығы, жинау-бөлшектеу, тексеруі, реттелуі және т.б. жағынан мұқият салыстырмалы бағалай, бірнеше нұсқаларды талдау.

Жобалаудың барлық жадаында жобаның техникалық және технико-экономикалық тиімділігін, мүмкіндік шешімдердің

әртүрлі нұсқаларын таңдауды, шешімдерді салыстырмалы бағалауды, эскиздік жобаны орындауды ескеру қажет. Бірақ жобаны шамадан тыс сатылау уақыт шығыны мен жұмыс ресурстарының өндірістік емес шығындарына әкеледі.

Сондықтан сатыны таңдау нысанның күрделілігін ескерумен, жаңару дәрежесімен және жобалауда кететін қателіктер салдарын ескеруі керек.

Жобалау процедурасының мазмұнын тереңірек қарастырайық.

Жаңа нысанды жасауда қажеттілікті анықтау мәжбүрленеді:

- өндіріс саласының күйімен;
- жаңа технологиялар мен жаңалықтарды орындау қажеттілігімен;
- еңбек өнімділігін арттыру қажеттілігімен;
- қол жұмыстарын жоюмен;
- жарақаттануды азайтумен.

Сонымен бірге бұл халықшаруашылық жоспарлары мен салалық ұйымдар жоспарларында көрсетіледі.

Жобалау әдістемесі – бұл әліде жасалмаған нысанның құрылысы, логикалық ұйымдасуы, принцип әрекеттері мен құрамы жөнінде іздеу және шешім қабылдау әдістері, құралдары және алгоритмдері, сонымен қатар оны берілген жағдайда жасау үшін қажетті сипаттаулар жасау жөніндегі ғылым.

Жобалау шешімі–бұл жобалаудың әрі қарайғы бағыттарын немесе оны аяқтауды қарастыру және анықтау үшін қажетті және жеткілікті жобалау объектісінің аралық немесе ақырғы сипаттамасы.

Жобалау алгоритмі–жобалауды орындау үшін қажетті сипаттаулар жиынтығы.

Жобалау рәсімі–орындалуы жобалау шешімдерімен аяқталатын әрекеттер жиынтығы.

Жобалау операциясы–жобалау рәсімдерінің бір бөлігін құрайтын, алгоритмі жобалау рәсімдерінің бірқатары үшін өзгеріссіз қалатын әрекеттер немесе әрекеттер жиынтығы.

Бұйымды өңдеудің барлық сатылары МЕСТ (мемлекеттік стандарт) бойынша міндетті түрде орындау қарастырылмайды. Әдетте, ол әр жобалау ұйымдарының тәртібі бойынша орындалады және олар қателіктерге әкелуі мүмкін. Жаңа машиналарды жобалауда қойылатын ең негізгі талаптардың бірі–құрылымның технологиялы болуын қамтамасыз ету.

Технологиялы болу деп бұйымдардың өндіру және тұтыну талаптарына сәйкестігін айтады. Технологияны қамтамасыз етудің мақсаты – кең көлемде өзіндік құнын төмендете отырып, еңбектің өнімділігін арттыру және өнімнің сапасын көтеру.

Конструкцияның технологиялығы төмендегілермен сипатталады:

- механикалық өңдеуді қажет етпейтін конфигурациясы қарапайым тетіктерді жаңа машиналарда қолдану. Қалыптау, дәл құю, фасонды илем, пісіру кеңінен қолданылады;

- берілген конструкцияның үйлестірімділігі, яғни машинаның әртүрлі тораптарында бірдей бөлшектердің қолданылуы;

- тетіктердің стандартты конструктивтік элементтерін, сонымен қатар стандартты дәлдік топтарын және қондыруды кеңінен қолдану;

- өндірісте бұрын игерілген тетіктер мен тораптарды жаңа машиналарда қолдану.

Конструкциялардың технологиялы екенінің өте маңызды көрсеткіші олардың материал сыйымдылығы болып табылады. Конструкторлар мен технологтардың маңызды мәселерінің бірі – машиналардың салмағын азайту және материалды үнемдеу. Әдетте, оңтайлы технологиялы деп жасау барысында қалдыққа өте аз материал кететін тетіктерді есептейді.

Бұйымдардың технологиялы екенінің тағы да бір өте маңызды көрсеткіші болып даярлаудың еңбек сыйымдылығы (сатып алынған тетіктерді есептемегендегі өнімді өндіруге қажетті жұмсалатын еңбектің норма–сағаттық өлшемі) және технологиялық өзіндік құны (сатып алынған тетіктерді есептемегендегі өнімді даярлаудың технологиялық процесіне жұмсалатын қаржы сомасы). Технологиялықтың тағы да бір көрсеткіші тетіктердің стандарттық коэффициенті болып табылады. Көптеген жағдайда машина тетіктерінің оңтайлы конструкция нұсқасы болып ең төменгі өзіндік құнды қамтамасыз ететін нұсқа қала береді.

Тетіктердің өзіндік құнын анықтау барысында, оны талдай келіп, кәсіпорынның масштабы неұрлым жоғары болса, кәсіпорынның механикаландыру және автоматтандыру деңгейі де соғұрлым жоғары болатынын, жанама шығындар мен еңбекақыға жұмсалатын қаржылар да азаятындығын көруге болады, яғни жоғарғы үнемділікке тек кәсіпорынның масштабы үлкен болғанда ғана жетуге болады.

Машина тетіктерінің жұмыс істеу қабілеті және көпке шыдамдылығы олардың беріктігіне, тозуға төзімділігіне, қатандығына, ыстыққа және дірілге төзімділігіне байланысты болады. Әртүрлі тетіктер түрлі жадайда жұмыс істейді. Мысалы, егер сырғанау мойынтіректері тозудан істен шығатын болса, ал бұрандалы болттар көбінесе сынады. Сондықтан сырғанау мойынтіректері тозуға төзімді болуы және сол тозу төзімділігіне есептелуі қажет. Ал бұрандалар берік болуы керек, сондықтан олар беріктікке есептелінеді.

Беріктік ең негізгі талаптардың бірі, көптеген бөлшектердің өлшемі беріктікке есептеу арқылы табылады. Беріктікке есептеу бөлшекке түскен күшке байланысты екі түрлі болады. Егер бөлшекке тұрақты күш әсер ететін болса, оны беріктікке есептеу жолы, тұрақсыз айнымалы күш әсер еткен жағдайларда есептеу жолынан өзгеше келеді. Машиналарда тұрақты күш әсер ететін бөлшектер аз кездеседі. 1930 жылдарға дейін барлық машина бөлшектерінің өлшемдерін тек қана тұрақты күш әсер етеді деген жорамалмен есептеп шығаратын. Атақты неміс ғалымы Бах барлық бөлшектерді тұрақты күшке есептеп, айнымалы күштерді, динамикалық күштерді әртүрлі коэффициентпен есепке алуды ұйғарған. Кейінгі кезде, бұл есептеу жолдарынан бас тартып, айнымалы күш әсер ететін бөлшектердің өлшемін есептеу тәсілдері белгілі бола бастады.

Әдебиет

1. Асқарова Ә.А. Технологиялық машиналар мен жабдықтарды жобалау: оқу құралы.-тараз: Тараз университеті, 2011.-103б.

2. Мендебаев Т.М., т.б. Машина жасау технологиясы: оқулық/Т.М. Мендебаев, А.З. Габдуллина, К.Т. Шеров.-Алматы: 2013.-528 б.

ӘОЖ 57-7:61:51-78

Медицинада қолданылатын математикалық әдістер

Қалжанова А.Қ.,
«Болашақ» жоғары медициналық колледжі

Резюме

В статье описывается взаимосвязь математики и медицины. Если мы заглянем внутрь двух наук, математики и медицины, то нет уверенности в том, что мы найдем что-то общее между этими двумя науками. Однако медицинские работники должны владеть математикой, так как эти две науки дополняют друг друга.

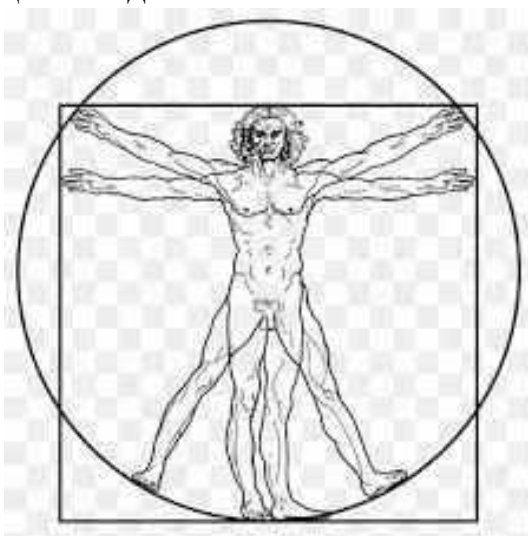
Abstract

The article describes the relationship between mathematics and medicine.

Математика ғылымына «барлық ғылымның патшайымы» деп әр тарапты қарауға болады, мәселен біреулерге оңай қолжетімді болса, екіншілеріне біраз тер төгуге тура келеді.

Егер математика мен медицина деген екі ғылымның ішіне үңілетін болсақ, екі ғылымнан ортақ ұқсастықтар табуға сенімділік жоқ. Дегенмен, медицина мамандары математикадан хабары болуы керек, өйткені бұл екі ғылым бірін-бірі толықтырушы болып табылады.

Математика мен медицинаның даму тарихына келсек, астрономия мен физика математикалық есептеулермен тығыз қатынаста болған. Математика бір жақты дамып, қағаз жүзінде көпке дейін мойындалмай келген. Математика ғылымы аяққа тұрғаннан кейін математика мен медицина ғылымдары арасында байланысты ажырату мүмкін болмай қалған. Табиғаттың барлық болмысы математикаға тікелей тәуелді екенін Галилей бекітіп берген және де Кант, Леонардо да Винчи де осы тұжырыммен келіскен. Италия суретшісі астрономияның барлық аспектілерін зерттеуде математикалық тәсілдерді қолданған. Бірінші байланысты тізбекті оның ер кісі, шеңбер, шаршы бейнеленген «Витрувиан адамы» туындысынан байқауға болады. Ол адам денесі бөліктері қатынастарын салу кезінде канонды пропорцияларды жақсы пайдаланған.

Сурет 1 - «Витрувиан адамы»

Математиканың медицина ғылымындағы маңызы мен рөлі-диагностикалық процедуралар жүргізуде компьютер қолдануда, медициналық құрылғылармен жұмыс жасау барысында маңызды. Бүгінгі таңда емдеу және диагностикалаудың тәсілдері едәуір дамыған, яғни көптеген медициналық орталықтар бірнеше ауыр диагноздарды нақтылау барысында математикалық моделдеу тәсілдерін қолданады. [1]

Дәрігерлер математика негіздері бойынша білімін адам ағзасында болып жатқан процесстерді сипаттау барысында

пайдаланады. Бұл монитор экранында және медициналық құрылғылармен жасалған фотосуреттерде ауру ағзаны сау ағзадан айыруға көмегін тигізеді. Барлық медициналық мамандар даярлайтын оқу орындарында негізгі медициналық сабақтармен математиканы қатар оқытады. Яғни, медициналық қызметкерлер кәсіби тапсырмаларды математикалық тәсілдерді қолдана отырып шешуі тиіс деп есептеледі.

Математика медицинадан не алды? Бұл екі ғылым біріге отырып дамуда үлкен рөл атқарды және бір-бірін толықтыра алды. Медико-биологиялық мәселелердің әсерінен жаңа есептеу алгоритмдері және математикалық түсініктер қалыптасты. Мәселен:

- автомат теориясы;
- математикалық статистика;
- ықтималдылық теориясы;
- оптималды басқару тәсілдері,
- ойындар теориясы.

Математиканы медицинада қолдану: мысалдар келтіретін болсақ, осы екі ғылымның біріге дамуының айқын мысалы статистика болып табылады. Статистика теориясының негізін қалаушы—Адольф Кетле. Ғалым статистикалық мәліметтерді медициналық мәселелерді шешу үшін қолданды.

Бір профессорлар жүрек соғысы жиілігінің жылдамдығы бойынша тұжырымдар жасады. Кетле олардың бақылауын өзінікімен салыстыра отырып, пульс саны мен адам бойының арасында байланыс бар екенін анықтады. Яғни, өсу мөлшері өзгеруіне адам жасы әсер етеді. Жүрек соғысының жиілігі адам бойының шаршы түбіріне тең. Егер адамның бойы 1,68м болатын болса, жүрек соғысының жиілігі 70-ке тең. Сонымен бұл кез-келген адам бойымен пульсін анықтауға болатынын көрсетеді.

Статистикалық бақылаудың рөлі маңызды: оны барлық жерде қолдануға болады. Мысалы: жаңалықтарда статистикалық мәліметтер бойынша аурушандық 30пайызға өсті дегенді көп естиміз, ал бұл мәліметтер математикалық тәсілдер арқылы жасалады.

Математиканы қолданудың келесі мысалдары:

1. Томографияның рентгенограммасын оқу және басқа да диагностикалық әдістер;
2. Дәрінің мөлшерін есептеу;
3. Статистикалық мәліметтерді жинау және құру;
4. Науқас жағдайының жақсаруын немесе төмендеуін болжау;
5. Компьютерлік техникамен жұмыс, қорытынды есептерді енгізу;

Математика мен медицина ғылымдарының өзара байланысын сипаттайтын қызықты фактілер өте көп. Мәселен, математик қашан бұл өмірмен хош айтысатынын да есептеген. Қартайған шағында көп ұйықтайтынын байқаған. Күнделікті ұйықтау уақыты 15 минутқа ұзарып отырған. Арифметикалық прогрессия арқылы ұйқының 24 сағатқа созылатын уақытын есептеп шығарып, өлетін күнін білген.

Математиканы қолданбай анықтау мүмкін емес медицина туралы басқа да қызықты фактілер:

1. Адам сөйлегенде 72 бұлшық ет қозғалысқа түседі.
2. Мидың жұмыс істеуіне 10 ватт қуат жеткілікті.
3. Адам скелеті 206 сүйектен тұрады, оның 25 пайызы аяқта орналасқан.
4. Адам капиллярларын қосса 2400 км-ден асады.
5. Адам ағзасында бүйрек 60 секундта 1,3 л қанды сүзгіден өткізіп, күнделікті 1,4 л зәр шығарады.
6. Адамнан бөлінге жылу 2 л суды қайнатуға жетеді.
7. Адам ұйықтағанда бойы 8 мм-ге ұзарып, оянған соң қайта бұрынғы қалпына келеді. Мұның бәрі гравитация заңына сәйкес болады.

Математика—нақты заттардың пішіндерін санау, өлшеу және сипаттау операциялары негізінде тарихи түрде дамып келе жатқан құрылымдар, тәртіп және қатынастар туралы ғылым. Математика жаратылыстану ғылымдарына жатпайды, бірақ олардың мазмұнын нақты тұжырымдау үшін де, жаңа нәтижелер алу үшін де оларда кеңінен қолданылады. Математика—басқа ғылымдарды тілдік құралдармен қамтамасыз ететін іргелі ғылым.

Медицина—ауруларды диагностикалау, емдеу және алдын алу, адамдардың денсаулығы мен еңбекке қабілеттілігін сақтау және нығайту, өмірді ұзарту, физикалық және психикалық аурулардан зардап шегуді жеңілдету мақсатымен біріктірілген ғылыми білімдер мен практикалық шаралар жүйесі.

Әртүрлі жағдайларда медициналық қызметкердің міндеттеріне мыналар жатады:

- науқастың дене температурасын өлшеу;
- қан қысымын өлшеу,
- дәрілік заттардың дұрыс дозасын науқастың салмағына байланысты есептеу
- препараттарды енгізу үшін ерітіндінің концентрациясын есептеу және инъекция алдында дәрілік затты сұйылту қажет.

Математиканың әртүрлі салалары биология мен медицинада, таксономияда, экологияда, эпидемиялық теорияда, генетикада, медициналық диагностикада және медициналық қызметті ұйымдастыруда қолданылады. Соның ішінде биологиялық

систематика және медициналық диагностика міндеттеріне қолданылатын жіктеу әдістері, эпидемияның таралуы және популяцияның өсуі, генетикалық байланыс модельдері, медициналық көмекке қатысты ұйымдық мәселелерде операциялық зерттеу әдістерін қолдану. Медицинадағы математикалық әдістер—сандық байланыстарды алу, тірі ағзаларда болатын кез келген процестер мен құбылыстардың заңдылықтарының моделдерін құру үшін қолданылатын, сондай-ақ денсаулық сақтау және денсаулық сақтау қызметін ұйымдастыруға байланысты математикалық тәсілдер жиынтығы.

Жеткілікті сандық деректерді алуға болатын жағдайларда функциялар мен тәуелділіктерді математикалық сипаттаудың дәлірек әдістері қолданылады, яғни денедегі жеке өлшенетін (кейбір жағдайларда өлшенбейтін) айнымалыларды байланыстыратын теңдеулер құрастырылады. Мысал ретінде жүрек соғу жиілігінің өлшенген деректерінен және қан қысымы қысығының пішінінен жүректің инсульт пен минуттық көлемін есептеу жатады. Тәжірибе жағдайында мұндай тәуелділіктерді құру статистикалық әдістер негізінде жүзеге асырылады, мысалы, ең кіші квадраттар әдісі (Ең кіші квадраттар әдісі).

Математиканың медицинадағы нақты қолданылуына келсек:

Антибиотиктерді сұйылту

Егер қаптамада еріткіш болмаса, онда антибиотикті сұйылтқанда 0,1 г ұнтақ үшін 0,5 мл ерітінді алады. Бұндай жағдайда сұйылту үшін:

- 1 мл ерітіндіге 0,2 г қажет;
- 5 мл ерітіндіге 1 г қажет.

Антропометриялық индекстер

Ана сүтімен қоректенетін (емізулі/грудной ребенок) нәрестенің тамақтану мөлшері тәулігіне көлемдік әдіспен есептеледі: 2 аптадан 2 айға дейін-дене салмағының $1/5$ бөлігі, 2 айдан 4 айға дейін - $1/6$, 4 айдан 6 айға дейін- $1/7$. 6 айдан кейін-тәулігіне көлемі 1 литрден аспайды. Ай сайынғы өсім бірінші айда 600 г, екіншісінде 800 г, ал әрбір келесі ай үшін алдыңғысынан 50 г аз болу керек.

Баланың калориялық қажеттіліктерін ескере отырып, калориялық әдіс арқылы тағамның мөлшерін есептеуге болады. Нәресте жылдың бірінші тоқсанында 120 ккал / кг, төртіншіде- 105 ккал / кг алуы керек. Әйелдердің 1 литр сүтінде 700 ккал бар. Мысалы, 1 айлық баланың дене салмағы 4 кг, демек, күніне 480 ккал қажет. Тамақтың күнделікті көлемі $480 \text{ ккал} \times 1000 \text{ мл} : 700 \text{ ккал} = 685 \text{ мл}$.

Балалардағы салмақ қосуды есептеу.

Шартты түрде сіз негізгі антропометриялық көрсеткіштерді есептей аласыз. 1 жастағы баланың салмағы 6 айлық баланың дене салмағына тең (8200-8400 г) әрбір жетіспейтін ай үшін 800 г азайтылады немесе әрбір келесі ай үшін 400 г қосылады.

Бір жылдан кейінгі балалардың салмағы 5 жастағы баланың салмағына тең (19 кг) әрбір жетіспейтін жыл үшін 2 кг шегеріледі немесе әрбір келесі жыл үшін 3 кг қосылады.

Балалардың бойының өсуін есептеу.

Бір жылға дейін дене ұзындығы ай сайын артады

I тоқсанда 3-3,5 см-ге,

II-де - 2,5 см-ге,

III-де - 1,5 см,

IV - 1 см-ге.

Бір жылдан кейінгі дененің ұзындығы дененің 8 жасындағы ұзындығына тең (130 см) әрбір жетіспейтін жыл үшін 7 см шегеріледі немесе әрбір артық жыл үшін 5 см қосылады.

Қорытынды

Медицинада математикасыз қадам басуға болмайды. Сандық арақатынастар, мысалы, дозаны және дәрі-дәрмектерді қабылдау жиілігін ескере отырып. Қатысты факторлардың сандық есебі, мысалы: жас, дененің физикалық параметрлері, иммунитет. Дәрігерлерге жұмысты жылдам, анық және сапалы ұйымдастыру үшін қарапайым математика қажет.

Медициналық тәжірибедегі пропорцияларда маңызды рөл алады. Фармакологияның негізгі міндеттерінің бірі - белгілі бір аурумен күресуге көмектесетін препараттарды жасау.

Фармацевтер эмпирикалық түрде теориялық білімді пайдалана отырып, адам ағзасына көмектесетіндей пропорцияда дәрілік заттардың ерітінділерін жасайды және сонымен бірге зиян келтірмейді.

Медициналық тәжірибеде дәрігерлер науқасқа қанша және қашан дәрі беру керектігін қадағалайды. Дұрыс дозада дәрі емдік әсерге ие, аз мөлшерде ол пайдасыз, ал үлкен дозада ол зиянды. Дәрілік заттарды өндіруде пропорциялар да сақталады. Бұл жерде дәлдік қажет, өйткені дәріні құрайтын ингредиенттердің пропорциясы бұзылса, дәрі емес, улануы мүмкін. Ал пропорция бұл – екі қатынастың теңдігі. Көлем – дене немесе зат алып жатқан кеңістіктің сандық сипаттамасы. Дененің көлемі немесе ыдыстың сыйымдылығы оның пішіні мен сызықтық өлшемдерімен анықталады. Сыйымдылық ұғымы көлем ұғымымен тығыз байланысты, яғни ыдыстың ішкі кеңістігінің көлемі, орау қорабы, т.б. Демек, математика мен медицина ғылымы бірін бірі толықтыратын ғылым деп толық айта аламыз.

Әдебиет

1. Математика в биологии и медицине. Н. Бейли/ 2013г.
2. Математическая статистика в медицине В. А. Медик, М. С. Токмачев 2013
3. Математическое моделирование в медицине и биологии на основе моделей механики сплошных сред. Петров И.Б. // ТРУДЫ МФТИ, 2012, ТОМ 1, №1
4. Пособие по математике. Руденко В.Г., Янукян Э.Г. Пятигорск 2012г
5. «Детские болезни». Святкина К.А., Белогорская Е.В., - М.: Медицина, 2012г.
6. Дружинин И.В. Математика для студентов медицинских колледжей, уч. пособие, 2017г.
7. Пехлецкий И.Д. Математика (8-е изд.) учебник 2016г.
8. Григорьев С.Г. Математика/ Под ред. Гусева В.А. (7-е изд, перераб. и доп.) учебник, 2015г.
9. Омельченко В.П., Демидова А.А. Математика: компьютерные технологии в медицине. – Ростов - на Дону: «Феникс», 2008.
10. Филимонова Е.В. Математика: Учебное пособие для средних специальных учебных заведений – Ростов на дону: «Феникс», 2008.
11. Большая медицинская энциклопедия [Электронный ресурс] Васильева Е.И. Физическое развитие детей развитие детей: учебно-методическое пособие для иностранных студентов
12. И.И.Блехман, А.Д.Мышкис, Я.Г.Пановко Прикладная математика: логика, особенности подходов. – Киев: Наукова думка, 1976
13. И.Р.Высоцкий, Д.Д. Гуцин и др. Единый государственный экзамен 2010. Математика. Универсальные материалы для подготовки учащихся / ФИПИ – М.: Интеллект-Центр, 2010
14. Ж.Жүнісбекова, М.Керімбекова, Д.Жүнісбекова, М.Өтебаев Арнайы цикл математикасы: Оқу құралы – Астана: Фолиант, 2008 ж
15. А. И. Кобрунов, Математические методы моделирования в прикладной геофизике (избранные главы) Учебное пособие Ухта, УГТУ, 2014

Список интернет-сайтов

- <http://kursak.net/referat-na-temu-matematika-i-medicina-2/>
- Википедия

- <https://videouroki.net/razrabotki/material-na-temu-mesto-i-rol-matematiki-v-meditsine.html>
- http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_medicine/17891/Математические
- <https://бмэ.опр/index.php/ПЕДИАТРИЯ>
- <https://is.gd/0xSIL8https://infourok.ru/referat-matematika-v-medicine-2473456.html>
- <https://mykonspekts.ru/1-38202.htm>

ӘОЖ 53.08:001.18; 53.08:338.26

**Виртуалды зертханалар мен компьютерлік
бағдарламаларды қолдана отырып жану физикасын
зерттеудегі жобалық тәсіл**

Бақыт З.,
«Болашақ» университетінің
жоғары колледжі,

Рецензия

В представленной статье рассмотрена проектная работа по теме «Численное исследование влияния вводимой массы жидкого топлива на процесс горения в цилиндрической камере сгорания» из лабораторной работы по курсу «Физика горения и взрыва». Цель статьи - с помощью компьютерной программы с использованием проектного подхода к лабораторным работам определить оптимальный режим горения. Работа, выполняемая при проектном подходе, включает следующие этапы: теоретические исследования, начальная настройка и отладка прикладной компьютерной программы Kiva-II в соответствии с экспериментом, проведение эксперимента, получение и анализ результатов, их графическая интерпретация, выводы и рекомендации по определению оптимального режима процесса сгорания по массе впрыскиваемого жидкого топлива в цилиндрическую камеру сгорания.

Abstract

In the presented article, the project on the topic "Numerical study of the effect of liquid fuel injection mass on the combustion process in a cylindrical combustion chamber" from the laboratory work on the course "Physics of Combustion and Explosion" is considered. The purpose of the article is to determine the optimal combustion mode using a computer program and project approach to laboratory work. The work performed with the project includes the following stages: theoretical studies, initial setup and debugging of the Kiva-II applied

computer program in accordance with the experiment, holding the experiment, obtaining and analyzing the results, their graphic interpretation, conclusions and recommendations for determining the optimal mode of the combustion process by mass of injected liquid fuel into the cylindrical combustion chamber.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында [1] ҚР-да білім беру саласын дамыту жөніндегі жұмыстың маңызды басымдықтарының бірі оқыту әдістемелерін жаңғырту және білім берудің онлайн-жүйесін белсенді пайдалану болып табылатыны атап өтілді. Осы міндеттерді орындау үшін қашықтан оқытуды және онлайн режимде оқытуды қоса алғанда, отандық білім беру жүйесіне инновациялық әдістерді, шешімдерді және құралдарды қарқынды енгізу қажет. Сондай-ақ, сұранысқа ие және перспективалы бағыттарды күшейте отырып, ескірген және сұранысқа ие емес ғылыми және білім беру пәндерінен арылу керек. Қазіргі кезеңде жоғары оқу орнында оқыту әдістемесін жаңғырту үшін оқу процесін әдістемелік сүйемелдеу және білім алушылардың жобалық құзыреттілігін қалыптастыру маңызды рөл атқарады [2-4]. Студенттердің жобалық іс-әрекетін ұйымдастырудың әртүрлі технологиялары жалпы құрылымға ие. Білім беру ұйымдары өз алдына мынадай міндеттер қояды: ғылымды танымал ету; практикалық, оның ішінде кәсіптік (технологиялық, конструкторлық, зерттеу, басқарушылық, кәсіпкерлік) біліктер мен дағдыларды дамыту; шығармашылық жобалық топтар құру, іскерлік коммуникация, ынтымақтастық, командаларда жұмыс істеу дағдыларын дамыту және т. б. Жобалық оқытудың мақсаты – студенттерге жағдай жасау: Әр түрлі ақпарат көздерден жетіспейтін білімді өз бетінше• алады; алған білімдерін танымдық және практикалық міндеттерді шешу үшін пайдаланады; Түрлі топтарда жұмыс істей отырып, коммуникативтік• дағдыларды игереді; зерттеу дағдыларын (проблемаларды анықтау, ақпарат жинау, бақылау, эксперименттер жүргізу, талдау, гипотезалар құру, жалпылау) дамытады; Жүйелі ойлауды дамытады.• Жобалық оқыту технологиялары қазіргі таңда оқыту әдісі және алған білімдерін меңгеру құралы ретінде екі функцияны орындай отырып, маңызды танымал тәсілге айналып отыр. Компьютерлік технологияны қолдану жану процестерін зерттеуде және жану процесін қолданатын әртүрлі құрылғыларды дамытуда маңызды болып табылады [6-8]. Алайда, бұл эксперименттік зерттеулерді сандық есептеулермен толығымен ауыстыру қажет деген емес, әрине олар бір-бірін толықтыратын жобалық тәсілдер болуы لازم. Яғни, теориялық модель мен виртуалды ортаны қолдана отырып біріктіру ұсынылады. Мұндай виртуалды

зертханалар нақты экспериментте қолданылатын құралдар мен материалдармен жабдықталған. Олар пайдаланушыларға есептеу бағдарламаларын пайдалану, нәтижелерді алу және талдау, проблемаларды тереңірек түсіну және процес бойынша нақты білімді арттыруға бағытталады. Жұмыстың мақсаты – жобалық тәсілді қолдану арқылы компьютерлік бағдарлама көмегімен цилиндрлік жану камерасындағы жану процесіне бүркілетін сұйық отынның инъекциялық массасының оңтайлы режимін анықтау. Жобалық тәсіл арқылы орындалған жұмыс келесі этаптарды қамтиды: жұмыс бойынша теориялық ізденістер жүргізу, қолданылатын Kiva-II компьютерлік бағдарламасының жұмысқа сәйкес эксперименттің алғашқы баптауын жүргізу, экспериментті орындау, нәтижелерді алу және талдау, оларды графикалық түсіндіру, оңтайлы режимді анықтау бойынша қорытындылар мен ұсыныстар жасау. Мұндай типтегі жобаны студенттердің біріккен кіші топтары шамамен екі аптада орындауы ұсынылады. Студенттер өз бетінше іс-шаралар жоспары мен жұмыс кестесін құрып, жұмыс кезеңдерінде оқытушымен кері байланыс орнатып отырады. Тандалған жұмыста әр түрлі көмірсутекті сұйық отынды жағу үшін есептеу экспериментін жүргізу қажет: бензин (C_6H_6), гептан (C_7H_{16}) және тетрадекан ($C_{14}H_{30}$). Ол үшін студенттерге ең алдымен осы заттармен егжей-тегжейлі танысу қажет: олардың жылуфизикалық және химиялық сипаттамалары, химиялық формулалары, жану реакциясы, сонымен қатар жану ерекшеліктері. Жоба жоспарына сәйкес студенттер ары қарай компьютерлік бағдарламамен жұмыс жасауы қажет. Ол үшін олар виртуалды ортада процесті сипаттайтын физикалық және математикалық өрнектермен қоса, химиялық негіздерін түсіну бойынша талдау жасайды. Ары қарай экспериментке сай бастапқы баптауларын жүргізіп, сандық есептеулерді орындайды, тиісті нәтижелерді алады. Алынған нәтижелерді талдап, өңдеу топта жүзеге асырылады. Әр студент бұл этапта белсенділік таныта отырып, интерпретациялауда өз үлесін қосып отырады. Бұл кезеңде танымал «миға шабуыл» тәсілі қолданылады, студенттер өз нәтижелерін қорытындылап, оқытушымен «кері байланысқа» түседі. Бұл кезең сәтті болған жағдайда оқытушы жобаны қорғауға жібереді, егер жобаны толықтыру қажет болса, тиісті кеңестер мен қосымша ұсыныстар және тұтас жұмыстың ілгерілеуі бойынша бағдарлар беріледі. Жоба тәсілі арқылы жүргізілген жұмысты талдау негізінде студенттер сұйық отынның жану процестері бойынша, жану кезіндегі заттардың параметрлері бойынша қорытынды жасай алады. Жобалық оқыту нәтижелері студенттерге зерттелетін материалды тереңірек түсіну үшін пайдалы. Жобаны аяқтағаннан кейін олар мәселені шешу туралы өздерінің идеяларын

белсенді түрде құрастырып, жеткізе алады. Жоба тәсілін қолдану арқылы оқытудың бұл әдісі студенттердің мотивациясы мен танымдық қабілетін, аудитория алдында сөйлеу және өз ойларын жүйелі және ғылыми түрде жеткізу қабілетін едәуір арттырады. Осы орайда Land және Green [9, 63б.] өз зерттеулерінде оқытудың жобалық тәсілі ақпараттық технологиялармен бірге студенттердің ғылыми зерттеулерге деген қызығушылығын дамытуға үлкен үлес қосады деген қорытындыға келген. Жобалық оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану бойынша зерттеулер жобаға қатысушылардың барлығының өз мақсаттарына қол жеткізетіндігін көрсетеді. Олардың өз білімдерін синтездеу және жетілдіру дағдылары мен қабілеттері, сондай-ақ ғылыми зерттеулерге қатысуға оң көзқарасы мен осы үшін компьютерлік технологияларды пайдалануға дайындығы сапалы оқыту нәтижесі ретінде байқалады. Қорытындылай келе, жобалық оқыту – бұл жаңа білімді құру және қолдану үшін білім алушылардың шығармашылық ойлау жүйесін дамытуға, проблемалық сұрақтарды шешуге және өзара коммуникативті әрекеттесуін қамтамасыз етуге бағытталған тиімді білім беру тәсілі болып отыр. Бұл тәсілді виртуалды орталармен сабақтастыра отырып, студенттердің оқу процесіне қызығушылығын арттырып қана қоймай, өз бетінше және топта белсенді қарым-қатынас орнатуға ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Қ, R resmi saytyнан «Memleket basshysy N.Ә.Nazarbayevtyң K, azak, stan khalk, yna zholdauy. 05.10.2018». Online: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleketbasshysy-nanazarbaevtyн-kazakstan-halkyna-zholdauy-2018-zhylgy-5-kazan
2. Askarova A.S., Bolegenova S.A., Bolegenova S.A., Berezovskaya I.E., Beketayeva M.T. Provedeniye vychislitel'nykh eksperimentov po fizike goreniya v vysshem uchebном zavedenii // Vestnik KazNPU im. Abaya, seriya «Fiziko-matematicheskiye nauki». – 2018. – № 3 (63). – С. 183-187.
3. Askarova A.S., Bolegenova S.A., Safarik P., Maximov V.Yu., Bolegenova S.A., Nugymanova A., Beketayeva M.T. Modern computing experiments on pulverized coal combustion processes in boiler furnace of RK // News of the NAS of the Republic of Kazakhstan. Series physico-mathematical. – 2018. – № 6. – P. 5-12.
4. Bolegenova S.A., Voloshina I.E., Beketayeva M.T., et al. Razrabotka vychislitel'nogo eksperimenta po fizike goreniya v vysshem uchebном zavedenii // Vestnik SKGU. – 2014. – Vol. 2. – P. 145-148.

5. ChanLin L.J. Technology Integration Applied to Project Based Learning in Science // Innovations in Education and Teaching International. – 2008. – Vol. 45(1). – P. 55-65.

6. Askarova A., Bolegenova S., Bolegenova S., Maximov V., Beketayeva M., Berezovskaya I., Shortanbayeva Zh., Ergaliyeva A., Gabitova Z., Nugimanova A. Experimental Study of Complex Combustion Processes in Higher Education // 2nd International Conference on Education, Management and Systems Engineering (EMSE 2017). – Beijing, China, May 21-22, 2017. – P. 377-381.

7. Askarova A.S., Ryspayeva M.Zh., Gorokhovski M.A., etc. Goreniye zhidkikh topliv v kamere sgoraniya // Izvestiya NAN RK. – 2006. – Vo. 3. – P. 15-20. (in russ.)

8. Askarova A.S., Bolegenova S.A., Bolegenova S.A., Maximov V.Yu. and Beketayeva M.T. Modeling of heat mass transfer in high temperature reacting flows with combustion // High Temperature. – 2018. – V. 56, № 5. – P. 738-743.

9. Land S.M., Greene B.A. Project-Based Learning with The World Wide Web: A Qualitative Study of Resource Integration // Educational technology Research and Development. – 2010. – Vol. 48(1). – P. 45-66.

ӘОЖ 796.08(082)

Дене шынықтыру пәнінде жаңа инновациялық технологияларды пайдалана отырып, білім сапасын арттыру

Прәлі Н.Р., Сарсенов Б.А.,
«Болашақ» Университеті
жоғарғы колледжі

Резюме

В целях повышения качества образования с использованием новых инновационных технологий в дисциплине физическая культура необходимо прежде всего развивать социальное положение личности. Тем самым я достиг коллективного исследования, т. е. возрос потенциал ученика в самоуправлении.. Самое главное, в учебном процессе необходимо уделять внимание социальному формированию теоретических знаний учащихся по обязательным предметам. В программе «Казахстан – 2030», которая утвердила курс развития страны, ведение здорового образа жизни-вопрос государственного значения.

Учитель должен быть в центре внимания эффективности новых инновационных технологий в сочетании теории и практики, чтобы сделать урок привлекательным.

Поэтому необходимо повысить интерес учащихся к предмету, отразить на уроке историю возникновения связанных с темой видов спорта, страны, в которых развиты виды спорта, жизнь известных спортсменов в разных областях спорта. Ожидаемый результат повышение интереса к физическому воспитанию, освоение новых технологий. Быть государством, которое будет пропагандировать здоровый образ жизни для народа и конкурировать с миром.

Abstract

In order to improve the quality of education using new innovative technologies in the discipline of physical culture, it is necessary first of all to develop the social position of the individual. Thus, I have achieved a collective study, i.e. the potential of the student in self-government has increased.. Most importantly, in the educational process, it is necessary to pay attention to the social formation of students' theoretical knowledge in compulsory subjects. In the program "Kazakhstan – 2030", which approved the course of the country's development, maintaining a healthy lifestyle is a matter of national importance.

The teacher should focus on the effectiveness of new innovative technologies combined with theory and practice to make the lesson attractive.

Therefore, it is necessary to increas

Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына кіруі жөнінде мемлекет басшысы алға қойған міндетті жүзеге асыруда халықтың денсаулығы ең маңызды мәселе болып табылады. Қазіргі уақытта әлеуметтік жағдай, өмір сүру ұзақтығының төмендеуі және адам экологиясының қолайсыздығы бүкіл өркениетті әлем үшін көкейтесті мәселе болып отыр. Еліміздің даму бағытын бекіткен «Қазақстан–2030» бағдарламасында салауатты өмір салтын ұстану мемлекеттік маңызы бар мәселелермен тең дәрежеде екендігі баса көрсетілген. Өмір салты мен денсаулық арасындағы өзара байланыс салауатты өмір салты ұғымын құрастырады. Салауатты өмір салтын насихаттауда, салауатты өмір сүру мәдениетін қалыптастыру мәселелерін жетілдіретін, осы саладағы басымдылықтарды анықтайтын ғылым да, өскелең ұрпақты оқыту, тәрбиелеу формалары мен жаңа әдістерді ұстанатын білім де қажет. Мектеп оқушыларының салауатты өмір салтын қалыптастыру туралы алған

білімдері болашақ азаматтардың денсаулығын сақтап қалуға берік тірек болады.

Мектеп оқушыларының салауатты өмір сүру мәдениетін қалыптастыру дегеніміз:

I. Жеке тұлғаның өзін қоршаған жансыз және жанды табиғи ортамен жан-жақты үйлесім тауып, өз ғұмырын Отаны, елі, отбасы және өзі үшін барынша пайдалы өткізу дағдысын қалыптастыру;

II. Салауатты өмір салты—ол денсаулықтың үйлесімді дамып, сақталуы мен орнығуын қамтамасыз ету мақсатында денсаулықты нығайтуға бағытталған іс-шараларды жүргізу.

Салауатты өмір салтын қалыптастыру үшін қандай жағдайларға назар аудару керек? Өмір салты дегеніміз не?

Бұл жеке адамның тіршілік етуге бағытталған мүмкіндіктерін қалыптастыру. Біздіңше, адамның әлеуметтік – психологиялық және биологиялық жақтан салауатты өмір салтын қалыптастыруға мына жағдайлар негіз бола алады:

- белсенді қозғалыс нәтижесінде организмді шынықтыру дене тәрбиесі немесе спортпен шұғылдану;
- физикалық еңбектің гигиеналық талаптарын жүзеге асыру;
- жеке және әлеуметтік гигиеналық талаптарын жүзеге асыру;
- қарым – қатынас және экологиялық мәдениетке жету;
- дұрыс жыныстық тәрбие алу;
- зиянды әдеттерден аулақ болу.

Сондықтан балаларды жасынан салауатты өмір салтына қалыптастыруға күш салып, зиянды әдеттерден сақтандыруымыз керек. Денсаулық тәрбиесі – ортақ мәселе. Халық санының өсуі, оның сапасы, деннің саулығы мемлекет әл-ауқатының дамуына мұрындық болады. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы» деген еңбегінде соның 4 негізгі күшін атап көрсетті. Оның бірі—жер үстіндегі байлық деп отырғанымыз—адам, оның білімі мен іскерлігі, таланты мен мәдениеті, денсаулығы деген еді.

Дене тәрбиесі сабағында жаңа инновациялық технологиялардың тиімділігі жоғары. Білім—қоғамды тұрақтандыратын, рухани мұраны сақтайтын, ұрпақты ұрпаққа сабақтастыратын құрал. Қолда бар мүмкіндікті пайдаланып оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін тиімді қолдану, жаңа технологияны әркімнің өз сабағында пайдалану арқылы оқушы жастарды халықтың дәстүр үрдісінде адамгершілікке, салауатты өмір сүруге баулу дені сау ұрпақ тәрбиелеу дене тәрбиесі пәні мұғалімдерінің басты міндеті. Олай болса, оқыту мен тәрбиелеудің ой елегінен өтетін әдіс-тәсілдерін, жаңашыл педагогтардың тапқан

әдістемелерін біліп қана қою жеткіліксіз, оны әркім өз мүмкіндігінше күнделікті сабақта пайдалану қажет.

Дене шынықтыру пәнінің басқа пәндерге қарағанда көптеген ерекшеліктері бар. Мұнда негізінен оқушының қабілеті, бейімділігі баса назарда болуы керек. Дегенмен де оқушыларды бейімдеу, қабілетін дамыту, спортқа деген қызығушылығын арттыру жақсы ұйымдастырылған сабаққа байланысты. Сондықтан оқушылардың пәнге қызығушылықтарын арттыру, сабақта тақырыпқа байланысты спорт түрлерінің шығу тарихын, спорт түрлері дамыған елдерді спорттың әр саласындағы белгілі спортшылар өмірін алуға болады.

Сол себептен мұғалім сабақты тартымды етіп теория мен практиканы ұштастыруында жаңа инновациялық технологиялардың тиімділігі баса назарда болуы қажет. Бұл мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас, сабақты жақсы оқитын, спортқа бейім оқушылармен белсенді жұмыс істеп қана қоймай, барлық баланың дамуы үшін қолайлы жақсы ойлар туғызып, қабілеті жеткен жерге дейін еңбек етуін ойластыру тиіс. Барлық оқушылар өз қабілетін ең төменгі жеңіл тапсырмаларды орындаудан бастайды, оларды міндетті түрде толық орындап болғаннан кейін ғана, келесі күрделі деңгейдегі жаттығуларды орындауға көшіп отырады. Бұл оқушылар арасындағы бәсекелестікті және әр оқушының өз қабілетіне, қызметіне сәйкес жоғары деңгейге көтерілуіне толық жағдай жасалады.

Жаңаша әдістерді сабақтарда үнемі қолданысқа енгізуде теория мен практиканың ұштасуына мән бергенде ғана жұмыстың мазмұндылығы көріне алады. Осы бағыттарда сын тұрғысынан ойлау және деңгейлеп оқыту технологияларының тиімді әдістерін дене шынықтыру пәнінде қолдануды ұсынамын. Алдымен «Дене шынықтыру пәні не береді?» –деген сұраққа:» Қимыл қозғалысты береді. Машықтандыру. Дене мәдениетін қалыптастыру. Денені шынықтыру, тәрбиелеу. Жалпы дамыту жаттығуларын меңгертеді. Мемлекеттік стандарттық бағдарламаны жоспарлай білуді, нормативтік тест жаттығуларды игертуді береді.

Дене тәрбиесі сабағында сын тұрғысынан ойлау технологиясын тиімді пайдалануға да болады. Осы технологияның шығармашылық бөлігін басшылыққа ала отырып, ой толғау жасауға болады (мысалы, дене шынықтыру сабағын ойын түрінде ұйымдастыру), сол арқылы, оқушылардың бейімділігін арттыруға болады.

Күтілетін нәтиже-дене тәрбиесі пәніне деген қызығушылықтарының артуы. Оқушы шығармашылығы, өзін-өзі басқаруы, құрметі, эстетикалық талғамы да артып келеді. Мысалы, дене шынықтыру сабағында 5-6 сыныптарына сергіту сәтін алатын

болсақ, өз тәжірибемде 5-сыныптарға өткізген «Эстафеталық жарыстар» атты сабағымда, алдымен оқушыларға ой толғау жасау мақсатында, қазақтың ұлттық ойын түрлеріне тоқталдым, ұлттық ойындар туралы өз түсініктерін сұрай отырып, сабақ барысы кезінде орындатуды жоспарладым. Міне, осы арқылы оқушылар сабақтың жарыс түрінде топтық ойын әдісінде болатына көз жеткізеді. Ойлау қабілетін дамыту тұрғысында 6 сыныптар арасында «Көңілді мәре» сайысы оқушылардың ой-қабілетін, жылдамдық ерекшелігін, тез шешім қабылдауына және топтық әрекет жасауына пәндерді байланыстыра отыра кіріктірілген сабақ көрермендердің көңілінен шықты, сабақта биология, химия, математика, сурет, алғашқы әскери дайындық пен дене шынықтыру пәндерінен құралған ойындар пайдаланылды. Сабақты қызықты өткізу үшін мультимедиалық проектор арқылы қазақтың ұлттық ойындарының тарихын таныстырып өтіп, жасырылған сұрақтарды табуға машықтандыру, әр топқа белгіленген ұпай сандарына қарай бағалап отырдым. Кейін сабақ барысын: «Кім шапшаң?» бөлімі деп алып, бұл бөлімінде оқушылар белгіленген жерге дейін эстафеталық таяқшамен жүгіріп барып, белгілі жеріне жеткен кезде, тақтаға жазылып берілген есептерді шапшаң орындап шығып кейін қайтып келу талабы қойылды. Оқушылардың бұл бөлімде сабаққа деген қызығушылығының артуымен бірге машықтанады, логикалық ойлау қабілеттері артады, қимыл-қозғалыс әрекеті дамиды. Тәңертеңгілік бой жазу және сергіту жаттығулары мен бірге мектебімізде ұлттық өнеріміз «Қара жорға» биін жаңғырту үстіндеміз, биді сергіту, тәңертеңгі бой жазу жаттығуларының орнына да пайдалануға болатынына көз жеткіздік. Сондай-ақ «Спорт әлеміне саяхат» тақырыбында мультимедиалық проектор арқылы 5«А» сынып оқушылармен зияткерлік ойын сабағын өткізіп оқушылардың спортқа деген қызығушылығын арттырдық. Бұл сабақта Қазақстан спортының алғашқы шыққан, атақты да данықты чемпиондарынан бастап қазіргі таңдағы олимпиада чемпиондары туралы викторина сайысы оқушылардың көңілінен шығып, оқушыларымыз өз елінің патриоты екендерін сабақ барысында дәлелдеп, мүдірместен жауап беруге тырысты. Сондай-ақ қатарынан үшінші жыл мемлекеттік тілдегі мектептердің 5-8 сынып оқушылары арасында ұлттық ойын және спорттық ойын түрлерінен жарыстар ұйымдастырып жеңіпаздарды анықтап оқушылардың кішкене кезінен бастап спортқа деген қызығушылығын арттыру мақсатында тынымды еңбектер атқару үстіндеміз. Қала көлемінде Наурыз айында ұлттық мерекемізді насихаттау барысында «Төрт түлікке ен салу», «Арқан тарту», «Қол күрес», «Асық ату» ойын түрлерінен жарыстар ұйымдастырып, ұлттық ойын өнерімізді өзге ұлт өкілдеріне

насихаттау басты міндетіміз. Екінші жыл аталып өтіп жатқан облыстық ұлттық ойындар фестиваліне қатысып асық ойынының «Шыр» түрінен топтық есепте жүлделі ІІ орынға ие болып қаламыздың қоржынына ұпай әкелдім.

Бұл ұлттық ойындар фестивалінің ұйымдастырылуы, тұсауы кесілуі ұлтымыз үшін үлкен жетістік деп білемін.

Ұлттық теле арнада салауатты өмір салтын насихаттау мақсатында өтіп жатқан жаңашыл әдістегі бағдарламалардың желісінде «Намыс дода», «Толағай» «Асық ату» атты спорттық, ұлттық ойындар сайысын сынып аралық топтық сайыс түрінде өткіздім. Әр тоқсан сайын қала қазақ мектептері арасында ұлттық және спорттық ойындардан жарыстар өткізіліп, әсіресе «Асық ату» ойыны оқушылардың арасында қызығушылығын арттырды. Себебі дене тәрбиесімен айналысатын адам өзін әрқашан сергек сезінеді. Ал сергек адамның өмірге көзқарасы ерекше. Спорт қайратты қажет етіп, өмірге құштарлықты арттырады.

Жоғарыда аталған ұлттық спорттық ойындардың өтілу нәтижесінде оқушының:

- Салт - дәстүрді құрметтеуі;
- Ұйымшылдығы, ізденімпаздығы;
- Намысқойлығы;
- Жүйке жүйесінің шынығуы;
- Ойлау қабілетінің дамуы;
- Білім алуға құштарлығы;

Ал деңгейлеп саралап оқыту технологиясын қолдануда қандай нәтижелерге қол жеткізуге болады? Сабақ барысында:

Алдымен оқушының «Не?» деген сұрағына: Сабақта шынайылық, оқыту бар екенін көрсету. Оқушының «Қашан?» деген сұрағына: сабақтан кейін болатын жағдайды толық анықтатуға көз жеткізу қажет. Оқушының «Қайда?» деген сұрағына: оқушының және ұстаз арасындағы серіктесін анықтап, нәтижеге қол жеткізу қажет.

Өзімнің 6-сыныптарға өткізген «Акробатикалық жаттығулар» атты сабағымда алдымен оқушыларға өткен тақырыптарға байланысты сұрақтар бере отырып, бүгінгі жаңа сабақтың қандай тақырыпта өткелі тұрғанын ашып алдым. Сабақ барысында оқушыларға жеңілдетілген логикалық сұрақтар беріп, кейін күрделі сұрақтарды тапсырма ретінде бердім. Сұрақтарға байланысты жауабын тапқан оқушы, сол жерде практикалық түрде орындап көрсетеді. Сабақ кезінде оқушының ішкі позициялық көз қарасы мен бағыты айқын көрініс бере алады. Сонда ғана сабақ нәтижелі болып, білім сапасы артады. Осы бағыттарда әрбір мұғалімнің оқытуға, үйретуге өз тұғырнамасы болуы қажет. Олар мыналар:

- Әр оқушының білім деңгейін, қабілетін, мүмкіншілігін түсіну;
- Оқушының бойындағы жетістіктері мен кемшіліктерін қабылдау;
- Оқушыларға қиындықтарды жеңуге, кемшіліктерден арылуға көмектесу;

Осылай ойын элементтерін, әдістерін деңгейлеп орындату арқылы оқушылардың тапсырмаларды орындауда жинаған ұпайларын «даму мониторингі» кестесіне белгілей отырып, оқушы біліміне талдау жасап отыру қажет. Өтілетін тақырыптарға байланысты қызықты сергіту ойындарын ойнатудың да сабақ барысының сапасын арттыруға ықпалы көп. Атап айтсам: «Кім шапшаң?», «Көңілді ойындар!», «Мен чемпион!», «Санамақ» сонымен қатар қозғалмалы ойындар және ұлттық ойындарды сабақта түрлендіріп өткізуге машықтандыру.

Сонымен, дене шынықтыру пәнінде жаңа инновациялық технологияларды қолданудың орны орасаң болары хақ. Оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, білім сапасын көтеруге сыныптан тыс спорттық шаралардың да маңызы зор. Соның ішінде қазайындары мен қозғалмалы ойындарын, әр түрлі жарыстарын, тоғызқұмалақ, арқан тартыс, асық ату, аударыспақ сынды ойын түрлерін өткізіп отыру керек. Осындай жұмыстарды жүргізу нәтижесінде оқушылардың белсенділігі артып, спортқа деген бейімділігі қалыптасады. Оқушылардың танымдық қабілеттерін артырып, салауатты өмір сүру, адам денсаулығы осы спортқа байланысты екендігін түсінеді. Нәтижесінде оқушылардың білім сапасы артып, оқу тоқсандарында жоғары сапаға қол жеткізуге болады.

Қорыта айтқанда, мен алдымен жеке тұлғаның әлеуметтік құзыреттілігін дамытуды керек еттім. Сол арқылы ұжымдық зерттеуге қол жеткіздім, яғни оқушының өзін-өзі басқарудағы әлеуеті артты. Жаңа идеяларды еңгізу барысындағы орындалатын міндеттер:

1. Оқушымен қарым-қатынасты қалыптастыру.
2. Оқушының логикалық ойлау қабілетін дамыту.
3. Әр оқушының әрекетін, ұлттық болмысын пайдалануға жұмыстану.
4. Оқушының ұлттық моралының орындалуын қамтамасыз ету.
5. Оқушының санасын, сенімін, көзқарасын,білімін арттыру.
6. Оқушының парасатын, ойлауын қалыптастыра отырып машықтандыру.

Ең бастысы, оқу үрдісінде міндетті пәндерде оқушылардың теориялық білімін әлеуметтік тұрғыдан қалыптастыруға мән беру керек.

Жұмысымның нәтижесі:

- 1) Әр оқушының білімі, қабілеті қалыптасады.

- 2) Оқушының бойындағы жетістіктері көрінеді.
- 3) Оқушылар қиындықтарды жеңеді, әлеуеті артады.
- 4) Жан-жақты дамуға қол жеткізеді.

Әдебиет

1. Г. Икіманова. Саулық пен сымбат. - Алматы: Қайнар, 1991.
2. «Қазақстан – 2030» стратегиясы
3. «Қазақстан мектебі» журналы, №4, 2006ж.
- 4 Дене мәдениеті – оқушыларды оқыту мен тәрбиелеу жүйесінде. Ізденіс-Поиск. 2009ж. №2(2) -Б.262-264.
5. Е. Уақбаев. Қазақстанда дене тәрбиесі жүйесінің дамуы. - Алматы: Санат, 2000ж.
6. «Мектептегі дене шынықтыру» журналы, № 2, 2016

ӘОЖ 9.93.94

Тың және тыңайған жерлерді игерудің зардаптары

Мырзанова М.И., оқытушы,
«Болашақ» университеті
жоғары колледжі

Резюме

В данной статье авторы на основе анализа архивных материалов всесторонне освещают положение сельского хозяйства в послевоенные годы с новых позиций и раскрывают положительные и негативные стороны данной проблемы.

Abstract

In this article, the authors on the basis of the analysis of archival materials comprehensively cover the situation of agriculture in the postwar years from a new perspective and reveal the positive and negative aspects of this problem.

Табиғат сырын терең білмей, оған дұрыс қарамау үлкен апатқа соқтыруы ғажап емес. Бір кездерде табиғатты бағындыруды мақсат етіп, ормандар балталанып, аң-құстарды қырып, жойып, шамадан тыс ауланған еді. Тың игеру кезінде жер жөн-жосықсыз жыртылып, топырақ эрозиясын тудырды, соның салдарынан бүгінгі таңда адамзат тағдырына ядролық апатқа қарағанда экологиялық апат үлкен қауіп төндіріп отыр.

1950-1960 жылдарындағы Кеңес өкіметінің аграрлық саясатының бір көрінісі тың және тыңайған жерлерді игеру жұмыстарынан байқалады. «Бәрі де тың игеру» қанатты сөзімен сол кезеңдегі жүйе үшін қарапайым өзіне тән нұсқасы болды және оны шешу үшін Шығыс жақтан мол жерді жыртып, егістікке пайдалану болды.

1954 жылдан бастап ауыл шаруашылығында тез арада тарихта болмаған дамуын қамтамасыз ету үмітімен, жаңа шаралар жүзеге асырыла бастады. Ол шаралардың ең негізгілерінің бірі- 1954 жылы ақпан-наурыз пленумынан кейін жүзеге асырыла бастаған Қазақстанға тың және тыңайған жерлерді игеру саясаты тіке қатысты, болды. Пленум Сібір және Қазақстан колхоздарының жәнәсовхоздарындағы әр гектардан 2 жылдан кейін қосымша бір миллиард екі жүз миллион пұт астық өндіруге және 14-15 центнерден астық алуға толық мүмкіндік бар деп санады.

Тыңның республикамызға тигізген пайдасы болды ма? - деген сұраққа жауап берер болсақ, тың игеру саясатының аз-кем болса да, дағдарысты баяулады, оны әлеуметтік-экономикадан саясаттан көруге болады. Сондықтан Қазақстанда орта есеппен жан басына шаққанда 2 мың кг астықтан келеді екен. Ал бүкіл әлемдік практикада азық-түлік проблемасын шешу үшін жан басына 1 мың кг астық жеткілікті екендігі дәлелденген. [1]

Тың игергеннен соң Қазақстан Отан қоймасына алты рет 1 миллиард және одан да артық астық өткізді. Рас, бұл миллиардтар шын мәнінде ауа-райы қолайлы жылдары ғана алынды. Қазақстан біртіндеп елімізде бидайдың аса бағалы қатты және күшті сорттарын беретін, өндірілетін аймаққа айналды.

Қазақстанда тың жерді игерудің алғашқы жылдары негізінен экстенсивті жүргізілгені белгілі. Тым қысқа мерзімде шамадан тыс өте көп жерді жыртып тастау партия мен халықтың ұлы еңбегі ретінде бағаланып, шұғыл және төтенше қимыл жұмыстары яғни астықты дақылдар егілетін жер көлемін арттыру есебімен республикамызға зардабын тигізді. Оны елеп-ескерген жан болмады. Тың белсенді игерілген 1954-1960 жылдары Қазақстанда 25,5 млн. гектар, ал РСФСР-да 16,6 млн. гектар тың және тыңайған жерлер игерілгені белгілі. Бұл жерлердің біразы жоспарсыз, жоспардан тыс артық жыртылған еді. Өйткені тың жерлерді игеру туралы алғашқы нұсқау қабылданған КОКП Орталық Комитетінің ақпан-наурыз (1954ж.) пленумының келісімі бойынша 1954-1955 жылдары тың және тыңайған жерлердің есебінен дәнді дақылдар егісінің көлемін еліміз бойынша кемінде 13 млн. гектарға арттыруы, ал оның 6,3 млн. гектарын Қазақстанда жырту көзделіп, келесі 1954 жылы 13 тамызда қабылданған партия мен үкіметтің «Астық өндіруді молайту үшін тың жерлерді онан

әрі игеру туралы» қаулысында айтылған жерлердің аумағын 1956 жылы 30 млн. гектарға жеткізу белгіленді. Бұл міндеттіеліміз Қазақстанда 1955 жылдың өзінде-ақ еліміздегі жаңа тың және тынайған жерлер көлемі 29,7 млн. гектар ал Қазақстанда 18 млн. гектар болды яғни,3 миллионнан астам жер артық жыртылғандықтан мерзімінен бір жыл бұрын орындады. [2]

Тың республика табиғатын да түлете алмады. Керісінше, мүлде тұралатты. Республиканың солтүстік облыстарынан— Солтүстік Қазақстан, Торғай, Қостанай, Ақмола , Павлодар, Көкшетау, аймағында жабайы аңдар мен құстардың әр түрлері ығыстырылды. Қазақ жерлерін мекендейтін қарақұйрық, ормандағы сусар, құндыз, тырналар, дуадақ, безгелдек, ақ дегелең тәріздесқұстар мен аңдардың азая түсуін тың процесі тездетті.Көп жерлерде көлдер суалып жылғалар тартылды. Қазір Қостанайлықтар бір кездегі облыс территориясында тың игергенгедейін бұнда бес мың көл болғанын, бұрынғы бес шаған өзеннің 20 жайылып кеткенін, әсіресеірі, мол сулы—121 мың шаршы километр алқапты арнасын қамтитын Тобыл өзенінің тың игерілгеннен кейін 52,2 мың шаршы километр жерді ғана айналып ағатынынбүгінгі күні олардың бес жүзі ғана сақталып қалғанын, қынжыла есептеп отыр.[3]

Ғалымдардың нақты мәліметі бойынша көрсетілген мерзім ішінде ол Қостанай облысында 3,7 ден 2,7 процентке, Көкшетау облысында 4,3 тен 3,6 процентке, төмендеп кетті. [4] Осындай көріністіЦелиноград, Солтүстік Қазақстан, Павлодар облыстарынан да айқын көруге болады. Табиғаттың беретінін өзіне қайтармай, одан тек ала беруді, оны «Бағындыруды» көздеген бір жақты көзқарас бізді міне, осыған алып келді. Мұның нәтижесі де қайғылы-ақ. Республиканың солтүстігінде бірнеше миллиондаған гектар игерілген тың шаруашылық айналымынан шығып қалды.

Ғасырлар бойына қалыптасып келген табиғи ортабейнесін өзгертті. Жаппай тың игеру науқаны қоршаған ортаны: жер қыртысын, суды, ауаны бұзды. Жер қыртысы өзінің құнарлығын ғана жоғалтып қойған жоқ. Сонымен қатар құрғақшылыққа ұшырады. 1962-1965 жылдары тың игерген аудандарда 3,9 гектар егін егілетін жер істен шығып, 12,9 млн. гектар жердің астық алу өнімділігі азайды. Солтүстік Қазақстанда астық жинау жоспары 171 млн. пұтқа орындалмады. Егін егетін жыртылған жердің беткі минералды қабатын жыл сайын жел айдап әкетіп отырды. Ауыл шаруашылық ғалымдары М. Рубинштейн, Т.Тазабековтың зерттеуі бойынша 50 жылдың ішінде тың игергеннен кейінгі Шығыс Қазақстанда жердің минералды қабаты 28 ден 32 пайызға түскен. Ал Қостанай облысында жердің құнарлы қабаты тың игерудің 12

жылында 18 пайызға төмендеген. Батыс Қазақстанда жер қабатындағы гумус—21, азот—17, фосфор -10 пайызға төмендеген.

Солтүстік Қазақстанда академик А.Бараевтің бастауымен, эрозиядан сақтау үшін жер қыртысын және құнарлығын арттыру жөнінде жұмыстар жүргізілгеніменен, су және жел эрозиясын тоқтата алмады. Ақмола облысында егіндік жердің 30–50 пайызға дейінгі жерін су шайып, эрозияға ұшырады. [5]

Тың жерлердегі егін шығымдылығы жылдан–жылға кеміп, мүлде шегіне жеткен шақта бұрынғы қателіктер одан әрі қайталанды. «Екінші тыңды» игеру кезеңінде сортаң топырақты жерлерді жыртуға бет бұрыс жасалынды. Ғасырлар бойы малдың құнарлы жайылымдылығына есептеліп келген жер игерілген 4 миллион гектар сортаң топырақты аймақ болып табылады. Осыдан келе, экологиялық тепе–теңдікті сақтамау жұмыстары, мал шаруашылығының да төмендеуіне әкеп соққан болатын.

Әдебиет

1. Смайлов Қ., С.Н. Хрущев. Ағы мен қарасы //Ақиқат №4. 1994. 46-49 б.
2. Социалистік Қазақстан. 1956. 19 ақпан.
3. Омарбеков Т. Тың тұмшалаған шындық//Жұлдыз №6. 1991.
4. Казахстанская правда. 1988. 19 сәуір.
5. Балмуханов С.Б., Сергазина Г.М. Семипалатинский ядерный полигон: история строительства и функционирования. Семипалатинск. 1999.—С. 6.

ӘОЖ 664.3

Дәруменделген өсімдік майын жасау технологиясын дамыту және жетілдіру

Орынбасар И.О., оқытушы,
«Болашақ» жоғары медициналық колледжі

Зерттеудің өзектілігі: Дәрумендер қорын толықтыру жолы олар байытылған тамақ өнімдерін пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Оларға: көкөністер, жемістер, жидектер, сондай-ақ жануар және өсімдік тектес өнімдер жатады. Рационы түзетілген және әртүрлі дәрумендермен толық толтырылмайтын науқастарда гиповитаминоз немесе авитаминоз ауыруының асқынуына әкеледі. Сондықтан тиісті диеталар үшін қолдануға болатын тағамдық және

биологиялық құндылығы жоғары майды алуға мүмкіндік беретін өсімдік майларын алу мен өңдеудің қазіргі технологияларын әзірлеу мен жетілдіру бағыты өзекті болды.

Жұмыстың мақсаты: Емдік-профилактикалық диеталар үшін дәруменделген салат (қоспа) майларын жасауды қамтамасыз ететін технологияларды әзірлеу және жетілдіру.

Зерттеу мақсатына сәйкес келесі міндеттер қойылды:

- дәрумендермен байытылған өнімдерді бөлу мақсатында, құрамында дәрумені бар өсімдік шикізатының өзекті көздерін іздеу;

- дәрумендермен байытылған күнбағыс майының құрамындағы дәрумендерді анықтауға негізделген сапалық реакция жүргізу;

- алынған дәруменделген майдың сапасына баға беру.

Зерттеу нысаны - дәрумендермен байытылған өсімдік майлары.

Зерттеу пәні - өсімдік майларын дәрумендермен байыту үрдісі болып табылады.

Жұмыстың тәжірибелік маңызы. Бұл өнім тек тұрмыстық өмірде ғана емес, сонымен қатар медициналық өнеркәсіптік қолданыста жетекші орынға ие болуы мүмкін.

2. ЭКСПЕРИМЕНТТІК БӨЛІМ

1.1 Бастапқы реагенттер

Дәрумендердің көзі ретінде келесі өсімдік шикізаты алынды: итмұрынның ұнтағы. Дәруменнің негізгі көзі болуының себеюі, бұл шикізат қолжетімді және бағасы қымбат емес.

1-сурет.Тетравит

1.2 Дәруменделген өсімдік майын алу

Зерттелетін майлы шикізат құрамында дәрумен шикізатының 1 бөлігі және күнбағысмайының 20 бөлігі бар. Майлы және дәрумен шикізаты қосылған кезде дәрумендердің экстракциясы майдың көмегімен жүреді. Өсімдік майлары итмұрынның жасушалық құрылымына баяу енеді.

Тиімді экстракция үшін оңтайлы шарттар:

1. Ылғалдылығы-10-13%
2. Температура-50°C
3. Ұзақтығы – 3 сағат.

Дәрумендерді алуды қарқындату мақсатында шикізатты этанолмен өңдеу қолданылды. Зерттеулер келесідей қатынаста жүргізілді: итмұрын спиртпен 1:4 қатынасында біріктірілді, 80 °C температурада 20 минут бойы су моншасында ұстап, одан кейін күнбағыс майымен бірге қосты. (2-сурет)

2-сурет

1.3 Заттардағы дәрумендердің құрамын анықтау

1.3.1 А дәруменіне реакция

А витаминінің сурьманың үйхлорымен реакциясы

Сурьма хлоридінің (SbCl_3) су тартқышқасиетінің нәтижесінде А дәрумені көктүсті ерітіндіге айналады. Бұл түсті реакция А дәруменінің колориметриялық әдіспен сандықанықтау үшін қолданылады.

Жұмыс барысы. Құрғақ пробиркаға зерттелетін заттың 1 тамшысы және сусыз хлороформада сурьма (III) хлоридінің 4-5 тамшы қаныққан (33%-го) ерітіндісі салынады. Біртіндеп қызғылт-күлгін түске ауысатын көк бояу пайда болады, бірақ судың болуына байланысты ерітінді қоңыр түске ие болды (3 және 4-сурет).

3-сурет. Ерітіндінің көк түске боялуы.
Ерітіндінің қоңыр түске боялуы

4-сурет.

1.3.2 Д дәруменіне реакция

Д дәруменіне бромхлороформды талдау

Құрамында D дәрумені бар зерттелетін затты хлороформадағы бром ерітіндісімен араластыру кезінде қоспа жасыл-көктүске боялады.

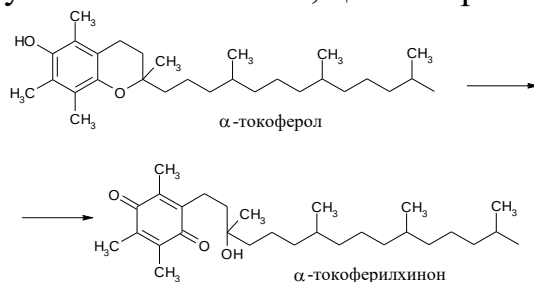
Жұмыс барысы. Құрғақ пробиркада зерттелетін заттың 2 тамшысын және хлороформадағы бром ерітіндісінің 4 тамшысын араластырылды (1: 60). Қоспа біртіндеп жасыл-көктүске айналады (5 және 6-сурет).

5-сурет. Ерітіндінің жасыл-көк түске боялуы. 6-сурет.
Ерітіндінің сары түске өзгеруі.

1.3.3 E дәруменіне реакция

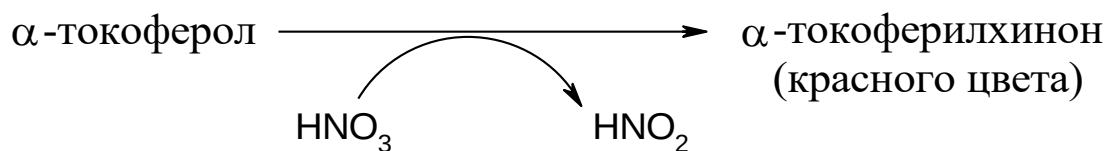
А-токоферолға сапалы реакциялар оның а-токоферилхинонда тотығуымен байланысты, қызыл түске боялады (7-сурет).

7-сурет. Е дәруменіне сапалық реакция

а) Реакция α -токоферола с концентрированной азотной кислотой

А-токоферолға концентрацияланған азот қышқылы қосылған кезде ерітінді қызғылт-сары немесе қызыл түске боялады.

(1)

Жұмыс барысы. Құрғақ пробиркаға 0,1% зерттелетін заттың 5 тамшысы және концентрацияланған азот қышқылының 10 тамшысы қосылады. Пробирканың ішіндегісін шайқайды, қызыл бояу пайда болады (8-сурет). Егер пайда болған боялған эмульсияны су моншасына 70 С кезінде салса, ол ерітіледі, бұл ретте жоғарғы май қабатының қызыл түсі пайда болады.

8-сурет. Ерітіндінің қызыл түске боялуы.

2. Алынған өсімдік майының сапасын бағалау

Өсімдік майының сапасы ГОСТ 1129-2013 талаптарына сәйкес зерттелді. Техникалық шарттар (түзетумен).

ГОСТ-қа сәйкес органолептикалық және физико-химиялық көрсеткіштері анықталды:

1. Мөлдірлігі - сәллайланған, тұнбасыз.
2. Түс қарқындылығы - түс стандартына сәйкес, қалыпты
3. Иісі мен дәмі - күнбағыс майына тән, бөтен иіссіз және дәмі жоқ.

Қорытынды

Зерттеу жұмысын орындау барысында төмендегідей нәтижелер алынды:

Тағамға қосымша зат ретінде дәрумендермен байытылған өнімдерді бөлу мақсатында құрамында дәруменге бай өсімдік шикізат көзі ретінде – итмұрын алынды;

дәрумендермен байытылған күнбағыс майының құрамындағы дәрумендерді анықтауға негізделген сапалық реакция жүргізілді. Бақылау ретінде "Тетравит" дәруменді препараты қолданылды, майдағы дәрумендердің бар екені дәлелденді;

алынған дәруменделген майдың сапасына баға берілді. Бұл май барлық талаптарға жауап береді және профилактикалық диеталар үшін тамақтандыруда қолданылуы мүмкін.

УДК 557.4:582

Подбор и оптимизация методов исследования альгофлоры реки ишим на территории акмолинской области

Абишева Р.Е.,
Высший медицинский колледж
университета "Болашак"

Түйіндеме

Бұл мақалада Есіл өзенінің су беткейінде кездесетін балдырлардың ерекше түрлері мен әртүрлі өкілдері, зерттеу әдістері баяндалған. Есіл өзенінің микрофиттеріне биологиялық өзгешеліктің дамуы және динамикалық өсуіне талдаудағы зерттеу әдістерінің тиімділігі көрсетілген.

Abstract

In this article the review of methods of researches and determination of specific specificity of different representatives of water-plants is expounded meeting in surface-water of the river Ishim.

Methodologies of study of biological features of development and account of dynamics of height are optimized for the microphytes river Ishim.

Река Ишим является основной артерией в Акмолинской области и имеет важное практическое значение для промышленно-бытовой, сельскохозяйственной отрасли региона. В настоящее время анализ и оценка экологического состояния реки Ишим является актуальной проблемой, требующей комплексного и детального подхода для изучения ряда биологических и экологических причин. Существенную нагрузку на реку оказывает техногенный фактор, сопровождающийся загрязнением поверхностных вод сточными отбросами, поверхностным стоком с водосборной площади водоемов [1]. Данные факторы неизбежно ведут к цветению и заилению реки негативно сказывающемуся на обитателях реки. Река Ишим является самым крупным притоком Иртыша. Длина ее составляет 2450 км. Мониторинг гидрологического режима за последние десятилетия выявил значительные изменения гидрологический режима многих водных объектов, сопровождающегося загрязнением речных и озерных вод тяжелыми металлами, нефтепродуктами, пестицидами и другими загрязняющими веществами [2].

Для проведения инвентаризации видового разнообразия поверхностных вод реки Ишим на территории Акмолинской области выполнено комплексное исследование альгофлоры.

Целью нашего исследования являлось проведение отбора и оптимизации методов исследования микроводорослей в пресноводных водоемах реки Ишим.

Материалы и методы

Объектом исследований являлись пробы воды собранные на различных участках реки Ишим в весенне-летне-осенний периоды в течение 2014-2015 гг. Сбор проб поверхностных вод реки Ишим проводили в черте города и за пределами города (на 15 км от черты города по трассе Астана-Караганда). Культуры микроводорослей выращиваются в специальном помещении с постоянным освещением, аэрацией и температурой. С помощью датчиков регулируется температура. Все работы по пересаживанию, отбору образцов для анализов необходимо проводить в стерильных условиях в ламинар боксе с постоянной вытяжкой. Определение видов проводили с помощью бинокулярного микроскопа.

Анализ методов исследований

Особое место в комплексном исследовании представителей альгофлоры занимает *определение различных видов* водорослей

по морфологическим диагностическим признакам, включающее в себя ряд сравнительных и сопоставительных анализов морфологического строения вида. Выявленный вид отделяли в отдельную культуру, для дальнейшего изучения биологии роста и развития.

Метод изоляции разных видов микроводорослей из свежих образцов пресноводной воды, представленный многоступенчатыми микро-манипуляциями. Для данного метода необходим следующий перечень оборудования: Инвертированный микроскоп или стереомикроскоп с увеличением до 200 х, хотя 40-100 х должна быть достаточной в большинстве случаев. Фазовый контраст оптики является преимуществом; капиллярная трубка диаметром 1 мм х 100 мм в длину; горелка Бунзена или спиртовка; силиконовые трубки, для размещения на конце капиллярной трубки; длина около 300-400 мм стакан, содержащий дистиллированную воду; стеклянные слайды; агар-агар (1.5% Бакто-Агар, например, Difco Cat. № 0140-01) состоит в чашках Петри (одноразовые, 90 мм диам.); пипетки Пастера (стерильные), стерильная ткань *multi*, одноразовые чашки Петри (33 мм).

Основной данной сложной техники изоляции водорослей является «вылавливание» объектов под микроскопом, многократное промывание выловленных клеток, перенос их в предварительно подготовленные стерильные чашки Петри с дальнейшим последовательным перенесением и разделением разных видов культур (Рисунок 1).

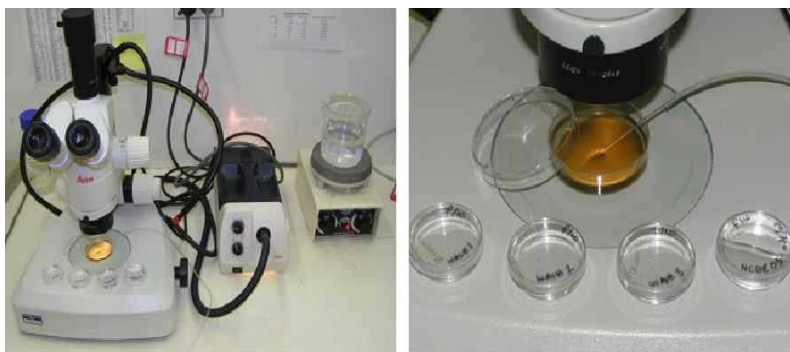

Рисунок 1.

Оборудование для изоляции микро-водорослей

На рисунках 2, 3 отображен поступенчатый отбор микроскопических объектов производимый поэтапно с целью получения чистой культуры определенного вида микроводорослей из обогащенного первоначального образца. Отбирается интересующий объект, затем проводится промывание его в капле дистиллированной воды, после чего переносится на агаризированную среду. Количество промываний зависит от вида водорослей. Во избежание контаминации получаемых изолируемых биологических образцов использовались

стерилизованные микропипетки. Данные манипуляции проводятся многократно, в итоге получали новую культуру интересующего вида водорослей.

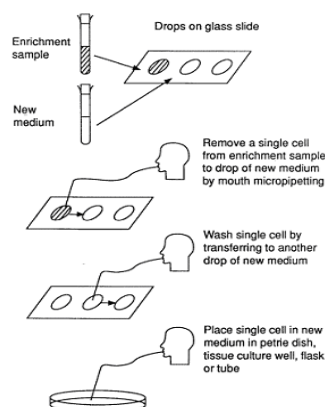

Рисунок 2. Схема.
Поэтапная схема изоляции

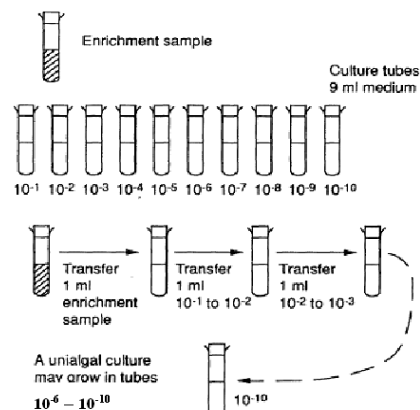

Рисунок 3. Схема
разбавления культуры
микроводорослей

Методика серийного разбавления культур с микроводорослями для точного определения количества микроводорослей в питательной среде. В зависимости от вида и срока проращивания определенной культуры применяется серийное разбавление, указанное на схеме. Разбавление культуры с видом *Ostreopsis ovata* обычно проводят до $1:10^5$, для более мелких видов микроводорослей таких как *Scenedesmus* sp. проводят дополнительное разведение культуры до $1:10^{10}$.

После проведенных манипуляций новую культуру ставят для проращивания в условия с постоянной температурой в затененное место, затем наблюдают за ростом культуры в течение 2 недель.

Метод переноса и обновления культур. В зависимости от вида водорослей, для разных видов культур необходимо использовать разные методы трансфера. Так, например, для *Ostreopsis ovata* - перенос осуществляли в стеклянные колбы, объемом 400 мл и пластиковые контейнеры 100 мл; для вида *Gonyaulax fragilis* – используют только пластиковые колбы объемом от 200 до 1000 мл, так как вид характеризуется высокой хрупкостью клеточных стенок; для зеленых водорослей *Scenedesmus* sp. рекомендуется использовать 1 литровые бутылки со специализированным аппаратом для аэрации. В зависимости от цели культивирования (культивирование с целью сохранения и размножения вида; культивирование для краткосрочного, долгосрочного эксперимента) варировали объемы переносимых культур.

Медотика приготовления разных питательных сред для культивирования микроводорослей (питательная среда F/10 с 30 г/л и 35 г/л солесодержанием, GP с 30 солесодержанием, F/2, CHU 13, F/ 10+Se 30 г/л солесодержанием).

Метод учета количества водорослей в одном мл питательной среды и в культуре в целом используют метод (Utermohl (1931, 1958) method by Lars Elder and Malte Elbrachter). Для подсчета количества водорослей используют инвертированный микроскоп AXIOVERT 100 (Zeiss, Germany), камеры для осаждения биологических образцов. Учет количества микро-водорослей рассчитывают в 1 мл культуры, с перерасчетом в общем объеме культуры, согласно методическим рекомендациям Utermohl, 1958. В каждом 1 мл образца подсчитывают количество водорослей по диаметру трансект расположенных радиально и параллельно друг другу в 5-ти кратной повторности [3, 4].

Методика определения биомассы микроводорослей. Для определения биомассы водорослей с помощью инвертированного микроскопа AXIOVERT 100 (Zeiss, Germany), компьютерной программы NIS-Elements Basic Research 3.1 и оптической камеры Nikon и комплектующего адаптора Nikon digital Sight DS – U1 производят измерения высоты, ширины и толщины клеток водорослей (40-50 особей) затем пересчитывали по формуле: $DV/AP = 0,37$ $AP = DV * 0,37$, $DV/AP = 0,40$ $AP = DV * 0,40$ (0,37 - константа для крупных и 0,40 – для мелких водорослей). Биомассу клеток высчитывали по формуле $Biovolume = (\pi/6) * a * b * c$

Методика Dry-weight Для определения биомассы более мелких особей водорослей, например *Scenedesmus* sp. Суть метода заключается в взвешивании общей массы водорослей исследуемой культуры в сухом виде. Для этого выполняется ряд манипуляций в следующей последовательности: 1) отбор биологического образца исследуемой культуры в объеме 30 мл; 2) взвешивание микрофильтра Марки M/F 4, предварительно высушенного в сушильном «GNIBLI-Carlo Erba Reagenti», при температуре 105 °C в течение 24 часов; 3) фильтрование биологического образца с использованием вакуумного насоса; 4) микрофильтры помещают в сушильный шкаф на 1 час; 5) повторное взвешивание микрофильтров с исследуемыми образцами; 6) калькуляция сухого веса водорослей в 30 мл культуры и перерасчет в общем объеме культуры.

Метод определения фотосинтетической активности РАМ. Данный метод позволяет определять уровень фотосинтетической активности водорослей на разных стадиях развития. Пульс-амплитудную модуляцию РАМ можно использовать при исследовании зеленых микро-водорослей.

Пульс-амплитудная модуляция (РАМ) флуориметрия является одним из наиболее распространенных методов, используемых для исследования индукции и подавления флуоресценции хлорофилла в физиологических исследованиях.

Методы определения и корректировки степени концентрации солей в пресноводных водоемах и корректировки pH среды растворов для приготовления питательных сред. Определение концентрации воды проводят с помощью ручного рефрактометра.

Метод спектрофотометрического анализа Освоена техника и методология определения количественного содержания микроэлементов в питательных средах исследуемых культур, позволяющий проводить спектрофотометрический анализ экстрактивных веществ микроводорослей на примере *Ostreopsis ovata* и *Prorocentrum lima* химическими растворами сульфаниламид ($C_6H_8N_2O_2S$) и нафтилетиленамид NED $C_{12}H_{14}N_2 \cdot 2HCl$. С помощью спектрофотометра «Spectrophotometer V-650 Jas.CO NCP-706 портативного спектрофотометра «Portable Datalogging Spectrophotometer» HACH DR/2010. Данный метод позволяет устанавливать количественное содержание микроэлементов в экстрактивных веществах водорослей.

Таким образом, проведен обзор методов исследований и анализа микроводорослей, так же проведена оптимизация и адаптация методов для изучения микроводорослей поверхностных пресноводных водорослей обитающих в реке Ишим.

Все вышеперечисленные методы биологических исследований были изучены на базе «CIRI Energia e Ambiente - Laboratorio di Biologia ed Ecofisiologia Algale» под руководством Dr. PhD Franca Guerrini и заведующего лабораторией, профессора Rossella Pistocchi. На базе лаборатории Евразийского национального университета проводится оптимизация вышеперечисленных методов исследований относительно пресноводных представителей альгофлоры реки Ишим.

Литература

1. Акатьева Т.Г., Ниязова Р.К. Комплексная оценка состояния реки Ишим. X Съезд Гидробиологического общества при РАН. Тезисы докладов // г. Владивосток: Дальнаука, -2009. -4-5 с.
2. Кобетаева Н.К., Акбаева Л.Х., Бакешова Ж.У., Нургалиева З.Ж. Общая оценка экологического состояния реки Ишим на территории Казахстана. // Вестник, ЕНУ. -2010. №4.-328-334 с.

3. Дукенбаева А.Д., Абишева Р.Е., Хайруллаева А.Х. Динамика развития токсинпродуцирующего вида микроводорослей *Gonyaulax fragilis* в культуре // Актуальные проблемы современной науки в 21 веке сборник материалов VI Международная научно-практическая конференция. Махачкала, 28 декабря, 2014 г. 15-18 с.

4. Дукенбаева А.Д. Биологические особенности развития токсин продуцирующего вида водорослей *Ostreopsis ovata* Dinoflagellata sp. // Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. -2014. №2. -315-316 с.

УДК 613:614.4: 616-036.22(075.8)

Неинфекционная эпидемиология и гигиена окружающей среды в охране здоровья населения

Қаражігіт Л.А.,
Высший медицинский колледж
университета “Болашақ”

Түйіндеме

Елімізде байқалатын жұқпалы емес аурулардың, оның ішінде зиянды экологиялық факторлардың әсерінен болатын аурулардың көбеюін ескере отырып, инфекциялық емес эпидемиологиямен қатар гигиена саласындағы мамандарды тартудың тиімді шараларын әзірлеу үшін қажет екені белгілі. Инфекциялық емес патологияның алдын алу және бақылау.

Abstract

Considering the increase in the number of non-communicable diseases observed in the country, including those caused by harmful environmental factors, it becomes clear that it is necessary to involve specialists in both non-communicable epidemiology and hygiene in order to develop effective measures for the prevention and control of non-communicable pathology. For the practical implementation of the results of these studies, it is expedient to: prepare legislative, organizational, regulatory and methodological documents, create groups or departments for the prevention of pathology in the population at health departments and institutions, and provide educational institutions with the training of relevant specialists.

Отмеченный в стране рост числа заболеваний неинфекционной природы требует разработки эффективных мер по борьбе с такими патологиями [4].

Цель работы – обосновать целесообразность сотрудничества специалистов по неинфекционной эпидемиологии и гигиене окружающей среды для профилактики заболеваний различной этиологии. Фундаментальные научные исследования по экологии человека и гигиене окружающей среды позволили подойти к изучению причинно-следственных связей и основных закономерностей взаимодействия в системе «человек – окружающая среда».

Практическая реализация результатов гигиенических исследований привела к защите человека от неблагоприятного влияния вредных факторов окружающей среды, чему немало способствовали разработанные отечественными учеными принципы гигиенического нормирования широкого перечня химических, биологических, физических факторов, воздействующих на человека и вызывающих патологические изменения в его организме [5, 6].

Однако не для всех из них обоснованы гигиенические уровни безопасности, да и установленные нормативы на практике нередко оказывались превышенными. Без эффективного мониторинга окружающей среды любые мероприятия не смогут дать полноценного эффекта. Для этих целей в учреждениях создана система социально-гигиенического мониторинга.

В местах возможных экологических проблем необходим независимый, круглосуточный дистанционный мониторинг параметров среды, позволяющий оценить степень экологической опасности. Одним из главных инструментов выявления негативного влияния загрязненной окружающей среды на здоровье населения является методология оценки риска, применяемая для анализа и управления рисками [2].

В основе используемых методов лежит системный подход, описывающий процессы миграции загрязняющих веществ в окружающей среде и формирования риска для здоровья населения. В ходе данных исследований используются сведения токсикологических исследований и статистического анализа, позволяющие прогнозировать степень риска для здоровья населения в зависимости от уровня загрязнения различными компонентами окружающей среды для установления вклада отдельного загрязняющего вещества в ущерб здоровью человека.

При детальном анализе риска учитываются различные социальноэкономические, демографические, этнические и другие характеристики выбранных для анализа групп населения.

За последние годы стала очевидной угроза здоровью человека от возрастающих количеств отходов, содержащих множество разнообразных вредных компонентов, что привело к

необходимости разработки классификации их опасности и поиска способов их обезвреживания [7]. Здоровье человека и загрязнение окружающей среды становятся все более взаимосвязанными.

Степень уязвимости человека, возникновение и развитие различных заболеваний напрямую зависит от качества окружающей человека среды и величины антропогенной нагрузки на экосистемы [5, 7]. Анализируя положение дел в нашей стране, можно отметить, что мы находимся на начальном этапе выявления факторов уязвимости человека от загрязнений окружающей среды.

Внимание гигиенистов больше было обращено на изучение различных вредных факторов окружающей среды, чем на анализ состояния здоровья населения (заболеваемость, смертность, инвалидность).

Факторы, оказывающие влияние на состояние здоровья населения, могут быть связаны с образом и условиями жизни людей, состоянием окружающей среды, генотипом популяции, обеспеченностью населения медицинской помощью и др. В современных условиях здоровье населения - один из главных факторов экономического роста и национальной безопасности страны, который во многом определяется санитарно-эпидемиологическим благополучием населения, а также реальным обеспечением прав граждан на безопасную среду обитания и профилактику заболеваний.

Анализ заболеваемости и смертности населения показал, что успехи гигиенической науки и санитарной практики привели к снижению, а порой и к ликвидации, ряда заболеваний [3]. Увеличилась средняя продолжительность жизни населения до 70,8 лет. В то же время наблюдается рост заболеваний сердечно-сосудистой системы, онкологических заболеваний, сахарного диабета и др.

Эпидемиология, так же как и гигиена, является фундаментальной медицинской наукой, относящейся к области профилактической медицины. Предметную область эпидемиологии составляют такие явления, как заболеваемость, ее исходы (инвалидизация, смертность и др.) и другие явления, имеющие с заболеваемостью причинно-следственную взаимосвязь, определяющие и характеризующие здоровье населения [1].

Успехи эпидемиологии в борьбе с инфекционными болезнями общеизвестны и не вызывают сомнений: резкое снижение заболеваемости и смертности от многих инфекций; глобальная ликвидация отдельных инфекций (натуральная оспа человека, на стадии решения – полиомиелит и корь); широкое внедрение программ массовой вакцинопрофилактики для детей и взрослых; успешная борьба с рядом кишечных инфекций (прежде

всего – холерой); компьютерное моделирование и прогнозирование эпидемической ситуации и пр. [9].

Эпидемиология включает в себя два раздела с единой методологией исследования: эпидемиологию инфекционных и эпидемиологию неинфекционных болезней. Указанные разделы идентичны по своей сути: они имеют общий предмет — заболеваемость населения (популяционный уровень организации патологии), единый научный метод (эпидемиологический) и общую цель, которой является профилактика заболеваний (гигиенические и эпидемиологические мероприятия по защите здоровья человека).

Эпидемиологический метод включает в себя специфическую совокупность приемов и способов, предназначенных для изучения причин возникновения и распространения любых патологических состояний в популяции людей (наблюдение, обследование, историческое и географическое описание, сопоставление, эксперимент, статистический и логический анализ), поэтому является пригодным и адекватным не только в эпидемиологических, но и в гигиенических исследованиях.

Для решения эпидемиологических задач в настоящее время помимо статистических сведений о заболеваемости и смертности широко используются современные достижения науки в области микробиологии, вирусологии, паразитологии, генетики, молекулярной биологии, лабораторной диагностики, компьютерного моделирования, нанотехнологий и др., которые не менее успешно применяются и в гигиене.

Эпидемиология большинства неинфекционных болезней в основном носит описательный характер. Лишь для некоторых групп болезней, в частности, сердечно-сосудистых, разработаны общие гипотезы, объясняющие причины, механизм их распространения и разработаны некоторые профилактические программы [8]. С позиций неинфекционной эпидемиологии сделаны первые попытки по обоснованию и выявлению заболеваний населения, обусловленных загрязнением окружающей среды.

С помощью эпидемиологических исследований изучены формы проявления и темпы развития атеросклероза, ишемической болезни сердца, сосудистых поражений мозга, артериальной гипертонии; выявлены особенности их течения в различных регионах, среди городского и сельского населения, в разных возрастных и половых группах; выявлены группы населения, подверженные повышенному риску заболевания, и факторы, определяющие этот риск.

Использование эпидемиологического метода позволило установить зависимость заболеваемости злокачественными опухолями от образа жизни людей: рака желудка и толстой кишки от характера и режима питания, рака шейки матки и молочной железы – от особенностей сексуальной жизни женщины, рака легкого – от курения и т. п. К сожалению, пока мы не располагаем четкими унифицированными методами по выявлению роли химических веществ и значения их в неинфекционной патологии.

Разработка их должна стать одной из первоочередных задач развиваемого в стране научного направления – «медицины окружающей среды». В эпидемиологии неинфекционных болезней актуальным является поиск общих закономерностей эпидемического распространения неинфекционных болезней, т. е. создание теоретической основы этой дисциплины, необходимость расширения участия эпидемиологов в социально-гигиеническом мониторинге заболеваемости, создание специализированных групп, отделов при департаментах охраны здоровья населения, либо в рамках санитарно-эпидемиологической службы.

Заключение. Учитывая наблюдаемый в стране рост числа неинфекционных заболеваний, в том числе вызванных вредными факторами окружающей среды, становится понятной необходимость привлечения специалистов как в области неинфекционной эпидемиологии, так и гигиены для разработки эффективных мер профилактики и борьбы с неинфекционной патологией. Для практической реализации результатов данных исследований целесообразны: подготовка законодательных, организационных, нормативно-методических документов, создание при департаментах здравоохранения и учреждениях групп или отделов для профилактики патологии населения, обеспечение образовательными учреждениями подготовки соответствующих специалистов.

Литература

1.Беляков В.Д. и др. Введение в эпидемиологию инфекционных болезней и неинфекционных заболеваний человека / В.Д. Беляков, Т.А. Семененко, М.Х. Шрага. М., 2001. 262 с.

2.Онищенко Г.Г. и др. Анализ риска здоровью в задачах совершенствования санитарноэпидемиологического надзора в Российской Федерации / Г.Г. Онищенко, А.Ю. Попова, Н.В. Зайцева, И.В. Май [и др.] //Анализ риска здоровью. 2014. № 2. С. 4—13.

3.Онищенко Г.Г. и др. Реализация программы ликвидации кори в Российской Федерации / Г.Г. Онищенко, Е.Б. Ежлова, Г.Ф.

Лазикова [и др.] //Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунологии. 2011. № 4. С. 51—56.

4. Рахманин Ю.А. и др. Окружающая среда и здоровье: приоритеты профилактической медицины / Ю.А. Рахманин, Р.И. Михайлова //Гигиена и санитария. 2014. Т. 93. № 5. С. 5—10.

5.Рахманин Ю.А. и др. Современные направления исследований в области экологии человека и гигиены окружающей среды / Ю.А. Рахманин, Н.В. Русаков //Санитарный врач. 2012. № 4. С. 30—33.

6. Рахманин Ю.А. и др. Гармонизация гигиенических нормативов содержания химических веществ в воде / Ю.А. Рахманин, Г.Н. Красовский, Н.А. Егорова, Р.И. Михайлова //Контроль качества продукции. 2013. № 4. С. 14—18.

7.Русаков Н.В. и др. Отходы, окружающая среда, человек / Н.В. Русаков, Ю.А. Рахманин. М., 2004. 230 с.

8. Чазов Е.И. и др. Эпидемиология основных сердечно-сосудистых заболеваний в СССР / Е.И. Чазов, А.М. Вихерт, Р.Г. Оганов //Труды АМН СССР. М., 1986. Т. 1. С. 36—52.

9.Яновская Г.В. Санитарно-эпидемиологическое благополучие детей и подростков, состояние и пути решения проблем //Здоровье населения и среда обитания. 2006. № 12. С. 1—5.

ӘОЖ 004.42(075.8): 004.928(075)

Blender ортасында 3d модельдеу тәсілдері

Мырзанова А.К., Асанова Ж.С.,
Қызылорда «Болашақ» университеті,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Резюме

В статье рассматриваются особенностей методов и инструментов, используемых для создания 3D-изображений объектов в среде Blender.

Abstract

The article discusses the features of methods and tools used to create 3D images of objects in the Blender environment.

Үш өлшемді графика немесе 3D графика дегеніміз—бұл компьютерлік графиканың ерекше түрі—3D объектілердің

(үшөлшемді нысандардың) суреттерін жасау үшін қолданылатын әдістер мен құралдар кешені.

Үш өлшемді объектілерді модельдеу мен анимациялауды жүзеге асыратын бағдарламалар өте көп. Бұл бағдарламалардың өзіне тән артықшылықтары да, кемшіліктері де бар.

Blender - үш өлшемді компьютерлік графиканы құруға арналған кәсіби еркін және ашық бағдарламалық жасақтама, оның ішінде модельдеу, анимация, рендеринг, бейнені дыбыспен кейінгі өңдеу және редакциялау, «түйіндер» (Node Compositing) көмегімен орналастыру, сонымен қатар интерактивті ойындар құру құралдары бар. Қазіргі уақытта кәсіби даму тобы ықпал ететін тез және тұрақты дамуына байланысты тегін 3D редакторлар арасында ең танымал болып табылады [1, 45 б]. Әуесқойлық деңгейде жұмыс жасайтындар үшін артықшылықтарының бірі оның еркін таратылуы. Бірақ бұл бағдарлама жаңа үйренушілер үшін қолайлы, не кәсіпқой қолданушы үшін оңай дегенді білдірмейді.

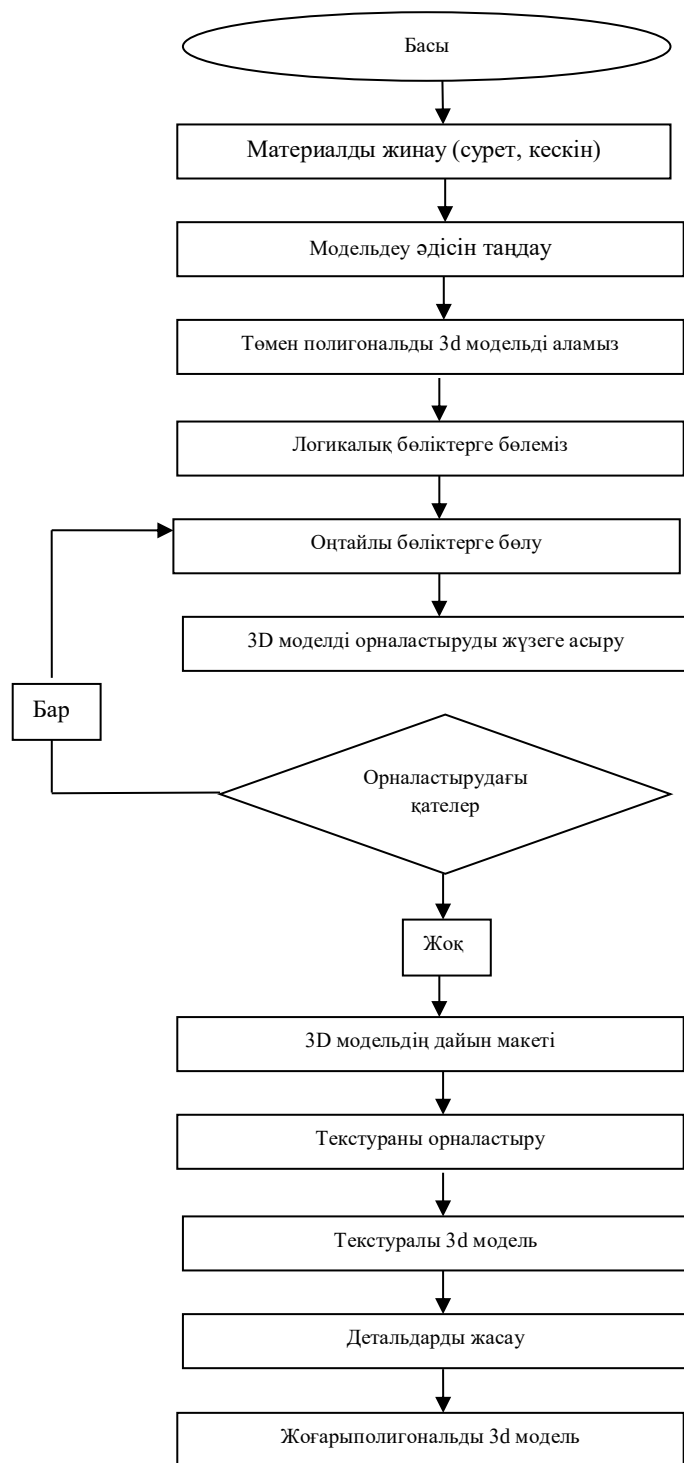
Бағдарлама өз пайдаланушыларына келесі мүмкіндіктерді ұсынады:

- ✓ рендеринг;
- ✓ модельдеу;
- ✓ анимация жасау;
- ✓ бейнені орнату және өңдеу.

Бұл ортаны интерактивті ойындар жасау үшін кәсіби бағдарламашылар белсенді қолданады. Мұндай жағдайда суреттер мүмкіндігінше нақты және әсерлі болады.

Бағдарламалық жасақтаманы кәсіби әзірлеушілер тобы оны жетілдірумен үнемі жұмыс жасайды, ол пакеттің бүкіл әлемдегі пайдаланушылар арасында танымал болуын қамтамасыз етеді. Blender 3D ашық бастапқы кодқа негізделген. Бұл теориялық тұрғыдан кез келген адамның қосымша бағдарламалау дағдылары болса, оны жетілдіруге және дамытуға қатысу мүмкіндігі бар дегенді білдіреді. Бағдарламалық ортаны құруға Python, C, C++ бағдарламалау тілдерінде жазылған кодтар қатысады.

Үш өлшемді нысанды құру үшін қажетті құралдар, функциялар мен шаблондары бар компьютерлік бағдарлама қажет. Үш өлшемді модельді жүзеге асыру үшін 3D модельді әзірлеу басталатын бастапқы нүктелер қойылады. Осылайша, үш өлшемді модельді құру келесі кезеңдерден тұрады: тұжырымдама, модельдеу, текстуралау, жарық (сурет1).

Сурет 1 - Үш өлшемді модельді құру процесінің блок-схемасы

Осы әрекеттерді орындағаннан кейін модель үш өлшемді модельмен әрі қарай жұмыс істеуге және кейінгі визуализацияға дайын: риггинг (қаңқа, сүйектер/буындар жиынтығын құру), анимация.

Біріншіден, модель құру кезінде идея қолданылады. Әдетте үш өлшемді модельді құру кезінде референс іздейді [3, 456]. Бұл суреттерде, өмірден алынған мысалдарда болуы мүмкін және

олардың негізінде үш өлшемді модель жасалады. Егер сілтеме болса, мақсаттарды тезірек түсінуге болады, үш өлшемді модельдің қандай болатынын түсіну оңай және үш өлшемді модельді іс жүзінде жүзеге асырудың одан әрі әрекеттері көрінеді. Сілтемені тапқаннан кейін келесі кезең модельдеу кезеңі.

Blender бағдарламасында модельдеудің негізгі әдістері бар, мысалы: қисық сызықтар (сплайндар) арқылы 3D нысандарын құру және көпбұрышты модельдеу, бұл 3D объектінің торымен ішкі объектілер деңгейінде әртүрлі манипуляциялар жасауға мүмкіндік береді: шыңдар, жиектер, беттер, олар B сплайндары деп аталады. Сонымен қатар, Blender бағдарламасында қарапайым модельдеу әдістері бар - примитивтер, әдіс бағдарламада бұрыннан бар дайын примитивті алуды білдіреді, мысалы, текше немесе шар. Сондықтан біз примитивті өзіміз қалағандай деформациялай аламыз, бірақ күрделі әдіс бастапқыда онымен жұмыс істеу үшін объектіні қалай жасау керектігімен ерекшеленеді.

Үш өлшемді объектіні бастапқы модельдеу үшін көбінесе примитивтер таңдалады [2, 65 б]. Сірә, мұндай танымалдылық құрылымды өңдеудің оңай әдісімен, құралдар мен модельдеу әдістерінің үлкен таңдауымен байланысты. Төмен полигонды өңдеу құралдарынан бастап жоғары полигонды бөлшектерге дейін. Кез-келген нысанды қарапайым примитивтердің көмегімен жасауға болады: жазықтық (plane), куб (cube), шеңбер (circle), цилиндр (cylinder), конус (cone) және т.б. Текше сияқты примитив пайдаланушылар ең жиі қолданатыны болып табылады. Текшеден адамның нақты фигурасын, жабдықты және тағы басқаларды жасауға болатынын елестету қиын. Сонымен бірге басқа нысандарды қоспай, бастапқы примитивті өзгерту арқылы жасалынады. Сплайнды модельдеу бұл әдісте сплайндар (икемді үлгі, икемді плазмалық рельс - металл жолақ) үш өлшемді қисық сызықтар қолданылады. Сплайндар үш нүктемен жасалады, сонымен қатар сплайндық примитивтер сплайндармен жұмыс жасауда қолданылады: сызық (Line), доға (Arc), шеңбер (Circle), эллипс (Ellips), көпбұрыш (NGon), бөлшек (Section), сақина (Donut), спираль (Helix), сплайн мәтін (Text) және басқалар [3, 78 б].

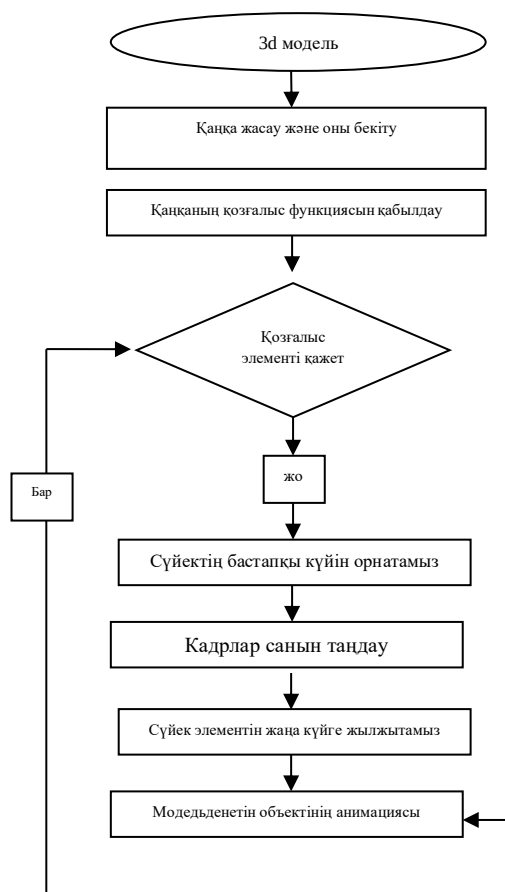
Сплайн примитивтері визуализация кезеңінде көрінбейді және күрделірек 3D нысандарды жасау үшін қосымша нысандар ретінде пайдаланылады. Сондай-ақ кез келген сплайн примитиві визуализацияда тәуелсіз үш өлшемді объект бола алады. Бұл сплайндардың икемді параметрлері бар, әрине, басқа бағдарламаларда қарастырылуы мүмкін күрделі сплайн примитивтері де бар. Сплайнды модельдеу өте дәл және масштабтау кезінде үш өлшемді нысанның сапасы өзгермейді.

Көпбұрышты модельдеу - бүгінгі таңда модельдеудің ең танымал түрлерінің бірі. Полигон бұл жеңілдетілген үш өлшемді нысанды сипаттайтын массив.

Текстура - бұл көпбұрышты модельдің бетіне түс, бояу немесе рельеф иллюзиясын беру үшін салынған нүктелік кескін, басқаша айтқанда, екі өлшемді кескін үш өлшемді модельге қойылады. Текстураны қолдану модельдің ресурстарды қажет ететін бөлшектерін алмастырады, мысалы, терідегі тыртықтар және басқа беттердегі басқа да ұсақ заттар. Текстель (3D нысанының минималды текстура бірлігіне шаққанда пиксель текстурасы) текстураланған беттің сапасын анықтайды. Өйткені, текстура екі өлшемді кескін болғандықтан, оның өлшемдері үш өлшемді объектіге қолданғанда жеткілікті маңыздылыққа ие болады.

Риггинг-кейіпкерді анимацияға дайындау процесі, оның ішінде қондырғының үш өлшемді моделіне орналастыру (ағылш. Rig-жабдық). Қаңқалық анимация - бұл кейіпкер тек адам ғана емес, қаңқа үш өлшемді модельге қосылып, иерархиялық қарым-қатынаста болады (риг/қаңқа). Осылайша, анимация жүзеге асырылады. Қаңқа анимациясына риггинг пайдалынады, өйткені ол сүйектердің аз мөлшерін қолдана отырып, көздің қозғалысына дейін бәрін анимациялауға мүмкіндік береді. Сүйектер иерархиялық тәуелділікте болғандықтан, олар барлығы бір-бірімен байланысты және қозғалыс кезінде келесі барлық сүйектерді анимациялауға мүмкіндік береді, сол қозғалысқа қатысқан сүйектер иерархиялық болуы немесе олар өзара байланысты болуы міндетті емес.

Скиннинг процесі риггингпен тікелей байланысты (ағылш. skin-тері) беткі аймақтар арасындағы байланыс. Бұл процестің кемшіліктері бар. Қаңқа адамға да, кез келген «екі аяқты тіршілік иесіне» де жарамды, өйткені оны кез келген күйге келтіруге болады. Кейінгі сүйектерді жасау кезінде, олардың орналасуы сынықтар болмауы үшін біріктірілуі керек. Әрине, кейіпкерге қабырғалар қажет емес, олар үшін оның мағынасы жоқ және арқа барлық икемділігін жоғалтады. Әрине, қаңқалар үшін көптеген сүйектер жасалуы керек, мұнда кейіпкердің шынайылығы көбірек болуы керек. Шынайықол сияқты майысып, шындыққа өте ұқсас болуы үшін барлық пропорцияларды сақтау керек.

Сурет 2 - 3D моделін анимациялау процесінің блок-схемасы

Анимация бұл ерекше қозғалыстармен сипатталатын суреттер тізбегін көрсетудің жылдам әдістерінің бірі. Анимация кинематографияның маңызды элементі болып табылады, өйткені фильмдерді компьютерлік анимациясыз елестету қиын [4, 65 б].

3D графикасында алынған модель басқа объектілердің бағасына қосылады, келесі қадам камера мен жарық қосу болып табылады, содан кейін ғана дайын кескінді алуға болады. Осылайша, визуализация орын алады, бұл компьютерлік графиканың маңызды аспектілерінің бірі, басқаша айтқанда, компьютерлік графика мен 3D моделді қолдана отырып жүзеге асырылатын процесті сызу немесе рендеринг. Соңғы кескінді қалыптастыру үшін визуализация қажет.

Қорытындылай келе, мақалада модельді модельдеу және анимациялау қадамдары сипатталды. Модельдеу процесі келесі қадамдардан тұрады: тұжырымдаманы әзірлеу, модельдеу және текстуралау. Анимация процесі өз кезегінде қадамдардан тұрады: қаңқа жасау, сүйектерді жылжыту арқылы анимация жасау. Осылайша әзірленген технологиялар үш өлшемді модельдерді тиімді жасауға және оларды жандандыруға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Абдыкеримова Э.А. 3d модельдеу және анимация: Оқу құралы. – Алматы: «Отан» баспасы, 2021. -178б.
2. Прахов А. А. Самоучитель Blender 2.6. — СПб.: БХВ-Петербург, 2013. — 384 с.: ил. — (Самоучитель)
3. Есмұхан Ж.М. Компьютерлік графиканың теориялық негіздері [Мәтін] : оқу құралы / Ж.М. Есмұхан, Қ.Ә. Құспеков, Е.Е. Мәсімбаев. - Алматы : Альманах, 2019. -166б
4. Тұнғатаров Нұрмат Нұрғазыұлы. 3ds max-та компьютерлік модельдеу және анимация негіздері [Мәтін] : оқу құралы / Н.Н. Тұнғатаров. - Алматы : Қазақ университеті, 2020. - 241 б.

**«Болашақ»
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
университета
«Болашақ»**

Қызылорда	№1 (23)	2022

Журнал 2014 жылдан бастап жарық көреді және 2017 жылдан бастап жылына 2 рет шығады.

«Болашақ» университетінің Хабаршысы іргелі және қолданбалы зерттеулер нәтижелері мен ғылыми-әдістемелік мақалаларды, сондай-ақ ғылыми конференциялар материалдарын жариялайды.

Редакция мекен-жайы: 120000, Қызылорда қаласы, Сол жағалау, «Болашақ» университеті

Басуға 28.10.2022 жылы қол қойылды. Пішімі 70x106 1/6. Көлемі 39.0 б.т.
Офсетті қағаз.
Тапсырыс №123.
Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді. «Болашақ» университеті
баспаханасында басылды.

**«БОЛАШАҚ» УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
№2 (24) 2022**

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына автор жауап береді.
«ХАБАРШЫДА» жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.